

2008

1

2008 MAJ 19

55676
AF617

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *GLATZ FERENC*
AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZET JÖVŐJÉRŐL, 2007
- *GLÜCK LÁSZLÓ*
A MÁRAMAROSI SÓ
KERESKEDELMÉNEK ÚTVONALAI
- *LUGOSI ANDRÁS*
A KARINTHY CSALÁD
TÖRTÉNETE
- *GERMUSKA PÁL*
RÁDIÓFELDERÍTŐ-BERENDEZÉSEK
GYÁRTÁSA MAGYARORSZÁGON

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
L. ÉVFOLYAM, 2008. 1. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Glatz Ferenc: Az MTA Történettudományi Intézet jövőjéről, 2007 1

TANULMÁNYOK

Glück László: A máramarosi só kereskedelmének útvonalai a 16. század közepén 11

Molnár Antal: A Novi Pazar-i kápolnaviszály (1627–1630). A Raguzai
Köztársaság és a balkáni katolicizmus a 17. század első felében 39

Lugosi András: Minden másképpen van? A Karinthy család története
és az emlékezés generációk közötti transzferje 55

Seres Attila: Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1939–1941.
Adalékok Magyarország hadba lépés előtti külgazdasági mozgásterének
vizsgálatához (II. rész) 73

MŰHELY

Germuska Pál: Kadhafi „fülei”. Rádiófelderítő-berendezések gyártása
Magyarországon, 1965–1985 95

Georg Herbstritt: Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának
„Balkán ügyirata”. A nyugat-németországi magyar emigráció elleni
titkosszolgálati intézkedések 109

MEGEMLÉKEZÉS

Ormos Mária: Kosáry Domokos 127

Fónagy Zoltán: Spira György temetésére 133

Az MTA Történettudományi Intézet jövőjéről, 2007*

Az MTA Történettudományi Intézetben folyó kutatói és tudományszervezői tevékenységet az *MTA általános céljai* és a *történettudomány diszciplinájának* sajátos adottságai határozzák meg.

I. Elvárások a történettudománytól és az Intézettől

Az MTA a magyar kutatók köztestületeként biztosítani kívánja, hogy a magyar tudományosság (így mindenekelőtt köztestületi tagjai és intézményei) *világszinten műveljék szaktudományukat*. (Ez az MTA egyik „közhaszna”: legyenek jelen szaktudományuk nemzetközi fórumain, és ugyanakkor adaptálják az itteni anyanyelvi közösség számára a világ tudományosságának csúcsteljesítményeit. Csúcsteljesítményeit: legújabb szakmai-módszertani törekvéseit és az adott diszciplína legújabb eredményeit.) Az MTA Történettudományi Intézet vezetésének egyik alapvető célkitűzése tehát: segíteni abban, hogy az Intézet kutatói részt vegyenek a történettudományos *szakmai közélet nemzetközi vérkeringésében*, hogy kutatásaikat a legszigorúbb nemzetközi normatívák, szakmai-módszertani eljárások alapján végezzék és a történettudomány nemzetközi új törekvéseit megjelenítsék Magyarországon. Ezért: továbbra is gondoskodnia kell a vezetésnek arról, hogy az Intézet kutatói megjelenhessenek a *szakma világfórumain*, segítenie kell abban, hogy a kutatók témaválasztásaikkal „megpróbálják” magukat a legújabb szempontok kiteljesítésében. És gondoskodni kell arról, hogy az Intézet – továbbra is az MTA országos tudományos autonómia szerepének megfelelően – a *magyar történettudomány központi műhelye* legyen. Amelynek vitafórumain – intézeti előadásain, műhelyvitáin, konferenciáin – a hazai és a nemzetközi történettudomány legújabb törekvései és eredményei hangot kapjanak. A Történettudományi Intézet kutatóival szembeni alapvető elvárás: *minden kutatott témát egyetemes – világ- és regionális – összefüggésben tárgyaljanak*. A vezetéstől is jogos elvárás, hogy az Intézet kollektív vállalkozásainak meghatározásakor, az egyes kutatói témák megbeszélésekor a szakma nemzetközi áramlatai-

---

* Igazgatói pályázat (2007. szept. 15.).

nak, *a világ történettudományának ismeretében járjanak el.* És a munkatársak eredményeinek értékelésében is ez legyen a döntő szempont.

Az MTA a magyar kutatók köztestülete, az egyetlen magyar anyanyelvű *országos tudományos autonómia.* (Az egyetemek, amióta autonómiájukat elnyerték, lokális autonómiák, országos képzési körrel.) Az MTA Történettudományi Intézet formailag egy a magyarországi 17 történetkutató intézet közül. De azok egyikeként is, feladatának tartja, hogy *a magyar nyelvű történetkutatás koordinátora legyen.* Ilyen értelemben vezetése állandó áttekintéssel bír a magyar nyelvű történetkutatás és publikációs rendszer terveiről, elképzeléseiről, fórumot nyújt a műhelyek közötti eszmecseréknek, segíti, s épületében helyet ad a hazai történészek Nemzeti (akadémiai) Bizottságának és a Magyar Történelmi Társulatnak, valamint a két országos folyóiratnak (a Társulat folyóiratának, a Századoknak és a saját kiadásban megjelentetett műhelyfolyóiratnak, a Történelmi Szemlének). Szervezi az ötévenként megtartott történelmi világkongresszusok magyar részvételét (ahol a szakma, talán a matematikusokkal összehasonlíthatóan, hagyományosan erős pozíciókkal rendelkezik). És ebből a szerepből következően biztosítja intézeti szakmai fórumain a különböző történész műhelyek kutatóinak meghívását, szereplését.

Az MTA a magyar kutatók köztestületeként biztosítani kívánja, hogy *a magyar anyanyelvben születettek és ebben felnövők számára elérhetők legyenek a legkorszerűbb ismeretek a világról és kézikönyvekben összefoglalva rendelkezésre álljon a lokális természeti és emberi közösségek elemző leírása.* Mindez a világ élenjáró szaktudományos módszerei alapján. (Ez az MTA másik „közhaszna”.) Az MTA éppen ezért hivatásának tartja, hogy intézetei részt vegyenek az anyanyelvű tudományos kézikönyv-irodalom létrehozásában, szinten- és frissen tartásában. – A Történettudományi Intézet egyik legfontosabb feladatának kell, hogy tartsa, a magyar nyelvű történettudományos kézikönyv-irodalom folyamatos gyarapítását. (Kézikönyv alatt nemcsak a lexikon jellegű munkákat értve, hanem a forráskiadványokat is.) Ezért az Intézet további tevékenységében fontos helyet kell kapnia a történeti kézikönyvek, forráskiadványok szerkesztésének, kiadásának. – Ebből a megfontolásból jött létre az Intézet önálló szerkesztő-kiadvány-részlege, és jelentetjük meg a História Könyvtár-sorozat keretében a történeti adattárak, kronológiák, forráskiadványok köteteit a továbbiakban is.

Az MTA a magyar kutatók köztestületeként biztosítani kívánja, hogy *a magyarság szállásterületének* természeti és emberi-társadalmi viszonyait *világszinten kutassák,* mindenekelőtt a köztestület tagjai és intézetének kutatói. (Ez az MTA harmadik „közhaszna”.) Természetes, hogy törekszünk témáinkban a glóbusz méretű kiterjeszkedésre, kutatóink szemhatárának egyetemes bővítésére, mégis kutatóink feladata marad elsősorban a Kárpát-medence természeti és emberi viszonylatainak kutatása. (Ami alól magától értetődően kivételt képeznek a lokális vizsgálati anyaghoz nem kötött tudományágak: matematika, molekuláris biológia, kémia, fizika, filozófia stb. De amely diszciplínák művelőinek lokális aktivitása nélkül ugyancsak elképzelhetetlen a lokális természeti és emberi-társadalmi jelenségek kutatása, leírása.) Az MTA ugyanakkor, mint az egyetemes szak-

mai-módszertani normatívák alapján tudományt művelő kutatók közössége, kiemelt feladatának tartja, hogy a szülőföld természeti-társadalmi viszonyait nemzetközi környezetben, összehasonlításban mutassa be. Különösen fontosnak tartjuk az itteni társadalmi jelenségek világba futó szálainak, eredetének megmutatását, de ugyanígy a csak a Kárpát-medencére jellemző esetek regionális és világkörnyezetének feltárását, összehasonlítását. A Történettudományi Intézet vezetésének tehát folyamatos áttekintéssel kell rendelkezni a szállásterület természeti és társadalmi viszonyait bemutató *kézikönyvekről*, és úgy kell meghatározni az Intézet kollektív munkáinak – *kézikönyveinek* – tematikáit, hogy azok kiegészítsék, megújítsák a rendelkezésre álló *magyar nyelvű kézikönyvállományt*.

II. Új kihívások a történettudomány és az Intézet számára

A történettudomány megújulásának bő hozamú forrása az új világjelenségek hozta *kihívások az emberiség jelenéről, jövőjéről*. Ezen jelenségek múltbeli és jelenbeli szerepére, súlyára elsősorban történettudományos-kutatói felkészültséggel lehet csak megnyugtató válaszokat adni. Ezért is a történettudomány tematikáinak, de részben módszereinek is sokban meghatározója – adott esetben „negatív” értelemben is – a korkihívás. Korunk új kihívásai éppen napjainkban fogalmazódnak meg tisztán. Ezeket – a Történettudományi Intézet jövőbeli terveinek alakításáról gondolkozva – a következőkben jelöljük meg.

1. Az új világszemlélet, az ökológia és ennek részeként az ember–természet viszonyának újragondolása.
2. Az európai integráció és ennek részeként az „Európa-haza” történelmének újragondolása.
3. Az informatikai forradalom hozta érintkezési kultúra és ennek birtokbavétele a történettudományos kutatás és közlés számára, ennek részeként a történettudományos kutatási és közlési rendszerek korhoz igazítása. (Mindezek az új jelenségek az egész történettudomány eddigi történelmének az újragondolására is késztetnek bennünket.)

1. Az ember–természet viszonyának újragondolása

Kétségtelen: az ezredforduló legfontosabb tudományos vitája a Föld és az emberiség megmaradásának szempontjából az úgynevezett ökológiai vita. Vajon a Föld előre „jósolt” 300 millió éves fennmaradhatását meggátolja az ember azzal, hogy a természeti erőforrások mértéktelen elhasználásával és lepusztításával saját életfeltételeit teszi tönkre? Nemcsak a természeti erőforrások véges volta tette fel a kérdést, hanem az utóbbi időben bizonyítást nyert éghajlatváltozások szintetizáló – levegő-, talaj-, éghajlat- – történeti tanulmányai is. Igaz, nincs eldöntve, hogy az utóbbi 150 év gyorsuló felmelegedése az antropogén tényezők –

mindenekelőtt a fosszilis energiahordozók elégetésének – eredménye, vagy pedig a Föld öntörvényszerűségének következménye, de tény: az energiaforrások tekintetében váltásra van szükség, és váltásra van szükség általában a fogyasztói stratégiák meghatározásában. Szükség van ember és természet viszonyának, a természeti környezet alaposabb megismerésére. Hiszen még csak azt sem tudjuk megmondani az energetikusoknak, fizikusoknak, biológusoknak, hogy Európában vagy akár a Kárpát-medencében mennyi fosszilis energiahordozót emeltünk ki az ipari forradalmak során, nincsenek pontos erdő-, talaj-, vízgazdálkodás-történeti vagy akár épített környezeti (és hasznosítási) tanulmányaink az elmúlt évszázadokról, vagy akár csak az elmúlt 150 esztendőről. Pedig a „nagy kérdésekre” – önkigazítás, vagy antropogén tényezők eredménye mindaz, ami ma történik – csak ilyen ismeretek birtokában tudnánk válaszolni. Nincs rendszeres természet-történeti, bányászattörténeti, technikátörténeti kutatás, visszahúzódik világszerte a gazdaság- és mindenekelőtt a gazdálkodástörténeti kutatás, nem „futotta ki magát”, illetve bizonyos eseti művelődéstörténelmi mozzanatoknál „leragadt” az életmódtörténet. Miközben jelentős energiákat – és anyagi ráfordításokat – emészt fel a politikátörténet, még csak nem is az intézménytörténeti, hanem a párt- és intrikatörténeti ágazata. Ahhoz tehát, hogy a történettudomány hozzá tudjon szólni korunk nagy kérdéseéhez, több technika-, természet-, komplex művelődéstörténeti, társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásra van szükség.

A Történettudományi Intézet hagyományosan erős politikátörténeti kutatásait tovább kell modernizálni, nagyobb szerepet biztosítani az *intézménytörténetnek*, a komplex államtörténetnek, a mindenkori *politikai szereplők társadalom- és művelődéstörténeti vizsgálatának*, a gazdaságtörténetnek. (A hagyományosan erős államháztartás-történet mellett a *gazdálkodástörténetnek*, amely jelenti a gazdálkodás – földművelés, ipar, kereskedelem – eljárásainak, az eszközök, a termékek történelmének számbavételét, az eszközhasználat társadalomtörténeti mozzanatainak feltárását. És e téren a néprajzzal, a műszaki és agrártudományokkal, a szupraindividuális biológiával való együttgondolkodást.) Meg kell indítani a már tervbe vett „*természettörténeti*” *kutatócsoportot* és a „Természettörténet” című *könyvsorozatot*. – Meg kell kísérteni egy *technikátörténeti* – virtuális, tehát különböző helyeken dolgozó kutatókat szerződésekkal foglalkoztató – munkaközösség létrehozását. – Erősíteni kívánatos az *életmódtörténeti* kutatásokat, amelyeknek az Intézet az 1970-es évek óta műhelye, de amelyek eddig szervezeti keretei nem voltak. Külső kutatók bevonásával lehetőség van arra, hogy az Intézetben meglévő életmódtörténeti kutatások új szervezeti – ugyan-csak virtuális kutatócsoport – egységet kapjanak.

2. Az Európai Unió, mint „új haza”

Kétségtelen: korunk legnagyobb politikai-közösségépítési projektje az *Európai Unió* létrejötte és annak kelet-, délkelet-európai kibővítése. A nagy kérdést természetesen vitatják: hozzájárul-e az unió mint területigazgatási egység ahhoz,

hogy a benne élő polgárok termelőerejének versenyképessége növekedjék, és életminősége emelkedjék. Minden hipotézis azt mondja: igen. Még azok is, akik az unió fejlődésének lefékezését a „túl gyors” kelet- és délkelet-európai kiterjesztésnek tudják be. A Történettudományi Intézet programjáról gondolkodva két tézis igazsága biztosnak látszik.

Az egyik tézis: az *Európai Unió* csak akkor lesz működőképes igazgatási egység, ha a polgáraiban az *európai összetartozástudat*, az „európai hazafiság” élni fog. Márpedig az európai összetartozás tudata nemcsak a közös érdekek, hanem a közös európai hagyományanyag mozgósításán nyugszik. (Ami nem az egyöntetűséget, hanem éppen a sokszínűség megtartását fogalmazza programként.) Elképzelhetetlen az unió egy kompatibilis műveltségű értelmiség nélkül, és elképzelhetetlen az unió egy európai szemhatárú történelem látásmód nélkül. Ezért is tartja fontos programpontnak – már sok sürgetés után – az unió az egyes nemzetállamok között a történelemtankönyvek összehangolását. És ezt mutatja az elmúlt 10 esztendőben a számos Európa-történeti kézikönyv és összefoglalás-kísérlet megszületése. – A Történettudományi Intézet vezetőségétől joggal várja a közönség és az állam, hogy kutatásaikban az *európai összehasonlítás és a legkisebb lokális jelenségek leírásában is európai környezet jelenjen meg*. Ami az eddigieknél is határozottabban követeli meg a tervszerűséget a témakijelölésben, a felkészültséget az európai összehasonlításra. (Ami azt is jelenti, hogy kézikönyveinkben – így a történeti kronológiában, történeti atlaszban, forráskiadvány-sorozatainkban – az eddiginél is több teret kell szentelni a magyar–európai kapcsolatoknak és megmutatni az ilyen, valóban meglévő összefüggéseket.)

A másik tézis: Kelet- és Délkelet-Európának az *unió keleti kiterjesztése* több „hozádékot” jelent, mint „költséget”. Igaz, a kiterjesztés előkészítésekor már látszottak azok a „belső gyarmatosításra” is emlékeztető jelenségek, amelyeket a történelem során a Nyugat–Kelet viszonyában oly gyakran láthattunk, de a térség termelési és társadalomszerkezete a kényszermodernizáció révén igen gyors fejlődésnek indulhat. Ezért is van szükség fokozott mértékben a történelemben a *kelet- és délkelet-európai térségek összehasonlító megismertetésére*. A magyar történettudományban él még egy ellentmondásoktól nem mentes Kelet- és Délkelet-Európa-ismeret. A századelőn kezdett kialakulni, majd 1945 után ideológiai-napi politikai alapon intézményesen került fejlesztésre. Ezen ideológiai alap miatt a kutatási irány nem váltott ki elég megbecsülést. De már az 1980-as években látszott, hogy függetlenül a politikai momentumoktól, ez a regionális szempont igenis szükséges és korszerű. Ezért is törekedtünk arra az 1990-es években, hogy ebben ne kövessük a nemzetközi kutatás trendjét, amelyik a szovjet zóna összeomlását követően visszafejlesztette a Kelet- és Délkelet-Európa-kutatást, így a történeti kutatást is. Ezért törekszünk már 1990 óta következetesen arra, hogy az Intézet – és közvetetten a magyar történettudomány – legyen a kelet-közép-európai régió összehasonlító történeti vizsgálatának motorja. Amolyan regionális központja. Tovább szükséges erősíteni az éppen a múlt évben létrehívott Balkán-történeti kutatócsoportot, erősíteni kell tovább a magyar történelmet a szomszédos népek törté-

nelmével együtt bemutató kutatásokat. Olyan kutatókat kell csak felvenni, akik a térséget kutatva, a térség népeinek nyelvét bírják, joggal várható el tőlük, hogy témáikat regionális összefüggésben mutassák be.

A fentebbiekből nemcsak tematikai váltások, új preferenciák és frissítések szüksége következik. Hanem a *történettudomány eszköztudományának, kutatásszervezetének* is részleges átépítése. Meg kell végre valósítani – az immáron 15 éve tervbe vett – idegen nyelvű publikációs rendszer reformját. Két, erre a feladatra kiválasztott kollégának halála (Engel Pál, Tóth István György) is megakadályozta az ütőképes idegen nyelvű folyóirat kiépítését. Most, kihasználva az elektronikus közlési rendszerek (lásd alább) fejlődését, törekedni kell az Intézet honlapját párosítani egy idegen nyelvű elektronikus folyóirat kiépítésével. Olyan személyi fejlesztéseket kell eszközölni, amelyek lehetővé teszik az angol és német nyelvű (havi) közlési rendszer kialakítását. – Újra kell erősíteni a szomszédos államokkal korábban élt bilaterális vegyesbizottsági rendszereket, annak ellenére, hogy az Akadémia erre nem tud anyagi forrásokat rendelkezésre bocsátani. Mind a „nagy”, mind a szomszédos „kis” országokkal újra kell építeni ezeket a fórumokat. És gondoskodni kell az eredmények idegen nyelven történő publikálásáról. – A korábban megkezdett regionális összehasonlító konferenciák sorozatát folytatni szükséges. Különös gonddal a fiatal kutatók szerepeltetésével. (Akik így szerezhetnek személyes kapcsolatokat is.)

3. Az informatika fejlődésének „hasznáról”

Az informatika fejlődése várt, de előre nem látható ütemben és irányban fejlődött és fog fejlődni. Azt már láttuk, hogy a kutatás-írás technikáját, az adattárak létrehozását új alapokra fogja helyezni. Ezért is az Intézet számítógépes „felszereltséget” fejlesztettük: modernizáltuk az infrastrukturális rendszert, ellátva a kutatói szobákat a megfelelő internet-csatlakozásokkal stb. A szerkesztőségek – a könyvsorozatok, Történelmi Szemle, História – a legmodernebb technikákkal készülnek. Kutatóink technikai ellátottsága megfelelő. (A legidősebb generációból, igaz, nem mind sajátították el az új kutatási és közlési technikát.)

A szakma egész közlési rendszere átalakulóban van. Ezért is az Intézet honlapját párosítani akarjuk egy digitális folyóirattal, mégpedig idegen nyelven. – Az Intézetben létrehozott adattárakat megjelentetjük az Interneten is – a megfelelő üzleti megfontolásokat nem figyelmen kívül hagyva. A történelmi kronológiát eleve két formára – egy nyomtatott-kézikönyv és egy folytonosan bővíthető elektronikus formában – készítjük. (Ilyen atlaszunk is lesz.) Mindehhez tovább kell fejleszteni a kiadványszerkesztői apparátusunkat.

A forráskiadványok új forrásközlési szabályzatát alakítjuk ki: fizikai és elektronikus hordozókra. Előreláthatóan ez alapvetően befolyásolni fogja a forrásközlések tematikáját. Különös jelentősége lehet mindennek a „totális” forráskiadvány – szöveg, hang, kép – műfajának kifejlesztésében.

Az általunk felsorakoztatott *új kihívások* és az azokból is származó elvárások közé illeszthető az Intézet korábbi hagyományának megfelelően a historiográfiai kutatások felélesztése. Az Intézet 1976–1986 között működtetett történetírás-történeti osztályt, amelynek eredményeként vette revízió alá a proletárdiktatúra kultúrpolitikáját a korábban félreállított úgynevezett polgári történetírás örökségéről. Nemcsak „rehabilitálta”, hanem módszertani mérlegelésnek is alávetette az 1945 előtti magyar és európai történészek és történeti iskolák munkásságát. Eredmény volt az is, hogy az intézetből került ki a világszövetség főtítkára, és 1980-tól bürojának egyik tagja. – Most, az új világkihívások korában adódik az elvárás: az Intézet gyűjtse össze a korábban hatékony csapatot, és fiatalokkal kiegészítve vállalkozzék a magyar történetírás hagyományainak felmérésére: részben a korábban tervezett kézikönyvek megalkotásával, részben azzal, hogy – kihasználva az ELTE és intézet közötti együttműködést – részt vegyen az új egyetemi oktatási rendszerben – mind a BA, mind az MA keretében – a historiográfia oktatásában. Ezért is tervezük, hogy a következő tervperiódusban elkészítjük a Történetírók lexikonját és elkészítjük a Magyar történetírás történetének szöveggyűjteményét. Mindezen munkák készítése keretet ad majd a történetírás-történeti és módszertani viták felújításához. Amelyeken nemcsak a magyar, hanem az új kihívásokkal szembesülő egyetemes történettudomány alapkérdései is napirendre tűzhetők.

III. Személyi állomány

Az Intézet „újjaépítése” 2002–2007 között megtörtént. Az állandó kutatói állomány mintegy 40%-a az utóbbi 5 évben került az intézethez. Csak utalunk szempontjainkra: az eddigi „hiánykorszakok” (középkor, 18. század) és hiánytémák (Kelet-Európa) preferenciája. És – mindenekelőtt – *a minőség preferálása*. Az MTA fiatal kutatói rendszerét jól tudtuk hasznosítani, a 20 aktív életkorú új munkatárs közül – a nyugdíjas, kívülről alkalmazottakról nem beszélünk – 8 először „fiatal kutató”-ként került Intézetünkhöz. Ekkora személygyarapodás 1949 óta nem volt intézetünknel. A következő években is a fent jelzett tematikai preferenciák szerint kívánjuk a nyugdíjba vonuló kollégák helyeit betölteni. Mindenképpen továbbfejlesztésre szorul az – idegen nyelven működni képes – elektronikus szerkesztőség és dokumentáció.

Kialakítottuk a közalkalmazotti „hierarchia” finanszírozható rendszerét. Így „nem használtuk el” a fedezetlen, de előírt béremelésekhez a kutatói státuszokat. Ezen a rendszeren nem ajánlatos változtatni, mert így válik tervezhetővé a fiatalabb kollégák számára a tudományos pálya.

Az Intézetben – ahogyan 1990-ben elfogadtuk alapelvként – nincs „fiatal” és „öreg” kutató. Csak jó kutató és gyengébb kutató. Ebből az elvből következően a közalkalmazotti jogviszonyt megszüntető nyugdíjas kollégák intézeti alkalmazásához az anyagi forrásokat megteremtettük. (Intézetünkben jelenleg is 9 volt kollégát, illetve nyugdíjasként „kívülről” alkalmazott kollégát foglalkoztatunk.) Ezen az elven változtatni nem kívánunk.

Az Intézet 69 főben megállapított tudományos (szerkesztői) létszámát megfelelőnek tartjuk. A kiszolgáló infrastruktúra „személyzeti” gondjait továbbra is részben külső alkalmazással kívánjuk megoldani.

A személyzeti adminisztráció bevált: az intézeti titkár tölti be a humánpolitikai felelős funkcióját, a korábbi gyakorlattal ellentétben a Gazdasági Osztály csak a keze alá dolgozik nyilvántartási rendszerével.

Az igazgatóság személyi összetétele évtizedek óta változatlan: igazgató, két igazgatóhelyettes, egy intézeti titkár. Az osztályvezetők (6 fő) egy kivételével a 35–50 év közötti generációból kerülnek ki; ez jelentős szerkezeti változtatásokat nem kíván.

Tovább kell erősíteni azt a gyakorlatot, hogy adott időre (3–5 évre) adott kiemelt tematikára „kutatócsoport”-ot hozunk létre, egy-egy vezető kutató irányítása alatt. Az eddigieknél is jobban lehetséges ezen projekt szervezetek finanszíroztatása az OTKA új szerkezetében, mivel immáron jelentősebb összegeket lehet nagyobb témákra elnyerni. (Ez az OTKA átalakítását dicséri.)

A Gazdasági Hivatal jól működik, szerkezeti változtatás – ha csak az akadémiai adminisztráció nem tervez változtatásokat – intézeti szempontból nem látszik szükségesnek.

Azokat a bizonytalanságokat, amelyeket a közalkalmazotti törvény esetleges megváltoztatása hozhat, nyilván csak a jogszabályok kibocsátása után lehet majd orvosolni. Minden esetre az új vezetőségnek fel kell készülnie ilyen típusú rögtönzésekre is.

Az Intézetben rendszeresen tartunk összkutatói értekezleteket. Ahol közérdekű kérdésekről, a vezetők elképzeléseiről esik szó. Évi 3-4 kutatói fórum tartása ajánlott a következő vezetés számára is. Javítani kell viszont egyes tudományos osztályok „összetartásán”, amely szervezeti aktivitásnak párosulnia kell az utóbbi 18 év immár hagyományosan „egyéni toleráns” szellemével.

Az Intézet titkársági adminisztrációja jól működik. A személyzetben belül megnőtt az egyetemet végzettek száma, az adminisztráción belül több az „asszisztencia”, kisebb a hagyományos „titkárnői” szerep. Változtatásra nem, de az idegen nyelvi asszisztencia erősítésére van igény.

IV. Átépítés, elhelyezés

2002–2004 között az Intézetet „átépítettük”. 3 év alatt a könyvtári raktárt, majd az első és második emelet kutató szobáit, a folyosókat átépítettük, ami az elektromos rendszer teljes cseréjét, közösségi szobák kialakítását (ebédlő, dohányzó stb.), konferenciaterem és felszerelés újjáépítését jelentette. A szobákat új bútorokkal rendeztük be. Ezen a téren a színvonalaltartás lehet a reális cél.

V. Infrastruktúra

Az Intézet 1990 óta töretlenül erősítette a kutatói karon belül a szerkesztői, az infrastruktúrán belül a kiszolgáló technikai személyzetet. Az igazgatóság a tartalék anyagi eszközöket is elsősorban arra vette igénybe, hogy a számítógépparkot, a sokszorosítási, adatbázis-képzést segítő gépparkot folyamatosan modernizálja. Ennek felügyelete az intézeti titkár feladata. (A kutatóknak nyújtható „segélyek” odaítélésében is – a gyermektámogatáson kívül – az egyéni kutatási feltételek javítását tartottuk a legfontosabb szempontnak.)

VI. Könyvtár

A könyvtár gyűjtőkörének megállapítása az egyik legnehezebb és legtöbb vitához vezető „akció” volt. Ezen változtatni nem szükséges. A világ élenjáró történettudományos folyóiratai – feltehetően Magyarországon egyedül itt – megtalálhatóak. Igazodva az integrált könyvtári rendszerhez, folyik a könyvtári katalógus digitalizálása. Ismét működnek a nemzetközi cserekapcsolatok, az olvasószolgálat – kiváló személyzettel – végre biztosított. Ezen változtatni nem szükséges. Szükséges viszont – az intézeti vagyon védelme érdekében – a 20 éve húzódó teljes revízió végrehajtása.

VII. A Társadalomkutató Központ és az Intézet

Az Intézet egyik szervezője volt a *Társadalomkutató Központ* létrehozásának. A gazdasági szervezetet az Intézet apparátusa szolgáltatta, az Intézet jelentős területeket adott át a Központ új adminisztrációjának.

Tudományos terveink mindenekelőtt a történeti intézetekkel – régészet, néprajz, részben jogtudomány, politológia – folyamatosan összehangolva készülnek. (Ilyen a rendszerváltás, a Balkán-történet, az európai kiterjesztés története stb. témaköre.) A Központ jelenlegi laza, az intézetek önállóságát megőrző szervezeti formája feltehetően nem fog változni, viszont a közös rendezvények, közös infrastruktúra (könyvtárhasználat) és a kölcsönös kisegítés gyakorlata folytatandó.

FERENC GLATZ

ABOUT THE FUTURE OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF HAS (2007)

Ferenc Glatz has been Director of the Institute of History of HAS with interruptions between 1988 and 2007. He was acting director in 1988–1989 (became minister of education and culture in 1989–1990), and was later appointed director in 1990–1996. 1996–2002 he was President of the Hungarian Academy of Sciences. (During these years he worked as the President of the Scientific Council of the institute.) In 2002–2007 he was appointed Director of the institute again. Recently, in September

2007 he submitted his application for the directorial tender announced for the period 2008–2012. (He intends to fulfil the position until 2011, when reaching the age of 70, he plans to resign.) The main principles of his application are the following:

The institute as a unit of research organisation. The institute is the main coordinating institute of Hungarian historical science. Therefore it remains one of its main objectives to edit and publish basic handbook series in the field of Hungarian historical science (chronologies, atlases, databases and chrestomathies) and organises professional-methodological and thematic lectures and discussions on a national scale. (Lectures delivered in the Institute of History, forum of young researchers etc.) The institute should promote and organize regional (East Central European) historical projects and aims to encourage and provide for its researchers' participation in international scientific life.

The institute as a historical workshop. Similarly to the prevalent practice but even more consistently the leadership of the institute requires its researchers to elaborate topics with a regional, European and world historical comparative approach. (This should be taken into account when defining research topics, in the course of professional roundtable discussions and in personal consultations.) The institute adheres to its present thematic preferences (the history of the Hungarian state in the Middle Ages 1000–1526, Turkish–Hungarian co-existence 1541–1699, re-habitation of the country 1716–1790, the establishment of the civil society 1867–1918, Hungary in the Soviet zone 1945–1990, the Balkans and Hungary 1867–2007). Apart from these, new preferences arise, as well: the relationship of man and nature, natural history. The current state of Hungarian historical science is to be estimated and analysed in the framework of a series of discussions. The following guidelines were formulated: 1.) "Home Europe" is the new geographical and institutional-cultural framework of Hungarian historical research themes; 2.) Man and nature (the rethinking of the geographical sphere, environmental conditions, and the history of human and technical activities aimed at the transformation of our natural environment). 3.) Exploring new ways of description and depiction provided by the newly emerging set of IT devices. (E-communication systems: internet, digital communication systems, new imaging and motion picture technologies etc.)

GLÜCK LÁSZLÓ

A máramarosi só kereskedelmének útvonalai a 16. század közepén

A Magyarország középső területein végbement oszmán hódítás hatására az 1540-es években, kiváltképpen annak második felében az ország Habsburg-birodalomba illeszkedett részén hatalmas erőfeszítések történtek az 1530-as évek polgárháborúja során szétszilált közállapotok és a törökellenes védelem alapját képező uralkodói pénzügyek rendezésére. Ebből nem maradt ki a huszti várbirtok és a vele összefüggő máramarosi sógazdálkodás sem. A huszti vár és a hozzá tartozó birtoktest – benne a máramarosi sókamarával – 1530 és 1546 között lényegében Nádasdy Tamás fennhatósága alatt állt. 1530-ban, az Ártándyak letartóztatása után ugyanis az akkoriban János király pártján, Lodovico Gritti kincstartó mellett a királyi jövedelmek adminisztrátoraként működő (tulajdonképpen János király kincstartárát ténylegesen irányító) Nádasdy nevezhetett ki várnagyot Husztra. Az alkalmat kihasználva saját familiárisát, a dunántúli köznemesi családból származó Kávásy Kristófot ültette a huszti várnagyságba, aki innentől kezdve mindenfajta birtokjogi változástól függetlenül csakis dominusához hűen tartotta a várat. Nádasdy ugyan 1534 óta ismét Ferdinánd király pártján állt, de a várhoz és a sókamarához ezután sem tudott hozzáférni sem a Habsburg pénzügykormányzat, sem a Husztra II. Lajostól kapott jegyajándéka részeként jogot formáló Mária özvegy királyné.¹ Változást Nádasdy átpártolása annyiban jelentett, hogy innentől Kávásy is Ferdinánd híveként működött a Huszt körüli vidéken.

A várnagy a János-pártiakkal vívott harcai mellett azonban idővel számos hatalmaskodást, jogsértést is végbevitt a környékbeli nemesekkel szemben.² Máramaros és a szomszédos megyék panasza az 1543. novemberi beszercebányai országgyűlés napirendjére is felkerült, ahol a király ígéretet tett, hogy ecsedi

1 Ld. minderre: *Draskóczy István*: Az erdélyi sókamarák ispánjai 1529–1535 (Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai-korszakban). *Levéltári Közlemények* 75(2004) 1. sz. 28–39. között passim és *Gernot Heiß*: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. I–II. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 27, 29(1974, 1976), II. 86–88. (kisebbs hibákkal).

2 Kávásy tevékenységéről összefoglalóan: *Pap József*: Adalékok Máramaros történetéhez. Máramarosziget, 1909. 63–71.

Báthori András „dunáninneni” országos főkapitány útján megfékezi Kávásyt.³ Báthori végül 1545 márciusa és 1546 februárja között, kifejezetten Ferdinánd király megbízásából, külön hadjáratot vezetett Kávásy kiűzésére. Előbb az általa építtetett, illetve megszállva tartott két környékbeli várkastélyt, Kovászót (Bereg) és Halmit (Ugocsa) foglalta el, majd Huszt ellen vonult, amit a várnagy egy idő után feladott.⁴ Ezzel a várbirtok a Magyar Kamara igazgatása alá került. Husztra két új várnagyot neveztek ki Brodarics Mátyás és Mecskey István személyében, akik a korábban kialakult szokás szerint a máramarosi sókamaraispáni tisztet is betöltötték.⁵

1547-ben a Magyar Kamara a felső-magyarországi ügyekben leginkább járatos két tanácsosát, Werner Györgyöt és Pétervárad Balázst küldte ki biztосként a helyszínre.⁶ Feladatuk volt kivizsgálni a két várnagy-sókamaraispán közti konfliktust, az általuk elkövetett kisebb pénzügyi szabálytalanságokat, Mecskey Fráter Györgyhez fűződő állítólagos titkos kapcsolatait, továbbá tájékozódni a huszti várnál és a sókamaránál folyó gazdálkodásról. Munkájukról terjedelmes jelentésben számoltak be.⁷ Számos fontosabb teendőjük közepette meghallgatták a sóval kereskedő helybeliek panaszait is. A jelentésben egy meglehetősen sematikus bekezdést szenteltek ennek a kérdésnek: a kereskedőknek újabban különösen sok nehézséggel kell szembenéznük, főként a harmincadok és a vá-

3 Monumenta Comitalia Regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. (= MOE) Szerk. Fraknói Vilmos. I–XII. Bp. 1874–1917. (Magyar Történelmi Emlékek III. Országgyűlések), II. 547., 564., 566.

4 Fráter György leveles könyve. Közli: –I.–R. Történelmi Tár (= TT) 1893. 288–289.; Magyar levelek a XVI. századból. VII. Közli: Dr. Komáromy András. TT Ú. f. 11(1910) 376–379.; Magyar történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. II. 1538–1553. Összeszedte, lemásolta: Hatvani Mihály. Pest, 1858. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 2.) 139–140.; Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten 1545. máj. 12. (Serédy Gáspár Leonhard Velsnek).

5 Brodaricsot már 1546. márc. 21-én így címezik. *Franz Anton Schmidt*: Chronologisch-Systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie. Zweite Abteilung I. Wien, 1834. 164–165. Itt még csak jövőbeni kollégájáról van szó, de már Mecskey kinevezéséről is lehetett tudni Bécsben: Magyar Országos Levéltár (= MOL) E 185 Missiles, Bornemisza Pál Nádasdy Tamásnak, 1546. márc. 27. Az uradalom igazgatásának előzményeire: *Engel Pál*: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban 1387–1437. Bp. 1977. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 83.) 118., 180–181. Mária királyné a Husztra vonatkozó jogait hasztalanul próbálta érvényesíteni nemcsak Nádasdyval, de innentől Ferdinánddal szemben is. *G. Heiß*: i. m. I. 63., II. 87–90.

6 Werner Sáros várának prefektusa is volt, állandó jelleggel Felső-Magyarországon tartózkodott, és az ottani kincstári ügyek, különösen a központi pénzkezelés felett évek óta fennhatóságot gyakorolt. *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamara Levéltára 1567–1813. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 7.) 8–11. Péterváradira: *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 103–104.

7 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= HfU) RN. 2. Konv. 1547. fol. 59–97.

mok miatt, ami a kincstárnak is kárára van, mivel nem vásárolják annyira a sót az aknánál.⁸ Ehhez a ponthoz – bár magában a jelentésben említést sem tesznek róla – mellékletként csatolták a kereskedők által kifogásolt vámok jegyzékét is.⁹

„A szokatlan és jogtalanul felemelt vámokról a kereskedők leírása alapján”¹⁰ címet viselő irat egész terjedelmében vámhelyek felsorolásából áll. Az egyes helyszínekre vonatkozó szűkszavú, egy-két mondatos bejegyzések az alapvető tudnivalókat (birtokos neve, vám összege stb.) foglalják össze, de ezeket sem következetesen. Olykor-olykor azonban a feljegyzés készítői egyéb körülményeket is tanácsosnak találtak rögzíteni.

Ennek a szerény iratnak a forrásértéke korántsem csekély, sőt önmagában is külön figyelmet érdemel, legalább két okból. Egyfelől ugyanis egyedülálló forrását képezi a máramarosi sókereskedelem történetének, hiszen a benne megemlített csaknem száz vámhely segítségével egyszeriben felrajzolható annak gyakorlatilag teljes útvonalhálózata. Márpedig forrásunk híján erre a kérdésre szerencsés esetben is legfeljebb olyan szórványos adatokat lehetne remélni, melyek a kereskedőket csupán útjuknak egy-egy pontján érik tetten. Feltehető, hogy amit az ilyen elszórt adatokból – melyekből tanulmányunk végén néhányat idézünk – valaha tudhatunk a máramarosi só kereskedelmének 16–17. századi útvonalairól, az is messze elmarad attól, amit ez az egyetlen forrás elárul. Másrészt az irat adatokkal szolgál a Felvidék 16. századi útvonalaira és vámhelyeire általában is, s mivel olyan őrzési helyen maradt fenn, ahonnan egy kifejezetten az út- vagy vámhálózatra vonatkozó kutatás során aligha kerülne elő, érdemes rá külön is felhívni a figyelmet.

⁸ Uo. fol. 82v.

⁹ A jelentésnek korunkra csupán egy másolati példánya maradt fenn az Udvari Kamara levéltárában, melyet feltehetően a Magyar Kamaránál készítettek az oda befutott eredetiről, és továbbítottak Bécsbe. (Jelzetét ld. a 7. jegyzetben.) A szóban forgó melléklet azonban a bécsi aktából hiányzik. Mivel a pozsonyi kamara 1548-ig eléggé hézagos regisztratórájában a teljes ügyiratot hiába keressük, a még a bécsi másolati példányból is elkallódott mellékletnek valószínűleg egykori létezéséről sem tudnánk, ha a sors nem kegyelmezett volna meg mégis e néhány lapos, minden külső formai kelléket nélkülöző egyszerű följegyzésnek és a benne rejlő történeti információknak. A megmenekülést Jankovics Miklós korlátlan gyűjtőszenvédélyének köszönhetjük. Az irat az ő gyűjteményéből került aztán vissza közlevéltári őrizetbe, s az utólagos rendezések során nyerte el mai helyét, történetesen a magyar kamarai archívumban: MOL E 554 Fol. Lat. 973/II. (Az irat numerusjelzet nélküli, a tétel 16. századi év nélküli iratai között található.) A provenienciát az azonos írásképen és a jelentés vonatkozó pontjával való közvetlen tartalmi összefüggésen kívül az is alátámasztja, hogy az egyébként keltezés nélküli melléklet 1547-re datálható. Néhaiként szerepel benne az atyai vám (Bereg m.) birtokosa, Büdy Mihály, aki valószínűleg 1547 elején halt meg. (1547. máj. 12-én már ifjabb Büdy Mihályt nevezi ki beregi főispánná elhunyt apja helyére az uralkodó. MOL A 57 II. köt. fol. 192–193. Halálát 1547-re teszi G. Heiß: i. m. II. 85–86. is.) Sárospatak és Újhely birtokosaként viszont még Perényi Péter szerepel, aki 1548. febr. 26-án halt meg. *Détshy Mihály*: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. Sárospatak, 1989. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 28.) 34. A biztosok a 7. jegyzetben id. jelentésük szerint 1547 szeptemberében jártak Máramarosban.

¹⁰ „De theloneis insuetis et iniuste augmentatis ex descriptione vectorum”.

A bennünket e helyütt érdeklő szempont, a só magánosok által bonyolított kereskedelme a hazai sóügy történetének legkevésbé kutatott területe,¹¹ ami a forrásadottságok miatt teljesen érthető is. Ez a kérdés jelentősebbé épp a 16–17. század vonatkozásában válik, amikor a kincstári sóelosztás megszűntével a felhasználókat túlnyomórészt már az aknáktól magánkereskedők látták el e létfontosságú árucikkkel.¹²

A só kereskedelme Magyarországon a 16. század első felében, fokozatosan vált szabaddá. A középkorban e termék bányászata és nagykereskedelme uralkodói monopólium volt, bár ezt törvény csak 1492-ben rögzítette. Országsgazte királyi sókamarák végezték a só elosztását, melyeket a kitermelést végző bányakamarákból kincstári szervezésben láttak el. Máshonnan származó terméket csak királyi engedéllyel lehetett forgalomba hozni.¹³ A rendszer a Jagelló-korban jutott válságba. 1521-ben II. Lajos arra hivatkozva, hogy e szervezet működtetése immár többbe kerül, mint amennyi a belőle származó haszon, feloszlatta az elosztóhelyeken működő kamarákat, és bevezette a só szabad kereskedelmét.¹⁴ A rendelkezés azonban nem ment át a gyakorlatba.¹⁵ Az újabb kutatások derítették fényt arra, hogy a legfontosabb elosztóhelyek még Mohács után is működtek Szapolyai János országrészén, bár a kor zavaros viszonyai már érezhetően akadályozták ellátásukat. Ezekbe a kamarákba olykor a máramarosi bánya termékéből is szállítottak.¹⁶ 1534, Máramaros Ferdinánd király fennhatósága alá kerülése után azonban erre már értelemszerűen nem volt lehetőség. Az 1538-as váradi békében aztán hivatalosan is elhatárolták a két sókörzetet: erdélyi sót

11 Erre a problémára Kubinyi András is felhívta a figyelmet: *Kubinyi András*: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz, 1988. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas X.) 232.

12 A 16–17. század tekintetében eddig az alábbi munkák foglalkoztak érdemben a sókereskedelemmel (valamennyi az erdélyivel): *Draskóczy István*: Szempontok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez. In: Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Bp. 2005. 83–117.; *Hóvári János*: Az erdélyi só a török Szendrőben, 1514–1516. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) 41–61.; *Kulcsár Árpád*: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. Századok 125(1991) 415–448. A 17. század végén bekövetkező változásokra ld. még: *Wolf Rudolf*: Erdélyi sóügyek az Apafi-korszak végén. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 549–569.; *Sinkovics István*: Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg-uralom kezdetén. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére 1937. május 27. Bp. 1937. 504–533. A máramarosi só kereskedelme a szabad kereskedelem korában lényegében feldolgozatlan.

13 A középkori viszonyokra ld. mindenekelőtt: *Paulinyi Oszkár*: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok 57–58(1923–1924) 627–647.; *Kubinyi A.*: i. m. 213–232.

14 *Iványi Béla*: Két középkori sóbánya-statútum. Századok 45(1911) 110. A képet jelentősen árnyalta legújabban Draskóczy István, rámutatva arra, hogy a szabadon forgalmazott só mennyisége már 1521 előtt is növekedőben volt. *Draskóczy I.*: Szempontok i. m. 91., 105., 116.

15 *Iványi B.*: i. m. 108.

16 *Draskóczy István*: Erdély sótermelése az 1530-as években. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter. Miskolc, 2004.

csak János király, máramarosit csak Ferdinánd országrészén lehetett forgalomba hozni.¹⁷ Arról azonban, hogy a Habsburg Ferdinánd uralta területen a máramarosi bányatermékre támaszkodva sóelosztó kamarákat működtessenek, az akkori helyzetben szó sem lehetett. Elvi jelleggel kimondott szabadkereskedelemről mindazonáltal még ekkor sem beszélhetünk. Jól jellemzi a helyzetet mind a regálé elvének fennállta, mind tényleges működésképtelensége oldaláról I. Ferdinánd 1541. évi oklevele, melyben a huszti uradalmat és a máramarosi sókamarát (névleg filiális kamaráival, azaz az elosztóhelyekkel együtt) hátralékos erdélyi vajdai fizetése fejében elzálogosítja Maylád Istvánnak. Az oklevél szerint Maylád évi ötezer forintot köteles fizetni (illetve fizetésébe beszámítani), míg az utak és kamarahelyek fel fognak szabadulni, azután viszont már nyolcezeret.¹⁸ Ilyen körülmények között a só kereskedelme ténylegesen szabaddá vált, vagyis azt már az aknától kezdve teljességgel magánosok bonyolították.¹⁹

Az 1540-es évek második felében azonban a helyzet némileg megváltozott. Miután 1546-ban kivették Husztot Kávásy Kristóf kezéből, 1548-ban pedig megszületett a megállapodás Mária királynéval magyarországi birtokainak átadásáról, a kincstár hozzálátott a máramarosi sóügy rendezéséhez. Az 1548. október–novemberi pozsonyi országgyűlés már a máramarosi só királyi elosztóhálózatának újjászervezéséről rendelkezett.²⁰ Miként a kamarai levéltárak bőséges vonatkozó iratanyaga tanúsítja, a kincstári sóelosztási rendszer újjászervezéséhez ezt követően valóban hozzá is láttak. Forrásunk azonban még mindennek előestéjén keletkezett.

Következzenek először táblázatba foglalva a Werner–Pétervárad-féle jelentés vámügyi mellékletében szereplő adatok, valamint a vámhelyek azonosítása. (A táblázatba minden adatszerű információt felvettünk, így az a forrásszöveg közlését pótolja, az adatok pedig így áttekinthetőbbek.)

(Studia Miskolcinsia 5.) 27., 37–40., 53., 67–68. (4–7. táblázat). Adatai alapján mindenekelőtt a Szamos, a Maros és a Tisza menti kamarák léteztek még (Szatmár, Lippa, Tokaj, Szolnok, Szeged stb.).

17 *Draskóczy István*: Erdély sótermelése a XVI. század közepén. In: *Studii de istorie modernă a Transilvaniei/Tanulmányok Erdély újkori történelméből*. Omagiu profesorului Magyar András Emlékkönyv. Coord./szerk. Pál Judit–Rüsz Fogarasi Enikő. Cluj–Napoca/Kolozsvár, 2002. 187.

18 „Pro arenda annua, donec videlicet viae et loca camerarum liberabuntur, summam quinque millium florenorum, viis vero et locis camerarum liberatis, ipso facto ratione huiusmodi arendae annuae octo millium florenorum [...] nobis pendere [...] debeat et teneatur.” *F. A. Schmidt*: i. m. 50.

19 Egyértelműen fejezi ki ezt Werner és Pétervárad 1547-es jelentése: „sales per currus educuntur ad fortuna eorum, qui educunt”. *ÖStA HfU RN. 2. Konv. 1547. fol. 82v.*

20 *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek. (= CJH) Ford., utalások: Dr. Kolosvári Sándor–Dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetek: Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. 1548:29. tc.; MOE III. 225–226. A két munka egy ponton eltérő olvasatot tartalmaz, a mondat értelmének a CJH-é felel meg („erigendas” és nem „eligendas”).

A vámjegyzék adatai

Sorszám ²¹	Vámhely megjelölése ²²	Birtokos ²³	Vámösszeg ²⁴	Azonosítás ²⁵	
				Helynév	Megye
1	Dobroka	Palkó György	1 s.* > 3 d. [1 s. (fragmentum) vagy 1 d. > 1 d.]	Dobróka ²⁶	Bereg
2	Munkach	király	1 s.*, 2 d. > 4 d. [1 s., 2 d.]	Munkács	Bereg
3	Igneccz	Dobo Ferenc	2 s.*, 4 d. > 8 d. [1 s. > 4 d.]	Ignéc	Bereg
4	Wngwar ²⁷	Hoomonay György	1 s., 5 d. [-]	Ungvár	Ung

21 Saját számozás az iratban történő említés sorrendjében.

22 Betűhív átírásban. *-gal a szárazvámok, vastagon szedve a harmincadok, mindkettő az irat vonatkozó megjegyzése alapján. Ebben az oszlopban, lábjegyzetben adom meg az iratnak a vámhelyhez fűzött egyéb (a birtokos nevén és a vámösszezen kívüli) megjegyzéseit. Attól a számos vámhelynél ismétlődő kitételől, hogy ott nem tartoznának fizetni, ill., hogy a vámosok nem törődnek a királyi oklevéllel, eltekintek.

23 Az irat említése alapján. A családnevek betűhív átírásban, minden más magyar fordításban.

24 Először az irat keletkezése idején, majd kapcsos zárójelben – ha meg van adva – a korábban szedett vám („-” jel szerepel, ha nem szedtek vámot). Mindkettőnél előbb az odafelé, majd „>” jel után a visszafelé fizetett vám. S.=sókocka, d.=dénár, cp.=cédulapénz. A sómennyiség *-gal megjelölve, ha az irat szerint a vámosok maguk választják ki a sót, ill. ha a nagyobbakból kell adni nekik.

25 Terjedelmi okokból az egyes vámhelyek azonosításához tartozó apparátust elhagytuk, kivéve néhány problematikusabb esetet. Szerencsére a máramarosi sókereskedők jogtalan megvámolása döntő többségében már a középkor óta létező, a szakirodalomban jól ismert uradalmi vámonkon történt. Csánki történeti földrajzában, a Település- és népiségtörténeti értekezések sorozat kötetiben a legtöbb település megtalálható vámhelyként. Használtuk még a nagy urbáriumkiadásokat (Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk., bev. Maksay Ferenc. Bp. 1959. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.]; Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I–II. Na vydanie pripravili: Richard Marsina–Michal Kušík. Bratislava, 1959.), a megyénkénti vámhely-feldolgozásokat (bennünket érint: *Wenzel Gusztáv*: Nyitra vármegyének XV. századbéli vámhelyei. Tanulmány hazánk közlekedési viszonyainak történetéhez. Pest, 1872. [Értekezések a történeti tudományok köréből II. 2.]; *Iványi Béla*: Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle [= MGSz] 12[1905] 81–132.; *Kovács Béla*: Középkori vámosok és vásáros helyek Heves megyében. Archivum I[1973] 15–30.; *Draskóczy István*: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 45–61.). A birtokosokra vonatkozó adatokat *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I–II. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 16.) segítségével lehet felhasználni az azonosításban.

26 E néven létezett egy település a Munkács és Ungvár közti út mentén is, de mégis erről a Borsova-völgyi Dobrókáról van szó, ez volt ugyanis ebben az időben Palkó György birtoka. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 177.

27 Korábban át tudtak kelni a vízen, nemrég azonban köhidat építettek.

Sorszám	Vámhely megjelölése	Birtokos	Vámösszeg	Azonosítás	
				Helynév	Megye
5	in ponte Tyba	Tybay nemcesek	1 s. [-]	Vásáros- tíba vagy Nagytíba ²⁸	Ung
6	Luczka	Naghmihal-i urak	1 s.* > 6 d. [-]	Lucska	Ung
7	Warano	Bathorrry György	2 s.* > 8 d. [1 s.]	Varannó	Zemplén
7a	Warano	–	2 s., 50 d.+2 d. cp.	Varannó	Zemplén
8	Eperies ²⁹	–	6 s.	Eperjes	Sáros
9	Waralya sub arce Szepes	–	1 s., 6 d. > üres kocsi után 6 d.	Szepesvárálja ³⁰	Szepes
10	Wyfalw penes Cibinium	–	1 s., 4 d.	Pécsújfalu	Sáros
11	Wasarhel	–	2 s.*, 4 d. > 8 d.	Vásárhely	Zemplén
12	Galszech*	–	1 s., 4 d. > 8 d.	Gálszécs	Zemplén
13	Wyhel*	Pereny Péter	1 s., 4 d.	Sátorlajújhely	Zemplén
14	Patak*	ugyanő	2 s., 6 d. > üres kocsi után 6 d.	Sárospatak	Zemplén
15	Wary	király	1 s.*, 2 d. > 4 d. [1 s., 2 d.]	Vári	Bereg
16	Athya	néhai Bidi Mihály	3 s.* > 8 d. [3 s. (fragmentum) vagy 2 d.]	Vámosatya	Bereg
17	in vado Bach	–	4 s.*, 2 d. > 8 d. [4 s., 2 d.]	Bács	Szabolcs
18	Tokay	–	4 s.* > 12 d. [2 s. > 4 d.]	Tokaj	Zemplén
19	Szerencz	–	1 s., 4 d. > 6 d. [-]	Szerencs	Zemplén
20	Chyanalos	Warkoch Tamás	2 s., 3 d. > 6 d. [-]	Csanálos	Zemplén
21	Wamosy	Bebek Ferenc	1 s., 6 d. > 8 d. [-]	Sajóvámos	Borsod
22	Zentpeter*	Pereny Péter	2 s., 6 d. > 6 d.	Sajószentpéter	Borsod
23	Kazynch	Feledi István	2 s.	Kazinc	Borsod

28 E nevet viselte még a szomszédos Felsőtíba és Vajnatinatíba is. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. (= Csánki) I–III., V. Bp. 1890–1913., I. 387. Csak a fenti kettő volt azonban az itt átvetető országút mentén. Ld. alább.

29 Belépéskor („cum intramus”).

30 A vámot valójában a szó szoros értelmében a vár alatt szedték, nem Szepesvárálja városában, mely ebben az időben nem is tartozott a szepesvári uradalomhoz (Lengyelországnak volt elzálogosítva). Csánki I. 250.; Urbáre feudálnych i. m. I. 430. (1583).

Sorszám	Vámhely megjelölése	Birtokos	Vámösszeg	Azonosítás Helynév Megye	
24	Kaza*	Wak Mihály	1 s., 4 d. > 4 d.	Kaza	Borsod
25	Puthnok*	Pwthnoky György	1 s., 4 d. > 6 d.	Putnok	Gömör
26	Rymaszech*	–	2 s., 8 d. > 5 d.	Rimaszécs	Gömör
27	Nytraczká* ³¹	Bebek Ferenc	1 s. (további 3-4 s. Janosy Pálnak ³²), 2 d.	Ipolynyitra	Nógrád
28	Szobadfalw ³³	Pwthnoky György	1 s. [-]	Szabadfalva	Kishont
29	Wamfalw*	Balassa Zsigmond	3 s.* > 8 d. [3 s. (fragmentum)]	Vámosújfalú	Nógrád
30	Fwryz, sub Zawocz ³⁴	Sigmont Balázs divényi várnagy ³⁵	1 s.	Fűrész	Nógrád
31	in castro Wegles*	–	4 s.* > 12 d. [4 d.]	Végles vára	Zólyom
32	Ozolyom*	–	3 s.* > 11 d. [3 d. > -]	Zólyom	Zólyom
33	eundo ex Zolio ad Semnitium in monte	–	n. a.	? ³⁶	?
34	Tharnaká*	saskői vár	2 s.* > 12 d. [-]	Ternavka ³⁷	Bars

31 Erővel kényszerítik ide őket.

32 Ekkoriban a füleki vár kapitánya, melyhez a vám tartozott. 1554-ben az ő hanyagsága miatt foglalták el a törökök a várat. Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Táillyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13–24. könyv. Sajtó alá rend. Benits Péter. Bp. 2003. (Történelmi források I.) 228–230.

33 Rabló módjára („more predonico”).

34 Útkényszer érvényesült itt („pro recta via”). (A ’závoz’ köznév hágóutat, rézsútos feljáró utat jelent, többfelé vált helynévvé. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1988.⁴ 802. Fűrész után az út az Ipoly és a Garam völgye közti hágón kelt át, erre utal a „sub Zawocz” kitétel.)

35 A várnagnak bizonyára hasonlóképpen engedte át a birtokos az itteni vámot, ahogyan a füleki kapitány megkapta az ipolynyitrai vám egy részét.

36 Valahol a Zólyom és Selmecbánya közötti úton fekvő, közelebről ismeretlen hely.

37 A saskői uradalomhoz két Ternavka tartozott: a Zólyom és Keresztúr között, a Garam-völgyi főút közvetlen közelében levő Ternavka, és a Keresztúr után, az úttól távolabb elhelyezkedő Alsóternavka. Maksay F.: Magyarország birtokviszonyai i. m. 145., 146. Ez alapján is az előbbi jöhet szóba, de nem hagy kétséget az, hogy ezt a települést Vámosternavkának is hívták. Csánki Dezső: Bars vármegye várai a XIV–XV. században. In: Emlékkönyv Dr. Gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1925. 294.

Sorszám	Vámhely megjelölése	Birtokos	Vámösszeg	Azonosítás	
				Helynév	Megye
35	Kys Kermecz* ³⁸	esztergomi érsek	1 s., 25 d. [-]	Ókőrmöc	Bars
36	Kermecz Banya	–	1 s., ökrönként fél d.	Körmöcbánya	Bars
37	Kerezth*	helytartó ³⁹	2 s. > 10 d.	Garamszent- kereszt	Bars
38	Sarnowycz*	Docy Miklós	2 s., 10 d. > 12 d.	Zsarnóca	Bars
39	in castro Zenth- benedek*	–	1 s., 10 d. > 12 d.	Garamszent- benedek vára ⁴⁰	Bars
40	in Solio Biztriciensi	–	1 s.*	? ⁴¹	Zólyom
41	Nyitra*	–	1 s. > 12 d.	Nyitra	Nyitra
42	Izbek	helytartó	2 s. > 10 d.	Üzbég	Nyitra
43	Galgocz	–	3 s.	Galgóc	Nyitra
44	Koarcz	Mechkey István	2 s. > ökrönként 1 d.	Kovárc	Nyitra
45	Wylak	Bathor-i András	2 s. > 12 s. ⁴²	Nagyújlak	Nyitra
46	Nyarhyd*	–	2 s.* > 8 d. [-]	Nyárhíd	Nyitra
47	Wdwardy	–	2 s.* > 8 d. [-]	Udvard	Komárom
48	Manya	–	2 s., 4 d. > 8 d.	Nagymánya ⁴³	Bars

38 Egy mérföldre elkerülnék.

39 Várday Pál esztergomi érsek. A helytartói birtokként megadott vámhelyek valójában egytől-egyig esztergomi érseki birtokok voltak. Ld. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m.-ét az egyes településeknél.

40 A megerősített bencés kolostor. *Haiczl Kálmán*: A garamszentbenedeki apátság története. Bp. 1913. 21. skk.

41 Elképzelhető, hogy a zólyom-besztercebányai harmincadról van szó, melyet 1546-ban új harmincadhelyként említenek. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet I.) 212. A „Solio Biztriciensi” jelző ez esetben az elhagyott „tricesima” szóra vonatkozna. Mindazonáltal a vámösszeg nem harmincadra utal, és a panaszosok sem ekként említik, noha másutt mindenhol kiemelik, ha harmincadról van szó. A „Solio Biztriciensi” helymeghatározás vonatkozhat a „via” szóra is, ez esetben a két város közti úton, ismeretlen helyen vámolták meg őket.

42 Feltehetően elírás dénár helyett. Egyedül itt szerepel só visszaúton, ráadásul 12 kocka egyébként is elképzelhetetlenül sok lenne.

43 A Zsitva mentén egymással szemben feküdt a Nyitra megyei Kis- és a Bars megyei Nagymánya. „Mánya” vámhely egyaránt szerepel Bars megye 1424-es és Nyitra megye 1429-es vámvizsgálatában (*Jványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 106.; *Wenzel G.*: i. m. 9.). *Gárdonyi Albert*: Felső-

Sorszám	Vámhely megjelölése	Birtokos	Vámösszeg	Azonosítás	
				Helynév	Megye
49	Keer	helytartó	1 s. > 3 d.	Nagykér ⁴⁴	Nyitra
50	Werebyl ⁴⁵	–	2 s.* > 12 d. [-]	Verebély	Bars
51	Borsa ⁴⁶	Balassy Menyhárt	2 s.* > 12 d.	Bars	Bars
52	Lewa	–	1 s. > 8 d.	Léva	Bars
53	Egegh	helytartó	2 s., 2 d. > 10 d.	Egeg	Hont
54	Saagh*	–	2 s. > 8 d.	Ipolság	Hont
55	Wysk	Lossonczy uraság	2 s. > 6 d.	Ipolyvisk	Hont
56	Mezmewelew* ⁴⁷	csábrági vár	2 s. > 8 d.	Méznevelő	Hont
57	Dregel aut Hydwyg	–	2 s. > 4 d.	Drégely, Hídvég	Hont
58	Gyarmath	Balassa uraság	2 s. > 4 d.	Balassa- gyarmat	Nógrád
59	Patak	helytartó	2 s. > 4 d.	Patak	Nógrád
60	Wamosgutha	–	2 s. > 4 d.	Galgaguta	Nógrád
61	Zakalos Pazto	–	2 s. > 4 d.	Szakállos, Pásztó ⁴⁸	Hont
62	Moros	–	2 s. > 8 d.	Nagymaros	hódoltság
63	Waacz	–	3 s., 4 d. > 8 d.	Vác	hódoltság
63a	Waacz	–	2 s., 50 d. +4 d. cp.	Vác	hódoltság
64	Hatwan*	–	2 s. > 4 d.	Hatvan	hódoltság

Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban. Közgazdasági Szemle 32(1908) 96., 193. szerint mindkét faluban volt egy-egy vám, ám mindkét oklevél Forgách Pétert és atyafiait nevezi meg birtokosként, márpedig csak Nagymánya volt e család kezén (*Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 150. és Nyitra megye térképe). Így feltehető, hogy egy vámról van szó (Nagymányán), melyet mindkét vámvizsgálatnál számba vettek (talán mert a megyehatárt képező folyónál szedték). Nagymányán 1579-ben is van vám, melynek akkor 5/6-a a Forgáchoké volt. Urbáre feudálnych i. m. I. 412.

44 A szomszédos Kiskérrel ellentétben, mely a Forgáchok surányi uradalmához tartozott, ez a falu volt esztergomi érseki birtok: *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 553. és az 550–551. közötti térkép; *Demkó Kálmán*: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények 27(1914) 578.

45 Akaratuk ellenére a Nyitrán való átkeléskor („contra voluntatem nostram super Nitrum ascendendo”). (Itt egyébként nem a Nyitra, hanem a Zsitva folyt.)

46 A kocsival való átkeléskor („super currum ascendendo”).

47 Egy mérföldre kelnek át, de idekényszerítik őket.

48 Vám csak Pásztón ismert, a szomszédos Szakálloson nem. *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971. 70., 186–187. 1554-ben is csak Pásztón volt vám. Urbáre feudálnych i. m. I. 168.

Sorszám	Vámhely megjelölése	Birtokos	Vámösszeg	Azonosítás	
				Helynév	Megye
65	Zchalom	egri vár	2 s. > 8 d.	Szihalom	Borsod
66	Maklar	–	6 s., 2 d. cp.	Maklár	Heves
67	Mohy*	–	1 s., 8 d. > 8 d.	Mohi	Borsod
68	Cheghe	–	2 s., 4 d.	Tiszacsege	Szabolcs
69	Lwez*	–	1 s. > 6 d.	Alsólúc ⁴⁹	Zemplén
70	Dob*	–	1 s., 2 d. > 6 d.	Tiszadob	Szabolcs
71	Ratka	–	2 s. > 6 d.	Rátka	Zemplén
72	–* ⁵⁰	boldogkői vár	2 s.	? ⁵¹	Abaúj
73	Wysoly	regéci vár	1 s., 4 d. > 6 d.	Vizsoly	Abaúj
74	Wamos Nemthy	–	2 s. > 4 d.	Tornyos- németi ⁵²	Abaúj
75	Szyna ⁵³	Bathory György	2 s., 4 d. > 6 d.	Abaújszina	Abaúj
76	Peghethe	–	2 s. > 6 d.	Regete ⁵⁴	Abaúj
77	Somos*	–	2 s.* > 6 d.	Somos	Sáros
78	Restha	–	2 s. > 6 d.	Reste	Abaúj
79	Szykzo*	–	1 s.* > 8 d.	Szikszo	Abaúj
80	Wamos Orozy	–	4 d.	Vámosoroszi	Szatmár
81	Kewlchyc	–	2 s., 4 d. > 8 d.	Kölcese	Szatmár

49 Lúc néven két település létezett, Alsó- és Felsőlúc. Sajnos sem Csánki, sem Iványi Béla nem tisztázza, hol volt a vám, sőt Iványi teljesen egymás közé keveri az Alsólúca és Felsőlúca vonatkozó birtoklástörténeti adatokat. Csánki I. 355.; *Iványi Béla*: A tiszaluci vám bevételei és azok felhasználása 1516–1520-ig (Bevezetésül a tiszaluci rév- és vámjog története). MGSz 13(1906) 1. skk. Csak Alsólúc tartozott az ónodi uradalomhoz a vámmal együtt, Felsőlúc nem. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 273., 1038., 1042.

50 Az irat csak annyit mond, hogy egy, a boldogkői várhoz tartozó szárazvám.

51 A boldogkői vár tartozékai (Csánki I. 197.) közül a vártól délre eső Szerencs (Csánki I. 218.) és Boldogkőváralja (*Kemény Lajos*: Abaúj-Tornavármegye történelmi monográfiája. II. köt. II. rész. Abaúj-Tornavármegye története 1527–1648. Kassa, 1915. 87–88.) ismert vámhelyként. Mindenesetre az egész várbirtok a vár közvetlen környékén lévő néhány faluból állott, így a vámhely mindenképpen ide lokalizálható. Feltehetően a váraljairól van szó.

52 Három Németi állt egymás mellett a Hernád partján, Al-, Közép- és Felnémeti. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998., I. 121–124. Egyikük vámhely volt. Csánki I. 214. Ez csak a középső település, a mai Tornyosnémeti lehetett, melyet Abaúj megye 1553-as dikajegyzéke Vámosnémetinek nevez. *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 80., 92.

53 Soha nem volt itt vám. (Ebben a panaszosok tévednek, ld. Csánki I. 201.)

54 Vámhelyként nem ismert, de ez az egyetlen hasonló nevű település a környéken.

Sorszám	Vámhely megjelölése	Birtokos	Vámösszeg	Azonosítás	
				Helynév	Megye
82	Kochyord	–	2 s., 6 d. > 8 d.	Kiskocsord ⁵⁵	Szatmár
83	Mathoch ⁵⁶	–	4 d. > 4 d.	Matoles	Szatmár
84	Szamos Zegh	–	2 s., 4 d. > 8 d.	Szamosszeg	Szabolcs
85	Kovso	Matuznay György	2 s., 4 d. > 8 d.	Kovászó	Bereg
86	Wylke	Lossonczy uraság	1 s.* > 12 d.	Vilke	Nógrád
87	Gyakfalwa	halmi kastély ⁵⁷	8 d.	Gyakfalva	Ugocsa
88	in pertinentiis arcis Ghymes ⁵⁸	gimesi vár	n. a.	? ⁵⁹	?
89	Tapolcha	–	2 s.	Nagytapolcsány vagy Kistapolcsány ⁶⁰	Nyitra vagy Bars
90	inter Nitrum et Sambok ⁶¹	–	2 s.	? ⁶²	Nyitra?
91	Ledecz	–	2 s. teli, 8 d. üres szekérért	Lédec ⁶³	Bars

55 Csánki I. 478.; *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4.) 161.

56 A Szamos révén át.

57 Az irat szerint a vámot „ad Rawass” szedik. A Gyakfalvához közeli Halmi a Surányi család birtokközpontja volt, melyet Kávásy Kristóf huszti várnagy elfoglalt, és ott castellumot építtetett. A várkastélyt róla „Kawas”, „Kávás” néven említik egykorú források (1545, 1546, 1548), helyét még a 19. században is „Kávás vár” külterületi név őrítette a falu határában. *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937. (Magyarország és nemzetiség. Tanulmányok a népiségtörténet köréből. I. sorozat 1. kötet) 369.

58 Több vám.

59 A gimesi vár tartozékai (*Demkó K.*: i. m. 581–582.; *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. 155., 566.) közül vámhely volt a fent külön említett Nagymányán kívül Vajk, Kalász, Zsitvaújfalu, Nagyherestyén és Aranyosmarót (*Wenzel G.*: i. m. 4.; *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 105–106.). A térrégen ezeket jelöljük. Ld. még az alább, az útvonalaknál írottakat.

60 Nyitra környékén, ahol az utolsóként felsorolt vámhelyek fekszenek, ez a két Tapolcsány volt. Vám csak Nagytapolcsányban ismert (*Wenzel G.*: i. m. 13.; Urbáre feudálnych i. m. I. 262.), de nem zárhatjuk ki Kistapolcsányt sem. A vámhelyek sorrendjéből következő útvonalnak ráadásul inkább utóbbi felel meg (ld. alább).

61 Három vám.

62 Véleményünk szerint Nyitra és Zsámbokrét közötti vámokról van szó (Nyitra helyes ragozása egyébként „Nitriam” lenne). Ezen a szakaszon azonban csak Üzbég (42), Kovarc (44) és Nagytapolcsány (89?) ismert vámhelyként (*Wenzel G.*: i. m. 10., 13.), melyek közül legalábbis az előbbi kettő biztosan szerepelt fentebb. Elképzelhető, hogy téves ismételtről van szó. (A vámösszeg is azonos.)

63 Bár vámhelyként nem ismert, fontos út mellett feküdt (ld. alább), Nyitrához közel. Hasonló

Első pillantásra feltűnő a vámhelyek szabályos sorrendje (lásd a térképet). Az irat címéből és keletkezési körülményeiből egyértelmű, hogy a kamarai biztosok a helyszínen (Máramarosban) személyesen hallgatták meg a kereskedőket, és az általuk elbeszélteket vetették papírra.⁶⁴ A panaszosok pedig láthatóan törekedtek abban a sorrendben felsorolni a kifogásolt vámhelyeket, ahogyan útjuk során érintették őket. A sorrend nem mindenhol pontos, előfordulnak kisebb következetlenségek, jó néhányszor pedig – mint alább látni fogjuk – a főútvonalon fekvő vámhelyek felsorolásába a kiágazó kisebb utak egy-egy vámhelyét vetették közbe.

A továbbiakban a vámhelyeket összekötő utak meghatározására teszünk kísérletet. Sajnos ez nem megy minden nehézség nélkül, hiszen a középkori és kora újkori Magyarország úthálózatára vonatkozó, kifejezetten egykorú forrásadatokon nyugvó ismereteink igen csekélyek.⁶⁵ A kutatók többnyire beérik a 18. század végétől rendelkezésre álló térképes források, különösképpen az I. katonai felmérés adatainak visszavetítésével, azzal, hogy a természeti feltételekhez és az ésszerűség szempontjaihoz igazodó közlekedési hálózat a 18. század vége előtt alig változott. (Ami a tapasztalatok szerint többnyire igaz is.)⁶⁶ Az egykorú forrásokat felhasználó munkák sem elsősorban a magukra az utakra vonatkozó adatokra épülnek, hanem inkább a lényegesen egyszerűbben felderíthető vámhelyekre, illetve azok összekötésére.⁶⁷ Ennek persze szintén van alapja, hiszen a vámokat az utak mellett létesítették, a rájuk vonatkozó források pedig számos esetben az áthaladó közlekedési vonalak irányát is megadják. A másik probléma az, hogy a rendelkezésre álló munkák általában szűk területre, leggyakrabban egy-egy megyére terjednek ki.⁶⁸ Ha a kutatónak szélesebb területre, belátható időn belül igénybe vehető segítségre van szüksége középkori–kora újkori utak közelebbi nyomvonalának meghatározásához, jobbára valóban csak a 18. századtól rendelkezésre álló térképes anyagra, azon belül is elsősorban az I. katonai felmérésre támaszkodhat.⁶⁹

Mint hogy mi itt csupán egyetlen irat feldolgozásával foglalkozunk, értelemszerűen nem vállalkozhattunk az érintett terület úthálózatának feltártóságában mutatkozó hiányok pótlására, sőt a terület nagysága miatt még az egyes útszaka-

---

nevű település legközelebb Trencsén megye északi részén fekszik (szintén Lédec, ld. *Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Trencsén vármegye. Bp. 1941. 144–145.).

64 Az egész irat egyébként többes szám első személyben (a megvámoltak nevében) van fogalmazva.

65 Kivéve a Dunántúlt, ez azonban bennünket nem érint. *Glaser Lajos*: A Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63(1929) 138–167., 257–285.

66 Ilyen következtetést von le pl. *Németh István*: A kassai követek útja a pozsonyi országgyűlésre 1572. január–július. *Fons* 1(1994) 181.; *Blazovich László*: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. *Tanulmányok Csongrád megye múltjából* 26(1998) 51.

67 Pl. *Gárdonyi A.*: i. m.; *Borcsiczky Béla*: A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV–XV. században. Bp. 1914.

68 Ld. a 25. jegyzetben id. műveket.

69 Az úthálózat szakirodalmának problémáit hasonlóan látja *Németh I.*: i. m. 179.

szokra vonatkozóan nyilván számos további adatot tartalmazó helytörténeti irodalom mélyebb figyelembevételére sem.

Lássuk tehát a máramarosi só kereskedelmének útvonalait. A panaszosok jól láthatóan négy nagy útvonalat követnek végig, mindegyik esetében kisebb kiágazásokkal. Az első az, amely Máramarost Kassával és Eperjessel (valamint azon túl a Szepességgel) kötötte össze. A második a beregi Tisza-réveken át Tokajra, onnan pedig a Sajó és a Garam völgyén át Nyitra környékére vezetett. Innen aztán visszafelé tartó sorrendben, mintegy kört bezárva sorolják fel a Tokajtól (és más környékbeli tiszai révektől) ugyancsak a nyugati Felvidékre, de délebbre – a nagy pesti országút egy szakaszán, majd az Ipoly-vidéken keresztül – vezető másik útvonal vámhelyeit. Ezután a Tokajt Kassán át Eperjessel összekötő út következik. A fennmaradó utolsó egytucatnyi vámhelyen belül két összefüggő csoportot lehet megfigyelni: az első öt a Szamos-vidéken, az utolsó négy pedig Nyitrától északkeletre fekszik.

Valamennyi út első szakasza a Szigettől nem messze délkeletre fekvő Rónaszékről – az akkoriban működő egyetlen máramarosi sóbánya helyszínéről – Husztig vezetett, lényegében a Tisza mentén. Ebben az időben a szekérrel szállított só egésze errefelé hagyta el Máramarost.

Az innen tovább vezető egyik lehetséges útvonal mindjárt északnak fordulva, a Kárpátok lábainál Kassa és Sáros felé vezetett. Ez tulajdonképpen a Kassától kelet felé vezető legfontosabb útvonal volt, mely a város felől nézve Gálszécsen (12), Nagymihályon és Ungváron (4) át Munkácsra (2) tartott. Ez a 18. század végén a közbeeső szakaszokon pontosan Vásárhelyet (11), Lucskát (6), Tibát (5) és Ignécet (3) érintette.⁷⁰ Az a szakasz, melyen Huszt felől Munkácsot elérhették a kereskedők, a később ismertetendő Huszt–Nagyszőlős útból ágazott ki nem sokkal Huszt után északnak.⁷¹ Iratunk alapján elképzelhető, hogy ez érintette a dobrókai vámot (1), bár a 18. század végén ennél nyugatabbra vezetett a Huszt–Munkács út.⁷² A Munkács–Ungvár–Kassa útról letérve közvetlenül Eperjest is el lehetett érni. Ez a kiágazó út Varannón (7) és Hanusfalván át vezetett, majd a Szekcső völgyében, a Bártfa felől jövő úttal egyesülve ért északkeletről a városba (8).⁷³

A sókereskedők Eperjesről a Szepességbe tarthattak, midőn a szepesi vártövében (9) megvámolták őket.⁷⁴ Úticéljuk lehetett Szepesváralja, hiszen vásáros

70 *Gárdonyi A.*: i. m. 203–204. Az első katonai felmérést a DVD-ROM-kiadása segítségével használtam: Az első katonai felmérés. (= EKF) DVD-ROM. Bp. 2004. XXIX. 7., XXVIII. 7., 6., XXVII. 6., 5., XXVI. 7–5., XXV. 7., XXIV. 8., XXIII. 8.

71 *Szabó I.*: i. m. 428. és térképmelléklet.

72 EKF XXX. 7., 6., XXIX. 8., 7. *Györffy Gy.*: i. m. I. 524., 541. említi a Munkácsról Ilosvára, ill. onnan a Borsova köréjén át Ugocsába vivő utat, de ez kevésbé jöhet számításba, minthogy az említett körév Ilosva határának Dobrókával ellenkező (Komlós felőli) oldalán volt. *Györffy Gy.*: i. m. 530., 541.-en említ egy Ilosva–Baranka utat is, mely érintette Dobrókát.

73 *Draskóczy I.*: Sáros megye i. m. 54. A 18. század végén ugyanitt vezetett, egész pontosan Nagymihálynál válva ki a Munkács–Kassa útból: EKF XXV. 6., 5., XXIV. 6., 5., XXIII. 5.

74 *Gárdonyi A.*: i. m. 201. (Eperjes–Szinyeújfalu–Szepesség országút), 198. (Lőcse–Eperjes út, Szepesváralján vámmal). EKF XXIII. 5., XXII. 5., XXI. 4., 5. (Eperjes–Szinyeújfalu–Szepesváralja).

hely volt, de elképzelhető, hogy a közeli Lőcsét, vagy akár más szepesi városokat is felkerestek. A kereskedők egy darabon használták az Eperjesről északnyugatra, a Tárca völgyében haladó utat is, mely Kisszebenben és a pécsújfalusi vámon (10) át Lublóra – onnan tovább Sandecen át Krakkóba – vezetett.⁷⁵

A máramarosi só kereskedelmének másik, igazán nagy útvonala azonban az volt, mely a tokaji révén (18) át vezetett. Ennek első szakasza az említett Huszt–Nagyszőlős út.⁷⁶ Nagyszőlős után a Borsova vári révén (15) át a Tisza dél-beregi átkelőihez tartott. A folyó ezen szakaszán két fontosabb rév volt: a naményi és a bácsi (másként aranyosi). A vidék ismert középkori és kora újkori vámhelyei, valamint a 18. század végi útvonalak alapján úgy tűnik, hogy Váritól a surányi vámon át a naményi révhez vezetett egy út, és ebből ágazott ki a gelénesi és az atyai (16) vámon át a bácsi révhez (17) vivő másik útvonal.⁷⁷ 1417-ben egy helyi birtokos máramarosi sókereskedőket fenyegetett meg, akik a vid(teleki) révén át szoktak járni (Vid a rév beregi oldalán, Báccsal szemben van).⁷⁸ A bácsi révet a kereskedők bizonyára Kisvárdra felkeresésének céljából választották a naményi helyett.⁷⁹ Az út szabolcsi szakaszán nem történt jogtalan vámolás. Kisvárdától minden bizonnyal a Nagykállon keresztül vezető úton érhatték el Tokajt.⁸⁰

A Tisza tokaji révjétől a jobb parton lényegében három út indult. Az egyik a Hegyalján haladt végig Patak (14) és Újhely (13) érintésével, majd a fent ismertetett Kassa–Ungvár útba torkollott (a 18. század végi állapot szerint Gálszécsnél).⁸¹

Ugyancsak Tokajnál kelt át a Tiszán a Tiszántúlt Kassával összekötő út (71–75). Ez tulajdonképpen egy rövid szakasz után – melyen a rátkai vám (71)

75 Gárdonyi A.: i. m. 201–202.; Draskóczy I.: Sáros megye i. m. 50. Ugyanerre haladt a 18. század végén: EKF XXIII. 5., XXII. 5., 4., XXI. 3., 2. (Eperjes–Nagysáros–Kisszeben–Pécsújfalu–Palocsa–Lubló).

76 Szabó I.: i. m. 499. („Sosok uttya”, 1693), 432. (szőlősi rév–Nagyszőlős, Nagyszőlős–Szőlősvégárdó), 510. (Mátyfalva–Tiszaújhely) és ld. a térképmellékletet. A katonai felmérésen: EKF XXXI. 7., 6., XXX. 7., 8., XXIX. 10.

77 A surányi és gelénesi vámrá: Csánki I. 413., 415. Az utak: EKF XXIX. 10., XXVIII. 10., 9., XXVII. 10. (Vári–Surány–Namény), XXVIII. 10., 9., XXVII. 9., 10. (az előbbiből kiágazva Gelénes–Atya–bácsi rév).

78 Zsigmondkori oklevéltár. VI. Szerk. Borsa Iván. Bp. 1999. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 32.) 84. sz.

79 Ld. Blazovich L.: i. m. 56–57. (Beregszász–Vid–Kisvárd). A bácsi rév és Kisvárd köztí út egy szakasza lehetett a középkorban említett Pap–Kisvárd út: Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997. 201.

80 Ács Zoltán: A Várdai család és Kisvárd mezőváros története a XVI. század végéig. In: Kisvárd '90. Tanulmányok Kisvárdáról. Szerk. Fehérvári Béla. Nyíregyháza, 1991. 9–10. (Kálló–Várda „magna via”); Blazovich L.: i. m. 56–57. és a mellékelt térkép (Kisvárd–Nagykálló). A 18. század végén a jól felismerhető Kisvárd–Nagykálló útból (EKF XXVI. 11., 12., XXV. 13–15.) még jóval Kálló előtt kiágazott egy rövidebb út is Tokaj felé: EKF XXVI. 12., XXV. 13., XXIV. 14., 13. (Székely–Kemece–Kótaj–Rakamaz–Tokaj). A térképen jelzésértékkel ezt és a kállói utat jelöljük.

81 Gárdonyi A.: i. m. 202.; EKF XXIV. 8–12., XXIII. 12., 13.

feküdt – a Hernád völgyébe ért, és az ott haladó nagy Pest–Kassa úttal egyesült.⁸² Ezen továbbhaladva (72–73) Hidasnémetinél (74) a Hernád jobb partjára keltek át, és a szinai vámot (75) érintve jutottak Kassára. (Hidasnémetiig egyébként a Hernád mindkét partján futott út, de kereskedőink láthatólag a bal partit használták.)⁸³ Kassa és Eperjes közt jól ismert a Tárca bal partján, a somosi vámon (77) keresztül vezető út.⁸⁴ A közbevetett regetei vám (76) vélhetően a Kassát a Ronyva völgyén (a Hegyközön) át a Hegyaljával összekötő úton feküdt.⁸⁵ Restével (78) kapcsolatban két megoldás is lehetséges. Egyrészt sorakozó vámhelyek – köztük a restei – tanúsága szerint már a középkorban használták azt a 18. század végén is megfigyelhető utat, mely a Pest–Kassa útból Hidasnémetinél ágazott ki nyugati irányba, és Szepesi felé haladt.⁸⁶ Ismerünk viszont egy észak–déli utat is, mely a Szepességből vezetett Szepsin keresztül délre, és az előbbi utat valószínűleg Reste környékén keresztezve, épp a következő vámhelyként megjelölt Szikszónál (79) csatlakozott a Pest–Kassa úthoz.⁸⁷ Magát Szikszót természetesen érinthették a Pest–Kassa úton járva is.⁸⁸

Végül a harmadik út, melyen a tokaji révátkelést követően továbbindulhattak, a pesti országút volt, melynek egyik ága a Kassa felé tartó Hernád-völgyi úttól elválva egyenesen a Hegyaljára vezetett. A sókereskedők a révtől ezen elindulva (19, 20) érték el a Nyugat-Felvidékre vezető két szokásos útvonaluk valamelyikét (21–41, 67–50).⁸⁹

Lássuk először az előbbi. Ezen a vámhelyek – egy-két kitérőtől eltekintve – egészen Galgócig hosszú sorban következnek egymás után, szépen kirajzolva a Sajó, majd a Garam völgyében haladó utat. A pesti útról letérve Vámosnál (21)

82 *Gárdonyi A.*: i. m. 202. Ennek egy szakasza: *Györffy Gy.*: i. m. I. 53. (Golop–Szántó). A 18. század végén is megtaláljuk: EKF XXIII. 13., 12., XXII. 12.

83 *Gárdonyi A.*: i. m. 200.; *Györffy Gy.*: i. m. I. 53. és Abaúj m. térképmelléklete. EKF XXII. 12., XXIII. 12–8., de már Zemplén megye 1749-es térképe is ábrázolja: *Dobány Zoltán*: A Cserháti történeti földrajza. 18–20. század. Nyíregyháza–Debrecen, 1999. (Történeti földrajzi tanulmányok) 199.

84 *Draskóczy István*: A somosi vám a 13–14. században. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 50–51.; *Uő*: Sáros megye i. m. 52–53. Ld. még: *Gárdonyi A.*: i. m. 200.; EKF XXIII. 8–6. Itt is volt út a folyó túlsó partján is, de ez nem érintette a somosi vámot.

85 *Györffy Gy.*: i. m. I. 53.; EKF XXIV. 10–8., XXIII. 8.

86 Restén kívül vám volt még ezen az úton Buzita és Jánok, ld. Csánki I. 204., 209. Vö. *Borcsiczky B.*: i. m. 20. Az út utolsó szakaszára ld. még: *Gárdonyi A.*: i. m. 199–200. A 18. század végére: EKF XXIII. 10., XXII. 10., 9.

87 *Gárdonyi A.*: i. m. 199–200. (Szepesség–Jászó–Szepesi–Kázmárk).

88 *Gyulai Éva*: Miskolc középkori topográfiája. In: Miskolc története. I. A kezdetektől 1526-ig. Főszerk. Dobrossy István. Miskolc, 1996. (Miskolc története 6 kötetben) 189–190. Ld. EKF XXI. 14–12., XXII. 13., 12.

89 A 18. század végén az út Szerencsen (19) kettéágazott, és mindkettő elkerülte Csanálost (20), mely a Hernád menti (észak–déli) úton feküdt. EKF XXIII. 13., XXII. 13., 14., XXI. 12. Csanáloson azonban 1409-es adat szerint vámot a Hernád-híd használatáért szedtek, vagyis amikor kelet–nyugati irányban, a folyón keresztül közlekedtek. Cr.: Hídvámok a Hernádon 1409-ben. MGSz 4(1897) 92.

kellett átkelni a Sajón, hogy elérjék a folyó jobb partján, Miskolcon keresztül Gömör felé haladó nagy utat. Ez az út végig a Sajó, majd a Rima mentén (22–26) vezetett,⁹⁰ Rimaszécs (26) után pedig kettévált. A déli ág Füleket és a nyitrácsi vámot (27) érintve ért Losoncra. A másik ág a Rima mentén haladt tovább Rimaszombatra, hogy aztán még Losonc előtt visszatérjen az előbbibe. Ennek mentén, nem sokkal Rimaszombat után állt Putnoki György engedély nélkül épített szabadfalvi várkastélya (28), ahol szintén történt jogtalan vámolás.⁹¹

Losoncnál kezdődött a Garam völgyébe átvezető hágóút (29–31).⁹² Ennek az útnak, mint sószállító útnak a pontos nyomvonalát mutatja egy 18. századi kéziratós térkép. (Itt persze már a 17. század végétől újra kiépülő állami sómonopólium keretében folytatott szállításokról van szó.)⁹³ A Nógrád felől jövő utunk Zólyomnál (32) érte el a Garam-völgyi főutat. Egy itt és egy később közbevetett vámhely (33, 40) alapján feltehetjük, hogy a sókereskedők Zólyomból kiindulva Selmecebányát és Besztercebányát is felkeresték.⁹⁴

A nyugati Felvidékre vezető út Zólyomtól a Garam völgyében ereszkedett le Garamszentbenedekig (34, 37–39).⁹⁵ Szerencsénkre két jogtalan vámolás révén nyoma maradt, hogy a kereskedők Körmöcbányán is jártak (35–36).⁹⁶

Garamszentbenedek és Nyitra (41) között sajnos nem említ az irat vámhelyet. Legvalószínűbb, hogy ezen a szakaszon a Zsitva Zsitvaújfalu (88?) és Kalász (88?) közti átkelőjén keresztül közlekedtek.⁹⁷ Megközelíthető volt Garam-

90 *Gyulai Éva*: Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. In: Miskolc története. I. i. m. 320.; *Borcsiczky B.*: i. m. 19.; *Györffy Gy.*: i. m. I. 748. (Miskolctól Vadnáig), II. 476. (Putnok–Rimaszécs); *Ila Bálint*: Gömör megye. III. Bp. 1944. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sorozat 2. szám) 300. (az előbbinek egy szakasza: Bánréve–Rimaszécs, 1338). A 18. század végén jórészt a folyó mindkét partján vezetett út, többhelyütt átkelővel. EKF XXI. 12., 11., XX. 12., 11., XIX. 11.

91 MOL A 57 II. köt. fol. 192–193.; MOE III. 229. A két ágra ld. *Györffy Gy.*: i. m. II. 476., III. 170., IV. 222.; EKF XIX. 11., XVIII. 11., 12., XVII. 11–13., XVI. 13.

92 *Györffy Gy.*: i. m. IV. 222.; EKF XVI. 13–11.

93 MOL S 11 N° 288. Érdekes, hogy a térkép ezt az utat nevezi jelenleg használatnak („via actualis”), szembeállítva egy korábbi „via antiquissima kralowszka cesta”-val. A mi vámhely-jegyzékünk azonban nem hagy kétséget felőle, hogy már a 16. század közepén használták az előbbi (is).

94 A mellékelt térképen a katonai felmérésen megfigyelhető Zólyom–Bélabánya–Selmec és Zólyom–Besztercebánya utat tüntetjük fel. EKF XIV. 10., 11., XIII. 11.

95 *Györffy Gy.*: i. m. I. 422.; *Gárdonyi A.*: i. m. 193–194. (Esztergom–Bars–Újbánya–Körmöcbánya út); *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 110. (Zsarnóca–Újbánya szakasz); EKF XIV. 10., XIII. 10., 11., XII. 10.

96 A bányavárosba a Garam-völgyi út kiágazása vezetett a szakirodalom eddigi feltevése szerint is (*Gárdonyi A.*: i. m. 193–194.; *Györffy Gy.*: i. m. I. 422.), miként az egyébként természetes. Nyomvonala a 18. század végén, valóban Ökörmecon keresztül: EKF XIII. 10. Ám mint láttuk, a kereskedők által használni kívánt út egy mérföldre elkerülte volna a falucskát. Talán arról az útról lehet szó, mely a 18. század végén Jesztoben és Bartoslehotán át haladt. Uo. A térképen e kettőt jelöljük.

97 A Garamszentbenedek–Zsitvaújfalu utat már 1424-ben említik, mint amelyen a herestyéni vámot lehetett elkerülni. *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 108. A 18. század végén (Garamszentbenedek–Garamkovácsi–Nemcsény–Zsitvaújfalu–Kalász–Nyitra): EKF XII. 11., 12., XI. 12., X. 10.

szentbenedekről Nyitra egy kissé délebbre, Verebélyen keresztül is,⁹⁸ de az itteni vámot később, Nyitrától visszafelé találjuk meg a jegyzékben (50).

Nyitrát elérve az irat a városból sugarasan kiágazó utak vámhelyeit ismerteti. Felismerhető először is a Nyitra és Galgóc közötti (42–43) út, melynek végcélja feltehetően maga a Vág jobb partján fekvő jelentős város, (Új)galgóc volt, előtte a folyón való átkelésért fizetett vámmal (43). Nem zárható ki, hogy az üzbégi vámot (42) nem ezen, hanem egy a Nyitra jobb partján Nagytapolcsány felé futó úton érintették.⁹⁹ A Nyitra felső völgyébe a bal parton, a kovarci vámon át is vezetett egy út, melyet a sókereskedők biztosan használtak (44).¹⁰⁰ Ennek célpontja nem állapítható meg, a legközelebbi nagyobb hely ezen is Nagytapolcsány volt.¹⁰¹

Végül Nyitra felől rátértek a sókereskedők a Pozsony–Nyitra útra is, melyen a nagyújlaki vám (45) feküdt. Ezen feltehetően az első jelentősebb településig, Semptéig mentek,¹⁰² ahol egyúttal a következő két vámhely által jelzett út keresztezte az előbbi. Ez nem más, mint a Magyarországot Morvaországgal összekötő legfontosabb középkori kereskedelmi útvonal (Brünn–Nagyszombat–Esztergom–Buda), melynek főbb állomásait, köztük a nyárhídi és udvardi vámhelyet (46, 47) egy 1336-os oklevél rögzítette. Ez az út a Vágot Sempténél lépte át.¹⁰³ Azt, hogy az ellenkező irányban, Esztergom felé meddig haladtak ezen az úton, illetve azt, hogy az miként kapcsolódott a kereskedők által bejárt Ipoly-vidéki útszakaszokhoz, nem tudjuk, mivel erre felé jogtalan vámolás már nem történt.¹⁰⁴

98 *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 107.; *Györffy Gy.*: i. m. I. 422. (mindkettő Garamszentbenedek–Verebély); *Wenzel G.*: i. m. 10. (Garamszentbenedek–Vajk).

99 Az üzbégi vám középkori útjai közül a Nyitra–Galgóc közti jön csak szóba: *Wenzel G.*: i. m. 11. (*Gárdonyi A.*: i. m. 96. ugyanezen oklevél alapján az üzbégi vámot a Nyitra–Nagytapolcsány útra helyezi, az oklevél szövege szerint azonban, aki Nyitráról Galgócra megy, annak be kell térnie a vámhelyre, aki Tapolcsányra megy, annak nem.) A 18. század végén viszont már tényleg elkerülte Üzbéget a Nyitra–Galgóc főút: EKF X. 10., 9., IX. 7. (Ennek megfelelően jelöli *Györffy Gy.*: i. m. IV. Nyitra megye térképmelléklete.)

100 *Wenzel G.*: i. m. 13. (Nyitra–Kovarc–Privigye), ennek első szakasza lehetett a Nyitra–Darázsai út: *Wenzel G.*: i. m. 10. Kovarcon az 1429-es vámvizsgálat szerint vámot kellett fizetni a Nyitra-völgyi útból kiágazó, és Lédecen át vezető úton is (*Wenzel G.*: i. m. 13.), ám mivel Lédecet később külön említik az iratban (91), a 44. helyen említett kovarci vámolásukkor feltehetően a Nyitra-völgyi úton haladtak.

101 A 18. század végén az út a folyón átkelve rövidesen Nagytapolcsányra ért: EKF X. 10., 9. (Nyitra–Kovarc–Szerdahely–Nagytapolcsány), de már a középkorban lehetett erre haladni: *Wenzel G.*: i. m. 13. (Szerdahely–Hrabar út, utóbbi kettő között – minthogy szemben fekszenek – nyilván átkelővel). Más lehetséges további szakaszok: *Gárdonyi A.*: i. m. 96.: 3. jegyzet. (1332: Szolcsány–Bossány magna via); *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 109–110. (Bossány–Oszlány–Privigye); *Wenzel G.*: i. m. 13. (Szerdahely–Privigye). Ld. még: *Györffy Gy.*: i. m. IV. 339. (Nyitra–Bossány–Privigye).

102 *Wenzel G.*: i. m. 11. (az újlaki vám útjainak 1429-es felsorolása szerint a Semptére menőknek itt vámot kell fizetni). Ld. még: *Gárdonyi A.*: i. m. 96.; *Györffy Gy.*: i. m. IV. 339. Az I. katonai felmérésen is jól felismerhető az út: EKF X. 10., IX. 8., 7. (Nyitra–Nagyújlak–Sempte).

103 *Wenzel G.*: i. m. 6–8.; *Gárdonyi A.*: i. m. 192–193. A 18. század végén: EKF VIII. 7., IX. 8., 9., X. 11., 12.

104 A térképmellékleten az I. katonai felmérésen látható, Udvardtól az Ipoly mentére vezető legfontosabb utat tüntetjük fel: EKF XI. 15., XII. 15., 16., XIII. 17. (Udvard–Kéménd–Szalka).

A soron következő nagymányai (48) és kéri (49) vám útvonalainak meghatározása nehezebb. Mánya a Nyitra–Esztergom út mentén feküdt, van azonban adat keresztírányú Komját–Mánya–Nagysalló útra is.¹⁰⁵ Kér viszont még csak vámhelyként sem ismert. Minthogy a fontos utak mentén fekvő Komját közvetlen északi szomszédja, feltehetően a Nyitra–Komját úton érinthették. Komjatról egyrészt tovább délre Nyárhídra, másrészt – mint láttuk – keletnek fordulva Mányára vezetett út.¹⁰⁶ A két településen keresztül tehát elsősorban észak–déli (végső soron Nyitra városát a Nagyszombat–Esztergom úttal összekötő) utak haladtak keresztül, feltehető tehát, hogy ilyen irányban közlekedtek a mi kereskedőink is.¹⁰⁷

Tokajról Nyitra környékére az ismertetett Sajó- és Garam-völgyi úton kívül egy másik útvonalon is el lehetett jutni: a nagy pesti országúton elindulva, majd arról Hatvan környékén letérve, a Börzsönyt egyik vagy másik oldaláról megkerülve (50–70). A következőkben az irat ennek az útnak az ismertetésére tér rá, de Nyitrától visszafelé haladva, a Sajó- és Garam-völgyi úttal mintegy kört bezárva. Természetesen ezen az úton közlekedtek odafelé is, efelől nem hagynak kétséget például a sóban szedett vámtételek. Ezt a délebbi utat láthatóan nem(csak) a tokaji, hanem a valamivel lejjebb fekvő Tisza-réveken (68, 69) át is megközelíthették, illetve ezeken keresztül is hazatérhettek.

Az irat sorrendjénél maradva: a Nyitráról Verebélyen (50) és Barson (51) át Lévára (52) vezető út ugyancsak ismert.¹⁰⁸ A Léváról Egegen (53) át az Ipoly mentére vezető út több kisebb szakaszát említik már középkori oklevelek. Egeg után az út kettéágazott, az egyik ág Ságira (54), a másik Viskre (55) vezetett, illetve a két Ipoly-parti mezővárost is összekötötte egy út.¹⁰⁹

105 *Wenzel G.*: i. m. 9–10.; *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 109.

106 *Wenzel G.*: i. m. 10. (Nyitra–Komját – ennek egy szakasza lehet az ugyanitt említett Cétény–Nyitra út), 13. (Komját–Nyárhíd–Esztergom); *Györffy Gy.*: i. m. IV. 339., 462. (Nyitra–Surány–Nyárhíd nagy út, 1264).

107 A 18. század végén Mánya és Kér is észak–déli út mentén fekszik. EKF XI. 12–14. (Verebély–Nagymánya–Csúz, ahol betorkollik az esztergomi útba), X. 11. (Komját–Kiskér–Nagykér–Berencs). A térképen mindezeket jelöltük.

108 *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 107. (Verebély–Bars). Ld. még: *Gárdonyi A.*: i. m. 193.; *Györffy Gy.*: i. m. I. 422., IV. 339. A 18. század végén Verebélyig megtaláljuk, onnan viszont Bars elkerülésével egyenesen Lévára ment: EKF X. 10., XI. 12., 13., XII. 12.

109 *Bakács I.*: i. m. 24–25. (Léva–Ludány–Szántó–Déménd), 23., 24.: 84. jegyzet (Déménd–Egeg). Ld. még: *Györffy Gy.*: i. m. I. 422. (Léva–Déménd). Ezzel azonos lehet a Léva–Magyarád–Egeg nagy út: *Györffy Gy.*: i. m. I. 194., III. 169. Ld. ehhez: *Bakács I.*: i. m. 25.: 86. jegyzet (Magyarád–Egeg). Talán ennek egy szakasza volt a Szántó–Tarcvány út: *Bakács I.*: i. m. 25. Egy másik, ennél rövidebb Léva–Egeg út lehetett az, melyet 1300-ban Dalmad határában említenek, kifejezetten mint Léva–Egeg utat: *Györffy Gy.*: i. m. I. 194.; *Bakács I.*: i. m. 25. Egegről Ságira: *Bakács I.*: i. m. 23. (Egeg–Gyerk, ill. a valószínűleg ennek részét képező Tompa–Gyerk); *Györffy Gy.*: i. m. III. 169. (Egeg–Gyerk–Ság). Ebből ágazott ki a Viskre vezető út: *Bakács I.*: i. m. 23. (Tompa–Gyerk–Visk). Visk és Ság között: *Bakács I.*: i. m. 25. A 18. század végén a Bars–Léva–Ság út Ludányt északról, Egeget délről kerülte el, de szekérút ágazott ki belőle Egeg felé (azon túl Báttra és Szebellébre): EKF XII. 12., 13., XIII. 14., 15. (Bars–Léva–Csank–Szántó–Magyarád–Tarcvány–Tompa–Gyerk–Ság, Tarcvány után az említett kiágazás Egegre). Mint látható, szakaszai lényegében egyeznek a középkori adatokkal.

A méznevelői vámot (56) feltehetően Ságról Korponára menet érintették, helyesebben kényszerítették őket ide az általuk használni kívánt másik útról a csábrági várúr, Balassa Menyhért emberei. A két település közt Paláston át vezető útról több középkori adat szól.¹¹⁰

A Ságról az Ipoly jobb partján Hídvégre (57) vezető utat ugyancsak említi a források.¹¹¹ Itt át lehetett kelni a folyón, vagy a jobb parton maradvá lehetnek lehetett tartani Gyarmatra (58), közben természetesen szintén átkelve az Ipolyon.¹¹²

Ha az utas Hídvégnél (vagy akár már Ságnál)¹¹³ átkelt az Ipolyon, a folyó bal partja mentén, Drégelyen (57) át haladó nagy utat érte el. Drégelyről indult a Patakon (59) és Gután (60) át a Galga völgyében leereszkedő út, amely Hatvannál (64) a nagy Pest–Kassa országútba torkollott.¹¹⁴ Ezt a Galga-menti utat egyébként Gyarmat (58) felől is el lehetett érni.¹¹⁵

A Nyitra környéke felől jövő, vagy arrafelé igyekvő máramarosi sókereskedők választhatták a Duna-kanyar kereskedelmi útját is, mely a Börzsönyt a másik oldalról kerülte meg. Nyitra felől nézve ezt az utat a Léva–Ság útból kiágazó és az Ipoly jobb partján Esztergomba vezető úton közelíthették meg.¹¹⁶ Lényegében ezzel párhuzamosan, az Ipoly kanyarulatának belső oldalán is kísérte a folyót egy út (melyet Drégelynél már említettünk). A kettő között helyenként összeköttetések voltak a folyón keresztül. Ezek sorába tartozik a Pásztó és Vámosmikola közötti, melyet a pásztói vámolásból (61) ítéltetően a mi kereskedőink is használtak.¹¹⁷ A bal parti út Szobtól már a Duna mentén haladt tovább Nagymaroson (62) keresztül. Ezt a szakaszát a kortársak meglehetősen szűk és

110 *Bakács I.*: i. m. 23–24. (Ság–Korpona, Ság–Túr); *Györffy Gy.*: i. m. III. 170. (Ság–Palást–Bozók). Az első katonai felmérés következtelenül részben a mellékút, részben a főbb szekérút térképjelével tünteti fel: EKF XIII. 15., 14., XIV. 14., 13.

111 *Bakács I.*: i. m. 23–24., 26–27. A 18. század végén: EKF XIII. 15., XIV. 15.

112 *Györffy Gy.*: i. m. III. 170. (Hídvég–Balog–Kovár–Gyarmat); *Bakács I.*: i. m. 25–26. (Hídvég–Balog). Ennek az útnak a része lehetett az 1503-ban említett Balog–Inám út (i. h.). Az I. katonai felmérés idején ugyanitt haladt: EKF XIV. 15., XV. 15.

113 *Györffy Gy.*: i. m. III. 170. (Ságról a parassai átkelőhelyen át Drégelyre). Ld. még: EKF XIII. 15., XIV. 15. (Ság–Hont–Drégely).

114 Ld. *Györffy Gy.*: i. m. IV. 222., ill. Nógrád és Pest m. térképmellékletét. A 18. század végén: EKF XIV. 15., 16., XV. 16–19., XVI. 19. (Drégely–Patak–Szátok–Guta–Hatvan). A katonai felmérés térképén egyébként Patak közelében „Sosut” fogadó látható az út mellett (az elnevezés bizonyára már a 18. századi királyi sómonopólium rendszere keretében történt sószállítások emlékét őrzi).

115 *Györffy Gy.*: i. m. IV. 222. (Gyarmat–Szátok). A 18. század végén másfelé: EKF XV. 16., 17. (Gyarmat–Mohora–Kelecsény–Kövesd–Guta).

116 *Györffy Gy.*: i. m. III. 168–169. és a térképmelléklet (Esztergom–Kakat–Szalka–Pásztó–Szakállos–Lontó–Szete–Déménd–Magyarád); *Bakács I.*: i. m. 23. (Szalka–Pásztó–Szete–Déménd, ill. ennek két szakasza: Szalka–Pásztó, 1454 és Szete–Lontó, 1236). Ld. ugyanezt: EKF XIII. 16., 15. (Pásztó–Szakállos–Szete–Század–Déménd–Magyarád).

117 A bal parti útra Visknél vagy Ságnál átkelve is rá lehetett térni, ez esetben a pásztói vám elkerülésével. *Györffy Gy.*: i. m. III. 168., 170. (Visk/Ság–Vámosmikola, ill. Kemence–Szob); *Bakács I.*: i. m. 23. (Visk/Ság–Vámosmikola–Tölgyes). Ugyanígy a 18. század végén: EKF XIII. 15–17. (Visk–Vámosmikola–Szob; megfigyelhető a Pásztó és Vámosmikola közötti út is).

rossz útként ismerték.¹¹⁸ Vác (63) és Hatvan (64) közt elvben lehetett Pesten keresztül közlekedni, esetünkben azonban aligha erről van szó. Sokkal inkább gondolhatunk arra a vámhellyel (Kosd) is rendelkező, tehát jelentősebb útra, mely Vácot közvetlenül a már említett Galga-völgyi úttal kötötte össze.¹¹⁹

Hatvannál az ország egyik legrégebb és legfontosabb útvonala, a Pestről Kassára, illetve a Hegyaljára vezető országút haladt el. A máramarosi sókereskedők Hatvan és Mohi között (64–67) szemlátomást ezt használták.¹²⁰ Szihalom (65) egyébként ebben az időben kifejezetten sóvámként ismert, emlékét a Sós-rév helynév máig őrzi.¹²¹ Erről letérve – a vámhelyek sorrendje alapján – a sókereskedők egyik lehetséges útja a Tisza csegei (68) révjéhez vezetett, avagy ellenkező irányban ezen rév felől érkeztek. A csegei rév és a pesti országút közötti összeköttetés nyomvonalát közelebbről nem tudjuk meghatározni.¹²² A tiszántúli oldalon már a középkorban említik a csegei révet Böszörménnyel összekötő utat, mely tovább nyilván Debrecenbe vezetett.¹²³ A lúci révhez (69) maga a Pest–Hegyalja út vezetett. Itt a Tiszán átkelve a Lúccal mindjárt szemben fekvő Dob vámján (70) át Nagykállóra vagy ugyancsak Böszörményen át Debrecenbe lehetett jutni.¹²⁴

118 *Dr. Kubinyi András*: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története. I. Szerk. Sági Vilmos. Szentendre, 1983. (Studia comitatensia 13.) 57. A domborzati viszonyok által megengedett egyetlen nyomvonalon halad a katonai felmérésen is: EKF XIII. 17., 18., XIV. 17., 18. (Szob–Nagymaros–Verőce–Vác).

119 Nógrád megye 1405-ös vámvizsgálata szerint Gutánál (60) nem kellett vámot fizetnie annak, aki Acsáról (Gutától délre) Vácra megy. Zsigmondkori oklevéltár. II/1. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1956. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 3.) 3890. sz. (Vö. *Dr. Kubinyi A.*: A középkori Vác i. h.) A 18. század végén csak mellékutak vezettek Vác–Kosd–Acsa között: EKF XIV. 18., 17., XV. 17. Kissé délebbre egy másik út is vezetett Vácra Hatvanba: *Györffy Gy.*: i. m. IV. 506. (Tasnál említik).

120 *Györffy Gy.*: i. m. III. 56. (Hatvan–Kompolt–Szihalom, ld. még: *Kovács B.*: i. m. 25.), I. 747. (Szihalom–Muhi); *Gyulai É.*: Miskolc középkori topográfiája i. m. 188–189. (Szihalom–Emőd–Mohi). A 18. század végén Hatvan és Kompolt között az országút már kissé délebbre haladt: *B. Huszár Éva*: Magyarország úthálózatának történeti áttekintése és Heves megye útviszonyai a XVIII. század végén. Archivum 13(1994) 16–17., 21. A borsodi szakasz: EKF XX. 16., 15., XXI. 15., 16. (Szihalom–Mezőkövesd–Mezőkeresztes–Mohi).

121 *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. 449.

122 Erre az útra csak a katonai felmérés nyújt támpontot, ekkor jelentősebb út Mezőkövesdről, ill. a nem sokkal Muhi előtti Szalontáról ágazott ki Csege felé. EKF XX. 15., 16., XXI. 16., XXII. 17. Ide vonatkozhat még: *Györffy Gy.*: i. m. I. 747. (Szalonta–Dorogma–Ohat).

123 *Németh P.*: i. m. 53.; *Papp József*: Tiszacsege. Debrecen, 1967. (Hajdú–Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 8.) 23–24. Az I. katonai felmérésen is szinte nyílegyenesen erre vezetett út a révtől: EKF XXII. 17., XXIII. 17., 18., XXIV. 18., 19.

124 *Gárdonyi A.*: i. m. 203. (Lúc–Nyíregyháza); *Németh Péter*: Nyíregyháza a középkorban. In: Nyíregyháza története. Szerk. Cservenyák László–Mező András. Nyíregyháza, 1987. (Nyíregyházi Kiskönyvtár 15.) 24., 28–29. (Nyíregyháza–Nagykálló út, 1471); *Draskóczy I.*: Szempontok i. m. 98–99. (Lúc–Böszörmény–Debrecen); EKF XXI. 14., XXII. 14, 15., XXIII. 15., 16., XXIV. 15–19., XXV. 14., 15. (Mohi–Alsólúc–Dob–Büdszentmihály, Büdszentmihály–Nánás–Böszörmény–Debrecen, Büdszentmihály–Nyíregyháza–Nagykálló).

Már a lúci és még inkább a csegei rév használata is azt sugallja, hogy a máramarosi sókereskedők felkeresték Debrecent. Ezt a feltevést ellenkező irányból a Szamos-vidéki négy vámhely is megerősíti. Ezek északkelet–délnyugati irányban sorakoznak egymás után, még ha a sorrend páronként fel is van cserélve (81–80–83–82). Az I. katonai felmérés idején pontosan ezeken a településeken haladt át a környék fő útja. Ez a már ismert Huszt–Nagyszőlős–Kisvárdá útból Tiszaújlaknál ágazott ki, és a Tiszán átkelve a négy vámhelyen keresztül Nyírbátor felé vezetett.¹²⁵ Nyírbátor számottevő vásáros helyként persze lehetett akár a kereskedők végcélja is, de lehetett az Debrecen is.

A főbb útvonalakon ezzel végigértünk. A következő néhány vámhely (Vilke kivételével) Máramaroshoz közeli kisebb utakon folyó sókereskedelem nyomát őrizte meg. A szamosszegi vám (84) a Szamossal párhuzamosan futó úton feküdt.¹²⁶ Itt talán Namény felé jártukban vámolták meg őket (Naménynél rév volt, itt kelt át a Beregből Tokajra vezető egyik út a Tiszán). A kovászói vámon (85) át vezető útra közvetlen adat nincs. Legkézenfekvőbb, hogy Beregszász felé menet jártak errefelé. A közeli Kígyós 1552-es határjárásában említik is a szőlősi (azaz Nagyszőlős–Kígyós) utat, melyen sőt szoktak szállítani, s amely a topográfiai viszonyok alapján bizonyosra vehetően Kovászáron keresztül haladt.¹²⁷ Kígyós után pedig mindjárt Beregszász következik.¹²⁸ A gyakfalvi vám (87) minden bizonnyal a Husztról Szatmárra vezető úton feküdt. Ez a Huszt–Nagyszőlős úttal szemben, a Tisza túlsó (bal) partján haladó útból ágazott ki délnek.¹²⁹ A vilkei vám (86) bizonyosan a Losonc és Gyarmat közti úton feküdt, mely két, általunk már ismert utat kötött össze (lásd térképünket).¹³⁰

Az utolsó négy bejegyzés a leginkább problematikus. Egytől egyig Nyitrától észak–északkeletre levő vámokról van szó, de pontosan csak Lédecet lehet lokalizálni. „Tapolcha” lehet Nagy- és Kistapolcsány is, a gimesi várhoz tartozó, valamint az „inter Nitrum et Sambok” fekvő vámok pedig nincsenek is tételesen megnevezve. Utóbbi (90) alatt minden bizonnyal a Nyitra és Zsámbokrét közötti út vámhelyeit kell érteni. A kovarci vámnál idézett adatok szerint Nyitráról a hasonnevű folyó bal partján, Apponyon, Kovarcon, Oszlányon át Privigyére vezetett egy út, melyről a folyón átkelve el lehetett érni Zsámbokrétet. Ugyanezen az

125 EKF XXIX. 10., 11., XXVIII. 11., 12., XXVII. 12., 13., XXVI. 15. Azt, hogy az utolsó vámhely (Kocsord) után az út Nyírbátor felé vezetett, megerősíti egy másik adat is: *Maksai F.*: A középkori Szatmár i. m. 10.: 5. jegyzet.

126 *Maksai F.*: A középkori Szatmár i. m. 209. (Szatmár–Gyarmat–Szamosszeg).

127 *Lehoczy Tivadar*: Bereg vármegye. Bp.–Beregszász, 1996.² 330.

128 A katonai felmérés a Nagyszőlős–Bene–Beregszász és a Beregszász–Kígyós–Bereg utat jelöli, melyek közrefogják Kovászt, amelyen át kisebb utak kötik össze az előbbi kettőt. EKF XXIX. 9., 10.

129 A bal parti útra: *Szabó I.*: i. m. 499. (Tekház–Szászfalu), 315. (Csepe–Feketeardó), 355. (Csoma–Forgolány, Forgolány–Tivadar szakaszok) és ld. a térképmellékletet is. Az ebből kiágazó szatmári útra: *Szabó I.*: i. m. 532. (Halmi–Túrterebes szakasz) és a térkép, valamint *Maksai F.*: A középkori Szatmár i. m. 10. és ld. a mellékelt térképet is.

130 *Borcsiczky B.*: i. m. 30.; *Györffy Gy.*: i. m. IV. 222. (Gyarmat–Losonc). A 18. század végén ettől minimális eltéréssel (néhol a folyó másik partján): EKF XV. 15., XVI. 15–13.

alapon Nagytapolcsányt (89?) is összefüggésbe lehet hozni ezzel az úttal.¹³¹ A másik lehetőség a Nyitra jobb partján vivő főút. 1332-ben említik például a Nagytapolcsány és Próna közti (nyilván Zsámbokréten át) vezető utat, mint *magna viát*.¹³² Lédecet (91) bizonyosan azon az úton érintették, mely a Nyitra-völgy bal parti útjából Kovarc környékén ágazott ki, és a hegyeken át vezetett Bars megye északnyugati részébe.¹³³ Itt feküdt a gimesi uradalom. A hozzá tartozó vámhelyek (88) közül mindenekelőtt Nagyherestyén és Aranyosmarót jön szóba, miután a többi három jóval délebbre feküdt (Zsitvaújfalu és Kalász a Garamszentbenedek és Nyitra közti úton, melyet fentebb már megjártunk, Vajk pedig még délebbre). E két vámhelyet a Garamszentbenedekről Aranyosmarót elkerülésével Nagyherestyénbe, valamint az Aranyosmarótról Nagyherestyén elkerülésével Gimesre, majd Kolonba vezető úttal tudjuk összefüggésbe hozni.¹³⁴ Aranyosmarótról a lédecihez hasonló hágóút vezetett át a Nyitra völgyébe, mely feltehetően Kistapolcsányon (89?) át haladt.¹³⁵

Az útvonalak felvázolásánál megfelelő előtanulmányok híján láthatóan vannak bizonytalanságok. Az azonosított és térképre rajzolt vámhelyek azonban – főként sorrendjüket is figyelembe véve – végső soron az összekötő utak felderítésére tett különösebb erőfeszítés nélkül is önmagukért beszélnek. Segítségükkel lényegében teljes egészében kirajzolódik egy adott termék kereskedelmének útvonalhálozata egy adott korban, amire hasonló forrás híján aligha lehetne reményünk.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy forrásunk mennyire reprezentatív a máramarosi só 16–17. századi kereskedelmének útvonalaira és kiterjedésére általában. A bepanaszolt jogtalan vámolási esetek vajon nem csupán egyes kereskedők alkalmi útjáról tanúskodnak? Erre néhány további adattal felelhetünk.

Fél évszázaddal a vámhely-jegyzék keletkezése után, 1603. április 19-én az alábbiakkal indokolja a sóár leszállítására vonatkozó kérelmét az egyik máramarosi város, Visk magisztrátusa: „mindenki számára jól ismert, hogy nekünk, akik szegény, sziklás és köves vidéken élünk, semmi szántóművelésünk nincs, és nincs más megélhetésünk, mint a sószállítás, mellyel magunkat szegény asszonyainkkal és gyermekeinkkel együtt táplálni kényszerülünk. Ezt pedig [a sót] messze a bányavárosokon túl, Nyitra és Galgóc környékéig visszük.”¹³⁶ Nagyjából ezzel

131 *Wenzel G.*: i. m. 13. (Nagytapolcsányban vámot kellett fizetni a Privigye–Szerdahely–Hrabar vonalon közlekedőknek).

132 *Gárdonyi A.*: i. m. 96.; *Wenzel G.*: i. m. 13. A 18. század végén is vezet út mindkét parton, Szerdahelynél átkelővel, akárcsak a középkorban. EKF X. 7–10., XI. 9.

133 *Wenzel G.*: i. m. 13. (Szerdahely–Lehotka–Ledec, Kovarcon vámmal). Ez az út a 18. század végén is megvan, ekkor épp Kovarc mellett ágazik ki a Nyitra-völgyi útból, és Lédec–Nagyherestyén–Zsitvaújfalu vonalon halad: EKF X. 8, 9., XI. 11., 12.

134 *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 108–109.; EKF XII. 11., XI. 11., X. 9.

135 *Györffy Gy.*: i. m. I. 422. és Bars megye térképe (Aranyosmarót–Kistapolcsány–Ugróc), ill. említik a nyilván ugyancsak Kistapolcsányon át haladó Marót–Zsikva–Gesztőc–Mankóc–Zlatno utat: *Iványi B.*: Bihar- és Bars-vármegyék i. m. 110–111. A 18. század végén, Kistapolcsány mellett elhaladva: EKF XI. 9–11.

136 „Ist menniglichenn wohl bewust, daß wier in ainem armen, felsischenn unnd steinerischenn lanndt wohnende kheine ackerbau unnd nahrungen habenn, alß allein nur die salzfuehr, mit

egy időben – bár vélhetően az iménti panaszirat alapján – ugyanígy határozta meg Johann Leonhard ab Jell huszti főkapitány is a máramarosi sószállítás végpontját: „Máramarosban mindenkinek szabad sót vásárolni, [és azt] tengelyen Máramarosból egészen a bányavárosokba, Nyitrára és Galgócsra szállítják.”¹³⁷

Nemcsak a legtávolabbi pontot, de a közbeeső útvonalak egyik-másik szakaszát is megerősíti néhány adat. Miután a királyi Magyarország és Erdély között is kezdett kiépülni a külkereskedelmi vámvonala, 1563-ban a máramarosi sókereskedelem vámolására Kisvárdán (17 és 18 között) állítottak fel harmincadot, hozzá őrhelyet pedig Mohiban (67).¹³⁸ Miután pedig az 1570-es speyeri szerződésben rögzült a magyar–erdélyi határ, a Huszt–Tokaj útnak egy Máramaroshoz közelebbi pontján, Nagyszőlősen (Huszt és 15 között) létesítettek harmincadhivatalt, mely innentől a Magyarországra igyekvő máramarosi kereskedők fő harmincadhelye lett.¹³⁹

Ami Tokajt illeti, az itteni révnek a máramarosi só kereskedelmében játszott szerepét több későbbi adat is bizonyítja. Szállítottak itt máramarosi sót az 1565–1567-es révnapló felvétele idején is. 1575-ben a réven 2705 kocka volt a máramarosi sókereskedelemből származó jövedelem, a tokaji uradalom 1581-es urbáriuma pedig külön tartalmazza a máramarosi sószállítók vámtarifáját.¹⁴⁰

Olyan adatunk is van, amely magukra az úton lévő kereskedőkre vonatkozik. Visk magisztrátusa 1599 októberében tiltakozott a Szepesi Kamaránál, miszerint négy polgártársuk ment ki sóval, Szőlősen megadták a harmincadot, majd innen Kisvárdára mentek, ahol az ottani harmincados, nem törődve a szőlősi cédulájával, megkárosította őket. Kéri, ne cselekedjenek rajtuk ilyesmit, hiszen ők Szőlősen mindig megadják a harmincadot, és úgy árulják a sót.¹⁴¹ Kis szerencséivel távolabb, a Tokaj és Nyitra közti szakaszon is tetten érhetjük a kereskedőket. 1622-ben a losonci fiókharmincadon keresztül Husztról és néhány közeli szatmári faluból való szekeresek szállítottak máramarosi sót.¹⁴² A Nógrád

welcher wier unnß mit sambt unnsern armen weibern unndt khiindern ernehrenn müßenn. Unndt fuhrenn solcheß noch gar weit nach denn pergstädtenn biß gen Neytra unndt Freistettl.” MOL E 249 fasc. 36. N° 26. melléklete, 2. pont.

137 „Ist alda manniglichen frey salz zu khauffen, auf der axt auß Maramaros biß gar in die bergstett, auf Neutra und Freystettl fiern.” MOL E 210 Salinaria 10. tétel N° 21.

138 *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–1564. Bp. 1888. 166. Ez az adat tehát megerősíti, hogy a sókereskedők a Tisza beregi révjei és Tokaj között Kisvárdán át közlekedtek, a mohi őrhely pedig azt, hogy a pesti országon – mint az természetes is – nem csak visszafele úton jártak.

139 Ld. a 141. jegyzetben id. iratot. Egy 1680-as tanúvallatás szerint a nagyszőlősi harmincad jövedelmének radikális csökkenése a máramarosi sókereskedelem visszaesése miatt következett be. MOL P 1963 62. tétel (1680. szept. 9.).

140 *Szabó István*: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. Debrecen, 1933. 3.; (4.): A tokaji uradalom 1575-ben. MGSz 2(1895) 135.; Urbáriumok i. m. 742.

141 MOL E 254 1599. okt. N° 13.

142 *Pálmány Béla*: Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében a török hódoltság végén és az újrateremtés korszakában, 1593–1731. In: V. Kézművesipar-történeti Szimpózium. Veszprém, 1984. november 20–21. Szerk. Nagybakay Péter–Németh Gábor. Veszprém, 1985. 168–169., 179.

és a Garam-völgy közti hágón átkelve is megtaláljuk kereskedőinket: 1603 áprilisában az öt máramarosi város Balthasar Fischer zólyom-besztercebányai harmincados ellen emelt panaszt, miszerint az jónéhányszor megkárosította őket, ok nélkül elvette ökreiket stb.¹⁴³ 1553-ban a csábrági vár ügyeinek kivizsgálására kiküldött nyitrai püspök elé járultak máramarosiak, panaszt téve, miszerint Lévától nem messze, országúton (*via publica*) hajdúk fosztották ki őket, elvették ökreiket, és csak a gabonát hagyták meg, melyet a sóért vettek.¹⁴⁴

1578-ban az ungvári uradalom urai, Homonnai Drugeth István és Miklós biztosítják a munkácsi polgárokat, hogy az ungvári vámon odafelé csak egy sókockát, vissza két dénárt szedhetnek a vámosok mind a sóhordókon (*saliductor*), mind az egyéb kereskedőkön.¹⁴⁵ 1552-ben pedig, mint láttuk, Kígyós határában említik a Nagyszőlős–Kígyós(–Beregszász) utat, mint amelyen sót szoktak szállítani.¹⁴⁶ 1614-ben a sókereskedők amiatt nyújtottak be panaszt, mert Sziget városánál olyan sár terjengett, amilyen egész Becsig nincs.¹⁴⁷ A megfogalmazás közvetetten arra utal, hogy útjuk Szigetről Tiszabecsen keresztül vezetett; mi már tudjuk, alighanem Kölcse (81), Oroszin (80), Matolcson (83) és Kocsordon (82) át Nyírbátor vagy Debrecen felé.

Láthatjuk, hogy az előkerült kiegészítő adatok az utóbbiak kivételével a Huszt–Nagyszőlős–Kisvárd–Tokaj–Nyitra útra, annak is inkább az északi, a bányavárosok vidékén át vezető ágára vonatkoznak. Joggal tehetjük fel, hogy a 16–17. században ez volt a rónaszéki só magánkereskedelmének legfőbb útvonala. Azt persze nem állíthatjuk, hogy a máramarosi sókereskedők mind eljutottak volna a nyugati Felvidékre, hiszen az áru jelentős része nyilván a közbeeső területen talált gazdára. Legalább egy részük azonban rendszeresen bejárta a Máramarostól egészen Nyitra és Galgóc messzeségéig terjedő utat.¹⁴⁸

143 ÖStA HfU RN. 79. Konv. 1603. Juli fol. 278–283. Vö. ehhez: MOL E 15 1603. jún. № 39. Ebben az időben egyébként gyakorta megfordultak a sókereskedők a Magyar Kamara illetékességi területén: „Quaestores Maramarossienses, qui quaestum cum sale Maramarossiensi exercere atque illum ad hasce etiam partes vehere solent”. MOL E 15 1603. jún. № 71.

144 MOL E 41 1553. № 127.

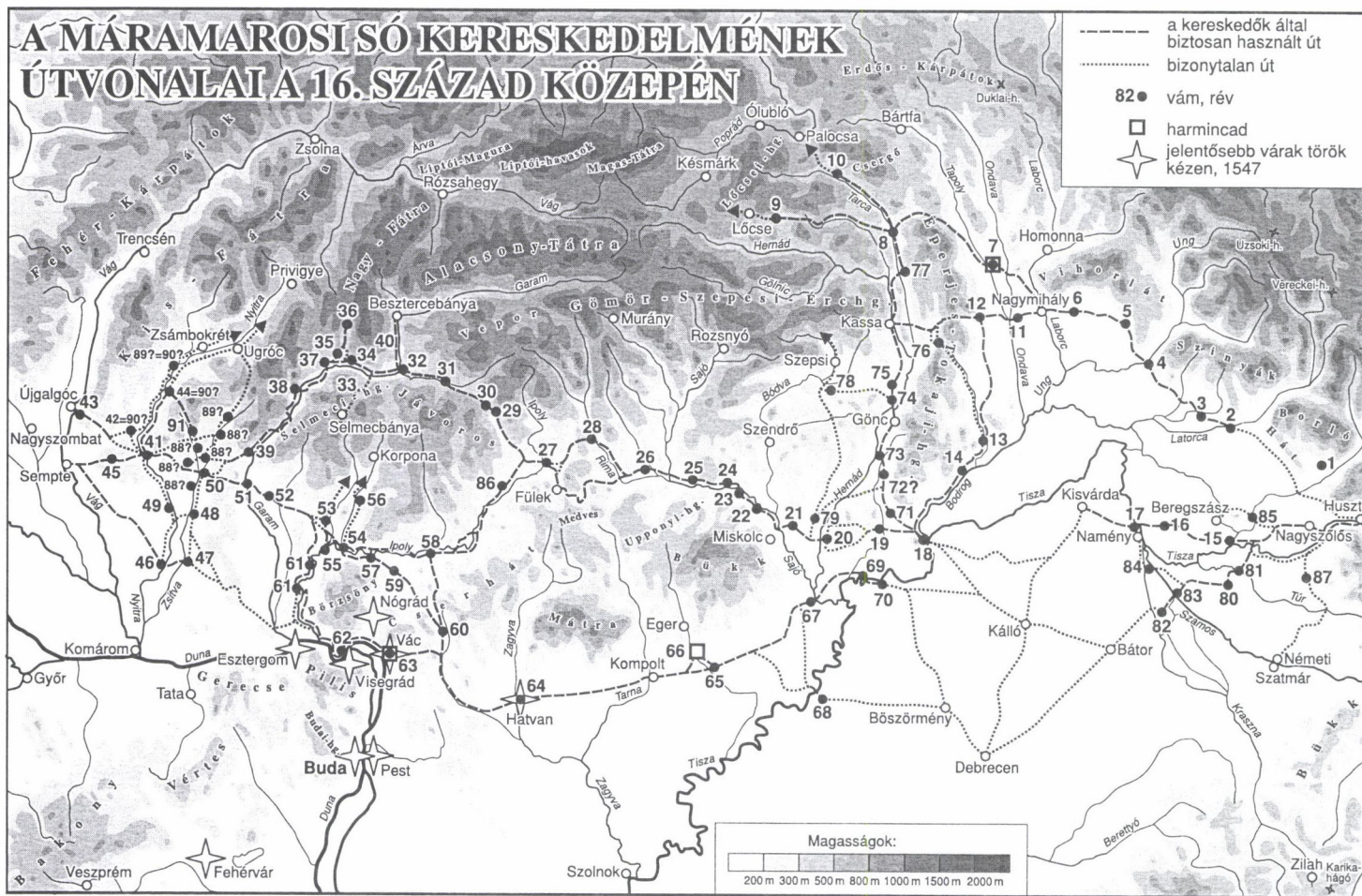
145 Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850. Összeáll. Sas Andor. Munkács, 1927. 143–144.

146 Ld. a 127. jegyzetet. Itt és az előző esetben is nyilvánvalóan máramarosi sóról van szó.

147 MOL E 254 1614. szept. № 1.

148 Az utakat bejáró kereskedők kilétére, a sókereskedelemnek megélhetésükben játszott szerepére, a sókereskedőknek a saját lakóhelyük társadalmán belüli helyére stb. ezúttal nincs mód kitérni. Röviden foglalkozom a kérdéssel Sziget vonatkozásában másutt: *Glück László: Máramarossziget mezőváros helyrajza és társadalma 1600 táján.* In: *Diszciplínák határain innen és túl. Fiatal Kutatók Fóruma 2.* – 2006. Szerk. Balogh Margit. Bp. 2007. 435–437.

LÁSZLÓ GLÜCK

THE TRADE ROUTES OF SALT OF MÁRAMAROS
IN THE MIDDLE OF THE 16TH CENTURY

In Hungary, salt mining was of great importance in Transylvania and Máramaros county (today Maramureș, Romania) in the Middle Ages and the early modern times. Until the first decades of the 16th century and after the 1690's the king had a monopoly on the wholesale trade in salt. Between the two periods, mainly private merchants supplied the customers from the salt mines. The study analyses the trade routes of the salt mined in Máramaros and handled by private persons on the basis of a document which was created in 1547: it enlists the illegal or illegally increased customs imposed on merchants. By them, the whole route network of the salt trade of Máramaros can be delineated (see the map). The author supports by several data that the document did not record a single case: the salt of Máramaros was transported through these trade routes from the first half of the 16th century to the end of the 17th century.

MOLNÁR ANTAL

A Novi Pazar-i kápolnaviszály (1627–1630)

A Raguzai Köztársaság és a balkáni katolicizmus
a 17. század első felében

A felekezetszervezés nemzetközi kutatásában a balkáni oszmán területek mindeddig csupán igen kis súllyal szerepeltek, holott a felekezeti jelenségek vizsgálata ezen a területen is érdekes eredményekkel szolgálhat. Az Oszmán Birodalom legszembevetőbb sajátossága a felekezetképződés időszakában a keresztény világi hatalom hiánya. A földbirtokosok és a városi patríciusok helyett az oszmán uralom alatti városokban a vallási élet világi irányítói és alakítói a gazdag kereskedők lettek: ők döntöttek a települések vallási hovatartozásáról, ők gyakorolták a kegyúri jogokat és támogatták az egyházakat. Ennek a jelenségnek számos megnyilvánulási formáját regisztrálhatjuk az ortodox, a katolikus és a protestáns közösségek esetében, a görög területektől kezdve egészen a hódolt Magyarországig.

A balkáni katolikus egyház életében a világi keresztény hatalmat leginkább a raguzai kereskedők jelentették. Ők alapították a kereskedő-kolóniák kápolnáit, ők választották a káplánokat, segítették és védtek a templomokat és a papokat a török hatóságok előtt. A főpásztori joghatóságot a raguzai érsekek gyakorolták. Ennek a struktúrának a 17. század elején két nagy kihívással kellett szembenéznie: egyrészt megjelentek a Balkánon a katolikus reform misszionáriusai, akik rövid idő alatt önálló egyházi struktúrákat hoztak létre, veszélyeztetve ezzel a raguzai kereskedők évszázados kegyúri jogait, illetve a raguzai érsek joghatóságát. Másrészt ezzel egy időben a boszniai katolikus kereskedők jelentősen megerősödtek, és az 1620-as évektől kezdve komoly konkurenciát jelentettek a raguzaiak számára.¹

A szófiai, a Novi Pazar-i és a belgrádi kolóniák kápolnái szinte egyszerre váltak súlyos viták színhelyévé. Szófiában és Novi Pazarban a frissen kinevezett missziós főpapok nem ismerték el a raguzaiak kegyúri jogait, súlyos összetűzésbe kerültek a helyi kereskedőkkel és a káplánokkal. A szófiai püspök és az anti-vári érsek Rómából vártak segítséget, míg a kereskedők a Raguzai Köztársaság védelmét kérték a betolakodók ellen. A harmadik eset, a belgrádi kápolna körü-

¹ Ezekről a jelenségekről összefoglalóan: *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp. 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.); *Uő*: Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647. Rome–Bp. 2007. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia I.)

li incidens volt a legsúlyosabb: 30 éven át viszálykodtak a raguzai és boszniai kereskedők, illetve papjaik (a jezsuiták és a bosnyák ferencesek, illetve az egymást követő missziós püspökök) a kápolna kegyúri jogai felett, illetve valójában a belgrádi kereskedelmi központ feletti uralomért. A három történet tehát ugyanannak a problémakörnek az egyidejű megnyilvánulása: a raguzaiak 15–16. században kiépített balkáni intézményrendszerének védekezése a több irányból érkező támadásokkal szemben. Az ügyesen politizáló és történelmének tetőpontján éppen túljutott köztársaság ezt a harcot alapvetően sikerrel vívta meg, de nem veszteségek nélkül. A viták végkifejlete már jelezte az elkerülhetetlen visszavonulást a balkáni kereskedelemről a 17. század második felében. A tanulmány a három konfliktus közül a Novi Pazar-i viszály bemutatásával és elemzésével kívánja ezt a folyamatot közelebbről megvilágítani.

A helyszín

Novi Pazar a raguzaiak balkáni kereskedelmének egyik legfontosabb színtere volt a 16–17. században. A kereskedőtelep kolónia-jogállással rendelkezett, ezt a jogi kategóriát a számos kereskedő-közösség közül csak Belgrád, Szófia, Prokuplje, Provadija és Szarajevó érte el.² A település a középkori szerb főváros, Ras mellett épült ki az 1450-es évek második felében, formálódásában a későbbi boszniai szandzsákbégnek, Szarajevó alapítójának, Isa-beg Isakovićnak kulcsszerepe volt. A város nem az egyetlen vásáros hely volt az egykori főváros közelében, viszont egyedülállóan kedvező földrajzi fekvése miatt az 1470-es évekre Dél-Szerbia legfontosabb gazdasági és adminisztratív központjává vált. A raguzai üzletemberek hamarosan megtelepedtek a kiváló lehetőségeket ígérő új településen. Az 1460-as évek végére már mintegy tíz raguzai kereskedő élt Novi Pazarban, akik kezdettől fogva szorosan együttműködtek a helyi, egyre népesebb és erősebb muszlim kereskedő-réteggel.³ Novi Pazar gyors felemelkedését és viszonylag stabil gazdasági pozícióját a balkáni úthálózatban elfoglalt központi szerepének köszönhette: A Raguzai–Isztambul főút mentén feküdt, fontos kiindulópont volt az Adriai-tenger felől érkező kereskedők számára délre Skopje és Koszovó, keletre Szófia és az észak-bulgáriai városok, északra pedig Kruševac,

2 *Sergije Dimitrijević*: Dubrovačka trgovina u Leskovcu i okolini i uloga dubrovačke kolonije u Prokuplju. *Naše stvaranje* 1955. 31–82., 32–48. Az ő nyomán halad: *Zdenko Zlatar*: Dubrovnik's Investments in Its Balkan Colonies, 1594–1623, a Quantitative Analysis. *Balkanica* 7(1976) 103–118.; *Uő*: Our Kingdom come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs. New York, 1992. 115–137. A kolóniák működését kitűnően bemutatja Prokuplje példáján: *Bogumil Hrabak*: Dubrovačka naseobina u Prokuplju. *Vranjski glasnik* 23(1990) 5–100., 89–96.

3 *Vuk Vinaver*: Period turske vladavine (XV–XVIII veka). In: Novi Pazar i okolina. Urednik: Mihajlo Maletić. Beograd, 1969. 159–194., 159–165.; *Hatidža Ćar Dmida*: Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoljeća. *Novopazarski zbornik* 8(1984) 77–102.; *Bogumil Hrabak*: Trgovačke i saobraćajne veze Novog Pazara 1461–1521. *Novopazarski zbornik* 6(1980) 3–18.

Szarajevó, Belgrád és a hódolt Magyarország irányába.⁴ Ez a központi elhelyezkedés alakította ki a város gazdasági kapcsolatrendszerét is: a környező falvak helyi kiskereskedői, illetve a Kopaonik hegység és Koszovó bányásztelepülései mellett a közelebbi Kruševac, Skopje, Prijepolje és Foča, valamint a távolabbi Vidin, Szendrő és Belgrád voltak Novi Pazar legfontosabb partnerei.⁵

A kereskedőtelep folyamatos prosperitását emellett az garantálta, hogy az egyes kulcsfontosságú exporttermékek visszaeső forgalmát minden esetben sikerült egy új árucikkkel pótolni. A fémexport oszmán tilalma után a viasz, illetve a marha-, bivaly-, kecske- és juhbőr, majd pedig a gyapjú jelentette a Novi Pazar-i telep legfontosabb exportcikkét. Az importot (akárcsak az egész Balkán-félszigeten) a gyapjú-, majd a selyemszövetek uralták. Novi Pazarban a 16. század derekától kezdve jelentek meg a gazdagabb kereskedők, viszont a patriciusok (Belgrádtól és Szófiától eltérően) csak kivételesen működtek a városban. A városban élő kereskedők létszámáról csak hozzávetőleges adataink vannak: a 16. században egyszerre mintegy 12–15 jelentősebb raguzai üzletember élhetett a városban, nagyjából ugyanennyi munkatárssal és segítővel; a század közepén egy évtized alatt általában 40–50 Novi Pazar-i kereskedőről van adatunk.⁶ A 17. század első felére a számuk ismét 10 körülire csökkent,⁷ majd a század második felében folyamatosan 15–20 raguzairól szólnak a források Novi Pazarban.⁸ A telep jelentőségét a többi kolóniához viszonyítva jól reprezentálja a felvett hitelek száma és összege. Az 1520 és 1623 közötti évszázadban Belgrád, Szarajevó és Szófia után Novi Pazar kereskedői vették fel a legtöbb kölcsönt, de míg a század második felétől a szarajevói hitelezők gyakorlatilag eltűntek a forrásokból, addig a másik három kolónia a kisebb ingadozásokat leszámítva megőrizte pozícióit a raguzai hitelkereskedelemben.⁹ A kolónia nagyarányú átmenő forgalmat is bonyolított, és központi jelentősége miatt a Raguzai és az oszmán hatóságok közötti kapcsolatokban is kulcsszerepet játszott.¹⁰ A raguzaiak a 16. század végén számos kisebb és néhány nagyobb kereskedőtelepükről, mint például Nišről és

4 *Sergije Dimitrijević*: Dubrovački karavani u južnoj Srbiji u XVII veku. Beograd, 1958. (Posebna izdanja SAN 304. Istoriski Institut 10.) 102–104. és passim.

5 *Bogumil Hrabak*: Raški pazari u XV i XVI veku. Naša prošlost 4(1989) 71–112., 78.

6 A 3. jegyzetben idézett műveken kívül ld. *B. Hrabak*: Raški pazari i. m.; *Uő*: Novi Pazar i okolina u početnoj fazi dekompozicije Otomanskog carstva (1560–1580). Novopazarski zbornik 17(1993) 59–66.; *Uő*: Izvoz koža iz i preko Novog Pazara u XVII veku. Novopazarski zbornik 18(1994) 53–68.; *Uő*: Novi Pazar kao izvozno-tranzitni centar stočnih proizvoda za Jadran (XV–XVII vek). Novopazarski zbornik 26(2002) 109–118.

7 *V. Vinaver*: i. m. 173.

8 *Marko Jačov*: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669). I. Città del Vaticano, 1992. (Studi e Testi 352.) 340.; *Uő*: Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645–1669) Vienna e Morea (1683–1699). Città del Vaticano, 1998. (Studi e Testi 386.) 286.

9 *Vuk Vinaver*: Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek). Beograd, 1970. (Istorijski institut u Beogradu. Posebna izdanja 13.) 112–113.; *Zdenko Zlatar*: Udio vlastele u dubrovačkoj kreditnoj trgovini (1520–1623): kvantitativna analiza vjerovnika. Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 45(2007) 131–158., 133.

10 *Toma Popović*: Turska i Dubrovnik u XVI veku. Beograd, 1973. passim.

Budáról is kivonultak, és néhány nagyobb székhelyen tömörültek. Ez a stratégia még inkább megnövelte a hagyományosan erős kolóniák, mindenekelőtt Prokuplje, Szófia, Belgrád és Novi Pazar jelentőségét.¹¹

A konfliktus

A Novi Pazar-i kereskedők, akárcsak a többi szerbiai és bulgáriai telepen élő társaik, folyamatosan gondoskodtak maguknak káplánról,¹² a raguzai levéltár dokumentumai alapján a kolónián működő papok jegyzéke viszonylag pontosan rekonstruálható.¹³ 1581-ben Pietro Cedulini apostoli vizitátor nem talált papot Novi Pazarban, annak ellenére, hogy a raguzai kereskedőkön kívül sok katolikus kézműves és paraszt is élt a városban. Saját templomuk sem volt: az egyik raguzai házában rendeztek be egy kápolnát.¹⁴ A lelkipásztori ellátás hiányosságain kívánt segíteni az egyik Novi Pazar-i kereskedő, Luka Ivanović Pasarević, aki 1623. november 29-én kelt végrendeletében a szokásos adományoknál lényegesen nagyobb alapítványt tett a Novi Pazar-i katolikus egyház számára.¹⁵ A slanói származású Pasarević a jelek szerint egyébként is a kolónia kiemelkedően gazdag tagja volt: testamentumában mintegy 5000 tallérról és saját házáról rendelkezett,¹⁶ és igen bőségesen hagyományozott a raguzai és balkáni egyházi intézményekre: a raguzai templomokon és egyházi testületeken kívül megemlékezett az olovói kegytemplomról és a bosnyák ferences rendtartományról is.¹⁷ A Novi Pazar-i templom helyreállítására 300 dukátot hagyott, a káplán fizetésére pedig egy 2000 dukátos alapítványt tett, amelyet egy római bankban (*monte*) rendelt elhelyezni; a kamatokból kellett a káplán folyamatos Novi Pazar-i szolgálatát biztosítani.¹⁸

11 V. Vinaver: Period turske vladavine i. m. 168., 172–177.

12 Jorjo Tadić: Dubrovčani po južnoj Srbiji u XVI stoljeću. Glasnik Skopskog naučnog društva 7–8(1930) 197–202., 201.

13 Bogumil Hrabak: Katoličko stanovništvo u Srbiji 1460–1700. Naša prošlost 2(1987) 77–125., 84–85.; Uő: Raški pazari i. m. 103.

14 Eusebius Fermendžin: Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799. Zagrabiae, 1887. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 18.) 13.

15 Državni Arhiv Dubrovnik (= DAD) Testamenta Notariae (= Test. Not.) vol. 56. fol. 148r–149v.

16 V. Vinaver: Period turske vladavine i. m. 173.

17 Marijan Šivrić: Franjevački samostani i crkve Bosanske vikarije (provincije) u oporukama dubrovačkih notarijata od srednjeg vijeka do 1808. godine. Hercegovina 6–7/14–15(2000–2001) 143–171., 165.

18 „Takoghier ostavgliam u Gospu ovdie u Novomu pasaru da se pogradi i popravi groscia tristotine. Takoghier u istu Gospu ovdie u Novomu pasaru ostavgliam dvie tisuchie groscia, dae dadu na mont, kako sveta mati zarqua dopuseta, sciemchie ovdie redovnik sciviet i sluscit karstianom vasma.” DAD Test. Not. vol. 56. fol. 148rv. A pénzt dukátban kapták meg az örökségből a hagyaték kezelői: uo. fol. 149rv.

A raguzai törvények értelmében az állami intézményekre hagyott adományokat a székesegyház pénztárosai (*tesorieri di Santa Maria*) kezelték, így a továbbiakban az ő feladatuk volt a Novi Pazar-i káplán kinevezése, illetve a templom helyreállításának megszervezése.¹⁹ Ez utóbbi érdekében 1626. június 19-én a szenátus utasította Isztambulba küldött követeit, hogy a kápolna helyreállításához és az istentisztelet végzéséhez szerezzenek engedélyt.²⁰ A jelek szerint ez a kápolna nem az 1581-ben említett szoba lehetett, hanem egy 14. századi ortodox templomocska, amelyet a Novi Pazar-i kereskedők valamikor a 16–17. század fordulóján szerezhettek meg az oszmán hatóságoktól. A templom a városon kívül, közvetlenül a középkori rasi Szent Péter és Pál apostolokról elnevezett székesegyház (*Petrova crkva*) mellett állt, és máig latin templomnak (*latinska crkva*) hívják. Az egykori szerb egyházi épület helyreállításával a raguzaiak az iszlám templomépítési tilalom megkerülésével juthattak új kápolnához, erre a megoldásra Skopjében és Prokupjében is találunk példákat.²¹ Nem tudjuk, hogy a felújítás végül megtörtént-e, mindenesetre a nyomtatásban hozzáférhető oszmán okleveles anyagból az engedélyt nem ismerjük.²² A két templom használata ugyanakkor a későbbiekben is dokumentált. 1672-ben Novi Pazaron két katolikus templom állt: az egyik a várostól egyórányira, romos állapotban, mellette temetővel, illetve egy oratórium az egyik kereskedő házában. Ünnepnapokon a városszéli templomban, hétköznap pedig a városi imateremben tartották a szentmisét.²³

A székesegyház pénztárosai másik feladatukat is igyekeztek végrehajtani: feltehetőleg szintén 1626-ban a Novi Pazar-i kápláni állásra kinevezték Marin Jerković stagnói egyházmegyes papot. Jerković 1622 körül érkezett az oszmán területre, első állomáshelye a skopjei kereskedőtelep volt.²⁴ Áthelyezésével azonban a remélt jobb javadalom helyett nem várt konfliktusok zúdultak a nyakába: a diszpozíció ugyanis súlyosan sértette az antivari érsek, Pietro Massarech-

19 *Kosta Vojnović*: Državni rizničari Republike dubrovačke. Rad JAZU 127(1896) 1–101. Pasarević végrendelete némileg pontatlanul idézve: i. m. 15., 63–64.

20 DAD Litterae et commissiones Levantis (= Litt. Lev.) vol. 44. fol. 110v.

21 *Jovanka Kalić*: Les églises latines à l'époque ottomane: Novi Pazar. In: La culture urbaine des Balkans (XVe–XIXe siècles). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du moyen âge jusqu'au début du XXe siècle. Ed. Ivan Ninić. Belgrade–Paris, 1991. 67–72.; *B. Hrabak*: Dubrovačka naseobina i. m. 87–88.

22 *Dužanka Bojanić*: Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke Republike od 1627. do 1647. godine. (Dubrovački defter br. 3.). In: Mešovita grada (Miscellanea) 10. Ur. Danica Milić. Beograd, 1982. (Istorijski Institut. Grada knj. 22.) 33–202.; *Vesna Miović*: Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku. Dubrovnik, 2005.

23 *M. Jačov*: Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre i. m. 286.

24 Ezt részben saját beadványából, részben Pietro Massarecchi antivari érsek leveléből tudjuk: Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (= APF) Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG) vol. 147. fol. 66rv., vol. 262. fol. 23r. A skopjei kereskedőtelepre ld. *Ekaterina Večeva*: La colonie des commerçants de Raguse et leur activité à Skopje au XVIe–XVIIe siècle. Bulgarian Historical Review 10(1982) 2. sz. 81–88.

chi jogigényeit és anyagi érdekeit. Massarecchi a balkáni katolikus missziók hős-korának egyik főszereplője volt: a prizreni albán ifjú a jezsuiták római kollégiumában tanult nyolc évig, s noha doktori fokozatot nem szerzett, mégis jó egyház-jogásznak és a filozófiában tájékozottnak számított. A Balkánra visszatérve Prokupljében és Szófiában káplánkodott, majd az antivari érsek és a szófiai püspök általános helynöke lett. 1623-ban az újonnan alapított Propaganda Kongregáció (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) a Balkán-félsziget apostoli vizitátorának nevezte ki. Feladatát a szentszéki megbízói legnagyobb meglepedésére végezte el, nyilván ennek köszönhető, hogy 1624-ben a pápa antivari érsekké nevezte ki.²⁵ Antivari (a mai Bar) már a középkorban megszerezte a szerbiai katolikus közösségek feletti joghatóságot,²⁶ és Róma ennek a címnek a viselőire bízta a 17. században a délnyugat-balkáni missziók irányítását. A korabeli balkáni mezőnyben Massarecchi pragmatikus gondolkodású főpapnak számított, és nagyrészt a karrierjét is annak köszönhetette, hogy igyekezett mindig pártatlannak tűnni az egyháziak viszályaiban. Ugyanakkor a tridentinumi katolicizmus és a római missziós elképzelések, illetve a vélt vagy valós joghatósági igények elkötelezett képviselőjeként lépett fel, emiatt érseki működésének tíz esztendeje alatt mind a raguzai kereskedőkkel, mind pedig a bosnyák ferencesekkel meggyűlt a baja.²⁷

A Raguzai Köztársaság egyházi jogait védő kereskedők és káplán, illetve a missziós intézményrendszert képviselő érsek összeütközése szinte törvényszerűen bekövetkezett. Az eseményekről a két érdekelt fél homlokegyenest ellenkező módon számolt be, ezért a történetek pontos rekonstruálása gyakorlatilag lehetetlen. A konfliktus 1627 elején kezdődött, amikor a raguzai székesegyház pénztárosai Jerkovićot a skopjei plébániáról Novi Pazarba helyezték át. Massarecchinek tervei voltak a Novi Pazar-i kápolnával, az egyik loretoi növendéknek szánta az állást, ráadásul az állandóan pénzhányra panaszkodó érsek maga is szívesen diszponált volna az alapítvány jövedelmei felett. Másrészt pedig a főpap a saját joghatóságának durva megsértését látta a káplán kinevezésében. Jerković beadványa szerint Massarecchit kizárólag a gyűlölet és a kapzsiság vezérelte, és a vagyonkáját akarta megszerezni tőle. Az érsek török segítséggel arra kényszerítette, hogy egy 30 dukát értékű ruhát, egy 100 dukátért vásárolt szőlőt, 21 lovat és 100 dukát értékű bort adjon át neki. Végül a Novi Pazar-i káplánságban való megerősítéséért is 36 dukátot követelt, és amikor a káplán nem tudta kifizetni, megfosztotta a javadalmától.²⁸ Massarecchi ezzel szemben Jerković erkölcstelen életével indokolta a retorziókat: már

25 Molnár A.: Katolikus missziók i. m. 216–223.

26 Moritz Faber: Das Recht des Erzbischofs von Antivari auf den Titel Primas von Serbien. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina 11(1909) 342–368.

27 Az egyházi reformok iránti elkötelezettségét jól mutatják a szerbiai apostoli vikáriusként 1617-ben, antivari érsekként pedig 1626-ban tartott zsinatainak határozatai, amelyek elsősorban a tridentinumi normák szerinti szentségi gyakorlatra, az istentiszteletek rendjére és a példás papi életre helyezték a hangsúlyt. *Daniel Farlatus-Jacobus Coletus*: Illyricum Sacrum. VII. Venetiis, 1817. 123–124.; APF Visite e Collegi vol. 10. fol. 108r–110v.

28 APF SOCG vol. 262. fol. 23r.

skopjei káplán korában is török nőkkel volt dolga, az ügy elrendezése az egyháznak sok pénzébe került, ráadásul még szifiliszt is kapott. Alkalmatlansága miatt az érsek el akarta küldeni a tartományból, mire kinevezette magát Novi Pazarba káplánnak, és ami a legsúlyosabb, főpásztorát egy mérgezett ostyával akarta eltenni láb alól. Massarecchi emiatt minden kompromisszumtól elzárkózott, és hallani sem akart az új káplán megerősítéséről.²⁹

A raguzai érseki hivatalban 1629 januárjában felvett tanúvallatási jegyzőkönyvben a Novi Pazar-i kereskedők ugyancsak másképpen emlékeztek a történetekre. Szerintük a bajok a káplán áthelyezésével kezdődtek. Don Marin Novo Brdóban találkozott az érsekkel, aki haragosan rátámadt a kinevezése miatt, és a megerősítésért 3000 akcsét követelt. A kereskedők 2000 akcsét hajlandóak lettek volna fizetni, de a káplán ártatlanságára hivatkozva ezt megtagadta, és a kereskedőkkel együtt Novi Pazarba utazott. Massarecchi viszont Skopjéba ment, és megvádolta, hogy az ottani kápolnában mérgezett ostyát hagyott a számára. Emiatt azonnal felfüggesztette és utasította: két héten belül hagyja el Szerbiát, és három hónapon belül menjen Rómába tisztázni magát a vádak alól. A Novi Pazar-i kolónia számára ez a felfordulás egyáltalán nem hiányzott, a kereskedők ezért tárgyalással és némi pénzzel akarták a vizsályt elsimítani. Marco Sabaci és Matteo Darsa Skopjéba utaztak, hogy rendezzék az ügyet az érsekkel. Massarecchi eleinte mindent akart: Jerković szőlőjét és borát is magának követelte, és ragaszkodott a káplán távozásához, a végén azonban, hosszas vita után az anyagi javak fejében megtúrta volna a papot a városban. Jerković nem állt kötélnek, de Massarecchi újabb felfüggesztő határozata után, a kereskedők nyomására betegen Skopjéba ment, és teljesítette az érsek kívánságát: eladta szőlőjét a kádi előtt az oszmán törvények szerint, és a bort is átadta neki, mire az érsek 1627. április 19-én megerősítette a kápláni állásában.³⁰

A vizsály 1628 augusztusában újult ki ismét, amikor Jerković gyógykezelése érdekében Raguzába utazott. Massarecchi megfelelőnek látta a pillanatot, hogy végleg megszabaduljon ellenfelétől, és ezúttal már Rómában, a Propaganda Kongregációnál tett jelentést az ügyről, kérve a bíborosokat: minden eszközzel akadályozzák meg a káplán visszatérését Novi Pazarba. 1628 augusztusa és 1630 májusa között több mint egy tucat levélben panaszkodott a káplánra és az őt védő raguzai kereskedőkre. A gyilkossági kísérlet és az erkölcstelen életmód mellett egyértelműen a raguzaiak papfogadási gyakorlata, a raguzai érseknek a kereskedőkápolnák feletti joghatósága és az ebből fakadó anyagi veszteségek álltak panaszainak középpontjában. Véleménye szerint Pasarević végrendelete (amelyhez ugyan nem jutott hozzá) nem kötötte ki, hogy a káplán csak raguzai lehet, és teljesen megalapozatlannak tartotta a raguzai érsek joghatóságát a szerbiai egyházak felett. Saját jogait olyan vehemenciával védte, hogy a raguzai-

29 APF SOCG vol. 57. fol. 43r–44r., vol. 147. fol. 66rv., vol. 148. fol. 286rv.

30 APF SOCG vol. 262. fol. 25r–37r. A vizsgálatban tanúskodó Novi Pazar-i kereskedők: Marco Sabaci, Vincenzo Nikolich, Baro (Bartolomeo) Nikolich, Giovanni Pasarevich. A kereskedők tanúsítványai Jerković ártatlanságáról: uo. fol. 42r., 43r.

akkal való konfliktus következményei sem érdekelték: a hatalmasok kegyei érdekében nem fogja elárulni a tisztességét, különösen nem egy ilyen pap kedvéért – nyilatkozta Francesco Ingolihoz, a kongregáció titkárához írott levelében.³¹

Az ügyben érintett másik főpap, Tommaso Cellesi raguzai érsek természetesen nem osztotta kollégája véleményét. A viták során Massarecchinél sokkal higgadtabban, de határozottan megvédte az álláspontját. A raguzai kereskedők egyházi szerepvállalására hivatkozva fontosnak tartotta, hogy megfelelő káplánokhoz jussanak a kolóniáikon, ezzel indokolta a köztársaságnak a káplánok bemutatásához, az érseknek pedig a megerősítésükhöz való jogát. Személyesen ismerte Jerkovićot, jó véleménnyel volt róla, és a római hatóságok támogatását kérte a számára.³²

A Propaganda Kongregáció saját bizalmi emberének, Massarecchinek a feljelentését természetesen komolyan vette, és kezdettől fogva megpróbálta megakadályozni, hogy a Raguzában gyógyuló Jerković visszatérjen Novi Pazarba. A kongregáció a raguzai érsek és a stagnói püspök révén kívánta visszatartani a káplánt a balkáni úttól.³³ Bár Massarecchi végül nem küldte el a Jerković elleni per jegyzőkönyvét Rómába, de a római illetékesek szerint ez esetben már a vádak is olyan súlyosak voltak, hogy a botrányok elkerülése érdekében mindenképpen távol kellett tartani a káplánt az érsektől.³⁴ Ezt egyébként Massarecchi is így látta: Jerković elmenetele óta helyreállt a béke a szerbiai egyházakban, és szerinte a papok is okultak a példájából.³⁵ Ennek érdekében Ingoli tárgyalta a köztársaság római ágensével is: próbálja meggyőzni a szenátust, hogy egy másik papot küldjenek a városba.³⁶

A konfliktus ötödik szereplője, a Raguzai Köztársaság viszont legalább annyira eltökélt volt saját jogainak védelmében, mint az antivari érsek, és hallani sem akart új pap kinevezéséről, amely lépés egyértelműen jogainak csorbítását jelentette volna. A szenátus Pietro Benessa ágensen és Ottaviano Bandini bíboros-protektoron keresztül igyekezett meggyőzni a római illetékeseket Jerković kinevezésének jogszerűségéről és helyességéről. Pasarević 2000 dukátos alapítványát a raguzai törvények szerint a székesegyházi tesorierék kezelik, hiszen az adományt egy világi egyén tette szabad akaratából. Ők a feladatuknak teljes mértékben eleget tettek, amikor a példás életű, hosszú ideje a Balkánon szolgáló Jerkovićot nevezték ki a kápláni állásra. Massarecchi kizárólag önös érdekből zavarta el a káplánt, vizsgálat és per nélkül, hogy saját emberét helyezze a káplánra élére. A szenátus értelmezése szerint az érsek akciójával súlyos kárt szenvedett a tesorierék hivatala és a köztársaság rendje. Míg azonban 1629. április

31 APF SOCG vol. 57. fol. 38v., 39r–40r., 43r–44r., vol. 147. fol. 66rv., vol. 262. fol. 52r., 57r., 58rv., 59r., vol. 148. fol. 286rv., 292rv., 293rv., 300v–301r., vol. 262. fol. 60r.

32 APF Scritture riferite nei Congressi, Dalmazia Miscellanea vol. 3. fol. 125r.

33 APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta) vol. 6. fol. 159r.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere) vol. 7. fol. 150rv.

34 APF Lettere vol. 8. fol. 128r.

35 APF SOCG vol. 262. fol. 37v. (Ingoli jegyzete).

36 APF Acta vol. 6. fol. 382v–383r.; APF Lettere vol. 8. fol. 199v.

29-én írott levelükben a balkáni káplánjaikat a raguzai érsek joghatósága alá kívánták helyeztetni, addig a december 22-én küldött utasításban már elfogadták Massarecchi jurisdikcióját, csak a tesorierék kinevezési jogához ragaszkodtak.³⁷

A római lépések eredménytelenségét látva, a következő év elején a raguzai szenátus taktikát változtatott, és helyi szinten próbálta megoldani a konfliktust. Januárban a köztársaság vezetői nevében ismét Marco Sabaci fordult az érsekhez, és tolmácsolta a káplán bocsánatkérését. Massarecchi azonban hajthatatlan maradt, és az egész históriát színjátéknak tartotta, Don Marin visszatéréséről pedig hallani sem akart.³⁸ A raguzai érsek és helynöke, Luca Natale nem vállalták a missziós főhatósággal való szembefordulás ódiúmat, ezért nem járultak hozzá a káplán visszatéréséhez, sőt mindketten megpróbálták erről lebeszélni.³⁹ A szenátus viszont, a köztársaság jogainak védelmében, továbbra sem engedett: súlyos pénzbüntetés terhe mellett megparancsolta a Novi Pazar-i kereskedőknek, hogy más papot nem fogadhatnak fel.⁴⁰ Ennek értelmében a Cellesi érsek által 1630 elején a kolóniára küldött papot visszautasították, és ragaszkodtak Don Marin személyéhez.⁴¹ 1630 áprilisában a szenátus a vita végleges lezárása mellett döntött,⁴² ennek érdekében Jerkovićot – a jelek szerint részben akarata ellenére – Novi Pazarba küldték, hogy személyesen kérjen bocsánatot az érsektől. Egy nagyon udvarias, de határozott hangú ajánlólevélben biztosították Massarecchit Jerković együttműködési készségéről, és cserébe ugyanezt várták el a főpaptól.⁴³ 1630. április 13-án indult útnak egy szófiai kereskedő-karavánnal Novi Pazarba, a raguzai érsek ismételt tilalma ellenére.⁴⁴ A Propaganda Kongregáció számos levélben utasította a raguzai érseket, hogy mindent tegyen meg Jerković visszarendeléséért a további botrányok elkerülése érdekében. Cellesi a káplánt elutazásának hírére azonnal felfüggesztette, majd vizsgálatot rendelt el ellene.⁴⁵ Ez utóbbi Rómába küldött jegyzőkönyvéből mindenestre kiderül: Jerković maga sem bízott küldetésének sikerében, de nemigen volt más választása, és legalább otthagytott holmijának megmentését és adósságainak behajtását remélte az úttól.⁴⁶

Sokkal többet valóban nem ért el, és úgy tűnik, hogy ezzel a próbálkozással a raguzai szenátus is lezártnak és nyilván menthetetlennek tekintette az ügyet. Massarecchi május 25-én értesítette a kongregációt, hogy Don Marin csak a viszályok feléléstése érdekében érkezett Novi Pazarba, a viszonyuk rendezéséről

37 DAD Litterae et commissiones Ponentis (= Litt. Pon.) vol. 15. fol. 24v–25v., 78v–79r.

38 APF SOCG vol. 148. fol. 186rv., 292rv.

39 APF SOCG vol. 148. fol. 210rv.

40 APF SOCG vol. 148. fol. 292r.

41 APF SOCG vol. 148. fol. 177r.

42 APF SOCG vol. 148. fol. 193r.

43 DAD Litt. Lev. vol. 45. fol. 81v. (1630. ápr. 9.)

44 APF SOCG vol. 148. fol. 197r.

45 APF Acta vol. 7. fol. 27r., 69r., 113r., 141r.; APF Lettere vol. 10. fol. 16v–17r., 53rv., 89rv.

46 APF SOCG vol. 148. fol. 210r–214r.

szó sem lehet.⁴⁷ Cellesi augusztus 30-án már arról tudósított, hogy Jerković dol-gavégezetlenül tért vissza Szerbiából Raguzába, és azzal mentegetőzött, hogy csak a tesorierék kényszerítésére vállalkozott az útra.⁴⁸ Az érsek rögtön visszaté-rése után felfüggesztette a papját az isteni szolgálat végzése alól, és december-ben az egyik közeli szigetre száműzte plébánosnak, ahová amúgy sem talált má-sik jelöltet.⁴⁹ Don Marin eltűnésével a három esztendeig tartó Novi Pazar-i kápolnaviszály is lezárult. Massarecchi ezt követően 1634-ben bekövetkezett ha-láláig elsősorban a hódolt Magyarországon működött, ahol a bosnyák ference-sek joghatósági törekvései és a belgrádi kápolna körüli viták okoztak neki szá-mos problémát, amelyek miatt élete utolsó éveiben – korábbi elveit feladva – igencsak rászorult a raguzai kereskedők támogatására.⁵⁰ Jerković ezt követően mindössze egyszer bukkant fel a forrásokban: 1635-ben Cellesi utóda, Antonio Severoli sikerrel akadályozta meg, hogy a szófiai kolónia papja legyen.⁵¹ Novi Pazarra biztosan nem tért vissza többé: 1631-ben már Nikola Zize volt a keres-kedők káplánja.⁵²

Analógiák és tanulságok

Milyen tanulságokat hordoz a fentebb bemutatott viszálykodás, illetve a többi hasonló konfliktus a 17. század eleji Balkánon? Milyen kép bontakozik ki Raguzá balkáni jelenlétéről, annak egyházi aspektusairól, a balkáni egyházi és világi társadalom felekezeti kötődéseiről a 17. századi római és raguzai források-ból? A kérdés megválaszolásához érdemes felidézni a korszak két másik, szintén nagy vihart kavart kápolnaviszályát, a szófiait (1613–1617) és a belgrádit (1612–1643), illetve egyenként megvizsgálni a köztársaság egyházi és világi veze-tőinek motivációit és szempontjait.

Az első ilyen jellegű konfliktus még a század elején robbant ki Szófiában, az első balkáni missziós püspökség székhelyén. Petar Zlojutrić, az első szófiai püs-pök (1601–1623) anyagi és joghatósági megfontolásokból igyekezett mind szoro-sabb ellenőrzése alá vonni a raguzaiak bulgáriai kápolnáit. Zlojutrić törekvései végül Szófiában vezettek kudarchoz. A raguzaiak kereskedelmében kiváltságos helyet elfoglaló szófiai kolónia kápolnája a Kelet-Balkán talán legfontosabb egy-házi intézménye volt, így a kápláni állás is a legrangosabb balkáni pozíciónak számított a török uralom alatt működő raguzai papok számára.⁵³ A posztot az

47 APF SOCG vol. 148. fol. 293r.

48 APF SOCG vol. 148. fol. 224rv.

49 APF SOCG vol. 73. fol. 68r.

50 Molnár A.: Katolikus missziók i. m. 262–286.

51 APF SOCG vol. 152. fol. 7r.

52 1631. aug. 9-én tanúként írta alá Mihajlo Nikolić Novi Pazar-i kereskedő végrendeletét. DAD Test. Not. vol. 60. fol. 18v.

53 Ivan Dujčev: Sofijskata katoliška arhiepiskopija prez XVII vek. Sofija, 1939. (Materiali za istorijata na Sofija 10.) 24–28. A raguzaiak szófiai kolóniájának történetére ld. Ivan Sakázov:

1610-es években Don Vincenzo di Augustino, korábbi budai töltötte be.⁵⁴ A szófiai kápolnaviszály a püspök joghatósági igényei miatt kezdődött: a főpap a káplán felett ordináriusi joghatóságot akart gyakorolni, megakadályozva a kereskedők szabad káplánválasztását és kivonva őket a raguzai érsek fennhatósága alól. 1613-ban saját papját kívánta püspöki helynökként és káplánként Szófiában alkalmazni, és felfüggesztette a raguzaiak papját. Don Vincenzo ellen látszólag egyházfegyelmi kifogásai voltak: a nyilvános ágyasságban élőknek is kiszolgáltatta a szentségeket. A főpap persze nem elsősorban szabadosságuknak akart gátat vetni, hanem igényt tartott a kápolna jövedelmeire, amelyekre a missziós munkához elengedhetetlenül rá volt utalva.⁵⁵ A kereskedők hallani sem akartak a ferences püspök igényeiről, és ragaszkodtak káplánjukhoz és egyházi autonómiájukhoz. A raguzai szenátus a szófiai püspök ellen fordult, védte kereskedőinek ősi jogát a káplán kiválasztásához és a raguzai érsekét annak kinevezéséhez, és határozottan ellenzett bármiféle újítást a kereskedő-kolónia életében. A kápolna nem jövedelemmel rendelkező templomnak minősült, hanem csupán a kereskedők egyéni buzgóságából fenntartott, magánházban lévő imaházként működött, ezért joguk volt a saját nemzetükhöz tartozó papokhoz – érveltek a városállam vezetői a püspökhöz írott levelükben.⁵⁶ A missziókat felügyelő Római Inkvizíció nem állt ki egyértelműen a főpásztor mellett. 1613–1614 folyamán a bíborosok kivárára rendezkedtek be, és inkább nem akartak beavatkozni a vizsálya.⁵⁷ 1615-ben és 1617-ben hozott határozataiban pedig az inkvizíció bölcsességre és a kereskedőkkel való együttműködésre ösztönözte a püspököt, és javasolta a raguzai Don Vincenzo meghagyását a szófiai kápláni hivatalban, amennyiben eddig is megfelelően szolgált a kereskedőket.⁵⁸ A püspök és a káplán viszála a balkáni és hódoltsági missziók jellegzetes konfliktusának első megjelenése volt: a köztársaság államegyházi jogelveihez ragaszkodó raguzai kereskedők és az újonnan szervezett missziós egyházszervezet képviselőinek szembenállását tükrözte. Ebben a küzdelemben a Szentszék a vele politikai és gazdasági szövetségben álló raguzaiak pártját fogta saját misszionáriusaival

---

Stopanskite vrázki među Dubrovnik i bálgarskite zemi prez 16 i 17 stoletija. (Stranici iz stopanskata istorija na Bálgarija). Sofia, 1930. 22–51.; *Ekaterina Večeva*: Targovijata na Dubrovnik s bálgarskite zemi (XVI–XVIII v). Sofija, 1982. 75–115.

54 Személyre ld. *Molnár Antal*: Ismeretlen inkvizíciós forrás a hódolt Budáról. (Don Vincenzo di Augustino raguzai káplán jelentése a Szent Hivatalnak 1599-ből). *Levéltári Közlemények* 74(2003) 191–220.

55 *Molnár Antal*: Inkvizíció és misszió. Bosnyák ferencesek Bulgáriában a XVI–XVII. század fordulóján. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Legeza László–Füzes Ádám. Bp. 2006. 211–236., 233–236. Ugyanez németül: *Uő: Anfänge der Mission der bosnischen Franziskaner in Bulgarien an der Wende des 16–17. Jahrhunderts*. (Petar Zlojutrić und die Römische Inquisition). *Bulgarian Historical Review* 34 (2006) 3–4. sz. 243–265., 262–264.

56 A raguzai szenátus Zlojutrićhoz: DAD Litt. Lev. vol. 43. fol. 28r., 40r–41r.

57 Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (= ACDF) *Decreta Sancti Officii* (= *Decreta S. O.*) vol. 1613. pag. 141., 524., vol. 1614. pag. 219.

58 ACDF *Decreta S. O.* vol. 1615. pag. 358., vol. 1617. pag. 289.

szemben, és a joghatósági ellentétek élezése helyett az együttműködést szorgalmazta a balkáni katolicizmus képviselői között.

Sokkal súlyosabb, hosszadalmasabb és összetettebb volt a belgrádi kápolna körüli konfliktus, amelynek történetét másutt részletesen feldolgoztam, ezért itt csak a legfontosabb momentumokra utalok. Belgrád 1521-től a magyarországi hadműveletek kiindulópontja, a török seregek egyik legnagyobb támaszpontja lett a Balkánon. A város a szendrői szandzsák központja volt, majd 1541 után a budai vilajethez csatolták, a pasát a városban helytartója, a kajmakám képviselte. A hatalmas felvevőpiacot jelentő településen az Oszmán Birodalom legnagyobb raguzai kereskedő-kolóniája jött létre, amelynek jelentősége mindenképpel abban állt, hogy Raguzá mellett a balkáni kereskedelem második számú pénzközpontja lett.⁵⁹ A város gazdasági ereje és nagyszámú, tehetős katolikus lakossága mágnesként vonzotta a katolikus papokat és misszionáriusokat, akik számára Belgrád biztonságos és jövedelmező állomáshelyet, ideális missziós bázist jelentett a szerémségi, szlavóniai és magyarországi területek irányába. 1612-ben telepedtek meg a jezsuiták, 1618-tól, illetve 1625-től pedig a magyarországi missziós püspökök székhelye is ebben a városban volt. Mind a jezsuiták, mind pedig a missziós főpapok elsősorban a raguzai kereskedőkre támaszkodtak, és megpróbálták eltávolítani a raguzaiak kápolnájából az 1520-as évek óta itt szolgáló bosnyák ferenceseket. Ezzel párhuzamosan, szintén az 1610-es évektől kezdve az anyagilag megerősödött bosnyák katolikus kereskedők, részben a velencei konkurenciára és a spalatói kikötő által nyújtott lehetőségekre támaszkodva, ki akarták szorítani a raguzaiakat a hódoltsági piacokról. A raguzai gyámkodás alól emancipálódó bosnyákok önállósodási törekvéseikben hűséges szövetségeseiket és szellemi vezetőket nyertek a hozzájuk rokoni és egyéb szálakkal szorosan kötődő bosnyák ferencesekben. A két kereskedő-nációnak küzdelmének színterei a hódoltsági kereskedőtelepek lettek: a bosnyákok az oszmán hatóságokkal szövetségben az 1620-as évek derekán Szarajevóból és Budáról sikeresen elűzték a raguzai kereskedőket, eredményeiken felbuzdulva 1626-ban harcba indultak a belgrádi kolónia birtoklásáért, amelynek előfeltétele volt a kápolna kegyúri jogának megszerzése. A raguzaiak helyzetét tovább nehezítette, hogy 1626-ban a váci nazír emberei Fočában, Novi Pazarban és Budán jelentős borszállítmányokat foglaltak le, érvénytelennek tekintve a raguzaiak vám kiváltásait, végveszélybe sodorva ezzel a városállam balkáni kereskedelmét. A tisztán gazdasági küzdelem így nyert egyházi színezetet, amelyben a helyi papságnak óhatatlanul állást kellett foglalnia: a bosnyák ferencesek a bosnyák kereskedők,

⁵⁹ *Bogumil Hrabak*: Dubrovački trgovci u Beogradu pod Turcima 1521–1551 godine. Godišnjak grada Beograda 13(1966) 29–47., 33–41. A török kori Belgrád történetének és a raguzaiak belgrádi tevékenységének viszonylag bőséges irodalma van: *Dušan Popović*: Beograd kroz vekove. Beograd, 1964. 61–113.; *Radovan Samardžić*: Dubrovčani u Beogradu. Godišnjak Muzeja grada Beograda 2(1955) 47–94.; *Uő*: Belgrad, centre économique de la Turquie du Nord au XVIe siècle. In: *Studia Balcanica*. III. La ville Balcanique XVe–XIXe ss. Réd. Nikolaj Todorov. Sofia, 1970. 33–44.; *Uő*: Dubrovčani u Beogradu u XVI i XVII veku. In: *Istorija Beograda*. I. Stari, srednji i novi vek. Ur. Vasa Čubrilo. Beograd, 1974. 425–462.

míg a jezsuiták és a Propaganda Kongregáció által küldött misszionáriusok a raguzaiak oldalán kapcsolódtak be a viszályba. A Raguzai Köztársaság a hódoltsági kereskedelme számára végzetes folyamatokat a kereskedők és a bosnyák ferencesek közötti béke helyreállításával kívánta megállítani, és meglehetősen későn döbönt rá arra, hogy az események háttérében részben maguk a ferencesek álltak. Az 1643-ig elhúzódó viszályban a raguzaiaknak végül sikerült megint pozícióikat helyreállítaniuk, de ennek áráként kénytelenek voltak a bosnyák ferenceseket visszaengedni a kápolnába.⁶⁰

A balkáni kereskedőtelepek kápolnái felett joghatósági igényekkel fellépő raguzai érsek törekvései rendelkeztek középkori alapokkal is, hiszen a cattarói püspök és az antivari érsek mellett Ragusa főpásztorai gyakoroltak joghatóságot a középkori Balkán-félsziget egyházai felett.⁶¹ Ugyanakkor a raguzai érsek törekvései nem ezeken a középkori jogi tradíciókon, hanem elsősorban a kereskedők balkáni egyházi szerepvállalásán alapultak. A raguzai kereskedő-kolóniák és -telepek ugyanis a raguzai állam szerves részeit alkották, és ennek logikus következménye volt, hogy egyházi szempontból is a raguzai érsekség részének tekintendők, különösen, mivel a raguzai érsek küldött káplánokat a balkáni településekre. Ennek a joghatóságnak a jeleként az érsekek olykor helynököket is neveztek ki a török területekre: ilyen megbízott volt Vice Radov prokupljei káplán, Szerbia helynöke (*vicario di Servia*) 1583-ban,⁶² illetve Piero di Vincenzo pozsegi plébános, Magyarország helynöke (*vicario di Panonia*) 1591-ben.⁶³ A raguzai érsek jogai a missziós püspökök megjelenésével kérdésessé váltak, hiszen ez utóbbiak is igényt tartottak a területükön élő jelentősebb katolikus közösségek feletti joghatóságra. Ezek a konfliktusok nem értek véget a Novi Pazar-i és a belgrádi viszályok lezárásával, a káplánok diszpozíciója körüli viták a bulgáriai és a szerbiai kolóniákon a 17. század végéig többször is kiújultak.⁶⁴ A Propaganda Kongregáció, számolva a raguzai érsek jelentőségével a missziók szervezésében,⁶⁵ általában hajlott a kompromisszumos megoldásra, és elismerte az érsek

60 Molnár Antal: A belgrádi kápolnaviszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. Századok 134(2000) 373–429.; *Uő*: Struggle for the Chapel of Belgrade (1612–1643). Trade and Catholic Church in Ottoman Hungary. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 60(2007) 73–134.

61 Ivan Božić: O jurisdikciji kotorske dijeceze u srednjovekovnoj Srbiji. In: *Uő*: Nemirno pomorje XV veka. Beograd, 1979. 15–27.; Eduard Peričić: Crkveno-pravni odnosi Dubrovnika i Bara, odnosno dubrovačke i barske nadbiskupije. In: Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998.–1998.) Priredio: Nediljko A. Ančič. Dubrovnik, 2001. 339–354.

62 Ciro Gianelli: Documenti inediti sullo stato di alcune comunità cattoliche della Serbia meridionale nel 1578. Ricerche Slavistiche 2(1953) 29–59., 42.

63 DAD Diversa Cancellariae vol. 181. fol. 125v–126r.

64 A kölcsönös panaszok: APF SOCG vol. 125. fol. 58r., 70r., vol. 268. fol. 74r., vol. 392. fol. 254r., vol. 393. fol. 364r.; Marko Jačov: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669). II. Città del Vaticano, 1992. (Studi e Testi 353.) 205.

65 A raguzai érsek a 17. század első felében a Propaganda Kongregáció balkáni megbízottja (*Responsale della Sacra Congregazione de Propaganda Fide per l'Illyrico*) volt, nagyjából a nunciussoknak megfelelő feladatkörrel. Molnár A.: Katolikus missziók i. m. 444–445.

jogát a káplánok delegálására. A Balkánra küldött papok azonban működésük ideje alatt a helyi missziós püspök joghatósága alá kerültek.⁶⁶

Az érseknél sokkal keményebben ragaszkodott jogainak védelméhez a raguzai szenátus. Ennek oka, hogy a köztársaság vezetése számára a balkáni jelenlétnek, vagyis Raguza kereskedelmének és ezzel együtt az állam fennmaradásának egyik zálogát a kápolnák feletti kegyúri jog megőrzése jelentette. Ahogyan ők maguk is megfogalmazták: számukra a vallás és az isteni szolgálat, illetve az állam jóléte egymással szorosan összefüggő, szétválaszthatatlan fogalmakat alkotnak.⁶⁷ Ez a középkori tradíciókat és a felekezeti kor állameszményét összeillesztő szemlélet teszi érthetővé azt az elszánt makacsságot, amellyel a raguzai szenátus a köztársaság intézményeinek és a városállam érsekének a balkáni egyházi joghatóságához ragaszkodott. Másrészt viszont ugyancsak ez a szempont magyarázza a pragmatizmust is, amellyel szükség esetén Raguza vezetői kompromisszumokat is tudtak kötni ellenfeleikkel kolóniáik túlélése érdekében.

Hol helyezkedik el ezekben az évtizedes folyamatokban a Novi Pazar-i kápolnaviszály? A fentiekből egyértelműen kirajzolódik a balkáni kápolnák szimbolikus jelentősége a különböző egyházi és világi katolikus intézmények és csoportok számára. Az iszlám vallásjogi korlátok és a másvallású (muszlim, ortodox) környezet miatt ezek a kis templomok vagy imaháznak berendezett szobák jelentették a katolikus vallásgyakorlat egyetlen lehetséges színterét az egész régióban, ezért a kápolnák feletti joghatóság a klérus számára egyházi pozíciót és bevételi forrást, a világiak szemében pedig a kereskedőtelep feletti hegemoniát jelentette. Novi Pazar, azaz Dél-Szerbia esetében, ellentétben Belgráddal vagy Szófiával, a helyi kiskereskedő réteg nem erősödött meg olyan mértékben, hogy tényleges konkurenciát jelentsen a raguzai forgalomnak.⁶⁸ Ennek köszönhető, hogy a viszály csupán egyházi síkon zajlott. Novi Pazarban a konfliktus, Szófiához hasonlóan, a szentszéki reformelképzeléseket valló missziós hierarchia, illetve a másik oldalon a raguzai államegyházi elveket képviselő szenátus, a kereskedők és a káplán között tört ki. Míg azonban Szófiában a missziókkal csak esetileg foglalkozó Római Inkvizíció a raguzaiak álláspontját támogatta a missziós püspökökkel szemben, addig a hitelesítés ügyét sokkal határozottabban képviselő Propaganda Kongregáció immár a saját emberének adott igazat, és teljesen elzárkózott a raguzaiakkal köthető kompromisszum elől. Szintén változott a szenátus álláspontja is: az egyidejűleg több fronton defenzívába szorult balkáni kereskedelem védelmében az erejüket a sokkal fontosabb belgrádi kápolna megtartására összpontosították, és hároméves kísérletezés

66 Vö. pl. APF Acta vol. 8. fol. 141rv., 189rv.

67 A köztársaság vezetői ezt számos alkalommal leírták hivatalos irataikban, így pl. a szófiái kápolna megőrzése érdekében 1663-ban: DAD Litt. Lev. vol. 59. fol. 15v–17r. A Raguzai Köztársaság diplomáciai tevékenységére a balkáni templomok és közösségek védelmében: *Vesna Miović*: Dubrovačka diplomacija u Istanbulu. Dubrovnik–Zagreb, 2003. (HAZU Zavod za povijesno znanosti u Dubrovniku. Posebna izdanja. Serija: Monografije 24.) 100–103.

68 *Bogumil Hrabak*: Kramari u karavanskom saobraćaju preko Sandžaka (1470–1720). In: Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića X. Prijepolje, 1983. 191–223., 202–205.

után szó nélkül beletörődtek a káplán eltávolításába, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Ebben nyilván szerepet játszott a helyi oszmán hatóságokkal való konfliktusuk is: 1626-ban a Novi Pazar-i kádi lefoglalta a raguzai kereskedők borszállítmányát, ennek visszaszerzése szintén komoly energiákat kötött le, és alaposan felbolygatta a Novi Pazar-i kolónia életét.⁶⁹ A Raguzai Köztársaság ugyanerről a kompromisszumkészségről tett tanúságot Belgrádban a következő évtized közepén, amikor békét kötöttek a bosnyák ferences rendtartománnyal. A városállam éppen ezzel a rugalmas, a megváltozott viszonyokhoz messzemenően alkalmazkodó politikájával érte el, hogy a raguzai „arany század” elmúltával, a számára sok nehéz kihívást és súlyos tragédiát hozó 17. században is sokat megőrzött korábbi gazdasági erejéből és politikai stabilitásából.⁷⁰

ANTAL MOLNÁR

CONTENTION FOR THE CHAPEL OF NOVI PAZAR (1627–1630) THE RAGUSAN REPUBLIC AND THE BALKAN CATHOLICISM IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

The study analyses the characteristic features of the formation of a denomination in the European part of the Ottoman Empire on the basis of a few factual instances. In this regard, the most striking feature of the Ottoman Empire is the lack of Christian secular power. Instead of landowners and town patricians, rich merchants became the secular leaders and shaper of religious life in towns being under Ottoman authority: they decided on the religious affiliation of settlements, exercised rights of presentation, and they supported the churches, as well. This phenomenon manifested in several ways in the case of Orthodox, Catholic and Protestant communities from the Greek territories to Hungary being under Ottoman rule. Regarding the Balkan Catholic Church, secular Christian power was mainly in the hands of Ragusan merchants. They founded the chapels of trade colonies, they named the chaplains, and they also helped and protected the churches and the priests against Ottoman authorities. The merchants of Ragusa enforced the jurisdiction of the sovereign pontiff. This structure had to cope with two big challenges at the beginning of the 17th century: on the one hand, missionaries of the Catholic reform turned up in the Balkan, who established independent church structures in a short time, which endangered the Ragusan merchants' centuries-old rights of presentation, and the jurisdiction of the archbishop of Ragusa. On the other hand, at the same time Bosnian Catholic merchants became remarkably stronger, and they entered into considerable competition with the Ragusans from the 1620's.

The essay examines these phenomena through introducing the discord on the chapel of Novi Pazar in detail, on the analogy of similar conflicts over the churches of Sofia and Belgrade. In Sofia and in Novi Pazar, the newly presented missionary prelates did not recognize the rights of presentation of the Ragusans, which came to a

69 *Bogumil Hrabak*: Spor dubrovčana oko carine na kože iz Ugarske u drugoj četvrtini XVII veka. *Matica Srpska. Zbornik za istoriju* 28(1983) 7–36., 14–20.

70 Az erre vonatkozó bőséges irodalomból ld. *Vuk Vinaver*: Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII veka. *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 5(1956) 417–453.; *Antonio di Vittorio*: Finanze e moneta a Ragusa nell'età delle crisi. Napoli, 1983. 32–46.

grave clash between them and the local merchants and chaplains. The third case, i.e. the incident over the chapel of Belgrade was the most serious one: the merchants of Ragusa and Bosnia contended with their priests (the Jesuits and the Bosnian Franciscans, and the following missionary bishops) for the rights of presentation on the chapel, or rather for the actual power over the commercial centre of Belgrade for 30 years. Consequently, the three stories are the simultaneous manifestations of the same problems: the protection of the Balkan institutional system of the Ragusans established in the 15–16th centuries against the attacks coming from several directions.

For the clergy, jurisdiction over the chapels of trade settlements provided ecclesiastic posts and source of income, while from the laymen's point of view it stood for the hegemony over trade settlements. In Novi Pazar, the local circle of retail dealers could not gain enough strength to present actual competition for the trade of Ragusa. Due to this fact, the contention remained on the level of church. The newly founded missionary supreme authority of the Holy See, i.e. the *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* and its local representative, the archbishop of Antivar could successfully force their will on the archbishop of Ragusa and the senate in Novi Pazar: after three years of discordance the chaplains of the colony were removed from the town. The disentanglement of the discords foreshadowed the unavoidable withdrawal of the Ragusans from Balkan trade in the second half of the 17th century. At the same time – despite the result – the republic under discussion, which was engaged in politics efficiently and had just experienced the culmination of its history, did not succumb. This flexible policy was exactly the reason why the city-state could considerably adapt to the changed relations and why it could maintain its earlier economic power and political stability to a great extent even after the “golden age” of Ragusa in the 17th century.

LUGOSI ANDRÁS

Minden másképpen van?

A Karinthy család története és az emlékezés
generációk közötti transzferje

Benda Gyula emlékének

Clifford Geertz egyik leghíresebb és legolvasottabb tanulmányában, a *Sűrű leírás*ban határozott különbséget tesz a kutatás tárgyának és a kutatás helyszínének fogalmai között. Geertz terminológiáját követve azt lehet mondani, hogy írásom tárgya az emlékezés, és ami ezzel mindig együtt jár, a felejtés generációk közötti transzferje. A vizsgálódás ettől független terepe, ahol mindezt tanulmányozni fogom, pedig a Karinthy család története lesz.¹ Ennek a széles közvélemény által jól ismert budapesti polgárcsaládnak a zsidó gyökereit – Magyarországon talán teljesen egyedülálló módon – nagyon hosszú ideig homály fedte. Éppen ezért úgy vélem, hogy ez az alább olvasható – műfajilag leginkább mikrotörténeti esettanulmányként meghatározható – *Karinthyáda* megfelelő kiindulópontot jelent néhány fontos társadalomtörténeti kérdés tárgyalásához: 1. A nemzedékek problémája miképpen vezet el az emlékezés és a felejtés történeti kutatásához? 2. Hogyan működik az emlékezet generációk közötti átöröklése, ha a családfő a radikális felejtés stratégiáját választja? 3. A felejtés stratégiájának keretei közé szorítva mi módon tehetnek szert a családtagok közös identitásra, és ez esetben beszélhetünk-e egyáltalán identitásképződésről? 4. Ha a zsidó gyökerek elhallgatása képezi a stratégia lényegét, akkor milyen értelemben beszélhetünk zsidó identitásról és asszimilációról?

Elöljáróban fel szeretném villantani a nemzedékek és az emlékezet problémájának néhány összefüggését három szociológiai, illetve historiográfiai hagyományból merített elgondolás tömör összefoglalása révén. A vázlatos áttekintés forrásául a tudásszociológiát, a francia emlékezetkutatást és az oral history-t választottam. A tudásszociológiai megközelítéssel kezdem, mert egyrészt időben ez a legkorábbi, másrészt ezen szociológiai aldiszciplína kialakulásának gyökerei Budapestre vezetnek bennünket. A szakterület alapító atyja, Mannheim Károly, aki tanulmányom hőseihez hasonlóan egy fővárosi asszimiláns zsidó család sarja

---

¹ Clifford Geertz: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: *Uő: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Bp. 1994. (Századvég könyvtár. Antropológia) 189–190.

volt, öt évvel Karinthy Frigyes és egy évvel ifj. Karinthy József – akit a továbbiakban apjától megkülönböztetve *Uncle Joe*-ként fogok említeni – születése után 1893-ban szintén itt látta meg a napvilágot. Mannheim egy 1928-ban megjelent tanulmányában a nemzedéki jelenség formális szociológiai elemzésére tesz kísérletet. Arra törekszik, hogy meghatározza a társadalmi létnek azokat a strukturális sajátosságait, amelyek kifejezetten a társadalom generációs tagoltságából erednek, és amelyek egyáltalán nem játszanának szerepet egy olyan társadalom életében, amelyben „*egyetlen* [Mannheim Károly kiemelése – L. A.] generáció élne örökké”.² Ilyen a nemzedéki jelenségből következő strukturális tényező Mannheim szerint, hogy állandóan új kultúrahordozók bukkannak fel, míg a korábbiak eltűnnek. A mindenkori nemzedékek a történelmi folyamat időben körülhatárolt szakaszában válhatnak csupán annak résztvevőivé és tevőleges alakítóivá. A felhalmozott kulturális javak folyamatos továbbadására, átörökítésére van tehát szükség. Végül a nemzedékváltás jelensége folytonos abban az értelemben, hogy minden generációnak az a sorsa, hogy újabbnak adja át a helyét.³ Míg az új generációk ismétlődő felbukkanása állandó kulturális innovációt eredményez, a korábbiak kihalása az ehhez szükséges felejtést szolgálja. De a társadalmak továbbéléséhez nemcsak felejtésre, hanem emlékezésre is szükség van, ami nélkül nem mehetne végbe az a folyamat, amit Mannheim kulturális felhalmozásnak nevez. Ennek a fogalomnak a középpontba helyezéséből pedig egyenesen az következik, hogy Mannheim Károly szerint csak azoknak a múltbéli élményeknek, tapasztalatoknak, csak azoknak az emlékeknek van jelentőségük, amelyek jelenbeli átéléseinknek és tapasztalásainknak is a részét képezik. A felejtésnek és az emlékezésnek a Karinthy család történetében megfigyelhető mechanizmusait tekintve, a jelenben is élő emlékezet két alapvető formáját illető mannheimi megkülönböztetés tűnik a legfontosabbnak. Ezek szerint múltbéli élményeink tudatos és reflexív, illetve tudattalan, sűrített, intenzív és virtuális emlékezet formájában lehetnek jelen. Az előbbiről azokban az esetekben beszélhetünk, amikor tudatosan választott előképekhez igazodunk, ahogy a nagy francia forradalom mintáját próbálták követni a későbbi forradalmak is. Az utóbbit pedig a szerszámok példájának segítségével jellemzi a szerző, amelyek konkrét alakjukban sűrítve és virtuálisan hordozzák magukban a kialakulásukhoz vezető tapasztalatok összességét. Mannheim az emlékezet generációk közötti átörökítésének problémáját elemző gondolatmenetét végül azzal zárja, hogy az emlékezetnek az a formája, amely a múltat sűrítetten és virtuálisan foglalja magába, sokkal fontosabb szerepet játszik a reflexív emlékezetnél; „inkább a reflektált a reflektálatlan függvénye, semmint fordítva”.⁴ Azt tehát, hogy milyen lesz a reflexív emlékezetünk, azt az általunk követett felejtési stratégia határozza meg. Következésképpen a Karinthy család emlékezetének kutatásakor is erre a két moz-

2 Mannheim Károly: A nemzedékek problémája. In: *Uő: Tudásszociológiai tanulmányok*. Bp. 2000. (Osiris könyvtár. Szociológia) 219.

3 I. m. 219–230.

4 I. m. 220–223.

zanatra kell tehát koncentrálnunk: a reflexívvel szemben az emlékezet tudattalan formájára, és annak levéltári rekonstrukciójára, ami a család kollektív memóriájából az idők során kihullott, vagy abba be sem épült soha.

Több mint hatvan évvel Mannheim tanulmánya után Pierre Nora a *Les Lieux de Mémoire* III/1. kötetében, 1992-ben annak a véleményének adott hangot, hogy már húsz éve a szociológiai, gazdasági, demográfiai és történeti vizsgálatok valóságos özöne összpontosítja figyelmét a generáció fogalmára. A nemzedék mint kutatási téma az 1990-es évek elejére, legalábbis Nora szerint kimerítette a benne rejlő lehetőségeket. Ez a véleménye azonban egyáltalán nem akadályozta meg őt abban, hogy *Az emlékezet helyei* című, hétkötetes monumentális munkának a temporális felosztásokkal és határokkal foglalkozó fejezetét ne a generáció kérdéskörének szentelje. Egészen pontosan arra a kérdésre keresi a választ ebben az írásában, hogy milyen értelemben beszélhetünk a nemzedékekről mint *lieu de mémoire*-okról.⁵ Bár 1968 májusának a francia emlékezetben játszott szerepével, Franciaország nemzedékeivel, mint *lieu de mémoire*-okkal és más hasonló kérdésekkel foglalkozó elemzéséből a tematika alapvetően eltérő jellege miatt ezúttal keveset vehetünk át, mégis szükséges volt mindezt feleleveníteni ahhoz, hogy lássuk a francia emlékezetkutatás által bejárt, a Mannheiméhez képest fordított logikai utat, amely az emlékezet történeti kutatásától vezetett a nemzedéki jelenségek vizsgálatához.

Közvetlenebb kapcsolódási lehetőségeket nyújtanak számunkra az *International Yearbook of Oral History and Life Stories* második évfolyamának a nemzedékek közötti átörökítés problémájával foglalkozó tanulmányai. Bár a modern társadalomban a tudás, az értékek, a gondolkodásmód és az emlékezet továbbadásának nem a család az egyetlen csatornája, a kötet írásai mégis a családon belüli nemzedéki átörökítés problémáját vizsgálják különböző idő- és térbeli kontextusokban. Daniel Bertaux és Paul Thompson *Bevezetőjükben* leszögezik, hogy a család szó jelentése korántsem magától értetődő. Ők is a demográfiai irodalomból jól ismert családi háztartás és az ennél szélesebb családi-rokonsági hálózat megkülönböztetéséből indulnak ki, és megállapítják, hogy míg az előbbi világosan körülhatárolt, addig az utóbbi esetében nehéz a lehatárolás, holott a generációk közötti átörökítés folyamatai szempontjából az utóbbinak van jelentősebb szerepe. Mivel az egyes családtagok a saját egyéni nézőpontjukból konstruálják meg a maguk családját, eltérnek egymástól abban, hogy kiket foglalnak bele és kiket zárnak ki belőle. A családtagok által konstruált, személyek közötti hálózatként felfogott család így szükségképpen eltér a genealógusok és a családfakutatók által anyakönyvekből rekonstruált családfától. Továbbá a család mint kulturális konstruktum kialakulásában a valóságos személyek mellett a mítikus ősök is hasonlóan fontos szerepet játszanak,⁶ ami tovább növeli a családtagok ál-

5 Pierre Nora: Generation. In: Rethinking the French Past: Realms of Memory. 1. Conflicts and Divisions. Ed. Lawrence D. Kritzman. Under the Direction of Pierre Nora. New York, 1996. 499.

6 Daniel Bertaux–Paul Thompson: Introduction. In: Between Generations: Family Models, Myths, and Memories. Ed. Daniel Bertaux–Paul Thompson. Oxford–New York, 1993. (International Yearbook of Oral History and Life Stories) 2.

tal konstruált és a levéltári iratok segítségével rekonstruált család közötti eltéréseket. A minden egyén esetében individuális sajátosságokat hordozó családi hálózat kutatásának megfelelő eszköze lehet az oral history. Az interjúzás eredményeképpen megszülető élettörténet ugyanis megköveteli az interjúalanytól, az élettörténet elbeszélőjétől, hogy a közvetlenül felidézhető emlékeken túl a kisgyermekkor eseményeiről és a születése előtt történt dolgokról is beszámoljon. Így válnak az élettörténetek maguk is a generációk közötti átöröklítés egyik lehetséges formájává. Paul Thompson szerint az oral history interjúkat készítő és elemző történészeknek éppen az lenne a feladatuk, hogy feltegyék azt a kérdést, mit is mondanak ezek az interjúk elbeszélések a családon belüli nemzedéki átöröklítés folyamatáról és kiterjedéséről.⁷

Ha élettörténeti interjút készíthetnék az 1921-ben Budapesten elhunyt id. Karinthy József, Ganz-gyári magántisztviselővel, aki Kohn Lipót pápai ernyőkészítő, később órás harmadik gyermekeként született 1846-ban, akkor nem lenne más dolgom, mint hogy Thompson bölcs útmutatását kövessem. Tudván azonban, hogy a fent nevezett úr még saját gyermekeinek sem sokat beszélt, sőt feltehetőleg egyáltalán semmit sem mondott nekik saját gyermekkoráról, illetve a születése előtt történt családi dolgokról, így nem kell bánkódnom amiatt, hogy az interjút már sehogyan sem lehet tető alá hozni. De hogyan zajlik a nemzedéki átöröklítés egy, az ősapa által a felmenőket és a leszármazást illetően történeti amnéziával sújtott családban, aki éppen a családi emlékezetnek ezzel a radikális megkurtításával hozta létre önnön ősapai pozícióját? Ebbe enged bepillantást Karinthy Ferenc (a továbbiakban mindig Cini) naplójának egyik helye, amely Cini és az ekkor 79 éves nagybátyja, Uncle Joe egyik párizsi találkozásáról és beszélgetéséről tudósít, amelyre 1971. március 20-án került sor. A nyolcvanhoz közelítő nagybácsi a napló tanúsága szerint a következőket mondta Cininek a család eredetét illetően. „Az ő apja 10 évig volt katona, egyebek közt Karinthyában is szolgált, azért magyarosította a nevét Karinthyra. *De hogy mi volt a neve korábban, azt nem mondja meg* [Az én kiemelésem – L. A.]. Az anyja félzsídó volt – mármint Jóska anyja –, de az apja, [id. – L. A.] Karinthy [valójában Karinthy – L. A.] József, úgymond, nem.”⁸ Cini nem kommentálja az elhangzottakat, leírja, hogy mit mondott még Uncle Joe más dolgokkal kapcsolatban, és ezzel befejeződik az e napról szóló bejegyzés.

A dolog annál is inkább gyanús, mert Cini egyáltalán nem visszafogott, amikor bizonyos családi legendáriumok őrzőiről vagy továbbadóiról van szó. Amikor Dr. Kulcsár István pszichiáter, aki 1945 előtt Böhm Arankának volt a kollégája Budapesten, 1984-ben felhívta Izraelből, akkor a következőképpen számolt be erről a *Napló*-ban: „A minap este, épp melegeget vacsoráztam, síri hang hívott

⁷ Paul Thompson: Family Myth, Models, and Denials in the Shaping of Individual Life Paths. In: Between Generations i. m. 13.

⁸ Karinthy Ferenc: Napló. I–III. Bp. 1993., II. 157. A Karinthy–Karinthy családnév írásának változásaihoz vö. Czeizel Endre–Erős Erika: Számadás a tálentomról. A Karinthy család genetikai elemzése. Bp. 1995. 17., 32.

fel. Dr. Kulcsár István. Ez pszichiáter volt Pesten, az ősidőkben, sejtellem se róla, hogy még él [...] ő is megírja emlékeit, s el akar mondani egy esetet, ehhez kéri jóváhagyásomat.

Anyám, akit szintén analizált és hipnotizált, s tán egyebet is tett vele, egy napon zokogva kereste föl: megölte Fricit, a férjét. Összevesztek, úgymond, ő lehúzza a papucsát, s elfeledkezvén apám agyműtétéről, fejbe verte, így gyilkolta meg. Ezt neki bevallotta, s ő erről máig hallgatott. [...] Két eset lehetséges szerintem. Vagy ez a vén ördög találta ki az egészet, hogy érdekessé tegye magát. Vagy csak így emlékszik rá visszavetítve a múltba.”⁹ Cini szerint tehát vagy hazudik vagy csak szenilis a Körmendi Balázs álnéven publikált *Zsidó gyónás* című munka szerzője, akinek éppenséggel nem volt szüksége Böhm Arankára, hogy ismertté próbálja magát tenni. Amikor a családi legendáriumok őrzőiről, esetleg kiötlőiről van szó, akkor egy Ujváry nevű barátját, sőt apját illetően sem túl tapintatos. Egyenesen sült számárságnak nevezi azt a történetet, amit feltehetőleg ketten vagy kettőjük közül valamelyikük találhatott ki, de amelyet szintén ismert a *Naplóban*.¹⁰ Uncle Joe esetében a hallgatás tehát akkor válik végképp gyanússá, amikor magának a *Naplónak* a kontextusába helyezve olvassuk. A véletlen szerencse úgy hozta, hogy sikerült ennek a hallgatásnak a motívumait megfejtenem. De előbb vegyük még számba a Kohn–Karinthy család történetének néhány fejezetét, amelyek soha nem váltak ugyan a családi kollektív memória részévé, de levéltári források segítségével rekonstruálhatónak bizonyultak.

A Pápáról Budapestre költöző Kohn–Karinthy József fővárosi életéről rendelkezésre álló legrégebbi forrás, amelyet kutatásaim során sikerült feltárnom, 1878-ból származik. A pesti izraelita anyakönyvben olvasható bejegyzés szerint nevezett ódon könyvkereskedő ebben az évben, december 1-jén kötött házasságot az ekkor 28 éves Engel Linával, Engel Dávid magánzó feltehetőleg legidősebb gyermekével.¹¹ A menyasszony édesapja az 1850-es években papírkereskedő volt, amit az ebben az évtizedben született gyermekeinek anyakönyvi bejegyzéseiből tudunk. Mivel Lina az 1851-ben született öccsével, Emillel és az 1855-ben született húgával, Helénával ellentétben nem szerepel a pesti izraelita születési anyakönyvben, ezért világrajöveletekor szülei valószínűleg még nem költöztek Pestre. Engel Dávid a Pozsony vármegyei Csesztvéről származott, de feleségének, Sternberg Katalinnak a születési helye mindmáig ismeretlen. Házassági szerződésüket ugyanezen a napon, az esküvőjüket megelőzően írja alá az ifjú pár Weiser Károly VI. kerületi királyi közjegyző irodájában.¹² Az ódondász, aki az anyakönyv és a közjegyzői okirat tanúsága szerint ekkor már a Karinthy nevet viselte, ez idő tájt a belvárosi Kishíd (ma Türr István) utcában lakott, míg jövődöbelije a Lipótvároshoz tartozó Gizella (ma Vörösmarty) téren található

⁹ *Karinthy F.*: i. m. III. 251–252.

¹⁰ *Karinthy F.*: i. m. II. 29.

¹¹ Magyar Országos Levéltár (= MOL) X A 3668. A Pesti Izraelita – Neológ Egyház házassági anyakönyve. 1878. 12. 01. 313/1878. ssz.

¹² Budapest Főváros Levéltára (= BFL) VII.185 Weiser Károly budapesti kir. kjő iratai. 1804/1878 ikt. sz. Engel Lina és Karinthy József házassági szerződése.

Haas-palotában. Két oka lehetett annak, hogy mégis terézvárosi közjegyzőt választottak. Lehet, hogy korábban már Weiser Károly intézte Engel Dávid cégjegyzési ügyeit a cégbíróságnál és mint régi ügyfele fordult hozzá leánya házassági szerződésének közjegyzői okiratba foglalásakor. Ez azonban feltételezés csupán, mert Engel Dávid cégiratait eddig nem sikerült megtalálni a fővárosi leltárban őrzött cégbírósági iratok között. A másik lehetőség pedig az, hogy Weiserhez, aki maga is izraelita volt és ügyfélkörének egy része pesti zsidó kereskedőkből állt, mint a zsidók közjegyzőjéhez fordultak, hitsorsosaik ajánlását követve. Weisernek egyébként volt rá engedélye, hogy német nyelvű közjegyzői okiratokat is szerkeszthessen, illetve kiadhasson, és ez a praktikus szempont Engelék esetében is szerepet játszhatott, amikor az ő személye mellett döntöttek.

Az irat magyar nyelvű, bevezető részéből kiderül, hogy az ügylet létrejötténél öten voltak jelen: Karinthy József, ódon-könyvkereskedő és Engel Lina, magánzó, mint érdekelt felek, Frankl Mór, magánzó és Spitzer Lipót, ügynök, mindketten lipótvárosi polgárok (Nagykorona utca 3., illetve Váczi körút 4. szám alatti lakosok), mint ügyleti tanúk, valamint Weiser Károly közjegyző. Ezt követi a tulajdonképpeni házassági szerződés, amely német nyelven íródott, és egyetlenegyre bevezető mondatból és 7 pontból áll.

A bevezető megállapítja, hogy Karinthy József és Engel Lina, akik a mai napon házasságot kötnek, az alábbiak szerint kívánják rendezni házasságuk vagyoni jogait. Az első pont arról rendelkezett, hogy a feleség *saját szerzésű* 1500 forintos készpénzvagyonát, mint hozományt, és a mellékelt leltárban megnevezett ingóságokat, mint kelengyét hozza be a házasságba, melyek felett azonban a továbbiakban is megőrzi tulajdonjogát. A férj elismerte, hogy mindezeket kezelésbe és megőrzésre átvette, és teljes felelősséget vállalt *a feleség ezen vagyonának megőrzésére*. A második pont tanúbizonysága szerint a férj az 1500 forintos hozományt megnövelte egy 1500 forintról szóló kötelezvénnel, amelyet – ha a törvényes előírások ezt megkívánják –, a feleség számára kifizet majd. A harmadik pont rendelkezett az 1500 forintos hozomány sorsáról. A férj kötelezettséget vállalt arra, hogy három hónapon belül törvényesen bejegyezteti cégét, melybe az 1500 forintos hozományt is bejegyezteti. Ennek azonban csak egy év múlva, 1879. december 16-án tett eleget, amikor a IV. kerületi Elöljáróság kiszolgáltatatta Múzeum körúti antikváriuma és árverési üzlete számára a szükséges iparjegyet.¹³ A következő pont szabályozta a házasság fennállása során bekövetkező vagyongyarapodást illető tulajdonjogokat. Erre nézve a házastársak abban állapodtak meg, hogy vagyonközösséget hoznak létre, ami minden jövőbeni gyarapodásra vonatkozik. A gyarapodás legyen ingó vagy ingatlan természetű, oka legyen öröklés vagy a szerencse, minden, amit közösen vagy külön-külön szereznek vagy kapnak fele-fele arányban illeti meg a házasfeleket. A jelenlegi vagyonállomány azonban mindvégig a mostani jogosultak tulajdonában marad. Az ötödik pont rendelkezett az öröklésről. Férj és feleség kölcsönösen meg-

13 BFL IV.1473.b Budapest Székesfőváros IV. kerületi Elöljáróságának iratai. Ipar-, tanonc- és egyesületi nyilvántartások. 4. kötet. Iparlajstrom, 1879. 559. ikt. sz.

egyeztek abban, hogy amennyiben házasságuk gyermektelen lesz, úgy általános örökösnek a túlélő felet kell tekinteni. Ha viszont a házasság *utódokkal lesz megáldva*, úgy a törvényes öröklési rend lép életbe.¹⁴ A hatodik pont tartalmazta az *arra a nem várható esetre* – „für den nicht zu vermuthenden Fall” – vonatkozó megállapodásokat, ha a házastársak oly mértékben „nem harmonizálnának vagy nem tudnának harmonizálni egymással”, hogy válásra kerülne sor. A házasság törvényes felbontását egyoldalúan és kölcsönösen is lehet kezdeményezni, a feleség azonban mindkét esetben jogosult elkülönített lakóhelyet¹⁵ választani magának, és a házasságba bevitt vagyonát minden körülmények között ki kell adni neki. Az egyéb felmerülő vagyoni jogi vitákat a bírósági ítélet lesz hivatott rendezni. Az utolsó, hetedik pontban már csak az nyert megállapítást, hogy a házassági szerződés egy-egy *első példányát* mindkét fél kézhez kapja.

Az első kérdés, ami rögtön felmerül, hogy miért kötött házassági szerződést a Karinthy–Engel házaspár? Azt hiszem, hogy erre a kérdésre a fentebb ismertetett szöveg elemzése adhat megnyugtató választ. Engel Karolina családja az 1500 forint hozománnyal Karinthy József antikvárius vállalkozásának sikeréhez kívánt hozzájárulni. A harmadik pontban azonban kikötötték, hogy az 1500 forintot Karinthinak a cégbe kell fektetnie. Fontos kitétele volt a megállapodásnak, hogy válás esetén a férjnek nemcsak ezt az 1500 forintot kellett volna visszafizetnie, hanem azt az 1500 forinttal megnövelt összeget, azaz 3000 forintot, melyre a 2. pontban vállalt kötelezettséget. Felvetődik a kérdés, nem túl előnytelen-e ez a megállapodás a férj számára, nem fizet-e túl nagy árat végül az 1500 forint hozományért. A magam részéről azonban úgy vélem, hogy semmi előnytelen nem volt ebben id. Karinthy József számára, és mindazon feltételekben, melyekhez a hozományt kötötték, legfeljebb a polgári mentalitást lehet tetten érni. 1500 forint még tíz évvel később (1888-ban) is elég szép summa volt, hiszen megfelelt egy hivatali segédfogalmazó két és fél havi bérének. Ha valaki ezt megkapja és egy üzletbe befektetve megsokszorozhatja, akkor világos, hogy adott helyzetben nemcsak az alapitókét tartozik visszafizetni, hanem annak hozamát is. Megfelelő profit esetén pedig még nyerni is lehet az „üzleten”. Persze a hatodik pontnak az *arra a nem várható esetre* utaló formulája ugyanakkor jelzi, hogy a jegyesek nem számoltak komolyan a válás lehetőségével, tehát id. Karinthy József sem készült arra, hogy ezt a 3000 forintot egyszer majd valóban vissza kell fizetnie.

14 A házaspárok valamelyikének elhalálozása esetére hitbérrel, ill. a hozomány és a kelengye visszaadásáról a szerződés nem rendelkezett. Házassági szerződéseknek ilyen rendelkezéseire számos soproni példát hoz *Güntner Péter: A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón. Actas 15(2000) 1–2. sz. 280–281.*

15 Weiser Károly közjegyző kézírásos gót betűkkel írta a szerződés német nyelvű részeit. A szöveg szóról szóra, de helyenként betűről betűre haladó rejtvényfejtésében igen sokan voltak segítségemre a fővárosi levéltár munkatársaitól az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának oktatóiig bezárólag. De a 6. pontban található *domizil* – *lakóhely* kifejezés megfejtésére kedves barátom és kollégám, Mészáros Borbála nagymamája, Petri Jánosné sz. Morvay Livia segítőkészsége nélkül együttesen sem lettünk volna képesek. Ezért Nekik, kettőjüknek szeretném e helyütt is, külön kifejezni hálás köszönetemet.

Bár nem valószínű, hogy a 28 éves magánzó, Engel Lina saját maga szerezte volna ezt az 1500 forintos készpénzvagyont, a házassági szerződésben mégis eként van feltüntetve. Az a sajátosság, hogy a származási család nemcsak teljesen háttérbe szorul, de szinte azt sem tudjuk, hogy létezik-e egyáltalán, meghatározza a szerződés egészének hangulatát. Még a minden valószínűség szerint az Engel-szülőktől kapott vagyon jövőbeni sorsáról is, legalábbis a retorika szintjén, a két házасuló fél dönt önállóan, kölcsönös megállapodás alapján. Ennek éppen az ellenkezőjét figyelte meg Mészáros Borbála az óbudai szőlőműves, Thaller család esetében, ahol a szülők expliciten is megjelenő, aktív szereplői voltak a házassági szerződéseknek. Hol készpénzt, hol szőlőskertet ajándékoztak, néha csak a saját gyerekeknek adtak, de az is előfordult, hogy vagyonuk egy részét mindkét házaspár közös tulajdonába engedték át.¹⁶

Visszatérve a mi esetünkhöz, a házaspár közti egyenlőségen alapuló viszonyt juttatja kifejezésre, hogy id. Karinthy mind a hozományt, mind a kelenyét megkapja kezelésbe, és a vagyon megőrzésére tett felelősségvállaláson túl szabadon gazdálkodhat, rendelkezhet vele. Engel Lina viszont garanciát kap arra, hogy a házasságba bevitt vagyon minden esetben megilleti őt, ami a hozományt illetően nem is csak 1500, hanem éppenséggel 3000 forint. A közös gyarapodás pedig egyenlő mértékben oszlik meg kettőjük között.

A szerződés mellékletét képezi a három részből álló kelengye. Az első 15 tétel részletezi a menyasszony fehérműit, melyeknek értéke 165 forint. A második rész 26 tételben tartalmazza az összesen 624 forintot és 15 krajcárt érő háztartási felszereléseket, beleértve a szőnyeget és a bútorokat is. Végül 7 tételből áll a női ruházathoz tartozó dolgok felsorolása, amelyek értéke 196 forint. Az egész kelengye pénzben kifejezve tehát 985 forintot és 15 krajcárt tett ki. A listában mind a 48 tételnél feltüntették a pénzbeli értéket, ezért a forrás finomabb elemzést is lehetővé tesz a téma iránt érdeklődő kutatók számára. Számomra ez most annyiban érdekes csupán, hogy mit tudhatunk meg belőle az Engel család társadalmi helyzetéről. Az összehasonlítás kiindulópontjául F. Dózsa Katalinnak a dualizmus kori városi társadalom menyasszonyi kelengyéjének változásairól szóló tanulmánya kínálkozik. A Kálvin téri Neumann cég 1904-es ár-ajánlatai alapján 300, 440, 1200 és 2800 koronás kategóriákat különböztet meg a szerző. Létezik persze 10 ezer koronás kelengye is, azonban minőségileg ez már nem tér el a 2800 koronástól, ugyanolyan kategóriákból áll, és különbséget az egyes kategóriákon belüli nagyobb darabszám és a finomabb kivitel képez csu-

16 Mészáros Borbála: Egy óbudai szőlőműves család közjegyzői irataik alapján. Fons 5(1998) 591.

Bár az olasz mikrotörténelem és a francia társadalomtörténet is komoly ellenérzésekkel viseltetik a geertz-i *társadalom mint szöveg* (vö. Clifford Geertz: Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása. In: *Uő: Az értelmezés hatalma* i. m. 280–283.) modelljével szemben, én mégis úgy gondolom, hogy akár rövid távon is sikeresek lehetnek azok a kutatások, amelyek a 19–20. század fordulójának budapesti polgárságán belüli társadalmi távolságokat és különbségeket mint szövegtípusok közötti eltéréseket kívánják megragadni a fővárosi levéltár közjegyzői iratanyagaira alapozott elemzések révén.

pán.¹⁷ Id. Karinthiné 985,15 forintos kelengyét ha átszámoljuk koronára, akkor az 1970,30 koronát, azaz durván 2000 koronát ért. Ha figyelembe vesszük az 1878 és 1904 közt eltelt időt, akkor azt mondhatjuk, hogy Engel Lina kelengyének értéke megközelítette azt a 2800 koronás kategóriát, amely mindent tartalmazott már a drágább kelengyék tartozékaiból, de 800 koronával mégis kevesebbet ért, és ez a különbség azért nem elhanyagolható.

F. Dózsa Katalin másféle összehasonlítási mércével is szolgál. Ismerteti egy 1878-ban kötött házassági szerződés kelengyét, és az értékeket tételenként is megadja koronában. Azon túl, hogy ugyanabban az évben kötötték a szerződést, mint Karinthiek, ráadásul a kelengye összértéke (1870,50 korona) is megegyezik 100 korona híján Engel Karolina kelengyének értékével. Az F. Dózsa tanulmányában szereplő feleség, Engel Berta – aki nem rokona Engel Karolinának – egy posztókereskedő lánya volt.¹⁸ Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le végül, hogy Engel Karolina kelengyéje – összértéke alapján – megfelelt a korabeli jómódú, noha nem a leggazdagabbnak számító pesti kereskedők családjaira jellemző normának.¹⁹

A két após, a pápai órás és a pesti papírkereskedő közötti társadalmi távolságot jól jellemzi az a körülmény, hogy amikor Engel Dávid 1880-ban Heléna lányát Engel József pesti kereskedőhöz adja feleségül,²⁰ aki valószínűleg nemcsak földije, de rokona is volt, akkor már nem tartja szükségesnek, hogy a házasság vagyoni jogi alapjait közjegyzői okiratba foglalják.²¹

A következő fontos forrás 1886-ból származik: id. Karinthy Józsefet és Engel Linát ez év január 3-án keresztelte meg a Deák téri német evangélikus egyház lelkésze, Doleschall Sándor négy gyermekükkel, Elzával, Adával, Gizellával és Emíliával együtt.²² Később még 5 gyermeke született a házaspárnak,²³ akik már keresztény szülők gyermekeként látták meg a napvilágot, aminek azonban majd csak 1938-tól kezdődően lesz jelentősége. A két felnőttnek Theodor Fuszek²⁴ és Julius Gulden²⁵ voltak a keresztszülei, akik mindketten id. Karinthy József Ganz-gyári

17 F. Dózsa Katalin: A menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867–1914 között. In: *Folia Historica* 3. Bp. 1975. 92.

18 I. m. 99.

19 Gyáni Gábor: Szatócsok. Kisvállalkozók a múlt század végén. *Valóság* 26(1983) 3. sz. 95.

20 MOL X A 3568 A Pesti Izraelita – Neológ Egyház házassági anyakönyve. 1880. 11. 07. 369/1880. ssz.

21 Pedig a Budapesti Cím- és Lakjegyzék évfolyamainak tanúsága szerint Engel Dávid ekkor már egy házban lakott Weiser Károly közjegyzővel a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) 17. szám alatt. Ld. a Budapesti Cím- és Lakjegyzék 1880–1882-es kötetét.

22 MOL X A 3 A budapesti Deák téri német evangélikus egyház születési anyakönyve. 1886. 01. 03. 1-6/1886. ssz.

23 Mária Hermína, 1886. 04. 22. (MOL X A 3 137/1886. ssz.), Frigyes Ernő, 1887. 06. 25. (MOL X A 3 148/1887. ssz.), Mária Katalin, 1889. 03. 25. (MOL X A 3 77/1889 ssz.), József Ármin 1892. 09. 20. (MOL X A 3 226/1892. ssz.), és egy névtelen, halva született fiú, 1894. 04. 18. (MOL X A 3 72/1894. ssz.).

24 Theodor Fuszek vagy más néven Fuszek Tivadar 1868–1889 között állt a Ganz Rt. alkalmazásában. MOL Z 435–50–5 Ganz Rt. Személyzeti és Munkaügyi Osztály iratai. Személyzeti Nyilvántartókönyvek. 5. kötet, 50. sz. 52. ssz.

25 Julius Gulden 1872-ben lépett a Ganz Rt. szolgálatába, és itt dolgozott 1899-ben bekövetkezett

munkatársai, illetve főnökei voltak. A keresztelő idején Fuszek irodafőnöki beosztásban dolgozott, míg Gulden a Kocsigyár igazgatója volt. Természetesen mindketten evangélikus vallásúak voltak, és a lelkész személye mellett a keresztszülő-munkatársak felekezeti hovatartozásának lehetett döntő szerepe abban, hogy a keresztyén hitre való áttérésekor a Karinthy család az evangélikus felekezetet választotta. Ennek a hatos keresztelőnek az anyakönyvi bejegyzéséből derül ki az is, hogy az eredeti családnév – ahogyan már említettem – Kohn volt.

A belvárosi német evangélikus egyház keresztelési anyakönyvének *Megjegyzések* rovatába Doleschall Sándor a névváltoztatást megelőző családnévvel együtt Kohn–Karinthy József névmagyarosítási ügyének a belügyminisztériumi iktatószámát is bejegyezte. A *Századunk névváltoztatásai* című, 1895-ben kiadott adattár is igazolja, hogy a lelkész pontosan rögzítette az irat számát.²⁶ Bár az 1893 előtt keletkezett névmagyarosítási iratokat már régóta az Országos Levéltárban őrzik, a BM 27 756–74. számú ügyiratsomó azonban sajnos nem található meg a dualizmus kori belügyminisztériumi iratok között. Mivel azonban Kohn–Karinthy József Budapest Székesfőváros I. ügyosztályához nyújtotta be a kérelmét 1874. május 11-én,²⁷ és az ügyet feltehetőleg a *Jogügyi és személyzeti ügyosztály* továbbította aztán a Belügyminisztériumhoz, elvileg az irat megtalálható lenne a fővárosi levéltárnak abban az állagában, amely a Székesfővárosi Tanácsi ügyosztályok Központi Irattárának iratait őrzi, de itt is csak egy 1939. február 9-i keltezésű térítvényt találunk.²⁸ Ha az ügyiratnak az országos, illetve a fővárosi levéltárban őrzött példányai közül akár csak az egyik fennmaradt volna, akkor id. Karinthy József, ha nem is torzítatlan formában, de valamelyest a saját hangján szólhatna hozzánk, ha nem is közvetlenül, pusztán a korabeli írásos hivatali magyar nyelvezet bevett formuláinak a közvetítésén keresztül. De ez is minőségi különbséget jelentene az 1848-as pápai zsidó összeírás²⁹ és a különböző anyakönyvek regisztrációihoz, valamint a házassági szerződés elsősorban Engel Dávid és Weiser Károly által meghatározott jogi megfogalmazásaihoz képest. Nem beszélve arról, hogy ugyan a kérelmezőknek egyáltalán nem kellett megindokolniuk, hogy miért akarnak nevet változtatni, mégis nagyon sokan látták el indoklással kérvényüket. Ha Kohn–Karinthy József is így tett, akkor abból személyes motivációit is megismerhettük volna. Paradox

---

haláláig. MOL Z 435–35–80 Ganz Rt. Személyzeti és Munkaügyi Osztály iratai. Nyugdíjnyilvántartó könyvek 1899–1945. 35. kötet, 80. sz.

26 Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. Eredeti okmányok alapján összeáll. a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik Igazgató-Választmányi tagja. Bp. 1895. – A kötet összeállítója Szentiványi Zoltán volt.

27 BFL IV.1407.b Budapest Székesfőváros Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára. Iktatókönyvek, 8723. kötet, 32 043/1874. ikt. sz.

28 BFL IV.1407.b I-1068/1874. lvt. sz. Közismert, hogy a fővárosi levéltárban a zsidótörvények korában minden 1873 utáni budapesti névmagyarosítási ügyet kiszedtek eredeti őrzési helyéről, és azokat a levéltárban őrzött anyakönyvi másodpéldányokkal és a IV. Közjogi, katonai és illetőségi ügyosztály irataival együtt őrizték. Ezek az iratok aztán segédleteikkel együtt teljes mértékben elpusztultak Budapest ostroma során.

29 MOL X B 1725 Veszprém Vármegeye bizottmányának iratai 1848–1861. Zsidóösszeírások 1848. A pápai zsidóság összeírása, 615. sz.

módon tehát az 1921. november 7-én Parkinson-kórban elhunyt id. Karinthy József³⁰ felejtési stratégiáját mintha Budapest szovjet felszabadítói versus megszállói teljesítenék ki halála után több mint két évtizeddel. Nem a Városházát ért szovjet találat volt azonban az egyetlen véletlen körülmény, amely a tárgyalt események felejtéséhez vezettek.

A család kollektív memóriájából az idők során kihullott, pontosabban abba be sem épült fontos események levéltári rekonstrukcióját követően fel kell tennünk azt a kérdést, hogy miképpen volt lehetséges egyáltalán, hogy ezek a meghatározó jelentőségű családtörténeti mozzanatok ennyire a feledés homályába merüljenek. Az ősapa-családfő „felejtési stratégiája” önmagában ezt aligha magyarázhatja. Az első tényező, amit itt meg kell említenünk, az a nagyszülők viszonylag korai halála: Kohn Lipót 1880-ban,³¹ Engel Dávid 1883-ban,³² felesége Sternberg Katalin 1888-ban,³³ míg özv. Kohn Lipótné sz. Glück Mária 1892-ben halt meg.³⁴ A pápai nagypapa halálakor még csak a legidősebb Karinthy-lány él, és ő is csak fél éves, de budapesti nászurának az elhunytakor is csak három és fél, két és fél, illetve 1 éves a három, már világra jött Karinthy-lány. A nagyszülők származásáról Cinit majdan felvilágosítani igyekvő Uncle Joe pedig ehhez képest majd csak kilenc év múlva születik meg, éppen abban az évben, amikor Pápán az utolsó nagyszülő, Kohn-nagymama is meghalt. Ez azonban még egyáltalán nem jelent olyan nagy törést, hiszen a legidősebb gyerekek a fővárosi nagymama halálának évében, 1888-ban már kilenc (Elza), nyolc (Ada), illetve hat (Gizi) évesek. Ebben az életkorban a gyerekek képesek már befogadni a család születésük előtti korszakról szóló történeteket. Az persze egy másik kérdés, hogy a lányok milyen viszonyt ápoltak nagyszüleikkel, mennyire volt intenzív ez a kapcsolat ahhoz, hogy az emlékezés generációk közötti transzferjének egyik csatornájává váljon. Jószerivel arról sincs információnk, hogy tartották-e egyáltalán a kapcsolatot Sternberg Katalinnal, míg Karinthy Frigyes gyermekkori naplója egyenesen megerősíti azt a gyanakvásunkat, hogy a Karinthy családnak nem volt kapcsolata a Pápán élő rokonokkal.³⁵ Paul Thompson fentebb már hivatkozott megállapítására visszautalva azt mondhatjuk, hogy bár vérségi kapcsolat állt fenn köztük (éppen ezért szerepelnek együtt a jelen tanulmányhoz mellékelt családfán), de a családtagok közötti sze-

30 BFL XXXIII.1.a Külön intézkedéssel levéltárba utalt iratok. A fővárosi polgári anyakönyvek másodpéldányai. Budapest Székesfőváros VIII. kerületi halotti anyakönyv, 3312/1921. sz.

31 MOL X A 3543 Pápai zsidó vegyes anyakönyvek 1848–1895. 1880. 04. 18. 20/1880. sz.

32 MOL X A 3573 A Pesti Izraelita – Neológ Egyház halotti anyakönyve. 1883. 03. 28. 337/1883. sz. Gyászjelentését ld. Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár (= OSzK Knyt.) XIX. sz. gyászjelentések, ENE–ENG.

33 Halálának anyakönyvi bejegyzését nem találtam, de gyászjelentése fennmaradt. OSzK Knyt. XIX. sz. gyászjel. ENE–ENG. Ennek tanúsága szerint 1888. aug. 16-án hunyt el. Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Vörös Boldizsárnak, aki felhívta figyelmemet a Széchényi Könyvtár ezen részlegében található gazdag gyűjteményre és ennek forrásértékére.

34 MOL X A 3544 Pápai zsidó vegyes anyakönyvek 1848–1895. 1892. 01. 27. 20/1892. sz.

35 „Na hát lett. T.i. az Angi tantnak gyereke egy kis fia. Születet Február 18-án, Szombat este; végre richtig lett unokatestvérem. De szeretnék a keresztelőjére menni!” (1899. febr. 21.) *Karinthy Frigyes*: Gyermekkori naplók 1898–1899, 1899–1900. Bp. 1997. 38. Mindez azt mutatja, hogy

mélyközi viszonyokból felépülő pápai és a budapesti kapcsolati hálók egyáltalán nem vagy csak elhanyagolható gyenge kötések révén kapcsolódtak egymáshoz. Az a körülmény viszont, hogy a nagyszülők halála után nem sokkal, 1895. január 26-án, 45 éves korában Engel Karolina,³⁶ a Karinthy-gyermekek édesanyja szintén meghalt, a lelki megrázkódtatáson túl a családi emlékezet átörökítésében is óriási törést eredményezett.

Időközben Karinthy Frigyesből a *Nyugat* első nemzedékéhez tartozó, országszerte ismert, népszerű író lett. Az emlékezés családon belüli intergenerációs transzferjének működés módja mellett az a másik kérdés is felmerül, hogy a két háború közötti Budapest szellemi közéletében, ahol mindig számon tartották, hogy kik a zsidó származásúak, hogyan maradhatott rejtve a Karinthyak eredete. Szentiványi Zoltánnak a 19. századi névváltoztatókat összegyűjtő könyve nem kis mértékben járulhatott hozzá ahhoz, hogy a Karinthyak névváltoztatás előtti családnevére ne derüljön fény. Valószínűleg ő még kézbe vehette a BM 27 756–74. számú aktát, amit mi már nem tehetünk meg, de vagy félreolvasta az iratokban szereplő nevet vagy szedési hiba történt, amit a korrektúrázás során sem vettek észre, mert a kiadványban a pontosan hozott belügyminisztériumi iktatószám és a Kohn József név mellett nem Karinthy, hanem Karinszki szerepel felvett névként. Merényi-Metzger Gábor gyulai családfakutató egyenesen azt a következtetést vonta le ebből, hogy Kohn József valószínűleg a Karinszki nevet vette fel eredetileg, és később tért át a Karinthy név használatára.³⁷ A székesfővárosi tanácsi iktatókönyvek bejegyzései azonban egyértelműen cáfolják, hogy Kohn József a Karinszki nevet szándékozott volna felvenni. Ha az ügyiratcsomó eltűnése és/vagy megsemmisülése miatt nem is tudhatunk meg többet, annyi a szükséges, de tárgyyszerű bejegyzésekből is világos, hogy Kohn József azt kérte a

---

Pápan született zsidó unokatestvéreit, az 1899-ben 6 éves Kohn Flórát (Vö. MOL X A 3544 Pápai zsidó vegyes anyakönyvek 1848–1895. 1893. 04. 08. 39/1893. ssz.) és a 14 éves Frühauf Mihályt (Vö. MOL X A 3544 1885. 10. 28. 93/1885. ssz.) nem ismerte.

36 MOL X A 7 A budapesti Deák téri magyar evangélikus egyház halotti anyakönyve. 1895. 01. 26. 20/1895. ssz. Továbbá OSzK Knyt. XIX. sz. gyászjel. KAR 5. Meg kell jegyeznünk, hogy a feltehetőleg hasnyálmirigyrák vagy valamilyen májbetegség következtében elhunyt Engel Karolina édesapja 12 évvel korábban gyomorrákban halt meg. Az asszimiláció útját jelzi, hogy míg a nyolcvanas években elhunyt szüleinek partecédulája német nyelven gót betűkkel íródott, addig az övé már magyar nyelvű. Továbbá, hogy a halála előtt kilenc évvel megkeresztelkedett Karinthinét már nem az izraelita temetőben temették el, hanem a Kerepesi úti sírkertben. Vö. A Kerepesi úti temető. II. Bev., az adattárat, a mutatókat, a szemelvényeket összeáll. Tóth Vilmos. Budapesti Negyed 7(1999) 3. sz. 430.

37 Merényi-Metzger Gábor: Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények 107(2003) 543–544. Merényi-Metzger Gábor az anyakönyvi forrásokon túlmenően nem szorítkozott a Szentiványi által összeállított könyv adataira, hanem a magyar királyi belügyminiszter 1875. jan. 6-án 476/1874. sz. alatt az 1874. év második felében történt névváltozásokról kiadott körlevelére is kiterjedt a figyelme. Arra a meglepő felfedezésre jutott, hogy ebben a hivatalos iratban sem a Karinthy név szerepel, a miniszteri körlevélben a változatosság kedvéért a Karinski névváltozat olvasható. Lehet, hogy ezt a forrást használta Szentiványi Zoltán is, és ezt ferdítette tovább Karinszkira? Az irat Békés Megyei Levéltárban található példányának jelzetét ld. i. m. 543.

belügyminisztertől, hogy vezetéknévét Karinthira változtathassa,³⁸ aminek a miniszter a *Budapesti Közlöny*³⁹ tanúsága szerint eleget is tett.

Karinthy Frigyes 1929-ben már befutott írónak számított, az ebben az évben megjelent *Zsidó Lexikon*ba, amely nem a felekezeti hovatartozást, hanem a származást vette alapul, mégsem vették fel a nevét, míg a nála jóval kevésbé ismert nővére, Karinthy Ada festő és illusztrátor⁴⁰ valószínűleg nemcsak saját jogon, hanem mint Erdei Viktor, zsidó festőművész⁴¹ felesége helyet kapott a kötetben. Kolosváry-Borcsa Mihály, aki egyebek mellett feltehetőleg ezeket a köteteket is használta a zsidó származású írók névsorának összeállításakor, sem vette észre, hogy Kohn–Karinszki József nem más mint Karinthy Frigyes édesapja, Karinthy Ada Noémi – akit persze így sosem hívtak, ez a név is pontatlan – pedig a nővére. Minden valószínűség szerint ezzel magyarázható, hogy a harmadik zsidótörvény életbelépése után két évvel megjelentetett listán sem szerepelt a négy zsidó nagyszülőtől származó Karinthy Frigyes neve.⁴² A Sztójay-kormány 1944. április 30-án adta ki azt a rendeletét, amely alapján a zsidó írók műveit ki szándékozták vonni a könyvtári és a kereskedelmi forgalomból. Majd június 24-én ezt egy újabb követte, amely ezeknek a műveknek már a bezúzásáról rendelkezett. Mindkettőhöz készült lista is, de amíg az elsőn 114 magyar író szerepelt, addig a második már 127-et tartalmazott. Karinthy Frigyes neve az áprilisi ren-

38 BFL IV.1407.b Iktatókönyvek, 8723. kötet, 32 043 ikt. sz.

39 Ld. Hivatalos rész. Budapesti Közlöny 1874. júl. 9. 1.

40 F. B.: Karinthy. In: *Zsidó Lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 453. A lexikon szerkesztője, Ujvári Péter az Előszóban a következőképpen foglalja össze azt a szempontrendszert, amely alapján eldöntötték, hogy kiket vegyenek be a kiadványba: „Az együvértartozás energiaegysége illeszti össze az emberi munkának ezt a nagy tömegét, mindazokat pedig, akik személy szerint sorakoznak fel, a közös származás vérkapcsolatai állítják egymás mellé. Ezért is nem tesz ez a lexikon különbséget a felekezet kereteiben élő zsidók és a felekezetéből kilépett zsidók között. Az alkotótehetség nem változik a vallásos érzések megmásulásával és mi itt a munkát mértük meg, nem pedig az egyéni élet belső vívódásait és változásait. Egyébként a hagyományos zsidó felfogás sem tűr ilyen szelektálást, mert abban a zsidósághoz való tartozást nem a vallás, hanem a származás dönti el. Ezt az elvet érvényesítik a külföldön készült lexikonok is, amelyek valláscsere miatt senkit sem közösisítenek ki a zsidó értékek lajstromából.” Ujvári Péter: Előszó. In: *Zsidó Lexikon* i. m., az előszó 2. számozatlan oldala. Az idézet, azt gondolom, magyarázatot nyújt arra is, hogy miért szorult ki Karinthy Frigyes a zsidó származásúak köréből. Azokat, akik maguk léptek ki a zsidó vallási közösségből zsidó származásúaknak tekintik, de mindeközben a szerkesztői koncepció teljesen megfelel azokról a zsidó származású egyénekre, akik már kereszténynek születtek, azaz nem saját maguk, hanem még a szüleik hagyták el az ősi vallást. Bár zsidó származásúak, de se nem tartoznak a zsidó felekezethez, se nem vallásváltók. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a zsidónak született Etelka, majd a 6 éves korában megkeresztelkedett Adél Jusztina, aki férjhez menvén Erdei Viktorhoz újra a zsidó közösség tagja lett, Karinthy Ada Noémi néven, mint vallásváltó és mint izraelita felekezettű kétszeresen is jogalapot szerzett ahhoz, hogy a *Zsidó Lexikon*ban szerepeljen, ellentétben Frigyes öccsével, aki evangélikusként született és halt is meg.

41 F. B.: Erdei. In: *Zsidó Lexikon* i. m. 231.

42 Vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály: A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával. Bp. 1943.

delet szövegéből még hiányzik, de a júniusiban már ő is egyike annak a tizenhárom magyar írónak, akiknek a nevével ezt a névsort kiegészítették.⁴³

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy id. Karinthy József felejtési stratégiája mellett számos véletlen tényező is szerepet játszhatott abban, hogy elhomályosuljon a család zsidó eredete, noha ez a felejtés egyáltalán nem bizonyult végérvényesnek. A fővárosi levéltárban eredeti őrzési helyéről már 1939. február 9-én elmozdított Karinthy-akta történetének újabb részletére derített fényt egy levéltáros szemtanú visszaemlékezéseinek egyik elejtett megjegyzése. Borsa Iván 1940. október 10-én mint napidíjas hivatalnok kezdte meg szolgálatait a fővárosi levéltárban. Első feladata az volt, hogy a polgármesteri ügyosztályok részére az újonnan érkezett ügyiratokhoz szerelje a levéltárban őrzött előiratokat. „A legtöbb szerelés ennek [azaz a IV. Közjogi és illetőségi – L. A.] ügyosztálynak az anyagában volt. A legtöbb kérelem pedig akkor érkezett, amikor elrendelték, hogy a zsidó személyek igazolják állampolgárságukat. [...] Csak egy-két év múlva tudtuk meg, hogy akik akkor nem tudták igazolni állampolgárságukat, azokat kiutasították az országból és az északkeleti határon átadták őket a német hatóságoknak. Utólag örülhettem, hogy a Karinthy család névmagyarosítási kérelmét megtaláltam.”⁴⁴ Borsa Iván 2002 nyarán folytatott telefonbeszélgetésünk alkalmával elmondta, hogy azokban az években nagyon sok aktához kellett előiratokat szerelni és hitelesített másolatokat készíteni a fővárosi levéltárban, ezért arra már nem emlékszik, hogy mi volt a Karinthy-aktában, de határozottan állította, hogy Cini kérvényéhez szerelte nagyapja, id. Karinthy József névmagyarosítási iratait. Czeizel Endre és Erős Erika könyvükben publikáltak egy dokumentumot, melyet Budapest Székesfőváros IV. ügyosztálya állított ki 1940 novemberében. Ez a tanúsítvány igazolta, hogy a Közigazgatási Bíróság ítélete alapján Cini nem minősül zsidónak az 1939:IV. tc. 1. §. (3) c. pontja értelmében, amely kimondta, hogy nem lehet zsidónak tekinteni a zsidónak nem minősülő személy ivadékait.⁴⁵ Elképzelhető, hogy Cininek nem az állampolgársági igazoláshoz kellett a névmagyarosítási akta, hanem a Közigazgatási Bíróság felszólítására kellett azt csatolnia, feltehetőleg azt követően, hogy az apai nagyszüleinek 1886. január 3-ai megkeresztelkedését igazoló anyakönyvi kivonatokat már benyújtotta. Ennek azonban némiképp ellentmond Borsa Iván állítása, hogy az eset valamikor nyáron történt. Így elképzelhető, hogy Cini 1941 nyarán fordult a fővároshoz a bölcsészkar beiratkozásához szükséges iratok beszerzése céljából. Nem valószínű azonban, hogy a *Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság* által hontalannak minősített zsidók sorsa fenyegette, miután nem minősült zsidónak.⁴⁶

Mindez új megvilágításba helyezi Cini Uncle Joe-val folytatott párizsi beszélgetéséről szóló, fentebb már idézett naplóbejegyzését. Valószínűleg Uncle

43 Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet. Bp. 2001. 178–179.

44 Borsa Iván: Emlékezések. (60 év levéltárban). Levéltári Közlemények 71(2000) 234–235. Ezúton is szeretném megköszönni barátomnak, Szekercs Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet a kiváló tudós-levéltáros visszaemlékezéseinek kutatásaim szempontjából igen fontos megjegyzésére.

45 Czeizel E.–Erős E.: i. m. 82.

46 Borsa Iván emlékiratainak és a Számadás a tálentomról c. könyvben publikált iratnak a forrásér-

Joe azért nem mondhatta meg Cininek, hogy mi volt id. Karinthy eredeti neve, mert egész egyszerűen nem tudta. Borsa Ivánnak köszönhetően mi azonban tudjuk, hogy vele ellentétben Cini, legkésőbb 1941 nyara óta már biztosan tudta. A naplóban mégsem tesz erről említést, pedig egy ilyen beszélgetésnél aligha lehet jobb alkalmat elképzelni erre. De ne ítéljünk elhamarkodottan. A naplóbejegyzést nemcsak úgy lehet értelmezni, hogy Cini hallgat, hanem úgy is, hogy rejtjelesen beszél. Mert „az anyja félzsidó volt, de az apja, *úgymond*, nem” mondat jelentése korántsem magától értetődő. A nem félzsidó ugyanis jelentheti azt is, hogy nem zsidó, de *úgymond* azt is, hogy nem félig.

A Karinthy család történetének ezekről a mozzanatairól Karinthy Frigyes nem tudott vagy csak töredékes emlékekkel rendelkezett. Erre utal 1912-ben megjelent *Cipőcsokor* című rövid, ötoldalas írása. Az egyes szám első személyben íródott novella egy imaginatív családtörténetet beszél el olyan sűrített ábrázolásmódot alkalmazva, ami óhatatlanul az emlékezetnek azt a sűrített, tudattalan formáját idézi, melyet Mannheim Károly írt le másfél évtizeddel később. „Apám kevés és elszánt emberrel indult és nemsokára sikerült neki az, ami évszázadokig nem sikerült hadvezérnek. Egy harmadik országnak érdeke volt, hogy két másik országot ne kössön össze semmi: és apám akkor beszorította a koponyáját a kettős hegylánc közébe, mely ama két országot határolta egymástól, és koponyájával szétfeszítette azt a két országot. [...] Apám állt és tartotta a nyakát: nekidőlt hátul a rombadőlő falnak, nem hagyta magát. S még megmentett egy országot, ahol világra jöhöttem.”⁴⁷ A novella szövegének részletes elemzésére itt nincs lehetőségünk, a rövid idézetből is kiviláglik azonban, hogy Karinthy Frigyes egy erőteljesen poétikus nyelven egyrészt apja felejtési stratégiáját, másrészt az utódok egzisztenciális helyzetének azokat a nehézségeit villantja fel, amit éppen ennek a stratégiának a következményeként kellett viselniük: nem köti össze őket semmi azzal az országgal, ahonnan őseik származnak. A múlttól, az emlékektől való megfosztottság állapotára történő költői reflexió mutatja, hogy még a radikális felejtés útját járó Karinthy család esetében sem lehet a felejtés abszolút állapotáról beszélni. Úgy tűnik, hogy a múlt valamilyen rejtett csatornákon mégiscsak továbbörökíti magát az időben. Miközben a stratégiai és spontán elemeket is magába foglaló felejtési folyamat nyilvánvalóan megkönnyítette a Karinthyak számára a keresztény többségű társadalomba való beilleszkedést, addig a Daniel Schacter által bevezetett fogalommal élve, az emlékezet implicit formájának működése biztosította a nemzedékek közötti átörökítés folyamatának végbemenetelét. Gondolatmenetemet Schacter szavaival szeretném zárni: „Ha az explicit emlékezet végleg nincs többé, akkor a múlt rejtett csatornákon fejt ki hatását életünkre. Am ahhoz, hogy e rejtett csatornákra bukkanhassunk, meg kell ismerkednünk az implicit emlékezet különös világával.”⁴⁸ Enélkül nem érthetjük meg a polgári Magyarország asszimilációs és disszimilációs sajátos tapasztalatait és személyes motivációit.

tékét csak növeli az a körülmény, hogy az egykori fővárosi IV. ügyosztálynak és a Közigazgatási Bíróságnak az ezekben az években keletkezett iratai sem vészelték át a történelmi viszontagságokat.

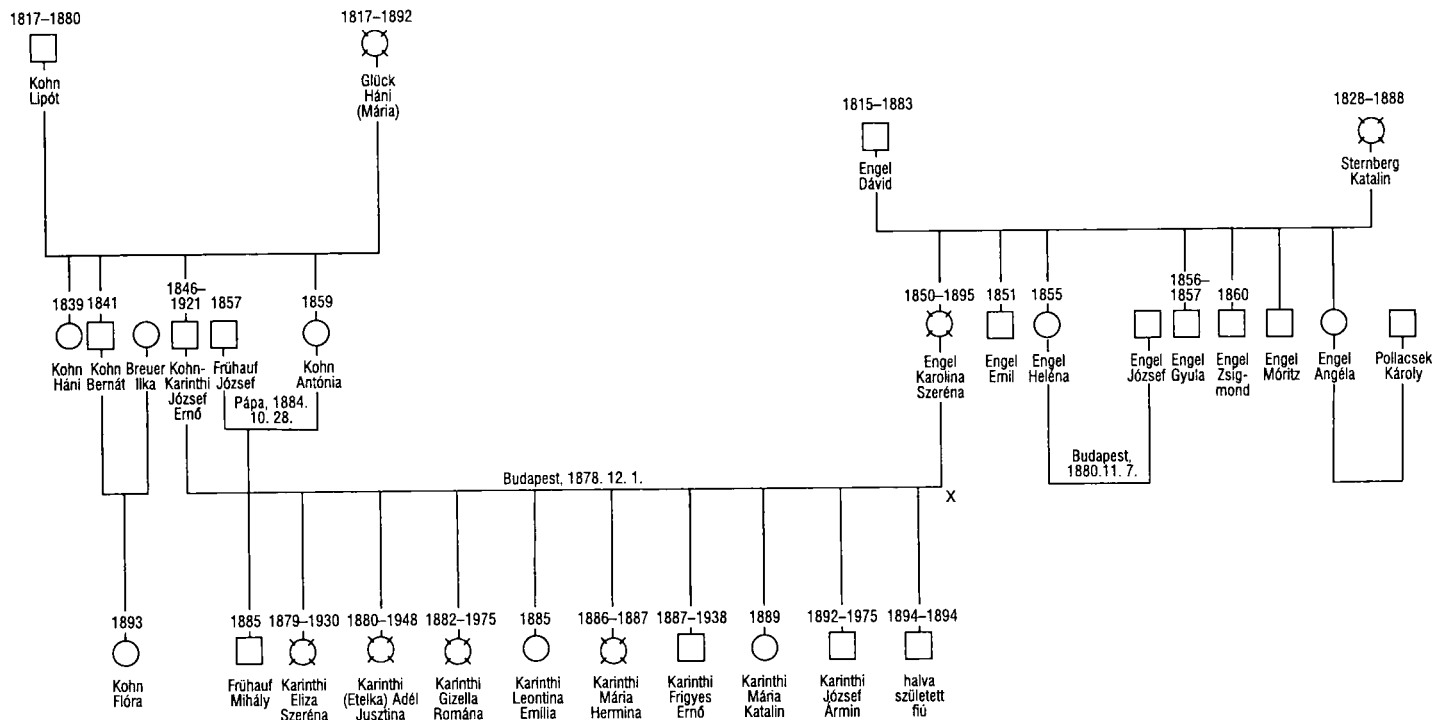
47 Karinthy Frigyes: *Cipőcsokor*. In: *Uő*: Jelbeszéd. I. Bp. 1978. 18–19.

48 Daniel L. Schacter: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Bp. 1998. 223.

ANDRÁS LUGOSI
IS EVERYTHING OTHERWISE?
HISTORY OF THE KARINTHY FAMILY AND THE INTERGENERATIONAL
TRANSFER OF MEMORY

The study examines the intergenerational transfer of memory and the issues of connections between assimilation and oblivion strategy through presenting the history of a famous Hungarian writers' family, the history of the Karinty family. Starting from Károly Mannheim's conception on the memory theory discussed in his paper about the problems of generations, it reconstructs just those events of the family – on the basis of archival sources – which did not form a part of the collective memory of the family. Apart from mere historical revelation, the genealogical research aims at introducing the oblivion strategy adopted by József Kohn–Karinty Sr. and its consequences, and a process which could rarely be observed in Hungary, through which, due to certain deliberate and accidental elements, the Jewish origin of the family got obscured. Consequently, a few questions recur: how the intergenerational transfer of memory could take place through the path of radical oblivion, and how the common and collective identity of the family could develop. According to the final conclusion, there is no absolute memory which could preserve everything; therefore there is no absolute oblivion either. If we do not have explicit memories, then the past influences the present by hidden channels. Perhaps, it is just the world of implicit memory which can be regarded as the most important one of these channels, and without which it is impossible to comprehend the social historical process of assimilation.

A Karinthy család három nemzedékének családfája

SERES ATTILA

Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1939–1941

Adalékok Magyarország hadba lépés előtti külgazdasági
mozgásterének vizsgálatához (II. rész)*

Az infrastrukturális kérdések rendezése

A moszkvai kereskedelmi tárgyalások folyamán, 1940 augusztus–szeptemberében, a magyar fél többször hangsúlyozta, hogy az infrastrukturális akadályok leküzdése nélkül nem indulhat meg az érdemi áruforgalom a két ország között. A szovjet fővárosban tárgyaló magyar delegáció ezért azt szerette volna elérni, hogy a közlekedési kérdések rendezését vegyék fel a kereskedelmi szerződésbe, és egy részletes tervezetet nyújtott át a közvetlen vasúti forgalom szabályozására. A szovjetek ezzel szemben el akarták választani az infrastrukturális problémák megvitatását a kereskedelmiktől, és egy különálló vasútforgalmi egyezmény megkötéséhez ragaszkodtak, arra hivatkozva, hogy annak megtárgyalása a kereskedelmi szerződés parafálása után lenne célszerű.¹ A magyar delegáció ezt kénytelen volt tudomásul venni, bár a kérdés majdani rendezésére biztosítékot jelentett számára a kereskedelmi szerződés 11. cikkelye, amely a jövőben kötelezte a feleket egy önálló vasútforgalmi egyezmény megkötésére.

Nickl Alfréd, a *Külgügyminisztérium* Gazdaságpolitikai osztályának vezetője, aki a magyar delegáció feje volt a moszkvai kereskedelmi tárgyalások folyamán, nem sokkal hazaérkezésük után, szeptember 16-án találkozott a budapesti szovjet követtel, Nyikolaj Saronovval, akinél elégedettségét fejezte ki a kereskedelmi szerződés és az áruforgalmi egyezmény miatt, de szóba hozta az infrastrukturális kérdések rendezésének szükségességét is. Elmondta, hogy Magyarország számára a vasúti forgalom megindulása a Szovjetunió felől általában véve is elsőrangú kérdés, de ősz kezdetén még sürgetőbbé válik, hiszen telente a Duna átlagban 40–50 napra befagy, s ilyenkor szünetel rajta a vízi szállítás. A szovjet követ megfogalmazása szerint a magyar diplomata „nyugtalan volt” amiatt, hogy a vasúti konvenció megkötéséről még nem kezdődtek el a tárgyalások.² Kristóffy József

* A munka I. részét ld. Történelmi Szemle 49(2007) 403–427.

1 A moszkvai magyar–szovjet kereskedelmi tárgyalások 2. sz. albizottsága hetedik ülésének jegyzőkönyve. 1940. aug. 26. *Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv ekonomiki* (= RGAE), Külkereskedelmi Népbiztosság iratai (f. 413.) op. 13. gy. 2781. l. 13–17.

2 Saronov diplomáciai naplója. 1940. szept. 16. *Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszijszkoj Federacii* (= AVP RF), Magyar referatúra iratai (f. 077.) op. 20. p. 109. gy. 13. l. 88.

moszkvai magyar követ 1940 őszén többször is interveniált a *Külügyi Népbiztosságnál* annak érdekében, hogy készítsék el a vasútforgalmi egyezmény szovjet ellentervezetét.³ Nickl november 23-án az időközben Budapestre akkreditált szovjet kereskedelmi képviselő, Nyikolaj Vozssov előtt is megismételte, hogy a kereskedelmi szerződésben foglalt feltételeket csak akkor lehet teljesíteni, ha elhárítják az infrastrukturális akadályokat, vagyis megindul a vasúti, a postai, a távbeszélő- és a távíróforgalom a két ország között.⁴ A többszöri magyar sürgetések hatására a *Közlekedésügyi Népbiztosság* november végére elkészítette a szovjet ellentervezetet, s a szovjet kormány december 19-én jelezte, hogy kész fogadni Moszkvában a magyar meghatalmazottakat a vasútforgalmi és postaforgalmi egyezmény megkötésére irányuló tárgyalások céljából.⁵

1941. január 20-án egy hét főből álló delegáció indult a szovjet fővárosba, amelyet Perényi-Lukács György követségi titkár, a *Külügyminisztérium* Gazdaságpolitikai osztályának közlekedésügyi referense vezetett. A küldöttségnek tagja volt még Forster Károly, a *Magyar Királyi Posta* főigazgatója, Tarkóy Miklós, a *Magyar Királyi Államvasutak* (MÁV) igazgatóhelyettese, és más MÁV-tisztviselők.⁶

A leggyorsabban a postai-, távíró-, és távbeszélő-kapcsolat felvételének kérdésében sikerült megegyezni, Forster már január 27-én kipróbálta a közvetlen telefonvonalat és beszélt Budapesttel.⁷ A közvetlen postai-, távíró-, és távbeszélő-kapcsolat felvételét rögzítő egyezmény parafálására február 4-én sor került. A megállapodás a Lvovon áthaladó távbeszélő-vonalon közvetlen összeköttetést létesített Moszkva és Budapest között,⁸ biztosította a távolabbi országokba átmenő telefonforgalmat, és lehetővé tette a nemzetközi relációban szokásos telefonbeszélgetések minden formáját (közönséges és sürgős, állami és magánbeszélgetések, beszélgetések meghívással, havi és heti bérelt beszélgetések stb.). Magyarországon szovjet állampolgárokkal folytatott telefonbeszélgetéseket ugyanakkor csak a postahivatalokban lévő külön állomásokról lehetett indítani. Az egyezménynek köszönhetően a Moszkvával és Leningráddal folytatott háromperces beszélgetés ára az addigihoz képest a harmadával csökkent. A megállapodással emellett közvetlen távirati összeköttetés is létesült a két ország kö-

3 Andrej Visinszkij külügyi népbiztos-helyettes politikai naplója. 1940. szept. 24. AVP RF f. 077. op. 20. p. 109. gy. 1. l. 57.

4 Vozssov feljegyzése a Nickllel folytatott megbeszéléséről. 1940. nov. 23. RGAE f. 413. op. 13. gy. 2772. l. 257–258.

5 A Külügyi Népbiztosság diplomáciai jegyzéke a moszkvai magyar követségnek. 1940. dec. 19. AVP RF f. 077. op. 18. p. 8. gy. 1. l. 13.

6 Sajtóközlemény a Moszkvába induló magyar delegáció összetételéről. 1941. jan. 20. Magyar Országos Levéltár (= MOL), Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának iratai (K 69), 758. cs., 1941–I–i. t., 50.239/1941. sz.

7 Perényi-Lukács jelentése a Külügyminisztériumnak. 1941. jan. 27. MOL K 69, 757. cs., 1941–I–d–1. t., 99–100. fol.

8 A továbbiakban az egykori lengyel területen fekvő települések helynevének orosz megfelelőit használjuk. Tehát pl. Lavocsnye (lengyel Lawoczne), Lvov (lengyel Lwów), Sziarki (lengyel Sianky), és Sztanyiszlav (lengyel Stanisławów).

zött, ami egyúttal lehetővé tette a magyar állampolgárok számára a táviratváltást közvetlen vonalon Japánnal és az Egyesült Államokkal is. A táviratfeladás díja (a táviratok szódíja) is jelentős mértékben csökkent a Budapest–Moszkva vonalon.⁹ A megállapodás értelmében február végétől megindulhatott a postai forgalom is a két ország között, igaz, egyelőre csak közvetett útvonalon, Németországon keresztül. A közvetlen útvonal megnyitására értelemszerűen csak a két ország közötti vasúti forgalom megindulása után nyílt lehetőség. Perényi-Lukács következőképpen értékelte a tárgyalások végeredményét: „A tárgyalások feltűnően kedvező, mondhatni baráti légkörben folytak le és szovjet részről a legnagyobb előzékenységet és igyekezetet tapasztalhattuk mind a zöld, mind a fehér asztalnál”.¹⁰

A vasútforgalmi egyezmény megkötése ennél sokkal vontatottabban haladt. A két ország közötti vasúti közlekedést elvileg három vonalon lehetett megteremteni, ezeknek mindegyike végső soron Csap magyarországi vasúti csomópontot kötötte össze Lvovval, a történeti Galícia székhelyével. A legrövidebb összeköttetést a két város között a Munkács–Szolyva–Lavocsnye vonalon lehetett megteremteni, ráadásul 1939-ig Lavocsnye forgalmas nemzetközi vasúti átkelő volt Csehszlovákia és Lengyelország között, vasútállomását a nagyobb teherszállítmányok fogadására, áruátrakásra is kiépítették.¹¹ A fő problémát a normál magyar nyomtáv és a széles szovjet nyomtáv összehangolása jelentette. Elvi megállapodás született arra nézve, hogy úgy oldják meg ezt a technikai nehézséget, hogy a Volóc magyar határállomás és Lavocsnye szovjet határállomás közötti 23,2 km-es pályaszakaszon megteremtik mind a széles nyomtávú, mind a normál nyomtávú közlekedés feltételeit. A két állomás közötti távolságból 14,5 km esett a magyar fennhatóság alatt lévő területre, ráadásul ezt a vonalat hosszabb-rövidebb viaduktok tagolták, szám szerint hat darab. Emellett magyar oldalon volt a közvetlenül a határzónában fekvő, mintegy 1,7 km hosszúságú beszkidí alagút is, három másik rövidebb alagúttal egyetemben. A szélesebb nyomtávú sínpar lefektetése tehát magyar részről sokkal nagyobb befektetéseket igényelt volna mind anyagiakban, mind időben, hiszen a meglévő viaduktok mellé újakat kellett volna építeni, illetve a kétszeresére kellett volna szélesíteni a beszkidí alagutat. 1941. február 3-án a MÁV és a *Szovjet Államvasutak* képviselőiből álló magyar-szovjet vegyes bizottság szállt ki a határra, amelynek az volt a feladata, hogy felmérje az ezen a pályaszakaszon fekvő viaduktok és alagutak műszaki állapotát, és meghatározza a szükséges javítási-fejlesztési munkák időtartamát. A bizottság a jelentésében megállapította, hogy a kezdeti időkben a forgalom vár-

9 Halló, Budapest! – Halló, Moszkva! 10 aranyfrank a háromperces beszélgetés díja. A Piac (Az OMKE melléklapja) 1941. febr. 15. 1.

10 Perényi-Lukács jelentése a Külügyminisztériumnak. 1941. febr. 4. MOL K 69, 757. cs., 1941-I–d–1. t., 123–125. fol.

11 A másik két vonalon, az Ungvár–Uzsok–Szianki és a Beregszász–Körösmező–Sztanyiszlav vonalon, s különösen az utóbbin, jóval hosszabb úton lehetett volna csak megteremteni a közvetlen összeköttetést a Szovjetunióval.

ható sűrűsége miatt célszerűtlen lenne a magyar részről minimum hosszú hónapokat, de akár több mint egyéves átalakítási munkálatokat igénylő dupla sínparú közlekedés beindítása.¹² A magyar delegáció ezért azt javasolta Moszkvában, hogy mindkét oldalon csak egy-egy sinszál lefektetésére kerüljön sor, tehát szovjet területen a széles nyomtáv közé építsenek még egy sinszálát, míg magyar területen a meglévő normál nyomtávú sínpar mellé toldjanak még egy sinszálát. Ezzel szükségtelemmé vált újabb viaduktok építése és a beszkidí alagút teljes átalakítása. Előzetes számítások szerint azonban az átépítési munkálatok a magyar oldalon még a kombinált sínparos közlekedés megvalósítása esetén is körülbelül 50 napot vettek volna igénybe, míg a szovjet oldalon ennek az időtartamnak a felét, mindössze 25 napot. A magyar pályaszakaszon ugyanis jelentős beruházásokat kellett végrehajtani a volóci állomás kibővítésére és fejlesztésére, illetve a beszkidí alagút állagmegóvási munkálataira.¹³

A Szovjetunió és Magyarország közötti közvetlen vasúti személy- és teher szállítási forgalom felvételére vonatkozó egyezményt március 3-án írták alá, de március 1-jére antedatálták. Az egyezményhez több mint egy tucat mellékletet csatoltak, amelyek elszámolási és díjszábási kérdéseket, az utasok, a vasúti és postaszemélyzet, illetve az áruk határon történő átengedésének és átvételének módját, a műszaki feltételeket, és a vasúti személy- és áruforgalom felvételének egyéb technikai kérdéseit szabályozták. Az okmányokat magyar részről Tarkőy, szovjet részről Sz. I. Bagajev közlekedésügyi népbiztos-helyettes látta el a kézjegyével.¹⁴ Az egyezmény értelmében a magyar oldalról érkező szerelvények normál nyomtávon Lavocsnyéra futottak volna be, és ott történt volna a rakományok átrakódása, illetve az utasok átszállása, míg a szovjet oldalról érkező szerelvények széles nyomtávon Volóc állomásra futottak volna be, és ott rakták volna át az árut, illetve ott szálltak volna át az utasok.¹⁵ A felek megállapodtak abban, hogy az átépítési munkálatok ideje alatt ideiglenes jelleggel a szovjet oldalról érkező szerelvények is Lavocsnye állomásra futnak be, az utasok ott szállnak át, és ott rakják át a rakományokat.

A Moszkva–Budapest távolságot a szerelvények – a közlekedési viszonyok függvényében – általában mintegy 50–52 óra alatt tették meg.¹⁶ Az első közvetlen gyorsvonat március 20-án késő este indult Moszkvából Budapestre, és március 22-én este érkezett Lavocsnyéra. Ez a szerelvény hozta magával az 1848–1949. évi szabadságharc honvéddzászlóit,¹⁷ de csak a kísérő vasutas személyzet tartózkodott rajta, fizető utasa egyetlenegy sem akadt. Igaz, a honvéddzászlók

12 A magyar–szovjet vasúti vegyes bizottság ülésének jegyzőkönyve. 1941. febr. 8. MÁV Központi Irattára (= MÁV KI), Miskolci Üzletvezetőség iratai (FA 17), 7515/1941. sz.

13 Perényi-Lukács jelentése Bárdossy László külügyminiszternek. 1941. márc. 5. MOL K 69, 758. cs., 1941–I-j. t., 50.966/1941. sz.

14 A szovjet szakember teljes nevét nem sikerült kiderítenünk.

15 Az egyezmény és a mellékletek magyar nyelvű szövegét ld. MÁV KI FA 17, 10.585/1941. sz.

16 Szombattól egy gyorsvonat indul Oroszországba. Magyar Nemzet 1941. márc. 23. 5.

17 A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. Vál., a jegyzeteket és a névmutatót összeáll. Peter Pastor. Bp. 1992. (Politika) 297.

mellett hatalmas postaszállítmányt is át kellett rakni, ami miatt a vonat közel egyórás késéssel érkezett meg a magyar határállomásra, Volócra.¹⁸ A legkorábbi utasforgalmi adatok arra engednek következtetni, hogy a járatok a személyszállítás tekintetében a későbbiekben is kihasználatlanok maradtak. A MÁV szovjet forgalomban kompetens területi szervezeti egységének, a Miskolci Üzletvezetőségnek egyik jelentése szerint ugyanis Magyarországon március 28-ig összesen öt utas váltott jegyet Lavocsnyéra.¹⁹

Az már csak a sors fintora, hogy Bárdossy László miniszterelnök 1941. június 16-án, tehát éppen 11 nappal azelőtt, hogy ő maga bejelentette volna a parlamentben a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval, táviratban értesítette Kristóffy, hogy magyar részről elkészültek a kombinált vágányú közlekedés kiépítésével Volóc állomásig, és a kétirányú közlekedés június 20-i felvételének magyar részről nincs akadály. A MÁV kérte egyúttal a *Szovjet Államvasutakat*, hogy június 20-án küldjön egy szovjet nyomtávú mozdonyt a magyar területen épült vonal bejárására.²⁰

A postaforgalom és a vasúti forgalom felvétele mellett volt még egy olyan, az infrastrukturális kérdések körébe sorolható probléma, amelynek megoldását ugyancsak Magyarország érdekei sürgették. Az angol hatóságok által 1939-ben bevezetett, a tengerentúli domíniumokról Európába irányuló kereskedelmi forgalmat korlátozó navicert-rendszer miatt az Észak- és Dél-Amerikából érkező hajószállítmányok az Atlanti-óceánon keresztül csak rendkívül nagy nehézségek árán juthattak el európai rendeltetésű helyükre, ami a magyar nyersanyag-behozatalt is teljesen ellehetetlenítette az amerikai kontinensről. 1940 második felétől ezért csak két szállítási útvonal látszott nyitottnak az importárak továbbítására. Az első a Perzsa-öblön át, Baszrán keresztül vezetett, ahonnan felváltva vasúton, teherautón és ugyancsak hajón lehetett volna továbbítani az árut. Ez igen bonyolult és körülményes tranzitálási lehetőségnek tűnt, nemcsak a gyakori átrakodások miatt, hanem azért is, mert az árut ebben az esetben is angol fennhatóság alatt álló területeken kellett volna irányítani a bagdadi vasút igénybevételével.²¹

A háború által teljesen sértetlen és leginkább biztonságos útvonalnak ezért a csendes-óceáni szovjet kikötőt, Vlagyivosztokot a Szovjetunió európai részeivel összekötő útvonal bizonyult, ahol a transzszibériai vasút igénybevételével lehetett volna eljuttatni a nyersanyagot rendeltetési helyére. A kérdés megoldását

18 Nem volt utasa az első közvetlen Moszkva–budapesti vonatnak. Független Magyarország 1941. márc. 24. 3.

19 A MÁV Miskolci Üzletvezetőségének jelentése a MÁV Igazgatóságának. 1941. márc. 28. MÁV KI FA 17, 10.585/1941. sz.

20 Bárdossy számjel-távirata Kristóffynak. 1941. jún. 16. MOL K 69, 758. cs., 1941–I–j. t., 52.603/1941. sz.

21 A Szovjetunióval keresztül való áruészállítás lehetősége. OMKE 1941. márc. 22. 1. 1941. ápr. 6-tól súlyosbította a helyzetet, hogy Anglia megszakította a diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal. *Bán D. András*: Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941. Bp. 1998. 132–133.

elodázhatatlaná tette, hogy 1940 végére amerikai és japán kikötőkben jelentős mennyiségű, előzetes számítások szerint már mintegy 300–400 vagonnyi,²² Magyarországnak szánt árut halmoztak fel, amelyek ellenértékét a magyar vevők ki-egyenlítették, csak az elszállításukról kellett gondoskodni.²³ A tranzitszállítás a Szovjetunió keresztül mindaddig kétségesnek tűnt, amíg azt egyezményes kerek-tek között nem szabályozták, ugyanis a Szovjetunió nem csatlakozott az 1924. október 3-i berni tarifaegyezményhez, amely Európában a vasúti teherszállítás terén egységesítette a nemzeti vasúttársaságok által kialakított tarifák megállapí-tásának szempontjait. A szovjet kormány tehát olyan vasúti díjszabást állapítha-tott meg, amelyet a maga érdekei szempontjából a legmegfelelőbbnek tartott. Másrészt a rendszeres tranzitálás megindulásának is előfeltétele volt a közvetlen vasútforgalom megnyitása, noha még annak megvalósítása is további nehézsé-gekkel, költségekkel és idővesztéssel járt, hiszen az árut kétszer kellett átrak-ni, először Vlagyivosztokban hajóról vasútra, másodszor a szovjet széles nyomtá-vú vasútról magyar vasúti vagonokba.²⁴

Az 1940. augusztus–szeptemberi moszkvai tárgyalásokon a magyar delegá-ció szerette volna elérni, hogy a tranzit lehetőségét említse meg a kereskedelmi szerződés 3. és 11. cikkelyében is. Csak sovány sikernek számított, hogy az erre vonatkozó magyar követelést a szovjet fél a 3. cikkely esetében elfogadta,²⁵ a 11. cikkely esetében viszont mereven elutasította, noha inkább ez utóbbi lett volna a hűsbavágóbb a magyar kereskedelmi érdekek szempontjából. A 3. cikkelyből csak homályosan lehetett következtetni a tranzitszállítások eshetőségére vagy erre vonatkozó szovjet kötelezettségvállalásra, mivel a cikkely direkt módon nem utalt arra. Ebben a pontban a szerződő felek abban állapodtak meg, hogy bizonyos esetekben (közbiztonsági szempontok, egészségvédelmi, állategészség-ügyi és növényvédelmi célok, művészeti és régészeti értékek stb.) a behozatal-ban, kivitelben és az átvitelben (tranzit) tilalmakat vagy korlátozásokat állíthat-nak fel, feltéve, ha azokat minden más állammal szemben alkalmazzák. Itt tehát csak általánosságban, és egy eseti jelleggel alkalmazott hatósági eljárás esetében történt utalás a tranzit fogalmára. A 11. cikkely, amely tényszerűen megállapí-totta a közvetlen vasúti forgalom megnyitásának szükségességében mutatózó egyetértést, kimondta azt is, hogy a két szerződő fél vasútvonalain továbbított áruszállítmányok nem fognak kevésbé előnyös elbánásban részesülni az áruk ke-zelése és fuvarozása, valamint a díjszabások tekintetében, mint más legnagyobb kedvezményes állam áruszállítmányai. Nickl egyébként a tárgyalások során úgy fogalmazott, hogy a tranzit említése nélkül a 11. cikkely „bizonyos kozmetikai

22 Rosslav Nándor jelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1940. dec. 29. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–i. t., Sz. n., 19–21. fol.

23 A Kereskedelmi Hivatal és az IBUSZ megszervezi a szállítást Oroszországon és Japánon át. Pesti Tőzsde 1941. febr. 6. 5.

24 Az oroszországi tranzitálás lehetőségei. OMKE 1940. aug. 3. 1.

25 A moszkvai magyar–szovjet kereskedelmi tárgyalások 2. számú albizottsága negyedik és ötödik ülésének jegyzőkönyve. 1940. aug. 19. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–5. t., 37–41. fol.

szépséghibában fog szenvedni”, ezért kifejezte abbéli reményét, hogy az önálló vasútforgalmi egyezmény a tranzitra vonatkozóan is tartalmaz majd rendelkezéseket.²⁶

Nem lehetett véletlen ezért, hogy a tranzit szempontjából a kereskedelmi szerződést mindkét fél igyekezett a saját érdekeinek megfelelően és a maga módján értelmezni. Az 1940–1941 fordulóján Moszkvában tárgyaló magyar üzleti delegáció még a vasútforgalmi egyezmény megkötése előtt tisztázni kívánta volna a tranzit kérdését, ezért Rosslav Nándor, a delegáció vezetője, a *Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal* igazgatója, rögtön a D. D. Misusztynnal, a *Külkereskedelmi Népbiztosság Szerződési osztályának* vezetőjével folytatott legelső megbeszélésén felvetette ezt. A magyar források szerint akkoriban Vlagyivosztokból naponta 12 tehervonat indult Európa felé. Rosslav ennek a szállítási kapacitásnak az 1%-át igényelte, azaz naponta körülbelül 6 vagon. A betérjesztett igény előzetesen 2240 tonna rezet, 50 tonna nikkelt, 40 tonna egyéb fém, 129 tonna ferroötvözetet, és nyersgumit tartalmazott. A probléma súlyát eklatáns módon jelzi, hogy Magyarországról távirati úton folyamatosan további tranzitkérelmeket adtak fel a Moszkvában tartózkodó üzleti delegációnak, például 88 tonna gyapjúra és 50 vagon olajra.²⁷ Rosslav úgy érvelt, hogy a szerződés 3. cikkelye értelmében Magyarország tranzitálási jogához semmi kétség nem férhet,²⁸ míg a szovjetek kijelentették, hogy erre vonatkozóan a szerződés külön nem rendelkezik.²⁹ A magyar delegáció azzal is próbált érvelni, hogy a réz és a nikkelt átvétele éppen ahhoz kellene, hogy a *Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt. (Weiss Manfréd Művek)* teljesíteni tudja a Szovjetunióval szemben vállalt kötelezettségét olajszállító csövek exportjára. A szovjetek azonban eleinte a transzszibériai vonal terheltségére hivatkozva március 1-jéig még az olyan kis tételekre sem kívántak kötelezettséget vállalni, mint például az 50 tonnányi nikkelt.³⁰ Nyilván a nyomásgyakorlás céljából a tranzitálási engedélyek kérését esetenként Kristóffy is támogatni próbálta hivatalos diplomáciai jegyzékben, mint például 1940. december 12-én, de azok teljesítését különálló megállapodás hiányára hivatkozva a *Külügyi Népbiztosság* megtagadta.³¹

Elmozdulást a holtponton csak az infrastrukturális egyezmények megkötésére Moszkvába érkező magyar delegáció tárgyalásai alatt sikerült elérni. A *Közelkedésügyi Népbiztosság* szakemberei hozzájárultak ahhoz, hogy a vasútforgalmi

26 A moszkvai magyar–szovjet kereskedelmi tárgyalások 2. számú albizottsága nyolcadik ülésének jegyzőkönyve. 1940. aug. 29. Uo. 73–77. fol.

27 Rankó Arzénnek, a Külkereskedelmi Hivatal orosz referensének feljegyzése a magyar–szovjet áruforgalomról. 1940. dec. 23. MOL K 69, 760. cs., 1940–I–12. t., 70–73. fol.

28 Rosslav jelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1940. dec. 9. MOL K 69, 758. cs., 1940–I–i. t., 1196/1940. res., 64–68. fol.

29 Rosslav jelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1940. dec. 29. Uo. Sz. n., 19–21. fol.

30 Perényi-Lukács jelentése a Külügyminisztériumnak. 1941. jan. 27. MOL K 69, 757. cs., 1941–I–d–1. t., 99–100. fol.

31 A Külügyi Népbiztosság diplomáciai jegyzéke a moszkvai magyar követségnek. 1941. jan. 6. AVP RF f. 077. op. 18. p. 8. gy. 2. l. 1.

kérdésekkel párhuzamosan megvitassák a Szovjetunió keresztlí tranzit eshetőségét is.³² A tranzitra vonatkozó cikkely, kitétel vagy említés azonban nem került a vasútforgalmi egyezménybe, de szóbeli megállapodás kötött arra nézve, hogy a szovjet illetékes szervek a tranzitszállítási kérelmeket egyenként fogják megvizsgálni. Ez magyar szempontból a korábbi merev elutasítás után jelentős sikernek számított, a *Közlekedésügyi Népbiztosság* azonban szigorú bürokratikus és anyagi feltételekhez kötötte az eseti engedélyek megadását. Az importban érdekelt cégeknek ugyanis a tranzitengedély elnyerése érdekében a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség vezetőjéhez kellett fordulniuk levélben az áru nemének, mennyiségének, és származásának megjelölésével. Ezeket a leveleket a magyar Külkereskedelmi Hivatalnak is előzetesen láttamoznia kellett. A szállítást lebonyolító magyar speditőröknek emellett az egyes szállítások ellentételezéséről külön kellett megállapodniuk a *Közlekedésügyi Népbiztosság* felügyelete alá tartozó szovjet állami szállítmányozási vállalattal, az Iranszovtransszal. Mint később kiderült, a tranzitszállítások teljesítésének ellenértékét a vállalat nem valutában kívánta kiegyenlíttetni, hanem a tranzitálandó áru bizonyos mennyiségének átengedése fejében. A vasúti fuvar ellenében átadandó áru mennyiségét és minőségét az Iranszovtransz minden egyes esetben külön állapította volna meg. Cserébe vállalta, hogy az áru Vlagyivosztkba való beérkezésétől számított 60 napon belül az eredetileg kezelésére bocsátott árumennyiség Magyarország számára fennmaradó részét a magyar–szovjet határon a magyar cégek rendelkezésére bocsátja.³³ A magyar kormány úgy vélte, hogy a tranzitköltségek fejében átlagban a nyersanyagok 50%-át kell majd átengedni, s ez a veszteség a tengerentúli és a magyarországi árak közötti különbségre való tekintettel még elbírható.³⁴ A magyar kereskedelmi szaksajtóban azonban olyan információk is napvilágot láttak, melyek szerint a tranzitált áru mennyiségének akár 70%-ig terjedő részét is igényelhetik a szovjet kereskedelmi szervek. Nem adhatott okot túl nagy bizakodásra az sem, hogy a transzszibériai vasút terheltsége miatt Moszkva még így is fenntartotta magának a jogot arra, hogy megválogassa, melyik rakomány tranzitját engedélyezi.³⁵

Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy az amerikai kontinens exportőreitől Magyarországnak szánt nyersanyagok szelektálását a Szovjetunió a saját gazdasági érdekeinek következetes érvényesítésével és nyersanyagszükségletének figyelembevételével fogja végrehajtani. A tranzitszállítások engedélyezése körüli egyezkedések egész történetéből véleményünk szerint világosan kiderül az, hogy a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatokban rejlő lehetőségeket Budapestnek a

32 Perényi-Lukács jelentése a Külügyminisztériumnak. 1941. febr. 13. MOL K 69, 757. cs., 1941-I-d-1. t., 118–122. fol.

33 A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Igazgatóságának levele a Weiss Manfréd Művek Igazgatóságának. 1941. febr. 27. MOL Weiss Manfréd konszern Okmánytára (Z 402), 6. cs., 33/i-1. sz.

34 Feljegyzés a Külügyminisztériumban tartott tárcaközi értekezletről. 1941. márc. 31. MOL K 69, 760. cs., 1941-I-4. t., 51.394/1941. sz.

35 A Szovjetunió keresztlí való áruleszállítás lehetősége i. m. 1.

gazdasági racionalitást és kényszerhelyzetet számításba véve kellett felfognia, míg Moszkva mindvégig a politikai haszon szempontjából közelítette meg azt. Ez lehet a magyarázata annak, hogy később mégis belement a tranzitszállítások engedélyezésébe Magyarország felé, hiszen annak elutasítása az erre irányuló erőteljes magyar nyomás ellenére, kisebbfajta törést okozott volna az 1940 nyarától pozitív tartalommal fejlődő magyar–szovjet kapcsolatokban. A tranzitszállításokat ugyanakkor igyekezett olyan feltételekkel körülbástyázni, amelyek rendkívüli módon megnehezítették azok teljesítését, de teljesítés esetén sem okozhattak különösebb károkat vagy kimaradásokat a vasúti szállítási kapacitásaiban és nemzetközi vállalásaiban.

A Szovjetunió részvétele a Budapesti Nemzetközi Vásáron

1941 tavaszának hatalmas társadalmi szenzációja volt a Szovjetunió részvétele a *Budapesti Nemzetközi Vásáron* (BNV). A magyar társadalom széles rétegei ugyanis ez alkalommal ismerkedhettek meg először igazán a bolsevik állam iparának és mezőgazdaságának közhasználati termékeivel, a Szovjetunióban előállított fogyasztási cikkekkel, a Szovjetunió kulturális életével, illetve az 1917. évi októberi forradalom óta elért tudományos és technikai vívmányokkal. A szovjet pavilon kiállítását a *Külkereskedelmi Népbiztosság* szakemberei installálták, a „szovjet valóságot” tehát szovjet nézőpontból és egy szovjet prezentáció révén közvetítették a magyar közvélemény felé, amire 1919 óta nem volt példa. Talán részben ennek köszönhetően, a kiállításról szóló szovjet visszaemlékezésekben felbukkan az a nézet is, mely szerint a Szovjetunió részvételét a BNV-n a szovjet diplomácia kezdeményezte, részben azért, mert 1940–1941 folyamán jó kapcsolatok kialakítására törekedett Magyarországgal, és ezt különböző gesztusokkal is demonstrálni kívánta. Ezen interpretáció szerint az 1848–1849. évi magyar szabadságharc honvédszászlóinak visszaadása mellett ebbe a vonulatba illeszkedett az is, hogy a szovjet diplomácia javasolta egy szovjet nemzeti pavilon felállítását az 1941. évi BNV-re.³⁶

A valóság ezzel szemben az, hogy – mind a magyar, mind a szovjet levéltári források tanúsága szerint – a magyar diplomácia kérte fel a szovjet kormányt arra, hogy mutassa be országát az 1941. évi BNV-n. Tekintettel arra, hogy a BNV 1945 előtti iratanyaga nagyrészt elpusztult, nem lehet pontosan megítélni, hogy milyen közvetlen tényezők játszottak szerepet a BNV igazgatóságának elhatározásában.³⁷ Tény, hogy Varga József ipari és kereskedelemügyi miniszter 1941. január 24-én a Minisztertanács elé terjesztette a BNV vezetőségének hoz-

36 Geiger Béla: A Szovjetunió részvétele az 1941-es Budapesti Nemzetközi Vásáron. In: Tanúságtevők. 4/b. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1933–1941. Szerk. Petrák Katalin. Bp. 1984. 486.

37 Szovjet levéltári forrásokból kiderül, hogy a Szovjetunió meghívása a BNV-re nem volt előzmények nélküli. A BNV igazgatósága ugyanis dokumentálhatóan legalább egyszer már jóval koráb-

zá intézett kérelmét, melyben a hozzájárulását kérték a Szovjetunió meghívásához a következő rendezvényre. A BNV vezetősége arról is tájékoztatta a minisztert, hogy ez ügyben már informálódtak a külügyi tárcánál, amely kifejezte, hogy nem tenne észrevételt a meghívás ellen. Az ipari vásár igazgatósága azzal is érvelt, hogy a szóban forgó kérdés nemcsak kereskedelempolitikai természetű, „hanem bizonyos vonatkozásban általános politikai, külügyi és belügyi kérdéseket is érint”. A BNV vezetőségének kezdeményezése nyilván a korábbi hónapok eseményeinek kontextusában érthető meg, vagyis az 1940. szeptember 3. óta kiteljesedő magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatokkal állt összefüggésben, ezért nem meglepő, hogy a Minisztertanács ellenszavazat nélkül járult hozzá az előterjesztéshez.³⁸

A moszkvai magyar követség február 1-jén nyújtotta át azt a diplomáciai jegyzéket a *Külügyi Népbiztosságnak*, amely a BNV igazgatóságának hivatalos meghívóját is magában foglalta. A meghívóban közölték, hogy annak célja a két ország közötti gazdasági és turisztikai kapcsolatok fejlesztése, és azt kérték a *Külkereskedelmi Népbiztosságtól*, hogy a turisztikai bemutatón kívül a szovjet kiállítási anyag tartalmazza azokat a szovjet termékeket is, amelyek Magyarországon keresettek, vagy keresletre tarthatnak számot.³⁹ Szovjet részről a meghívás elfogadásáról a párt- és egyben az állami döntéshozatali mechanizmus legmagasabb szintjén, vagyis az *Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt* Központi Bizottságának (OK[b]P KB) Politikai Irodájában döntöttek. A Politikai Iroda ülésének szűkszavú jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a szovjet pavilon felállítására és a kiállítással kapcsolatos egyéb költségekre 32 ezer 500 dollárnak (167 ezer pengő) megfelelő összegű valutát kívántak elkülöníteni az államkincstár tartalék-alapjából.⁴⁰ Azt, hogy a Szovjetunió részvételének magyar részről nagy fontosságot tulajdonítottak, jól jelzi, hogy Bárdossy Varga nevében személyesen is szerette volna meghívni a vásárra Anasztasz Mikojan külkereskedelmi népbiztost,⁴¹ amivel nyilván a szovjet részvétel rangját szerették volna emelni.

---

ban is, az 1925. évi vásárra is invitálta a bolsevik államot. A bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltség jelentése Mojszej Frumkin külkereskedelmi népbiztos-helyettesnek. 1925. jan. 14. RGAE f. 413. op. 2. gy. 1991. l. 43. Az 1920-as években és az 1930-as évek elején, a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt több alkalommal járt 2-3 főből álló szovjet kereskedelmi küldöttség Magyarországon. 1929-ben a bécsi kereskedelmi kirendeltség kétfős küldöttsége meglátogatta a BNV-t is. A bécsi kereskedelmi kirendeltség levele Borisz Sztomonjakovnak, a Külügyi Népbiztosság Tanácstestülete tagjának. 1929. júl. 27. AVP RF Georgij Csicserin külügyi népbiztos titkárságának iratai (f. 04.) op. 11. p. 68. gy. 946. l. 22.

38 A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1941. jan. 24. MOL Minisztertanácsai ülések jegyzőkönyvei (K 27), 221. d., 3721. sz., 41–42. fol.

39 A moszkvai magyar követség diplomáciai jegyzéke a Külügyi Népbiztosságnak. 1941. febr. 1. AVP RF f. 077. op. 18. p. 8. gy. 2. l. 37–39.

40 Az OK(b)P KB Politikai Irodája ülésének jegyzőkönyve. 1941. márc. 20. Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkoj isztorii (= RGASZPI), OK(b)P iratai (f. 17). op. 3. gy. 1036. l. 28.

41 Bárdossy távirata Kristóffynak. 1941. ápr. 18. MOL Külügyminisztérium Számjel osztályának iratai (K 74), 37. d. (Moszkvai kimenő táviratok – 1941), 20. fol.

A szovjet kiállítást a hazai sajtó már az előkészületek idején is szenzációként találta. A BNV Stefánia út felőli bejáratától balra kialakított „Nemzetek Terén” 6 külföldi ország épített fel nemzeti pavilont: a Szovjetunió, Németország, Svájc, Szlovákia, Japán, illetve Olaszország kettőt. A moszkvai tervek szerint készített 1000 m² területű pavilon volt a legnagyobb a vásárban szereplő nemzeti épületek között, csak összehasonlításképpen említjük meg, hogy a két olasz pavilon 800, illetve 600 m² területen feküdt, míg a német pavilont mindössze 260 m² alapterületen építették fel. A szovjet kiállítás anyagát három, 60 tonna befogadóképességű teherkocsin indították útnak Moszkvából még április 15-én. A kiállítási anyag másik részét (közel 6 vagonnyi mennyiséget), amit korábban a lipcsei vásáron mutattak be, a Szovjetunió németországi áruelosztó raktáraiból hozták. Április 17-én indult el a szovjet fővárosból az a 3 tagú bizottság, amelyet a *Külkereskedelmi Népbiztosság* a szovjet kiállítás művészeti elrendezése miatt küldött Budapestre.⁴² A magyar sajtóban eleinte olyan hírek is napvilágot láttak, melyek szerint a szovjet pavilonban hivatalos tájékoztató iroda fog az érdeklődők számára felvilágosítást adni a két ország közötti gazdasági kapcsolatokra vonatkozó kérdésekben.⁴³

A szovjet állami kiviteli vállalatok közül a magyar import szempontjából a legfontosabbak, így az ipari nyersanyagokat exportáló Promexport, a textilipari nyersanyagokat (gyapot, len) exportáló Exportlen, és az olajipari termékeket exportáló Nyeftyeszindikat mellett sok más is bemutatta termékeit, így a gabonaműek kivitelét irányító Exporthleb, a prémeket és szőrméket exportáló Szozjusznyina, és a főként különféle élvezeti cikkek (dohány, illóolajok, gyógynövények stb.) forgalmazásával foglalkozó Raznoexport. A kulturális szférát egy könyvterjesztő vállalat (Mezsdunarodnaja knyiga) és egy filmforgalmazó vállalat (Szozjuztorgkino), a turisztikát az állami idegenforgalmi ügynökség, az Inturiszt képviselte.

A május 2-tól 12-ig tartó 36. BNV-t Horthy Miklós kormányzó nyitotta meg, aki ezután népes kíséretével (köztük a felesége és a menyé, Horthy Istvánné, Bárdossy László miniszterelnök, Szendy Károly főpolgármester és Hallósy István, a BNV igazgatója) végigjárta a nemzeti pavilonokat, így a szovjet kiállítást is.⁴⁴ A szovjet pavilont később több prominens politikus is megtekintette, így május 3-án a német birodalmi pénzügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter és Varga József iparügyi és kereskedelemügyi miniszter társaságában, május 5-én József Ferenc főherceg, majd május 6-án Medricky Gejza szlovák kereskedelmi miniszter.⁴⁵

42 Das Ausland auf der Budapester Internationalen Messe. Pester Lloyd 1941. ápr. 18. (Morgenblatt) 10.

43 Épül a vásár. OMKE 1941. ápr. 12. 6.

44 A kormányzó nyitotta meg a Budapesti Nemzetközi Vásárt. Magyar Nemzet 1941. máj. 3. 4.

45 A magyar sajtóban a – valószínűleg magyar felmenővel rendelkező – szlovák politikus keresztnevének magyar megfelelőjét találhatjuk (Medricky Géza), míg ő maga a visszaemlékezéseiben annak szlovák változatát használja. Ld. *Gejza Medricky: Minister spominá*. Bratislava, 1994.

A neves személyek látogatásával kapcsolatban több anekdotaszámba menő történet is fennmaradt. Ezek közül az első éppen Horthyhoz kötődik, ainek szerint egyáltalán nem zavartak a kommunista mozgalomnak a szovjet pavilon oromzatán elhelyezett nagyméretű jelképei, a sarló és a kalapács, illetve a vörös csillag, amelyek ebben az esetben a Szovjetunió állami szimbólumaiként kerültek oda. Ezt az esetet Geiger Béla, a budapesti szovjet követség magyar származású sajtóreferense és tolmácsa a következőképpen idézte vissza egy 1981-ben vele készített interjúban: „Amikor már valamennyire csökkent a tolongás, magyar részről bejelentették, hogy a kormányzó meg akarja tekinteni a kiállítást. Azonban látogatását nem kívánja nyilvánossá tenni. Ezért csak feleségével és Bárdossy Lászlóval jelent meg. Horthyné nagy tetszését fejezte ki, követünk kérte, hogy a kormányzó írjon be valamit a vendégeknyvbe. Horthy ekkor tanácstalanul Bárdossyra nézett, nem tudta mitévő legyen. Zavart pillanatok következtek. Követünk javasolta ekkor Horthynak, hogy saját kezűleg írja be nevét és látogatásának dátumát a vendégeknyvbe. Így is lett”.⁴⁶ Saronov József Ferenc főherceg látogatását is megörökítette a diplomáciai naplójában: „A kiállítás megnyitásának napján, azt követően, hogy fogadtam a kormányzót és megmutattam neki a kiállítást, József Ferenc főherceg megkért, hogy adjam át őszinte köszönetét kormányunknak, amiért visszajuttatta Magyarországnak a Szovjetunióban őrzött zászlókat. [Az 1848-as honvédszászlókat – S. A.] Azt válaszoltam, hogy szívesen megteszem ezt. Majd a főherceg arra kért, írjam meg Moszkvába egy kérését: »Neves személyek autogramjait gyűjtöm. Nagyon kérem, tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy Sztálin úr elküldhesse nekem az autogramját.« Megígértem, hogy megírom. A főherceg megjegyezte, bizonyára nem olyan könnyű megszerezni Sztálin úr autogramját, de reméli, hogy teljesítik ezt a kérését”. A követ feljegyezte azt is, hogy Varga kereskedelemügyi miniszter és Szendy budapesti főpolgármester hálás köszönetüket fejezték ki amiatt, hogy a Szovjetunió még „ilyen nehéz időkben is” részt vett a kiállításon.⁴⁷

Amellett, hogy ez a két elbeszélés számos homályos emléket vagy pontatlan adatot is tartalmaz,⁴⁸ némiképp érzékeltetik a szovjet kiállítási anyag iránt megnyilvánuló széles körű érdeklődést. A hazai sajtóbeszámolók egyöntetűen megállapították, hogy a BNV legnépszerűbb nemzeti kiállítása a Szovjetunióé lett, és a szovjet pavilon előtt állandóan hosszan kígyózó sorokról, tumultuózus jelenetekről tudósítottak.⁴⁹ Május 4-én állítólag a kiállítást megtekintő német és ma-

46 Geiger B.: i. m. 488. Geiger Béla, vagy oroszosított nevén Bela Janovics Grigorjev még gyerekként, a magyar–szovjet hadifogoly-csere egyezmények révén került a Szovjetunióba a szüleivel együtt 1922-ben. 1940 nyarától a budapesti szovjet misszió dolgozott sajtóreferensként és tolmácsként.

47 Transzilvánshkij voprosz. Vengero–ruminszkij tyerritorialnij szpor i SZSZSZR 1940–1946. Dokumenti rosszijszkij arhivov. Otv. red. Tofik Iszlamov. Moszkva, 2000. 151.

48 Így pl. Horthy látogatását nem előzhette meg „tolongás”, mivel az ő sétájának ideje alatt zárva tartott a vásár a nagyközönség előtt. A hazai sajtóbeszámolók szerint Horthyt nem csak a hozzátartozói és Bárdossy kísérték a pavilonokba. József Ferenc főherceg látogatására valószínűleg nem máj. 2-án, hanem 5-én került sor.

49 A pavilon belső terét és a kiállítási anyagot leginkább a Népszava cikkeinek leírásai alapján tudjuk a képzeletünkbe idézni. Ld. pl. Kovai Lőrinc: Tarka mozaikok a Nemzetközi Vásárról. Nép-

gyar politikusok csak úgy tudtak végighaladni az épületen, hogy a szovjet személyzet külön őrséget biztosított a pavilont „ostrom alatt tartó” tömeg távoltartására.⁵⁰ A rendet egyébként is csak különleges biztonsági intézkedésekkel tudták szavatolni, a pavilon bejárata elé farudakból és kötelekből összeeskábált folyosót építettek annak érdekében, hogy a közönséget rendezettebben tudják bebocsátani. A látogatók száma mégis olyan magasra duzzadt, hogy egy ízben még Geiger Béla testi épségét is veszélyeztette.⁵¹

A kommunista propaganda kérdése

A BNV szovjet pavilonjáról készített korabeli fényképeken jól látható az is, hogy annak bejárata előtt lovascsendőrök vigyázták a rendet,⁵² bár ez nemcsak a tömeg féken tartásával magyarázható, hanem minden bizonnyal azzal a szándékkal is, hogy elejét vegyék a magyar kommunisták megmozdulásainak. A városban ugyanis olyan híresztelések terjedtek el, melyek szerint a szovjet pavilon előtt spontán összeverődő tömeg erejét kihasználva a munkásság tüntetéseket szervezhet. Eddig nem bukkantunk ezt közvetlenül bizonyító adatra vagy dokumentumra, sőt, azt még a szociáldemokrata párt orgánuma, a *Népszava* is elismerte, hogy „a szovjet pavilonnál a város minden rétege kíváncsian várja a látnivalókat”.⁵³ Noha Geiger Béla is azt állította, hogy „a bemutatóra nemcsak a kommunisták és szimpatizánsok jöttek el, hanem mindenki, aki hallani akart valamit a Szovjetunióról”, az óriási érdeklődést és a kiállítás kétségtelen sikerét alapvetően a „dolgozó tömegek Szovjetunió melletti szimpátianyilvánításának” tudta be. Ezzel magyarázta azt is, hogy – állítása szerint – a magyar szervezők egyszer be akarták záratni a szovjet pavilont,⁵⁴ amire semmilyen bizonyíték nincsen. Kristóffy József moszkvai követ ezzel szemben úgy értékelte az eseményeket, hogy a BNV-n sokan estek a „szovjet pavilon által kifejtett szemfényvesztő és teljesen félrevezető propaganda hatása alá”,⁵⁵ tehát ő a szovjet kiállítás sikere mögött egy tudatosan megszervezett politikai propagandát sejtett. Noha a jelenleg rendelkezésünkre álló forrásokban a Komintern direkt pro-

---

szava 1941. máj. 6. 7. A szovjet pavilon sikeréhez nyilván az is hozzájárult, hogy az 1941. évi BNV rekorderedménnyel zárult, mintegy 1,3 millió látogatója volt, ami az egy évvel korábbi számhoz képest 45%-os emelkedést jelentett. A BNV vezetősége ugyanis különféle kedvezményekkel próbálta a rendezvényre csalogatni a közönséget, pl. vasúti utazási kedvezményekkel, vagy különvonatok indításával a Székelyföldről. Rekorderedménnyel zárult a Vásár. A B. N. V. zárójelentése. A Piac (Az OMKE melléklapja) 1941. máj. 24. 5.

50 A német pénzügyminiszternek nagyon tetszett a Nemzetközi Vásár. Magyar Nemzet 1941. máj. 4. 17.

51 Geiger B.: i. m. 487–488.

52 Ld. pl. A Budapesti Nemzetközi Vásárok története. Szerk. Kapalyag Imre. Bp. 1996. 11. sz. kép. (Oldalszám nélkül.)

53 Milyen szemmel nézi a BNV látnivalóit a munkáslátogató? Népszava 1941. máj. 4. 11.

54 Geiger B.: i. m. 487–488.

55 A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941. I. m. 314–315.

pagandájára semmi sem utal, a kiállításon lehettek olyan vizuális eszközök, például a Szovjetuniót népszerűsítő dokumentumfilmek, prospektusok, albumok stb., amelyekkel – egyesek megítélése szerint – akár közvetett befolyást is lehetett gyakorolni a szemlélődőkre.⁵⁶

A magyar vezetők ideológiai alapú félelmei a kiteljesedő gazdasági kapcsolatok nyomán esetleg életre kelő bolsevik agitációval szemben leginkább a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség jogállása körül kibontakozó polémia kapcsán érzékelhetők. A moszkvai tárgyalások során a magyar diplomácia nem tudta elérni, hogy újra rögzítsék a kereskedelmi kirendeltség státuszainak maximális számát a kereskedelmi kirendeltség jogállását szabályozó jegyzőkönyvben. Személyi kérdésekben a jegyzőkönyv csak arról határozott, hogy a kereskedelmi kirendeltség vezetője és annak két helyettese élvezi a diplomáciai képviselők tagjait megillető összes jogot és kiváltságot. Az OK(b)P Politikai Irodája alig néhány nappal a kereskedelmi szerződés megkötése után, már szeptember 6-án ki-nevezte a budapesti kereskedelmi kirendeltség vezetőjét Nyikolaj Vozssov személyében,⁵⁷ aki azonban csak valamikor november első felében érkezhetett meg állomáshelyére, ugyanis az első hivatalos megbeszélésére, amit Práger Pállal, a Ganz főigazgatójával folytatott, november 15-én került sor.⁵⁸

A kirendeltség létszámát ezt követően szinte hetek alatt öt főre töltötték fel, ráadásul a Szovjetunióhoz szállító magyar vállalatok ipari telepeinek megtekintése, valamint a Szovjetunióba exportálandó áruk szabványainak és gyártási folyamatának ellenőrzése végett – főként 1941 első felében – nagy számban Budapestre érkező, s ott akár két hónapot is eltöltő szovjet mérnökök budapesti tartózkodásuk ideje alatt a kereskedelmi kirendeltség felügyelete alatt álltak, így ideiglenesen annak állományát gyarapították. Ez egy idő után a magyar vezetés számára is feltűnt, hiszen az 1934. február 6-i bizalmas levélváltás a felállítandó (de ténylegesen csak 1940-ben felállított) kereskedelmi kirendeltség személyi létszámát három főben limitálta. A szovjetek joggal hivatkozhattak arra, hogy az 1941. szeptember 3-i jegyzőkönyv nem köti meg a kezüket a képviselő személyi állománya tekintetében. Úgy tűnik azonban, hogy a magyar diplomácia igyekezett megakadályozni a kereskedelmi kirendeltség személyi apparátusának tovább-

56 A Népszava egyik tudósítója pl. még a kiállítási tárgyak felszerelése idején bejárta a helyszínt. Tájékoztatója nyomán kiderült, hogy az egyik teremben részleteket fognak vetíteni szovjet művészfilmekből és dokumentumfilmekből. Ezek között olyanok is voltak, mint pl. a kifejezetten háborús propagandafilmmek szánt, a Vörös Hadsereg finnországi harcait bemutató Mannerheim-vonal c. film. *Földes Mihály*: A Szovjetunió ipara, kereskedelme és mezőgazdasága bemutatkozik a Budapesti Nemzetközi Vásáron. Népszava 1941. ápr. 26. 3–4.

57 Az OK(b)P KB Politikai Irodája ülésének jegyzőkönyve. 1940. szept. 6. RGASZPI f. 17. op. 3. gy. 1027. l. 21.

58 Vozssov feljegyzése a Prágerrel folytatott megbeszéléséről. 1940. nov. 15. RGAE f. 413. op. 13. gy. 2772. l. 266. Vozssov a nov. 18-án kelt feljegyzésében leírta, hogy megérkezése után csak a Ganz és a MÁVAG képviselőivel tárgyalt nov. 15-én, ill. 16-án. Erre ld. Vozssov feljegyzése a Rosty-Forgách Ferencsel, a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának helyettes vezetőjével folytatott megbeszéléséről. 1940. nov. 18. Uo. l. 262.

bi felduzzasztását, ezért mégiscsak visszakanyarodott az 1934. február 6-i bizalmas levélváltásban foglaltakhoz, s eltérően értelmezve annak időbeli hatályát azzal érvelt, hogy noha az 1940. szeptember 3-i jegyzőkönyvben a képviselő státuszát és feladatkörét részletesen meghatározták, az nem írta felül a hat évvel korábbi megszorítást a személyi létszámmra vonatkozóan. Ennek a diplomáciai pengeváltásnak a következménye lett, hogy Kristóffy, az 1934. február 6-i bizalmas levélváltásra hivatkozva, 1941. április 19-én visszatartotta a vízum kiadását a budapesti kereskedelmi kirendeltség két új munkatársának addig, amíg a *Külügyi Népbiztosság* nem ad külön felvilágosítást az említett személyek magyarországi úti célját illetően.⁵⁹

Magyarországon a katonai vezetés körében is tapasztalható volt az ellenszenv, vagy legalább a bizalmatlanság a kereskedelmi szerződéssel és a kibontakozó magyar–szovjet üzleti kapcsolatokkal szemben, főleg amiatt, hogy annak logikus következményeként megnőtt a Magyarországra beutazó szovjet gazdasági szakemberek, mérnökök száma. Werth Henrik vezérkari főnök egy ízben például arról értesítette Csáky István külügyminisztert, hogy információi szerint a Ganz hajógyárában és vagongyárában a szovjetek 4-4 főből álló mérnöki ellenőrző bizottságot kívánnak állomásoztatni. Werth úgy ítélte meg, hogy ennek a „bizottságnak” „a *hadiüzemekben* [sic! – S. A.] való állandó és fenntartás nélküli tartózkodása állambiztonsági szempontból nem kívánatos és veszélyes”, ezért arra kérte a Dész teret, hogy ha a szovjetek valóban előterjesztenék erre vonatkozó kérelmüket, akkor a bizottság taglétszámát csak a feltétlenül szükséges létszámban engedélyezze, a működésének ellenőrzése céljából állandó összekötőt osszanak mellé, illetve a mozgását csak az épülő hajók telephelyeire korlátozzák.⁶⁰

Arra, hogy 1941-ben valójában már hányan lehettek a budapesti kereskedelmi kirendeltség állományában, egyéb forráscsoportok híján, leginkább egy bolgár levéltári irat alapján következtethetünk, amire nemrég bukkantunk rá szófiai kutatásaink során. A Szovjetunió megtámadása után Németország, illetve közép-európai szövetségesei (Magyarország, Szlovákia, Románia) és a Szovjetunió között megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. A budapesti, és a szintén Magyarországon internált pozsonyi szovjet külképviseletek munkatársait a bolgár és a török kormány közreműködésével cserélték ki a moszkvai szlovák és magyar követség munkatársaira. A Magyarországon internált szovjet állampolgárok átengedésére július 10-én került sor a bolgár–török határon, a szvilengrádi vasútállomáson. A bolgár kormány a csere bolgár részről történő lebonyolítására a *Külügyminisztérium* különmegbízottját, Ivan Sztancsov követségi titkárt nevezte ki,⁶¹ aki a

59 A moszkvai magyar követség diplomáciai jegyzéke a Külügyi Népbiztóságnak. 1941. ápr. 19. AVP RF f. 077. op. 18. p. 8. gy. 1. l. 115.

60 Werth átirata Csákynek. 1941. márc. 3. MOL Külügyminisztérium Politikai osztályának rezervált iratai (K 64), 90. cs., 1941/24. t., 116/1941. res. sz.

61 A Külügyminisztérium megbízólevele Ivan Sztancsov számára. 1941. júl. 3. Centralen Dársaven Arhiv, Külügyminisztérium Politikai osztályának iratai (f. 176). op. 8. a. e. 1041. l. 1.

megérkezése után a helyszínen egy listát állított össze az időközben oda szállított szovjet tisztviselőkről. Eszerint a budapesti és a pozsonyi szovjet missziók (mindkét országban a követség és a kereskedelmi kirendeltség) együttes személyi létszáma 61 fő volt, amelyből – a Budapestre érkező mérnökökkel együtt – akkor nyolc fő tartozott a budapesti kereskedelmi kirendeltség állományába.⁶²

Az eddigi kutatásaink során nem bukkantunk olyan dokumentumra vagy adatra, amely a külképviseleteken alkalmazott diplomaták vagy diplomáciai immunitást nem élvező szovjet tisztviselők direkt propagandáját igazolná. A Magyarországra érkező szovjet mérnökökkel szembeni bizalmatlanság talán nem lehetett alaptalan, de nem azért, mert az általuk meglátogatott gyárak munkásait izgatták volna, hanem azért, mert „ipari kémkedéssel” is foglalkozhattak. Így például Viktor Koroljev, akit a *Közlekedésügyi Népbiztosság* küldött Budapestre a *Weiss Manfréd Művek* és a MÁVAG szerelőüzemeinek tanulmányozására, illetve vasúti kocsitengelyek megrendelésére és átvételük lebonyolítására,⁶³ eljutott számos más üzembe is, így a *Magyar Acélárugyár Rt.* gyártelepére, ahol hadifelszereléseket (tüzérségi fegyveralkatrészek, lövedékek) is gyártottak. A látogatásról készített kézírásos beszámolójában viszonylag alapos leírást adott a gyárról és az ott folyó tevékenységről. Azokban a napokban, amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, sikerült szóba elegyednie a munkásokkal is, akikkel a Szovjetunióról, valamint munka- és életkörülményeiről beszélgetett.⁶⁴

A magyar–szovjet kereskedelmi forgalom egyenlege és tanulságai

Véleményünk szerint még mindezen fentebb ismertetett félelmeket és aggodalmakat is tekintetbe véve, a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok története és jellege 1940–1941 folyamán inkább arra szolgál bizonyítékkul, hogy a magyar külkereskedelmi politikát a Szovjetunió irányában nem determinálhatták kizárólag ideológiai szempontok. Noha az ideológiai fenntartások korábban, az 1920-as, 1930-as években kismértékben befolyásolták, akkor sem játszottak elsődleges szerepet abban, hogy a két ország között nem alakultak ki érdemi gazdasági kapcsolatok,⁶⁵ ezt sokkal inkább a különféle gazdaságsszervezési, finansziális és infrastrukturális (szállítási) feltételek hátráltatták. 1939–1940 folyamán a háborús állapotok által generált gazdasági változások Magyarország számára

62 Sztancsov kimutatása a szovjet missziók állományáról. 1941. júl. 10. Uo. I. 129–130.

63 A budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség levele a Weiss Manfréd Műveknek. 1941. ápr. 25. MOL Weiss Manfréd Acél- és Féművek Rt. Kereskedelmi Irodájának iratai (Z 406), 463. cs., 9434. sz.

64 Koroljev feljegyzése a Közlekedésügyi Népbiztosságnak. Dátum nélkül. (1941. júl. 8. után.) RGASZPI f. 17. op. 36. gy. 202. l. 8. Megjelent: *Seres Attila: Szovjet kolónia egy „fasiszta” országban. Pártmunka, karrier és hétköznapiak a budapesti szovjet követségben 1934–1941.* Fons 10(2003) 428–429.

65 Erre ld. *Seres Attila: A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után.* Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez (1923). Századok 140(2006) 79–125.

elodázhatatlanná, a részben szintén a háború termékének tekinthető újszerű geopolitikai konstelláció pedig a Szovjetunió politikai, stratégiai számításaiban előnyössé tették az együttműködést gazdasági téren.

Jól tükrözi a magyar kormány viszonyulását a megállapodásokhoz Reményi-Schneller Lajos nyilatkozata, amelyben a magyar nyersanyag-ellátás szempontjából kiemelte azok jelentőségét,⁶⁶ vagy Csáky István külügyminiszternek az Országgyűlés Képviselőházának november 13-i ülésén elmondott beszéde, amelyben a külügyi tárca vezetője józanul, és a szovjet állam világpolitikai súlyát realisan értékelve kifejtette: „Szovjet-Oroszországgal kapcsolataink korrektek és normálisak. Moszkvában bizonyára tapasztalták a gazdasági tárgyalások idején, hogy a magyar kormány őszintén törekszik gazdasági kapcsolatait az Orosz Birodalommal kimélyíteni. [...] A magyar kormány tökéletesen tisztában van a Szovjetorosz Birodalom gazdasági és politikai súlyával”.⁶⁷ A kereskedelemügyi tárca november 15-i költségvetési vitáján a szerződések jótékony hatása mellett érvelt Varga József ipari és kereskedelemügyi miniszter is.⁶⁸

A hazai sajtó és levéltári források alapos áttanulmányozása után kijelenthetjük, hogy a kormány mellett a magyar politikai elit is egyöntetűen pozitívan értékelte a kereskedelmi szerződést és annak gazdasági hatásait Magyarországra nézve. Nem bukkantunk olyan értékelésekre vagy nyilatkozatokra, amelyek a szerződés kapcsán a bolsevik propaganda rémét festették volna a falra.⁶⁹ A külügyi tárca november 13-i képviselőházi költségvetési vitájában nemcsak Hoss József kormánypárti képviselő és a Kárpátaljáról behívott Demkó Mihály, aki Kárpátalja kormánybiztosának volt a gazdasági tanácsadója, hanem szélsőjobboldali érzelmű képviselők, így Rajniss Ferenc⁷⁰ és Rátz Kálmán⁷¹ is a szerződések mellett érveltek. A politikai elit ezzel kapcsolatos felfogására jellemző, ahogyan Rajniss vélekedett a magyar–szovjet viszonyról: „A korrekt orosz–magyar viszony, amely ma már a kereskedelmi kapcsolatok felvételére vezetett, kizár tulajdonképpen minden propagandát ebben az országban, s tőlünk is csak annyit követel meg, hogy Oroszország belső életét szuverén orosz ügynek tekintsük.”⁷² Rátz Kálmán kissé

66 Die Finanz- und Wirtschaftspolitik der Regierung. Finanzminister Dr. Reményi-Schneller kündigt in seinen Exposé wichtige Wirtschafts- und Finanzreformen an Verringerung des Gesamtdefizits auf 48 Millionen. Pester Lloyd 1940. okt. 23. (Morgenblatt) 1–3.

67 Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. VII. Bp. 1941. 293–294.

68 I. m. 446–449.

69 Erre ld. pl. Dr. Artur Székely: Außenhandel der Sowjetunion und die ungarisch–russischen Handelsabkommen. Pester Lloyd 1940. okt. 20. (Morgenblatt) 12–13.

70 Rajniss 1939-ben Imrédy Béla szélsőjobboldali pártjának, a Magyar Megújulás Pártjának programjával került be a parlamentbe. Igaz, nem sokkal később kilépett a pártból.

71 Rátz Kálmán Hubay Kálmánnal együtt egyik alapítója volt a Nyilaskeresztes Pártnak. 1939-ben a párt mandátumával került be a parlamentbe, igaz, nem sokkal később kilépett a pártból. 1935-től volt országgyűlési képviselő, s képviselőisége idején szerzett bölcsészdoktori címet. Az 1940-es évek első felében Oroszországról írt néhány könyve és szakmunkája tette ismertté a nevét.

72 Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. VII. I. m. 287.

még lassúnak is ítélte a magyar–szovjet gazdasági közeledés ütemét, és egy sokkal offenzívabb gazdasági behatolást javasolt a Szovjetunióba a vízi szállítási útvonalak fejlesztésével, kereskedelmi jogkörrel rendelkező új konzulátusok megnyitásával a szovjet kikötővárosokban és ipari központokban, illetve Közép-Ázsiában.⁷³

Az 1940. augusztusi moszkvai tárgyalásokon elért szóbeli megállapodás értelmében a magyar kormány valóban megkezdte a magyar kereskedelem képviselői-szervezeti rendszerének kiépítését a Szovjetunióban. 1940 őszén a moszkvai magyar követségre kereskedelmi attasét nevezték ki Krausz Rolf személyében, aki egykoron a független balti államokba akkreditált magyar kereskedelmi megbízottként tevékenykedett, s korábbi balti állomáshelyén a Szovjetunió gazdasági viszonyait is figyelemmel kísérte és tanulmányozta. Rajta kívül nem hivatalos diplomáciai kiküldöttként, hanem a szovjet export finanszírozásában érdekelt két nagybank, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* és a *Magyar Általános Hitelbank* állandó üzleti képviselőjeként 1941 tavaszán hosszú hónapokig Moszkvában tartózkodott Haris Oszkár bankszakember is. A Külkereskedelmi Hivatalban ettől kezdve Rankó Arzén személyében állandó „oros referens” tevékenykedett, aki a Szovjetunióval kapcsolatos kereskedelmi ügyek koordinálásának lett a felelőse. Az áruforgalom alakulásának tendenciáit vizsgálva (lásd az 1–2. táblázatot) kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy az 1940. évi kereskedelmi szerződés hozott némi eredményt a gazdasági kapcsolatokban, különösen 1941 első felében, a Magyarországra irányuló szovjet export fellendülésével.

1. táblázat

A magyar–szovjet kereskedelmi forgalom alakulása 1939–1941⁷⁴

Év	Magyar kivitel a Szovjetunióba (tonna)	Magyar kivitel a Szovjetunióba (ezer pengő)	Magyar behozatal a Szovjetunióból (tonna)	Magyar behozatal a Szovjetunióból (ezer pengő)
1939	–	–	918,5	253
1940	5,98	36	1 071,9	531
1941 (első félév)	2416+14 365 db ⁷⁵	1536	21 104	10 819

73 I. m. 302–303., 473–476. A szélsőjobboldali érzelmű országgyűlési képviselőknek a Szovjetunióval szimpatizáló nyilatkozatát nyilván az is befolyásolta, hogy Németország és a Szovjetunió az 1939. aug. 23-i megneemtámadási egyezmény aláírása óta szövetségeseknek számítottak, és a német–szovjet politikai-gazdasági együttműködés, majd az annak nyomán magának utat törő magyar–szovjet gazdasági közeledés legitimitását és racionalitását nem volt ildomos megkérdőjelezniük. Erre ld. pl. *Sipos Balázs*: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk* 41(1996) 2. sz. 107–132.

74 Saját szerkesztés. Forrás: *Pap László*: A Szovjetunió külkereskedelmi forgalma. *Magyar Statisztikai Szemle* 23(1945) 1–6. sz. 91–94.

75 A csak darabszámban megadható árucikkek, ebben az esetben rádiócsövek.

2. táblázat

A Szovjetunió részesedése Magyarország teljes exportján és importján belül 1939–1941⁷⁶

Év	A Szovjetunió részesedése a magyar kivitelben	A Szovjetunió részesedése a magyar behozatalban
1939	–	0,05%
1940	0,01%	0,09%
1941 (első félév)	0,19%	1,48%

Mindez a látványos fejlődés ellenére korántsem volt olyan mértékű, ami elégedettséggel tölthette volna el a magyar vezetést. A magyar dokumentumokban több helyütt is találkozunk azzal a kormányzati vélekedéssel, amely szükségesnek vélte a magyar nehézipari termelés némi átütetmezését abból a célból, hogy lehetővé váljék a magyar–szovjet gazdasági megállapodások mihamarabbi teljesítése, és ezzel a magyar gazdasági infrastruktúra számára létfontosságú nyersanyagokhoz való hozzáférés. A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok minél hatékonyabb központi áttekinthetőségének és centralizált irányításának szándékát eléggé plasztikusan szemlélteti a kormány 1941. április 17-én kiadott sajtóközleménye, amely a következőképpen fogalmazott: „A rendkívüli gazdasági viszonyok, különösen a nyersanyag-gazdálkodás kérdése szükségessé teszik, hogy az állam illetékes szervei útján fokozott felügyeletet gyakoroljon az egyes cégek által kivitelre kínált és behozni szándékozott áruk felett. Különösen szükség van fokozott felügyelet gyakorlására a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatokban, mert ebben a nagy fontosságú és szerződésileg nemrég létesített kereskedelmi összeköttetésben többször előfordult, hogy az áruk lekötése nem volt lehetséges”. A kormány felhívta a szovjet–magyar üzleti kapcsolatokban érdekelt cégek figyelmét, hogy a jövőben csak azok fognak kiviteli és behozatali engedélyhez jutni, akik a Szovjetunióval kapcsolatos minden ténykedésüket előzőleg bejelentették a Külkereskedelmi Hivatal Államközi osztályának.⁷⁷ Ennek a kormányzati központosító törekvésnek esett áldozatul a Ganz-gyár is.

Azok után, hogy Magyarország 1941. június 27-től belépett a Szovjetunió elleni háborúba, a magyar–szovjet kereskedelmi szerződés, és az abból leágazó üzletek teljesítése lehetetlenné vált. A Ganz már előrehaladott gyártási fázisban lévő hajóinak további sorsáról gyökeresen eltért az illetékes szakminiszter, Varga József, és a vállalat vezetőinek az álláspontja. Utóbbiak úgy vélték, hogy a majdan

⁷⁶ Saját szerkesztés. Forrás: *Pap L.*: i. m. 91. Arra vonatkozóan, hogy Magyarország részesedése mekkora volt a teljes szovjet kivitelben és behozatalban, nem találtunk kimutatásokat. A szovjet statisztikák az egyes országok százalékarányos részesedésénél a Szovjetunió külkereskedelmi forgalmában nem tüntetik fel külön Magyarországot, nyilván azért, mert a nagy európai kereskedelmi partnerországaihoz képest teljesen elhanyagolható volt vele az áruforgalma.

⁷⁷ Die Überwachung des Außenhandels mit der Sowjetunion. Pester Lloyd 1941. ápr. 17. (Morgenblatt) 8.

elkészülő hajók fenntartás nélküli értékesítése a gyárra nézve veszélyt jelent, mert a háború után a békeszerződés fog rendelkezni azok sorsáról. Arra kérték ezért Vargát, hogy az ország érdekében hozott „áldozatvállalása” miatt mentesítse a vállalatot az esetleges szovjet kártérítési igények esetén rá háruló kötelezettségek alól. Megítélésük szerint ugyanis háborús jóvátétel esetén az esetleges szovjet kártérítési igény összege konvergens lesz a szovjet szállítások összértékével, ami pedig a Ganz teljes alaptőkéjével egyenlő, tehát a vállalat tönkremenetelét vonná maga után. A cég vezetői úgy értesültek, hogy az addigi szovjet szállítások értéke összesen 2,5 millió dollárra rúgott, ami 12,5 millió pengőnek felel meg, vagyis éppen annyi, mint a vállalat alaptőkéje.⁷⁸ Noha a fenti, 1. számú táblázatból látható, hogy a szovjet szállítások összértéke mintegy 10,8 millió pengőt tett ki, a Ganz félelmei nem voltak teljesen alaptalanok, és a levéltári források alapján valószínű, hogy a vállalatot korábban ért restriktciók emlékére vezethetők vissza. A Ganz ugyanis az első világháború után egyszer már pórul járt: a háború idején az Osztrák–Magyar Monarchia kormánya által rekvirált hajóit a békekötés értelmében az eredeti megrendelő, Görögország részére újból meg kellett építenie a saját költségén.⁷⁹ A kereskedelemügyi minisztert mindez nem befolyásolta, s a Ganzt érő veszteségeket negligálva „megtiltotta”, hogy a vállalat az építést a Magyarországgal hadban álló Szovjetunió igényei szerint tovább folytassa, sőt elrendelte, hogy a hajók értékesítésére nézve olyan konstrukciót válasszon, amellyel a hajók esetleg a magyar honvédelmi célok szolgálatába állíthatók.⁸⁰

A kereskedelmi szerződés keretén belül meginduló áruforgalom addigi egyenlegét a Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok megszakadásának hírére a *Külügyminisztériumban* készítették el. Eszerint Magyarország mintegy 345 tonna pamutot, 915 tonna pamuthulladékot, 15 ezer 600 tonna foszfátot, és 250 tonna hengerolajat hozott be a Szovjetunióból, míg 1 db generátort, 3800 db vasúti kocsitengelyt, 1300 tonna olajszállító csövet, 14 ezer 365 db rádiócsövet szállított ki. A Szovjetunió mintegy 800 ezer dollár értékű előleget és 450 ezer dollár értékű vételárat fizetett ki, míg Magyarország 1 millió 225 ezer dollár értékű akkreditívet nyitott meg a Szovjetunió Állami Bankjában, amiből körülbelül félmillió dollár értékű nyersanyag leszállítására nem került sor. Összességében véve Magyarország negatív szaldóval került ki a Szovjetunióval folytatott kereskedelméből: a háború kitörésének pillanatában valamivel több, mint 400 ezer dollárral tartozott a szovjet államnak.⁸¹

A Szovjetunióval folytatott kereskedelemről fakadó követelések és tartozások kérdését a magyar kormány egyoldalú likvidáció útján kívánta megoldani. A

78 A Ganz feljegyzése a hajók ügyének állásáról. 1942. jún. 10. MOL Ganz Műszaki osztályának iratai (Z 429), 37. cs. 180. sz.

79 A Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. 1941. szept. 16. MOL K 27, 231. d., 3814. sz., 27–30. fol.

80 Varga levele a Ganz igazgatóságának. 1941. szept. 24. MOL Z 429, 37. cs. 180. sz. Az ipari és kereskedelemügyi miniszter a Ganzhoz intézendő levelét a Minisztertanáccsal is elfogadtatta. Erre ld. az előző jegyzetet.

81 Az adatok kerekített értékek. A Külkereskedelmi Hivatal kimutatása a magyar–szovjet kereskedelmi forgalom egyenlegéről. 1941. jún. 24. MOL K 69, 759. cs., 1941–I–1. t., 5–9. fol.

kérdést az 5.910/1942. M. E. sz. rendelet szabályozta. Ez kimondta, hogy a magyarországi cégek, mindazokat a tartozásaikat és követeléseiket, amelyek az egyezmény alapján megkötött jogügyletekből, illetőleg az üzleti kötelezettség lehetetlenné válásából keletkeztek, a rendelet hatálybalépésétől számított harminc napon belül írásban kötelesek bejelenteni a Külkereskedelmi Hivatalnál. A bejelentéshez mellékelni kellett a tartozás, illetve követelés eredetére, fennállására és összegére vonatkozó bizonyítékokat, amelyek hitelességét a hivatal akár számvizsgálók kiküldése révén is ellenőrizhette. Az esetleges tartozásokat a Külkereskedelmi Hivatalhoz az e célból nyitott számlára kellett befizetni pengőben. A befizetett összegeket a Szovjetunió Állami Bankjával szemben fennálló követelések kiegyenlítésére fizették be, ha azok fennállását a Külkereskedelmi Hivatal megállapította. Azt, hogy a befolyt összegekből mely követeléseket és milyen mértékben kell kielégíteni, a Külkereskedelmi Hivatal határozhatta meg. A rendelet értelmében a Külkereskedelmi Hivatalnak határozathozatal előtt a pénzügyminiszter mellett létesített bizottsághoz kellett fordulnia állásfoglalás végett. A bizottság elnökből és négy tagból állt, annak elnökét a pénzügyminiszter, egy-egy tagját a kereskedelem- és közlekedésügyi, az iparügyi miniszter, és az igazságügyi miniszter, illetve a *Magyar Nemzeti Bank* jelölte ki.⁸² A magyar állam tehát a Szovjetunióval szemben követeléssel bíró cégek kárát a Szovjetunióval szemben fizetésre kötelezett cégek tartozásából kívánta kiegyenlíteni, mit sem törődve azzal, hogy a mintegy 400 ezer dolláros magyar tartozás egy másik állam kincstárát illette volna.

A Ganz a Masinimporttal szembeni tartozásait kerekítve 3 millió pengőre tette, amiben az 1941 elején átutalt 475 ezer dollárnyi előleg is benne foglaltatott. A követeléseit ugyanakkor – szintén kerekítve – 1,5 millió pengőben állapította meg, tehát mintegy 1,5 millió pengőnyi tartozást ismert el.⁸³ A Külkereskedelmi Hivatal elnöke ugyanakkor nem ismerte el a Ganz által feltüntetett 1,5 millió pengős követelést, és felszólította a céget, hogy a fennálló 3 millió pengős tartozását 15 napon belül fizesse be a Külkereskedelmi Hivatal ebből a célból megnyitott számlájára.⁸⁴ Ez a Ganz 12,5 millió pengős teljes alaptőkéjének valamivel kevesebb, mint a negyedét jelentette.

A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1940–1941. évi története további vizsgálódásokra és vitákra ösztönöz abban a – ma sem kevésbé aktuális – kérdésben, hogy vajon meddig terjedhet az állam szerepvállalása a gazdaság működésében és működtetésében, mik lehetnek annak a határai és korlátai. Látható, hogy a rendkívüli háborús viszonyok közepette a kormányzat durván beavatkozott a szabadpiaci folyamatokba, és hatalmi eszközöket alkalmazott a gazdasági javak elosztásánál, különösen a gazdasági infrastruktúra működtetéséhez nélkülözhetetlen

82 A m. kir. minisztérium 1942. évi 5.910. M. E. számú rendelete a Magyar Királyság és a Szocialista Szovjetköztársaságok Uniója között létesült és a 6.400/1940. M. E. számú rendelettel közzétett kereskedelmi és hajózási szerződés keretében megkötött ügyletekből eredő tartozások és követelések rendezése tárgyában. Budapesti Közlöny 1942. okt. 11. 5.

83 A Ganz bejelentése a Külkereskedelmi Hivatalnak. 1942. nov. 10. MOL Z 429, 37. cs., 180. sz.

84 Rosszlav levele a Ganznak. 1943. jún. 30. Uo.

nyersanyagok beszerzése és disztribúciója terén. Ezért azt mondhatjuk, hogy 1940 nyarán magyar részről már egy sok elemében „államkapitalista” gazdaságpolitikai gyakorlat került érintkezésbe a nyugati tőkés világban teljesen elutasított szovjet „államszocialista” gazdaságszervezési modellel. Mindemellett ebben az egész történetben a Ganz-gyárra gyakorolt kormányzati presszió, majd nyilvánvalóan a kormány politikájából kifolyólag a vállalatot érő károk, s végül az államrezon érdekeit egyoldalúan érvényesítő megoldás az állami szerepvállalás (beavatkozás) értelmét is különösen elgondolkodtatóvá teszik számunkra.

ATTILA SERES

HUNGARIAN-SOVIET TRADE RELATIONS BETWEEN 1939 AND 1941 ADDITIONAL MATERIAL TO THE ANALYSIS OF HUNGARIAN FOREIGN TRADE BEFORE ENTERING INTO WAR. (PART II)

The Hungarian and the Soviet governments entered into a commercial contract and a pertaining barter and payment agreement in Moscow on 3 September 1940. Nevertheless, the real trade between the Soviet Union and Hungary could not start until the two governments established the conditions of rail transportation on the common border of the two states. After long negotiations, representatives of the two states finally entered into two agreements in Moscow, which could settle the matters of infrastructure. On 4 February 1941 the convention on launching direct postal, telegraph and telephone connections was signed, while on 3 March the convention on establishing direct transport of goods and passengers was signed. According to the agreements, the terms of communication, traffic and transport between the two countries improved in a significant way.

In the spring of 1941 the realized economic relations between the Soviet Union and Hungary was indicated by the participation of the Soviet Union in the greatest Hungarian industrial and trade fair, i.e. the Budapest International Fair (BIF). For the first time, a wide circle of the Hungarian society could meet the industrial and agricultural goods of the Bolshevik state, the consumer goods produced in the Soviet Union, the Soviet cultural life and the scientific and technical accomplishments achieved after the Russian revolutions of 1917. That is why the Soviet pavilion was the most frequented exhibit of the BIF in 1941, and it became a real social sensation.

The Hungarian political elite considered the developing commercial relations between the Soviet Union and Hungary to be explicitly advantageous regarding economy. Notwithstanding, the contemporary Hungarian sources confirm that the Hungarian political and military leadership slightly feared that Hungarian communist propaganda would become stronger by the economic relations, therefore the leadership tried to cross the over-staffing in the commercial section of the Soviet legation in Budapest.

The economic and infrastructural agreements were undoubtedly fruitful from the point of Hungarian economy, because the Soviet export towards Hungary thrived to a large extent, and this way Hungarian economy could acquire significant raw materials. After that Hungary entered into the war against the Soviet Union on 27 June 1941, fulfilling the Hungarian-Soviet commercial agreement and the related business affairs became impossible. Hungary got out of the trade relations with the Soviet Union with a negative balance: at the time of invading the Soviet Union, Hungary owed 400 thousand dollars to the Soviet state.

GERMUSKA PÁL

Kadhafi „fülei”

Rádiófelderítő-berendezések gyártása Magyarországon,
1965–1985*

Magyarországon katonai körökben közelebb az a legenda, amely szerint Moamer el-Kadhafi ezredes életét kizárólag a magyar gyártású rádiófelderítő-állomásoknak köszönheti. 1986 áprilisában az Amerikai Egyesült Államok egy gyors és váratlan légcsapással kívánta megölni a líbiai diktátort, anyahajóról indított vadászbombázók támadták a vezér szokásos lakóhelyét és munkahelyét. Állítólag a magyar gyártó cég karbantartó brigádja éppen a rádiófelderítő-berendezések időszakos felülvizsgálatát végezte, amikor észlelte és megfejtette az amerikai támadók kommunikációját, és ők riasztották volna Kadhafit, aki így – lányával ellentétben – még időben el tudta hagyni a bunkert, és túlélte a bombázást. Bár a történet több elemének hitelességéhez kétség férhet, joggal adódik a kérdés, hogy egy közép-kelet-európai ország hogyan tudott ilyen felderítőeszközöket gyártani, és azok mit kerestek egy arab országban?

E tanulmány – már csak terjedelmi okokból – sem bocsátkozhat az észak-afrikai térséggel és Líbiával, illetve a szocialista-barát arab országokkal kiépített magyar diplomáciai és gazdasági kapcsolatok feltárásába-elemzésébe. Célja ehelyett az, hogy a hazai híradástechnikai ipar egy speciális vállalata révén adalékokkal szolgáljon az 1970–1980-as évek szocialista rendszerének megismeréséhez.¹ Közkeletű toposz, hogy a szovjet blokk országai technológiai szempontból ebben a két évtizedben szakadtak le (végképp) a fejlett világtól, mert nem tudtak lépést tartani a számítástechnikai forradalom nyomán zajló változásokkal. A rádiófelderítő-berendezések gyártásának története ugyanakkor némileg árnyalja ezt a sablonos képet: bemutatja, hogy a magyar ipar milyen technológiai kihívásokkal szembesült, hogyan próbálta követni a nemzetközi trendeket, milyen erőfeszítések történtek a (katonai) kutatás-fejlesztés területén és milyen esélyei lehettek egy közép-kelet-európai cégnek a fejlett technológiák piacán.

* A kutatást az OTKA T 049 465. sz. pályázat támogatásával végeztem.

1 A hatályos titokvédelmi szabályozás (1995. évi LXV. törvény az államtitokról és a szolgálati titokról) alapján az egykor szigorúan titkos iratok közül az 1980 előttiak szabadon kutathatóak. Ennél későbbi forrásokhoz akkor lehet hozzáférni, ha azokat – pl. egy vállalat felszámolása során – egyedi eljárással felülvizsgálták és visszaminősítették. Több fontos irategyüttes még ma sem áll rendelkezésre, így számos részlet nem tisztázható teljes mértékben.

Rádiófelderítő-berendezések gyártása Magyarországon

Előzetesen szólni kell néhány szót a szóban forgó eszközök felhasználóiról is. A magyar rádiófelderítő szolgálatot² a második világháború után 1947-ben alakították újjá. 1949-től a *Honvédelmi Minisztérium* (HM) Katonai Elhárító Főcsoportfőnökséghez, 1950 februárjától a HM IV. Főcsoportfőnökségéhez tartozott. 1953 novemberében ezredé szervezték a szolgálatot, és a katonai felderítéssel együtt a *Magyar Néphadsereg* (MN) Vezérkarához került át. Az 1960-as évek közepétől a magyar katonai hírszerzés (MN Vezérkar 2. Csoportfőnökség) egyik legaktívabb és legsikeresebb részlege volt a rádióelektronikai felderítés. A 2. Csoportfőnökség Rádiófelderítő Szolgálat fő feladata a NATO-országok, valamint Ausztria civil és katonai hírközlésének figyelése, lehallgatása, rögzítése, megfejtése és feldolgozása volt. Ugyanakkor figyelemmel követte a Földközi-tengeren zajló hírforgalmat is, például az Egyesült Államok 6. flottájának kommunikációját.

Az 1950-es évek elején indult el a magyar berendezések kísérleti fejlesztése, és rövidesen megkezdődött a hazai sorozatgyártás is. A rádiófelderítő-eszközök szakosításának kérdése először az 1960-as évek elején merült fel a *Varsói Szerződés* tagállamai között. A partnerországok haditechnikai termelési, kutatás-fejlesztési és tudományos tevékenységét koordináló KGST Hadiipari Állandó Bizottság 1963 áprilisában állított fel ideiglenes munkacsoportot a rádiófelderítő és rádióellentévesítési eszközök gyártási lehetőségeinek vizsgálatára. A munkacsoport 1964 áprilisában, Prágában tartott ülésén ajánlásokat fogadott el a felderítő és zavaró berendezések fejlesztésével és gyártásával, valamint későbbi szakosításával kapcsolatban. Ezeket az ajánlásokat a KGST Hadiipari Állandó Bizottsága 1964. májusi moszkvai értekezletén jóváhagyta.³

A magyar híradástechnikai cégek közül a legtöbb tapasztalattal és eredménnyel e téren a *Mechanikai Laboratórium Híradástechnikai Kísérleti Vállalat* (röviden: Mechlabor) rendelkezett, ezért ők kapták feladatul a rövidhullámú és ultrarövid-hullámú rádióállomások és rádió iránymérők, front- és hadsereg rádióvevők fejlesztését. A katonai hírszerzéssel való szorosabb együttműködés is ekkortól datálható: a Mechlabor 1965-ben készítette el a 2. Csoportfőnökség specifikációja alapján az R-1250 típusú rövidhullámú vevőkészüleket, amelyet aztán tömegesen exportált is. Az alapváltozat még elektroncsöves berendezés volt, amelynek rövidesen elkészült a félvezetős változata is (R-1250M).⁴ A HM-nek és a *Varsói Szerződés* tagországainak az első saját fejlesztésű ultrarövid-hullámú (URH) felderítő rádióvevőket 1968-ban szállította a Mechlabor.⁵

2 A magyar rádiófelderítő szolgálat megszervezéséről és hőskoráról ld. *Pokorny Hermann vezérezredes: Emlékeim. A láthatatlan hírszerző. Összeáll., közlésre előkészítette, a tanulmányt írta: Józsa Antal.* Bp. 2000. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok).

3 10/64. sz. jegyzőkönyv. Moszkva, 1964. máj. 12–14. Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-A-16-aa 109. d.

4 A Mechanikai Laboratórium története. Összeáll. Gács Ferenc. Kézirat, 1985. Hadtörténelmi Levéltár, Magyar Néphadsereg Különgyűjtemény. 17–18.

5 *Központi Statisztikai Hivatal: A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben.* 1969. márc.

Számos egyeztető tárgyalást és munkacsoport-ülést követően a KGST Hadiipari Állandó Bizottsága 1970. májusi berlini ülészakán döntött a rádiófelderítő és zavaró berendezések további eszközeinek szakosításáról. Magyarország ekkor kapta a rádiórelé lehallgatására szolgáló vevőállomások fejlesztését és gyártását.⁶

A belföldi szakértői tárgyalások ezután folytatódhattak, a híradástechnikát is felügyelő *Kohó- és Gépipari Minisztérium* (KGM) és a HM szakemberei tanulmányozhatták a hasonló berendezéseket a Szovjetunióban, illetve megkezdődhetett a gyártás megszervezésével kapcsolatos elemzések elkészítése. A gyártás-előkészítés következő lépéseként 1973 szeptemberében került a minisztériumok közötti koordinációt ellátó Hadiipari Kormánybizottság elé a rádiófelderítő-eszközök távlati fejlesztése. A kormánybizottság további egyeztetéseket tartott szükségesnek az ügyben a *Varsói Szerződés* Egyesített Fegyveres Erők Parancsnoksága Technikai Testületével, valamint a KGST Hadiipari Állandó Bizottságával. A HM-nek és a KGM-nek pedig abban kellett döntenie, hogy az ipar és a 2. Csoportfőnökség milyen munkamegosztásban dolgozik a feladaton.⁷

Az előkészületek közben a Mechlabor 1970 és 1975 között megkészserezte az előállított termelési értéket, és gyártmányainak kétharmadát már exportra szállította. A periódus végére a haditechnikai termelés aránya elérte a 75%-ot, amely igen magasnak számított magyar viszonylatban. (Az átlag 25–30% volt, mivel a vállalatok kettős, civil és katonai profillal rendelkeztek 1953 óta.) A Mechlabor által szállított rövid- és ultrarövid-hullámú vevőberendezések többsége ekkor már saját fejlesztésű volt, csak a „Brusnyika” vevő volt szovjet licencteremék. A berendezésekben harmadik generációs, integrált áramkörös alkatrészek is megjelentek.⁸

Az új generációs rádiófelderítő-berendezések gyártás-előkészítése 1976 márciusára jutott oda, hogy döntés szülessen a szükséges beruházások elindításáról. A kormány szűkebb kabinetjeként működő, a védelem- és biztonságpolitikai ügyeket felügyelő Honvédelmi Bizottság 279,4 millió forint beruházási előirányzatot hagyott jóvá. Ennek több mint egyharmada (109 millió Ft, 2,046 millió USD) tőkés importból behozandó gépek és műszerek ellenértéke volt. A gyártás is csak jelentős és folyamatos nyugati alkatrészimporttal volt megvalósítható: az 1976–1980 közötti időre mintegy 3,2 millió USD értékű részegység behozatalát irányozták elő.⁹ A magas nyugati alkatrészhányad egy katonai terméknel korábban elképzelhetetlen volt, és a szovjet licenctermekeknel ilyesmi továbbra sem fordulhatott elő. A Szovjetunió elvi alapon ellenezte az ilyesfajta im-

6 20/70. sz. jegyzőkönyv a KGST Hadiipari Állandó Bizottság 1970. máj. 26–29. között Berlinben lefolytatott huszadik üléséről. MOL XIX-A-16-aa 116. d.

7 103/73. sz. jegyzőkönyv a Hadiipari Kormánybizottság 1973. szept. 8-i üléséről. MOL XIX-L-1-qqq 13. d.

8 A Mechanikai Laboratórium története i. m. 27–28.

9 A Honvédelmi Bizottság 6/265/1976. sz. határozata: A Mechanikai Laboratórium Híradástechnikai Kísérleti Vállalat beruházási javaslatáról az V. ötéves tervben jelentkező termelési igények kielégítésére. 1976. márc. 25. MOL XIX-A-16-aa 127. d.

portfüggést, ami persze nem akadályozta meg abban, hogy vásároljon a nyugati alkatrészeknek (főleg az integrált áramköröknek) köszönhetően látványosan hatékonyabb magyar berendezésekből.

A távvezérelhető és automata rendszerbe illeszkedő rádiófelderítő-eszközök a híradástechnika legbonyolultabb és legnagyobb műszaki kihívást jelentő ágazatába tartoztak. Az 1970-es évek második felében a Mechlabornál a gyártott berendezések konstrukciójában uralkodóvá váltak a harmadik generációs áramkörök. A tranzistorok és integrált áramkörök használata miatt különleges bevizsgáló laboratóriumok létesítésére is szükség volt. A nagy összegű – és ekkor már javarészt bankkölcsönökből végrehajtott – beruházások főként korszerűbb termelőeszközök, gépek és műszerek beszerzésére irányultak, valamint a vállalaton belüli alkatrészgyártás megerősítését célozták. A kézi szereléssel szemben erőteljesen növelték a gépesítést, és a kevesebb megmunkálást igénylő előgyártmányok részarányát.¹⁰

Az első nem rubelelszámolású exportszerződéseket – a haditechnikai termékekre szakosodott *Technika Külkereskedelmi Vállalat* (TKV) közreműködésével – 1978-ban kötötte meg a Mechlabor Jugoszláviával és Irakkal mintegy 9,7 millió dollár értékben.¹¹ 1980 júliusában újabb nagy értékű megrendeléshez jutott a vállalat: egy 13,4 millió dollár értékű szerződést kötött az *Indiai Hadsereggel* – az „Erdő” fedőnevű rádiózavaró rendszer, az „Inda” fedőnevű rádió felderítő és lehallgató állomás, valamint a „Fenyő” fedőnevű rádió felderítő és lehallgató állomás eladásáról. (A Mechlabor fő kooperációs partnerei a *Finommechanikai Vállalat*, a *Híradótechnika Vállalat*, a *Labor Műszeripari Művek* és a *Távközlési Kutatóintézet* voltak. Az üzlet teljes értéke 33,7 millió dollárra rúgott.)¹² A Mechlabor tehetséges fejlesztőcsapata tehát egy olyan kurrens termékcsoportot hozott létre, amely a szovjet blokkban és a fejlődő világban is igen keresetté vált.

A líbiai üzlet

A TKV az 1970-es évek első felében már intenzív piackutatást folytatott Algéria, Egyiptom, Irak, India és Libanon mellett Líbiában is.¹³ Az egyik első nagyobb összegű exportszerződést 1977 augusztusában kötötte a TKV a Líbiai Arab Szocialista Népi Köztársasággal, amely Egyiptom elleni akciókhoz kívánt azonnal fegyverhez jutni, mintegy 13,5 millió USD értékben. Az ügyből azonban botrány

10 A Mechanikai Laboratórium története i. m. 36–37.

11 I. h.

12 *Mechanikai Laboratórium Vállalat*: Tájékoztató az indiai szerződésekről. 1980. okt. 13. Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXIX. 220/a TÜK 13. d.

13 Fontos megjegyezni, hogy az említett országok élénk politikai kapcsolatokat ápoltak a szocialista blokkal, a kétoldalú kereskedelmi forgalmuk Magyarország irányában is jelentősen bővült. Az első magyar haditechnikai szállításokra 1967-től került sor, ezekről ld. részletesen: *Germuska Pál*: A közel-keleti haditechnikai export kezdetei. In: Évkönyv 2003 XI. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Rainer M. János–Standeisky Éva. Bp. 2003. 79–91.

lett, egyrészt, mert a líbiai fél két hónappal később (a feszültség enyhülésével) már nem kívánta átvenni a megrendelt árut, másrészt, mert a magyar fél olyan hadihasználatú felszereléseket szállított, amelyeknek egy része joggal esett kifogás alá.¹⁴ A két ország közeledését ugyanakkor olyannyira nem zavarta az incidens, hogy 1978 februárjában újabb fegyverszállítási szerződést kötött a TKV és a Líbiai Fegyveres Erők Parancsnoksága.¹⁵

Az 1979-től váltakozó intenzitással folyó tárgyalások során Líbia még a többi fejlődő országtól is eltérő igényekkel jelentkezett. Az egyes fegyvereken túl nemcsak teljes híradástechnikai rendszerek iránt érdeklődtek, hanem komplex katonai szolgáltatásokat és létesítményeket kívántak megrendelni. Mindez komoly kihívást jelentett a magyar ipar és a hadsereg számára, ugyanakkor óriási exportlehetőséggel és keményvaluta-bevétellel kecsegtetett. 1980 nyarára már 3 milliárd USD környékén járt a tervezett líbiai megrendelések nagyságrendje, a különféle ipari és katonai szakértői delegációk egymásnak adták a kilincset Tripoliban és Budapesten. Az arab fél magyar vállalatokkal kívánta felépíttetni többek között a Tripoli légibázis központi raktárait, 6 katonai tábort, 240 egyéb raktárat, üzemanyag-tárolókat, Nauma repülőterét, valamint Kufrában felújíttatni a meglévő repülőteret és hozzá katonai tábort, ezer lakást és más kiszolgáló létesítményeket építtetni. (A feladatra 1980 novemberében *Líbiai Arab–Magyar Vállalat Katonai Létesítmények Építésére* néven vegyesvállalat részvénytársaságot hozott létre a két ország.)¹⁶

1980. július 1-jén a Honvédelmi Bizottság megadta az előzetes elvi engedélyt a kézfegyverek, telefonközpontok, sátrak, különféle ruházatok, felszerelések, légvédelmi harcálláspontok, távközlési berendezések, kiképző szimulátorok, diagnosztikai műszerek, valamint rádiófelderítő- és -zavaró-rendszerek Líbiának történő eladására.¹⁷

Utóbbiaknál az arab fél szinte semmilyen tapasztalattal nem rendelkezett, így az 1980. július végén és augusztus elején zajló tárgyalásokon egy az egyben elfogadták a magyar ajánlást. Rövidesen bejelentették az igényüket mintegy 4500 fős – mobil alegységeket és telepített objektumokat egyaránt magában foglaló – rádiófelderítő és -zavaró szolgálat megtervezésére, technikai eszközeinek leszállítására és objektumainak kivitelezésére, valamint személyi állományának kiképzésére. A kért felszerelések értéke előzetes becslések szerint elérte volna a 800 millió USD-t. A KGM széles körű felmérésbe kezdett az igénybejelentés alapján, mivel a szállítandó komplexumok mintegy 20 vállalat és a hadsereg ak-

14 *Külkereskedelmi Minisztérium Ellenőrzési Főosztálya*: A TKV 1977. évi líbiai eladásával kapcsolatos reklamáció. MOL XIX-G-3-p 111. d. A TKV egyebek mellett 1950-es években gyártott löszereket és 1946-ban gyártott lövegeket szállított az arab félnek, nem egészen kifogástalan állapotban.

15 A Honvédelmi Bizottság (HB) 1/288/1978. sz. határozata. 1978. febr. 16. Hadtörténelmi Levéltár, HB iratok 7. d.

16 Előterjesztés az Operatív Tárcaközi Bizottság részére: líbiai arab–magyar vállalat katonai létesítmények építésére elnevezésű közös rt. alapítása. 1980. nov. 25. MOL XIX-F-6-mmm 46. d.

17 A HB 1/315/1980. sz. határozata. MOL XIX-A-16-aa 135. d.

tív bevonásával tűntek elkészíthetőnek. A tárgyalások időpontjában a majdani 14 alrendszerből 1 fejlesztése folyt, a többit mind a későbbiekben tervezték kifejleszteni, kb. 3 év alatt. A legnagyobb lemaradás az adó-vevő és iránymérő antennarendszereknél, valamint az ultrarövid-hullámú vevő és iránymérő berendezéseknél volt tapasztalható. Mindezeknél szerződés esetén a gyártás közben kellett megoldani a fejlesztést, csakúgy, mint a hordozójárművek és a felépítmények (konténerek) konstruálását is. A KGM legfőbb aggálya a nyugati alkatrészek beszerzésének biztosítása volt: ha embargó, vagy a Líbiával kapcsolatban felmerülő politikai fenntartások miatt a nyugati partnerek beszüntetik a szállításokat, akkor szinte lehetetlennek ítélték az utánpótlás megszervezését.¹⁸

A megrendelés elnyerése esetén a 2. Csoportfőnökségre is komoly feladatok vártak. A KGM a felderítő rendszerek szállításához a következő munkafolyamatoknál és feladatoknál várta a katonai hírszerzés aktív közreműködését: a rendszerek megtervezésénél; a fejlesztés felügyeleténél; a katonai (minőségi) átvételnél; a parancsnoki, a rendszer-mérnöki, a kezelői és a fenntartói személyzet kiképzésénél; valamint az átadásnál és a beüzemelésnél.¹⁹

A líbiai megrendeléstdömping mindazonáltal komoly dilemma elé állította a magyar döntéshozókat: az arab partner ismert fizetési fegyelmezetlenségei és más bizonytalanságok mellett bele szabad-e vágni a nagyszabású projektbe? A KGM, a HM, a *Magyar Nemzeti Bank*, az *Országos Tervhivatal* és a *Pénzügyminisztérium* részvételével megtartott 1980. szeptemberi értekezleten mindenesetre bizakodó hangulat uralkodott el: a tekintélyes keményvaluta-bevétel és a 15%-osra becsült nyereség reményében, megfelelő szerződéses és pénzügyi garanciák kikötése mellett elviselhető mértékűnek ítélték a kockázatokat.²⁰

A rádiófelderítő- és -zavaró-rendszerek szállításáról szóló szerződés aláírására végül csak 1981. július 15-én került sor Líbiával: szerényebb nagyságrendben, de még így is 297 millió USD értékben. A munkamegosztás a következőképpen alakult: az ipar gyártotta és szállította a rendszereket; a 2. Csoportfőnökség egy részlege segítséget nyújtott a rendszerek alkalmazásához és működtetéséhez, a személyzet betanításához; az üzemeltetés feltételeit (javítás, karbantartás) pedig az *INDUSTRIALEXPORT* nevű vállalat biztosította. Az ipar részéről a zavaró alrendszerek felelőse a *Finommechanikai Vállalat*, a felderítő alrendszereké a *Mechlabor*, a híradó alrendszereké és a számítástechnikai-vezetési alrendszereké pedig a *VIDEOTON Elektronikai Vállalat* lett.²¹

18 Jelentés a líbiai fél által jelzett rádiófelderítő-zavaró komplexum létesítésére vonatkozó előzetes igények kielégítési lehetőségének vizsgálatáról. 1980. aug. 30. MOL XIX-L-1-qqq 39. d.

19 Kohó és Gépipari Minisztérium Általános Szervezési Főosztálya levele a Külkereskedelmi Minisztériumhoz, ill. Szücs Ferenc vezérőrnagyhoz, az MN Vezérkar 2. Csoportfőnökség vezetőjéhez. 1980. aug. 16. MOL XIX-L-1-qqq 39. d.

20 Emlékeztető a Líbiában tervezett katonai objektum és kiegészítő létesítményei szállításában és kivitelezésében való magyar részvétel tárgyában 1980. szept. 5-én tartott megbeszélésről. MOL XIX-L-1-qqq 39. d.

21 *PM Ellenőrzési Főigazgatóság Fővárosi Igazgatóság Általános Osztály*: Jelentés A *VIDEOTON Elektronikai Vállalat*nál a nem rubel export relációban teljesítésre kerülő zavaró-felderítő rendszerek gyártásának, értékesítésének helyzetéről. 1984. jún. 14. MOL XXIX-F-209-d 94. d.

A líbiai szállítások nehézségei és hatásai

Az óriási líbiai megrendelés, valamint az Iraknak, Indiának és Jugoszláviának, továbbá a *Varsói Szerződés* partnerországainak szállítandó rendszerek fejlesztése és gyártása többféle változást indukált mind a hadseregben, mind pedig a híradástechnikai iparban.

A rádiófelderítő- és -zavaró-rendszerek nagyszabású exportjával jelentősen megnövekedett szaktanácsadási, konzultációs és ellenőrzési feladatok miatt a 2. Csoportfőnökség mellett 1982-ben felállították a Magyar Néphadsereg Elektronikai Igazgatóságát (MN EI, később: HM EI). Az Elektronikai Igazgatóság a következő évek során mind a műszaki követelmények kialakításában, a fejlesztési irányok meghatározásában, a gyártás közbeni ellenőrzésben, mind pedig a fejlesztői gyártás segítségével, a végellenőrzésekben, a megrendelőnek történő átadásban, továbbá a kezelő és javító személyzet kiképzésében is részt vett.²² A hadsereg (pontosabban a katonai hírszerzés) ily módon minden korábbinál nagyobb mértékben kapcsolódott be a napi gyártási feladatok megoldásába, és az EI az 1990-es évek információtechnológiai szolgáltató cégeinek előfutáraként igen színvonalas munkát végzett.

Kényes kérdés volt ugyanakkor, hogy a tőkés exportra szállítandó felderítő-rendszerek eszköztartalma azonos volt a belföldi és a *Varsói Szerződés* partnerországaiba szállítandóval, csak az egyes relációkban megkövetelt klimatikus igénybevételi követelményekben és a szoftverekben volt eltérés. Korábban ugyanis Moszkva nem engedte a szovjet licenctermekekből a legújabb és legjobb változatok harmadik világbeli exportját.²³ A magyar fejlesztésű eszközöknél viszont megesett, hogy az indiai vagy líbiai pluszkívánságok nyomán született újítások kerültek át a hazai használatra, illetve szocialista országokba kerülő berendezésekbe. A pozitív végkifejlet, a korszerűbb és hatékonyabb berendezések, úgy tűnik, mégiscsak feledtették a titokvédelmi aggályokat.

A kutatás-fejlesztési folyamat radikálisan átalakult és felgyorsult az 1980-as évek elejétől a Mechlabornál. Az elektronika gyors fejlődése és a szoros határidejű szerződések kikényszerítették, hogy a fejlesztési elképzeléseket menet közben dolgozzák át, bővítsék ki, vagy korábban félbehagyott fejlesztési feladatokat integráljanak a megoldáshoz. A dollárexportra szállítandó rendszerek összeállításában 10–12 vállalat vett részt, a fellépő illeszkedési problémák megoldásához folyamatos egyeztetésre és „ráfejlesztésre” volt szükség. A rendszerfejlesztés és a kiegészítő rendszer-illeszkedési fejlesztések aránya 50-50% volt, a kompatibilitás biztosítása tehát aránytalanul nagy részét kötötte le a Mechlabor mintegy 130 fős fejlesztőgárdájának. Ugyanakkor a fejlesztőrészt hiába reagált gyorsan

22 *Központi Népi Ellenőrzési Bizottság (KNEB) Fegyveres Szervek Főosztálya*: Népi ellenőri jelentés a VIDEOTON Elektronikai Vállalatnál folytatott ellenőrzésről. A haditechnikai külkereskedelmi tevékenység vizsgálata. 1984. aug. 28. MOL XXIX-F-209-d 94. d.

23 Ez persze nem szovjet specialitás volt, hasonlóan járnak el ma is a legfejlettebb hadiipari nagyhatalmak.

a kihívásokra, a bürokratikus állami külkereskedelem nem volt képes a korábban lekötött határidőknél hamarabb alkatrészeket és műszereket beszerezni, behozni.²⁴

További gondokat okozott mindemellett, hogy a líbiai fél újabb és újabb műszaki követelményekkel lépett fel, amelyeket már gyártás közben kellett megvalósítani, azaz párhuzamosan folyt a műszaki fejlesztés és a gyártás. Líbia ráadásul 20 hónapos késéssel nyitotta meg a klíringet, késedelmesen utalta át a 20%-os előleget. Emiatt a projektben részt vevő, amúgy is tőkehiányban szenvedő magyar vállalatok nem tudták megkezdeni a kapacitásbővítő beruházásokat, a késedelmek miatt pedig még a fejlesztési hiteleiket is felfüggesztették.²⁵

A nehézségeket fokozta mind a Mechlabornál, mind a többi kooperációs partnernél a híradás- és számítástechnikai háttérpar fejletlensége. Az alapanyag- és alkatrészellátást szocialista viszonylatból csak rendkívüli erőfeszítések árán lehetett biztosítani. A szovjet beszállítóktól időnként hónapokig nem érkezett semmi, majd egyszerre szállították le a teljes évi kontingenst (mindenféle határidőket figyelmen kívül hagyva). Két év alatt három külkereskedelmi vállalat próbálkozott az alkatrészimport működtetésével, kevés sikerrel. A Mechlabor ráadásul kis sorozatú vagy egyedi alkatrészekkel dolgozott, ezért a hazai beszállítók sem voltak hajlandók átvállalni a gyártást. Emiatt volt kénytelen a Mechlabor, a VIDEOTON és mások is házon belül saját alkatrészgyártó kapacitásokat kiépíteni termelésük biztosítása érdekében. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy magas volt az exportált berendezések tőkés eredetű anyag- és alkatrésztartalma: 1980-ban a Mechlabornál például 14–77% között mozgott, átlagosan 25%-ot tett ki, és két év alatt is csak átlag 18%-ra sikerült mérsékelni.²⁶ A líbiai megrendelésnél fővállalkozó VIDEOTON is csak mintegy 20%-os nyugati importalkatrész felhasználásával tudta legyártani a kiszállítandó termékeit. A nyugati beszerzéseket az 1980-as évek elején a COCOM-lista és az embargós korlátozások mellett a magyar külkereskedelmi hatóságok késedelmes engedélyezési eljárásai, a devizahiány, importstop is hátráltatták – időnként a szállítási határidők betartását is veszélyeztetve.²⁷

Az erőfeszítések eredményeként 1981-től megkezdődtek a szállítások Indiába, majd kisebb zökkenőkkel, de sikerült eleget tenni a többi fejlődő országgal kötött szerződésnek is. Líbiának 1985-ben és 1986-ban egy-egy zászlóalj felderítő és zavaró eszközeit szállították le. A mennyiségi átadás még rendben lezajlott,

24 KNEB Fegyveres Szervek Főosztálya: Népi ellenőri jelentés a Mechanikai Laboratórium Vállalatnál végrehajtott vizsgálatról. A védelmi célú kutatások-fejlesztések kezdeményezésének és azok hasznosításának vizsgálata. 1983. márc. 4. BFL XXIX. 220/a TÜK 14. d.

25 PM Ellenőrzési Főigazgatóság Fővárosi Igazgatóság Általános Osztály: Jelentés A VIDEOTON Elektronikai Vállalatnál a nem rubel export relációban teljesítésre kerülő zavaró-felderítő rendszerek gyártásának, értékesítésének helyzetéről. 1984. jún. 14. MOL XXIX-F-209-d 94. d.

26 Népi ellenőri jelentés a Mechanikai Laboratórium Vállalatnál végrehajtott vizsgálatról. 1983. márc. 4.

27 Népi ellenőri jelentés a VIDEOTON Elektronikai Vállalatnál folytatott ellenőrzésről. 1984. aug. 28.

ám a műszaki átadás (és ezzel nyilvánvalóan az üzembe helyezés) két évet csúszott a vevő különféle kifogásai miatt. (A líbiai hadsereg utóbb ráadásul RÁBATEHERAUTÓKRA szereltette a rendszereket, a járművek és az átépítés költségét viszont nem volt hajlandó kifizetni.)²⁸ A felderítőrendszer tehát aligha működött teljes kapacitással 1986 áprilisában, nemigen védhette hatékonyan Kadhafi életét.

Az akkoriban külszolgálaton az észak-afrikai országban dolgozó magyar diplomata is mindössze annyit erősített meg a bevezetőben említett legendából, hogy az amerikai támadás idején kint tartózkodott az egyik magyar vállalat szakembercsoportja. A történet további részét határozottan cáfolta. Szerinte a magyarok Kadhafi közelében sem voltak. A líbiai vezér nem bunkerban tartózkodott (ami nem is volt Tripoliban), hanem a számára fenntartott lakóépületben, amelynek a másik felét találták el a légicsapás során. Az amerikaiak pontatlan felderítését és célzását az is sejteti, hogy miközben a líbiai hírszerzés épületét akarták bombázni, a 25–30 méterre mellette lévő francia nagykövetségi épületet és egy lakóépületet bombáztak le.²⁹ Más forrás, egykor a külkereskedelemben dolgozó tisztek szerint az életmentő „füles” valójában Budapestről érkezett: a rádiófelderítő szolgálat fogta a földközi-tengeri amerikai kommunikációt, és adtak le vészjelzést Tripolinak.

Kedvező kilátások – fokozódó nehézségek

A nagy értékű szállítások részleges teljesítése nyomán is számos tanulság mutatkozott a korabeli döntéshozók számára. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) felkérésére egy katonai és ipari szakemberekből álló csoport *Speciális rádióelektronikai rendszerek és berendezések kifejlesztésének és többirányú hasznosításának lehetőségei* című tanulmánya értékelte a helyzetet, valamikor 1985 folyamán.³⁰

Az alkatrészellátás, pontosabban annak megoldatlan problémái, kulcskérdéssé váltak az 1980-as évek közepére. A szocialista országokból történő beszerzéseknél állandósultak a késések, elmaradások. Néhány KGST-ország gyártott ugyan nagyteljesítményű integrált áramköröket, azonban ezekért cserébe hasonlóan fejlett elektronikai termékeket kértek volna, amelyekkel Magyarország

28 *Ipari Minisztérium Közgazdasági Főosztály Ellenőrzési Osztálya*: Jelentés a Mechanikai Laboratórium Vállalat átfogó felügyeleti ellenőrzéséről. 1989. okt. BFL XXIX. 220/a TÚK 14. d.

29 Hazai sajtóértesülések szerint egy még csak részben kiépített magyar radarrendszer időben jelezte a később Tripolit és Bengázit bombázó amerikai harci gépek közeledését. *Rádi Antónia*: A Technika líbiai radarüzletének fejleményei. Hadd legyen per? HVG 2002. ápr. 13. 109–110. Furcsa, hogy a lap radarrendszerekről írt, miközben ilyen rendszer szállítására vonatkozó magyar szerződéssel mindeközéig nem találkoztam. A támadás lefolyásáról és hátteréről ld. *Bernad Schäfer*: The U.S. Air Raid on Libya in April 1986 – A Confidential Soviet Account from the Stasi Archives. http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_libya/intro_schaefer.cfm?navinfo=15709

30 MOL XXIX-F-209-d 91. d.

nem rendelkezett. (Ilyen áramkörök gyártásba vétele még a tervekben sem szerepelt nálunk.) Az embargó miatt pedig szinte lehetetlenné váltak a nyugati integráltáramkör-beszerzések. A nyugatról korábban megvásárolt bemérő gépek, berendezések és műszerek szervizelése, felújítása, cseréje ugyancsak rendkívüli nehézségekbe ütközött. A tőkés exportra szállítandó rádiófelderítő- és -zavaró-rendszereknél különösen kritikussá vált az alkatrészkerítés. Az impulzusszerű, időszakos, nagy mennyiségű és sokféle alkatrész biztosítása mind nehezebbé vált, időben elhúzódott és bizonytalanra tette a gyártást.

A tanulmány a fejlődő világba irányuló exportszállítások pozitív hozadéaként emelte ki, hogy az serkentette a hazai járműgyártást és a gépkocsi-felépítmények fejlesztését is. Továbbá komplex szolgáltatások kapcsolódtak a rendszerek szállításához: az üzemeltetés technikai biztosítása (javítások, karbantartó-javító alkatrészellátás), és annak szervezeti, technológiai feltételeinek megteremtése; a garancia-időszakon túli technikai segítségnyújtás, eszközök és fődarabok magyarországi ipari nagyjavítása; a rendszereket befogadó és javító bázisok kiépítése, berendezése; a kezelő és javító személyzet kiképzése és továbbképzése.

Az OMFB-tanulmány a szellemi kapacitások további növelését szorgalmazta, legfőképpen:

- a fejlesztőműhelyek koncentrációjával, célirányos együttműködésével;
- az anyagi érdekelttség megerősítésével;
- és a szakember-utánpótlás újjászervezésével.

A kutatói kapacitások koncentrációja érdekében – szovjet mintára – a tudományos akadémia keretei között javasolták létrehozni azt az elemző központot, amely képes lenne a hazai és a nemzetközi kutatások nyomán követésére, a kutatási erőfeszítések irányítására, a feladatoknak az akadémiai intézetek, a katonai intézetek és a vállalati laboratóriumok közötti szétosztására. Javasolták egy külön híradástechnikai–rádióharcászati–rádiófelderítési központi csoport felállítását is a HM és az *Ipari Minisztérium* közös alárendeltségében, kiemelt vállalatokkal és az akadémiai központ segítségével.

Konstrukciós és technológiai téren a legnagyobb előrelépést attól várták, hogy a különféle berendezések sokoldalúan felhasználható, integrált rendszerépítő elemekből álljanak össze (mint például frekvenciaszintézer, középfrekvenciás erősítő, csatorna multiplexer, antennák, illesztőelemek stb.). Hasonlóan tipizálni kívánták az áramforrásokat, az antennákat, a tápvonalakat, az antennárbocokat, az információrögzítő berendezéseket stb. Így lényegesen kevesebb fajta alkatrész és fődarab gyártásával lehetett volna előállítani a berendezéseket, természetesen ezzel jelentősen csökkentve a rendszerek árát is.³¹

A javaslatoknak azonban kevés fogantatja lett. A gyengülő állampártot és a mindinkább csak a monetáris kérdésekre koncentráló gazdaságirányítást teljesen lekötötte a mélyülő válság kezelése. Anakronisztikus volt, hogy miközben ipari és gazdasági vezetők minduntalan az információtechnológiák fontosságáról

31 Uo.

beszéltek, aközben a szénbányászat és az energetikai ipar jutott a legtöbb beruházási forráshoz.

A híradástechnikai vállalatok úgy próbálták fenntartani expanziójukat a számukra hátrányos belföldi környezetben, hogy fokozni próbálták kutatás-fejlesztési tevékenységüket, valamint erőteljes piackutatásba kezdtek Ázsiában. A Mechlabor mindebben élen járt, az 1980-as évek második felében értékesítésének 90%-át a saját fejlesztésű eszközök tették ki. (Ami lényegében egyedülálló volt a hazai haditechnikai vállalatok körében.) A vállalat negyedik generációs fejlesztéseinek köszönhetően, kooperációs partnereivel még 1987–1988-ban is nyerni tudtak az újabb indiai tenderen a Thomson, a Racal, a Telefunken előtt. A Mechlabor a hatékonyabb piackutatás érdekében 1987-ben a TKV-val és az MN Elektronikai Igazgatósággal egy Elektronikai Marketing Együttműködést is létrehozott, amely a különféle szakvásárokon propagálta a vállalat speciális termékeit. A pénzügyi mutatók kedvezőtlen alakulása ugyanakkor beárnyékolta a kiemelkedő mérnöki teljesítmények felett érzett jogos büszkeséget. A Mechlabor 1982 és 1989 között közel 800 millió forint (kb. 16 millió USD) értékű beruházást hajtott végre, és az importtechnológiától való szoros függést mutatja, hogy az összeg mintegy 45%-át a modern nyugati berendezések és műszerek beszerzésére fordították. Az 1985–1988-as időszakban megtermelt 36,5 millió USD exportbevételt 21 millió dollárnyi nyersanyag, alkatrész és műszer importjával sikerült elérni.³²

Az erőfeszítések ellenére inkább a veszjósló jelek szaporodtak 1988-tól. A TKV és az Elektronikai Igazgatóság Kínával, Malajziával és Egyiptommal is tárgyalásokat kezdett, ám a feltörekvő piacokon gyilkos verseny bontakozott ki, és egyre nehezebb volt hiteles információhoz jutni a konkurens termékek paramétereiről, áráról stb. A legkorszerűbb kommunikációs eszközök és rendszerek állítólag már nehézségeket is okoztak a magyar felderítő rendszereknek. Kulskérdés lett volna az új követelményekre reagáló fejlesztések és kutatások megindítása, mégis hiányzott a perspektivikus fejlesztési elképzelés és terv. A feladatokat döntően az adott szerződésből következő, a gyártás folyamán megoldandó részfejlesztési feladatok töltötték ki. A képzett szakemberek hiánya olyan mértékig fokozódott, hogy a fejlesztőmérnököknek nemcsak a gyártási feladatok megoldásába kellett bekapcsolódniuk, hanem ők végezték a telepítő, átadó és oktató munka tekintélyes részét is. A kedvezőtlen tendenciákat a HM Elektronikai Igazgatóság is felismerte, és saját maga próbált új kezdeményezéssel előállni. A nagy exportprojektekbe bedolgozó cégek már korábban létrehozták az Elektronikai Védelmi Társaságot, ám a széthúzó erők és az érdeellentétek erősebbeknek bizonyultak. „Mivel a Magyar Népköztársaságban behatárolt az anyagi-pénzügyi és a szellemi kapacitás, ezért lényeges kérdés – főleg kezdetben – az eredmények adaptálása (mintapéldány beszerzése, koppintás stb.).” – jegyezte meg a tanulmány, rámutatva arra is, hogy a fokozódó tőkehiány és az erősödő verseny miatt éppen a kutatási és gyártási kapacitások koncentrációjára

32 Jelentés a Mechanikai Laboratórium Vállalat átfogó felügyeleti ellenőrzéséről. 1989. okt.

volna szükség. Mindehhez az Elektronikai Igazgatóság egy új konzorcium vagy részvénytársaság létrehozását és banktőke bevonását tartotta volna szükségesnek. Az új technológiai kihívásoknak való megfelelés (mint a frekvencia ugrások – frequency hopping, FH-, illetve a műholdas hírközlésben használt szórt spektrumú – direct sequence, DS-berendezések), nagyságrenddel komolyabb forrásokat igényelt volna. A megcélzott fejlődő országokban ugyan a kommunikáció jelentős része továbbra is a hagyományos rádióberendezéseken folyik majd – jegyezték meg. Ám az ergonómia követelmények, a méret-, a fogyasztás- és súlycsökkentés, valamint a mobilizálhatóság – a páncélozott járművekbe, helikopterekbe és repülőgépekbe vagy hajókba való beépítés – igénye már ezeken a piacokon is erőteljesen érzékelhető volt.³³

Az iparágon belüli reformok végrehajtására azonban már nem volt idő. A KGST-együtműködés és maga a szocialista rendszer elképesztő gyorsasággal omlott össze, a hidegháború pedig végnapjait élte – világszerte radikálisan csökkentek a haditechnikai megrendelések. A sokszor lenézett, ám a biztos bevételt és nyereséget garantáló *Varsói Szerződés*en belüli szállítások elmaradása végzetes csapást mért az egész magyar hadiiparra. Más kérdés, hogy az 1990-es évek éppen az elektronikai hadviselés évtizedévé lett, és a terrorizmus elleni harcban szintén kulcsfontosságúvá vált az elektronikai felderítés és a lehallgatás. A Mechlabor azonban ebből az üzletből már kimaradt.

Összefoglalás

A fentiekben láthattuk, hogy a rádiófelderítő-berendezések esetében a KGST szakosítási döntéstől az első exportszállításig kb. 4–5 év telt el, a nagyszabású rendszerszállításokig pedig majdnem 15 év. Ez az ezredfordulóról nézve, amikor információtechnológiai cégek garázműhelyből 3–4 év alatt válhatnak akár „világhatalommá” is, nem tűnik túl gyors fejlődésnek. Ám olyan körülmények között, amikor egy szovjet katonai termék licençonosítási tárgyalásai, előkészületei és gyártásba vétele 7–10 évet vettek igénybe, ez a fejlesztés valóságos száguldásnak számított. Az 1980-as évekbeli tempóról nem is beszélve, amikor 10 év alatt két elektronikai generációváltást hajtott végre a Mechlabor. Azt is érdemes leszögezni, hogy a líbiai üzlet gyökeresen átalakította a magyar haditechnikai export jellegét: az egyedi eszközök, majd rendszerek szállításán túl megjelent a know-how exportja és a komplex szolgáltatások biztosítása.

Egy szuperhatalom és egy kis ország lehetőségei és ráfordításai nyilvánvalóan nem állíthatók arányba egymással. Mégis tanulságos egymás mellé helyezni a számadatokat. A Mechlabor 8 év alatt kb. 16 millió USD fejlesztési forráshoz jutott. Az USA 1984–1985-ben – a magyar hírszerzés adatai szerint – 45,7 milliárd USD-t költött elektronikai eszközök fejlesztésére és vásárlására, ezen belül kb. 5

---

³³ *HM Elektronikai Igazgatóság*: Az Elektronikai Védelmi Társaság tevékenységének jelenlegi helyzete, javaslat az együtműködés fejlesztésére. 1988. jún. 24. MOL XXIX-F-209-d 90. d.

milliárd USD-t elektronikai hadviselési eszközökre. Tehát lényegesen gyengébb tőkeellátottság mellett, töredék annyi fejlesztési pénzből mégis a világszínvonalat közelítő termékeket hoztak létre a magyar fejlesztőmérnökök.

Külön kérdés, hogy egy szűk alágazat hirtelen kiugrása milyen hatással lehet az ipar, illetve a nemzetgazdaság egészének technológiai színvonalára. A sziget-szerűen kiemelkedő felderítőeszköz-fejlesztés és a felkészületlen háttér ipar kezdeti konfliktusa várható volt. Az már sokkal inkább elgondolkodtató, hogy 10 év múltán is hasonló fejlettségbeli és kapacitáskülönbségek mutatkoztak a Mechlabor és beszállítói között. A magyarázat valószínűleg a hibás ipar- és gazdaságpolitikában rejlik: nem elég beszélni a híradástechnika prioritásáról, hanem a beruházási forrásokat is a gyorsan fejlődő iparágakba kellett volna allokálni a kohászat és a szénbányászat helyett. Húzószerepe persze mindezek mellett is volt a Mechlabornak, mert serkentette a változást más területeken is: járműgyártás, gépjármű-felépítmények stb. Összességében mégis úgy tűnik, egyetlen kiemelkedő fejlesztőműhely nem lehetett képes egy egész iparágat átvinni a hátán a fejlett világba.

Az 1980-as évek „minihidegháborúja” a magyar híradástechnikai ipar számára is a lehető legrosszabbkor következett be. A fagyos nemzetközi viszonyok szinte teljesen blokkolták a technológiák (legális) forgalmát, a nyugat–keleti irányú technológiatranszfert. A fejlesztőmérnökök minden erőfeszítés ellenére kirekesztődtek szakmájuk nemzetközi körforgásából: külföldi folyóiratokhoz alig jutottak, a szakkiállítások jutalomutak maradtak, amelyekre többnyire nem az illetékes szakemberek, hanem vállalati vezetők jutottak el. A hazai kutató-fejlesztő intézetek és műhelyek közötti kommunikáció hiánya (csökevényessége) viszont már sokkal inkább a magyar szocialista rendszer számlájára írható. A civil akadémiai kutatóintézetek, az egyetemek, a hadsereg haderőnemenkénti intézetei, a *Haditechnikai Intézet* és a vállalatok egyenként, külön-külön vívták „bozót-harcukat”, és az integrációjukat vagy centralizálásukat szorgalmazó felhívások is visszhang nélkül maradtak. A Mechlabor, a *Távközlési Kutatóintézet* és a HM Elektronikai Igazgatósága szimbiózis-szerű együttműködése inkább a ritka kivételek közé számított.

A kifejlesztett rádiófelderítő-eszközök mindenesetre jól teljesítettek itthon és külföldön egyaránt. A *Magyar Néphadsereg 2. Csoportfőnöksége Rádiófelderítő Csoportja* megdöbbentő részletességgel szállította a híreket a hadvezetésnek (és Moszkvának). A (nyugat-)német Bundeswehr, amely több magyar felderítő-rendszert örökölt a kelet-német hadseregtől, az ezredfordulójáig tartotta rendszerben azokat. Az *Indiai Hadsereg* és mások pedig talán még ma is használják ezeket a berendezéseket. Moamer el-Kadhafi ezredes pedig ma is vezeti Líbiát, bár ez, úgy tűnik, mégsem a magyar eszközökön múltott...

PÁL GERMUSKA
KADHAFI'S "EARS"
PRODUCING RADIO RECONNAISSANCE INSTRUMENTS
IN HUNGARY, 1965–1985

According to a popular legend in the military world, colonel Moamer el-Kadhafi could owe his life solely to Hungarian radio reconnaissance stations. In April of 1986 the United States of America intended to kill the Libyan dictator by a quick and unexpected air-strike. It is alleged that the maintenance brigade of the Hungarian manufacturer were just doing regular maintenance works of the radio reconnaissance instruments, when they noticed and decoded the communication of the American attackers, and they alarmed Kadhafi who could this way survive the bombing. Although, the trustworthiness of some elements of the story can be questioned, it would only be proper to ask how an East-Central European country could produce such kind of reconnaissance instruments and why they were placed out in an Arabian country. Partly due to the length of the study, it does not analyse Hungarian diplomacy and economic relations maintained with Northern-African region and Libya, and with the pro-socialist Arabian states. It attempts to give additional information through presenting a special company of the national telecommunications industry about the socialist system of the 1970–1980's. Countries of the Soviet block broke away finally from the technologically highly developed world during these two decades, because they were unable to keep up with the changes following the computer revolution. At the same time, the story of the production of radio reconnaissance instruments modulates this commonplace to a certain degree: it introduces the technological challenges Hungarian industry had to cope with, the international trends it tried to adopt, the efforts made in the field of (military) research and development, and the chances what an East-Central European company could have in the market of high technology.

GEORG HERBSTTRITT

Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának „Balkán ügyirata”

A nyugat-németországi magyar emigráció elleni
titkosszolgálati intézkedések

Az 1956-os magyar forradalom sokféle lépésre sarkallta a kelet-berlini *Állambiztonsági Minisztériumot*. A Stasi egyik válasza az volt, hogy élénkebben kezdett foglalkozni az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben élő magyar emigránsokkal, akik így több évre a titkosszolgálati tevékenységek fontos célcsoportjává váltak.

Az alábbi tanulmány gondolatébresztő célzattal íródott. A szerző a Balkán csoport dossziéjának (*Objektvorgang Balkan*), a Stasi 19 kötetet felölelő ügyiratának példáján bemutatja, hogy milyen jelek utalnak arra, hogy az NDK titkosszolgálat megfigyelte és *megdolgozta* a nyugat-németországi magyar emigráns szervezeteket, és hogy milyen volt a Stasi és a magyar titkosszolgálat közötti együttműködés ezen a téren. Az ezzel a témával foglalkozó ügyiratok mélyreható vizsgálata, valamint eredményeinek összevetése a magyar levéltárak anyagaival és a vonatkozó irodalommal egy későbbi kutatás feladata lehet csak.

Az *Állambiztonsági Minisztérium* 1960-ban nyitotta meg a Balkán csoport dossziét, amely olyan emigránsokkal foglalkozott, akik a második világháború után balkáni államokból a Német Szövetségi Köztársaságba távoztak. A minisztérium ebben az összefüggésben – sőt, az egyik legfontosabb – balkáni országként tartotta számon Magyarországot, annak ellenére, hogy ez a besorolás földrajzi szempontból hibás. Az ügyirat célja az volt, hogy összefoglalja az ezekből az országokból érkezett emigránsokról és szervezeteikről szisztematikusan gyűjtött adatokat, hogy szükség esetén a titkosszolgálat felléphessen ellenük, hogy felderítse és akadályozza tevékenységeiket. Az *Állambiztonsági Minisztérium* ennek érdekében együttműködött az emigránsok származási országának kommunista titkosszolgálatával.¹ Mivel csoport dossziéről volt szó, a titkosszolgálati érdeklődés középpontjában alapvetően egyesületek és csoportosulások álltak. Abban az esetben, ha a Stasi célzottan követett vagy figyelt bizonyos személyeket, külön személyi dossziét nyitott.

A Balkán csoport dosszié már önmagában is figyelemre méltó: egyáltalán nem volt természetes, hogy az *Állambiztonsági Minisztérium* behatóbban foglal-

---

¹ Bundesbeauftragte für die Stasi-Unterlagen: Ministerium für Staatssicherheit (= MfS), Berlin, HA II/5/D, 1965. márc. 22.: A „Balkán” csoport dosszié zárójelentése – 2288/60. sz. ügyirat; MfS, AOP 4288/65, 1. kötet, 21. lap. Ez a jelzet a Balkán csoport dossziékat jelöli.

kozzon a magyarországi vagy délkelet-európai emigráns szervezetekkel, hiszen az NDK nem volt közvetlenül érintett. A Magyarországból, Albániából, Bulgáriából vagy Romániából elszármazott személyeket anyaországuk érdekelte – ha egyáltalán –, az NDK-val nem foglalkoztak. Emigránsok, valamint részben menekültek vagy elüldözöttek voltak, akiket az NSZK fogadott be, nem az NDK. Ismeretes ugyan, hogy a Stasi jelen volt a Német Szövetségi Köztársaságban, de soha nem volt képes szomszédja átfogó megfigyelésére vagy „megdolgozására”. A titkosszolgálat újra és újra súlypontokat volt kénytelen meghatározni „nyugati munkájában”, és ezt a feladatot – a saját szemszögéből nézve – túlnyomórészt jól végezte. A fenti időpontban a nevezett országokból származó és az NSZK-ban élő emigránsok egyértelműen a Stasi „nyugati munkájának” célpontjai közé tartoztak.

A Balkán csoport dosszié emellett érdekes és fontos körülményt is dokumentál: a *kelet-európai titkosszolgálatok* együttműködését a „nyugati munka” keretében.

Az *Állambiztonsági Minisztérium*on belül a II. főosztály 5. osztálya (HA II/5) nyitotta meg és vezette a Balkán csoport dossziét. Az osztályt 1956 elején átszervezték, így feladata „a Szovjetunió és a népi demokráciák területét érintő ellenséges emigráns szervezetek”, valamint az „NSZK-ból sugárzó Szabad Európa Rádió” és az NDK lengyel és csehszlovák határszakaszának megfigyelése lett.² A Balkán csoport dosszié a Stasi szemszögéből tehát egyértelműen a II/5. főosztály illetékességi körébe tartozott.

A II/5. főosztály ugyan csak 1960-ban nyitotta meg a dossziét, de az olyan iratokat és adatokat is tartalmazott, amelyek egészen 1955-ig visszanyúltak. 1956. április 5-én az akkor illetékes II/6. főosztály megnyitott egy „Magyar emigráns szervezetek Nyugat-Berlinben és az NSZK-ban” elnevezésű csoport dossziét, amely 1960-ban a Balkán csoport dosszié részévé vált.³

I.

A magyar titkosszolgálat, az *Államvédelmi Hatóság* (ÁVH)⁴ az ötvenes évek közepén egy úgynevezett operatív csoportot állomásoztatott Kelet-Berlinben, azaz rezidentúrával rendelkezett a kelet-berlini magyar nagykövetségen, az NDK *Állambiztonsági Minisztérium*ának tudtával. A frankfurti magyar kereskedelmi kép-

2 MfS, Stellvertreter des Ministers (= SdM), 1956. jún. 16.: Levél a gerai kerületi vezetőnek a II. főosztály és a körzeti II. osztályok szerkezetének átalakításáról; MfS, BdL/Dok 3818, oldalszám nélkül. Köszönettel tartozom kollégámnak, Roland Wiedmann-nak, aki rendelkezésemre bocsátotta a levél másolatát és az Állambiztonsági Minisztérium felépítésére vonatkozó mégoly bonyolult kérdésekre is szakavatott és megbízható válaszokat adott.

3 MfS, HA II/6A, 1956. ápr. 5.: Határozat egy csoport dosszié létrehozásáról; MfS, AOP 4288/65, 1. kötet, 4. lap.

4 Az államvédelmi szerv elnevezése 1948-ig „Államvédelmi Osztály” (ÁVO) volt. Paul Lendvai szerint az ÁVO rövidítés „annyira megragadt az emberekben – annak ellenére, hogy a hírhedt

viselet által végrehajtott titkosszolgálati akciókat is ez az operatív csoport vagy rezidentúra irányította.⁵

1955. május 17-én a kelet-berlini operatív csoport vezetője, Huszár József a Stasi akkori helyettes vezetőjének, Erich Mielkének írott levelében azt kérte, hogy saját munkájának megkezdése érdekében bocsássonak a rendelkezésére különböző iratokat. A magyar operatív csoport „kívánságlistája” hét pontból állt. A hét ponthoz hasonlóan sokatmondóak a Stasi által az egyes pontokhoz fűzött széljegyzetek, mert segítségükkel képet alkothatunk a keletnémet titkosszolgálat ismereteinek akkori szintjéről.

A legfontosabb kérdés magyar emigráns szervezetekkel kapcsolatos információkra vonatkozott, konkrétan: „magyar emigránsok csoportjairól a NATO-hadseregben”, valamint „vezető magyar emigránsokról ennél a szervezetnél”. A Stasi ehhez széljegyzetként csak annyit fűzött hozzá: „ilyenek nem ismertek”. A kívánságlista második pontja a *Szabad Európa Rádió* (SZER) magyar osztályára irányult. Ebben a témában az állambiztonsági szervek csak „kevés anyaggal” rendelkeztek. A harmadik kérdés „ellenséges kémiszolgálatok kötelékében a népi demokráciák ellen munkálkodó magyarokról” szóló információkat kért. Az NDK-s kollegák erről is csak „kevés információval” rendelkeztek. A negyedik pont „a népi demokráciákból származó emigránsokat felvevő menekülttáborokra” vonatkozott. Ebben a témában a Stasinak „rendelkezésre álltak” anyagok. Ötödjére „magyarokat kiképező kémiskolákra” volt kíváncsi a magyar operatív csoport, de az állambiztonsági szervezet erről is csak „kevés információval” rendelkezett.

Sokkal könnyebb volt a Stasi számára kielégíteni az utolsó két pontban megfogalmazott magyar információszükségletet, amely először is az NDK-ban és Kelet-Berlinben élő magyarok felsorolására vonatkozott, másodsor pedig aziránt érdeklődött, hogy milyen módon sikerül Nyugat-Berlinbe távozniuk a kommunista országokból származó menekülteknek.⁶ A széljegyzetek összességükben arra engednek következtetni, hogy a Stasi addig, azaz 1955 májusáig egyáltalán nem foglalkozott a nyugati magyar emigrációval.

Az eddig feldolgozott iratokból nem derül ki, hogy az *Állambiztonsági Minisztérium* a magyar emigrációval a magyar operatív csoport megkeresésének ha-

---

szervezetet már 1948-ban Államvédelmi Hatóságra nevezték át –, hogy az ávós elnevezés mind a mai napig használatos a kommunista titkosszolgálatok munkatársaira, hasonlóan ahhoz, ahogyan Németországban a »Stasi« szó jelöli az NDK Állambiztonsági Minisztériumát”. Paul Lendvai: *Der Ungarnaufstand 1956. Eine Revolution und ihre Folgen*. München, 2006. 120.

5 Ost-Berlin. Agitations- und Zersetzungszentrale für den Angriff gegen den Bestand und die verfassungsmäßige Ordnung der Bundesrepublik Deutschland und Operationsbasis der östlichen Spionagedienste. [Kiadta: Bundesamt für Verfassungsschutz, Köln,] 1960. 47.

6 A Magyar Népköztársaság Kormánya, Belügyminisztérium, a berlini csoport vezetője: Levél az Állambiztonsági Államtitkárságnak, Mielke altábornagy elvtársnak, 1955. máj. 17.; MfS, AOP 4288/65, 4. részdosszié 1. kötet, 115. lap. A berlini csoport vezetőjének neve nem azonosítható egyértelműen a levél segítségével, de más iratok is Huszár Józsefet tüntetik fel a magyar operatív csoport vezetőjének, vö. különösen: MfS, AP 15651/78, 24. lap; a MfS, AP 1687/57, 4. lapon található jegyzet is Huszárt említi.

tására kezdett-e behatóbban foglalkozni. Azonban megállapítható, hogy a Stasi közvetlenül ezután kezdett el iránta tevékenyen érdeklődni. Eleinte azokat a lehetőségeket használta ki, amelyek az NDK-ban és a két részre osztott Berlinben rendelkezésére álltak. 1955 második felében így került a Stasi látószögébe a „Berlini Magyar Kolónia” (*Ungarische Kolonie Berlin*), miután a magyar operatív csoport ismételten nyomatékosan felhívta a figyelmét erre a szervezetre. A Magyar Kolónia már 1846-ban megalakult Berlinben, és elsősorban a Berlinben élő magyarok kulturális összetartására törekedett. Székhelye a 20. század ötvenes éveiben különböző charlottenburgi címek alatt, azaz Berlin nyugati részén volt bejegyezve, de tagjai a város egész területén szétszórva éltek, és postai úton rendszeresen kaptak meghívókat a Kolónia rendezvényeire, gyűléseire. Az *Állambiztonsági Minisztérium*nak kelet-berlini munkatársai segítségével nem esett nehézsége ellenőrizni az egyesület postai forgalmát. 1956 elejére a Magyar Kolónia mintegy 60 Kelet-Berlinben élő tagja vált a titkosszolgálati levéllenőrzés alanyává.⁷

A Stasi egy másik lehetőséggel is élhetett az NDK-ban, ha a nyugati magyar emigránsokról akart megtudni valamit: 1962-ig a bautzeni fogadótáborba kerültek a nyugati haderők katonaszökevényei. Ez nem a közismert bautzeni börtön volt, hanem egy speciális menekülttábor.⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a nyugati emigrációból csak nagyon kevés magyar menekült az NDK-ba. A Balkán csoport dosszié csupán egy esetet rögzített. A férfi 1948-ban, tizenhat évesen hagyta el Magyarországot, majd 1956-ig különböző ausztriai és dél-németországi táborokban élt. 1956. szeptember 23-án az NDK-ba utazott, hogy onnan térjen haza Magyarországra. 1956 október elejétől a Stasi hallgatta ki, és az esetről a kelet-ber-

7 MfS HA II/6/A, 22.7.1955: ügyirati jegyzet. Tárgy: Magyar emigráns szervezetek Nyugat-Berlinben; MfS, AOP 4288/65, 1. rész dosszié, 1. kötet, 352. f lap. A Stasi által a Magyar Kolónia Kelet-Berlinben élő tagjainak neveiből 1956 márciusában, áprilisában és júniusában összeállított listát ld. BStU, MfS, AOP 4288/65, 3. rész dosszié, 1a kötet, 253–259. lap; a listában található „A”, ill. „Dok. »A«” megjegyzés szintén az elrendelt postai forgalmi ellenőrzésre utal; ehhez ld. még 4. rész dosszié, 1. kötet, 160. lap. A HA II/5. a postai forgalom ellenőrzése közben figyelt fel egy nyugdíjasra, akit 1957 februárjában titkos informátornak (GI) nyert meg „Lajos” fedőnéven, vö. a 15. lábjegyzetet. 1955. aug. 15-i jelentés a magyar emigránsok egy nyugat-berlini tisztségviselőjéről, amit a Stasi továbbított a magyar titkosszolgálatoknak, ld. MfS, AP 3286/62, 5. lap. A Magyar Kolónia történetéhez vö. a szervezet magyar nyelvű ünnepi kiadványát: Magyar Kolónia – Ungarische Kolonie Berlin e.V. 1846–1986. Berlin [West], 1986., amely az ötvenes éveket csak nagyon röviden tárgyalja a 11. oldalon; a fordításért kollégámnak, Jorgen Rothernek tartozom köszönettel.

8 A bautzeni, később Barlebenbe és Berlin-Blankenfeldébe helyezett fogadótáborhoz vö. az NSZEP KB Titkársága 1959. febr. 25-i határozatának módosításáról szóló 1962-es határozatot a politikai emigránsokkal szembeni magatartásról, a róluk való gondoskodásról, valamint munkához és lakáshoz juttatásukról; MfS, SdM 1158, 226. f o. A Belügyminisztérium 1961. szept. 6-i, a menedékkérő NATO-hadsereg tagok tartózkodásáról és a róluk való gondoskodásról szóló irányelve (100/61. sz. bizalmas szolgálati ügy); MfS, SdM 1158, 465–469. lap. A VII/3. főosztály 1968. febr. 23-i levele; MfS, HA VII 519, 364–365. lap. Köszönetet mondok Tobias Wunschik kollégámnak, hogy felhívta a figyelmemet a bautzeni fogadótáborhoz kapcsolódó fenti forrásokra, valamint annak jelentőségére és utódintézményeire.

lini magyar operatív csoportot is haladéktalanul értesítették. A férfi tájékoztatta az *Állambiztonsági Minisztériumot* azokról a szervezetekről, amelyekkel kapcsolatba került; így például a *Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéről* (MHBK), a *Szabad Európa Rádióról*, a *Hungarista Légióról* és a *Magyar Irodáról*; megnevezte a szervezetek munkatársait és személyleírásokat is adott. Az a tény, hogy ezekkel az információkkal érezhetően bővítette a Stasi ismereteit, jól mutatja, hogy az NDK titkosszolgálatá eddig milyen keveset foglalkozott a nyugati magyar emigrációval.⁹

Úgy tűnik továbbá, hogy a Stasinak 1956 őszéig, a magyar népfelkelésig csak néhány nem hivatalos munkatárs tevékenykedett helyben, azaz Nyugat-Németországban, hogy magyar disszidens csoportok után kémkedjen.¹⁰

1956 november elején azonban egy csapásra megváltozott a helyzet: a magyar emigráns csoportok a titkosszolgálati érdeklődés középpontjába kerültek. A Stasi karl-marx-stadti kerületi vezetősége (*Bezirksverwaltung*) 1956. november 7-én arra utasította az alárendelt járási kirendeltségeket (*Kreisdienststelle*), hogy vegyenek nyilvántartásba minden olyan személyt, akik Magyarországról, valamint más délkelet-európai államokból, Albániából, Bulgáriából és Romániából származtak és az adott járásban laktak. Külön meg kellett jelölni, ha valakinek nyugati kapcsolatai voltak. A Balkán csoport dossziében fennmaradt egy ilyen lista a Vogtland-vidéki Reichenbach járás érintett személyeiről. A járásban 148 olyan személy élt, akik a felsorolt országokból származtak és nyugati kapcsolataik voltak. Közülük 143-an származtak Magyarországról, négyen Romániából és egyvalaki Bulgáriából. Reichenbach járásban ezen kívül tovább-

9 1956. okt. 18-i kihallgatási jegyzőkönyv a korábbi, 1956. okt. 4-i kihallgatásra való utalással; MfS, AOP 4288/65, 3. részdosszié, 3. kötet, 28., 52–56, 93. f lap. Két rövid személyi dosszié és egy tájékoztató jelentés a magyar emigráns szervezetekről maradt fenn, amelyeket a Stasi részben a fenti kihallgatás alapján állított össze, ld. uo., 3. részdosszié, 1a kötet, 10–27., 154. f lap. A magyar menekült személyéhez és a magyar operatív csoport értesítéséhez vö. MfS, AP 1687/57, 3–5. lap. Egy másik magyar esete, aki 1959 februárjában utazott az NDK-ba, hogy onnan térjen vissza Magyarországra, és akit a bautzeni táborban hallgattak ki, a MfS, AP 3806/61, 2–24. lapon található.

10 A teljes csoport dossziében eddig csupán a Stasi két nem hivatalos munkatársát sikerült azonosítani, akik már 1956. okt. 23. előtt is – mégpedig 1955 augusztusában és szeptemberében Münchenből – jelentettek a magyar emigránsok nyugat-németországi szervezeteiről. Nyugat-Berlinnel kapcsolatban nem tehetünk ilyen általánosító kijelentéseket. A Stasi egyik ügynöke a „Kapitán” fedőnevű titkos informátor volt, egy Münchenben élő, koncentrációs tábor is megjárta kommunista, akit az akkori II/6. főosztály (a későbbi HA II/5.) szervezett be 1955 márciusában, majd felderítőként és nyomozóként alkalmazott. 1956 augusztusában az NDK-ba menekült, hogy megelőzze küszöbönálló letartóztatását; vö. MfS, BV Halle, AIM 650/60, személyi ügyirat, 24–26., 43. lap. A másik nem hivatalos munkatárs a lipcei körzeti állambiztonsági iroda XV. osztályának névtelen forrása volt; a XV. osztály elsősorban külföldi felderítéssel foglalkozott; vö. MfS, AOP 4288/65, 3. részdosszié, 3. kötet, 26., 38–41. lap. Elképzelhető, hogy a további kutatások révén újabb nem hivatalos munkatársak lesznek azonosíthatók, de ez valószínűleg nem befolyásolná a kialakult összképet, miszerint a nyugat-németországi magyar emigráns szervezetek 1956 októbere előtt alig kerültek az Állambiztonsági Minisztérium látókörébe.

bi 174, a nevezett országokból érkezett személy élt, akik nem rendelkeztek nyugati kötődéssel.¹¹

Alig három héttel később a Stasi kerületi egységei elkezdtek megküldeni a kelet-berlini központnak azon aktív, nem hivatalos munkatársak nevét, akik a fenti négy országból származtak. Ennek célja az volt, hogy meghatározzák, mely nem hivatalos munkatársak állíthatók rá a nyugat-németországi emigráns csoportokra. A drezdai, hallei és neubrandenburgi kerületekből beérkezett és fennmaradt válaszok arra engednek következtetni, hogy csupán elvétve akadt a feladatra alkalmas, nem hivatalos munkatárs.¹²

Ezzel – és más esetekkel – összefüggésben feltűnő, hogy egyes állambiztonsági tisztek milyen hiányos földrajzi ismeretekkel rendelkeztek. Az alábbi példa nemcsak a jelenség igazolására szolgál, hanem azt is érzékelteti, hogy az *Állambiztonsági Minisztérium* apparátusának számos belső elégtelenséggel kellett megküzdenie:

A kerületi jelentések között találjuk a „Drohne” nem hivatalos munkatársra és a még létező magyarországi családi kapcsolataira való utalást. A neubrandenburgi vezetőség Kelet-Berlinnek küldött jelentése szerint az 1911-ben született „Drohne” születési helye „Heldsdorf/Magyarország, Erdély”. Ez a megállapítás helyesnek tekinthető, hiszen Heldsdorf (románul: Hălchiu, magyarul: Hőltőveny) és Erdély egésze 1911-ben a Magyar Királysághoz tartozott. A neubrandenburgi vezetőség ezenfelül azt is jelentette, hogy „Drohne” testvérei még Erdélyben élnek, és „Drohne” szívesen Magyarországra utazna, hogy meglátogassa testvéreit. A személyleírást készítő illetékes Stasi-tisztnek nem tűnt fel, hogy Erdély 1918 óta Románia része, így „Drohne” nem magyar, hanem román családi kapcsolatokkal rendelkezett.¹³

Az *Állambiztonsági Minisztérium* az ehhez hasonló hiányosságok ellenére 1956 decemberétől sok nem hivatalos munkatársat volt képes az NDK-ból Nyugat-Németországba küldeni, akik az ott töltött néhány nap alatt kikémlelték a magyar disszidensek szervezeteit. A nem hivatalos munkatársak ebben az idő-

11 Vö. „Kimutatás a Magyar Népköztársaságból származó személyekről, akik Reichenbach körzetben laknak és nyugat-németországi, nyugat-berlini és magyar népköztársaságbeli kapcsolatokkal rendelkeznek”, valamint az Állambiztonsági Minisztérium reichenbachi körzeti kirendeltségének ehhez kapcsolódó, a karl-marx-stadti körzeti vezetőség II/5. osztályának 1956. nov. 26-án írt levelét; ez utóbbi egy 1956. nov. 7-i levélben kérte a kimutatás összeállítását; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 215–237. lap. Bár a Balkán csoport dosszié csak egyetlenegy járási kirendeltség adatait tartalmazza, valószínűleg az NDK valamennyi járása és kerülete esetében készültek ilyen listák.

12 Vö. a drezdai, hallei és neubrandenburgi körzeti vezetőségek 1956. nov. 29. és dec. 12. közötti válaszeveleit és kimutatásait, amelyek mindegyike a HA II/5. egy megelőző, 1956. nov. 27-i megkeresésére hivatkozik; MfS, AOP 4288/65, 3. részdosszié, 1a kötet, 260–269. lap. A megkeresés albániai, bulgáriai, romániai és magyarországi kapcsolatokra vonatkozott.

13 A neubrandenburgi kerületi vezetőség II. osztályának az Állambiztonsági Minisztérium HA II/5. osztályának írt 1956. dec. 4-i levele; MfS, AOP 4288/65, 3. részdosszié, 1a kötet, 269. lap. Ugyanígy a „Drohne” fedőnevű nem hivatalos munkatárs ügyiratában: MfS, BV Neubrandenburg, AIM 481/69, passim.

szakban főleg Münchent, mint a magyar emigráció egyik központját keresték fel, de Hamburgban, Stuttgartban és Észak-Rajna–Vesztfáliában is jártak. A *Dunai Svábok Honfitársi Szövetségének* észak-rajna-vesztfáliai egyesületében egy helyi tag szolgáltatott információkat a Stasinak nem hivatalos munkatársként.¹⁴

Az *Állambiztonsági Minisztérium* röviddel a magyar forradalom után megkezdte a már említett nyugat-berlini Magyar Kolónia szisztematikus feltérképezését. 1957 márciusában már a Magyar Kolónia 224 tagjának nevét és berlini címét tartalmazó listával, valamint az egyesület kurfürstendamm-i irodáinak részletes alaprajzaival, és számos tagjának fényképével rendelkezett.¹⁵

Az *Állambiztonsági Minisztérium* 1957. január 25-én egy tizenegy oldalas belső jelentést készített a nyugat-németországi magyar emigrációról. A Stasi ismeretei szerint a legjelentősebb disszidens szervezetek az NSZK-ban és Ausztriában működtek, és – a jelentés bevezetője szerint – „a Magyar Népköztársaság ellen uszítottak, kémkedtek és szabotázsakciókat terveztek”. A titkosszolgálat konkrétan négy emigráns szervezetről rendelkezett közelebbi információkkal: a müncheni „Magyar Menekültiroda”, amely a világ számos pontján működő „Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmányt” képviselte helyben, a „Magyar Harcosok Bajtársi Közössége”, amelynek német csoportja szintén Münchenben székel, a már említett (nyugat)-berlini székhelyű „Magyar Kolónia” és a stuttgarti „Dunai Svábok Honfitársi Szövetsége”. A tájékoztató jelentés (*Auskunftsbericht*) tartalmazta a munkatársak és néhány tag nevét, a szervezetek céljait, a címeket és telefonszámokat, említést tett az egyesületek politikai gyökereiről és egymás közötti kapcsolatairól.¹⁶

Az elkövetkező hetekben és hónapokban a Stasi szabadon hozzáférhető adatok és a nyugatra küldött nem hivatalos munkatársai által szállított informá-

14 1956. nov. és 1957. jún. közepe közötti jelentések Münchenből: MfS, AOP 4288/65, 2. rész-dosszié, 1. kötet, 27–32., 61–78. lap; 3. rész-dosszié, 1b kötet, 79–82. lap; 3. rész-dosszié, 3. kötet, 29–37., 42–44., 74., 83. lap; 89. és továbbiak. Más nyugatnémet városokból, nevezetesen Hamburgból, Stuttgartból, Dortmundból és Duisburgból, ugyanebben az időszakban: uo. 3. rész-dosszié, 1a kötet, 322. f lap; 3. rész-dosszié, 3. kötet, 97–107., 110–119., 124–137., 150. f lap, 4. rész-dosszié, 1. kötet, 164. f lap.

15 A Magyar Kolónia tagjainak összerberlini listáját 224 névvel és hozzá tartozó címeikkel a Stasi II/5. főosztálya 1957. márc. 28-án állította össze, vö. uo., 3. rész-dosszié, 1a kötet, 173–179. lap. Az iroda alaprajza és külső felvételek: uo., 1. rész-dosszié, 1. kötet, 356–359. lap. Fényképek, néhány nevesített személlyel: uo., 360–377. lap. Számtalan további fénykép: MfS, AOP 4288/65, 1a kötet, 119–121. lap. Vö. a „Lajos” fedőnevű titkos informátor (a nem hivatalos munkatárs korábbi elnevezése) ügyiratát a Magyar Kolóniáról szóló jelentésekkel; MfS, AIM 74/58.

16 MfS: Tájékoztató jelentés a magyar emigrációról, 1957. jan. 25.; MfS, AOP 4288/65, 1. rész-dosszié, 1. kötet, 32–42. lap. Az Állambiztonsági Minisztérium már a magyar forradalom előtt is összeállított egy hasonló jelentést, vö. uo., 23–31. lap: „Organisationen, die eine feindliche Tätigkeit gegen die Volksrepublik Ungarn betreiben”, ez a jelentés tartalmaz egy kézzel írt megjegyzést „gefertigt 1956” (készült 1956-ban), de nem utal semmilyen formában a magyar népfelkelésre. A politikai rendőrség megállapításai, miszerint a nyugati országok közül a legtevékenyebb emigráns szervezetek Nyugat-Németországban találhatók: A Magyar Népköztársaság biztonsági szerveinek információja [1960. nov. 25. előtt]: Tájékoztató jelentés az NSZK területén működő legfontosabb magyar emigráns szervezetekről; uo., 93. lap.

ciókkal bővítette ismeretanyagát.¹⁷ Az *Állambiztonsági Minisztérium* magától értetődőnek vette, hogy a magyarországi népfelkelésért nagyrészt a disszidens szervezetek felelősek, amiket ezért különösen veszélyesnek soroltak be. Egy 1957 áprilisában kelt belső anyag szerint „A magyarországi ellenforradalmi puccs megmutatta, hogy mindenképpen az eddigieknél több figyelmet kell szentelni a magukat – más szervezetekhez hasonlóan – gyakran »egyszerű egyesületnek« álcázó emigráns szervezeteknek.”¹⁸

1957 májusában a Stasinak már 38 nyugat-németországi magyar emigráns szervezetről volt tudomása, két évvel később már csak 22 szervezetet tartott nyilván.¹⁹

1961-ig a magyar titkosszolgálat rendszertelen időközökben áttekintő jellegű jelentéseket küldött az *Állambiztonsági Minisztérium*nak a nyugati emigráns szervezetekről gyűjtött saját ismereteiről.²⁰

A jelentések általános rágalmakat tartalmaztak, amelyek szerint a magyar emigráns szervezetek „a Magyar Népköztársaság és a szocialista tábor valamennyi országa ellen uszítanak, kémkednek és szabotázsakciókat” terveznek.²¹ A kémkedés vádja egyes szervezetek vagy azok bizonyos részei esetében megalapozott lehetett. A „Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének” vezetője, Zákó András például a francia és az amerikai titkosszolgálatoknak dolgozott a második világháború után.²² Az *Állambiztonsági Minisztérium* munkatársainak fejében

17 A magyar emigráns szervezetekről készült nyomozati jelentések és a velük kapcsolatos információk főleg 1956 végétől 1957 közepéig: uo., 3. részdosszié, 3. kötet, 2–159. lap.

18 [MfS: Tájékoztató jelentés, kb. 1957. ápr. 26.:] Magyar emigráció; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 11–21. lap, idézet a 21. lapon.

19 MfS HA II/5, 1957. máj. 3.: Tájékoztató jelentés a magyar emigrációról; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 43–52. lap, itt: 46. lap. Vö. még MfS HA II/5, 1959. nov. 27.: Tárgy: Magyar emigráns szervezetek Nyugat-Németországban; uo., 3. részdosszié, 1a kötet, 3–5. lap, hasonlóak az ezt követő összeállítások is, 6–10. lap.

20 A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma [kb. 1958. júl.]: A legfontosabb magyar emigránsszervezetek Nyugat-Németországban; ua. [kb. 1958. júl.]: Magyar menekültügyi irodák; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 73–92., 239–252. lap. A Magyar Népköztársaság biztonsági szerveinek információja [1960. nov. 25. előtt]: Tájékoztató jelentés a legfontosabb magyar emigránsszervezetekről az NSZK területén; uo., 93–113. lap, egy a HA II/5/B által 1961. jan. 25-én készült összefoglaló ebből: uo., 117–119. lap. Szinte ugyanakkor, röviddel 1960. nov. 24. előtt a magyar titkosszolgálat egy másfajta áttekintést adott át a Stasinak a magyar emigrációról, vö. uo., 3. részdosszié, 1a kötet, 238–247. lap, szó szerint megegyezik uo., 11–20. lap. Továbbá a magyar titkosszolgálat által 1959 áprilisában és májusában gyűjtött információk „a nyugatnémet szervek erőfeszítéseiről, hogy a Magyarországon élő németekről adatokat szerezzenek”, a Szabad Európa Rádióról, „angol, amerikai és nyugatnémet felderítési kirendeltségekről és fedőszerveikről [...] Ausztriában és Nyugat-Németországban”, „a magyar emigránsok ausztriai csoportjairól”; uo., 1. részdosszié, 1. kötet, 120–146. lap.

21 MfS, HA II/5, 1957. márc. 29.: Tárgy: Magyar emigráns szervezetek; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 63. lap; hasonlóan a HA II/5. 1957. máj. 3-i és 1961. jan. 25-i jelentéseihez: uo., 43., 117–119. lap.

22 *Edmund Krivachy*: Ungarn von Franz Joseph bis Kádár. Die ungarische Emigration nach dem Zweiten Weltkrieg. Salzburg, 1977. 32–34.; *Burton Hersh*: The Old Boys. The American Elite and the Origins of the CIA. New York–Toronto, 1992. 388–390.

azonban fel sem merült, hogy a magyar emigránsok körében megfigyelhető kommunistaellenes beállítottság a szabadságszeretettel és a szilárd politikai meggyőződéssel is összefüggphetett. Azt azonban a Stasi is felismerte, hogy a már negyvenes években nyugatra távozó emigránsok és az 1956-ban disszidálók között nézeteltérések vannak: „Az új menekültek gyakran nyilaskeresztesnek vagy fasisztáknak tartják a korábban emigráltakat”, fogalmaz erősen leegyszerűsítő módon a Stasi egy 1957. májusi keltezésű tájékoztató jelentése.²³

Egy 1961. januári Stasi-jelentés világosan meghatározta az *Állambiztonsági Minisztérium* és a magyar titkosszolgálat közös információgyűjtésének célját: „az emigráns szervezetek megsemmisítését”.²⁴ A cél megvalósítása érdekében az *Állambiztonsági Minisztérium* többek között az alábbi feladatokat jelölte ki a maga számára: megbízható információk szerzése érdekében menekültek beszerzése nem hivatalos munkatársként és beépítése az emigráns szervezetek központi szerveibe, illetve a disszidensek közötti nézeteltérések és versengés célzott felerősítése, a csoportok egymás ellen hangolása céljából. A Stasi ezen kívül „aktív intézkedésekkel” kívánta megakadályozni a magyar emigrációs folyóiratok további megjelenését; ennek érdekében azok német kiadóit is meg akarták „félemlíteni”.²⁵

Ezt az intézkedési listát ugyan csak 1961-re állították össze, de az voltaképpen a korábbi évek szokásos gyakorlatát folytatta csupán. Ez egyidejűleg arra enged következtetni, hogy az 1956 óta követett célokat nem sikerült elérni. A Balkán csoport dossziéból azonban közvetlenül nem olvasható ki, hogy a Stasi ténylegesen milyen aktív intézkedéseket vetett be az emigráns szervezetekkel vagy azok tagjaival szemben.

Fennmaradt egy keltezés nélküli, valószínűleg 1957-ből származó javaslat, amely a disszidens szervezetek irodáinak kifosztását és felgyújtását indítványozta. Ez a terv konkrétan a „Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének” müncheni irodája ellen irányult, mivel állítólagosan ez a csoport „vállalta a puccs alatt terroristacsoportok Magyarországra csempészése feladatának oroszlánrészét” és „a Magyar Népköztársaság elleni fellépés egyik legtevékenyebb szervezete” volt. Ezen alapult az alábbi javaslat: „A [Bajtársi Közösség] irodáját kiürítjük, majd nagy füstöt keltünk vagy felgyújtjuk.”²⁶ A müncheni *Magyar Iroda* esetében hasonlóra készültek, hiszen a javaslatban később ez állt: „Az aktív intézkedésekre

23 MfS, HA II/5, 3.5.1957: Tájékoztató jelentés a magyar emigrációról; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 45. lap, hasonlóak a HA II/5. 1961. jan. 25-i tájékoztató jelentésében: uo., 118. lap. A három, 1944-es, 1948-as és 1956-os magyarországi menekülthullámról és azok mindenkor politikai háttéréről vö. *E. Krivachy*: i. m. 30–34., 41–43., 47–49. A problémakörrel igen érintőlegesen ld. *Die Ungarische Revolution 1956. Reform – Aufstand – Vergeltung*. Hg. György Litván–János M. Bak. Wien, 1994. (Passagen Politik) 176.

24 MfS, HA II/5/B, 1961. jan. 25.: Tájékoztató jelentés a magyar emigrációról; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 119. lap.

25 Uo.

26 Tárgy: Aktív intézkedések; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 71. lap. Ez az intézkedési terv sem dátumot, sem küldőt nem tartalmaz. Az ügyirat felépítése, valamint az ügyiratdarab jellege azonban arra enged következtetni, hogy az Állambiztonsági Minisztérium egy 1957-ben

való felkészülés jegyében a München, Wiedemeyerstr. 49 alatti Magyar Irodát felderítjük.”²⁷

Bár végül szemlátomást nem valósították meg ezeket a terveket, mégis jól mutatják, hogy a vetélkedés akkoriban milyen konfrontatív módon zajlott. Az *Állambiztonsági Minisztérium* szemszögéből nézve az emigráns szervezetek elleni intézkedések csupán a megelőzést szolgálták. Azt feltételezték róluk, hogy e szervezetek felelősek az 1956-os magyarországi forradalomért, és hogy további felkeléseket is előkészítenek. Az emigráns szervezetek elleni harc tehát arról szólt, hogy „az ellenség valamennyi további puccskísérletét a szoc[ialista] táborban már csírájában elfojtsák”, ahogyan azt egy 1957 áprilisából származó belső állambiztonsági dokumentum megfogalmazta.²⁸

Az új felkelésektől való félelemre ráerősített a Stasi egyik „informátora”, aki az általa egy vezető CSU-politikustól hallottakat 1956. december 6-án jelentette megbízóinak. A politikus állítólag beszélt az NSZK titkosszolgálati vezetőjével, Reinhard Gehlennel, akitől megtudta, hogy az Egyesült Államok katonai titkosszolgálat, a CIC (*Counter Intelligence Corps*) „Bulgáriában és Romániában nagyszabású provokációkat” tervez 1957 elején. Ugyanez a nem hivatalos munkatárs hasonlókat jelentett Magyarországról, jóval azelőtt, hogy a felkelés kitört volna. Az *Állambiztonsági Minisztérium* ezért fokozottan hajlott arra, hogy fontosnak sorolja be ezeket a harmadik kézből származó információkat.²⁹

1957 januárjában az akkori állambiztonsági miniszter, Ernst Wollweber egy szolgálati értekezleten azt állította, hogy az *Állambiztonsági Minisztérium* már az 1956-os magyar forradalom előtt rendelkezett információkkal, hogy valami történni fog. Azt nem részletezte, hogy állítását a fentiekhez hasonló homályos utalásokra vagy esetleg más információkra alapozta. Kritikát fogalmazott meg azonban azzal kapcsolatban, hogy az *Állambiztonsági Minisztérium* hibásan ítélte

---

keletkezett iratáról lehet szó. Az értékelés, miszerint a „Bajtársi Közösség” (MHBK) a „legtevékenyebb és legveszélyesebb magyar emigráns szervezet Nyugat-Németországban” ilyen határozottan csak a magyar titkosszolgálat által a Stasinak küldött jelentésekben szerepel, vö. a 20. lábjegyzetnél megadott jelentéseket; a fenti idézet: MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 76. lap és ugyanez 243. lap, valamint uo., 95. lap.

27 Tárgy: Aktív intézkedések; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 71. lap; vö. a 26. lábjegyzetet.

28 [Tájékoztató jelentés, 1957. ápr.] Magyar emigráció; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 11–21. lap, itt: 21. lap. Magyarországon 1956–1957 telén elterjedt a „Márciusban újra kezdjük” szállóige, amely mögött azonban Litván György és Bak M. János vélekedése szerint „nem állt komoly mozgalom vagy szervezet”. Azt a magyar kormány propaganda céljából felkapta és ürügyként használta fel további elnyomó intézkedésekre; *Die Ungarische Revolution* i. m. 145.

29 Tárgy: Provokációk előkészítése Bulgáriában, Romániában és a Lengyel Népköztársaságban a CIC által, 1956. dec. 6., a küldő megnevezése nélkül; MfS, AOP 4288/65, 3. részdosszié, 1b kötet, 79. lap. A HA II/5. ezt az információt 1957. jan. 2-án továbbította a X. (azaz tizedik) osztálynak, amely az Állambiztonsági Minisztérium más kommunista titkosszolgálatokkal való kapcsolattartásáért volt felelős; uo., 80. lap. 1956. dec. végén a HA II/5. további hasonló jelentéseket kapott, amelyek elsősorban romániai és bulgáriai felkeléseket jósoltak; uo., 81. f. lap.

meg az ehhez hasonló jelentéseket.³⁰ A Balkán csoport dossziéból ellenben az olvasható ki, hogy a Stasi 1956 októbere előtt alig érdeklődött magyar kérdések iránt. Természetesen elképzelhető, hogy más iratállományok ezt a képet ilyen vagy olyan irányban kibővítik. Az *Állambiztonsági Minisztérium* akkori észjárása szerint amúgy sem volt létjogosultsága annak a ténynek, hogy az 1956-os forradalmat a hazai lakosság robbantotta ki és irányította, így az nem egy kívülről vezényelt puccskísérlet volt.

Az *Állambiztonsági Minisztérium* vezetése ebben a tekintetben még keményvonalasabbnak bizonyult, mint az elsődleges érintettek, a budapesti állami és pártvezetés. Ez derül ki abból a levélből, amelyet Ernst Wollweber állambiztonsági miniszter akkori első helyettese, Erich Mielke 1957. március 19-én írt Erich Honeckernek (Honecker ekkor az NSZEP Központi Bizottságának biztonságpolitikai titkára volt). Mielke egy tájékoztató füzetre hívta fel Honecker figyelmét, amelyet nemrég jelentetett meg német nyelven a magyar minisztertanács tájékoztató irodája: *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. A kelet-berlini magyar nagykövetség az NDK külügyminisztériumán keresztül a kiadványt több mint 5500 példányban juttatta el NDK-szerte könyvesboltokba és egyéb helyekre. Erich Mielke a Honeckernek írott levelében kifejtette, hogy a füzet állítólag „több helyen olyan politikai megfogalmazásokat tartalmazott, amelyek nemcsak a magyar állambiztonsági szerveket, hanem a Magyar Kommunista Párt [helyesen: Magyar Dolgozók Pártja – a ford.] és az ottani kormány politikai intézkedéseit is rossz színben tüntetik fel”.³¹ Mielke véleménye nehezen értelmezhető, hiszen a kifogásolt kiadvány hivatalosan is a magyar kormány égisze alatt jelent meg és a magyar kormány abban az időben kíméletlenül fellépett a népfelkelés tényleges és feltételezett résztvevői ellen.³² A fogalmazvány szövege nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyar kommunisták hogyan értékelték a népfelkelést: „fegyveres felkelésnek”, amelyet „az ellenforradalmárok katonailag tervszerűen előkészítettek”, és amelyben „jelentős szerepet” játszott „az emigráns fasiszta elemek nyugatról való behatolása”.³³ A számtalan illusztráció és képaláírás szintén azt az egyértelmű üzenetet közvetítette, hogy az 1956-os forradalom vérszomjas és embertelen halálkommandók műve volt.³⁴ Ennek ellenére a szöveg egyes szakaszainál érzékelhető egyfajta arra irányuló igyekezet, hogy ne ítélje el egyetemlegesen bűnözőként az összes résztvevőt, akik 1956

30 Az 1957. jan. 7-i szolgálati eligazítás jegyzőkönyve; MfS, ZAIG 4848, 1. lap.

31 MfS, a miniszter [Mielke] első helyettese: Levél a politikai bizottság tagjelöltjének, Erich Honecker elvtársnak, 1957. márc. 19.; MfS, SdM 1896, 718. lap. Mielke különösen a füzet 3., 5., 10., 19., 36. és 43. oldalát kifogásolta. A nevezett oldalak tartalmát a továbbiakban taglalom.

32 1958-ig kb. 22 000 személyt börtönöztek be, 229-t halálra ítélték. 1963-ban a magyar kormány amnesztiát hirdetett; vö. *Árpád von Klimó*: Ungarn seit 1945. Göttingen, 2006. 33.

33 Die konterrevolutionären Kräfte bei den Oktoberereignissen in Ungarn. I. H. és é. n. 3., 5. 1957 során vagy 1958 elejéig összesen négy kötet jelent meg ebből a füzetből, amelynek címe kismértékben módosult.

34 I. m. 12–15., 21–28., 30. f, 37., 39., 41. f, 44., 48.

őszén tiltakozásukat fejezték ki. Úgy tűnik, ez Erich Mielke számára elfogadhatatlan volt. Honeckerhez írott levelében ezért annak érdekében szállt síkra, hogy vonják be a füzetet a könyvkereskedésekből és szüntessék be annak eladását. Mielke a kiadvány bizonyos, az *Állambiztonsági Minisztérium* szemszögéből különösképpen kifogásolható oldalaira irányította Honecker figyelmét. Mindenképpen ezek közé tartozott a bevezető, amely önkritikusan megállapította: „Az ország szocialista fejlődését a Rákosi–Gerő-féle politika zsákutcába juttatta. E bűnös politika következményei nagy felháborodást és széles körű népmozgalmat váltottak ki. Dolgozók százezrei síkraszálltak a népi hatalom megtisztításáért, az elhatalmasodott bürokratizmus megszüntetéséért és a nemzeti érzést súlyosan sértő politika felszámolásáért.” A szöveg egy másik helyen „jogos népi és nemzeti követelések jegyében kibontakozott mozgalomról” beszélt.³⁵ A kiadvány máshol a magyar titkosrendőrséget bírálta, ami valószínűleg szintén nem nyerte el a Stasi tetszését: „A [Nagy Imre-] kormány teljesítette az Államvédelmi Hatóság megszüntetésének a követelését. Ez helyes is volt, mert az egységes államrendőrség jobban biztosíthatja mind a szocialista törvényesség, mind pedig a népi hatalom védelmének nagyfontosságú ügyét. Tudatos ellenforradalmi taktika volt azonban az, hogy legfeljebb néhány száz államvédelmista tényleges bűneiért – akiknek legnagyobb részét el is távolították és jórészt le is tartóztatták már – hangulatot szítsanak az államvédelmiektől ezrei, többségükben ott szolgáló sor-katonák ezrei ellen.”³⁶ A füzet egy helyütt a „sztálinizmus elleni harcnak” nevezte a forradalmat és ezzel olyan kifejezést használt, amely az NDK hivatalos szóhasználatában nem fordulhatott elő.³⁷ Más helyen pedig a felkelők egy részéről elismerték, hogy „a börtönöket emberiességi megfontolásoktól indítva” nyitották meg.³⁸

A felsorolt példák ellenére Erich Honecker azt üzenté Mielkének, hogy az NSZEP KB nem tartja célszerűnek a már kiszállított példányok bevonását. De azt megígérte, hogy a könyvkereskedelmi forgalomba további példányok már nem kerülnek.³⁹

II.

A Stasi – ahogyan említettem – 1961 elején azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megsemmisíti a nyugati magyar emigráns szervezeteket.⁴⁰ Már csak a harcias szóhasználat miatt is csodálkozásra ad okot, hogy a Balkán csoport dossziét már

35 I. m. 3., 19. Vö. a 31. lábjegyzetet.

36 I. m. 5.

37 I. m. 10.

38 I. m. 36.

39 Az NSZEP KB Biztonsági kérdések osztály: Levél Mielke altábornagynak, 1957. márc. 28.; MfS, SdM 1896, 717. lap.

40 MfS, HA II/5/B, 1961. jan. 25.: Tájékoztató jelentés a magyar emigrációról; MfS, AOP 4288/65, 1. részdosszié, 1. kötet, 119. lap.

az azt követő évben gyakorlatilag lezárták – a kitűzött célt elérése nélkül. Löschinger főtörzsörmester a dosszié 1965. márciusi formális lezárásakor és irattárba helyezésekor zárójelentésében azt jegyezte fel, hogy az *Állambiztonsági Minisztérium* 1962 óta nem kapott további információt emigránsokról és emigráns szervezetekről a többi kommunista titkosszolgálattól. A dossziében említett személyek pedig azóta nem bukkantak fel.⁴¹

Azt jelenenéz ez, hogy a magyar emigráns szervezetek 1962–1963 körül ugyanolyan hirtelen kikerültek volna a Stasi látóköréből, ahogyan abba 1956-ban bekerültek? Ezt a feltételezést igazolhatja az a körülmény, hogy a magyar kormány 1963 márciusában amnesztiát hirdetett az 1957–1958-ban elítéltek többsége számára.

De az is elképzelhető, hogy a magyar titkosszolgálat már nem volt ráutalva az *Állambiztonsági Minisztérium* segítségére, és lényegében maga vette kezébe a nyugati disszidens szervezetek elleni fellépést. Ezt a megfontolást támaszthatja alá egy mellékes megjegyzés a Stasi által a magyar kollégáknak küldött levélben: „Az Állambiztonsági Minisztérium a berlini magyar operatív csoport kérésére 1960-ban beszüntette a »Magyar Kolónia« megoldozását”.⁴² Ebből a mondatból könnyen egyfajta átmeneti munkamegosztás létre lehet következtetni, amely 1956 és 1960 között előnyös volt a magyar fél számára, de 1960 után már nem tűnt szükségesnek. Elképzelhető, hogy a Stasi ideiglenesen töltötte be azt az űrt, ami 1956 után alakult ki, mivel a magyar titkosszolgálatot, az ÁVH-t a felkelés alatt „szinte teljes egészében szétverték”.⁴³ A Balkán csoport dosszié azonban csak nagyon korlátozott betekintést ad a titkosszolgálati együttműködésbe. Elsősorban az derül ki belőle, hogy a két titkosszolgálat között volt információcsere. De a dossziében nincsenek egyértelmű utalások közösen megtervezett vagy végrehajtott akciókra, és ez a körülmény alig biztosít betekintést a magyar titkosszolgálat belső ügyeibe.

A Balkán csoport dosszié lezárásával kapcsolatban azt is célszerű megvizsgálni, hogy változtak-e illetékességi körök az *Állambiztonsági Minisztérium*ban. Hiszen a dossziét vezető II. főosztály mellett a Stasi külföldi kémtevékenységeért felelős osztálya, a Külföldi Felderítési Főosztály (HVA) szintén foglalkozott nyugat-németországi egyesületekkel és szervezetekkel. A HVA iratai azonban túlnyomórészt eltűntek vagy megsemmisültek. Bizonyos helyeken azonban olyan

41 MfS HA II/5/D, 22.3.1965: A „Balkán” csoport dosszié zárójelentése – 2288/60. sz. ügyirat; MfS, AOP 4288/65, 1. kötet, 21. lap. Ugyanettől az osztálytól azonos dátummal: Határozat egy csoport dosszié lezárásáról; uo., 22. f lap. Még 1962 után is került néhány új ügyiratdarab a dossziéba, vö. pl. uo., 4. részdosszié, 1. kötet, 203–215., 254–257. lap.

42 MfS, X. osztály [Damm alezredes], 1963. nov. 18.: Levél a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma berlini csoportjának; MfS, AP 15651/78, 36. f lap, itt: 37. lap.

43 Ralf Thomas Göllner: Der Ungarn-Aufstand 1956 und seine Auswirkungen auf die ungarische Minderheit in Siebenbürgen. Siebenbürgische Semesterblätter 10(1996) 145–156., itt: 156. Göllner ezenfelül arra hívja fel a figyelmet, hogy az ÁVH újrászervezéséhez magyarul beszélő román és szlovák állampolgárokat is felfogadtak, valószínűleg az adott ország magyar kisebbségeiből. Nagy Imre miniszterelnök 1956. okt. 28-án hirdette ki az ÁVH feloszlását.

adatok maradtak fenn, amelyek arra utalnak, hogy a HVA egyik ügynöke, Adolf Kanter⁴⁴ kapcsolatban állt egyes NSZK-ban működő magyar emigráns szervezetekkel és azokról jelentett a felderítésnek. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején például a magyar emigráns diákok számára szervezett egyetemi napokat Rajna-vidék–Pfalzban, az Adolf Kanter által alapított és vezetett „Európa-ház Marienbergben” tartották. A HVA erről a rendezvényről kapott információkat és ezeket adott esetben továbbíthatta is a magyar titkosszolgálatoknak.⁴⁵

Ebben a tekintetben igen érdekesek az *Állambiztonsági Minisztérium* és a magyar titkosszolgálatok közötti – 1958-ra visszanyúló – adatcserék jegyzékei. Ezek szerint 1958 ősze és 1969. év vége között a Stasi 450 egységnyi információt adott át a magyar állambiztonságnak, amelyek közül 23 – azaz igen csekély rész – a nyugati magyar emigrációval volt kapcsolatos. Ez a téma csupán 1958-ban és 1959-ben volt meghatározó: ebben az időszakban a Stasi összesen 34 jelentést adott át a magyar állambiztonságnak, amelyek közül tizenhárom a nyugat-európai magyar emigrációra vonatkozott. A hatvanas évek egészében azonban ebben az összefüggésben csak 10 információ átadásáról tudósít a jegyzék. Szinte valamennyi továbbított jelentés a hírszerzéstől származott. Az információk többek között a „Dunai Svábok Szövetségére”, a „disszidens magyarok egy nyugat-berlini fasiszta szervezetére”, a negyedik magyar nyugat-németországi egyetemi napokra, valamint általánosságban „az emigráns magyarok NSZK-beli tevékenységére” vonatkoztak.⁴⁶ Az úgynevezett SIRA-adatbázis⁴⁷ segítségével összehasonlító kutatások végezhetők a nyolcvanas évek adataiban, bár csak a HVA illetékességébe tartozó területeken. Az adatbázis szerint 1981 és 1989 között a HVA összesen 1476 kémtevékenységből származó információt adott át a magyar kollégák-

44 Adolf Kanter, akit a HVA I. osztálya „A forrásként”, információlefölöző forrásként (A-Quelle, azaz „Abschöpfquelle”) tartott „Fichtel” fedőnév és XV/18243/60. sz. alatt, 1948 óta állt kapcsolatban az NDK titkosszolgálatával. Egészen 1989–1990-ig kémkedett a HVA-nak, ezért a nyugati nem hivatalos munkatársak között rangidősnak számít. 1950 és 1967 között az Európa-ház Marienberg vezetője volt, az ötvenes évek elejétől a CDU tagja; vö. *Georg Herbsttritt: Bundesbürger im Dienst der DDR-Spionage*. Göttingen, 2007. (megjelenés alatt).

45 Tárgy: II. Magyar Egyetemi Napok 1962. szeptember 2–9.; MfS, AOP 4288/65, 4. részdosszié, 1. kötet, 224. lap, feladó nélkül. A HA II/5. 1962. nov. 28-án egy ezzel szinte teljesen megegyező jelentést küldött a X. osztálynak, vö. uo., 223. lap. Az, hogy a HVA állította össze a jelentést a marienbergi II. Egyetemi Napokról, kiderül az „Információcsere a Magyar Népköztársasággal” c. áttekintésből; MfS, AS 313/83, 215., 217. lap. Egy 1959. ápr. 17. és 19. közötti marienbergi találkozóon résztvevő magyarok listája szintén a HVA révén jutott el a magyar titkosszolgálatához, vö. uo., 210. lap. Az 1960. májusi információ a „Magyar emigránsok a »Rettet die Freiheit« [Mentsük meg a szabadságot] nevű szervezethez fűződő kapcsolatáról” a HVA I. osztályához köthető; az ehhez kapcsolódó, egy emigráns magyar által írt levél fénymásolata külön felhívja a figyelmet az Adolf Kanter-i kapcsolatra; vö. MfS, AOP 4288/65, 3. részdosszié, 1a kötet, 353–356. lap.

46 „Információcsere a Magyar Népköztársasággal” (mint a 45. lábjegyzetnél); MfS, AS 313/83, 210–212., 215., 217., 221. f, 228. f lap. Az Állambiztonsági Minisztérium által a Budapestre továbbított huszonhárom információból húsz a HVA-tól származott. Az 1960. évben ismeretlen okokból nem rögzítették az információátadások eseteit.

47 A HVA adatkutatási rendszere (vö. a 48. lábjegyzetet).

nak. Ezek között már nem találhatók jelentések NSZK-ban élő magyar emigránsokról.⁴⁸

A HVA a fentiek szerint az ötvenes és hatvanas években vett részt a magyar emigráció elleni felderítésben. A hatvanas évek végétől kezdve azonban ez a téma kör a Stasi nyugati tevékenysége szempontjából semmilyen jelentőséggel nem bírt. Az információcserére vonatkozó jegyzékekből kiderül, hogy a közös titkosszolgálati érdeklődés súlypontja már a hatvanas évek során áthelyeződött. Ebben az időszakban a Vatikán és ezzel együtt a két ország katolikus egyháza vált az információcsere legfontosabb témájává; ezen kívül ekkor ismét előtérbe kerültek a kémtevékenység hagyományos területei. Az *Állambiztonsági Minisztérium* és különösen a HVA a nyugati államok keleti politikájáról, a nyugati titkosszolgálatokról, a NATO-ról szóló, valamint gazdasági, tudományos és nyugati technológiai információkkal látták el a magyar kollégákat.⁴⁹ Azt is figyelembe kell azonban venni, hogy az információk továbbadása a titkosszolgálati együttműködés csupán egy szeletét jelentette.

A magyar politikai rendőrség számára a magyar emigráció természetesen továbbra is titkosszolgálati célpont maradt. A HVA 1969 és 1989 között összesen 27 információszolgáltatást jegyzett fel a SIRA-adatbázisban, amelyek keretében ismereteket adtak át a magyar kollégáknak a magyar emigránsokról és szervezeteikről. Ez azonban vélhetőleg a disszidensek ellen irányuló állambiztonsági tevékenység csupán kis részének dokumentálását jelenti.⁵⁰ 1986 októberében a kommunista országok titkosszolgálatainak vezető munkatársai Prágában találkoztak, hogy megtárgyalják a „politikai-ideológiai felforgató tevékenység” elleni küzdelem jövőbeli módjait. A magyar küldöttség vezetője, Harangozó Szilveszter altábornagy beszédében felsorolta a legfontosabb intézményeket, amelyek Magyarország ellen „ideológiai felforgató tevékenységet” folytatnak: a

48 A „SIRA” a „HVA adatkutatói rendszerének” (System der Informationsrecherche der HVA) rövidítése. Ez a HVA egyik adatbázisa volt, amely többek között a HVA-hoz 1969 után beérkezett információkat rögzítette; vö. *Stephan Konopatzky*: Möglichkeiten und Grenzen der SIRA-Datenbanken. In: *Das Gesicht dem Westen zu... DDR-Spionage gegen die Bundesrepublik Deutschland*. Hg. Georg Herbricht–Helmut Müller-Enbergs. Bremen, 2003. 112–132. Az 1476 egységnyi adat a SIRA 12. részadatbázisából származik, amely „külpolitikai, belpolitikai, katonapolitikai és a műveleti terület [...] katonai problémáihoz kapcsolódó” információkat tartalmazta; vö. i. m. 115. A SIRA 11. részadatbázisa a gazdasági és technológiai felderítés közben szerzett információkat, a 14. részadatbázis pedig az ellenséges titkosszolgálatokkal kapcsolatos ismerteket tartalmazta. A HVA által más szövetséges titkosszolgálatoknak továbbadott információkat csak 1981-től kezdődően lehet kutatni a SIRA-adatbázisban; a szövetséges titkosszolgálatok által a HVA-nak eljuttatott információkat azonban már 1969-től. A tárgyalt esetben az „Emigrant*” (emigráns) és az „Ungarn” (Magyarország), ill. az „UVR” (Magyar Népköztársaság) mint címzett kifejezésekre kerestem rá a SIRA 12. részadatbázisában.

49 „Információcsere a Magyar Népköztársasággal” (mint a 45. lábjegyzetnél); MfS, AS 313/83, 209–281. lap.

50 A tárgyalt esetben az „Emigrant*” (emigráns) és az „Ungarn” (Magyarország), ill. az „UVR” (Magyar Népköztársaság) mint címzett kifejezésekre kerestem rá a SIRA 12. részadatbázisában. A 27 nevezett információ 1977 és 1986 között érkezett be a HVA-hoz. A HVA 1969 és 1989 között összesen 3264 információt kapott a magyar kollégáktól. Vö. még a 48. lábjegyzetet.

Szabad Európa Rádió, különböző emberi jogi szervezetek mint a „Helsinki Watch”, a Vatikán és a magyar disszidensek. Az „ellenséges magyar emigráció” továbbra is „fontos célpontja felderítő szerveinknek”, mondta Harangozó.⁵¹ Ezenfelül kijelentette: „Az emigránsok szervezeteinek és ismert magyar disszidensek tevékenységét, valamint magyar kapcsolataik alakulását folyamatosan figyelemmel kísérjük. Fő célunk az, hogy megnyerjük magunk számára a lojális beállítottságú magyar emigránsokat, hogy bomlasszuk és leleplezzük az ellenséges jobboldali csoportosulásokat.”⁵²

A magyar emigráció tehát a kommunista uralom végéig a titkosszolgálatok látókörében maradt. A Balkán csoport dosszié a magyar emigráció egy rövid, ám fontos és korai szakaszába ad érdekes betekintést, és bemutatja a keleti titkosszolgálatok nyugati együttműködését. Az 1956-os népfelkelés bizonyos értelemben úgy tekinthető, mint a kommunista biztonsági apparátusok szorosabb együttműködésének kiváltó oka. A titkosrendőrség szempontjából egyfajta válságkezelési feladatnak is felfogható, amellyel 1968-ban Csehszlovákiával, majd a nyolcvanas években Lengyelországgal kapcsolatban még kritikusabb formában ismét szembesülni kellett.

Fordította: Ress László

GEORG HERBSTTRITT

“THE BALKAN FILE” OF THE MINISTRY OF STATE SECURITY SECRET SERVICE MEASURES AGAINST THE HUNGARIAN EMIGRATION OF WEST GERMANY

The study was originally published in German in the omnibus volume *Kommunismus in der Krise* (ed. Roger Engelmann–Thomas Großbölting–Hermann Wentker. Wandenhoeh & Ruprech, 2008). It reveals that the Ministry of State Security of East Germany (MfS) paid distinguished attention to Hungarian organizations which operated in exile in West Germany.

The remained documents of the Stasi confirm that the East German secret service established a so-called Balkan file in 1960, and extended the intelligence work to the refugees of Albania, Bulgaria, Romania and Hungary. Obviously, as a result of the revolution of 1956, the circles of Hungarian emigrants formed in West Germany were of great importance for the intelligence service of East Berlin. This work was started on the initiative of the agents' headquarters placed in the Hungarian embassy, after that its leader József Huszár wrote a letter to the deputy head of the Stasi of the time, i.e. Erich Mielke as early as the May of 1955, and he asked for the handing out of documents which could advance the work of the Hungarian political police, the secret service activities of the State Security Authorities (ÁVH). This way, Budapest maintained an operative group in Berlin even before the revolution: it showed interest

51 Jegyzőkönyv a szocialista testvérállamok biztonsági szervei képviselőinek az ellenfél ideológiai felforgató tevékenysége elleni harcokról szóló V. többoldalú tanácskozásához [Prága, 1986. okt. 14–17.], itt: A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma küldöttsége vezetőjének, Harangozó altábornagy elvtársnak az előadása; MfS, ZAIG 5114, 144–176. lap, az idézet a 166. lapon.

52 Uo. 166. lap.

in Hungarian people having part in the armies of the NATO or Western secret services, in the *Szabad Európa Rádió* (*Free Europe Radio*), people staying at refugee camps, organizations joining emigrants, such as the “Hungarian colony” of West Berlin. Even before the revolution, the Stasi had the personal data of 60 emigrants, and it endeavoured to recruit informers among them, with rather moderate success.

Following the suppression of the revolution, the intensity of actions of MfS suddenly grew, and they managed to send a few agents to West Germany. On the basis of their reports, a conviction took shape according to which the groups formed in Austrian and West Germany “incited, spied and planned sabotage actions against the Hungarian People’s Republic”, but directly they were not a threat to East Germany. Erich Mielke’s letter written to Erich Honecker in March of 1957 sharply points out the differences in the approaches of the East German leaders and the Kádár-regime which suppressed bloodily the revolution of 1956 by Soviet help. According to the letter, Mielke regarded certain passages of the propaganda material, which was published by the Hungarian government and distributed in East Germany in order to make the revolution appear as a “fascist counter-revolution”, as anti-communist and revisionist, and he recommended removing the publication from bookshops. Although, East Berlin closed officially the Balkan file in 1965, according to the author’s data the Stasi still showed interest in Hungarian emigration until the end of the 1980’s.

ORMOS MÁRIA

Kosáry Domokos

Alig néhány évig állt egyetemi katedrán. Mint maga mondta: nem alkotott „iskolát”. A történelem nagy barátjához kora történelme többnyire barátságtalan volt. Ha jól meggondolom, a mindenkori hazai állapotokkal szemben ő is ritkán viseltetett baráti érzelmekkel. Mégis, mire kiteljesedett az élete – milyen hallatlan közép-európai szerencse! – beérkezett saját korába, vagy talán inkább: a hazai óramutató jutott szinkronba vele.

A Kosáry család selmecbányai „menekültként” érkezett a lekicsinyített Magyarországára. Az otthon elvesztése után meg kellett kapaszkodni az új körülmények között, a fiatal, ekkor még kis gimnazista Domokosnak pedig nem sokára döntenie kellett életpályája irányáról. A családi hagyományok és a hazai értelmiségi szokások szerint sok minden szóba jöhetett: a természettudományok csak úgy, mint az orvosi, a mérnöki vagy a katonai pálya. A fiatalember azonban végül úgy döntött, ami máris mutatta, hogy hajlama van „kilógni a sorból”. A történelem (és mintegy kiegészítésképpen a latin) szak mellett szavazott, és valószínűleg csak később jött rá, hogy nagyon nehéz feladatra vállalkozott. Ő maga utóbb úgy érezte, hogy a legnehezebbre.

E döntést követően látszólag minden a legnagyobb rendben volt. Az egyetemen kiváló tanárokkal találkozott, az Eötvös Kollégium tagjaként inspiráló környezetben gyarapíthatta mind ismereteit, mind vitakészségét; nyelvtudásának, nagyszerű memóriájának és éles logikájának hála, kiragyogott az egyetemisták mezőnyéből, és a diploma megszerzését követően könnyedén jutott külföldi ösztöndíjhoz. Ekkor 1936-ot írtak. És mit tesz az ígéretes ifjú diplomás egy ugyancsak ígéretes pálya kezdetén? Kortársai nagy többségétől eltérően nem a „baráti” Németországba igyekszik, hanem Franciaországba és Angliába. A választás lehetett szakmai természetű, mivel három évvel Hitler hatalomátvételét követően Németországban már az egész szellemi élet „gleichschaltolt” volt, de ez a szakmai szempont egyszersmind magába foglalta az egész rendszer elítélését.

Az ösztöndíjas útnak jelentős szakmai hozadéka volt, mert Párizsban és Londonban találkozni lehetett a történész szakma jeles képviselőivel, többek között a virágjában álló *Annales* című folyóirat vezető gárdájával. Utóbb mind világosabban megmutatkozott, hogy a fiatal történész „nincs jóban” kora hazai és európai történelmi meghatározóival, mi több, a nemzetiszocialista Németországhoz való magyar igazodást veszedelmesnek tartja. Miután nagyon fiatalon, 24

évesen az Eötvös Kollégium tanára lett, ennek életrajzi következményei egy ideig nem mutatkoztak, de amikor 1940-ben a miniszterelnök, Teleki Pál megkérte, hogy angliai és amerikai útja során tájékozódjék a magyar politika ottani megítéléséről, valamint arról is, hogy angol–amerikai vezető körökben miként ítélik meg Magyarország jövőjét, erre készséggel vállalkozott. Misszióját teljesítve Telekinek arról számolt be, hogy mérvadó személyiségek kizártnak tartják a német győzelmet, és a magyarokat arra intik, legyenek erre figyelemmel. Ami Telekit illette, ennek ő is tudatában volt, és amikor malomkövek közé került, életének kioltásával válaszolt az általa megoldhatatlan súlyos dilemmára.

A pályája kezdetén álló fiatal történész tehát minden látható jel szerint kívül állt a korszak meghatározó politikai irányán, de ez egyelőre nem idézett elő törést szakmai karrierjében. Sőt. Kollégiumi tanári állása mellett az újonnan, és részben éppen általa szervezett Teleki Pál Intézet keretébe tartozó *Magyar Történettudományi Intézet* igazgatóhelyettese lett (1941), majd főszerkesztőként a *Revue d'Histoire Comparé* élén állt (1943–1949). Csakhogy mind az időközben általa alkotott művek, mind a Teleki Intézet tevékenysége és végül a *Revue* irányvonala, – mi több, már a folyóirat számára választott francia nyelv is – arról vallott, hogy Kosáry nem a mulandó jelennek dolgozik. A Görgey Artúrral foglalkozó kötetei ugyanúgy ellentmondtak a közvélemény által alkotott Görgey-képnek, mint annak idején a fiatal Szekfű Gyula írása a bujdosó Rákóczyról, és a *History of Hungary* sem volt „konformistának” mondható. Jellemző, hogy magyar nyelven évtizedekig meg sem jelent. És ha feltesszük a kérdést, hogy 1943-ban miként juthatott valakinek egyáltalán az eszébe, hogy egy magyar történész folyóiratot francia nyelven jelentessen meg, a válasz csak az lehet, hogy a főszerkesztő már nem a mának, hanem a remélt jövőnek szerkesztett.

A megvalósult jövő és Kosáry Domokos azonban megint csak nem találkozott egymással. Az eltérés korábban is markáns volt, de – hála annak, hogy akadtak magas pozícióban is olyanok, akik vele hasonló nézetet vallottak – még nem torlasztották el a szakmai érvényesülés útját, ám az 1945 után kialakuló politikai rendszerrel szemben ellenálló, renitens Kosáry karrierje végveszedelembbe került. Eleinte, mint mindenki más is, remélhette, hogy egy valóban demokratizálódó Magyarországon mind ő maga, mind szakmája kiváló lehetőségekhez juthat, a kegyelmi idő azonban nagyon rövidnek bizonyult. E rövid időre esett, hogy a budapesti egyetemen tanszékvezető tanárként működhetett (1946–1949). A csapda azonban, amelybe a magyar társadalom, a tudomány, az egész magyar kultúra, és mindezekkel együtt ő is belekerült, egyre szűkült. Egymást követték a kemény összecsapások a „marxista–leninista” alapokon álló történetírás politikai hatalommal is rendelkező korifeusaival, élükön Andics Erzsébettel, és ebből a szellemi párbajból Kosáry nem kerülhetett ki győztesen.

Minden pozíciójától megfosztva, 1949-től kezdve Kosáry Domokos parkoló-pályán működött. A gödöllői Agrártudományi Egyetem könyvtárának lett a munkatársa, hogy azután a Nagy Imre által fémjelzett lágyulás idején az igazgatója legyen (1954). Logikusnak, sőt úgyszólván elkerülhetetlennek tűnik, hogy az 1956-os forradalom idején megválasztották a történész forradalmi bizottság el-

nökének. Meg az is, hogy ennek a forradalom leverése után megadta az árát. Két és fél év börtön után 1960-ban szabadult, hogy ezt követően ismét parkoló-pályán folytassa – amennyire a helyzet és főként a mindenkori „felsőbbség” megengedte – a szakmai munkát. Szerencse volt, hogy előbb a *Pest Megyei Levéltárban*, azután az *MTA Történettudományi Intézetében* bújhatott meg. Mindkét intézmény lehetővé tette ugyanis, hogy szürkén, a háttérbe húzódva ugyan, de történészként folytathassa tevékenységét. Úgy tűnik, mintegy 20 éven át nem is tett egyebet, mint művelte tanult mesterségét. Nem látszott ügyet vetni sem arra, ami közvetlen környezetében, sem arra, ami a politikában történt. A mindenkori versengések, kisebb-nagyobb hatalmi ütközetek hidegen hagyták. Elsősorban az érdekelte, hogy dolgozhasson, – és dolgozott is. Nem egy megszállott, hanem egy magabiztos kutató fegyelmével. Részben e magatartásnak, részben a megváltozott időknak köszönhető, hogy az 1980-as években a személyét körülvevő szürkesség kezdett kivilágosodni, miként egyébként az ég is kezdett kiderülni az egész ország fölött.

Már nem volt előírás, hogy Kosáry Domokos kizárólag a magyar történetre vonatkozó források és irodalom gyűjtögetésének áldozza idejét (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I–III. és utódkötetek), hanem megjelenhetett a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (1980), a *Széchenyi Döbblingben* (1981), majd a gyűjteményes kötet *A történelem veszedelmei* címmel (1987). Bármennyire szeretne volna, a politika már nem tudta megakadályozni, hogy az MTA levelező, majd rendes tagjává válasszák. Ekkor már kinyílt valamelyest a határzár is, Kosáry Domokos pedig, mihamarabb kapcsolatba léphetett a nyugat-európai kollégákkal, mihamarabb szóhoz jutott a bárhol rendezett történész konferenciákon, minden erőfeszítés nélkül azonnal bizonyította, hogy ebbe a csapatba (is) beletartozik. Magyar történész, a hazai történeti problematika kutatója, de fél lábbal Európa nyugati felében tartózkodik, és ezt a kapcsolatot több mint harmincéves karantén után ott tudta folytatni, ahol egykor megszakították.

A nyolcvanas évek végén már „csak” egy hatalmas közép- és kelet-európai robbanás hiányzott ahhoz, hogy Kosáry Domokos pályáján is hasonló történhesen. Egyszeriben utolérte az Allami Díj (1988), a *Magyar Tudományos Akadémia* elnökévé választották (1990), majd Széchenyi-díjas, azután a Prima primissima-díj birtokosa lett (1995, 2004). 2003-ban, 90. születésnapján nemcsak az egész szakma, de annak keretein túl is sok értelmiségi – író, költő, tudós, művész – és más történelemszerető ember üdvözölte megbecsüléssel és szeretettel a 90. születésnapját ünneplő Mestert. Logikus és egyszerű.

Nem kellett hozzá más, mint a 90 esztendő nagy részét a túlélés művészetének szentelni. Főként az a született optimizmus kellett hozzá, amely az önbizalom túl bizalmat jelent a világ, a hazai társadalom és – ha úgy tetszik – a „jószerencse” iránt. „Nincs olyan rossz helyzet, amelyből ne lehetne tisztességesen kijutni.” – mondta egy riporternek. Mindig is bízott benne, hogy nemcsak egy személy, de egy nemzet is túl tud jutni a leggyászosabb korszakokon is (tatárjárás, török megszállás, önkényuralom, német bevonulás, szovjet „felszabadítás”,

Rákosi-rendszer), sőt még okulhat is belőlük, és azt gondolta, hogy olykor még a vereséget is haszonnal lehet lezárni (például a Rákóczy vezette felkelés után, vagy az 1867-es kiegyezéssel). Kellő türelemmel és néha szerfelett fárasztónak tűnő kitartással le lehet győzni az ostobaságot. Bízott a nemzet és vele együtt az európai kultúra erejében. Ez az optimizmus azt is jelentette, hogy ép lélekkel és az alkotóerőt megőrizve, túl lehet élni mind a börtönt, mind a mellőzést.

Kosáry Domokos egész élete és egész életműve erről a megtörhetetlen bizalomról árulkodott. Szerinte az ember története, és abban a magyarok története szükségképpen tele van buktatókkal, válságokkal, de az ember azért ember, hogy ezekből kikeveredjék. Hirdeti, s egyszersmind saját életútjával mintegy igazolja, hogy a történelemben nincsenek fatális végállomások. Az egyes ember és a társadalom élete, vagyis a történelem arról szól, hogy a meg-megismétlődő válságokat úgy oldják meg, hogy valamivel mindig változatosabb, színesebb, jobb lesz a világ. Még akkor is, ha minduntalan megteremtik a következő nagy nehézségek, vagy akár válságok alapjait is. Kosáry meggyőződése volt, hogy a magyaroknak semmivel sem több az okuk az elkeseredésre, vagy az önmutogatásra és erőfitogtatásra, mint bármely más nációnak.

Jól tudta azt is, hogy a történelem nem egyetlen fonálból áll (legyen az vörös vagy bármi más színű), hanem számtalan szál számtalan lehetséges összefonódásának a mindenkori és mindenkor változó eredménye. Úgy vélte, hogy a pillanatnyi eredmény külső (nemzetközi) és belső (nemzeti) hatások összességéből tevődik össze, és hogy éppen ezért nem lehetséges hol az egyiket, hol a másikat kizárólagossággal felruházni, még ha igaz is, hogy a túlsúlyt egyszer az egyik, máskor a másik tényező jelenti. Azt sugallta, hogy a történelmet nem lehet megérteni, sem megírni kizárólag a gazdaság, a társadalmi változások, a művelődés vagy a politika vonalán, mert ezek a vonalak nem(csak) önállóan léteznek, hanem szüntelen kölcsönhatásban (is) állnak egymással. A történetben kifejeződik az emberi viszonyok összessége, és ezért a történész dolga valóban mindenki másénál nehezebb.

Nos, igen, Kosáry Domokos pályájához szükség volt azért még szorgalomra, tanulásra, szüntelen kutakodásra, és – beszéljünk világosan – tehetségre, sőt bölcsességre. Ámde azt is jól tudjuk, hogy sok szorgalmas és tehetséges ember pályája tört meg vagy szakadt meg végleg azon, hogy kétségbeesetten igyekezett igazodni a mindenkori „konstellációkhoz”. Kosáry egész életpályája éppen azt sugallja, hogy ebben az országban, a mi időnkben, a szép karrierhez – ha szükséges, kiigazításokkal – kiegyensúlyozott ember is szükségeltetett. A Kosáry-életmű fontos sugallata, hogy a jelentős tudományos eredmény lelki-szellemi stabilitást kíván meg. A történelem bonyolultsága, szövetének árnyalata számára is fokról fokra átláthatóbb és értelmezhetőbb lett, de ez sosem jelentette, hogy színei tetszés szerint változtathatók lennének. „A kulisszákat tologatják, nem én változom” – mondta egy interjújában. Valóban. Kosáry Domokos körül a kulisszák többször megváltoztak, de a lényegét illetően sem ő, sem történeti látásmódja nem módosult. A kulisszákat szolgáltathatta a Horthy-korszak barokk-magyar ízlésvilága, a zöld diktatúra, a felemás fél-demokrácia, a

Rákosi-féle mini-diktatúra, vagy bármi más rendszer színpada, Kosáry Domokos a közéletben mindig távolságtartó maradt a jelen pillanatnyi követelményeivel szemben, mert egyedül a jobbulás és jobbítás lehetőségeit kereste. Mindig, mindenféle kulisszák között. Tudósként pedig a megtalálható, felfedhető történeti igazságot, és – lehetőleg – annak teljességét kutatta. Változott a tudás, az ismeret mennyisége, tágult a szerző látóköre, színesedtek az általa tárgyalt történeti eseménysorok, elmélyültek az értelmezett szereplők (Széchenyi, Kossuth, Görgey) általa felfedezett személyiségi vonásai. A tárgyalás azonban mindvégig szikár és racionális maradt, amely nem engedett sem romantikus csábításoknak, sem nemzeti mélabúnak, és nem engedett divat diktálta és politikai kényszernek sem.

Mint egész életében, Domokos a neki kijárt idő utolsó tíz évében is szünet nélkül alkotott. A tervezett „33 nemzedéket” ugyan már nem tudta befejezni, de annak jelentős része kéziratban elkészült. Letette viszont az asztalra az akadémiai elnöki tevékenységét tükröző kötetet (*Hat év a tudománypolitika szolgálatában*, 1996), továbbá az irodalom egyik legmegkapóbb börtönnaplóját (*A chilloni fogoly. Olvasónapló*, 1997), valamint megírta és megjelentette az 1848-as forradalom és szabadságharc nemzetközi összefüggésrendszerének történetét (*Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849*, 2000, angol változat: 2003). 2001-ben jelent meg az egyik legjelentősebb műve, az *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867* című munka, amelynek legfőbb mondandója éppen abban áll, hogy a demográfiai szempontból kivérzett, gazdaságilag, anyagilag lerongyolódott magyarság képes volt magának új otthont teremteni.

Bámulatos volt az a teljesítmény, amelyet Domokos – már görnyedten, botra támaszkodva – a Történelmi Társulat elnökeként az utolsó percekig kifejtett. Azért tette ezt, mert meg volt róla győződve, hogy a történész tevékenysége nem fejeződik be egy mű „anyagának” összegyűjtésével, rendezésével és megírásával, hanem kötelességei közé tartozik a tudás, az ismeret eljuttatása is a társadalom szélesebb rétegeihez, és ezek körében elsősorban a történelemtanárokhoz. A Társulat általa javasolt és megvalósított vitadélutánjai számára előszeretettel választotta ki a „forró” témákat, tehát a magyar, a közép-európai és az európai történet vitatott fordulatait és eseményeit. Kosáry túlságosan is racionális fővel gondolkodott, hogysen „misszió-tudatos” lett volna, ebben mégis missziót, feladatot látott, – többek között azért is, mert végtelenül irritálta a sok és egyre szaporodó, alapokat nélkülöző mese, fantáziadús, ám bizonyíthatatlan történet, amely Magyarországon is gomba módra elszaporodott. Féltette tőlük a nemzeti emlékezetet, amelyet egy nemzet alkotóerejében fontos elemnek tartott.

Domokos meg volt róla győződve, hogy a múlt, ha igaz valójában próbálják a népek és vezetőik felfogni és értelmezni, úgy képes tanulságokkal szolgálni. Nem tanító néni ugyan, eseményei nem ismételtetők meg, nem lehet benne „pótvizsgát” tenni, következésképpen az elkövetett baklövéseket sem lehet utólag „kijavítani”, mindazonáltal szolgál magatartásmintákkal. E meggyőződéséről vallott utolsó nyilvános fellépéseinek egyike, amelyre a Történelmi Társulat közgyűlésén került sor 2007-ben. Vezetőségválasztásról volt szó, és tudományos elő-

adást nem terveztek. Az Elnök, Domokos azonban hosszabb értekezést adott elő a Mohácsot megelőző helyzetről, és a jelenlévők jó ideig nem értették, hogy hogyan jön ez az asztalra. Volt, aki már feszengett, mert azt gondolta, hogy az öregúr szenilitásának első jeleihez asszisztál. Kosáry Domokos azonban teljesen nyilvánvalóan üzeni akart. Mindenkinek. Arról beszélt, hogy nem lehet ugyan bizonyítani, miszerint más feltételek között, nemzeti egyetértés esetén a vészt el lehetett volna hárítani, azt viszont lehet, hogy a viszály, a széthúzás, az egymás közötti rivalizálás sokat ártott a magyar esélynek.

Élete alkonyán még egy üzenetet hagyott Kosáry maga után. 2006 forró őszen elmondta utolsó szavait '56-ról, annak demokratikus és a szabadság iránti vágyat kifejező részben reális, részben szimbolikus mondandójáról. Miként egész életében, ezúttal sem kérdezte, hogy hányan állnak mellette, nem vette figyelembe, hogy kik és miért hiányoznak az üres térről, nem hallotta meg a távoli mormolásokat és kiáltásokat. Ő megtartotta a maga ünnepét, és elmondta, amit a magyar nép egyik legkimagaslóbb, legnagyobb, legnagyobbszerűbb történelmi tettéről tartott egykor, mint annak részvevője, majd mint egyike azoknak, akiknek e merészségért lakolniuk kellett.

Miként e cikket kezdtem, Kosáry Domokos alig néhány évet töltött egyetemi katedrán, és mint maga mondta, nem hozott létre „iskolát”. Nem adatott meg neki, hogy diákokkal, tanítványokkal vegye körül magát. Legalább formálisan nem. Ma mégis azt látjuk, hogy több generáció tagjai tekintenek rá mentorként és példaképként. Sokan tanultak, tanulnak tiszta, minden előfeltevéstől és ideológiai erőltetéstől mentes szövegeiből, áttekinthető, logikus szerkesztéséből, a széles horizontból, amely munkáit körülveszi. Mi ez, ha nem „iskola”? Lehet, hogy több. Ez talán egyetem.

Tanulhatunk tőle ezután is.

Spira György temetésére*

A magyar történésztársadalom és a *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének* nevében búcsúzom Spira Györgytől; búcsúzom annak a két, tágabb és szűkebb közösségnek a képviselőjeként, amely a most lezárult életpálya hosszú alkotó szakaszának a keretét képezte.

Megvallom, a megtisztelő felkérés, hogy a Történettudományi Intézet nevében méltassam intézetünk egyik legrégebbi munkatársát, próbáljam ideidézni közülünk még éppen csak eltávozott alakját, először erősen zavarba hozott. Először is az ismerethiány okán: tudom, hogy Spira György közel hat évtizeden át a magyar történettudomány meghatározó személyiségei közé tartozott, de személyes benyomásokkal, élményekkel – tekintettel a korkülönbségre – én ennek a hosszú időnek csak az utolsó negyedéről rendelkezhettem. Tudtam, hogy a vég-tisztesség megadására megjelenő kollégák közül sokan jóval mélyebb személyes viszony alapján őriznek képet jellegzetes alakjáról. A forrásgyűjtés során aztán arra is rá kellett döbbernem, hogy Spira Györgyről – akinek neve pedig a szakmai közösségnél jóval szélesebb körben ismert – valójában alig tudtunk valamit. Ismeretlenségének okát elsősorban az ő szemérmes zárkózottságában véltem megtalálni: ez a műveire, szakmai teljesítményére oly önérzetesen büszke ember – úgy tűnik – személyes történetének nem tulajdonított jelentőséget. Alig maradtak fenn a szakmai szájhagyományban tőle-róla olyan anekdoták, amelyeknek segítségével most szellemesen-találón ide lehetne idézni őt. Nemigen mesélt ifjúkoráról, és nem írt – vagy legalábbis nem tett közzé – önéletrajzi feljegyzéseket. Pedig Spira György az aránytévesztő hiúság vádjának veszélye nélkül írhatott volna emlékiratot, hiszen egy olyan generációhoz tartozott, amelyre a 20. századi magyar történelem súlyos terheket rakott – és ez a megkerülhetetlen tény jelentette a búcsúbeszédet illetően a másik dilemmát.

A magát kelepcében érző búcsúztató nem várt helyről: a búcsúztatandótól kapott segítséget e dilemmák feloldásához. Hiszen mi lehetne annak az elhunyt történésznek, aki a Ki kicsodában hobbijaként a levéltári kutatómunkát nevezte meg, az emlékéhez illőbb gesztus, mint hogy a források – ez esetben saját monográfiái és tanulmányai – segítségével próbáljuk néhány perc erejéig életre keltetni

---

* Elhangzott 2008. jan. 4-én a Fiumei úti temetőben. (A szerk.)

alakját? Megkönnyebbült rácsodálkozással fedeztem fel ugyanis, hogy ez a visszahúzódónak, zárkózottnak ismert kolléga mennyi személyes vallomást – természetesen elsősorban a mesterséggel kapcsolatos vallomást – helyezett el különböző műfajú megnyilvánulásaiban, rá valló módon persze javarészt közvetett formában. A történetírói munka korlátairól szóló eszmefuttatásában pedig felmentést találtam az alól a képzelt elvárás alól is, hogy úgy idézzem meg alakját, ahogyan azt ő is minden részletében találónak érezné magáról. Így látta a megismerés korlátait: a történetíró azt, „hogy hősei milyen cselekedeteket hajtottak végre, még csak-csak kihámozhatja forrásaiból; de már, hogy hőseit miféle elképzelések bírták ilyen vagy amolyan lépések megtételére, arra nézve vajmi ritkán talál közvetlen útbaigazítással szolgáló forrásokat. Márpedig hőseit eleven emberekként csupán akkor állíthatja az utókor elé, ha nyilvános tetteikkel együtt legtitkosabb reményeikre és aggodalmaikra is fényt tud deríteni.” Nyugodt lelkiismerettel, mintegy az elhunyt jóváhagyásával maradhatok tehát a nyilvános tetteknél, amelyeket jelen esetben természetesen a művek: 14 önálló kötet, szerkesztések, forrásközlések és soktucatnyi tanulmány testesítenek meg.

Spira György maga szabadított meg attól a dilemmától is, amelyre a „történelemmel terhelt generáció” fogalmával utalni próbáltam. Hadd idézzem a rá oly jellemző vitázó kedv egyik lenyomataként fennmaradt cikkének kezdő mondatát: „Sohase helyesltem a *de mortuis nil nisi bene* (halottakról jót vagy semmit) jeligéjét, s nem is helyeselhettem, mivel a történetíró nem jár el rendeltetése szerint, ha hőseiről csupán azt mondja el, ami javukra írható, hiszen mindig kerek képet kell, hogy fessen róluk, s ezért arról sem hallgathat, ami árnyékot vethet tevékenységükre.” Annál is inkább a búcsúztató feloldozásaként olvashattam e mondatot, mivel az elhunyt a maga szemérmes, személyével kapcsolatban szűkszavú módján, de azért explicit önkritikával beszélt életpályája problematikus szakaszáról.

Idézzük fel mindenekelőtt a több mint nyolc évtizedes életút legfőbb adatait. Spira György Budapesten született 1925-ben, ahogyan maga fontosnak tartotta rögzíteni hivatalos önéletrajzaiban is, zsidó kispolgári szülők gyermekeként. Persze, hogyan is tarthatta volna mellőzhetőnek ezt a körülményt az az ember, akinek a felnőttkorba lépés azzal az élménnyel fonódott össze kitörölhetetlenül, hogy megalázón kitaszítják a nemzeti közösségből, megfosztják szabadságától és emberi méltóságától, sőt, nagyon is közvetlen formában az életét veszélyeztetik? A fiatalember a zsidóüldözés és a világháború borzalmait a Radnóti Miklós hátborzongatóan szép verseiből mindnyájunk előtt ismert szerbiai táborban, Borban, illetve az innen induló halálmenetben tapasztalta meg, amelyben együtt haladt a tragikus sorsú költővel. Spira Györggyel kapcsolatos legmélyebb emberi élményemként őrzöm annak az újvidéki vonatútnak az emlékét, amelyet együtt tettünk meg – természetesen 1948-as konferenciára utazva. Úti célunk előhozta az emlékeket belőle, megnyitotta ezt az oly zárkózottnak ismert embert. Elmondta, hogy a vajdasági várost második szülővárosának tekinti, mivel itt sikerült megszöknie abból a végzetes menetelésből, amely már ekkorra is kiérdemelte a „halálmenet” elnevezést (az induló háromezer fogolyból két hét alatt mintegy ötszáz embert meggyilkoltak az emberi mivoltukból egyre féktelenebbül

kivetkőző magyar és német kísérők). A 19 éves munkaszolgálatos egy selyemgyárban töltött éjszaka után, később is jellegzetes konokságával – igaz, a betegséget már nem is nagyon kellett tettetnie –, egyszerűen nem volt hajlandó felállni, hogy továbbmeneteljen. Óriási szerencsével megúsza az azonnali agyonlövést, és hasonló szerencsével talált emberi szolidaritást, hogy egy kórház pincéjében átveszjelje a város felszabadulásáig hátralévő heteket. A front mögött kalandos úton tért haza szülővárosába, ahol szembesült azzal, hogy teljes családját kiirtották.

A háború befejeztével megnyílt az út előtte a budapesti egyetemre, ahol 1948-ban kapta kézhez diplomáját. Első lépéseit még egyetemi évei alatt tette a kutatói pályán: először a Pest megyei levéltárban élte át 1947 elején a múlt kézzelfoghatóvá testesülésének varázsát, amely élmény aztán egy életre foglyul ejtette. Friss diplomájával 1949-ben került a Történettudományi Intézetbe, amely a későbbiekben egész szakmai életének a közvetlen keretét jelentette. Itt találta meg életre szóló társát is kolléganője, Lengyel Márta személyében. Közel hat évtized – és milyen hat évtized – természetesen nem múlhatott el konfliktusok nélkül, és valószínűleg az elhunyt maga tiltakozna, ha – az igazságszolgáltatás kísérlete nélkül bár – említetlenül hagynám ezeket, melyek egynémelyikének emlékét élete végéig élő sérelemként hurcolta magával (így a Széchenyi-könyvének megjelentetése vagy nagydoktori értekezésésként való elfogadása körüli huzavonát, illetve felesége „eltávolítását”). Tudta persze, hogy sajátos alkalmazkodni nem tudásával, vagy nem akarásával saját életét is megnehezíti. Ám ez nem befolyásolt „abban a szándékomban, hogy ezután is tovább haladjak választott utamon, még ha ez az út a jövőben sem is lesz kevésbé göröngyös, mint amilyen mostanáig volt” – nyilatkoztatta ki konokan akadémiai doktori védésén 1981-ben.

Mindezekről függetlenül 1995-ös nyugalomba vonulásáig megszakítás nélkül az intézet munkatársa (végül tudományos tanácsadója) volt, alakja, rendszeres jelenléte élete végéig hozzátartozott az intézet mindennapjaihoz. 1952-ben kandidátusi, majd jókora szünettel, 1981-ben doktori fokozatot szerzett. A rendszerváltás hajnalán, 1987-ben az intézet munkatársaként kezdeményezte a *Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének* megalakítását, melynek egyik alapító tagja lett.

Spira ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a második világháborút követő években egy új, igazságos és humánus világban való hittel kezdte pályáját, amely számára a történeti kutatás egyben közéleti elhivatottság is volt. Egy barátja temetésén – érezhetően magára is vonatkoztatva a mondottakat – úgy fogalmazott, hogy a régi Magyarország összeomlása után „azok mellé állt – mégpedig egész valóját átítató vonzalommal és lelkesedéssel, akik mindennemű egyenlőtlenség és igazságtalanság kiküszöbölésének programját írták zászlajukra”.

Az egyetemet, mint említettem, 1948-ban fejezte be. Ez az évszám kettős értelemben is meghatározó jelentőséggel bírt életében. Ez az év egyrészt az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc centenáriuma, s a pályakezdő történetész ekkor jegyezte el magát egy életre ennek a másfél évnek a tanulmányozásával. Egyik első publikációjaként már a forradalom és szabadságharc összefoglalóját írta meg – amely középiskolai tankönyvként a lehető legszélesebb körben

meghatározta a felnövekvő generációk képét a „csudák évéről”. Évtizedeken át ő írta meg 1848–1849 történetét valamennyi szintézisben; a csúcspontot – presztízsében is, szakmailag is – természetesen a tízkötetes *Magyarország története* jelentette. Bámulatra méltó szorgalommal folytatott kiterjedt, sokszínű és sokoldalú forrásfeltárás alapján, konoksáig menő igazságkereséssel írta és publikálta tanulmányok sorát és monográfiáit a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség problémáiról, azok elválaszthatatlan voltáról, Széchenyi 1848-áról, arról, hogyan és miért kerültek végzetesen szembe egymással magyarok és nem magyarok 1848-ban, és a nemzeti ellentétek elfajulása mennyiben vágta útját a magyarországi nemzeti kérdés egészséges rendezésének a forradalmat követő évtized során. Három kiemelkedő ’48-as jubileumot volt szerencséje megérni: a pályaindító centenáriumot 1948-ban, tekintélye csúcán a 125.-et 1973-ban és a 150.-et 1998-ban, amikor még mindig képes volt egyik csúcsteljesítményével előrukkolni. Ekkor jelentette meg hatalmas, *A pestiek Petőfi és Haynau között* című sajátos történelmi krónikáját, amelyben lenyűgözően aprólékos rekonstrukcióval, szép-prozai eszközökkel idézte fel, mi történt 1848–1849-ben Pest–Budán.

Spira György deklarálta azon olvasóknak szánta könyveit, akik „nem a legendák gyártását” várják el a történetírástól, nem azt, hogy „segítsen ébren tartani a nemzeti gőgöt vagy a (szemre ezzel ellentétes, de valójában nagyon is azonos tőről fakadó) nemzeti önsajnálatot, meg, hogy rég letúnt korok jelenségeinek felmutatásával részesítse [...] igazolásban a mindenkori jelen [...] törekvéseit.” Azok közé a történészek közé sorolta magát, akik a „valóságfeltáró – más szóval: tudományos – munkát tekintik hivatásuknak”. „A múlt titkai [...] csak az előtt tárulnak fel, aki [...] mindenre kiterjedő figyelemmel és a tények iránti háttérrel alázattal közelít feléjük” – írta másutt.

Spirát a múlt „nem önmagáért érdekelte, hanem mint a jelen és a jövő alakulásának egyik döntő meghatározója, amelynek a megismerése [...] eszközévé lehet a jelen jobb megértésének és a jövő sikeresebb formálásának”. (Gyászbeszéde Horváth Zoltán felett). A tennivágyást és a harci kedvet méltatta benne: vallotta, hogy „az igazságot nem elég felkutatni, az igazságot fel is kell mutatni, s mindhalálig védelmezni is kell, hogy egyszer közkincs legyen”. Ez a harci kedv pedig elhunyt kollégáinknak is egyik legszembetűnőbb jellemzője volt.

Életművének – amely azért természetesen magán viseli a koronként változó politikai környezet lenyomatát – tulajdonképpen bámulatra méltó egységességet, következetességet biztosít egyéni látásmódja, amelyhez következetesen ragaszkodott, s amellyel aztán pályája utolsó szakaszában meglehetősen magára maradt, elszigetelődött. Állásfoglalásának, habitusának a jellemzésére nagyon alkalmasnak találom két tanulmánykötetének a címét: *Jottányit se a negyvennyolcból!*, illetve *Vad tűzzel*. Szinte a jelen idejű dilemmáknak kijáró szenvedélyességgel állt ki a forradalom, elsősorban annak is a baloldala mellett, gyilkos iróniával a forradalom akkori ellenfeleivel szemben. „Az iróniát kiváltó gyűlölet valóban őszinte, de olykor talán nem a legjobb útmutató az események megítélésében. Spira György véleményét mégis tiszteletben kell tartani, mert őszinte meggyőződés és hatalmas bizonyító anyag áll mögötte” – bírálta a bevallottan,

sőt programszerűen elfogult történetíró és hajtott fejet egyszerre a következtesség és a hatalmas munkával felhalmozott tudáshalmaz előtt a pályatárs Niederhauser Emil pár évvel ezelőtti recenziójában. Erről a lenyűgöző információ-mennyiségről árulkodnak például lábjegyzetei, amelyekben gyakran egy-egy kis mikrotörténeti tanulmány található elrejtve. Ugyancsak feltétlenül meg kell emlékeznünk szakmai erényei között a történészek között kivételszámba menő ikonográfiai ismereteiről, illetve a képek, mint történeti források felhasználásában betöltött úttörő szerepéről.

Ugyancsak ritkaságszámba megy szövegeinek igényessége a nyelvhasználat szempontjából. Nyelvezetét két törekvés egyidejű érvényesülése jellemezte: egyszerre akart a lehető legszabadosabb, félreérthetetlen lenni (nyilván ezzel hozzátók összefüggésbe lassan majd anekdotává szelődülő, makacs kitartással vívott csatározásai szerkesztőivel minden egyes jelzőért és írásjelért), ugyanakkor tudatosan vállalta a szépírói eszközök alkalmazását, és szövegeiben erre számos kitűnően sikerült passzust találhatunk. (Talán a jelenlévők közül sem sokan tudják, hogy fiatal korában voltak szépírói próbálkozásai is.) Spira – akinek életművét a lefokozás legcsekélyebb szándéka nélkül talán találóbb a történetírás, mint a történettudomány hagyományaihoz kötni – küldetésének tekintette a nyelv védelmét, annak magas színvonalú használatának nagy jelentőséget tulajdonított.

A történetírói eszköztár kiszélesítése jegyében érdeklődéssel fordult a tömeges ismeret-közvetítés új eszközei, a rádió és a televízió felé is. Kiállt a tudományos ismeretterjesztés megbecsüléséért, és vallotta, hogy a nagyközönségnek írt művekben ugyanúgy a maga bonyolultságában kell rekonstruálnia a történésznek az egykor volt valóságot, mint az úgynevezett szakkönyvekben.

1948–1949 persze nem csak a forradalom centenáriuma miatt lett fontos évszám Spira György biográfiájában. Ez az időszak egyben a – ma már csak eufemizmussal emlegethetjük így – fordulat éve, azaz a kommunista hatalomátvétel ideje. A pályakezdő fiatalember a fentebb emlegetett meggyőződéstől indítva állt az őt meredeken emelkedő szakmai karrierrel jutalmazó rendszer szolgálatába – s erről a tévedéséről élete alkonyán néhány megnyilatkozásában, önkritika és önmentegetés között egyensúlyozva meg is emlékezett, önmagát olyan „naiv, hiú reményeket melengető fiatalemberként” jellemezve, „aki apránként okosodott meg, s végül is csak a forradalom hatására értett meg sok mindent, amit korábban nem vagy félreértett”.

Befejezésül hadd idézem megint elhunyt kollégánkat: „Akik nem hisznek a lélek halhatatlanságában, alkotó emberek halálakor azzal szokták vigasztalni magukat: ő nincs többé, de tovább él műveiben. Tudományos teljesítmények esetében azonban – fájdalom – ez is csak korlátozottan érvényes: eredményeiket, ha vannak, az utókor számon tartja, de ismereteinek gyarapodtán meg is rostálja.” Spira György életművére az utókor történettudománya megkerülhetetlenül fog építeni, annak az alkotói magatartásnak az emlékét pedig, amelynek fő jellemzője az igazság fáradhatatlan keresésének és mindenáron való kimondásának szenvedélye volt, még egykori vitapartnerei is a tisztelet egy nemével fogják megőrizni.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

FÓNAGY ZOLTÁN	a tört. tud. kandidátusa, igazgató (Collegium Hungaricum, Bécs)
GERMUSKA PÁL	PhD, intézeti titkár (1956-os Intézet Közalapítvány)
GLATZ FERENC	az MTA rendes tagja, igazgató (MTA TTI)
GLÜCK LÁSZLÓ	tud. segédmunkatárs (MTA TTI)
HERBSTTRITT, GEORG	tud. munkatárs (Bundesbeauftragte für Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik)
LUGOSI ANDRÁS	levéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
MOLNÁR ANTAL	PhD, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
ORMOS MÁRIA	az MTA rendes tagja, professor emeritus (Pécsi Tudományegyetem)
SERES ATTILA	PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2008-as évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő
Történelmi Szemle előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Pici Mágiszter könyvesboltban (1053 Magyar u. 40.).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2008

2

2008 AUG 06

55676
AF614

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- **WEISZ BOGLÁRKA**
A NEMESÉRCBÁNYÁSZATHOZ
KÖTŐDŐ PRIVILÉGIUMOK
AZ ÁRPÁD- ÉS AZ ANJOU-KORBAN
- **SASFI CSABA**
A FELSŐBB ISKOLÁZOTTSÁG
TÉRHÓDÍTÁSA A KÉSŐ RENDI
TÁRSADALOMBAN
- **UJVÁRY GÁBOR**
GEREVICH TIBOR
ÉS A RÓMAI MAGYAR AKADÉMIA
- **SZABÓ CSABA**
IZRAEL HATNAPOS HÁBORÚJA
ÉS A MAGYAR KÜLPOLITIKA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
L. ÉVFOLYAM, 2008. 2. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Weisz Boglárka: A nemesérbányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban	141
Sasfi Csaba: A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban	163
Ujváry Gábor: Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia	195
Szabó Csaba: Izrael hatnapos háborúja és a magyar külpolitika	225

DOKUMENTUM

Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi <i>Fidelis relatio</i>)	251
--	-----

WEISZ BOGLÁRKA

A nemesérbányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban

Az Árpád-kort a bányászattörténet szempontjából két korszakra oszthatjuk. Az első időszak a tatárjárásig tartott, amikor a bányák még a király tulajdonában voltak, és a bányából befolyó jövedelem is a királyt illette meg. A tatárjárást követően változásra került sor, melyet a bányászbetelepülés következményének tekintünk. Az egyes bányakerületek között vándorló bányászok meghonosították bányászati szokásaikat, hagyományaikat és szokásjogukat.¹ A cseh és német területekről érkező bányászok magukkal hozták a bányászati szabadság (*Bergbaufreiheit*) fogalmát, ismeretét. E szabadság elsősorban az ércek utáni szabad kutatásban nyilvánult meg, amiért cserébe a bányászok a bányászati jogot biztosító személynek, a regálé-birtokosnak bizonyos szolgáltatásokkal, juttatásokkal tartoztak.² A Magyar Királyság területén e változás egyrészt az *urbura* megjelenésében,³ másrészt a bányászattal foglalkozó népelemek kiváltságolásában nyilvánult meg közvetlenül, amely folyamat elvezetett a 14. században a bányavárosok megjelenéséhez.⁴

I. Károly uralkodása alatt már találunk arra utalást, hogy a bányavárosok egységes, vagy legalábbis a bányászat tekintetében hasonló kiváltságokkal rendelkeztek. Amikor 1337. március 12-én I. Károly király engedélyezte Kozma fia Lukács, Leusták fia Detre és Iván fia Miklósnak,⁵ valamint kistapolcsányi Gyula fia Gergelynek,⁶ hogy Dobrocsna, Bohó és Nevidzén nevű birtokaik határain belül és a Nyitra megyei Divék-völgyben arany, ezüst, valamint más ércek és fémek

1 Vö. K. Blaschke–G. Heilfurth: Bergbau. In: Lexikon des Mittelalters. I. Aachen bis Bettelordenskirchen. München–Zürich, 1980. 1949–1950.

2 R. Willecke: Bergrecht. In: Lexikon des Mittelalters. I. i. m. 1957–1959.

3 A királyi jövedelmekben történő változáshoz ld. Weisz Boglárka: A nemesérbányákból származó királyi jövedelmek az Árpád-korban. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 247–259.

4 A középkori bányavárosok, bányatelepek felsorolását ld. Paulinyi Oszkár: Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában. In: *Uő: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* Szerk. Buza János–Draskóczy István. Bp. 2005. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.) 343.

5 Vö. Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: DVD Könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. (Divék nem Bossányi ág I. tábla).

6 Vö. I. m. (Tapolcsányi [Kistapolcsányi]).

után kutassanak, bányákat nyissanak, lehetőséget adott arra is, hogy ott városokat alapítsanak, melyeket más bányavárosok szabadságához hasonlóan (*iuxta libertatem aliarum civitatum montanarum*) irányíthatnak.⁷ 1349. március 31-én I. Lajos Idabánya – más bányák szokása szerint (*iuxta consuetudinem aliarum montanarum nostrarum in regno nostro existencium*) – határainak kijelölését rendelte el, melyen belül az erdőket és más haszonvételeket átengedte, ahogyan más királyi bányáknál szokás (*prout in aliis montanis nostris est consuetum*).⁸ I. Lajos 1357. november 28-án engedte meg a zalatnai polgároknak, hospeseknek és bányászoknak, hogy ugyanazon szabadságokkal bírjanak, mint a királyság többi bányái (*qua cetera montana in regno nostro existentia gaudent et fruuntur*).⁹ Az asszony-pataki bíró és esküdtek a közöttük felmerülő ügyekben ítéelkezhettek más városokhoz és bányákhoz hasonlóan (*ad instar [...] aliarum civitatum, et montanarum nostrarum*).¹⁰

Arra, hogy ezek, a fentiekben idézett oklevelekben csak általánosságban említett kiváltságok mit jelentettek valójában a bányavárosok polgárai számára, I. Károly 1325. június 14-én kelt oklevele világít rá. Az uralkodó ebben Aranyosbánya városának megadta azokat a szabadságokat, amellyel más királyi aranybánya mesterei avagy művelői bírnak (*libertatibus, quibus aliarum aurifodinarum suarum magistri seu operarii utuntur*). Az oklevél a kiváltságokat részletezi is: (1.) *census*ként a bánya hasznának nyolcadát kötelesek fizetni a királynak; (2.) nem ítéelkezhet felettük sem a nádor, sem az erdélyi vajda, sem megyéspánok (*comites parochiales*), sem más bíró, csak a király vagy az országbíró; (3.) a király a bánya körül másfél mérföldnyi (*ad quantitatem unius et dimidiae rastae*) földet a többi királyi aranybánya szokásának megfelelően (*consuetudine ceterarum aurifodinarum*) átenged a számukra.¹¹ Azaz: I. Károly az *urbura* fizetését, a bánya egy meghatározott környékének átengedését – ami elsősorban a bányászathoz szükséges fakitermelés miatt volt fontos –, végül a bíráskodási kiváltságot tekintette azoknak a jogoknak és kötelezettségeknek, amelyek egy bányaváros számára nélkülözhetetlenek. A továbbiakban, sorra véve az egyes bányák, bányavárosok privilégiumait, azt vizsgáljuk, hogy I. Károly 1325.

7 Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 318–319. Az oklevél, melynek eredetije lappang, megjelent 1307. évi datálással is (*Botka Tivadar*: Bars vármegye hajdan és most. I. Pest, 1868. 8–9., s ennek nyomán *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislava, 1980–1987., I. 467. sz.), a helyes dátumra ld. Anjou-kori oklevéltár. I–XXVII. (= Anjou-oklt.) Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–Kristó Gyula–Piti Ferenc–Sebők Ferenc–Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2007., II. 65.

8 Vysady miest a mestečiek na Slovensku. I. 1238–1350. (= VMMS I.) Ed. Ľubomir Juck. Bratislava, 1984. 163–164.

9 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 36 543.

10 1376: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. (= CD) Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844., IX/5. 97–98.

11 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. (1191–1342). (= UGDS I.) Bearb. von Franz Zimmermann–Carl Werner. Hermannstadt, 1892. 396., vö. Anjou-oklt. IX. 251. sz.

évi oklevelében felsorolt kiváltságok hogyan jelentkeznek – jelentkeznek-e egyáltalán – azokban, illetve milyen más, bányászathoz kötődő szabadságokat figyelhetünk meg bennük.

Az utóbb bányavárosként ismert települések közül elsőként Selmechánya juthatott kiváltságokhoz a 13. század második felében. A selmeciek privilégiumukat IV. Béla nevéhez kötötték, akinek oklevele azonban nem maradt fenn. Ismerünk ugyan egy IV. Béla nevével (*In Namen Gotts Amen Vier Bela Von Gotts genodn tzu Hungern Dalmatzn Croatzn (etc.) Kunig Chundign allen vnd yetzlichem dy diesen khegenwortigen prieff anzeihen horen ader lezen*)¹² ellátott német nyelvű privilégium-töredéket a selmeci város- és bányajog elejéről, ez azonban szinte szó szerint megegyezik az iglaur város- és bányajogban fennmaradt, I. Vencel cseh király és fia, Přemysl morva őrgróf oklevelével. Az iglaur város- és bányajognak két latin (melyek közül az egyiket [A] a 13. század közepére, a másikat [B] a 13. század második felére datálja a szakirodalom)¹³ és több német nyelvű változata ismert.¹⁴ A selmeciek német nyelvű privilégium-töredéke az iglaur város- és bányajogban szereplő kiváltságlevél latin B változata fordításának tekinthető. Erre utal az, hogy a selmeciek oklevelében is szerepel az a paragrafus, mely csak az iglaur latin B változatban jelenik meg.¹⁵ A latin B változat fordítása nem volt egyedülálló, mivel ismerünk más, 1504. évi évszámmal jelölt kéziratban fennmaradt fordítást is,¹⁶ e fordítás és a selmeciek oklevele közötti hasonlóság azonban nem a szövegvariáns ismeretéből, hanem a fordításból adódik.

Bár IV. Béla Selmechánya számára biztosított privilégiuma nem maradt fenn, annak létezésében nem kételkedhetünk, sőt, a más városok privilégiumaiban fellelhető utalások alapján egyes rendelkezéseit rekonstruálni is lehet.¹⁷ Mivel a fennmaradt privilégium-töredék nem köthető IV. Bélához, a benne foglalt adatokat sem lehet felhasználni következtetések levonására. Így hiába utalt arra az oklevél, hogy az uralkodó nemcsak a selmeci bányászok, hanem minden ma-

12 Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica/Schemnitz. Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei. Ed. Ilpo Tapani Piirainen. Oulu, 1986. 31.

13 Adolf Zycha: Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechts von Iglau. I–II. Berlin, 1900., II. V.

14 Vö. Johann Adolf Tomaschek: Deutsches Recht in Oesterreich im dreizehnten Jahrhundert: auf Grundlage des Stadtrechtes von Iglau. Wien, 1859. 303–324.; A. Zycha: i. m. I. 46–78.

15 „Insuper volumus et mandamus districtius obseruari, quod si aliquis ciuium committens homicidium uel alium excessum enorme quemcumque, nec camerarius noster nec prouincialis nec aliquis officialium nostrorum nec iudex ciuitatis seu iurati in bonis suis tam mobilibus quam immobilibus aliquam exerceat uiolenciam, quamuis reus profugus factus fuerit, sed uxor sua cum hereditibus rebus suis pacifice perfruantur. (Incipiunt statuta ciuilia ciuium Iglauie a uiris prudentibus inuenta et regalibus priuilegiis confirmata. Amen)”. J. A. Tomaschek: i. m. 200.

16 Codex Palatinus Germanicus 461. – A szöveget ld.

<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg461/0241> (letöltve: 2008. ápr. 23.; = CPG), vö. A. Zycha: i. m. II. XVII–XVIII.

17 Vö. Csukovits Enikő: Bűn és büntetés a középkori városi gyakorlatban. A selmechányai 14–15. századi városkönyv bűnesetei. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) 202–203.

gyarországi bányász részére állította ki a kiváltságlevelet (*So wel wir vnsern getrewen perglewtn vnser Statt Schebnitz vnd andrn vnsern perglewtn Inn vnserm Land tzu Hungern*),¹⁸ ez a megjegyzés nem bizonyíthatja számunkra, hogy a bányavárosok közül elsőként Selmec kapta meg privilégiumát, illetőleg, hogy ezek voltak azok a kiváltságok, melyek megillettek minden magyar bányászt.¹⁹

Richard Marsina és Lubomir Juck IV. Béla privilégiumlevelét 1238. évinek, vagy az előtt keletkezettnek tekintette, mivel létrejöttét a korponai és a zólyomi *hospesek* kiváltságlevelével kötötték össze.²⁰ Véleményünk szerint a kiváltságlevél kiadása nem e két település kiváltságával hozható szorosabb kapcsolatba, hanem a bányászatban bekövetkező változással. Az ércek utáni szabad kutatás, a szabad bányászat biztosítása lehetett a privilégium kiadásának elsődleges oka, miként a selmecbányaiak kiváltságára elsőként 1255-ben utaló Besztercebánya esetében is.²¹ Ennek megfelelően a kiváltságlevél kiadását a tatárjárás utáni időszakra helyezzük, azaz 1243 és 1255 között keletkezettnek tekintjük.²² Ennek látszólag ellene mond, hogy Selmecbánya plébánosát, Gerardust – aki esztergomi kanonok is volt – már 1240-ben említik.²³ A következő ismert plébános, az 1253-tól szereplő Rajnald (*Raynaldo plebano ecclesie de Bana*) szintén szoros kapcsolatban állt az esztergomi érsekséggel.²⁴ Vélhetően vele találkozunk 1275-ben is, amikor a városi tanács az általuk épített Szent Miklós kápolnát, melyet Rajnald plébános (*magister Renaldo plebano de eadem civitate*) a felszentelés jogán a Boldogságos Szűz plébániatemplomhoz kapcsolt, átadták a domonkosoknak.²⁵ Ezt 1275-ben IV. László is megerősítette, s okleveléből többet is megtudunk Rajnald személyéről. Ezek szerint Rajnald (*magister Renaldus, praepositus Sancti Thomae montis et plebanus de Wana*) az esztergomi Szent Tamás prépostság prépostja volt.²⁶ A selmeci plébános

18 Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica i. m. 31.; „quod nos regia auctoritate nostra et libera uoluntate dilectis ciuibus nostris in Iglauia et montanis ubique in regno nostro constitutis”. *J. A. Tomaschek*: i. m. 194.; „vonn unserenn kuniglichenn gewalde vnnnd auch von vnsern freyen willenn vnserenn getreuenn purgernn von der ygla vnnnd percleüte wo sy yn vnserenn lande wonent sint”. Ld. CPG 461.

19 Wenzel G.: i. m. 34–35.

20 Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. (= CDES) Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislava, 1971–1987., II. 24.; VMMS I. 35.

21 Vö. CDES II. 341.

22 Ezt az elgondolást támogatja Bél Mátyás azon feljegyzése is, mely szerint a tatárok elpusztították Selmecbányát, ld. Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt. Selmecbánya Bél Mátyás leírásában. Központi Bányászati Múzeum 4. Sopron, 2006. 37–38.

23 1240: „Gerardum plebanum de Banya [...] concanonicus et procuratores vestros”. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I–II. (= VMHH) Romae, 1859–1860. 174. (Gerardus az esztergomi érsek követeként jár IX. Gergely pápánál.)

24 Vö. VMHH I. 225., 226.

25 CD V/2. 308–309.

26 Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska–Geysa Érszegi–Andreas Hegedűs–Tiburcius Neumann–Cornelius Szovák–Stephanus Tringli.

és az esztergomi érsekség, illetve az esztergomi Szent Tamás prépostság egyértelmű kapcsolata azonban csak arra utalhat, hogy a selmeciek ekkor még nem rendelkeztek szabad plébánosválasztási joggal,²⁷ privilégiumok kiadási idejét illetően azonban nem nyújt segítséget. A városi tanács 1275. évi oklevele is csak közvetve adhat eligazítást, amikor megjegyzi, hogy az általuk épített (*nostro iure aedificationis*) Szent Miklós kápolna kegyúri jogát csak V. István biztosította a selmecieknek (*ex donatione bonae memoriae domini Stephani regis iure patronatus*).²⁸ Selmechánya falunagya elsőként 1266-ban jelenik meg az oklevelekben (*Arnoldo villico [...] de Bana*),²⁹ a bíró és az esküdtek pedig első pecsétes oklevelüket 1275-ben adták ki.³⁰

A 13. század második felében bányászati engedélyt kaptak a besztercebányai *hospesek* 1255-ben, a lipcseiek (Liptó megye) 1263-ban, majd 1270-ben, a szepesi szászok 1271-ben, valamint – egy hamis oklevél szerint – a jászói prépostság népei 1243-ban.³¹ (Ami az utóbbit illeti, valójában csak 1290. december 21-én engedélyezte III. András a jászói monostornak, hogy birtokain talált mindenféle fémről, tudniillik – az aranyat és az ezüstöt kivéve – a rézről, a vasról, az ólomról és az ónról szabadon rendelkezzen [*omne genus metallorum, praeter aurum et argentum, cupri scilicet, ferri, plumbi stanni*], azokat bérlőknek kiadhasssa, az ebből járó és szokásos részt beszedhesse.³² 1358-ban I. Lajos már úgy intézkedett, hogy a jászói monostornak adja az új határok között található mindenféle ércet, így az aranyat, ezüstöt, rezet, ólmot és vasat is.³³) Mindegyik esetben a bányászati jog mellett a települések *hospesei* egyéb jogi, gazdasági és egyházi kiváltságokat is szereztek.

A lipcseiek, úgy tűnik, nemcsak engedélyt kaptak a bányászatra, de találtak is aranyat. 1279-ben ugyanis IV. László Serephelnek és Bogomernak Bobróc falut adta a – korábban nekik bérbe adott – Lipcse mellett nyitott aranybánya területéért és a faluért (*aurifodinam de Lipche et villam eiusdem*

Strigonii–Budapestini, 1999. (= MES). II. 54. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. [= Reg. Arp.] Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 2668. sz.); 1271. jún. 28-án kelt oklevélben is szerepelt Renald, mint a Szent Tamás egyház prépostja (MES I. 587.).

27 Szabad plébánosválasztással bírt a bányavárosok közül Besztercebánya (1255: CDES II. 341.), Rimabánya (1268: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. [= ÁÜO] Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., VIII. 212.), Rózsahegy (1318: VMMS I. 92.), Nagybánya (1347: CD IX/1. 499.) és Breznóbánya (1380: CD IX/5. 391.).

28 CD V/2. 309. – IV. László oklevele szerint a kápolna kegyúri jogát ő élvezte, ld. MES II. 54. (Reg. Arp. 2668. sz.)

29 ÁÜO VIII. 151.

30 CD V/2. 308., vö. Kumorovitz L. Bemát: A magyar pecséthasználattörténete a középkorban. Bp. 1944. 77. sz. kép.

31 Lipcsére ld. 1263: VMMS I. 44–45., 1270: VMMS I. 52–53., a szepesi szászokra ld. 1271: VMMS I. 55–56. (Reg. Arp. 2116. sz.), Jászóra ld. 1243: CDES II. 97., vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998., I. 99.

32 CD VI/1. 59. (Reg. Arp. 3682. sz.)

33 CD IX/2. 673–674.

aurifodine) cserébe.³⁴ A későbbi bányavárosok közül a 13. század második felében kapott még privilégiumot Rimabánya (1268) és Gölnicbánya (1287) is.³⁵ Gölnicbánya esetében feltételezhetjük, hogy már IV. Béla korában kapott kiváltságlevelet, mivel 1287-ben IV. László a gölnicbányai bíró, az esküdtek és polgárok kérésére a IV. Bélától és V. Istvántól kapott kiváltságaikat erősítette meg. Ezen utóbbi településen folytatott bányászat jelentőségét mutatja IV. László 1280. évi oklevele, melyben Fülöp pápai legátusnak 100 ezüst márkát ajánlott fel a Szepes környéki Gölnicbánya ezüstművelésének jövedelméből.³⁶ Ezüstművelés folyt az említetteken kívül – a már a tatárjárás előtt is bányaként szolgáló – Radnán,³⁷ valamint Losonc környékén, Bakabányán,³⁸ Rozsnyóbányán és Börzsönyben. A losonci ezüstművelésre utal, hogy 1275-ben IV. László Dénes volt nádor fiainak, Miklósnak és Dénesnek visszaszolgált 20 ekényi földet, amelyet IV. Béla losonci szántóföldjükből és erdejükből vett el ezüstművelés okán, cserében azonban biztosította őket, hogy a losonci ezüstművelésztől a királynak jutó nyolcadrész (*urbura*!) harmadát megkapják.³⁹ Rozsnyóbányát 1291. december 31-én III. András az esztergomi érsekségnek adományozta az ezüstművelés királyi nyolcadával együtt.⁴⁰ A Losoncnál és Rozsnyóbányánál kimutatható, királynak fizetendő *urbura* arra utal, hogy e területen – egy ma már nem ismert – királyi engedély alapján folytattak bányászatot. A börzsönyi ezüstművelészt az esztergomi érsekség 1312. évi panasza alapján a 13. század második felében már létezőnek kell tekintenünk,⁴¹ az esztergomi érsekség birtokában lévő területeken működő bányákra pedig a IV. Bélától és IV. Lászlótól származó *urbura*-adományok is utalnak.⁴² Jászón és

34 MOL DL 94 403. (Reg. Arp. 3009. sz.); 1281-ben Lipcsét IV. László Baksa nembeli Simon fia Tamásnak adományozta (CD V/3. 80.).

35 Rimabányára ld. ÁÚO VIII. 212–213., Gölnicbányára ld. VMMS I. 67–68. (Reg. Arp. 3464. sz.), vö. *Almás Tibor*: Megjegyzések Gölnicbánya Kun László királytól elnyert privilégiumához és megerősítéseihez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* 102(1995) 43–49.

36 Ha azonban ezt a 100 márkát az ezüstművelés jövedelméből nem lehetne kifizetni, akkor a királyi kamara vagy kincstár köteles ezt megtenni, ld. CD V/3. 30. (Reg. Arp. 3066. sz.)

37 1235: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 398–399., 1241: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. *Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini, 1938. 564., 1268: UGDS I. 99–100., 1310: UGDS I. 296., (14. sz.): *Das Stadtrechtsbuch von Sillein*. Ed. Ilpo Tapani Piirainen. Berlin–New York, 1972. 155–160.

38 Baka területén az ezüstművelészt selmecbányai polgároknak adott földterületen – Baka, Gyekés és Bagonya falu – indulhatott meg, vö. 1270: ÁÚO VIII. 253–254. (Reg. Arp. 1661. sz.)

39 Hazai okmánytár. I–VIII. (= HO) Kiadják: Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VII. 156–158. (Reg. Arp. 2608. sz.)

40 ÁÚO X. 27–30. (Reg. Arp. 3845. sz.)

41 Az oklevél szerint Ibur fia István feldúlta Börzsöny birtokot, valamint az ezüstművelés jövedelmét is birtokában tartotta, ld. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. (= Reg. Slov.) *Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák*. Bratislavae, 1980–1987. 416. (Anjou-oklt. III. 244. sz.)

42 1262-ben IV. Béla – az *urbura* tizedének biztosítása mellett – az esztergomi érsekség birtokain és határain belül talált arany, ezüst és más után a teljes *urburát* az érsekségnek biztosította, ld.

Iglón is folyt – a réz, illetőleg az ólom és ón mellett – járulékos ezüstkitermelés.⁴³ Aranybánya művelését figyelhetjük meg a Liptó megyei Cseremna földön,⁴⁴ illetőleg a Gömör megyei Berzéte birtokon,⁴⁵ valamint Szatmárnémeti vidékén.⁴⁶

Bakabánya első kiváltságlevelének sem pontos tartalmát, sem kiadásának időpontját nem ismerjük. A tartalmat illetően II. Ulászló királynak a 15. század végén lejegyzett – az akkor már elpusztult privilégiumban foglalt kiváltságok megerősítését tartalmazó – diplomájából indulhatunk ki.⁴⁷ Keletkezését legkésőbb I. Károly korára helyezhetjük – megengedve, hogy akár korábban, a 13. század második felében is kaphatta kiváltságát –, amire nemcsak a település és a bánya akkori léte,⁴⁸ hanem egy 1337-ben keletkezett oklevél is utal. Ez utóbbi szerint két bakabányai polgár a garamszentbenedeki apátság birtokán a Büksavnica folyón⁴⁹ egy malomhelyet – a maloméért évente fizetett bérért (*pro censu annuáli*) cserébe – szerzett, melyre a király savnici földjén (azaz a későbbi Bars megyei Újbánya területén) feltárt új bánya műveléséhez volt szükség. E malomra a bakabányai lakosok és a savnici-újbányai hospesek sem szokásjog alapján élvezett, sem királyi adományból nyert vagy a jövőben kapott kiváltságai nem voltak érvényesek.⁵⁰ Azaz a bakabányai polgárok 1337-ben már egy újabb – egy későbbi önálló bányaváros csírájául szolgáló – bánya feltárásában vettek ténylegesen részt, míg a garamszentbenedeki apátság, védve birtokjogát ezen területre, nem fogadta el érvényesnek a már bírt és a jövőben elnyerendő kiváltságokat: az előbbi megszorítás feltehetően Bakabánya akkor már meglévő kiváltságaira vonatkozott, míg az utóbbi alapja az a feltételezés lehetett, hogy előbb-utóbb Újbánya is elnyeri a maga privilégiumát. A bakabányaiak Újbányán 1337 körül indították el a bányászatot,⁵¹ e bánya és a garamszentbenedeki apátság között folyó egyezkedésben elsődleges szerepet vállaltak egészen 1345-ig. 1345. augusztus 16-án még a bakabányai bíró és az esküdtek intézkedtek a malomok ügyében,⁵² 1345. szeptember 8-án viszont már említik az újbányai bírót és

MES I. 475. (Reg. Arp. 1302a. sz.); 1283-ban IV. László hasonlóképpen rendelkezett, ld. MES II. 166. (Reg. Arp. 3257. sz.)

43 Vö. 1290: CD VI/1. 59. (Jászó); 1312: CD VIII/5. 79.; Anjou-oklt. III. 361. sz. (Igló).

44 ÁÚO IX. 207.

45 CDES II. 85. (Reg. Arp. 744. sz.)

46 Vö. 1268: ÁÚO VIII. 198.

47 CD VII/5. 425–426.

48 Vö. 1321: Anjou-kori okmánytár. I–VII. (= AO) Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., I. 619–620. (Anjou-oklt. VI. 190.) – Első falunagyát 1329-ben említik: „Nicolaus villicus de Bakabania”, ld. MOL DL 86 996. (Anjou-oklt. XIII. 103. sz.)

49 Vö. Györffy Gy.: i. m. I. 413.

50 „nulla iustitia, vel libertatis praerogativa, si quam ipsorum concives in Bakabanya, vel hospites in novis montanis Chavnick vocatis ex consuetudine vel ex donatio regali haberent, vel in posterum habere possent”. Ld. CD VIII/4. 274.

51 Vö. 1337: CD VIII/4. 273–274.; 1345: MES III. 565.

52 „Kadoldus urbararius domini regis, civis de Bakabanya, item Dycusch iudex et iurati tunc pro tempore constituti ac universitas civium de eadem”. Ld. MES III. 565.

az esküdteket a garamszentbenedeki apátság birtokainak használatával kapcsolatban.⁵³ Azaz Újbánya városi kiváltságait 1345. augusztus 16. és szeptember 8. között kaphatta meg.⁵⁴ Amennyiben hasonló eljárást feltételezünk Bakabányán – ahol a bányaművelést a selmecbányaiak kezdték meg 1270 előtt⁵⁵ –, akkor arra kell gondolnunk, hogy az 1270 körül elkezdett bányahajtás után a bányászati kiváltságok megszerzésére még az Árpád-ház kihalta előtt sor került.

A rózsasáhegyi polgárok és hospesek Dancs zólyomi ispántól kapott városi kiváltságait 1318. november 26-án foglalták írásba,⁵⁶ majd 1340. november 14-én I. Károlytól kaptak hasonló jellegű privilégiumot.⁵⁷ Körmöcbányának kiváltságokat 1328. november 17-én biztosított I. Károly,⁵⁸ míg Aranyosbánya királyi város hospeseit 1325. június 14-én részesítette azokban a szabadságokban, amelyeket más aranybányák mesterei vagy művelői is élveznek.⁵⁹ Még I. Károly uralkodása alatt kaphattak kiváltságokat az asszonypataikai (nagybányai) és zázárbányai hospesek, mivel 1347. szeptember 20-án az asszonypataikai János plébános, Márton bíró, Péter *notarius* és Ulricus esküdtek I. Lajostól a tűzben elpusztult régi privilégiumukban szereplő kiváltságaik adományozását kérték, és kapták meg azokat, más kiváló királyi városokhoz hasonlóan (*ad instar civitatum nostrarum capitalium*).⁶⁰ Asszonypataikai bírót, aki egyben középhegyi (felsőbányai) bíró is (*comes Corradus iudex civitatum Rivuli Dominarum et de Medio Monte*), első alkalommal 1329. május 29-én találunk az oklevelekben.⁶¹ Ennek megfelelően városi kiváltságuk biztosítására ezt megelőzően kerülhetett sor. Asszonypataka (Nagybánya) és Középhegy (Felsőbánya) kiváltságait pedig újól 1376. március 8-án foglalta írásba I. Lajos.⁶² Rudabánya királyi bányaváros határainak bejárására 1351-ben került sor,⁶³ bíró és esküdtjei pedig 1378-ban jelennek meg.⁶⁴ Végül Breznóbánya 1380. augusztus 14-én kapott privilégiumot I. Lajostól.⁶⁵

A bányász- vagy bányavárosok egy része más városok, esetleg bányavárosok szabadságait, kiváltságait – vagy azok egy részét – kapta meg az uralkodóktól.

53 „iudicibus, iuratis, civibus et universis hospitibus, ac montanis in nova montana Schennych vocata nunc constitutis, et eciam ad eandem in posterum venientibus”. Ld. MES III. 567.; 1348. jan. 28-án a königsbergi (újbányai) bíró és az esküdtek a város közösségével együtt (*nos Ladizlaus dictus Lengel iudex, iurati et tota communitas civium et hospitum de Knigesperg*) már a város pecsétjével ellátott oklevelet állítanak ki. MES III. 658.

54 Vö. Knauz Nándor: A Garam melletti szent-benedeki apátság. I. Bp. 1890. 217.

55 Vö. ÁÚO VIII. 253–254.

56 VMMS I. 91–92. (Anjou-oklt. V. 315. sz.)

57 VMMS I. 132–133. (Anjou-oklt. XXIV. 660. sz.)

58 VMMS I. 115–116. (Anjou-oklt. XII. 473. sz.)

59 UGDS I. 396. (Anjou-oklt. IX. 251. sz.)

60 CD IX/1. 498.

61 Wenzel G.: i. m. 410. (Anjou-oklt. XIII. 266. sz.)

62 CD IX/5. 96–101.

63 MOL DL 71 888.

64 „iudex iurati et cives ac universi hospites de Rudabanya”. Ld. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. IV. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső. Bp. 1878. 37.

65 CD IX/5. 390–391.

Leggyakrabban Selmezbányát említették az oklevelekben, de Némethlipcse is szerepelt a kiváltságok adományozása során. Selmezbánya esetében kétféle eljárást figyelhetünk meg. Az uralkodók vagy egy-egy kiváltságjog kapcsán utalnak a selmeciek aktuális szabadságjogára, vagy az összes általuk bírt kiváltság biztosítását rendelik el egy-egy város kiváltságolása során. A selmeciek egyházi kiváltságairól két város kapcsán hallunk. 1263. április 5-én a lipcsei hospesek parochiális egyházát IV. Béla felmentette minden tizedfizetés alól, és elrendelte, hogy a korponai és a (selmec)bányai plébániákhoz hasonlóan a szabad tizedeket élvezzék.⁶⁶ A szabad tizedek birtoklását elismerte Fülöp esztergomi érsek is 1263. április 1-jén (*prout ecclesie de Corpona et Sebnuchbana*).⁶⁷ 1270. június 24-én V. István oklevelében már csak úgy fogalmazott, hogy a lipcseiek egyháza Korpona és (Selmec)bánya városok szokásával, valamint más németek szabadságával bírjon (*ut ecclesiam suam Carponensis et Banensis civitatum habeant more et libertate Theutonicorum aliorum*).⁶⁸ 1309. augusztus 28-án Tamás esztergomi érsek bányai módra (*ad modum Baniensem*) engedélyezte a Zólyom megyei Zolna birtokon kápolna építését temetővel együtt.⁶⁹ A selmeciek jogi kiváltságáról csak a hibbeiek 1265. július 21-én kelt oklevele utal, melyben az uralkodó kiveszi őket a lipcsei comes – azaz a zólyomi ispán lipcsei officialisa – joghatósága alól, s megjegyzi, hogy a korponai és a (selmec)bányai hospesekhez hasonlóan a király alá tartozónak tekintik őket.⁷⁰ Ez természetesen azt jelentette, hogy a selmeciek is mentesek voltak a megyésispán joghatóságától, másrészt a király elé fellebbezhettek. Valószínűleg a selmezbányaiak is megkapták a szabad bíróválasztás lehetőségét: a település falunagyát elsőként 1266-ban említik.⁷¹ A selmeciek vámmentességéről pedig a beszterceiek 1255-ben kelt oklevele emlékezett meg, amikor elrendelte, hogy vám tekintetében olyan szabadsággal bírnak, mint a selmezbányai hospesek, azaz az ország területén vámmentességet élvezzenek.⁷²

66 „concessimus, ut ecclesia eorum parochialis ab omni decimacione sit excepta penitus et exempta et fruatur liberis decimis, secundum quod fruuntur ecclesie parochiales Corponensis et Banensis”. Ld. VMMS I. 45., Reg. Arp. 1344. sz. (a korábban hamisnak tartott lipcsei oklevél hitelessége mellett érvel Húščava, ld. *Alexander Húščava: Ján literát a lipcovské falzá*. Bratislava, 1936. 121.). – A korponaiak 1244. évi diplomájában erre vonatkozó rendelkezést nem találunk, csak a szabad plébánosválasztás merül fel egyházi kiváltsággént, ld. CD IV/1. 330–331.

67 VMMS I. 46.

68 VMMS I. 52–53. – A németek szokására, azaz a szabad tizedek birtoklására vet fényt két másik oklevél, ld. 1246: „decimas suas dimittent in campo more Teotonico”. Ld. CDES II. 152.; 1243: „et decimas suas sacerdoti ipsorum, more Theutonicorum relinquunt in agris”. Ld. CDES II. 97. (ez utóbbi azonban hamis).

69 CD IX/1. 544–545. (Anjou-oklt. II. 728. sz.)

70 „Volumus eciam, quod nec comes de Liptou, nec alter aliquis, super eos descendendi vel iudicandi habeat potestatem, sed solummodo ad nos sive ad regiam maiestatem pertinebunt, sicut hospites nostri de Corpona et de Bana”. Ld. VMMS I. 49–50., Reg. Arp. 1449. sz. (a korábban hamisnak tartott hibbei oklevél hitelessége mellett érvel Húščava, ld. *A. Húščava: i. m.* 140.).

71 „Arnoldo villico [...] de Bana”. Ld. ÁÚO VIII. 151.

72 „Insuper concedimus prenominitis hospitibus nostris de Bystrice, quod ea gaudeant libertate super tributo, qua hospites nostri de Schebnyzbana gratulantur, nec ultra id per totum regnum nostrum ipsis aliqua molestia inferatur”. Ld. CDES II. 341. (Reg. Arp. 1059. sz.) – Ugyanezt

Selmecbánya jogainak teljességére elsőként a szomolnoki hospeseknek biztosított privilégiumban hivatkoznak, amikor 1327. május 21-én I. Károly mindazon szabadságokat és kiváltságokat (*omnibus et singulis libertatibus seu libertatum prerogativis*) biztosította számukra, amelyeket a selmecbányai (*Sebnuchbanya*) hospesek bírnak.⁷³ 1379. július 31-én I. Lajos engedélyezte, hogy Libetbánya város Selmec város joga és szokása szerint (*sub iure et consuetudine*) éljen.⁷⁴ Azt, hogy az oklevél itt nem a selmeciek kiváltságaira, hanem az általuk bírt városjogra hivatkozik, mutatja I. Lajos 1382. évi megerősítő oklevele, melyben megengedi számukra, hogy bírót válasszanak.⁷⁵ 1380-ban I. Lajos a breznói polgároknak és hospeseknek engedélyezte, hogy ugyanazon szabadságokkal és kiváltságokkal éljenek, mint amelyekkel alapításától kezdve Selmec (*Schebnicia*) város él.⁷⁶

Egy esetben külföldi bányaváros szabadsága (*libertas*) szolgált mintaként, hiszen 1328. november 17-én I. Károly kiváltságokat biztosítva Körmöcbányának megjegyzi, hogy egyebekben ugyanazon kiváltságokkal rendelkeznek, mint a csehországi kутtenbergi hospesek (*in ceteris autem omnibus eisdem libertatibus, quibus de Kutunbana regni Bohemie existunt*).⁷⁷

1318-ban a rózsashegyi hospeseknek Dancs zólyomi ispán megengedte, hogy ugyanazokkal szabadságokkal és jogokkal éljenek (*libertatem et iura*), mint a (német)lipcsei polgárok és hospesek élnek királyi adományból.⁷⁸ 1340. november 14-én I. Károly többek között Hannus falunagy kérésére szintén a (német)lipcsei hospesek kiváltságait adományozta a rózsashegyieknek.⁷⁹

---

megismételte az uralkodó 1256. szept. 3-án: „Insuper concedimus prenominitis hospitibus nostris de Byzherzebana, quod ea gaudeant libertate super tributo, qua hospites nostri de Schebnizbana gratulantur, nec ultra id per totum regnum nostrum ipsis aliqua molestia inferatur”. Ld. CDES II. 372.

73 „quod hiis omnibus et singulis libertatibus seu libertatum prerogativis quibus fideles hospites nostri de Sebnuchbanya suffulti potiuntur atque gaudent”. Ld. VMMS I. 111. (Anjou-oklt. XI. 227. sz.)

74 „Et quod eadem civitas sub iure et consuetudine civitatis Scebniczia/Schebnitzia/Schebnichia/Schemniczia esse debeat pro perpetuis temporibus et manere prout haec et alia que libertatem dicte civitatis concernunt in privilegio.” Ld. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MOL DF) 261 422., CD IX/5. 312. (a névalakokhoz vö. MOL DF 261 422. és MOL DF 261 432.).

75 „Insuper ipsis fidelibus civibus nostris de Lubetha ex gratia speciali duximus gratiose annuendum: ut a modo et deinceps quemcunque voluerint, inter se pro ipsorum iudice eligendi habeant facultatem”. Ld. CD IX/5. 577. – Vámmmentességi kiváltságot is csak Zsigmondtól kaptak 1405-ben (CD X/4. 399.).

76 „In aliis autem omnibus hiisdem graciis et libertatum prerogativis perpetuis potiantur temporibus, quibus civitas nostra Schebnicia dinoscitur a tempore sue fundacionis gratulari”. Ld. MOL DL 30 856., CDIX/5. 391.

77 VMMS I. 115.

78 „eandem se contulisse libertatem et iura, quibus civibus seu hospites de Lipche ex collacione regia frui et gratulari dignoscuntur”. Ld. VMMS I. 91. (az említett kiváltságokat az oklevél részletezte is).

79 „ad modum libertatum praedictorum hospitum nostrorum de Lypche”. Ld. VMMS I. 132.

Ismerünk olyan eseteket is, amikor a bányavárosok kiváltságát nem bányaváros kapta. Így 1317. október 21-én I. Károly Somosi György fia János zsidópataikai jobbágysági számára azon szabadságokat biztosította, amelyeket a kassai és a gölnicbányai polgárok élveznek (*omnem libertatem, qua fideles cives nostri de Cassa et Gylnich Banya fruuntur*).⁸⁰

A bányavárosok privilégiumainak számbavétele után térjünk át a privilégiumok bányászathoz kötődő rendelkezéseire.⁸¹ A bányászok számára az elsődleges a bányászati szabadság biztosítása volt, amelynek megszerzése azonban nem minden esetben vezetett bányaváros kialakulásához. A bányászati szabadság egyrészt az ércek utáni szabad kutatást jelentette, másrészt a királynak fizetendő *urbura* – aranybányák utáni tized, ezüst és egyéb fémek utáni nyolcad – kikötését. A kiváltságok egy része területi korlátozás nélkül biztosította a bányászat szabadságát,⁸² másik részük azonban területi korlátozást is tartalmazott. A bányászoknak azonban mindkét esetben lehetőségük volt bármilyen tulajdonú birtokon ércek után kutatni. Egyházi földbirtok esetén az uralkodók általában a bányanya teljes hasznát átengedték az adott egyházi intézménynek.⁸³ A magánföldesurak területén feltárt bányákkal kapcsolatosan háromféle eljárást figyelhetünk meg: (1) a bányát magában foglaló földterületet az uralkodó egy másik birtokért cserébe megszerezte a földbirtokostól,⁸⁴ (2) előfordult, hogy a földesurak a királynak járó *urbura* mellett maguk üzemeltették bányáikat,⁸⁵ (3) végül pedig a bányanya működésének idejére az adott terület kikerült a földesúr kezéből, aki cserébe az *urbura* egyharmadát élvezte,⁸⁶ esetleg a földbirtok a kezén maradt, a bányászoktól pedig a királynak járó *urbura* harmadát kapta meg.⁸⁷ A 13. század végén jelent meg az a gyakorlat, melynek értelmében egy-egy birtokos hozzájárulása volt szükséges a birtokán történő nemesérc kitermeléshez. Így például a Liptó megyei Boca folyó melletti földön csak a birtokos Bogomer comes engedélyével (*ex licencia et voluntate comitis Bogomerii*)⁸⁸ lehetett aranyat kutatni vagy mosni.⁸⁹ 1342-ben már arról értesülünk, hogy Bogomer fiai Boca birtokán

80 VMMS I. 88. (Anjou-oklt. IV. 602. sz.)

81 A tanulmány azon kiváltságokat, melyek nem kötődnek a bányászathoz, nem vizsgálja.

82 Lipcsére ld. 1263: VMMS I. 45. (Reg. Arp. 1344. sz.); 1270: VMMS I. 52–53. (Reg. Arp. 1933. sz.); a szepesi szászokra ld. 1271: VMMS I. 55–56.; Rózsahegyre ld. 1340: VMMS I. 132.

83 Ld. pl. 1262: MES I. 475. (Reg. Arp. 1302a. sz.); 1283: MES II. 166. (Reg. Arp. 3257. sz.) – A tatárjárás előtti időszakban a johanniták 1238-ban IV. Bélától a birtokaikon talált arany és ezüst egyharmadát kapták meg, míg a királyi kamarának a kétharmad maradt meg, ld. CD IV/1. 109–110. (Reg. Arp. 637. sz.)

84 Ld. pl. 1278: ÁÚO IX. 207.

85 Ld. pl. 1243: CDES II. 85. (Reg. Arp. 744. sz.); 1299: ÁÚO. X. 331–332. (Reg. Arp. 4258. sz.); 1321: AO I. 644. (Anjou-oklt. VI. 391. sz.)

86 Ld. pl. 1275: HO VII. 156–158. (Reg. Arp. 2608. sz.)

87 Ld. pl. 1327: CD VIII/3. 198–199. (Anjou-oklt. XI. 221. sz.)

88 Ugyanezen Bogomerral és testvérével, Serephellel találkozunk 1279-ben, amikor IV. László Bobróc falut adta a – korábban nekik bérbe adott – Lipcse mellett nyitott aranybánya területéért és a faluért cserébe (MOL DL 94 403.).

89 1285: ÁÚO IX. 553. (Reg. Arp. 3456. sz.)

hibbei polgárok kezdtek arany után kutatni, és a hibbeiek biztosították Bogomer utódainak, hogy mellettük aranyat bányásszanak.⁹⁰

A területi korlátozás vonatkozhatott egy-egy településre, illetőleg egy nagyobb területre, vagy megyére. Egy településre korlátozódott IV. Béla 1243. június 2-án tett intézkedése, amikor Máté fiainak, Fülöpnek és Detrének adományozta Berzéte birtokot azzal a kitételrel: ha Berzéte határain belül kétszáz ezüstmárkát érő arany van, akkor azt ők szedjék be, ha kétszáz márkát meghaladót találnának, akkor azt a királyi kincstárnak szolgáltatassák be, de az egyharmad rész az övék maradjon.⁹¹ Nagyobb területre, illetőleg megyére vonatkozó megszorítást találunk mind az Árpád-, mind az Anjou-korból származó adatok között. A beszercei hospesek 1255-ben Zólyom megye területére kaptak kutatási engedélyt.⁹² 1337. március 12-én I. Károly király Dobrocsna, Bohó és Nevidzén nevű birtokok határain belül és a Nyitra megyei Divék-völgyben adott lehetőséget fémek utáni kutatásra, és bányák nyitására.⁹³ 1347. február 21-én I. Lajos tapolcsányi Gyula fiainak, Miklósnak és Gergelynek és rokonuknak, tapolcsányi András fia Andrásnak biztosított aranymosási jogot a Tapolcsány folyóban Hrussó királyi vár és Tapolcsány birtok területén.⁹⁴ A tapolcsányiak bányászati szerepvállalását nemcsak e két utóbbi oklevél szemlélteti, hanem az is, hogy 1321-ben I. Károly a bakabányi ezüstbányát is tapolcsányi Hazlow fiainak, Gyulának és Andrásnak adományozta.⁹⁵ 1339. június 25-én I. Károly a Hontpázmány nembeli Ábrahám fiainak, Sebesnek és Péternek engedélyezte, hogy birtokaikon, és különösen a Bazin és Szentgyörgy területén található aranyat, ezüstöt és más fémeket szabadon kitermelhetik, és aranyat is moshatnak.⁹⁶ 1339. július 13-án kelt oklevélből már arról a vitáról értesülünk, mely a körül forgott, hogy a Bazin környékén talált arany és más fémek vajon Sebes és Péter Bazin birtokának határai között, avagy királyi földön találhatók-e.⁹⁷ Még ebben az évben az uralkodó rendelkezett Sebes Sumberg birtokának⁹⁸ közelében lévő nyírújhegyi (*Novus mons de Nyr*)⁹⁹ aranybánya ügyében.¹⁰⁰ 1379. február 20-án pedig I. Lajos

90 Anjou-oklt. XXVI. 325. sz.

91 CDES II. 85. (Reg. Arp. 744. sz.)

92 CDES II. 341. (Reg. Arp. 1059. sz.) – Ugyanezt megismételte az uralkodó 1256. szept. 3-án kiadott oklevelében (CDES II. 372–373.).

93 Wenzel G.: i. m. 318–319. (Anjou-oklt. II. 65.)

94 AO V. 19.

95 AO I. 619–620. (Anjou-oklt. VI. 190. sz.)

96 Wenzel G.: i. m. 319. (Anjou-oklt. XXIII. 366. sz.). A bányászati engedélyt I. Lajos 1365. febr. 4-én erősítette meg Bazini Sebus fia János és Miklós számára, ld. Wenzel G.: i. m. 321–322.

97 Wenzel G.: i. m. 320. (Anjou-oklt. XXIII. 422. sz.)

98 Sumberg Bazintól északra fekszik, vö. MES III. 359–360.

99 1340-ben „Novus Mons de Nir Pathaka” néven szerepelt, ld. AO IV. 12. (Anjou-oklt. XXIV. 152. sz.). Nyírpaták patak Szentgyörgy és Bazin között folyt, vö. 1340: Anjou-oklt. XXIV. 763. sz. és 1343: Anjou-oklt. XXVII. 478. sz.

100 Vö. Wenzel G.: i. m. 323–324. (Anjou-oklt. XXIII. 640., 668., 707. számok); AO III. 608–609. (Anjou-oklt. XXIII. 703. sz.); 1340. márc. 19.: AO IV. 12–13. (Anjou-oklt. XXIV. 155. sz.)

Sóvári Sós Péter fiainak, Jánosnak, Györgynek és Lászlónak engedélyezte, hogy birtokaikon aranyat, ezüstöt és más fémeket bányáshassanak.¹⁰¹

Bányászati engedélyhez juthattak a királytól azok is, akiknek valamely birtokán működő bányáról van tudomásunk, még ha külön bányászati engedélyüket nem is ismerjük.¹⁰² A 14. században a telepítési engedélyek több esetben is intézkedtek feltárandó bányákra vonatkozóan,¹⁰³ ezek azonban már csak közvetett úton kapcsolódnak szabad bányászati joghoz, amennyiben a telepítő rendelkezett erre vonatkozó királyi engedéllyel.¹⁰⁴

A bányászati engedélyek, amint láttuk, nemcsak bányavárosi privilégiumokban szerepeltek, de nem is minden bányaváros rendelkezett önálló bányászati engedéllyel. Egy-egy bánya nyitása magában hordozta annak a lehetőségét, hogy ott városalapításra kerüljön sor, bár ez nem minden esetben következett be. Erre utal I. Károly 1337-ben, amikor a Divék völgyében a bányanyitás mellett telepítési, és városalapítási lehetőséget is biztosított.¹⁰⁵ 1340-ben pedig, amikor toicsvai Langeus fia János fia Lászlónak a Zemplén megyei Tolcsva birtokán engedélyezte arany-, ezüst- és más fémbánya nyitását, rendelkezett arról is, hogy a bányák nyitása és a város alapítása után a bányák *comese*, ura vagy *rectora* László legyen.¹⁰⁶ Ugyanakkor a bányavárosok egy részét a már létező bányavárosok bányászai alapították (mint például Bakabánya és Újbánya esetében), így külön bányászati engedély biztosítására ezeknél a településeknél nem is volt szükség.

A bányák műveléséhez elengedhetetlen volt a fakitermelés, ennek megfelelően az ehhez kötődő kiváltságok voltak a bányavárosok számára a legfontosabbak.¹⁰⁷ Két eljárást figyelhetünk meg, az egyiknél az uralkodó a város határain

101 CD IX/5. 322.

102 Pl. Batiz testvére Miklós, Batiz fia Miklós és Márk fia István birtokában lévő ércbányákról halunk 1312-ben, ld. HIO VII. 368–369. (Anjou-oklt. III. 409. sz.). Batiz leszármazottai is folytattak bányászatot, vö. 1331: Anjou-oklt. XV. 173., 219. számok; Ákos nembeli Benedek fiai egyrészt az Ardó birtokon (Gömör m.) lévő ólombánya, másrészt a birtokaikon később feltárandó bányák ügyében intézkedtek 1320-ban, ld. AO I. 545. (Anjou-oklt. V. 690. sz.)

103 Ld. pl. Lublópataka (Szepes m.), 1308. jan. 21.: Reg. Slov. I. 247. (Anjou-oklt. II. 307. sz.); Fridmanvágása (Szepes m.), 1308. júl. 24.: CD VIII/1. 259–260. (Anjou-oklt. II. 414. sz.); Murány (Gömör m.), 1321: AO I. 644. (Anjou-oklt. VI. 391. sz.); Dobsina (Gömör m.), 1326: VMMS I. 109–110. (Anjou-oklt. X. 578. sz.)

104 A szepesi szászok bányászati engedélye által jutott ilyen joghoz pl. Szepesi Rikalf fia Kakas, aki 1308-ban adott soltészlevelet Kutyafului Markolf fia Thidericusnak, hogy egy berket a Pribicz vize és a Dunajec vize találkozásánál (a későbbi Fridmanvágása) népesítsen be. Kakas elrendelte, hogy Thidericus ne akadályozza e területen bányák nyitását, ld. CD VIII/1. 259–260.

105 Wenzel G.: i. m. 318–319. (Anjou-oklt. II. 65.)

106 AO IV. 9–10. (Anjou-oklt. XXIV. 146. sz.)

107 A fakitermelés jelentőségét mutatják az okok, amelyek a 15. századtól szinte állandóan felvetették az erdőhasználat kérdését, vö. Wenzel Gusztáv: Az alsó-magyarországi bányavárosok küzdelmei a nagy-lucsei Dóczyakkal, 1494–1548. Bp. 1876. (Értekezések a történeti tudományok köréből VI/6.); Magyar Észter: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban 1255–1747. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből 101.) 46–49.

belül biztosította számukra az erdő használatát,¹⁰⁸ a másik esetben a bányaváros-hoz egy, két vagy három mérföldes körzetet rendelt, és ezen belül engedélyezte az erdő használatát.

A bányavárosok esetében általában az utóbbi megoldást választották. Bakabányához egy mérföldes terület (*cum spacio unius miliaris*) tartozhatott, mivel 1321. július 4-én I. Károly Bakabányát egy mérföldes körzetével együtt adományozta el tapolcsányi Hazlow fiainak, Gyulának és Andrásnak.¹⁰⁹ Amikor a 15. század végén II. Ulászló Bakabánya város kiváltságait megerősítette, szintén megemlékezett ezen egy mérföldes körzetről (*per unum milliare circumquaque*).¹¹⁰ A szomolnokbányaiak, akik ugyanolyan szabadságokkal bírtak, mint más királyi városok (*more aliarum civitatum nostrarum eadem libertate fruencium*), 1332-ben kapták meg a város körüli két mérföldnyi (*in spacio duorum miliarium undique pergirando*) területet.¹¹¹ I. Károly 1325. június 14-én Aranyosbánya városának a bánya körül másfél mérföldnyi (*ad quantitatem unius et dimidiae rastae*) földet engedett át a többi királyi aranybánya szokásának megfelelően (*consuetudine ceterarum aurifodinarum*).¹¹² Körmöcbánya 1328-tól két mérföldes körzetben (*ad duo miliaria*) – mások jogának megsértése nélkül – használhatta a királyi adományozás alá eső erdőket.¹¹³ Telkibánya 1341. augusztus 27-én kapott többek között két mérföldnyi erdőt bányákkal (*duas ratas de silva cum montibus*), mivel a város földjei elégtelennek bizonyultak.¹¹⁴ Asszonypatakához három mérföldnyi terület (*circumquaque ad tria miliaria*) tartozott,¹¹⁵ amelyen belül azonban I. Lajos korában már nem voltak olyan fák, amelyek a bányák ácsolatához megfelelőek lettek volna (*sed quia robora et magna ligna operae stolonum, fouearum, ac domorum aedificiis necessaria in metis eorum inueniri non contingat*), ezért 1347-ben I. Lajos engedélyezte a városnak, hogy a határaikon kívül (*extra metas eorum*) a király erdejéből – más királyi és a nemesi birtokok jogának megsértése nélkül – kivághas-sák a szükséges fákat (*in possessionibus et syluis nostris regalibus recipiendi*

108 Besztercebánya, 1255: CDES II. 341.; Gölnicbánya, 1287: VMMS I. 68.; Idabánya, 1349: VMMS I. 163.

109 AO I. 619–620. (Anjou-oklt. VI. 190. sz.)

110 „per unum milliare circumquaque cum omnibus emolumentis et utilitatibus ad eam civitatem ab antiquo spectantibus, iuribus tamen alienis semper salvis permanentibus, uti, frui, et gaudere possint et valeant”. Ld. CD VII/5. 425.

111 VMMS I. 121.

112 UGDS I. 396. (Anjou-oklt. IX. 251. sz.)

113 VMMS I. 115.

114 Wenzel G.: Magyarország i. m. 348–349. (Anjou-oklt. XXV. 591. sz.) – 1341. júl. 19-én rendelte el az uralkodó Telkibánya határainak kijelölését (Wenzel G.: Magyarország i. m. 346.), a határjárásról a szepesi káptalan állított ki oklevelet, melyben megjegyezte, hogy a királynak hatalmában van a határokat növelni, vagy csökkenteni (*quicquid autem ultra premissa vestre maiestati eidem civitati augendo, vel minuendo facere placuerit, hoc in vestra constitit maiestate*), ld. Wenzel G.: Magyarország i. m. 347–348.

115 Kivéve a már meglévő falvakat, földeket, erdőket és a nemesek birtokait.

habeant facultatem liberam).¹¹⁶ 1376-ban I. Lajos már csak úgy rendelkezett, hogy a Fekete-erdőt és más, a város körül fekvő királyi erdőket szabadon használhatják.¹¹⁷

A fakitermelés módjáról e korból kevés adattal rendelkezünk. A szomolnokiai és a gölnicbányaiak a jászói monostorral folytatott perük során 1342-ben arra kaptak engedélyt, hogy a két város polgárai a monostor tulajdonában lévő – a Gölnic és a Bódva folyók közötti – erdő felét használatba vehetik, amiért cserébe évente a monostornak egy vég könnyű fehér posztót voltak kötelesek adni. Miután pedig az erdő fáinak kivágásával végeztek, a földet kötelesek voltak visszaadni a monostornak.¹¹⁸ Azt azonban, hogy mi történt a kivágott erdővel a későbbiekben, nem tartalmazza az oklevél. A tervszerű fakitermelésre vet fényt Zsigmond király 1426. évi oklevele. Ezek szerint a bányamunkákhoz szükséges fát (*ligna necessaria et sufficientia*) a királyi erdőkből (*de silvis nostris regalibus*) ki kell szolgáltatni a bányászoknak. Minden esztendőben a vágásra folytatólagosan más és más részt kell kijelölni, az ilyen módon egyszer kijelölt erdőrészt fát ki kell vágatni, s csak ezt követően lehetett rátérni másik területre, végül pedig azon erdőrészt, melynek fát kivágták, nem szánhatták fel, hogy újra erdő nőhessen rajta.¹¹⁹

A bányászathoz köthető más típusú gazdasági rendelkezést találunk a besztercebányaiak 1255. évi oklevelében. E szerint pénzüjítás idején hozzájuk érkező *numularius*oknak az új pénz ürügyén csak hét nap eltelte után lesz olyan joghatóságuk, mint Esztergomban, vagy Budán.¹²⁰ A szöveghelyet kétféleképpen értelmezhetjük. Elsőként arra gondolhatunk, hogy itt a *numularius* kifejezés pénzváltókat jelent, és a szöveghely a pénzüjítás Árpád-kori rendszerére utalhat. A pénzváltásra új pénz verésekor került sor, és hét nap állt a város rendelkezésére, hogy – feltehetően egy előre meghatározott összeg megfizetésével – eleget tegyen kötelezettségének.¹²¹ Az oklevélben említett Esztergomban és Budán azonban pénzverés folyt ebben az időszakban,¹²² sőt, ekkor még Budán is az esztergomi pénzverők végezték a pénzverést.¹²³ Ha a

116 CD IX/1. 499.

117 CD IX/5. 98.

118 MOL DF 232 783., CD IX/3. 342–343. (1362. évi kelettel, a helyes dátumra ld. még Anjou-oklt. XXVI. 566. sz.)

119 MOL DF 280 671. (*Tagányi Károly*: Magyar erdészeti oklevéltár. I. 1015–1742. Bp. 1896. 87. sz.) – A bányavárosok erdőgazdálkodását elemezte Magyar Eszter, ld. *Magyar E.*: i. m.

120 „Item circa renovacionem monetarum numularii ad eos venientes septem diebus pretextu nove monete nullam in ipsos habebunt potestatem, elapsis vero ipsis septem diebus omnem habebunt iurisdictionem quam habent in Strigonio vel in Buda”. Ld. CDES II. 341.

121 Vö. 1335: *Szekfű Gyula*: Oklevelek I. Károly pénzverési reformjához. Történelmi Tár 12(1911) 10. – A pénzüjítás rendszeréhez ld. *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok 124(1990) 35–39.

122 Vö. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. 457–459.; *Huszár Lajos*: Az esztergomi középkori pénzverde. In: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1. Tata, 1968. 207–218.; *Uő*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. 23–26.

123 Amikor 1255. júl. 25-én IV. Béla meghatározta a budai vásárvám tételeit, a vámfizetés alól mentesítette az esztergomi pénzverőket, amíg a pénzverőházban dolgoznak az új pénz idején

numularius kifejezést 'pénzverő'-ként értelmezzük,¹²⁴ akkor elképzelhető, hogy a forráshely arra utal, hogy Besztercebányán – de talán a többi bányánál is – lehetőség nyílt pénzverésre. A külföldi példák is azt mutatják, hogy egy-egy jelentősebb bánya nyitását követően pénzverdét is alapítottak a városban.¹²⁵ A kialakuló új bányászati eljárás – azaz az uralkodó már csak a kitermelt érc egy része felett rendelkezett – magával hozhatta a pénzverésben bekövetkező változást, hiszen még nem alakult ki az *urbura* beszedésére, kezelésére alkalmas hivatali szervezet, s a 14. században is találunk adatokat arra, hogy az uralkodó az őt illető *urbura* kezelését a bányák birtokosaira bízta.¹²⁶ Ráadásul a bányánál történő pénzverés biztosíthatta azt is az uralkodónak, hogy a kibányászott nemesérc – legalábbis annak jelentős része – nem kerül a tudta nélkül forgalomba, hanem az ő kincstárának a hasznát fogja növelni. Talán az említett hét nap azért állt a bányászok rendelkezésére, hogy a pénzverők megérkezése után az *urburának* megfelelő ezüstmennyiséget a pénzverők rendelkezésére tudják bocsátani. Ha azonban el is fogadjuk, hogy IV. Béla oklevelében elvi lehetőséget biztosított a bányánál történő pénzverésre, azt semmiképpen sem tudjuk bizonyítani, hogy ez a gyakorlatban is megtörtént volna.

A bányamértékek használatára vonatkozik I. Lajos 1347. évi rendelkezése, melyben az asszonypataki és zarárbányai bányászoknak az uralkodó meghagyta, hogy a régi és szokásos bányamértéket (*antiqua seu consueta montium mensura*) használják.¹²⁷ Itt az uralkodó a bányatelkek kimérésénél használt bányaföldmérték-rendszerre utalt.¹²⁸ A bányaművelésben használt német eredetű földmérték alapegysége a bányaöl (*Lachter*) és a bányakötél (*Lehen*).¹²⁹ A selmezbányai bánya jog szerint egy bányaöl 3 selmeci rőfnek és 7 bányaöl egy bányakötélnek felelt meg.¹³⁰ Azt nem tudjuk, hogy Nagybányán, és vélhetően a hozzá szorosan kapcsolódó Felsőbányán is ugyanekkora mértékkel számolhatunk-e a 14. században, mivel az 1535. évi bányarendtartás szerint, mely Nagybánya és Felsőbánya bányászatahoz kapcsolódik, egy bányaöl 3 budai rőfnek felelt meg.¹³¹ A két számítási

(*tempore nove monete*), ld. Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Ed. András Kubinyi–Monika Jánosi–Péter E. Kovács–József Köblös–István Tringli. Bp. 1997. 46.

124 Vö. *Hóman B.*: i. m. 671.

125 Példaként említhető – egyebek mellett – Friesach, Iglau és Kuttenberg, vö. *Kaspar Sternberg*: Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke. I. Prag, 1836. 31., 60.; *Peter Spufford*: Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában. Bp. 2007. 357–358.

126 1307: *Wenzel G.*: Magyarország i. m. 318–319.

127 CD IX/1. 500.

128 Vö. *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltártan és Történeti Forrástudományok 3.) 39.

129 *Lehen* = bányakötél = (pars pro toto) bányatelek.

130 „So ist zw wissnn das das perckloch(er) behellt vnnserer Statt ellnn dreyn, Vnd sybnn lachtter behalttn ein lehn”. Ld. Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica i. m. 46.

131 „die perglicher, anch welcher man perkwerk vermisst und vordinget soll werden, soll haben hinfürt drey ofner eln”. *Takáts Sándor*: A magyar léhen és holden. I. Századok 42(1908) 261.: 7. jegyzet.; *Bogdán I.*: i. m. 101.

rendszer között jelentős eltérés van, hiszen a selmeci rőf 67,38 cm, míg a budai rőf 58,403 cm.¹³²

A kamarák nemesérbeváltási jogának gyakorlati működését írta le I. Lajos Asszonypataka 1347. évi kiváltságlevelében. Az uralkodó elrendelte a kamaraispánoknak, hogy a bánya (Asszonypatak és Zazárbánya) és a Szatmár között üzletelő kereskedőket (*mercatores*), amíg azok a szatmári kamarához jönnek, és onnan dénárokkal a bányához visszatérnek, ne akadályozzák. Azt, hogy a rendelkezés itt az arannyal és az ezüsttel történő kereskedelemre utal, világossá is teszi az oklevél, hiszen megjegyzi, hogy ha valaki rejteikutakon, lopva, vagy a kamaraispán engedélye nélkül (*non obtenta licentia comitum camerarum*) az arannyal és az ezüsttel (*cum auro et argento*) a szatmári kamarán túl megy, büntessék meg.¹³³

A kiváltságlevelek rendelkeztek olyan épületek felállításának és birtoklásának a jogáról, melyek a bányászati munka során nélkülözhetetlenek voltak. Így a rózsahegyiek 1340. november 14-én I. Károlytól megkapták a jogot, hogy határainkon belül – más jogának sérelme nélkül – szabadon építhessenek malmot.¹³⁴ 1376-ban I. Lajos Asszonypataka és Középhegy hospeseinek és polgárainak biztosította, hogy malmokat, karámokat,¹³⁵ kohókat, ércmosókat,¹³⁶ majorságokat és más épületeket (*molendinum, casas, fornaces, Balnea, allodia et alias quaslibet haereditates aedificari facientes*) tartsanak fenn más királyi bányák szokása szerint (*ritu aliarum nostrarum montanarum*).¹³⁷

A bányákban működő hivatalnokokról, azok választásának módjáról, illetve feladatuk mikéntjéről a vizsgált korszakban egyedül az asszonypataki és zazárbányai polgárok és hospesek kiváltságait tartalmazó oklevélben találunk adatokat.¹³⁸ Az asszonypataikai oklevele szerint a bíró, az esküdtek és a közösség évente választotta meg a bányamestert (*magister montis*), aki a bányaművelés során kialakult minden ügyet megvizsgálhatott, és abban a bíróval együtt dönthetett.¹³⁹ Hasonlóképpen rendelkezett a selmebányai jogkönyv, mely szerint a bányamestert (*Bergmeister*) a bányaváros bírója (és tanácsa) választotta, de bérérről a királyi kamara gondoskodott.¹⁴⁰ A bányamester felügyelte a bányákat, in-

132 *Bogdán I.*: i. m. 110–111.

133 CD IX/1. 500–501.

134 VMMS I. 132.

135 Az oklevélben említett „casa” olyan épületet jelenthetett, melyben a bányászok szerszámaikat őrizték, ill. amelyek munkanapokon szálláshelyül is szolgálhattak nekik.

136 Az érceket az aprítás után, de még a pörkölés előtt mosás segítségével tisztítják, vö. *Georgius Agricola*: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról. Szerk., a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket és személyjegyzékeket írta: Molnár László. Bp. [1985.] 294–925., 314–322.

137 CD IX/5. 98.

138 Természetesen e kiváltságlevél csak a királyi tisztviselőkkel foglalkozik, míg más hivatalnokokat (mint pl. a sáfár vagy a Teiler) nem említ.

139 1347: CD IX/1. 500.

140 „Nu setz Wir tzum Ersten wy Vnd von wem man Pergwerk entphohen zal vnd welicher tzeit So Ist tzu wissen, das, der Richtr [und der Rate] einer pergstatt hatt tzu setzen Ein Geschworn Perkmaster, vnd der zal sein zolt haben von der Camr des Khönigs”. Ld. Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica i. m. 46. – A legkorábbi kézirat nem tartalmazza a tanácsra

tézkedett a bányatelkek kiosztásánál, adományozásánál, a bányászat engedélyezésénél.¹⁴¹ Bányaügyekben más városi tisztviselőkkel együtt ítéletet hozhatott.¹⁴² Szomolnokbányán a bányabírói hivatal (in officio iudicatus montanorum) Szepe-si Rikalf fia Kakas töltötte be.¹⁴³

Az asszonypatakaiai oklevele szerint a bíró és az esküdtek bánya felügyelőket (*scansores*) is választottak, akik a bányákat és a bányaműveket állandóan ellenőrizték, elsősorban az *urbura*, a király hasznának a védelme érdekében. Ha a *scansor* hanyagnak és hűtlennek bizonyult, akkor egy másik embert kellett helyette választani.¹⁴⁴ A *scansor*, bár a bányaváros választotta, mégis az uralkodó érdekeit védte.¹⁴⁵ A *scansor* a bányaváros bírójával és esküdteivel együtt egy-egy bánya ügyében ítéletet is mondhatott, amire Selmezbányán találunk példát.¹⁴⁶ Ráadásul a bejegyzés szerint az ügyekben eljáró Bernhard a király és a Magyar Királyság bányáinak *scansoraként* (*Bernhardus scansor montanorum regni Ungariae; Bernhardus scansor domini regis et montanorum regni Ungariae*) szerepelt. Valószínűnek tartjuk, hogy Bernhard joghatósága csak a – későbbi kifejezéssel élve – alsó-magyarországi bányákra terjedt ki, amelyeknek képviselőivel együtt mondott ítéletet 1388-ban Selmezbányán.¹⁴⁷ Az ítélezők között szerepelt Jacobus dictus Rolle egykori királyi *scansor* is, akiről tudjuk, hogy 1372-ben és 1379-ben selmeci bírói tisztséget viselt, azaz selmezbányai polgár volt.¹⁴⁸ A *scansornak* a német nyelvű forrásokban a *Steiger* felel meg.¹⁴⁹ Erre a selmezbányaiak egyik bányaművelést szabályozó ítélete is utal, melyet a *Steiger* a selmeci gróffal, a bíróval, az esküdtekkal és a bányamesterrel együttesen hozott meg.¹⁵⁰

Az *urbura* beszédese az *urburaszedők* (*exactores urburarum*),¹⁵¹ az *urburarius*ok feladata volt. Az asszonypatakaiai oklevele szerint az *urburarius* csak az *urburának* megfelelő részt vehette el a bányászoktól, többet nem. Azokat a bányászokat azonban, akik eltitkolták a kitermelt érceket, az *urburarius* nyilvánosan megbüntethette. Az *urburarius* is büntetésre számíthatott, ha a bányászokon a törvényt nem követve erőszakot alkalmazott, a kitermelt ércet eltitkolta és

---

vonatkozó részt, azonban a későbbi kéziratok mindegyikében szerepel, vö. i. m. 72., 101., 125., 157., 191.

141 Vö. Selm. Bj. 45. §, 46. §, 47. §, 56. §, 57. § – Das Stadt- und Bergrecht von Banská Štiavnica i. m. 46–48., 50–51.

142 1402: MOL DF 235 721.

143 1327: CD VIII/3. 238–239. – Korábbi munkámban az oklevélben szereplő Smeulnychbana-t tévesen Selmezbányával azonosítottam, vö. Weisz B.: i. m. 249.

144 1347: CD IX/1. 500.

145 A „scansor”-t a bányamesterrel azonosította Paulinyi Oszkár, ld. Paulinyi Oszkár: A bányajoghatóság centralizációjának első kísérlete Magyarországon. In: *Uő: Gazdag föld – szegény ország* i. m. 352.: 5. jegyzet.

146 1387, 1388: Wenzel G.: Magyarország i. m. 268.

147 MOL DF 235 721. (Wenzel G.: Magyarország i. m. 268.)

148 Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Közli: Fejérfpataky László. Bp. 1885. 16., 22.

149 Vö. A. Zycha: i. m. II. 92–93.

150 1402: „Johannes Smerntempel, des konigs obirster steiger”: MOL DF 235 721.

151 1256: CDES II. 389–390.

a saját hasznára fordította, illetve ha a művelést akadályozta. Külön hangsúlyozta azonban az uralkodó, hogy az *urburarius* a város egyéb ügyeibe (így például az ítélkezésbe és az adószedésbe) nem avatkozhatott bele.¹⁵² 1376-ban azonban I. Lajos már úgy rendelkezett, hogy a város bírása és esküdtjei a király comesével és *urburarius*ával együtt ítélkezzenek a gonosztevők felett.¹⁵³

Az asszonypatakaiai oklevele szerint a bíró, az esküdtek és a közösség tapasztalt *auritactort* is választottak – a kamaraispánok jogának épségben tartásával –, akinek vizsgálatát és számítását mindenki elfogadja.¹⁵⁴ Ezen tisztség mi-benlétének vizsgálatakor I. Lajos 1345. február 2-án kelt oklevelét hívhatjuk segítségül, melyben az uralkodó úgy rendelkezett, hogy a kamara szokásos helyein, a bányákban és a városokban legyen egy királyi ház, ahová az embereknek az aranyat és az ezüstöt eladás, beolvasztás és beváltás céljából el kell vinniük. Ugyanakkor a kamarás csak a királyi házban vizsgálhatta meg, hány karátos az arany, majd pedig ott kellett rányomnia a királyi jelet az aranyra.¹⁵⁵ Ezen adatból arra következtethetünk, hogy az asszonypatakaiai oklevélben szereplő *auritactor* talán olyan személy lehetett, aki a városban az arany beváltását végezte, ugyanakkor a karát hivatalos megállapítása, és az aranyra a királyi jel rányomása I. Lajos intézkedése értelmében is a kamaraispán jogköre maradt.

A bányászathoz kötődő kiváltságok mellett – amelyek szinte minden bányaváros privilégiumában megtalálhatók – természetesen bírtak a bányavárosok egyéb jogokkal és kötelezettségekkel is, mint például a szabad bíróválasztás joga,¹⁵⁶ vagy a vásártartás joga,¹⁵⁷ *terragium*, majd adófizetés kötelezettsége,¹⁵⁸ ezek azonban nem olyan jellegű szabadságok, melyeket más városoknál ne talál-

152 1347: CD IX/1. 501–502.

153 1376: CD IX/5. 97–98.

154 1347: CD IX/1. 500.

155 *Hóman Bálint*: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 265.

156 Besztercebánya, 1255: CDES II. 341.; Németlipcse, 1263: VMMS I. 44.; Rimabánya, 1268: ÁÚO VIII. 212.; Rózsahegy, 1318: VMMS I. 91.; 1340: VMMS I. 132.; Körmöcbánya, 1328: VMMS I. 115.; Szomolnokbánya, 1338: VMMS I. 128.; Nagybánya, 1347: CD IX/1. 499.; Breznóbánya, 1380: CD IX/5. 390.; Libetbánya, 1382: CD IX/5. 577. – Valószínűleg a selmechányaiak is megkapták a szabad bíróválasztás lehetőségét; a település falunagyát 1266-ban említik először (ÁÚO VIII. 151.). Nem ismerjük Radna városi kiváltságlevelét, feltételezhetjük azonban szabad bíróválasztási jogát, melyet IV. Bélától kaphatott meg, hiszen 1268-ban már a radnai bíró és az esküdtek a város pecsétjével ellátott oklevelet bocsátottak ki (UGDS I. 99–100.). Gölnichánya esetében IV. László oklevele nem említi a szabad bíróválasztást, de mivel a bírón és az esküdteken kívül más nem ítélkezhetett a helyiek felett, feltételezhető a szabad bíróválasztás. A település IV. Bélától és V. Istvántól elnyert – közelebbről ismeretlen – kiváltságait ráadásul, többek között, a bíró kérésére erősítette meg IV. László (VMMS I. 68.). Amikor Bakabánya a 15. század végén megerősítette II. Ulászlóval elveszett kiváltságait, az uralkodó régi szokásként (*ex antiquo more*) emlékezett meg a szabad bíró- és esküdtválasztásról (CD VII/5. 425.).

157 Németlipcse, 1263: VMMS I. 45.; Gölnichánya, 1278: ÁÚO IX. 204–205., 1287: VMMS I. 68.; Bakabánya, 1321: AO I. 619–620.; Nagybánya, 1347: CD IX/1. 502.

158 Lipcse, 1263: VMMS I. 45., 1270: VMMS I. 53.; Rimabánya, 1268: ÁÚO VIII. 213.; Rózsahegy, 1340: VMMS I. 132.

hatnánk meg.¹⁵⁹ A bányavárosokat a bányászati szabadság, és a bányászathoz kötődő kiváltságok különítik el a többi kiváltságolt településtől. A bányavárosi polgárokat nemcsak rokonsági szálak, de gazdasági, politikai érdekek és peres ügyeik is köthették más bányavárosokhoz, sőt, még arra is találunk példát, hogy közreműködésükkel új bányaváros alakult, amint azt a Bakabánya alapította Újbánya példáján láthattuk. Ez a szoros kapcsolat vezetett oda, hogy a 14. század második felétől bányügyi kérdésekben, majd a 15. századtól gazdasági érdekeik védelmében a bányavárosok közösen léptek fel, és területi alapon szerveződő bányavárosi közösségek alakultak ki. A később „alsó-magyarországi”-ként ismert bányavárosok (Selmecbánya, Körmöcbánya, Bakabánya, Újbánya, Besztercebánya és Libetbánya) – egyébiránt nem valamiféle formális szerződéskötésen alapuló – közösségének első említésével az 1388-ban közösen hozott ítéletükkor találkozunk,¹⁶⁰ ez azonban még csak bányászati ügyben történő összefogásukról tesz tanúbizonyságot. Arra azonban, hogy az említett bányavárosok a maguk érdekeiért közösen lépnek fel, csak a 15. századtól vannak adataink. A hét felső-magyarországi bányaváros (Gölnicbánya, Szomolnok, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Rozsnyó és Igló) 1487 decemberében lépett szövetségre egymással.¹⁶¹ Már a 14. században előfordultak azonban olyan közös ügyek, melyeknél egyes felső-magyarországi bányavárosok közösen képviseltették magukat. Így például 1342-ben a szomolnoki és a gölnicbányai bírók és esküdtek a jászói monostorral közösen folytattak egy pert a jászói monostor birtokában lévő erdővel kapcsolatban.¹⁶² A bányavárosok gazdasági helyzetük hasonlósága miatt szoros kapcsolatot alakítottak ki egymással, és speciális szabadságaiknak köszönhetően is elkülönültek a többi várostól, mégis a városhálózat szerves részét képezték.

BOGLÁRKA WEISZ

PRIVILEGES RELATED TO PRECIOUS ORE MINING IN THE ÁRPÁD AND THE ANJOU AGES

Regarding the history of mining, the Árpád Age can be divided into two periods. The first one lasted till the Mongol invasion of Hungary, when the mines were owned by the king, and the income from them was the king's legal due. Following the Mongol invasion, changes occurred in mining, which – on the one hand – appeared in the form of *urbura*, i.e. tithe of the extracted gold, one eighth of the silver and other metals; on the other hand they appeared directly in the privileges of mining groups, resulting in the establishment of mining towns in the 14th century.

For the miners, the primary privilege was the provision of freedom of mineral rights (*Bergbaufreiheit*). On one hand, the freedom of mineral rights meant the freedom of prospecting for ore; on the other hand it meant fixing the *urbura* paid to the king. For the exploitation of mines, lumbering was essential; therefore those privileges were

159 Vö. Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. Bp. 1961. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XXII.) 17–107.

160 Wenzel G.: Magyarország i. m. 268.

161 I. m. 361–363.

162 MOL DF 232 783. (Anjou-oklt. XXVI. 566. sz.)

of primary importance, which were related to lumbering. Two methods were applied: in a few cases the king assured the use of forests within the confines of the town (e.g. in Besztercebánya/Banská Bystrica), while in other cases a zone of (e.g. Bakabánya/Pukanec) two (e.g. Szomolnokbánya/Smolník) or three (e.g. Nagybánya/Baia Mare) miles was assigned to the mining town within which he permitted the use of the royal forest. In mines miners were allowed to use mineral land-measure system, of which fundamental units were the miner's fathom and the *Lehen*. The letters patent provided the rights of establishing and possessing buildings (e.g. smeltery) indispensable for mining works.

Privileges dealt with the rights of royal officers belonging to the king. The overman (*Bergmeister*) was elected by the judge, the jury and the community annually, who examined every matter occurring in the course of the exploitation of a mine and decided on them together with the judge. The judge and the jury elected also inspectors of mines (*Steiger*) who supervised the mines frequently, mainly for the protection of *urbura*, i.e. the king's profit. According to the charter given to the inhabitants of Asszonypataka, the judge, the jury and the community elected an experienced *auritactor* as well, who carried out presumably the changing of gold in town.

Besides the privileges related to mining, mining towns had naturally also other rights and obligations (e.g. the right of electing judges), but these liberties were possessed by other towns, as well. Due to the similarity of their economic situation, mining towns established close relations with each other, and they differentiated from the other towns because of their special liberties, but they still formed an integral part of the system of towns.

A felsőbb iskolázottság térhódítása a magyarországi késő rendi társadalomban

Ha a mai társadalmak egyik legnagyobb szociális ellátó rendszerének, az oktatásnak a társadalomtörténetét akarjuk tanulmányozni, különös figyelmet kell szánunk annak a bonyolult kölcsönhatásnak, amely oktatás és társadalom között az idők során kialakult.

Ennek a kapcsolatnak általánosságban két alapvető irányultságát különböztethetjük meg: a megnyilvánulásoknak (szándékoknak és cselekvéseknek) azt az irányát, amikor a társadalom gyakorolt hatást az oktatásra és ennek ellenkezőjét, amikor az oktatás hatott a társadalomra. Ebben a megfogalmazásban oktatás és társadalom elvont fogalmak, éppen a konkrét hatásmechanizmusok feltárása, az egyéni és kollektív cselekvések és az ezeken túlmutató intézményi működésmódok vizsgálata jelenti felfogásunk szerint a társadalomtörténeti megközelítés lényegét.¹ E szemlélet jegyében tehát oktatás és társadalom kölcsönhatásának azonos módon ismétlődő, vagyis intézményesült történéseit és ezek szereplőit szándékozunk vizsgálni. Konkrét nézőpontból azt, hogy az oktatásban érdekelt cselekvők számára milyen célok eléréséhez bizonyult alkalmas eszköznek a középiskola, mint modern – azaz formálisan és célirányosan szabályozott – intézmény.

Ezeket a szereplőket három nagy csoportba sorolhatjuk: az iskolafenntartók, az iskolák „közönségét” jelentő szülők vagy gondviselők (nem igazán történeti kifejezéssel: iskolahasználók) és az iskolázott, tanult embereket alkalmazók csoportjába. (Az oktatási rendszer negyedik alapvető meghatározó csoportját a tanárok alkották, azonban jelenlegi elemzési szempontunkból csoportként mellékesek.) Az oktatásban érdekeltek e három nagy csoportjának céljai, továbbá egymással kapcsolatos igényei és szándékai csak ideális esetben állhattak összhangban. Ez a harmónia leginkább olyan helyzetben jöhetett létre, ahol a felek egymással szembeni elvárásai megismerhetők, kiszámíthatóak voltak és legfőképpen: nem mutattak túl nagy változékonyságot. Az összhanghoz elvben tekintettel kellett tehát lenniük egymásra. Hogy az alábbiakban általunk bemutatott magyarországi késő rendi időszak viszonyai között mennyire volt ez reális lehetőség, illetve gyakorlat, az további alapos kutatások eredményeképpen dönthető

¹ Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 509–539.

el. Csak ilyen kutatásokkal² állapítható meg, hogy az iskolák deklarált képzési céljai mennyiben álltak összhangban az iskolázottak iránti tényleges kereslettel, hogy az új ismeretek alkalmazására mekkora volt az elvi és a valóságos intézményi-szervezeti igény, és ez a „szakember-igény” mint az ilyenfajta képzettség iránti kereslet mennyire tudott hatni az oktatási kínálatra, az új oktatási formák és korszerű képzési tartalmak kialakítására. Végso soron pedig mennyire volt mindez észlelhető a gyerekeiket taníttató szülők (mai megfogalmazásban: az iskolák kínálta szolgáltatások használói) számára. Alapvető kérdésünk az tehát, hogy mennyire lehettek a látszólag racionális összefüggések a korabeli cselekvők számára valóban észlelhetők és végiggondolhatók? Avagy: az utólag szükségszerűségként, okszerűségként feltűnő összefüggések mögött sokkal inkább tradicionális megnyilvánulásokat, intézményi hagyományokban és csoportosajátos normákban gyökerező magatartási mintákat érhetünk-e tetten?

Ahhoz tehát, hogy az egykori iskolázási szándékokat, az iskolai kereslet indítékait alaposan megismerhessük és megérthessük, tisztába kell jönnünk azzal, hogy milyen életpályákra való belépést tett lehetővé a minél hosszabban tartó, annál nagyobb áldozatvállalást jelentő taníttatással megszerezhető iskolázottság. Látnunk kell, milyen volt az iskolázás korabeli orientációs horizontja, mai kifejezéssel: a pályaválasztás lehetősége. Ehhez a késő rendi társadalomnak azokat a tevékenységi köreit kell megvizsgálnunk, amelyek ellátása egyre inkább több-kevesebb, korabeli szóhasználatul *felsőbb* – avagy „tudományos” – iskolázottságot³ igényelt, illetve a hivatalos okirattal igazolt iskolai képesítés betöltésüknek mindinkább jogszabályban rögzített előfeltételévé vált.

Az ilyen szempontú elemzéshez tanulmányozhatjuk egyfelől a hivatalos oktatásigazgatási szabálygyűjtemény, a Ratio Educationis⁴ rendelkezéseit az egyes iskolatípusok képzési céljairól, továbbá a korabeli nem nagy számú és kezdetleges „pályaválasztási” irodalmat.⁵ Az iskolázottság kutatásának fontos szakirodal-

2 Kiténő példa erre V. Windisch Éva: Az értelmiség létszámának kérdéséhez 1784–1809. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 119–127. és Ugrai János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Korall 8(2007) 30. sz. 158–181.

3 A „felsőbb” kifejezésen azt kell értenünk, hogy az oktatás intézményrendszerének három – alsó-középső-felső – szintje között a diákok átlépését tekintve az alsó (elemi vagy népiskola) szint és a középső (gimnázium) szint között arányaiban kisebb volt az átjárás, mint a középiskola és a felsőoktatás között, vagyis a közép- és a felső szint kevésbé vált el egymástól, mint az alsó és a középső. Ez azzal magyarázható, hogy a gimnázium, mint a sokáig egyetlen középfokú iskola ereendően és még hosszú ideig alapvetően a felsőfokú oktatás előkészítő intézményének szerepét látta el.

4 Ezt 1777-ben bocsátotta ki királyi rendeletként Mária Terézia (= RE), majd 1806-ban jelent meg módosított változata, Ratio Educationis Publicae címen (= REP): Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz. és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Bp. 1981.

5 Ratio Educationis, ill. Vályi András: Beszéd a nemzeti nevelésről. Pest, 1791.; Kunoss Endre: Alapvonatok a honi nevelés köréből, jelenidőnk szelleméhez alkalmazva. Pest, 1833.; Zsoldos Ignác: Életpálya. Pápa, 1838. és Galgóczi Károly: Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? Nevelési kalauz [...]. Pest, 1859.

mi forrását képezik maguknak a felsőfokú képző intézményeknek a történetét tárgyaló feldolgozások, továbbá az egyes hivatások, illetve a hivatalnokokat alkalmazó intézmények történetéről írt művek. A másik megközelítési lehetőséget a széles értelemben vett – azaz több-kevesebb felsőbb iskolázottsággal rendelkező – értelmiség (másként fogalmazva: az iskolázott középosztály), mint modern társadalmi nagycsoport kialakulását tárgyaló történeti munkák jelenthetik.⁶ Ezek közül Vörös Károly 1975-ben megjelent, ma már klasszikusnak nevezhető írása volt a kiindulópontunk, és erre fogunk az alábbiakban leginkább támaszkodni, mert az ő írása veszi át gondoltan és módszeresen sorra a hosszabb iskolázást kívánó tevékenységi köröket, hivatásokat, és mutatja be az ezekhez kapcsolódó képzési lehetőségek történeti alakulását. De azért is volt írása megvilágosító erejű számunkra, mert ezeket a fejleményeket a rendi társadalomszerkezet polgárvá alakulásának folyamatával összefüggésben értelmezi, oktatás és társadalom kölcsönhatását kutatva.

Az eddigiekben megfogalmazott problematikát elsősorban a társadalmi tevékenységi körök *intellektualizálódásának* történeti folyamataként értelmezzük.⁷ Vagyis nem egyszerűen professzionalizációként vagy bürokratizációként konceptualizáljuk, jóllehet mindkét jelenségnek többé-kevésbé alapvető eleme az intellektualizálódás, azonban szűkebb értelmű azoknál. Arról a folyamatról lesz szó, ami az egyes tevékenységi körök, hivatások ismeretanyagának specializálódásában, írott formában való rendszerezésében és rögzítésében jelentkezett, ezek révén pedig felhalmozásának és átadásának új módjai alakultak ki. Mindennek következményeként ezek a szakmák mind hosszabb előképzést igényeltek. Az új intellektuális funkciók, vagyis a munkamegosztás során kialakult értelmiségi feladatkörök ellátásához szükséges ismeretek és szakértelem tehát ekkor már nem elsősorban tapasztalati-gyakorlati jellegű volt, hanem egyre inkább dekontextualizált és fogalmilag rendszerezett tudáson alapult. Ez a fejlemény az ismeretközlés modern iskolai formájának térnyerésével kapcsolódott össze, hiszen az „iskolai kultúra” a tudás átadásának a korábbiaknál szélesebb körű és hatékonyabb módját jelentette, ami az iskolázás és az iskolázottság szerepének történeti léptékű növekedéséhez vezetett. Az alábbiakban először felvázoljuk a korabeli társadalom-

6 Ld. a 18. századra nézve elsősorban a nemrég elhunyt Fallenbüchl Zoltán – ez idáig kevésbé méltányolt – munkásságát, továbbá: *Heckenast Gusztáv*: A honoráciorok a reformkorban. Századok 123(1989) 427–441. (első megjelenés: 1948); *Vörös Károly*: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság 18(1975) 10. sz. 1–20.; *Kosáry Domokos*: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. Valóság 24(1981) 2. sz. 11–20. és *Csapodi Csaba*: Nemesség és értelmiség Magyarországon 1848 előtt. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Szerk. Buza János. Bp. 2001. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) 79–92.

7 E kifejezést Hajnal István, Kósa János és Vörös Károly szóhasználatát alapul véve választottuk: *Hajnal István*: Az újkor története. Bp. 1936.; *Uő*: Az osztálytársadalom. In: *Az új Magyarország*. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. [1942.] (Magyar művelődéstörténet 5.) 165–200.; *Kósa János*: Magyar rendiség és osztálytársadalom. *Magyarságtudomány* 1(1942) 350–390.; *Vörös K.*: i. m. Ld. még Antall József álláspontját a 18. századi értelmiségről rendezett vitában: *Árvayné Rényi Zsuzsa*: Vita az értelmiség fejlődéséről a 18. században. Századok 112(1978) 154–161.

nak azt területét, melyben a felsőbb iskolai végzettség, mint képesítés egyre meghatározóbb szerepet játszott az életpályára állásban és az ottani előmenetelben. Majd azt az összefüggést vizsgáljuk, hogy mennyiben szolgálta az intellektualizálódás a rendi világ reprodukcióját és mennyire adott lehetőséget a polgárosodást jelentő érdemelv érvényre jutásának.

A „tanultak” társadalmi csoportjai: egyházi értelmiség, hivatalnokok és diplomások

Az állami oktatást szabályozó két Ratio Educationis előírásai az egyes iskolázottsági szintekhez különböző társadalmi tevékenységi köröket rendeltek.⁸ Ezek és a korabeli vélemények alapján azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy az a felsőbb oktatás, melyet a *Ratiók* szabályoztak, hagyományosan a hivatalnokok és az értelmiség képzését szolgálta. Ehhez a szervezetrendszerhez kapcsolódott egy még kevésbé feltárt, általunk „polgáriskolai”-nak nevezett feladatkör (funkció).⁹ Egy, a társadalmi mobilitás-kutatásban használt fogalmat kölcsönvéve, úgy is fogalmazhatunk, hogy ennek az oktatásnak a „*kvalifikációs tere*”¹⁰ nyilvánvalóan a munkamegosztás során kialakult adminisztrációs és értelmiségi tevékenységi mező. Az ezekben a tevékenységi körökben végzett munkának, alkalmazásnak egyre inkább feltételévé vált az igazolt iskolai végzettség, a kvalifikáció. Ez lényegében azt jelenti, hogy az adott tevékenységre való alkalmasságot a bizonyítvánnyal igazolt iskolai végzettséghez és gyakran bizonyos tanulmányi teljesítményhez kötötték. Ily módon az ilyen jellegű munkakörökre való kiválasztás legfontosabb garanciája a bizonyítvány lett, az iskola minősítette a személyt adott feladat-munkakör végzésére alkalmasnak. Így egyre inkább csak a megfelelő minősítéssel rendelkezők jöttek szóba a munkakörök betöltésénél – amennyiben az így felmerülő és szükségyszerűen ellátandó adminisztratív-értelmiségi feladatok valóságosan is támasztottak ilyenfajta „munkaerőkereslet”-et. A felvilágosult abszolutista állam politikája következményeként mind bonyolultabbá váló társadalmi viszonyok ugyanis a 18. század közepétől egyre nagyobb adminisztrációs-igazgatási és konfliktuskezelési kapacitást tettek szükségessé. Ezért az „alattvalói” magatartás szabályozásának újfajta intézményi és szervezeti formáit hozta létre az abszolutista kormányzat, elsősorban a központi igazgatás területein, de a helyhatósági területen is. Ezek az új, bürokratikus szervezett intézmények újfajta tudást követeltek: az igazgatás alacsonyabb szintjein ezt az általános intellektuális képességek, elsősorban a magas szintű – literátus – írásbeliség és a többnyelvű országban az állam- és közvetítőnyelv, a latin ismerete jelentette, amire a középiskola, a gimnázium kép-

8 RE 3. §, REP Előszó.

9 Sasfi Csaba: A gimnáziumi diákság társadalmi összetétele a Dunántúlon a 19. század első felében. Intézménytörténeti és történeti statisztikai elemzés. PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 2004.

10 Róbert Péter: Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio* 9(2000) 79–94., 79.

zett. Az igazgatás magasabb szintjein, a kormányzati intézményekben és természetesen a jogszolgáltatásban alapvetően jogismeretre volt szükség. Ugyanakkor újfajta szakképzettségek is megjelentek az igazgatásban: a képzett bába, sebész, állatorvos a közegészségügyben, a mérnök, bányatiszt stb. Az igazgatás ilyen értelmű modernizációjával párhuzamosan, ennek feltételeként az uralkodók a felsőbb oktatás fennálló – alapvetően egyházi fenntartású – intézményrendszerét is fokozatosan az ellenőrzésük, majd irányításuk alá vonták, miközben új felsőfokú szakiskolák kezdték meg a működésüket. Ily módon az értelmiségi feladatkörök ellátásának eredetileg fennálló egyházi monopóliuma a 18. század közepén megtört¹¹ és az abszolutizmus által elindított folyamatok hatására megindult a világi hivatali-értelmiségi szféra dinamikus kiépülése. Az adminisztráció, a társadalomszervezés új módjává a bürokrácia és a hivatal vált, és ezen a területen egyre inkább iskolázott, az iskola által felkészített és minősített személyek működtek.¹²

A továbbiakban a tanult személyek felvevőpiacának szerkezetét és a feladatkörök intézményi beágyazottságát igyekszünk áttekinteni a késő rendi korszak magyarországi társadalmában, utalva azokra az „önkiegészítő”, reprodukciós jelenségekre, amelyek az újonnan teret nyerő oktatási kvalifikáció mellett hagyományosan a garanciáját jelentették az alkalmazásra kiválasztandó személy képességeinek.

Egyházi értelmiség

Az egyháziak, a *papok* vagy *lelkészek* és a szerzetesek jelentik azt hagyományos értelmiségi csoportot, intellektuális réteget, amely a munkamegosztás során elsőként különült el sajátos szellemi tevékenysége alapján. A korábbi századokban az értelmiségi funkciók legnagyobb részét egyháziak látták el, a korban egyedülállóan magas iskolázottsággal. Maga az iskola is eredendően e csoport reprodukcióját szolgálta a korábbi időszakokban, különösen a római katolikus egyházon belül, ahol a papi nőtlenség miatt a reprodukció nem valósulhatott meg családi keretek között. Korszakunkban, 1848-ig szintén a papság, illetve az egyháziak adták az értelmiség, a tanultak legnagyobb hányadát, ugyanakkor létszámuk növekedése a legalacsonyabb a többi csoportéhoz képest – a rendelkezésre álló adatok szerint lényegileg stagnált. A világi papság nemcsak nagy számánál, hanem széles feladatkörénél fogva is a legintenzívebben érintkezett a népe sséggel, aminek következtében valóságos társadalomismeretet is feltételezhetünk körükben. Hagyományos szerepköre, a teológiai értelmű lelkigondozás a felvilágosodás hatására – különösen a falvakban, ahol más, hozzá hasonlóan magasan képzett értelmiségi nem volt – gyakorlati-reális ismeretek

¹¹ Kosáry D.: i. m.

¹² Marczali Henrik: Hivatalképesség és vizsgálat. Magyar Paedagogia 1(1892) 13–16.; Mártonffy Károly: A közszolgálat utánpótlása és a gyakorlati közigazgatási vizsgáról szóló törvény magyarázata. Bp. 1935. 17.

terjesztésével, gazdasági, egészségügyi népműveléssel bővült ki. A római katolikus papot, bár tevékenységét meglehetősen önállósággal végezhetette, igen erős – többnyire az egész életre szóló – elkötelezettséget jelentő tradicionális testületi hovatartozás és függelmi viszony különböztette meg a modern értelmiség társadalmi létmódjától.

A katolikus papság átfogó felsőbb iskolázottsági követelményeit a tridenti zsinat (1545–1563) fogalmazta meg, amit aztán jórészt a jezsuita iskolarendszer váltott valóra hazánkban is. A teológiai képzést nyújtó szemináriumok és akadémiák, 1635-től a nagyszombati jezsuita egyetem bölcséleti és teológiai fakultásai a gimnáziumi hálózatra épültek. Ezt megelőzően a hazai papjelöltek egyetemi szintű teológiai tanulmányokat csak külföldi egyetemeken folytathattak: a már 1579 óta fennálló római *Collegium Germanicum et Hungaricum*, továbbá a bécsi egyetem mellett 1623-tól működő kollégium, a *Pázmáneum*¹³ biztosította ennek lehetőségét. A Nagyszombatból 1777-ben Budára, majd 1786-ban Pestre áthelyezett egyetemen a teológiai kari képzés az első Ratio után 5 év volt, amit II. József 4 évre szállított le, és ennyi is maradt korszakunk végéig. Meg kell említenünk további két – bizonytalanabb sorsú – egyetemünket is: az 1657-ben alapított kassait és az 1698-ban alakult kolozsvárit, amelyeken a nagyszombatihoz hasonlóan két fakultás volt. A külhoni egyetemeken végzett teológiai tanulmányok azonban továbbra is számottevőek maradtak. A 17. században kezdték meg működésüket azok a püspöki szemináriumok, melyek az egyes egyházmegyék papnevelésének intézményei voltak és a világi papság képzését biztosították. Itt a teljes tanulmányi idő elvben 7 évig tartott: 3 év filozófiát és 4 év teológiát hallgattak a papjelöltek. A képzést hazánkban III. Károly 1733-as rendelete szabályozta, miszerint azok vehetők fel csak a szemináriumba, akik a humaniorákat elvégezték, és ők ott 2 év bölcséletet és 3 év teológiát kell hogy tanuljanak.¹⁴ A később alapított püspöki és érseki líceumok már nem kizárólag a papnevelést szolgálták, ezekben világi hallgatók is tanultak. A szerzetesrendeknek is volt saját teológiai képzésük tagjaik számára. A második Ratio a teológiai képzés idejét ezekben a képzési formákban 4 évre emelte. Míg a plébánosok nagyrészt a püspöki szemináriumokban végezték tanulmányaikat, az egyetemen tanulók „a tekintélyesebb egyházi méltóságok és tanszékek” betöltői lettek¹⁵ – utóbbi a püspöki líceumokat és szemináriumokat jelentette. Számos jel mutat azonban arra, hogy a papi pálya korszakunkban – különösen II. József sikertelen egyházi re-

13 Fazekas István: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951). Bp. 2003.

14 Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. 291. A jezsuita tanügyi szabályzat, a Ratio Studiorum szerint a papi felsőbb tanulmányok 3 évi bölcséletből és 4 év teológiából állnak, de a paphiány miatt ezt a hét évet a 17. század végéig Nagyszombatban, az egyetemen is csak kevesen végezték el: i. m. és Mihályfi Ákos dr.: A papnevelés története és elmélete. I. A papnevelés története. Bp. 1896. 246. II. József időszakára nézve ld. Bán Péter: A világi papság és a papképzés helyzete Magyarországon II. József korában. Baranya 4(1991) 1–2. sz. 98–112.

15 Artner Edgár: A Hittudományi Kar története 1635–1935. Bp. 1938. 285–286.

formjai után – vesztett vonzerejéből.¹⁶ Így ezen a területen feltételezhetjük a tanultrak iránti keresletet, jöllehet az egyházi pálya választását 1820-ig a többihez képest elég fiatalon, a gimnázium utolsó osztálya végeztével, akár 15–16 éves korban már meg lehetett tenni.

A hazai protestáns egyházak lelkészeinek képzése eltért a katolikusokétól: nagyiskoláikban, a három tagozatú kollégiumok felső, akadémiai tagozatán folyt. Ezen iskolatípusoknak eredeti célja – akárcsak a jezsuita iskolarendszernek – a lelkészképzés volt, amihez fokozatosan – de nem mindenütt és nem egyforma szinten – társult a jogi képzés a 18. századtól kezdődően, és a szűken egyházi jelleg ebben a felekezeti szektorban is kibővült világi képzési célokkal. Ennek az akadémiai tagozatnak az elvégzése képesítette a prédikátorokat, azaz a lelkészeket. E tanulmány korszakunk végén többnyire 7-8 évfolyamos volt a protestáns egyházkerületek anyaiskoláinak nevezett nygkollégiumokban, ami után további 5-6 évi felkészülésen át vezetett az út a „prédikátori szent hivatalhoz”: ennek volt része a falusi tanítóskodás, segéd-, illetve helyettes lelkészi szolgálat, és a peregrináció, a külföldi egyetemjárás. Hazai protestáns egyetem híján ugyanis a kollégiumot elvégzők egy része – kb. fele – külföldi protestáns egyetemeken végzett hosszabb-rövidebb, átlagosan két évig tartó tanulmányokat,¹⁷ ezzel tetőzve be képzését. 1821-től kezdte meg működését a bécsi egyetem protestáns teológiai kara, amely a külföldi egyetemjárást volt hivatva kiváltani. A protestáns felekezetek lelkészeire a történeti irodalom szerint erős hivatásbeli reprodukciós hajlandóság jellemző, ami nem egy esetben lelkészdinasztiák kialakulásához vezetett.¹⁸

Itt kell tárgyalnunk a *tanárokat* és *tanítókat*, mivel legnagyobb részük a rendi korszak végéig – de még az után is jó ideig – az egyház tagja volt vagy egyházi alkalmazásban állt: akár mint gimnáziumi, királyi akadémiai, egyházi líceumi vagy szeminárium, egyetemi szerzetestanár, akár mint protestáns gimnáziumi, líceumi, kollégiumi tanár, vagy csak egyszerű falusi tanító avagy segédtanító. A középiskolai tanárok felsőfokú képzése korszakunkban kezdett kialakulni: már a jezsuita szabálykönyv, a Ratio Studiorum lefektette az alapjait a *collegium repetentium* intézményében. Ennek keretében a leendő tanárok a gimnáziumban oktatott tantárgyak alapos ismételését végezték az akadémiai ta-

16 Ld. Lorentz államtanácsos véleményét: *Vörös K.*: i. m. 5., továbbá: *Sasfi Csaba*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. *Korall* 2001. 3-4. sz. 20-52., 42-43.

17 *Rác István*: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. 233-248.; *Szögi László*: Az egyetemjárás jelentősége a magyar egyházi és világi értelmiség képzésében a középkortól a 19. századig. In: *Találkozások. Várszegi Asztrik pannonthalmi főapát hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Sulyok Elemér-Varga Mátyás. Pannonthalma, 2006. 207-220.; *Ugrai J.*: i. m.

18 *Mályusz Elemér*: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 29., 36-37.; *Ulrich Im Hof*: A felvilágosodás Európája. Bp. 1995. (Európa születése) 49.; *Ugrai János*: „Kis világnak világnak világos kis tüköre”. Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807-1808-ból. Debrecen, 2004.; A Marosvásárhelyi református Kollégium diáksága 1653-1848. Bev., közléteszi: Tonk Sándor. Szeged, 1994. xx-xxi.

gozat filozófiai kurzusában. Ezt a módszert követték Magyarországon is a jezsuiták a 17. század végétől kezdve, és hozzájuk igazodott e téren a többi szerzetesrend, létrehozván a saját tanárképzésüket.¹⁹ A piaristáknál például a másodéves noviciusok már tanítottak a gimnáziumok alsó tagozatán, és csak két-három év tanítás után kezdték el filozófiai tanulmányaikat,²⁰ majd a 18. század közepétől teológiai stúdiumokat is végeztek.²¹ A *collegium repetentium* elvén nyugodott a Ratio Educationis által 1777-ben az egyetemen létrehozandó 2 éves tanulmányi idejű *tanárképző* is,²² amely a szerzetesrendi tanárképzést volt hivatva fokozatosan felváltani. Ez azonban rövid működés után 1784-ben megszűnt,²³ és egészen 1849-ig a tanárképzés korábbi szerzetesrendi és protestáns egyházi formái maradtak érvényben.²⁴ A középiskolai tanárok így tehát korszakunkban minimálisan az egyetem vagy az akadémiák, illetve a nagykollegiumok filozófiai kurzusait végezték el, mind a katolikusok, mind a protestánsok esetében. Felső, magas szinten – a protestánsok esetében ráadásul sokszor még külföldön is – iskolázott rétegük a felsőfokú oktatás tanári karának az utánpótlását jelentette.

A tanítók képzése eltért a két nagy felekezeti szektorban: a katolikus alsóbb iskolák tanítóinak felkészítése az 1770-es évektől kezdődően a tankerületi központokban és egyes nagyobb városokban a Felbiger-módszer szerint működő normaiskolákban történt, gyakorlótanítás és azt lezáró vizsga formájában. Ezek mellett az 1820-as évek végétől jelentek meg, főként püspöki kezdeményezésre a katolikus egyházi alapítású, a sajátosan tanítókat képző, általában két évfolyamos önálló intézetek, a mesterképzők. 1840-ben létesült az az öt királyi katolikus tanítóképző, amelyet a reformországgyűlések kívánságára állított fel a kormányzat a Tanulmányi Alap terhére,²⁵ és amelyek fokozatosan felváltották a normaiskolai képzést. A tanítóképzésbe lépők előképzettségi követelményéről nincs egyértelmű adatunk: az egyes munkák a gimnázium többkevesebb alsóbb (grammatikai) osztályát említik.²⁶ Mindebből látható, hogy a

19 Szentpétery Imre: A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935. Bp. 1935. 32.; Németh András: A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepcióshatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés. Bp. 2002.

20 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. Bp. 1927. 70–71.

21 Dr. Balanyi György–Bíró Imre–Dr. Bíró Vencel–Dr. Tomek Vince: A magyar piarista rendtartomány története. Bp. 1943. 111.

22 RE 218–221. §§.

23 Szentpétery I.: i. m. 342.

24 Németh András: A magyar pedagógia tudománytörténete. Bp. 2005. 118–119.

25 Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 455–457.; Uő: Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején 1790–1830. In: A magyar nevelés története. I. Szerk. Horváth Márton. Bp. 1988. 228–229.; Bajkó Mátyás: Tanítóképzés. In: A magyar nevelés története i. m. 291–294.; Bényei Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűlésen. Debrecen, 1994. 290–298.

26 Szakál János: A magyar tanítóképzés története. Bp. 1934. 16., 24.; Kosáry D.: Művelődés i. m. 457.; Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Bp. 1999. 120., 346. A két Ratio egyike sem határozott meg konkrét előképzettségi követelményt a tanítók képzésénél.

katolikus iskolák tanítóinak iskolázottsága korszakunkban meglehetősen különböző színvonalon állhatott, sokuk esetében aligha beszélhetünk értelmiségi iskolázottságról és műveltségről. Tovább rontja a képet az is, hogy sokszor más, egyházi feladattal (például kántor, orgonista) vagy a jegyzőével együtt kellett a tanítást végezniük.

A protestáns oktatási szektorban a meghatározó lelkészképzés szerves része volt a tanítói-tanári szerepkörre való felkészítés: az akadémiai tagozaton tanuló diákok tanulmányaik közben néhány évet, mint iskola- vagy magántanítók működtek a nagy kollégiumok szakmai felügyelete és támogatása alatt álló ügynevezett partikuláris iskolákban. Ennek előkészítésére az 1820-as évektől a kollégiumokban pedagógiai tanfolyamokat indítottak és tanszékeket hoztak létre. E képzési mód sajátossága tehát, hogy az alsóbb iskolák tanítói nagyrészt átmeneti hivatásként és fiatal korban látták el ezt a feladatkört. Korszakunk végén, az 1840-es évek elejétől azonban a protestáns egyházak is kezdték megalapítani, illetve önállóvá alakítani tanítóképző intézményeiket.

Hivatalnokok, tisztviselők

A szatmári béke után berendezkedő Habsburg-uralom az új követelményeknek megfelelően korszerűsítette a központi igazgatás intézményeit, a magyarországi központi kormányserveket, dikasztériumokat: a Bécsben székelő *Magyar Udvari Kancelláriát* és a *Magyar Kamarát* és ennek területi szerveit, és itt kell emlétenünk a felsőbb bírászkodás magyarországi intézményeit, együttes nevükön a *Királyi Kúriát* is. Új kormányzati szervként alakult meg 1724-ben az előbb Pozsonyban, majd 1784-től Budán működő *Helytartótanács*. Ezzel a modern elvek szerint, egyre inkább bürokratikus módon szerveződő intézményrendszerrel az országos hatalomgyakorlás terén szemben állt ugyan, a társadalomszervezés és igazgatás tekintetében azonban többnyire együttműködött a hagyományos területi önzorgatási-jogszolgáltatási szervezet, a vármegye. A központi intézményeknek alárendelten, ezek által sokban korlátozottan működtek a városi önzorgatás szervei, a városi tanácsok. Ide kell sorolnunk továbbá az uradalmi igazgatás és bírászkodás szervezeti formáit is, amelyek ugyan magánjogi természetűek voltak, de az úrbéres településeken számos közfeladatot láttak el, igazgattak vagy felügyeltek.

A társadalomszerveződésnek ezeken a különbözőképpen intézményesült területein eltérő mértékben és módon, de egyaránt teret nyert az adminisztráció, mint a munkamegosztás értelmében elkülönült, folyamatos és meghatározott speciális feladatkörökre irányuló munkavégzés, amit ebben az értelemben bürokratikus szakszerűsödési folyamatnak nevezhetünk: „A közvetlen szokásoktól szabályozott életviszonyokat mindinkább uralma alá veszi a betű és a szám.”²⁷

27 Hajnal I.: Az osztálytársadalom i. m. 174. Ld. még: Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.

Ennek intézményes feltételei közé tartozott a felsőbb iskolai képzettség, mint az adminisztratív, illetve értelmiségi tevékenységi körökre alkalmassá minősítés eszköze. Az iskolázottság megszerzésére irányuló aspirációk vizsgálata szempontjából érdekesek számunkra azok a különböző intézményi feltételek és sajátosságok, amiket a szülők gyerekeik iskolázásakor távlatilag figyelembe vehettek, vettek, vagy figyelembe kellett venniük, a fenti tevékenységi körökben való működés, alkalmazás feltételeiként.

A központi, *állami igazgatásban*, a Habsburg kormányzati szervezetben kezdettől nagy szerepet kaptak a bürokratikus szervezési elemek. A török háborúk viszonyai között még fontos szerepet játszó, és ezáltal megerősödő familiaritás viszonyait az uralkodók kezdettől igyekeztek kiszorítani a kormányzati szervezetből: a hivatalnokok alkalmazásánál a személyes viszonyt és alkalmi szolgáltatást, az uralkodó iránti hűség fokozott követelménye mellett, lassan felváltotta az alkalmasság formális megítélése, a minősítés és az állandó-folyamatos, sőt élethosszig tartó alkalmaztatás. Ennek alapvetően fontos része volt a korábbi birtokadományozás gyakorlatával szemben a javadalmazás új formáinak és módjainak, a fizetésnek, kegydíjnak, nyugdíjnak, szolgálati időnek és előmenetelnek a fokozatos, sokszor európai minták alapján történő kiépülése.²⁸ Ezt a döntően a 18. század kezdetén meginduló folyamatot intézmény- és társadalomtörténeti szempontból igen kiterjedten vizsgálta Fallenbüchl Zoltán.²⁹ Munkáinak eredményeit saját szempontunkból nézve abban foglalhatjuk össze, hogy az iskolázottság egyre inkább általános követelménnyé vált a királyi hivatalok mindegyikében. A hivatalnoki általános alapképességek megszerzése mindinkább az iskolákban történt, és ehhez járult a gyakorlat során szerzett tapasztalati szaktudás. Ezt mutatják Fallenbüchl adatai a királyi tisztségviselők iskolázottságáról: a kamarai állások elnyeréséért beadott kérvényekből kiderül, hogy a 18. században ehhez „már nemcsak a retorikai, hanem a filozófiai osztályok elvégzését is megkívánják”³⁰ és 1782-ben a harmincadvám hivatalnokainak több mint a fele gimnáziumi vagy annál magasabb végzettséggel rendelkezett.³¹ II. József írta elő 1785-ben a formális iskolai végzettséget, mint követelményt az állami hivatalno-

28 Ember Győző: A barokk rendi társadalom. In: Barokk és felvilágosodás. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1941. (Magyar művelődéstörténet 4.) 137–165.; Wellmann Imre: Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század eleji kormányhatóságokban. Levéltári Közlemények 18–19(1940–1941) 250–261.; Hajdú Lajos: A közjő szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjai. Bp. 1983. A bürokratikus igazgatás ideáltípusának leírását ld. Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológiai alapvonalai. 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. (Az uralom szociológiája I.) Bp. 1996. 61–99.

29 Ld. „A honorációságért meg kell dolgozni”. Interjú Fallenbüchl Zoltánnal. Készítette: Horváth Gergely Krisztián–Sasfi Csaba. Korall 2003. 11–12. sz. 5–28.; Fallenbüchl Zoltán legfontosabb történettudományi munkái. Korall 2003. 11–12. sz. 28–29.

30 Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztségviselői a XVIII. században. Levéltári Közlemények 41(1970) 259–336., 267.

31 Fallenbüchl Zoltán: A harmincadvám-igazgatás tisztségviselői a XVIII. századi Magyarországon. In: Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára. Szerk. Visi Lakatos Mária. Bp. 1996. 87–99., 96., 99.

ki karban: „Senki a közigazgatási szakban álláshoz nem juthat, aki iskolai bizonyítványokkal nem igazolja a jogi és főleg a közigazgatási tudományok szabályszerűen történt elsajátítását vagy a főiskolai kar bizonyítványával azt, hogy a vizsgát szabályosan letette.”³² Sőt, később már nemcsak a bizonyítványt követelték meg, hanem – legalábbis a szabályzat szerint – az iskolai érdemjegyeket is figyelembe kellett venni a közhivatalra való pályázásnál.³³

A másik figyelemre méltó jelenség a hivatali pályán a *reprodukcióna*, a hivatali pozíció átörökítésére való hajlandóság a hivatalnokok részéről, amit – koronként persze változó intenzitással – a hivatal is respektál. Nincs is ebben semmi különös, hiszen a mentalitást és a jogi formákat tekintve ez jórészt mégiscsak a rendiség kora.³⁴ Ami sajátos, az az, hogy egyszerre jelentette a szerzett érdem elismerését és annak átörökíthetőségét, a szolgálatot, mint az utódoknak átadható erkölcsi tőkét. A teljesített szolgálat – a nehéz időkben tanúsított hűség – érdeme az apáé, az iskolai teljesítmény a fiué: a tehetségé, a szorgalomé és a jó magaviseleté. Ezek csupán a jövőendő szolgálat ígéretes előjelei, de az érdemesült apa személye – mint gondos nevelő és követendő példa – jelenti a biztos garanciát beteljesülésükre. Sokszor nem is volt igazán alternatíva: „Az állás egzisztenciális alap, éppúgy mint a föld vagy a műhely: természetes, hogy szeretnék a családban tartani, leginkább azok, akiknek nincs más birtokuk, és a pult mellé vagy a műhelybe már nem mehetnek vissza.”³⁵ A reprodukció elvének hivatali elismerése jutott kifejezésre például abban, hogy a kamarai hivatalnok fiú árvák felsőbb iskoláik befejezéséig, 22 éves korukig voltak jogosultak árvanyugdíjra, a lányok viszont csak 20 éves korukig.³⁶ Ez a fajta reprodukciós beállítódás hivatalrendiből megint csak születésrendi csoportjellegét eredményezett, aminek az alapja azonban már nem a földbirtok, nem is a műhely vagy a bolt, hanem az iskolázás volt:³⁷ a formális, iskolai műveltség elsajátításának családi segítése, az iskolabarát otthoni környezet és ennek következményeként az iskolai siker. Ez kétségtelenül modern elem volt, amely a 20. századi esélyegyenlőségi ideák érvényre jutásáig az egyre gyarapodó tanult középosztály alapvető és sajátos magatartásmintájának tekinthető.

Az alkalmazást tekintve az állandóság vált tendenciává: életre szóló foglalkozássá, élethivatássá lett a hivatal, többé-kevésbé kiszámítható előmenetellel és fizetéssel – különösen II. József átfogó bürokratikus reformjai következtében. Ez a fizetés azonban nem nagy: a családalapítást és -fenntartást sem tette mindig

32 Idézi az 1787. aug. 1-jén kelt uralkodói rendeletet: *Mártonffy K.*: i. m. 139., ld. még: *Marczali H.*: i. m. és *Uő*: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig. Bp. 1898. 365. „József a fogalmazói állások elnyerésének feltételül a jogvégeztséget írta elő és ezzel először teremtette meg a kapcsolatot az iskolaügy és a közsolgálat között.” *Mártonffy K.*: i. m. 135. Ezt I. Ferenc megismételte 1800. ápr. 16-i leiratában: i. m. 141.

33 REP 265. §. A szerzetes növendékek előmenetelére: Egyházi köz-ügyekben 1844-ig kibocsátott rendelmények, kivonatban előadva. Nagyszombat, 1846. 47.

34 *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp. 1989. (Történeti statisztikai füzetek 10.) 92–93.

35 I. m. 92–93.

36 *Fallenbüchl Zoltán*: A nyugdíj – a kegytől a jogig (1600–1790). Korall 2003. 11–12. sz. 30–46., 41.

37 *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 69–71. és 92–93.

lehetővé,³⁸ így ezekben az esetekben a biológiai reprodukció is kétséges. Azért, hogy ne lehessen a család nehezen visszautasítható hivatkozási alap a fizetés-kiegészítésekért és támogatásokért való folyamódásoknál, többször felmerült a nőtlenségi kötelezettség vállalásának a követelménye is, inkább persze csak az alsóbb tisztségek esetében: „Míg előbb kivétel volt az olyan hivatalnok, aki nőtlen – és családtalan – maradt, addig ettől az időtől kezdve megjelenik az aggregény-hivatalnok típusa, mely később, II. József uralkodása idején már elég gyakori, a XIX. század első felében pedig szinte dominánssá válik az állami tisztviselői karban.”³⁹ A pályázók száma a század második felétől folyamatosan növekedett, az álláshelyek bővülése azonban korlátozott volt, ami családi vagyoni-pénzbeli tartalékokat vagy más külső erőforrásokat feltételezett, egyrészt eleve az egyre hosszabb tanulmányok finanszírozására, majd a hosszú, fizetés nélküli gyakornoki évekre, később pedig az alacsony és az árak kilengéseit követni képtelen hivatalnoki fizetések kiegészítésére. Mindezzel szemben ott állt a kétségtelen rang, a királyi hatalom szolgálatának eszméjéből eredő közhivatalnoki presztízs: „A polgárság nagy tömegéhez képest azonban a tisztviselői állás megbecsültsége magas fokú. A kézműveshez és a kereskedőhöz mérve a hivatalnok: úr. Úr a szolgálatának jellege, a képzettsége és – nem utolsósorban – öntudatos fellépése miatt is, amit elősegít az, hogy ha nem nemes is, de útban van afelé, hogy nemes lehessen.”⁴⁰

A királyi központi hivatalokban érvényesülő minták nyilván sokban hatottak az önkormányzati igazgatás területein is, noha ott alapvetően eltérő feltételekkel számolhatunk. A vármegyei tisztségviselés a 18. században sok vonatkozásban mintegy ellenpólusa az állami hivataloknak: a honoratior igazgatás,⁴¹ a nobile officium elve⁴² vonzóbb volt a birtokos, tehát a fizetésre-jövedelemre nem utalt jómódú nemesség számára, mint a királyi szolgálat. A kevesebb elfoglaltság, a kisebb hivatali fegyelem, összetettebb feladatkör együtt nagyobb függetlenséget, a birtokon folytatott élet hagyományos életformát és mentalitást jelentett, szemben

38 „a fizetések, még a tanácsosi is alig elég a hivatal székhelyén való rangszerű élethez”. *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 65.

39 *Fallenbüchl Z.*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században i. m. 277., továbbá: *Dr. Flaxmayer József*: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig. Bp. 1936. (Statistikai közlemények 79/4.) 53.

40 *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 107–108.

41 Az igazgatásnak erről a típusáról ld. *Max Weber*: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriatan. Bp. 1987. 293–294.

42 A vármegye a „közgyűlésen választotta meg a nobile officium elve alapján – a vármegyei főjegyzők kivételével – tisztviselőit. Ezeknek ugyanis csak a készkiadásait és reprezentációs költségeit térítette meg, s épp ezért a vármegyei szolgabíráknak, mint kültisztviselőknak annak jeléül, hogy tisztségeiket nem mint bürokraták fizetésért, hanem mint földesurak – nobile officiumként látták el –, állandó székhelyeik nem voltak, s járásaik székhelyei gyanánt a saját nemesi kuriáik szerepeltek [...] A járásokban az igazságszolgáltatás és a közigazgatás teendőit kvalifikációra való tekintet nélkül, pusztán a vármegye közönségének bizalma alapján laikus földesurak végezték, de szakértők közreműködésével.” *Erekly István*: A modern magyar közigazgatás kialakulása. Pécs, 1942. 25.

az újonnan alakuló városi értelmiségi-hivatalnoki léttel.⁴³ Az iskolázottság a megyei tisztségek betöltésénél ugyan nem volt írásban rögzített követelmény, de a 18. század közepétől latin tudás híján alig volt elképzelhető megyei tisztségviselés.⁴⁴

A megyei igazgatásban, főleg a bíraskodásban szerepet vállaló, magasabb tisztséget betöltők iskolázottságának alapját képező tradíció, a *sanior pars* elve, meglehetősen régi: Werbőczy *Hármaskönyvében* már szerepel.⁴⁵ Ennek alapján a megyegyűlés döntéseinél a szavazatoknak nem számszerű többsége számított, mivel azok nemcsak a szavazó személyének nagyobb „méltósága”, hanem nagyobb „tudománya” alapján is mérlegelendők. Ennek a tudomálynak, tudásnak vagy műveltségnek a tulajdonosa és megjelenítője a megyei nemesi társadalomban a *táblabíró*.⁴⁶ A táblabírói műveltség az a – főleg a második Ratio Educationis által érvényre jutó – retorikai-jogi műveltség, amely a 19. századra már bizonyosan feltételezte az ügyvédi vizsgát, a *censurát* is. A nemesi hivatalviselésnek ez a legkorábbi területe viszonylag hamar elkezdett intellektualizálódni, amit a jómódú középbirtokos nemesség fiainak növekvő iskolázása jelez.⁴⁷ És ez a tudomány adta a rendi országgyűlések törvényhozási politikájának, a kerületi tábla és a kiküldött bizottságok munkájának szellemi-eszmei hátterét is a megyei követek felkészültségében. Ennek megszerzéséhez minden megye küldött a követei mellé másolói-titkári teendőket ellátó fiatal gyakornokokat az újonnan censuráltak közül.⁴⁸ De csak korszakunk végén, az 1844. évi országgyűlés megyei választásokról szóló törvényjavaslata fogalmazta meg a megyei tisztségre való jelölés egyik, immár formális követelményeként, „hahogy az iskolai pályán rendszeresen taníttatni szokott tudományokból részére kiadott bizonyítványt – a jelölt – előmutasson”.⁴⁹ És csak az 1883:1. számú, a köztisztviselőkről szóló törvénycikk fogja előírni a formális

43 *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 40.; *Wellmann Imre*: A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. VII. Salgótarján, 1981. 61–85., 74.

44 *Erekly István*: A nemesi vármegye kialakulásáról az anyaországban. Bp. 1908. (Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből) 72. Korábban, a század első évtizedeiben ez inkább előfordult: *Turbuly Éva*: Zala megye fontosabb közigazgatási feladatai a XVIII. század első felében. II. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból* 1986. Szerk. Halász Imre. Zalaegerszeg, 1986. (Zalai Gyűjtemény 25.) 95–109., 104. és *Hudi József*: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Tanulmányok. Szerk. Oláh Miklós. Veszprém, 1995. 32.

45 *Werbőczy István* *Hármaskönyve*. Bp. 1897. (Magyar Törvénytár) III. Rész. 2. cím. 379. Vö. még: *Parlagi eszmék, igénytelen nézetek, szerénytelen tervek a függő kérdések s az ország gyűlése körül*. Írta egy conservativ. Pest, 1843. 36–38. (A mű szerzője Dessewffy Emil.) és *Sasfi Cs.*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy i. m. 37.

46 *Erekly I.*: A nemesi i. m. 73., 78.; *Turbuly É.*: i. m. 103.; *Hudi József*: Táblabírák a reformkori közéletben. In: *Zsombékok* i. m. 39–75.

47 *Hajnal I.*: Az osztálytársadalom i. m. 170–171.

48 *Fejős Imre*: Az országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete. Századok 123(1989) 442–488.; *Sasfi Cs.*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy i. m. 48.

49 *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Közreadja: Csizmadia Andor. Bp. 1979. 203. Veszprém megye már előbb, 1840-ben előírta ezt: *Hudi József*: A Veszprém megyei politikai elit a 18–19. században. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) 99–109., 101.

szakképzettség követelményét a megyei tisztségekben. A képzettség szerepének ilyen növekedésével „a régi tekintélyvezetés vált lassanként szakszerűvé”, azaz intellektualizálódott a 18. század folyamán.⁵⁰

Mindezek mellett a „nemesi tisztség” elve korántsem jelentette azt, hogy a megyei tisztségviselőknek ne származott volna akár jelentős jövedelmük hivatalukból.⁵¹ A vármegyei szervezetben is megindult a bürokratizálódás a 18. század során, az állandó igazgatási és adminisztrációs feladatköröket ellátó tisztségviselők és a „szegődöttek” (a szakértelmiségiek: orvos, mérnök, sebész, gyógyszerész) rendszeres fizetést kaptak. Ezt egészítették ki, esetenként jelentősen a fizetés más formái: napidíjat, az egyes bírósági eljárásokért taksát kaptak és a kiadásait megterítették. A tiszteletbeli tisztségviselők és a táblabírók azonban csak ez utóbbi formában tehettek szert jövedelemre. A vármegyei tisztségviselők és alkalmazottak nyugdíjat korszakunkban nem élvezhettek.

Némiképpen eltérő a helyzet a másik önkormányzati szervezettel, a *városi tanácsokkal*, melyek III. Károly óta egyre erősebb kormányzati befolyás és függés alá kerültek a 18. század folyamán. Ennek több olyan fontos következménye lett, melyeket a liberális reformtábor élesen kritizált az 1825-ös országgyűléstől kezdve, különösen az 1843–1844-es diétán a városi kérdés vitájában. A vádak szerint a városi tanács oligarchikus, nem képviseli a választó polgárok érdekeit és a kormány céljainak az eszköze.⁵² Ez a befolyás azonban másfelől nézve a városigazgatás szervezeti egységesítését jelentette,⁵³ mégpedig a központi igazgatás módszereinek és eszközeinek az alkalmazásával a 18. század közepétől kezdődően. Ami felerősíthette azt a 18. század elején több városban is érzékelhető folyamatot, melynek során a városi adminisztráció nagyságrendje és eljárási módjai megváltoztak.⁵⁴ A két hatás következményeként a század végére a városi tanácsokban, melyek a közigazgatás, a bíráskodás és a gazdasági ügyek intézésének legfőbb szervei voltak, egyre inkább hivatásos bürokraták foglaltak helyett, akik fizetésért és életre szólóan töltötték be hivatalukat, és helyenként az igazgatási ügkörök bizonyos specializálódása is megjelent.⁵⁵ Pest város – amelyről úgy

50 Hajnal I.: Az osztálytársadalom i. m. 171. Hajnal ugyanakkor hangsúlyozta a családi hivatalviselési tradíció szerepét is, amit mint „szakszerű ráneveltséget” ismert el a helyi társadalom (170.). Vagyis az iskolai minősítést megelőzően a család és a vármegyei hivatal, mint testület minősítette és választotta ki az egyént az adott feladatra: vö. még: Pitrim A. Sorokin: Az egyének társadalmi rétegenkénti minősítésének, kiválasztásának és elosztásának mechanizmusa. In: Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések. Válogatott tanulmányok. Szerk. Róbert Péter. Bp. 1998. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 8.) 26–48.

51 Erekly I.: A nemesi i. m. 100.; Turbulý É.: i. m. 101.; Hudi J.: A Veszprém megyei i. m. 104.; Uő: Veszprém vármegye i. m. 31.

52 Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. (Osiris könyvtár. Történelem) 111–113.

53 Oszetzky Dénes: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bp. 1935. 57., 65.

54 Bak Borbála: Városi írásbeliség a XVIII. században. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. I. Szerk. Kállay István. Bp. 1984. (Magyar Herold) 294–310., 304.

55 Oszetzky D.: i. m. 59.; Bónis György: Városigazgatás, várospolitikai. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. (Budapest története III.) 159–190., 175.; Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. Bp. 1980. 93.

gondoljuk, hogy a legfejlettebb igazgatással rendelkező városok közé tartozott – hivatali gyakorlatában korán, 1745-ben megjelent például az özvegyi nyugdíj – igaz, csak a tanácsosok özvegyei számára és csak alkalmi, egyösszegű kifizetésként.⁵⁶ 1831-ben azonban már működött a városi hivatalnokok „nyugintézete”.⁵⁷ Nem egyértelműek viszont a képzettségi követelmények: a városi főhivatalnokok körében korán felbukkantak jogvégzetek,⁵⁸ Mária Terézia már 1755-ben megfogalmazta, „hogy a szenátori helyekre tanult (litteratus) és a hazai jogot ismerő személyeket javasoljanak”.⁵⁹ Ez az igény II. József idején még határozottabban jutott érvényre, különösen a városi bíraskodásnál volt szükséges a szakértelem, ezért a „Kancellária szerint a városi tanácsnokok közül legalább egyharmadnak jogi készséggel kell rendelkezni, míg a városi politikai és gazdasági ügyekben csak a jellemre kell tekintettel lenni”.⁶⁰

A jogi képzettség – úgy tűnik – csak az 1830-as évektől vált általánossá a szabad királyi városi főhivatalnokoknál. Addig elsősorban gimnáziumi végzettséget, majd bölceletit feltételezhetünk a vezető tisztviselők nagyobbik részénél, mint alapképzettséget, amelyhez tapasztalati szakismeretek társultak a hivatali gyakorlat során.⁶¹ A pénzkezeléssel járó tisztségekben megkövetelt kaució vagyoni követelményeket is támasztott az ezekre pályázókkal szemben, de ez a városi hivatali karrier sem látszik könnyűnek: inkább fokozatos, lépésről lépésre történő emelkedésként – mai kifejezéssel: intergenerációs mobilitásként – képzelhető el, nagy áldozattal járt, amely elsősorban anyagi erőforrásokat feltételezett, de nagy szerepe volt benne a házasodásnak, rokoni kapcsolatrendszernek is.⁶² A későbbi elemzések eredményei alapján lesz megválaszolható az a kérdés, hogy milyen mintái alakultak ki az iskolázottság reprodukciójának e viszonyok között?

Tendenciáiban hasonló, csak előmenetelükben szerényebb folyamatok zajlottak a mezővárosi igazgatás terén, különösen a nagyobb lélekszámmal, szélesebb privilégiumokkal és fejlettebb hivatalszervezettel bíró városokban. Ezekben – akárcsak korábban a megyékben – a jegyző volt az adminisztrációt hivatásszerűen végző és legjobban képzett tisztviselő, az ő munkaköréről vált le az ügyész

56 Dr. Flaxmayer J.: i. m. 70.

57 I. m. 70–71.

58 „A szabad királyi városok hivatalszervezete stabilabb, mint a megyéé. Itt a jegyző és a szindikusz gyakrabban egyetemet végzett jogász, mint a megyénél.” *Fallenbüchl Z.*: Mária Terézia i. m. 40., ill. *Oszetzky D.*: i. m. 59–60.

59 *Bónis Gy.*: i. m. 159–190. és *Bak B.*: Győr i. m. 59., továbbá *Vass Előd*: A város önkormányzata és gazdálkodása. In: *Szeged története. 2. 1686–1849.* Szerk. Farkas József. Szeged, 1985. 532.

60 *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog. Kolozsvár, 1941. 97., hivatkozás: 10.761/1786. rendelet.

61 *Reizner János*: A régi Szeged. I. Szeged, 1884. 103–104.; *Uő*: Szeged története. III. Szeged, 1900. 70.; *Oszetzky D.*: i. m. 60.; *Komoróczy György*: A reformkori Debrecen. Debrecen, 1974. 204–205.; *Bácskai V.*: i. m. 143.

62 *Dóka Klára*: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp. 1970. 229–230. és *Balázs Péter*: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. 124.; *Komoróczy Gy.*: i. m. 205. A Publico-Politica Deputatio tervezete a városokról (1831.), idézi: *Bürokrácia* i. m. 162.; *Bácskai Vera*: A régi polgárságról. In: *Zsombékok* i. m. 15–37.

(vagy ügyvéd) eleinte alkalmi és kinevezés útján betöltött, a város peres ügyeinek képviselőjére korlátozódó szerepköre.⁶³ A nótáriusok jogi szakértelme tehát a mezővárosokban is alapvető követelmény volt, bár hogy ez pontosan milyen iskolázottságot jelentett, az itt sem világos.⁶⁴ A többi tisztségviselő és a tanácsnokok iskolázottságáról, ilyen irányú kutatások híján, nem tudunk sokat, de biztos, hogy a 18. század során az írásképzettség és számolni tudás szerepe mindenütt növekedett,⁶⁵ és a reformkorban az is előfordulhatott, hogy bizonyos mezővárosokban nemcsak a jegyzők, hanem a tanácstagok többsége is ügyvédi oklevéllel rendelkezett.⁶⁶

Utoljára említjük az uradalmak tisztjeit, a *gazdatiszteket*, mint tulajdonképeni magánhivatalnokokat. Az új igazgatási formák és módszerek a nagybirtok igazgatásában – ha lassan és leginkább csak a nagyjából ötven legnagyobb birtok-komplexumban – teret hódítottak, és ez a mindinkább elkülönült hivatásszerű tevékenységi körök kialakulásával járt együtt. Az uradalmak általánosságban ugyan elsősorban a hivatali gyakorlat alapján képezték hivatalnokaikat, de a legnagyobb és legkorszerűbben igazgatott uradalomnak némelyike már iskolai végzettséget is előírt alkalmazásukhoz, méghozzá meglehetősen magas szintűt, a bölcséleti (vagy filozófiai) osztályok elvégzését.⁶⁷ A birtokigazgatás legfelső szintjein pedig igen gyakori volt ebben az időszakban a jogi végzettség, főként a földtulajdonlásnak a földrendezéssel összefüggő feladatai miatt. A 18. század vé-

63 *Degré Alajos*: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk. H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, 1972. 103–120., 111.; *Kiss Mária*: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Dr. Bónis György–Dr. Degré Alajos. Bp. 1971. 117–143., 132.; *Hudi József*: Pápa város önkormányzata a késő feudalizmus időszakában (1730–1847). Pápa, 1995.

64 *Dr. Sági Vilmos*: A helyi igazgatás és az igazgatási bíráskodás. In: Vác története. I. Szerk. Dr. Sági Vilmos. Szentendre, 1983. (Studia Comitatus 13.) 205–260., 223.; *Nemes Lajos*: Eger város önkormányzata 1687–1848. Eger, 2001. 50.; *Szabó Jolán*: Gyöngyös önkormányzata 1687–1848. Eger, 2001. 93.; *Kujbusné Mecséri Éva*: Nyíregyháza önkormányzata (1753–1848). Nyíregyháza, 2003. 91.; *Molnár András*: Zalaegerszeg önkormányzati reformja az 1840-es években. In: Végvárból megyeszékhely. Tanulmányok Zalaegerszeg történetéből. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2006. 97–116., 107.

65 *Nemes L.*: i. m. 49.; *Kujbusné Mecsei É.*: i. m. 26.

66 *Kisfaludy Katalin*: Kecskemét önkormányzata. (Közigazgatás és bíráskodás 1686–1848). Kecskemét, 1992. 91–92. és *Iványosi-Szabó György*: Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849). In: Kecskemét története 1849-ig. Szerk. Bárh János. Kecskemét, 2002. 301. Zalaegerszegen a „törvénytudás” követelménye fogalmazódott meg a bíró és a tanácsosok esetében 1846-ban: *Molnár András*: i. m. 106.

67 *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980.; *Uő*: Magánhivatali írásbeliség. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése i. m. 335–343.; *Vári András*: „Előértelmiségiek”. Értelmiségiek és nyelvhasználat a magyar nagybirtokon a XIX. században. Világosság 29(1988). 316–321.; *Uő*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. Történelmi Szemle 32(1990) 1–28.; *Kaposi Zoltán*: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata. Bp.–Pécs, 2000.; *Vári András*: Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében. Szociológiai Szemle 12(2002) 2. sz. 59–76.

gére aztán – Európa első ilyen jellegű intézményeként – kiépült a felsőfokú agrár szakoktatás is a három szakirányban (gazdatiszt, uradalmi ügyész, mérnök) három-három évfolyamon képző magánintézménnyel, a *Georgikon*nal, melynél a megkövetelt előképzettség eleinte gimnáziumi, majd az 1830-as évektől filozófiai végzettség volt. Az 1819-ben alapított másik gazdasági akadémia, az óvári két évfolyamon képzett, és ide sorolhatjuk a selmecbányai bányászati akadémia 1809-től működő erdészeti karát is. Az európai viszonylatban is korszerű szakképzést nyújtó két agrárтанintézeti képzésben az 1847-ben aktív gazdatiszteknek azonban nem egészen 20 százaléka részesülhetett csupán, a progresszív nagybirtokok igazgatási apparátusaiban sem lehetett ez az arány több egyharmadnál.⁶⁸ A már említett jogászok mellett a legjelentősebb számban erdészeket találunk a birtokigazgatásban, róluk azonban nem tudjuk, hogy mekkora hányaduk rendelkezhetett a selmecbányai főiskolán folytatott hosszabb-rövidebb, avagy befejezett akadémiai tanulmányokkal. Hangsúlyoznunk kell továbbá a mérnökök viszonylag magas számát.⁶⁹ Ez a képzettségi kategória, miképpen a birtokigazgatásban kis számban megtalálható orvosé szintén, átvezet a következő kérdéskörbe, a diplomás értelmiség témakörébe. A hivatali pozíció reprodukciójának jelensége az uradalmi igazgatásban is megfigyelhető: főleg a nagyobb uradalmakban alakultak ki hivatalnokdinasztiák.⁷⁰

Diplomás hivatások: ügyvéd, orvos, mérnök

A tanultak legfelső rétege, az egyetemen felsőfokú szaktanulmányok elvégzéséhez kötött világi hivatások képviselői jelentették a szakértelmiséget: orvosok, ügyvédek és mérnökök. Tudásuk egyre inkább az intellektualizált szakértelemből, vagyis a nem tapasztalati úton szerzett ismeretből állt. Ezt a tudást hosszan tartó, rendszeres tanulmányok során elvont és formalizált ismeretek elsajátításával szerezték meg, ami hosszú iskolai előképzést igényelt. Mivel képzettségük szakirányú volt, e kompetencia alapján a hivatalnokokénál nagyobb függetlenséget élveztek tevékenységi körükön belül. Másfelől szaktudásukra lényegében mindegyik igazgatási szektorban szükség volt, és önállóként, szabad értelmiségi hivatásként is gyakorolhatták tevékenységüket. Az orvosok 1848-ig létre is hozták szakmai szervezeteiket, a *Pesti Orvosegylet*et majd a *Magyar Orvosok és Természettudósok Egyesületét*, angolszász típusú szakmai érdekvédelmi szerveződés azonban a polgári forradalomig nem bontakozott ki a klasszikus professziókat, hivatásrendeket jelentő orvosok és ügyvédek között.

Az ügyvédi hivatás hosszú középkori eredetű múlttal rendelkezett, az ügyvédek közül számosan külföldi egyetemeken tanultak, 1769, az ügyvédi vizsga bevezetése előtt azonban az ügyvédi szakértelmet túlnyomóan a *patvaria*, a gyakorlati

68 Vári A.: Az agrárértelmiség i. m. 65–66.

69 I. m. 59.: 1. táblázat.

70 Kállay I.: A magyarországi i. m. 100., 102.

képzés jelentette. A jogászai működés általában a helyi jogszabályok és a jogszokások, valamint a bíraskodási gyakorlat alapos ismeretét feltételezte és nem feltétlenül kívánt egyetemi stúdiumok révén megszerezhető elméleti és tételes jogi ismereteket. Az ügyvédi vizsgát, a *censurát* egyébként Mária Terézia vezette be, és ezzel a szakismeret bizonyítását az ügyvédi működés előfeltételeként állította. A II. József által 1786-ben kiadott „Ordo Judiciarius” értelmében olyanok bocsáthattak ügyvédi vizsgára, akik elvégezték az egyetemi vagy akadémiai jogi tanfolyamot.⁷¹ Az ügyvédi oklevélhez azonban megkívánták az egy-egy éves joggyakorlatot is, ezek közül a helyhatóságot a régi néven patvariának, a királyi táblán folytatott jegyzőséget *jurateriának* nevezték. Az ügyvédi diploma, mint láttuk, nemcsak a bíróságok, a központi kormánysszervek főhivatalnokai számára kvalifikációs követelmény, hanem a megyei tisztek és hivatalok betöltésénél is egyre inkább elvárás volt, másrészt a vagyonosok, ha ügyvédi praxist nem is folytattak, ügyeik intézése során jól tudták kamatoztatni a megszerzett jogi ismereteket.

Hazánkban a nagyszombati egyetem 1667-ben alapított jogi fakultásán képeztek eleinte csekély számban jogászokat, miután sem a bírói, sem az ügyvédi praxishoz nem volt előírva a végzettség, de az itt oktatott szakmai ismeretanyag túlzott elméleti jellege miatt kevésbé is lett volna hasznosítható a jogi gyakorlatban. Ráadásul hosszú ideig, 12–15 évig is eltartott egy-egy jogi kurzus,⁷² és nem volt szabályozva az előképzettség sem.⁷³ 1760-tól folyt rendezett körülmények között, külön állandó tanteremben az oktatás, és 1764-től írták elő az előképzettség igazolását.⁷⁴ Az 1777-ben megjelent Ratio Educationis állította fel végül a jogi képzés egységes rendszerét: eleinte 4, majd 3 évfolyamon (a kötelező előképzést jelentő 3, majd 2 éves filozófiai tanfolyam után).

Református részről először 1733-ban, Kolozsvárott indult jogi képzés. 1740-től a Foglár püspök alapította egri katolikus joglíceummal szaporodott a jogi képzést nyújtó intézmények száma, később, 1757 és 1771 között Pesten is működött jogi szakiskola.⁷⁵ 1776-ban állították fel a két bölcséleti és két jogi évfolyammal rendelkező öt királyi jogakadémiát (Győr, Kassa, Nagyszombat, Nagyvárad, Zágráb), amelyekhez a reformkorban további kettő (Pécs, Temesvár) csatlakozott. Ezekben vagy a protestáns kollégiumok akadémiai tagozatá-

71 Varga Endre: A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. 1937. május 27. Bp. 1937. 625–642., 641. A 18. század „a szakismeretek kvalifikációs követelménnyé emelésével [...] az ügyvédi osztály kereteit is bezárta, ezek átlépése most már csak évek munkájával, a hivatásra való hosszas felkészüléssel lehetséges”. I. m. 642., továbbá: Zlinszky János: Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. In: Fejér megyei történeti évkönyv 8. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1974. 7–140.

72 Szabó Béla: Magyarországi joghallgatók külföldi akadémiaikon a 16–18. században. In: Írástörténet – szakszerűsödés. Szerk. Sasfi Csaba. Szombathely, 2001. (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) 87–93., továbbá: Mezey Barna: Egyetemek és jogakadémiák. (A jogi oktatás kezdetei és fejlődésének tendenciái Magyarországon.) Győri Tanulmányok 1998. 20. sz. 7–17.

73 Molnár Aladár: i. m.

74 I. m. 230.

75 Gárdonyi Albert: Pest város jogi szakiskolája. 1756–1771. Historia 3(1930) 7–9. sz. 101–117.

nak jogi képzése útján az egyetemi három évnél rövidebb idő alatt is el lehetett jutni az ügyvédi vizsgához. A kollégiumokban a 17. században megindult ugyan a jogi ismeretek oktatása, de „önálló és állandó, szervezett jogi képzés” leg hamarabb a 18. század végétől folyt: Sárospatakon 1793-tól, Debrecenben 1800-tól. Később, a reformkorban újabb református jogi akadémiái tagozatok kezdtek meg működésüket: 1831-től Kecskeméten, 1832-től Pápán, és 1836-tól Máramarosszigetben.⁷⁶ Az evangélikus nagyiskolák közül ebben az időszakban a késmárki és az eperjesi rendelkezett legelőbb önálló jogi tanszékkel.

Az *orvosi* rend ugyancsak hosszú, középkori múltra tekinthetett vissza hazánkban. A gyógyítást azonban nagyobbreszt nem a külföldi egyetemeken végzett orvosok, hanem „praktikánsok”, szerzetesek, gyógyszerészek, borbélyok, fürdösök végezték ekkor. A többnyire itáliai egyetemeken képzett kevés számú orvos jobbára a királyi és nagyúri udvarokban, később egyes nagyvárosokban is gyakorolta a hivatását.

A szakszerű gyógyítás az abszolutizmus népvédelmi megfontolásainak köszönhetően a 18. század során nyert fokozottan teret: az ember mint adófizető, munkaerő és katona értéké vált, aminek fenntartása egészségvédelmet igényelt.⁷⁷ Ennek érdekében uralkodói intézkedések sorát adták ki:⁷⁸ 1736-ban létrejött a *Birodalmi Egészségügyi Bizottság*, 1738-ban alakult meg a *Helytartótanács*on belül az állandó Egészségügyi Bizottság, ami 1783-ban ügyosztállyá alakult át, élén az országos főorvossal. Mária Terézia 1752-ben rendeletet adott ki, melyben a megyéket szakképzett orvos és sebész tartására kötelezte, a rendelet azonban alkalmas pályázók hiányában 1766-ban, 1768-ban, 1770-ben, 1771-ben is meg kellett ismételni. 1770-ben *Generale Normativum in Re Sanitatis* címmel rendeletgyűjteményt bocsátott ki a királynő, ami az első országos érvényű egységes közegészségügyi és igazgatási jogszabály volt.⁷⁹ Ez elrendelte, hogy orvosi tevékenységet a jövőben csak az folytathasson, aki egyetemi doktori fokozattal rendelkezik. 1784-ben helytartótanácsi rendelet tiltotta el ismét a szaktudás nélküli gyógyítást, 1786-ban II. József felállította az országos főorvosi hivatalt, végül 1831-ben megkezdték a járási orvosi hivatalok kiépítését.

A magyarországi képzés megindulása előtt Prága (1348), Pavia (1361), Krakkó (1364), Bécs (1365), Salzburg (1622) és Innsbruck (1647) egyetemeinek orvosi fakultásain lehetett diplomát szerezni a Habsburg Monarchia határain

76 Mezey B.: i. m. 14.

77 Vörös K.: i. m. 11.

78 Győry Tibor: Az orvostudományi kar története 1770–1935. Bp. 1936. 17.; *Felhő Ibolya–Vörös Antal*: A Helytartótanácsi Levéltár. Bp. 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.); *Kapronczay Károly*: A hazai orvosi közigazgatás története. In: Ditor ut ditem. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 80. születésnapjára. [Bp.] 2003. (Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára 36.) 245–262., 246–247.; *Krász Lilla*: „A mesterség szolgálatában”. Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon. Századok 139(2005) 1065–1104.

79 *Generale Normativum in Re Sanitatis* 1770. Ford. és magyarázta: Balázs Péter. Piliscsaba–Bp. 2004.

belül. 1769 óta folyt Magyarországon az orvosok egyetemi képzése a nagyszombati egyetemen: az ekkor felállított orvosi karon 5 éves tanfolyamon. II. József 4 évre szállította le a közben Budára költöző egyetemen a képzési időt. A végül 1784-ben Pesten megállapodott egyetemen a II. Ratio Educationis előírásai szerint megint 5 évfolyamos lett az oktatás, ami az 1808–1809. tanévben lépett életbe. A hazai oktatást megelőzően a 17–18. században egy-egy kiváló orvos körül magániskolák is működtek, amelyek a hallgatókat a külföldi egyetemeken történő diplomaszerezésre készítették fel.⁸⁰ Nem ritkán családi keretekben történt a hivatásbeli reprodukció.⁸¹ A külföldi egyetemet végzett protestáns prédikátorok között is jelentős azok száma, akik orvosi diplomával is rendelkeztek.⁸² 1775-től Kolozsvárott is működött orvosi akadémia, amely bonctant, sebészetet és szülészetet oktatott. A különböző eredetű orvosi diplomák érvényessége eltérő volt: a bécsi egyetemé az egész birodalom területén, a Habsburg Birodalom többi egyeteméi csupán az adott országban jogosítottak orvosi működésre, mint ahogyan ezt 1749-ben, 1755-ben és 1814-ben is kinyilatkoztatták.⁸³ Ennek következtében a bécsi orvosi diploma a hazai képzés kiépítése után is értékesebb maradt, amit a magyarországi diákok ottani folyamatos jelenléte bizonyít.⁸⁴

„1790–1830 között nőttek a végző orvosok elhelyezkedési lehetőségei megyei és városi physicusi állások tekintetében. Ehhez hozzá kell tenni, hogy ezen kb. negyven év alatt a más jellegű fix fizetési elhelyezkedési lehetőségek is nőttek: az egyházi, uradalmi, iskolai physicusi állások száma is növekedőben volt, és ott volt még az egyetem, esetleg önálló kórházi orvosi állás stb. Ezzel párhuzamosan a kizárólag magánpraxisra utalt gyakorló orvosok száma is jelentősen nőtt.”⁸⁵ Eleinte számottevő diplomás orvos „export” is kialakult Oroszország felé, amelyet 1810-ben végül királyi rendelet tiltott meg.⁸⁶

Az orvosképzés mellett olyan alacsonyabb szintű és rövidebb idejű, de az egyetemen szervezett tanfolyami képzési irányok is kiépültek, mint a *sebész-mestereké*, a *szemész- és szülésmestereké* és a *gyógyszerészeké*. A sebészek vagy borbélyok korábban céhes keretek és formák között sajátították el ismereteiket. Az

80 Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézetek fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. Bp. 1894. 354–355.; Schultze Emil: A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. Orvostörténeti Közlemények 1969. 51–53. sz. 23–24.; Duka Zólyomi Norbert: A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt. Orvostörténeti Közlemények 1975. 75–76. sz. 109–119., 114.; Kapronczay Károly: Adatok Közép- és Kelet-Európa orvosképzésének átfelméréséhez a 18–19. században. Orvostörténeti Közlemények 1997–1998. 158–165. sz. 249–260.

81 Demkó K.: i. m. 355.

82 Schultze E.: i. m. 17–29., 19.

83 Győry T.: i. m. 55–56.

84 Szőgi László: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén. I. 1790–1850. Bp.–Szeged, 1994.; Sasfi Csaba: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. (1–5.) Korall 2002. 9. sz. 251–255.

85 Moess Alfréd–M. Román Éva: Megyei és városi physicusok Magyarországon a XIX. század fordulóján. Levéltári Közlemények 50(1979) 291–310., 296.

86 Győry T.: i. m. 15.

első ilyen sebészcéhek Magyarországon a 16. században megalakultak. 1756-ban viszont korlátozták ezen céhek vizsgáztatási jogát, ettől kezdve a mestervizsgát a megyei orvos előtt kellett letenni. 1770-ben a Generale Normativum megfogalmazta azt a követelményt, hogy sebészi gyakorlatot csak az folytathasson, aki a birodalom valamelyik egyetemén vizsgát tett.⁸⁷ Az 1774–1775. tanévben indult meg a 2 éves sebésztanfolyam a nagyszombati egyetemen, melyre a sebészcéhek felszabadított legényei jelentkezhettek, akik céhen kívüliek voltak, azoknak igazolniuk kellett elemi iskolai végzettségüket, és esetükben az első év ismétlésével 3 évig tartott a tanfolyam.⁸⁸ A szemésmesteri és szülésmesteri tanfolyam továbbképzés jellegű volt, amire csak orvosdoktorok vagy sebésmesterek nyertek felvételt.⁸⁹ Sebészeket a kolozsvári Orvos-Sebészi Tanintézetben is képeztek 1787-től, ugyancsak 2 éves, majd az 1830-as évektől 3 éves kurzusokon.⁹⁰ II. József egyébként már 1785-ben elrendelte, hogy a megyei főorvosok mellett járási sebészeket alkalmazzanak.⁹¹ A gyógyszerészeti tanfolyam ugyancsak a korábbi céhes képzést váltotta fel: a gyógyszerészeknek 1774-től az orvostudományon kellett vizsgát tenniük. Erre készített fel az az egyéves tanfolyam, melyre a felvételt a II. Ratio a latin nyelvtudáshoz kötötte, ami feltételezte legalább a gimnázium grammatikai osztályainak az elvégzését. A bécsi egyetemen folyó sebész- és gyógyszerészképzés az ottani orvostudományhoz hasonlóan – és nyilván hasonló okokból – népszerű volt a magyarországi diákok körében.

Mind az ügyvédi, mind az orvosi hivatás a legrégebbi múltú tanult mesterség, annak ellenére, hogy jelentős tere volt művelésüknél a gyakorlati, tapasztalati tudásnak is. A tanultság, intellektuális teljesítmény általában együtt járt a szakemberek megbecsülésével, rangbeli helyzetük emelkedésével, a feltörekvéssel, ami a nemességbe kerülést jelentette végül. Kezdetből gyakoriak voltak a polgári vagy jobbágyi származásúak az ügyvédek között,⁹² és csak a 18. század során tűntek fel nagyobb számban a nemesség szegényebb fiai. Egyes megfigyelések szerint nemesi származásúakat a korábbi időkben is találunk az orvosok között.⁹³

A magyarországi mérnökképzés 1782-ben kezdődött, akkor állították fel az Institutum Geometricumot a bölcsészeti kar keretén belül. Kezdetben három, majd 1792-től kezdve két évfolyamon képezték itt a földmérő és föld- és vízrendező mérnököket, akiknek egyre növekvő számban adtak munkát a birtoktagosítá-

87 Schultheisz E.: i. m. 26.; Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. i. m.

88 Demkó K.: i. m. 488–489.; Simon Katalin: Sebészet és sebészek a 18. századi Európában és Magyarországon. Sic Itur ad Astra 17(2005) 1–2. sz. 225–297. és Uő: A Pesti Egyetem Orvosi Karának sebészársadalma (1787–1815). Kézirat, 2007.

89 Högyes Endre: Emlékkönyv a Budapesti kir. Tudományegyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Bp. 1896.

90 Varga Júlia: A Kolozsvári Királyi Líceum hallgatósága 1784–1848. Bp. 2000. 26.

91 Felhő I.–Vörös A.: i. m. 258.

92 Zlinszky J.: i. m.

93 Dr. Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értékezők a magyar orvostörténelem köréből. I–IV. Bp. 1929–1940. (A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára CXXI–CXXII., CXXVIII., CLXVIII.), I. 66–167.

sok és a termőföld növeléséhez szükséges lecsapolások. A városokban elsősorban a telekfelmérések és a városrendezés feladatai hívták életre a városi mérnöki állást, rendes évi fizetéssel: elsőként Budán 1792-ben, majd Pesten 1800-ban.⁹⁴ Fontos momentum volt, hogy a mérnöki intézetet alapító királyi rendelet egyben előírta, hogy nyilvános mérnöki állásra csak egyetemi matematikai tanulmányokat végzettek vehetnek fel a törvényhatóságok.⁹⁵ A hazaitól eltérő, magasabb szintű, szélesebb körű és újabb keletű műszaki szakismereteket az 1806-ban alapított prágai, az 1815 óta működő bécsi műegyetemen, továbbá a grazi technikumban vagy a Habsburg Birodalomban egyébként leghosszabb múltra visszatekintő, 1717-ben megszervezett bécsi hadmérnöki akadémián lehetett szerezni. Az 1763-ban alapított, német nyelven oktató selmezbányai bányászati akadémia bányatiszteket képezett, amely a Magyar Királyság területén működött ugyan, de csak kisebb részt szolgálta a magyarországi szakember-szükségletet. A nemesi reformmozgalom során az 1836. évi országgyűlésen fogalmazódott meg a magyar műegyetem igénye, amely a meglévő képzésnél magasabb szintű és szélesebb körű, az újonnan felfedezett úgynevezett műtani (gépészeti, építészeti, vegyészeti stb.) ismereteket átadó műszaki felsőoktatást jelenthette volna, de hosszas országgyűlési politikai csatározások után is csak a középfokú reálirányú képzést nyújtó József Ipartanoda kezdte meg 1846-ban a működését.⁹⁶

Társadalomszerkezet és intellektualizálódás: rang és tudás viszonya

A sajátos intézményi viszonyok maguk is erősen meghatározták, hogy az adott társadalmi szerkezetnek – mint rendi hierarchiának – mely szegmenseiben voltak a magasabb iskolázottság térnyerésének lehetőségei a többenél kedvezőbbek. Ha ugyanis az egyes intellektualizálódó, egyre magasabb szintű iskolázottságot egyre szigorúbban megkövetelő tevékenységi körökbe való belépés rendi előjogot képezett, akkor az intellektualizálódás nagymértékben a rendi társadalomszerkezet fenntartásának vált az eszközévé. Másképpen fogalmazva, rang és tudás szorosan összekapcsolódott: a rang megkívánta a tudást, a tudás előbb-utóbb rangot adott. A kérdés az, hogy milyen módon jutott kifejezésre a tanultság presztízse a késő rendi, azaz lényegében átmeneti, erősen modernizálódó és polgárosodó társadalomban? Ez a szempont két jelenségre irányítja figyelmünket: a nemesi hivatalviselés privilégiumának és a nem nemes értelmiség társadalmi réteggé alakulásának a problémájára.

94 Tóth Andrásné Polónyi Nóra: A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XI. Bp. 1956. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XVIII.) 77–95.

95 Szögi László: A hazai mérnökképzés kezdetei. In: *Uő*: Az évszázados universitás. Bp. 2001. (Magyar felsőoktatás könyvek) 11–29., 13.

96 Szögi László: Mérnökképző Intézet a bölcsészeti karon, 1782–1850. (Institutum Geometrico-Hydrotechnicum). Bp. 1980.; Bényei M.: i. m. 225–238.; Szögi L.: A hazai i. m.

A nemesi hivatalviselés

A hivatalképességnek az iskolai képesítésen, a kvalifikáción túli vonatkozásait tekintve, arról a jelenségről van szó, melynek ismerjük a végét, a kezdetét azonban nem. Az 1844:5. törvénycikk jelenti a folyamat végét, amely szerint: „Az országban s kapcsolt részekben született, vagy honosított, s a törvényesen bevett bármely vallású lakosoknak, akár kinevezéstől, akár választástól függő minden közhivatalokra leendő alkalmazásában az, hogy a nemesi osztályhoz nem tartoznak, akadályul nem szolgálhatnak.”⁹⁷ A nemesi hivatalviselés lényegét az jelenti, hogy nemcsak a – magától értetődő – megyei hivatalokat, hanem a bíraskodás felsőbb szintjeit és az országos központi hivatalok magasabb tisztségeit is a jó módú, középbirtokos nemesség fiai számára biztosították a rendi országgyűlések.⁹⁸ A 17. században inkább az idegen származású tisztviselők kizorításán volt a hangsúly, ami később a középbirtokos nemesség 18. századi politikai megerősödése folytán az intézményi térfoglalására került át. De az, hogy mi lehetett az a hivatalviselési gyakorlat a 19. század első felében, amit ez a törvény 1844-ben megszüntetett, további vizsgálódást igényel. Ebben a tekintetben figyelembe kell vennünk, hogy a nemesi hivatalviselést biztosító törvények alapvetően a birtokos, vagyis anyagilag független és tehetős nemesekről szóltak, továbbá azt, hogy II. József uralkodásáig a protestáns nemesek közhivatalhoz a Carolina Resolutio alapján alig-alig, megyei tisztségekhez is csak a felekezeti többségi megyékben juthattak hozzá.⁹⁹ E két korlátozó tényező közül az utóbbi 1790-ben formálisan megszűnt: a felekezeti korlátozást az 1790:26. törvénycikk 8. paragrafusa oldotta fel. Az előbbi, az anyagi függetlenséget garantáló birtokosság követelményét addig sem alkalmazták kategorikusan.¹⁰⁰ Ebben a vonatkozásban 1844-ig nem született ugyan törvény, de az 1791-es országgyűlésen a hivatalviselés körül fellobbanó vita arra világít rá, hogy már akkor sem tartották be a nemesek hivatalviselési kiváltságát biztosító törvényeket,¹⁰¹ különösen nem II. József közigazgatási rezsimjében.¹⁰² A hivatalviselés 18. századi privilégiuma jelentősen kiszélesedett az 1791. évi országgyűlésen, ahol a király leiratának ezen szándékát a rendek elfogadták, a kidolgozását azonban későbbre halasztották.¹⁰³ A nemesi hivatalviselés privilégiumának a normatív elve mindazonáltal élénken hatott a

97 A kezdete homályosabb: 1715:22., 1681:27., 1659:38., 1608:9–10. tc.

98 Az előző jegyzetben levők után hozott ilyen tárgyú törvényhelyek: 1723:30. 3. §, 1723:56. 3. §, 1723:97. 2. §.

99 A magyarhoni protestáns egyház története. Szerk. Zsilinszky Mihály. Bp. 1907. 396., 403.; *Mályusz Elemér*: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. Napkelet 1928. 166–183., 168.; *Uő*: A türelmi i. m. 8., 73.

100 *Degré Alajos*: Zala megye reformkori követutasításai. Levéltári Közlemények 44–45(1974) 143–162.

101 *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1931. 225–282.

102 *Hajdú L.*: i. m. 85.

103 „Az államnak, úgymond érdekében fekszik, hogy a közhivatalok, melyeknek jó kezelésétől függ a köztársaság biztonsága s az országlakosok boldogsága, a legalkalmasb egyénekre ruháztassanak;

köztudatban, amit a *Hármas Kis-Tükör* (1822),¹⁰⁴ az alapfokú iskolai tankönyv éppúgy jelez, mint *A közigazság törvénye Magyarhonban* című jogi kézikönyv (1845),¹⁰⁵ melyekben említésre került. Mindebből számunkra az a további kérdés következik, volt-e, lehetett-e vajon a nemesi hivatalviselésnek, mint a köztudatban létező általános elvnek avagy „előjognak”¹⁰⁶ olyan hatása az iskolázási döntésekre, hogy gyakrabban lépjenek be a nemes jogállásúak általában a felsőbb oktatásba, illetve tovább is tanuljanak, mint a nem nemesek? Vagyis jelenthet-e ez az elv *minden* nemes jogállású nagyobb esélyét a felsőbb iskolázottságra?

A tanügyi szabályzatban, a Ratiókban csak arra található halvány utalás, hogy a jómódú birtokos nemesség jogakadémiai végzettsége valamiféle csoportnorma, de legalábbis jellemző szokás volt. A nemesség egészének felsőbb, avagy „tudományos” iskolázottsági követelményéről nincs szó ebben a jogszabálygyűjteményben.¹⁰⁷ Csak a nemesség hivatalviselésének a konkrét gyakorlata alapján következtethetünk arra, hogy milyen mértékben lehetett a nemesi jogállás önmagában a felsőbb iskolázás motívuma és a beiskolázás és a hosszabb tanulmányok nagyobb esélyének a magyarázata.

Érdemes megvizsgálnunk tehát, milyen volt a hivatalnokok rendi összetétele az előbbieken tárgyalt hivatalokban. A megyei tisztségek ebből a szempontból kevésbé érdekesek, hiszen a megye a nemesség „saját” intézménye volt, ott maga választotta a tisztségviselőit – a józsefi rövid időszakot leszámítva –, és ennek okán a teljes hivatalviselési szabadságot jelentő 1844:5. törvénycikknek is csak elvi jelentősége lehetett ebben a közegeben.¹⁰⁸ Tudunk azonban nem nemes megyei tisztviselőkről is – főként az alsóbb hivatalokban –, ezeket azonban sza-

---

másrészről pedig a polgári köteleességekből s terhekből azon jog is árad ki minden polgárra, hogy magának érdemet szerezhesen, közhivatalt viselhesen: kívánja tehát öfelsége, hogy azon régi törvények, melyek szerint minden közhivatal egyedül a birtokos nemesek számára tartatik fenn, eltöröltessenek, s a birtoktalan nemesek minden közhivatalra, a nem nemesek pedig a kormányzéseknek legalább a titkári hivatalig, a só-, harmincad-, s más kamarai tisztségeknél pedig különbség nélkül minden hivatalra képesekké tétessenek.” Idézi: *Horváth Mihály: Magyarország történelme*. VIII. Bp. 1873. 100–101. és *Mályusz E.: A magyarországi i. m. 261.*

104 *Kósa László: „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Bp. 2001. (Osiris könyvtár. Történelem) 252.

105 *Frank Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban*. I. Budán, 1845. 60., 68. §§. Egy „nevelési tanácsadó” munkában pedig ezt olvashatjuk: „A középrangú, különösen ha hajdani jobb apjától még nemesi címet is nyert: inkább tarthat számot (még főnnálló törvényeink szerint) némely hivatalokra; – mint nemes – különös, egyebet kirekesztő, előjoggal (jure prioritatis) bírván. Ennélfogva tehát már eleve úgy kell ezeket testökre nézve is nevelni, mint azt az általa hihetőleg viselendő hivatal mineműsége megkívánandja.” *Kunoss E.: i. m. 18.*

106 *Kósa L.: i. m. 264.*

107 *Sasfi Cs.: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy i. m. 35–37.*

108 *Hajnal I.: Az osztálytársadalom i. m. 174–175.* Az egyébként, hogy a megyei tisztségre való jelölhetőségnek és a táblabíróvá választásnak vagy kinevezésnek ne legyen feltétele a nemesség, az a fent idézett 1844-es, a megyei választásokról szóló törvényjavaslatban benne van: *Bürokrácia i. m. 200–201.* Ennek kerületi táblai vitájáról és egyértelműen pozitív fogadtatásáról ld. *Lukács Mór: A megyei szervezet módosítása fölött folyt viták*. In: *Lukács Mór: Munkái. Összegyűjt. Gyulai Pál*. Bp. 1894. 172–181. (Eredetileg: augsburgi Allgemeine Zeitung 1844.)

bályt erősítő kivételnek tekinthetjük, hiszen a megyei nemesi elit maga választotta őket, és utóbb rendszerint nobilitáltak is. Fallenbüchl Zoltán kutatásai révén a dikasztériális hivatalok tisztviselőinek a rendi állásáról vannak elemzéseink, melyek szerint: „A Kamara újabb hivatalnoki kara, a napóleoni háborúk után, már polgári jellegű; még a tanácsosok alkotmányosan kötelező nemességét is átöríti a gyakorlat. [...] A polgári származású tisztviselők beáramlása a másik nagy dikasztériumnál, a politikai igazgatást ellátó Helytartótanácsnál is megfigyelhető, túlnyomórészt természetesen az alsóbb; őrnyi és járulónyi állásokban.”¹⁰⁹ Továbbá: „az egész felső vezetés itt is és ott is hasonló: mágnások és köznemesek osztoznak a tanácsosi és titkári állásokon, a kisebb hivatalokban erős a polgári elem; részesedése változott, de úgy látszik, II. József alatt és után a századfordulóig meglehetősen konstans, azután előretörő jelleget mutat, s csak utóbb, inkább az 1820-as évektől erősödik meg a magyar nemesek nagyobb fokú részesedése az alsóbb állásokban is.”¹¹⁰

A központi kormánysszervek hivatalnokainak rendi összetételére vonatkozó szakirodalmi megállapítások alapján a nemesi hivatalviselés törvényben rögzített privilégiumainak elvi-szimbolikus, illetve politikai jelentőséget kell inkább tulajdonítanunk, s nem tekinthetjük olyan normának, ami a hivatalviselés gyakorlatát kategorikusan szabályozta volna. Maga a hivatalviselés jellege sem egyértelmű: a törvényhelyek a jómódú birtokos nemesség számára biztosították ezt a privilégiumot, és mint *nobile officium*ot, nem pedig bürokratikus kenyérkereső hivatást. Vagyis eredendően a rendi hatalomról és befolyásról volt szó elsősorban, nem a megélhetésről, arról a 18. század során végbemenő folyamatról, amelynek eredményeképpen a jómódú középbirtokos nemesség először a vármegyei közigazgatásban jutott uralomra, majd az országgyűléseken is hegemon pozícióba került.¹¹¹ Ennek az uralomnak a nemesi hivatalviselés privilégiuma volt az alapja. A kisenemesség számára jelenthetett elsősorban megélhetést és jelentett gyakran „karri-

109 Ennek némileg ellentmondó megállapítás, miszerint a kancellárián, a Helytartótanácsnál, a királyi Curián (Hétszemélyes és Királyi Tábla) és ezek alárendelt szerveinél 1785-ben: „A ránk maradt Conduite-listák szerint a tisztségviselők csaknem valamennyien nemesek (az eperjesi Kerületi Táblánál még a szolgaszemélyzet is nemes!), túlnyomó többségük azonban »fenntartásának fő eszközeit hivatali tisztségéből nyeri«”. *Hajdú L.*: i. m. 93. Hasonló vélemény a Helytartótanácsra vonatkozóan általában: *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 37., 91., 132.

110 *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig 1780–1848. Levéltári Közlemények 43(1972) 327–395., 336–338., továbbá: „Az 1813. évi kimutatásban szereplő kamarai tanácsosok és titkárok nemességének megvizsgálásából [...] azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nem nemesi származású s majd hivatali pályafutása alatt nemességet szerző réteg megnövekedett az 1790 utáni magyar kamaránál. [...] A hivatalnok-nemesség, az alantasabb tisztségekben szolgáló nem nemesek csoportja kétségtelenül bizonyos mértékben polgári színezetet kölcsönöz a magyar kamara tisztviselői karának.” *Nagy István*: A Magyar Kamara 1686–1848. Bp. 1971. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 3.) 315–316.

111 *Szijártó M. István*: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. *Actas* 1998. 2–3. sz. 107–142.

ert” is ez a kiváltság, de a növekvő napidíjak és költségtérítés miatt a jobb módú, azonban főleg a birtokosztódás miatt romló kilátásokkal bíró vagy adósságokkal terhelt megyei tisztségviselőknél is egyre inkább számításba jött a hivatal, mint jövedelemforrás.¹¹² A hivatalviselés e két különböző motivációjú gyakorlata és a nemesség vagyoni tagoltsága nem hagyható figyelmen kívül ennek a jelenségnek a megértésénél.

Valójában nem különösen meglepő, hogy a társadalom hagyományos, mezőgazdasági-vidéki szegmensének, a megyei melletti másik adminisztrációs területén, az uradalmak igazgatási apparátusában is találkozunk a nemesi hivatalviselés markáns jegyeivel: az alacsonyabb szinteken inkább kismesek, a főtiszték között inkább a középbirtokos nemesek fordulnak elő nagy számban.¹¹³

A nemesi hivatalviselésnek a negyedik dimenziója – az általunk vizsgált kérdések és témakörök szempontjából talán ennek van a legnagyobb jelentősége –, hogy a nemesek nagy számban voltak jelen a városok vezetésében. Mályusz Elemér, aki felhívta rá a figyelmet, a nemesek elpolgárosodása helyett a polgárok elnemesedéséről írt, utalva a városi vezető tisztségviselők és tanácsosok nemesi címszerzéseire.¹¹⁴ A nemesek tanácsbeli aránya régióként és várostípusonként eltérő volt – elsősorban a Felvidéken és az Alföldön magas. Inkább csak a kevésbé tehetősek kenyérkeresetéről lehetett szó ezekben az esetekben, már azért is, mert a városi tanácsból magasabb hivatalba nemigen vezetett út, és a presztízs nem vetekedhetett a megyei hivataléval.¹¹⁵ A jelenség részletei még feltáratlanok, annyi bizonyos csak, hogy az Alföldön a nemesek jobbra nem a nemesi képviselőlet alapján, hanem polgárjogon kerültek a városi tisztségekbe és hivatalokba.¹¹⁶ A Dunántúlon inkább jellemző a nemesek külön önkormányzata: Pápán például a városban lakó nemesség saját önkormányzatot hozott létre, és csak a magas kvalifikációt igénylő jegyzői és ügyészi tisztségeket töltötték be nemesek a város „többségi” (azaz nem nemesi) önkormány-

112 *Degré A.*: Zala megye i. m.; *Dominkovits Péter*: Hivatalvezető nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tiszttikarában 1816–1848. *Levéltári Szemle* 41(1991) 1. sz. 3–18., 6. és *Uő*: Egy Vas megyei tisztségviselő a XIX. század első feléből. Adatok Kisfaludy Károly életútjához, szempontok a vármegyei tiszttikar analitikus elemzéséhez. *Vasi Szemle* 47(1993) 81–90. Más előnyökre nézve: *Hudi J.*: Táblabírák i. m.

113 *Kállay I.*: A magyarországi i. m. 102.; *Uő*: Magánhivatali i. m. 339.

114 *Mályusz E.*: Kossuth i. m. 166–183., 179–180.; *Osztetky D.*: i. m. 61. Bácskai Vera szerint inkább csak a városi tanácsnokok nemesítése volt jellemző: *Bácskai V.*: A régi i. m. Itt kell megjegyezni azt is, hogy a protestáns egyházi értelmiség körében is megfigyelhető a nemesség felé fordulás: *Mályusz E.*: A türelmi i. m. 30–33.

115 *Rácz István*: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Bp. 1988. 161., 174–176.; *Osztetky D.*: i. m. 61.; *Vass E.*: i. m. 515–595., 535.

116 *Rácz I.*: Városlakó i. m. 174. Gyöngyösön pl. a vagyoni helyzetük tűnik inkább meghatározónak a nemesek bírói hivatalra választásánál: *Szabó J.*: i. m. 91. A polgári hivatalviselési monopóliumra is találtunk példát: Nyíregyháza 1826-os statútuma kimondja –1837-es privilégiuma pedig ezt megerősíti –, hogy városi hivatalra csak a város polgárjoggal rendelkező lakosa választható. *Kujbusné Mecsei É.*: i. m. 25., 28.

zatában.¹¹⁷ Másutt is a nemesi ranggal összefüggésben álló képzettség magyarázza hivatalvállalásukat, főként a jegyzői állások esetében.¹¹⁸ A mi kérdésünk tehát ebben az esetben is az, milyen szerepe lehetett ebben a vonatkozásban a nemesség csoport sajátságos iskolázottságának,¹¹⁹ illetve a helyi polgárok elégtelen iskolázatlanságának?¹²⁰ Mint ahogyan az is válaszra vár, hogy milyen jelentősége volt a nemesített polgárok esetében a felsőbb iskolai tanulmányoknak a rangemelésben?

A nemesi hivatalviselési előjogot a nemesítés magától értetődően biztosította. A vizsgált korszakban a 18. század közepén voltak nagyobb arányú nemesítések, majd 1790-től megint nagyobb számban.¹²¹ Az 1801–1848 közt – túlnyomóan címereslevéllel, armalissal – nemesített 575 személy közül 233 (41%) különböző értelmiségi foglalkozásokat töltött be, 218 fő pedig katonai érdemek alapján kapott kiváltságot. Az értelmi foglalkozásúak közül 59 állami tisztviselő, 39 jogász, bíró, ügyvéd, udvari ágens stb. volt, 22-en kerültek ki az egyetemi-akadémiai tanárok közül és ugyanennyien a – fentebb már említett – városi tisztviselők közül verbuválódtak. Elmondható tehát, hogy a tanulás nemesített, a tanulmányok által szerzett rang ekkor még többnyire a nemesi értelmiséghez való asszimilálódással járt és a nemesi rendi állás elnyerésével ért céljához. Az 1848 előtti évtizedben azonban már megritkult a nemesítések száma.¹²²

Honoratior értelmiség

A tanultak társadalmi megbecsülésének az 1780-as évektől kezdődően a nemesítéssel szembeni, rendi szemszögből alacsonyabb presztízssű alternatíváját a *honoratior* státus képezte.¹²³ Ez a meglehetősen körvonalazatlan kategória tagab-

117 Hudi J.: Pápa i. m. 102., 104.

118 Szabó J.: i. m. 114.; Kisfaludy K.: i. m. 93.

119 „Jóllehet nem megnyugvással, de tudomásul kell vennünk, hogy az iskola- és általános művelődéstörténeti kutatásaink csak helyel-közzel nyúltak ehhez a kérdéshez, valójában az egész problémakör felderítésre vár.” Rácz I.: Városlakó i. m. 159. Ld. még: Kósa L.: i. m. 254–255.

120 Egy visszaemlékezésben ez a magyarázata a korponai városi tanács nemesi túlsúlyának: „Ennek oka oda vihető vissza, hogy a polgári rendűek tanulmányaikat akkor még nemigen folytatták feljebb egy-egy kis gymnasiumnak alantjáró fokozatánál.” Csalomjai Pajor István: Emlékek és rajzok a 48 előtti jó világból. Balassagyarmat, 1897. 16.

121 Fallenbüchl Z.: Mária Terézia i. m. 56.

122 Csapodi Cs.: i. m. 86–88. Hasonló arányokat mutatott ki Heckenast Gusztáv 1825–1848 között: Heckenast G.: i. m. 440.

123 Heckenast Gusztáv szentelt először nagyobb tanulmányt ennek a témakörnek, ami 1948-ban francia nyelven jelent meg a *Revue d' Histoire comparée* c. folyóiratban, majd csak több mint 40 évvel később magyarul: Heckenast G.: i. m. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a magyarországi városi társadalom történetének kutatását az 1930–1940-es években megkezdő – de folytatni már nem tudó – történészgeneráció írásaiban már jelentős hangsúlyt kapott ez a kérdéskör: Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937.; Oszetzky D.: i. m.; Ungár László: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok 76(1942) 326–328.

ban a jobbágyi sorból kiemelkedett, már nem úri hatalom alatt álló, személyi adómentességet élvező társadalmi elemet, szűkebben pedig a nem nemes világi értelmiséget jelenti, eredendően tehát a diplomásokat, mint „tisztesebb osztályt” jelölte.¹²⁴ A kifejezés a honoráriumból, tiszteletdíjból származhat, eredetileg a „bérből-fizetésből élő nemes származású értelmiségieket”¹²⁵ nevezték így. A honoratior kategória legkorábbi nyomait egy közelebbről nem ismert 1784-es rendelkezésben kell látnunk, amely lehetővé tette, hogy az egyetemi tanárok (és feleségük, illetve özvegyük) leülhessenek a bíróság előtt.¹²⁶ Mint társadalmi csoportkategória már az első népszámlálás rovatai között is megjelent 1787-ben, majd az 1804–1847 közötti nem nemes népesség-összeírásokban szintén,¹²⁷ és megtalálható az 1828-as országos adóösszeírás kategóriái között is. Mindazonáltal nem alakult ki a kifejezésnek pontos, egyértelmű jelentése és állandó jelölti köre. Két tartalmi elemet különböztethetünk meg benne: a szabados, tehát nem alávetett jogi állapot és a felsőbb iskolázottság követelményét.¹²⁸ Tárgan értelmezve minden nem nemes királyi hivatalnokot, szabad királyi városi tisztviselőt és uradalmi tisztet, valamint az oklevélhez kötött szellemi hivatásokat úzókat tekintjük honoratiornak. Szűken értelmezve: csak az utóbbiakat soroljuk közéjük. De, a korábbiakat figyelembe véve a tágabb kategórián belül is a tanultság, főként a felsőfokú végzettség – ha nem is mindig a diploma – adta alighanem legnagyobb számban a szabadság alapját jelentő érdemet. A honoratior kategóriával többé-kevésbé megragadható jelenség társadalomtörténeti lényegét Vörös Károly fogalmazta meg legpontosabban, a modern magyarországi értelmiség kialakulásával kapcsolatban: „Az egyén állását itt már egyre világosabban inkább a munkamegosztásban elfoglalt helye és képességei fogják meghatározni, mintsem rendi állása, illetve feudális alapú vagyona”.¹²⁹

Mindennek ellenére a honoratior megbecsültségét, a rendi presztízsvizonyok között, a nemesi kiváltságokban való részesülés útján szerezte. A „honoratior kérdés” a politika szintjén a kormány által 1819-től kezdve manipulált kisnemes szavazók ellensúlyozása végett jelent meg a reformkorban: a megyei ellenzéki reformnemesség a honoratiorokat megyei joghatóság alá vette, majd lehetővé tette a közgyűlésen való részvételüket és szavazati jogukat sza-

124 *Heckenast G.*: i. m. 429.; *Vörös K.*: i. m. 19.

125 *Győry T.*: i. m. 236.; *Varga János*: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). In: Somogy megye múltjából 11. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1980. 177–243., 234.; *Kósa L.*: i. m. 42.

126 *Vörös K.*: i. m. 19., ill. *Győry T.*: i. m. 236.

127 *Thüring Gusztáv*: Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. Bp. 1903., különösen: 679.

128 „Az egyes szabados személyek igen sokfélék. Némelyek azok közül igen közel vagynak a nemesekhez, p. o. a szolgálatból elbocsátott fő katonatisztek, a Kamara vagy más Uraságok tisztjei, ekklesiái vagy iskolai tanítók, tanulók, Orvos-Doktorok, kézi-Orvosok, Prókátorok, Patikáriusok, Könyvírók, tudományok után élők, képfaragók, festők s több ilyenek, akik a közönséges írásokban Honoratiores nevezettel tiszteltetnek.” *Kövy Sándor*: A magyar polgári törvény. Sárospatakon, 1824. 44. (103. §).

129 *Vörös K.*: i. m. 20.

bályrendeletbe foglalta, ezzel próbálva szavazótáborát növelni a megyékben.¹³⁰ Vagyis a személyes szabadság biztosítékain és az adómentességen túl immár a politikai hatalomban való részvétel kiváltságának¹³¹ az elnyerése vált volna elérhetővé a honoratiorok számára – de a kormány megsemmisítette ezeket a határozatokat. Bár kétségtelen, hogy privilégiumokban kívánták őket részesíteni, ez azonban mégsem volt igazi, teljes körű befogadás a megyei nemesi elit részéről, legalábbis nem olyan szintű, mint amilyent a nem nemeseknek adományozott táblabíró cím jelentett. Némileg más volt a helyzet a városi társadalomban: itt a honoratiorok egyfajta hidat képeztek a polgárság művelt csoportja és a nemesi értelmiség között.¹³² A honoratiort a tanultság és tudás révén a nemesi kiváltságok jelentős része megillette ugyan, de ezek nem voltak ilyenformán örökölhetők – mint ahogyan egyébként a polgárjog sem.¹³³ Új módon, az iskolázottság nem kevés áldozatot követelő reprodukciójával azonban már fenntartható, örökíthető volt a státus, melynek alapját apánál és fiúnál egyaránt így kétségkívül az érdem képezte.

A honoratiorok tehát így-úgy beilleszkedtek a végoráit élő feudális-rendi társadalomszerkezetbe,¹³⁴ jóllehet választójogosultságuk bizonyos értelemben már túl is mutatott azon. A 1844-es megyei választásra vonatkozó, többször hivatkozott törvényjavaslatban mindazon, a felsőbb iskolázottság követelményén alapuló honoratior hivatások és foglalkozások benne foglaltattak, melyek az országgyűlési képviselőválasztásról szóló 1848:5. törvénycikkben a „magasabb értelmiségi cenzust” jelentették. Sőt, ezeken túlmenően a tervezet szerint azok a köztisztviselők és uradalmi tisztek, akik bölcséleti vagy gazdasági iskolát végeztek, továbbá a bányatisztek, akik a selmeci akadémiát elvégezték, szintén rendelkeztek volna választói jogosultsággal.¹³⁵ Mindez a felsőbb iskolázottság dualizmus kori privilegizáltságának az előzményeit is jelentette, hiszen a „köztörvényhatóságok rendezéséről” szóló 1870:42. és az 1874:33. választójogi törvénycikk ugyanezeknél az értelmiségi foglalkozásoknál húzzák majd meg az „értelmi cenzus”-t, ami biztosította a politikai hatalomban részesülés által a magasabb szintű tanultság rangját.

130 Ungár L.: i. m. 327.; Heckenast G.: i. m. 433.; Varga János: i. m. 234–241.; Bácskai V.: Városok i. m. 145–146. Egy királyi rendelet a nem nemes katolikus papoknak már 1815-ben lehetővé tette, hogy részt vegyenek a megyei közgyűlésen: Vörös K.: i. m. 20.

131 Heckenast G.: i. m. 433.

132 Bácskai V.: Városok i. m. 147–148.

133 I. m. 145. Bár egyes városokban némi előnyt jelentett azért, mivel a polgárfelvételnél alacsonyabb összegű díjat, taksát fizettek azok, akinek már apja is polgár volt.

134 Agricola levele. Pesti Hírlap 1846. júl. 23. I. A szöveg szerzője Eötvös József. Ld. még: Kornis Gy.: i. m. I. 522–523.; Heckenast G.: i. m. 439–440.

135 Bürokrácia i. m. 206. és Lukács M.: i. m.

Összegzés és következtetések

Az intellektualizálódás magyarországi folyamata nagy lendületet az abszolút uralkodók, különösen II. József politikájával vett. Ennek során a felvilágosult abszolutizmus nem egyszerűen igazgatási reformot hajtott végre, hanem a rendi társadalom korábban ismeretlen területeire terjesztette ki adminisztrációját. A kialakuló modern társadalomszerveződés alapjaként a közigazgatásban és az újonnan kialakuló, széles értelemben vett közszolgáltatásban szintén iskolai végzettséghez kötötték az uralkodók az állások betöltését, és ennek során új értelmiségi feladatköröket hoztak létre, a régebbiekben működőket pedig újfajta tudás elsajátítására kötelezték. Ehhez arra volt szükség, hogy az addig az egyház kizárólagos fennhatósága alá tartozó oktatást átalakítsák és – egyazon politikai akarat részeként – a kormányzás eszközeként használják. A közhatalom másik oldalán, a rendi országgyűléseken is korán megfogalmazódott ez a felismerés: az 1790 júniusában, 35 év után először összeült diétán hozott törvénnyel megalakították a Művelődési Bizottságot, amelynek feladata a „nemzeti nevelés általános elvei rendszerének” kidolgozása volt. Ettől kezdve az oktatáspolitikai udvar-diéta kettős erőterében alakult, ahol 1848-ig rendre az udvar akarata érvényesült. Ennek következtében az 1790-es évek és főként a reformkor oktatáspolitikai elképzelései¹³⁶ csak kevésbé tudták befolyásolni az oktatás „felségjogon” kialakított intézményi rendszerét és a hozzá kapcsolódó iskolázás gyakorlatát.

Az intellektualizálódás fentiekben vázolt kezdeti szakaszának társadalomtörténeti következményeit az alábbiakban látjuk:

1. Egyre hosszabb időt vett igénybe az értelmiségi tevékenységi körökre való felkészülés, és ezt az időszakot sajátos intézményen belül, iskolai kortárs-csoportban töltötték el a fiatalok. Ez a körülmény a szocializáció új formáját eredményezte: a klostrom, a céhes műhely vagy a főúri udvar helyett immár ebben a modern társadalmi intézményben csiszolódott össze mentálisan a számban jelentősen kibővülő modern intellektuális réteg.

2. A felsőbb tanulmányok megkezdése, és a fokról fokra történő továbbhaladás, valamint az iskolai eredményesség általában a különböző szülői-családi erőforrások koncentrációját igényelte, ami az iskolázás tudatosan alakított gyakorlatát fejlesztette ki.

3. A megsokasodó értelmiségi tevékenységi körök egyre inkább élethivatássá váltak, mivel a hosszú iskolai képzés egyre nagyobb státusz-várákozással járt együtt: a mind hosszabb tanulmányok mind több áldozatot követeltek, ami nem veszhett kárba a tanult emberek munkapiacán való érvényesülésről történő lemondással. Az intellektualizálódás kezdeti szakaszán ez lényegi ellentmondáshoz vezetett. Hiszen a felsőbb iskolázottság közvetlen munkaerőpiaci értéke, korabeli szóval „kenyérkereseti” hasznosíthatósága nem állt arányban az ilyen kvalifikációt megkövetelő álláshelyek kínálatával.¹³⁷ Ugyanakkor a közhivatalviselés 1844-ig elvileg

¹³⁶ Bényei M.: i. m.

¹³⁷ Vörös K.: i. m. 17–18., 20.; Heckenast G.: i. m. 439.

rendi alapú nemesi kiváltság volt, ami szegmentálta az iskolázottak munkapiacát: nem minden, amúgy megfelelő iskolázottságú ember kerülhetett mindegyik értelmiségi álláshelyre. Ami közvetve a nemesi jogállású személyek nagyobb iskolázási esélyét eredményezhette, ugyanakkor már korán felvetette és – korszakunkon túl is még jó ideig – fenntartotta az úgynevezett szellemi proletariátus rémét, ami a tanult, de állástalan vagy alacsony presztízsű státuszban levő, főként első generációs értelmiség politikai radikalizmusától való félelmet jelentette.

Az értelmiségi szerepköröket ellátó társadalmi csoportok kialakulásának, rekrutációjának, illetve önreprodukciónak kutatása – az iskolázottsági követelmények egyre erőteljesebb érvényesülése miatt¹³⁸ – eredményesen végezhető, ha a felsőbb (középiskolai és felsőfokú) oktatás diákjainak a társadalmi összetételét megvizsgáljuk. A kvalifikációs funkció miatt kialakított oktatási regisztrációnak köszönhetően a diákság családi-társadalmi-települési körülményeire vonatkozóan tömegesen készültek és maradtak fenn egységes szempontú források. E források feldolgozásával lehetségessé válik a rendi társadalomszerkezet polgárvá alakulásának tanulmányozása egy fontos szerkezeti-intézményi vetületben.

A felsőbb oktatásnak az alkalmazásra kvalifikáló funkciója mellett más fajta markáns társadalmi feladatköre is létezett: azok képzéséről van szó, akik a „tanulás által nem kenyértudományra, hanem inkább oly életműveltségre céloznak, mely által a polgári életnek állásokhoz képest minél több körülményekben kitűnő és igazán hasznos tagjaivá lehessenek”.¹³⁹ Ezt a *műveltségi* szerepkört módszeresen eddig még nem igazán kutatták.¹⁴⁰ Ebben az értelemben az iskolázottság, mint műveltség szellemi és szimbolikus eszköz, olyan erőforrás, amely összetett társadalmi-társas szerepkörök sikeres betöltéséhez szükséges. Minden bizonnyal ilyennek tekinthetjük a képviselő és a közszereplés kultúráját, a közügyekben való megnyilatkozás kompetenciáját, és ez volt az értelmi cenzus, a politikai hatalomban való részvétel privilégiumának az intellektuális alapja is. Ez az alap másfelől közös tudás, azonos nyelv, azaz sajátos kultúra is, melyet a hosszú tanulmányi idő alatti szocializáció eredményez. Az oktatás műveltségi szerepköre az iskolázás-iskolázottság empirikus történeti vizsgálatában új és ígéretes kutatási szempontot jelent tehát.

138 Vörös K.: i. m. 16.; V. Windisch É.: i. m.

139 Galgóczi K.: i. m. 11.

140 Sasfi Csaba: Helybeli diákok a keszthelyi gimnáziumban 1806–1849. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok* 1990. Szerk. Turbuly Éva. Zalaegerszeg, 1990. (Zalai Gyűjtemény 31.) 121–164., 121–132.; Bácskai Vera: A polgárság iskolázási stratégiája Pesten a 19. század első felében. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Bp. 1999. 503–508., 503–504.

CSABA SASFI
THE SPREADING OF ADVANCED SCHOOLING IN HUNGARY
IN THE LATE FEUDAL SOCIETY

The study treats the social context of advanced schooling of the late feudal period, with especial regard to careers the classical studies made possible, which the longer they lasted the more willingness to sacrifice they required. Primarily, it examines the orientational horizon of long-continued education. Therefore, those occupations occurring in the late feudal society are presented, which demanded more or less advanced education, and for which officially issued school certificates were requirements as ordained by provisions of law. These problems are interpreted in the study as the historic process of intellectualisation of occupations. In other terms, it meant a process through which the score of knowledge of certain occupations and professions became specialized, systematized and recorded in written form, resulting in new methods of acquisition and conveyance of knowledge. They gave birth to the spreading of modern schools of teaching and training, because "culture of education" implied more wide-ranging and more effective ways of conveying knowledge and erudition than before. Subsequently, it is presented to what extent the intellectualisation advanced the reproduction of feudal society and to what extent and in which forms it furthered the modern principle of merit to prevail. To sum it up, it can be stated that the increasing spheres of intellectual activity became rather professions, due to the long schooling. At the same time, the holding of public office remained a privilege of nobility in principle until 1844, which segmented the labour market of the educated: not every man could obtain a white-collar position, who was adequately educated, and it resulted indirectly in the better prospects for education of the noble. Moreover, long and successful studies – mainly earning a university degree – ensured prestige similar to feudal privileges to commoners in form of the state *honorator*. In other words, as advanced schooling was regarded as a merit, it contributed to rising in rank in a widening circle even within the frames of late feudal society.

Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban

Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia

Gömbös Gyula miniszterelnök első hivatalos külföldi útja 1932 novemberében az Örök Városba vezetett. Programon kívül és mindenféle előzetes bejelentés nélkül ellátogatott a Palazzo Falconieribe, a *Collegium Hungaricum* otthonába is. Sajtófőnökének jóval későbbi, de minden bizonnyal szavahihető emlékezése szerint: „Szinte megütközéssel beszélte el, hogy míg az intézet egyik emeletén a művésznövendékek félig vagy sehogysem felöltözött női modellekkel hancúroztak, a fölöttük lakó kispapok zavartan és méltatlankodva igyekeztek elmélyülni a breviáriumukba. Nem éppen épületes környezet a papnövendékek számára. Az intézet igazgatóját pedig késő délben a fürdőszobájában találta a miniszterelnök. Van fogalmatok: XIII. Leó pápa – illetve akkor még Pecci Gioacchino Vincenzo kardinális – hatalmas márványoslopos és márványmedencés fürdőmedencéjének langyos vizével locsolgatta a maga nem éppen esztétikus formájú »bájjait«. Tudtuk, hogy ettől a perctől kezdve Gerevich Tibornak még a nevét sem lehet kiejteni előtte.”¹

Gömbös Gyula bizonyára nem találta hangulatosnak és nem tartotta szórakoztatónak ezt a meglehetősen valóságsgazú helyzetet, az emelkedettséget és a földhöz ragadtságot egyszerre tükröző, a Francesco Borromini tervezte palota szelleméhez azonban nagyon is illő barokk életképet. Megjelenik minden ezen a freskón: a pucér modellekkel, mint a nimfákkal enyelgő művész-csemeték, az égbe révedő, imáikba belemerülő papnövendékek, és végül az elhízott, élvhajhász Bacchus, a Gonosz megtestesítője. Azaz a meglepett, mit sem sejtve boldogan lubickoló Gerevich Tibor. Aki – Gömbös szerint – nem való ebbe a térbe. Kilóg a környezetéből, nem illik a csupa-márvány fürdőhelyiségbe. De a *Collegium Hungaricum*ba se. Abba az épületbe, ahonnan Pecci bíboros 1878-ban a pápaválasztásra indult, hogy aztán XIII. Leóként a 19. század végének és a 20. század első három esztendejének nagy hatalmú egyházfőjeként váljon ismertté. Mit keres akkor itt egy bohém és felelőtlen tudós? – kérdezhetette a protestáns miniszterelnök a mélyen hívó, katolikus – kiváló egyházi kapcsolatokkal bíró – Gerevichre utalva.

---

1 Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. Szerk., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta, az annotált névmutatót összeáll. Gergely Jenő. Bp. 2004. 162.

A miniszterelnök haragját érzékelve azt gondolhatnánk, hogy Gerevich Tibor semmilyen szerepet sem játszott ezután a Római Akadémiává átkeresztelt *Collegium Hungaricum*-ban, általánosabban az olasz–magyar kulturális külkapcsolatok alakításában.

Mégsem így történt. (Húsz, harminc vagy negyven évvel később bizonyára így történt volna.) A 20. század egyik legnagyobb művészettörténésze, miniszterelnöki neheztelés ide vagy oda, a továbbiakban is meghatározta a magyar művészettörténetet és a magyar művészek olaszországi – tágabban: európai – bemutatkozási lehetőségeit. Sok irigye, jó néhány haragosa, de számos tisztelője is volt, utóbbiak különösen a hölgyek körében. A Gömbös-látogatást megelőzően is többször támadták már, rendszerint a miniszterelnökéhez hasonló vádakkal illetve őt: elhanyagolja a gondjaira bízott római Collegiumot, nem törődik annak adminisztrációjával és – főleg – pénzügyeivel, a költségvetésben meghatározott kereteket messze túllépve gazdálkodik. Gerevich mindezen rohamokat visszaverve, és valamennyi ütközetből győztesen került ki. Befolyását megtartotta, sőt, még növelte is. Egészen 1944-ig. De még ezután is azon kevesekhez tartozott, akik a két világháború közötti időszak neves, iskolateremtő bölcsészprofesszorai közül megtarthatták katedrájukat. A nagy tisztogatások és 1948–1949 után is, 1954-ben bekövetkezett haláláig. Annak ellenére, hogy a *Szabad Nép* – oly sok tudóstársához hasonlóan – 1945-től őt sem kímélte, az olasz fasizmus szekértolójának bélyegezte. A *Magyar Kommunista Párt* pedig 1947. júniusi, a felsőoktatási reformról készített tervezetében az egyetemről feltétlenül eltávolítandó tanárok között sorolta fel az ő nevét is.²

Mindebben, a rendkívüli tehetség mellett, nyilván fontos szerepet játszott az az életvitel és -szemlélet, amely annyira jellemző volt Gerevichre, és amely oly sokban táplálkozott olaszországi élményeiből, az olasz gondolkodásmód és habitus részbeni átvételéből. Többek között a Gömbös-affér és az ezt megelőző támadások is ennek következményei voltak. No meg annak, hogy mégiscsak olyan intézményeket és szellemi műhelyeket hozott létre, amelyek – minden, félig-meddig talán jogos szemrehányás dacára – a két világháború közötti időszak magyar művészetében kiemelkedő, tudományos életében pedig előkelő helyet foglaltak el. A *Római Magyar Történeti Intézetet*, majd a *Collegium Hungaricumot*: a későbbi Magyar Akadémiát. Továbbá az általa vezetett *Kereszténységészeti* (1930-tól: *Művészettörténeti és Kereszténységészeti*) *Intézetet*, ahonnan száznál több művészettörténész és régész került ki a keze alól. Olyanok, akik a 20. század nyolcvanas éveiiig meghatározták e szakmák fejlődését. Gerevich ügyesen és eredményesen „menedzselte” a tanítványait, akiknek az Intézet 1942-ig 72 kötetben jelentette meg – javarészt doktori – dolgozatait.³

2 N. Szabó József: Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945–1946). *Magyar Tudomány* 106(1999) 977–989.; Borsodi Csaba: Az egyetem a XX. század második felében 1945–2002. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002. Szerk. Szögi László. Bp. 2003. 318.

3 Ld. A budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténységészeti Intézetének dolgozatai. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Írták tanítványai. Bp. 1942. 293–295.

Mindemellett számos olyan pozíciót töltött be, amely a magyar tudományos eliten belül is kitüntetett szerepet biztosított számára, a magyar–olasz kulturális kapcsolatoknak pedig az egyik – ha nem „a” – legjelentősebb szorgalmazójává és irányítójává emelte. A korszak végén az esztergomi *Keresztény Múzeum* igazgatója, a *Szent István Akadémia* és a *Magyar Tudományos Akadémia* rendes tagja (az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottságának elnöke [1937–1940], illetve ügyvezető alelnöke [1940–1944], Művészettörténeti Bizottságának elnöke [1941–1944]), több külföldi akadémia tagja, az *Országos Egyházművészeti Tanács* világi elnöke, a *Műemlékek Országos Bizottságának*, az *Országos Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak*, valamint a *Corvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesületnek* az elnöke, a *Nemzetközi Művészettörténeti Bizottságnak* állandó titkára, az ekkoriban művészeti és tudományos érdemekért adható legmagasabb magyar elismerés, a Corvin koszorú, illetve számos külföldi kitüntetés tulajdonosa volt.⁴

A római Magyar Akadémia és a római iskola kapcsolatával, az Akadémia történetével többen is foglalkoztak az utóbbi esztendőekben, jómagam is írtam néhány tanulmányt erről.⁵ Azzal viszont annál kevesebben, hogy miért éppen Gerevich volt a megfelelő ember a megfelelő helyen. Illetve, megfordítva: miért gondolták sokan azt, hogy – tagadhatatlan kvalitásai dacára – nem képes maradéktalanul ellátni a Rómában ráruházott feladatokat. A következő – átkötő szövegekkel kísért – dokumentum-összeállításban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Gerevich és a magyar kulturális külpolitika érdekeinek találkozása

Az 1895-ben Fraknói Vilmos alapította, 1913-ban a *Magyar Tudományos Akadémia* kezelésébe került *Római Magyar Történeti Intézet* az első világháború kitörése, majd Olaszországnak 1915-ben az Antant melletti – tehát az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni – háborúba lépése következtében beszüntette működését. Az őszirózsás forradalom után a köztársasági kormányzat – nemzetközi elszigeteltsége miatt – már 1919 januárjában úgy vélte, hogy kulturális és politikai szempontból egyaránt szükséges a háború előtti kulturális kapcsolatok újbóli felvétele. Különösen fontosnak tartották a *Római Magyar Történeti Intézet* újjáala-

4 A Gerevich Tibor-életrajz és a vele kapcsolatos kutatások hiányára utal, hogy az újabb lexikonok adatai között is ellentmondások találhatók Gerevich tisztségei betöltésének kezdetét és végét illetően, pl. az esztergomi Keresztény Múzeum esetében. Vö. Gerevich Tibor. In: Új magyar életrajzi lexikon. II. D–Gy. Főszerk. Markó László. Bp. 2001. 981–982.; [élp]: Gerevich Tibor. In: Magyar múzeumi arcképcsarnok. Főszerk. Bodó Sándor–Viga Gyula. Bp. 2002. 311–312.; Keresztény Múzeum. In: Magyar Katolikus Lexikon. VI. Kaán–kiz. Főszerk. Dr. Diós István. Bp. 2001. 587–590.

5 A legutóbbi összefoglaló kötet tanulmányait Beke Margit, Csorba László, Hetényi Ágnes, P. Szűcs Julianna és Ujváry Gábor jegyezték, ld. Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995). Szerk. Csorba László. Bp. 1998.

kítását, hiszen ennek „révén a szigorúan vett tudományos érdekek ápolása mellett alkalom kínálkozik arra is, hogy a magyarság felől általában a művelt nyugat számára megbízható tájékoztatás nyújtassék”.⁶ Ekkor merült föl először Gerevich Tibor római kiküldetésének terve. Tudták róla, hogy fiatalemberként, magyar állami ösztöndíjjal, hosszabb időt töltött Olaszországban. Itt kötött életre szóló barátságot a nagy hatalmú, később államtitkári rangban dolgozó tudóssal, Arduino Colasantival. A *Direzione Generale per le Antichità e Belle Arti* osztályfőnökével, aki egyben az olasz közoktatási minisztérium hivatalos művészettörténeti folyóiratának, a *Bellettino d'Arte*-nek is szerkesztője volt. (Gerevich 1912-ben vele közösen írt tanulmányt a Pálffy-gyűjtemény itáliai képeiről a *Rassegna d'Arte*-ben, ahol már 1906-tól megjelentek írásai.)⁷

A kultuszminisztérium ezért javasolta Gerevichet – aki sok tudós barátjához hasonlóan a Károlyi-rezsimhez, minden ellenérzése dacára még lojális volt, a Tanácsköztársasággal viszont már ellenségesen állt szemben – a *Római Magyar Történeti Intézet* igazgatójának. Joggal gondolták azt, hogy „egyéni tulajdonságain felül az olasz szakkörökkel való személyi összeköttetései is mindenképpen alkalmassá teszik e szerepre”. Az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottsága 1919. február 14-i ülésén tárgyalta a minisztérium átiratát. A Bizottság „a miniszternek oly határozott szándékával állt szemben, hogy nem foglалhatott ellene állást, mert ellenkező esetben csak azt érte volna el, hogy a miniszter az állást mégis betölti, az intézetet pedig elvonja az Akadémia vezetése alól”. (Ugyanez a bizottság egyébként 1923-ban sem támogatta egyértelműen Gerevich jelölését.) Végül is a kinevezés nem valósult meg, „a tanácsköztársaság bukása után pedig az [akadémiai] elnökség egy felterjesztésében az ügynek függőben tartását kérte”.⁸

A trianoni békeszerződés következtében az olasz állam tulajdonába került a *Római Magyar Történeti Intézet* épülete, amelynek visszaszerzését már a húszas évek elején megkísérelték.⁹ Ennek érdekében Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, 1921 végén beadvánnyal fordult az olasz közoktatásügyi miniszterhez, majd 1922 januárjában kijelentette: római „működésünk igazi bástyája [...] a Római Magyar Történeti Intézet lesz.” Az Intézet újjáalakítása kapcsán a – hajdani Monarchia kulturális és szellemi javainak és örökségének felosztásáról szóló – béketárgyalások eredményes szakértője, Gerevich Tibor neve ismét felmerült. Az Akadémia előterjesztésére a minisztertanács 1922. május 5-i ülése hozzájárult Gerevich Rómába küldéséhez, annak érdekében, hogy „a Római Magyar Történeti Intézet s a modenai Corvin-kódexek ügyében az olasz illetékes körökkel tárgyalást folytasson”. Gerevich római föllépése és stratégiája igen sikeres

6 Ld. A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Akadémiai Értesítő 30(1919) 109.

7 Genthon István: Gerevich Tibor (1882–1954). Művészettörténeti Értesítő 4(1955) 123–124. Gerevich irodalmi munkásságáról ld. Gerevich Tibor irodalmi munkássága. Összeáll. Pálinkás László–Heincz Katalin–Hegedüs Alice. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára i. m. 279–292.

8 A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei i. m. 109. és Jelentés a M. Tud. Akadémia 1919. évi munkásságáról. Akadémiai Értesítő 31(1920) 9–10.

9 Jelentés a M. Tud. Akadémia 1921. évi munkásságáról. Akadémiai Értesítő 33(1922) 82.

volt. A külpolitika és a kultúrdiplomácia – Bethlen István miniszterelnök és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter kiváló kapcsolatai révén a húszas években megvalósuló – harmonikus együttműködésének példáját mutatta. (Igaz, hogy Gerevich Tibor esetében nyilvánvaló volt a külügy- és a kultuszminisztérium hasonló céljainak és eredményes kooperációjának oka. Hiszen a külügyminisztérium politikai hírszerző osztályát akkoriban testvére, Gerevich Zoltán vezette...) ¹⁰

Gerevich Tibor ügyes taktikáját, személyes kapcsolatainak a közügy érdekében (is) történő felhasználását jól szemlélteti az az 1922. augusztus 7-én, Rómából küldött levél, amelyben arról tájékoztatta a nemrégiben hivatalba lépett minisztert, Klebelsberg Kunót, „hogy a tegnapi [olasz] minisztertanács – amint bizalmas úton értesülök – feloldotta zár alól a római magyar történeti intézet épületét és könyvtárát. Az eredmény nemcsak azért öröndetes, mert a magyar állam visszakapja ezt az értéket s a magyar tudomány birtokba veheti ezt a fontos várát, hanem azért is, mert a volt központi hatalmak hasonló intézetei közül mi kapjuk elsőnek a magunkét vissza, aminek azt hiszem, a nemzetközi tudományosság szempontjából nagy morális hatása lesz, s amellett talán hozzájárul Magyarország külföldi presztízsének gyarapításához is. Fontos az is, hogy a házat és könyvtárát ellenszolgáltatás nélkül adják vissza [...]. Ezen a ponton hosszú és nehéz tárgyalásaim voltak. Általam szélessen kiépített stratégiával lehetett csak a célt kivívni, [...] mert az intézet s illetve az épület visszaadása nem kevesebb mint négy minisztérium (közokt[atási], ipari, pénzügyi, kincstári) illetékessége alá tartozik. Eredményt csak úgy tudtam elérni, hogy felülről lefelé dolgoztam. Mielőtt a szakminisztériumokba mentem volna, felkerestem Don Sturzt és Nitit, akikkel régebbi összeköttetésem volt. Don Sturzt azért, hogy mint a kat[olikus] néppártnak teljhatalmú vezére az ő pártjához tartozó közokt[atási] miniszterre gyakoroljon nyomást. Míg Nittinek egyik legbensőbb politikai híve a jelenlegi kincstári miniszter, s bizalmasa és volt munkatársa az ügynek előadója az ipari minisztériumban. Mindegyik részére külön pro memoriát is készítettem. A jóvátételi bizottság elnöke viszont jó barátja Colasantinak. Colasanti általában elképzelhetetlenül sokat segített barátságával és buzgó utánjárásával. [...] Hátra van még a királyi dekrétum kiállítása és aláírása, de ez már csak formalitás, amit azonban lehetőleg kívárok s résen leszek, nehogy valami közbejöjjön. Azért kérek is alázatosan, méltóztass odahatni, hogy a sajtó tudomást ne szerezzen az ügyről mindaddig, míg a királyi dekrétum a zsebünkben nincs, mert esetleg az utódállamok zavart okozhatnak s részt kérhetnek az épületből”. ¹¹

10 *Vitéz Nagy Iván*: Magyar diákok külföldi egyetemjárása. In: A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve 1936. Szerk. Martonyi János. Bp. 1936. 21.; *Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai. Bp. 1974. 253. – Gerevich kiküldéséről: Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 27 – 1922. máj. 5-i ülés, 73. napirendi pont. – Berzeviczy 1922. januári leveléből idéz, a Gerevich testvérekről, valamint az olasz–magyar kulturális kapcsolatok húszas évek eleji fejlődéséről és ebben a külügyminisztérium politikai hírszerző osztályának szerepéről ír: *Pritz Pál*: Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében. Századok 128(1994) 1078–1116.

11 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (= OSZKK) Levelestár. Gerevich Tibor Klebelsberg Kunónak 1922. aug. 7-én.

Gerevich mindenekelőtt tehát jó barátja, Arduino Colasanti – aki ekkor már az olasz állami gyűjtemények főfelügyelője volt – segítségével, intrikákba is szívesen belebocsátkozva harcolt az épület visszaszerzéséért. Bizonyára sokak által emlegetett szónoki tehetségének is komoly szerep jutott a tárgyalásokon. A debatteri készségéről legtöbbet emlegetett történet Ipolyi Arnold rendkívül becses és értékes hagyatékához (az esztergomi *Keresztény Múzeum* későbbi törzanyagához) kötődik, amelyet Gerevich a románok bevonulása előtt, 1919. január elején menekített Nagyváradról Budapestre. A Romániával a gyűjtemény tulajdonjogáról 1923-tól a párizsi Jóvátételi Bizottság előtt folytatott nemzetközi pereskedést végül – nem utolsósorban Gerevichnek köszönhetően – 1926-ban Magyarország nyerte meg.¹² Amikor román tárgyalópartnere a győztesek jogán követelte vissza a hagyatékot, Gerevich csak annyit jegyzett meg: Uram, Ön a háború végéig az Osztrák–Magyar Monarchia főhadnagya volt. Akkor most ki is győzött?¹³

Gerevich 1922-es római küldetése is teljes sikert hozott. Antonio Anile olasz közoktatásügyi miniszter már tíz nappal Gerevich imént idézett tudósítása után, 1922. augusztus 17-én értesítette Klebelsberg Kunót a *Római Magyar Történeti Intézet* épületének zárlat alóli föloldásáról, s kifejezte abbéli reményét, hogy a két állam közötti, hagyományos történeti és művészeti összeköttetések hamarosan ismét följújthatóak lesznek. Gerevich kultúrdiplomáciai tevékenységének hamarosan megvolt az egyéni hasznot hozó eredménye is: 1923 tavaszán a *Magyar Tudományos Akadémia* – igaz, hogy nem egységesen, hanem öt szavazattal három ellenében – őt jelölte a visszakapott intézet igazgatójának. A javaslatot a legtöbben örömmel fogadták. Gerevich munkáltatója, a *Magyar Nemzeti Múzeum* nyilván azért, mert e fontos pozícióra egyik tisztviselőjét küldték ki. „Gerevich Tibort a Magyar Nemzeti Múzeum úgy egyéni tulajdonságainál, mint széles látókörű tudományos képzettségénél fogva, nem kevésbé az olasz tudományos és művészeti vezető körökkel való régi kapcsolataira való tekintettel, a szóban forgó állásra felette alkalmasnak találja.”¹⁴

12 Prokoppné Stengl Marianna: Az esztergomi Keresztény Múzeum története. Esztergom, 1978. 11–13. – Az Ipolyi-gyűjtemény kisebb része a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Kereszténység-tudományi Intézetébe került, ld. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (= ELTE Lt.) 8/a. 31. köt. 1926. ápr. 20-i VI. rendes ülés.

13 Legutóbb erről: *Lelkes Péter*: A tudós, aki szabadságoltatta a sereget. Ötven éve halt meg Gerevich Tibor, a legendás művészettörténész. Népszabadság 2004. jún. 12. 10.

14 MOL K 726 – 1923–290., valamint MOL K 726 – 1923–183., ill. *Fráter Jánosné*: i. m. 253. – Gerevich 1928-ban írott Curriculum vitae-je (MOL K 726 – 1928–1010.) szerint: „szül[etett] 1882. június 14-én Máramarosszigeten. Egyetemi tanulmányait a budapesti és a berlini egyetemen végezte. Majd hosszabb tanulmányúton volt Német-, Francia- és Olaszországban, Belgiumban és Hollandiában. 1907-ben a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába lépett. 1910: a budapesti tudományegyetem magántanára. 1922 [mint láttuk: valójában 1923]: a római Magyar Történeti Intézet igazgatója. 1924 óta egyúttal a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanára. 1928: a római egyetem a magyar történelem és irodalom rendes tanszékére hívta meg, azonban budapesti tanszékét tartotta meg. A Magyar Tudományos Akadémia lev[elező] tagja, a Sz. István Akadémia r[endes] tagja. Alelnöke a Korvin Mátyás magyar–olasz Egyesületnek, titkára az Orsz[ágos] Régészeti Társulatnak. Szerkesztője az Orsz[ágos] Rég[észeti] Társ[ulat] Évkönyvének, társszerkesztője a »Corvina« c. olasz nyelvű

A Római Magyar Történeti Intézet élén

Gerevich már a Történeti Intézet igazgatójaként is csak az év kisebb részét töltötte Rómában, általában négy-öt hónapot. A későbbiekben ellene fölhozott vádakban éppen ez volt ellenfeleinek az egyik legfontosabb és legnyomósabb érve. E néhány hónap során viszont – éppen az előbbiekben bemutatott kiváló kapcsolatairól – a Történeti Intézetet Róma külföldi intézetei között ismertté és megbecsültté tette, magyar állami ösztöndíjasainak tudományos munkáját élénk figyelemmel kísérte és irányította. Nevelési módszere egyszerű, de annál hatásosabb volt. Arra biztatta a kiérkező fiatalokat, hogy ottlétük kezdetekor ne elsősorban a kutatással és elvont tudományos kérdésekkel foglalkozzanak, hanem igyekezzenek minél jobban megismerni és élvezni az olasz életet. Úgy, ahogyan ő is teszi. Supka Magdolna ösztöndíjas kint tartózkodása után hat évtizeddel így emlékezett vissza Gerevich tanácsaira: „Én az egyetemen Gerevich Tibor professzornál végeztem ezt a [művészettörténet] szakot, s egyszer ösztöndíjat is kaptam Olaszországba, második szakom ugyanis az olasz nyelv volt. Mielőtt elutaztam, a professzor ezt mondta: Eszébe ne jusson a könyvtárakat bújni, azt be lehet utólag is hozni. Nézze az életet. Az utcát. Üljön be kiskocsmákba, beszélgessen az emberekkel. Akit nem érdekel az olasz élet, az ne menjen olasz szakos művészettörténésznek.”¹⁵

Maga Gerevich pedig így írt erről, nem sokkal a Történeti Intézet újjáalapítása után barátjának, Hóman Bálintnak – aki ekkor nemzeti múzeumbéli főnöke is volt: „Az intézeti tagok rendszeresen dolgoznak, mindegyiket ráhelyeztem a maga sínjére. Ketten járnak egyetemre, hol 2–3 magasabb collegiumot hallgatnak, ami az olasz nyelvismeret szempontjából is jót tesz; másik kettő a most alapított vatikáni levéltári intézet hallgatója. Délelőttönként levéltárban, könyvtárban, múzeumban kutatnak, s amellett rendszeresen olvastatom őket. Nem akarok belőlük egyszerű akta- vagy műemlékközlőket, kaptafára dolgozó cédlázókat képezni, hanem a felkutatott anyagban témák és problémák felismerésére, az anyag belső feldolgozására serkentem s gyakori megbeszélésekkel vezetem őket. Már az első hetekben örömmel látom, hogy azokból is (Lukcsics, Artner) ki lehet váltani a mélyebb tudományos gondolkodást, akik ilyenre nevelve és szoktatva nem voltak. [...]

Járatom őket múzeumba, képtárba, hova azonban két hétig nem engedtem őket, hogy séta közben, spontán ismerkedjenek meg előbb a műemlékekkel, s nem elskatulyázza; betértünk a templomokba, hogy eredeti helyükön lássák

---

folyóiratnak. Tagja volt a párizsi magyar béke delegációnak. Tagja volt Olaszországban több nemzetközi jurynek, s számos előadást tartott Olaszország különböző városaiban főként a magyar művészetről. Miniszteri biztos volt az 1926. firenzei grafikai és az 1928. firenzei könyvkiállítás magyar csoportjának, s részt vett több olaszországi képzőművészeti kiállítás rendezésében. A II. oszt. magyar érdemkereszt legfelsőbb kitüntetésében részesült. Az olasz koronarend parancsnoka. A pápai jubileumi arany érdemkereszt tulajdonosa.”

¹⁵ *Supka Magdolna* előadása Piliscsában, a Katolikus Egyetemen.

Ld. www.mmakademia.hu/ab/3/308.php

előbb a képeket s ne higgyék, hogy a festészet a képtárak kedvéért van. [...] Két-szer hetenként egymás között is kötelező az olasz beszéd; ilyenkor minden magyar szóért 2 soldo büntetés jár az intézeti boralap javára, amelyről sajnálattal vegyes örömmel állapíthatom meg, hogy még igen szerény.

Havonta egyszeri közös megbeszéléseket rendszeresíttek. Ezeken minden intézeti tag beszámol munkájáról, előadja kutatási aggályait, könyvderiderálást, a munka további perspektíváját. Ha szükséges megfésülöm, sőt megkefélem őket. Módszerüket, felfogásaikat igyekszem tudományosan összehangolni, azt szeretvén elérni, hogy egyénenkinti munkájuk ne legyen mozaikszerű, valamennyiüket magasabb szempont fogja össze, közös célkitűzés felé haladjon, amiből idővel ki kell alakulnia a római intézet tudományos és szellemi egyéniségének: egy új hangnak az itteni külföldi intézetek koncertjében s új hangnak a magas szellemi életben is.”¹⁶

Gerevich ezen elképzeléseit főként azok osztották, akik már fiatalon komoly tudományos teljesítményeket mutattak fel, és a Klebelsberg Kuno irányította magyar kultúrpolitika alakításában is fontos szerepet kaptak. Ők vele együtt többnyire az Eötvös Collegium „nagy nemzedékéhez” tartoztak, vagy vele nagyjából egyidősek voltak. Érthető módon – ahogyan ez oly sokszor megtörtént már és megtörténik napjainkban is a magyar tudományos és művészeti életben – helyet követeltek maguknak, igyekeztek elfoglalni a jórészt még az idősebb nemzedék birtokolta kulcspozíciókat. Talán a legszembetűnőbben éppen a külföldi magyar intézetek esetében sikerült ezt elérniük. Rómában Gerevich és később Koltay-Kastner Jenő, Berlinben Gragger Róbert, majd Farkas Gyula, Bécsben az „öregúr”, Károlyi Árpád mellett a Történeti Intézetet a gyakorlatban irányító Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc és Miskolczy Gyula (utóbbi kettő később ténylegesen is igazgató lett) valamennyien az Eötvös Collegium diákjai voltak. Fő céljuk nem a társadalom megváltoztatása, hanem szakmájuk megújítása volt. Általában konzervatív reformerek voltak. 1882 és 1894 között születtek, 1904 és 1919 között végeztek, s mindnyájan viszonylag fiatalon futottak be karriert. A náluk néhány esztendővel idősebb Klebelsberg Kuno már minisztersége előtt, a *Magyar Történelmi Társulat* elnökeként is számított rájuk, minisztersége idején pedig rájuk építette nagyravágyó és részben meg is valósult elitképzési programját és kulturális külpolitikáját. A velük egykorú, szinte mindegyikükkel barátságot ápoló Hóman Bálint ugyanígy bízott bennük, könyvtár-, majd múzeumigazgatóként, illetve a kultuszárca – szellemi és fizikai értelemben is – tekintélyes, nagy hatalmú vezetőjeként. „A mi nemzedékünk az első csatársorba került – értékelte e helyzetet 1926 tavaszán minden idők egyik legkiválóbb magyar kulturális menedzsere, a berlini tudományegyetem Magyar Intézetét és az ottani *Collegium Hungaricumot* vezető Gragger Róbert. – Vagyunk néhányan, Hóman, Szekfű, Gerevich, akiket nemcsak közös törekvések, hanem igaz barátság fűz össze. Mindnyájan érezzük a nagy felelősséget és én bízva bízom, hogy tízévi további

16 OSzKK Fond 15/579. Gerevich Tibor Hóman Bálinthoz. 1924. márc. 27.

megfeszített munka után a következő generációknak nem lesz okuk nekünk szemrehányást tenni.”¹⁷

Graggernek, aki Gerevichhez hasonlóan ki nem állhatta az életidegen, kizárólag az „emelkedett, magas tudománynak” élő, elefántcsonttoronyba zárkózó szobatudósokat, már csak néhány hónapja maradt hátra e sorok papírra vetése után. Ám mind ő, mind az előbb felsoroltak, neves és ismert tudósai, egyben pedig meghatározó kultúrpolitikusai voltak a két világháború közötti időszaknak. Nem véletlen, hogy sokan irigykedtek rájuk, hiszen rendszerint negyvenedik életévük előtt kerültek vezető tisztségbe. Mindez pedig szokatlan volt a Szekfű által mesterien jellemzett „neobarokk társadalomban”.

Gerevich igazgatóságát is többen megkérdőjelezték. Szmrecsányi Miklós püspök már 1925-ben arról értesült, hogy Gerevich lemondani készül, a munkáját titkárként segítő Tóth László pedig 1926 májusában „közbevetőleg és teljesen bizalmasan” érdeklődött Hómannál afelől, „hogy mi igaz abból, mintha [...] [Gerevichnek] az Intézet vezetése körül kellemetlenségei volnának a minisztérium, illetőleg az akadémiai bizottság részéről; erről itt szélteben-hosszában sutognak, de senki biztosat nem tud.”¹⁸ Ráadásul úgy tűnt, hogy nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezése is akadályozza igazgatói teendői ellátását.

A budapesti tudományegyetem bölcsész kara már 1921 novemberének végén határozott arról, hogy keresztény régészeti tanszéket állít föl, amelynek élére Gerevich Tibort hívja meg – tehát nem a szokásos pályázati úton kívánja betölteni az állást. A terv megvalósulását anyagi okok hátráltatták, ezért csak 1924-ben tértek vissza rá. A fakultás május 6-i ülésén döntöttek arról, hogy Gerevich kinevezését felterjesztik a miniszterhez, de csak abban az esetben, ha Gerevich – előzetes nyilatkozata alapján – elfogadja azt, és megvált a *Római Magyar Történeti Intézet* vezetői posztjától. Ugyanezen esztendő novemberében a Kormányzó kinevezte nyilvános rendes egyetemi tanárnak Gerevichet, aki 1925 januárjában bejelentette, hogy lemondott a római intézet igazgatóságáról.¹⁹ Ezt azonban Klebelsberg nem fogadta el, sőt, az 1925–1926. tanév második félévére szabadságolta őt. Ez komoly felzúdulást váltott ki a karban. Méhely Lajos többek aggodalmát fogalmazta meg, amikor 1925. március 5-én kijelentette: „A most felolvasott miniszteri leirat nyomtatékos tanúbizonysága annak, mennyire igazunk volt nekünk, akik a keresztény archeológiai tanszék felállítását és illetén betöltését elleneztuk.

A kinevezett új tanár éppen csak hogy letette a hivatalos esküt, máris szabadságra megy; most, amikor a szorgalmi idő derekán vagyunk!

Arról nem is szólva, hogy a kinevezett tanár régi állásának megtartásával nem teljesítette a Kar iránt kötelezően vállalt föltételt, nyilvánvaló, hogy vagy a római intézet, vagy az újonnan létesített tanszék, vagy pedig mind a kettő fölösleges.”

17 OSzKK Levelestár. Gragger Róbert Magyar Zoltánhoz. 1926. márc. 9.

18 OSzKK Fond 15/1506. Szmrecsányi Miklós Hóman Bálinthoz. 1925. jún. 3.; OSzKK Fond 15/1580. Tóth László Hóman Bálinthoz. 1926. máj. 21.

19 ELTE Lt. 8/a. 29. köt. 1924. máj. 6-i V. rendes ülés, ill. 30. köt. 1925. jan. 14-i III. rendes ülés.

Ezek után nem meglepő, hogy végül a fakultás egyhangúlag elfogadta Petz Gedeon azon indítványát, miszerint: „Mondja ki a kar, hogy elvárja dr. Gerevich Tibortól, hogy azt a feltételt, melyet a kar a meghívás előtt kikötött, teljesíteni fogja, és hogy azt az ígéretét, melyet a római intézet igazgatói állásától való megválására vonatkozóan tett, beváltja. Addig, amíg dr. Gerevich Tibor ny[ilvános] r[endes] tanár a kar ezen kívánságának eleget nem tesz, a kar a miniszteri leirat tudomásulvételét és az ügyben való további intézkedését függőben tartja.”²⁰

Egy jó hónappal ezután tárgyaltak ismét az ügyről. 1925. április 30-án Áldásy Antal dékán bemutatta Klebelsberg levelét, „melyben Gerevich Tibornak hozzá intézett kérvényére a római magyar történeti intézeti igazgatói megbízatásáról történt lemondását elfogadja, azonban további intézkedésig megbízza őt az intézet ideiglenes vezetésével és felügyeletével, oly módon, hogy ennek a megbízatásnak akként tegyen eleget, hogy az egyetemi tanszékből folyó teendőivel összeegyeztethető legyen”. Gerevich pedig kijelentette, „hogy bármily laza megbízatást csak akkor és oly mértékben fogad el, ahogyan ezt a kar helyesnek találja, mert működését teljesen tanszéke ellátásának akarja szentelni”. A kar megint csak Petz Gedeon javaslatával értett egyet – ismét csak egyhangúlag. Eszerint: „a tanszék érdekeinek szempontjából nem egészen megnyugtató, hogy Gerevich »további intézkedésig«, tehát szabatosan megállapított határidő nélkül, végezheti a római intézet igazgatását [...]. Azt javasolja, hogy a kar pontosan állapítsa meg a végső határidőt olyformán, hogy Gerevich szabadságolása után [...] véglegesen fejezze be római intézeti megbízatását és szept. 1-től kezdve kizárólag a karunkon levő keresztény archeológiai tanszékkel járó teendőinek éljen. Egyúttal megjegyzi, hogy Gerevich előzőleg kijelentette előtte, hogy a karnak egy ily értelmű esetleges intézkedését magára nézve készséggel elfogadja.”²¹ Bár Gerevich ígéretei ellenére a kérdés ezután sem oldódott meg, a két stallum összeférhetlensége többet már nem került szóba a kari tanácsuléseken.

Gerevich a tanszék és a római intézet élén egyaránt megtartotta a helyét. Elsősorban nyilván amiatt tehette ezt, mert a külföldi magyar intézeteket felügyelő miniszter, a „Klébi” – ahogyan barátai, de haragosai is becézték gróf Klebelsberg Kunót – terveiben kitüntetett szerepet kapott Róma. Klebelsberg Gerevichhez, de a húszas években még a legtöbb nyugat-európai politikai elemzőhöz hasonlóan is lelkesedett Mussoliniért, a gyorsan fejlődő, megújulni látszó, fasiszta Olaszországért. Bécsben és Berlinben a „magyar kultúra külföldi őrszemeiként” 1924-ben indultak a miniszter elitképzési céljait szolgáló és a legjobb értelemben vett kulturális propagandát megvalósító *Collegium Hungaricumok*. A következő helyszín mind Klebelsberg, mind pedig Gerevich elképzeléseiben Róma volt. Nem véletlenül, hiszen Magyarországot a legfontosabb nyugat-európai szellemi hatások egész történelme folyamán a német és az osztrák tartományok, valamint Itália felől érték, általában Bécs közvetítésével. Ahogyan azt a Klebelsberg után a korszak kultúrpolitikáját meghatározó Hóman Bálint,

20 Uo. 30. köt. 1925. márc. 5-i IV. rendes ülés.

21 Uo. 30. köt. 1925. ápr. 30-i V. rendes ülés.

az 1945-ben indexre került *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* (1931) című, kiváló külpolitika-történeti vagy inkább történetpolitikai esszéjében is kifejtette, akkor még a többirányú magyar tájékozódás szükségessége mellett érvelve. Természetesen Párizs sem maradhatott ki e sorból: ott is tervezték *Collegium Hungaricum* alapítását. Végül azonban „csak” egy tanulmányi központ jött létre 1927-ben, mivel a gazdasági világválság következtében ezt nem sikerült továbbfejleszteni. Nem maradt pénz a költségvetésben eredetileg szereplő tétel, a párizsi Collegium épületének megvételére.

A Collegium Hungaricum alapítása

A római *Collegium Hungaricum* alapítása politikai szempontból is fontos volt. A húszas évek közepén ugyanis Olaszország volt az első állam, amely Magyarország revíziós céljainak legalább részbeni jogosságát – ha még csak félig hivatalosan is, de – elismerte, s ezáltal lehetővé tette, hogy Magyarország kitörjön korábbi külpolitikai elzártságából. Gerevich számára pedig művészetpolitikai elképzeléseinek követésére kínált kedvező alkalmat a Történeti Intézettel szemben már nemcsak historikusokat, hanem egyéb tudományszakok képviselőit, mindenekelőtt művészeket fogadó Collegium létrehozásának eszméje. Hitvallása szerint ugyanis a modern művészet menny-föld-pokol hármasságában az avantgárdtól, különösen annak legmegvetettebb szláv és germán változataitól, a francia impresszionistákon keresztül vezetett az út az „új olaszokig”. Azaz az alvilágból a Paradísoba.²² A húszas években „futtatott” olasz művészek egyáltalán nem voltak konzervatívnak nevezhetők, az állam támogatását mégis bőségesen élvezték. Forma- és színviláguk legalább olyan távol állt az ízlésében a 19. század második felében megrekedt, egyik kedvenc festőjének a legfeljebb derék kismesternek vagy iparosnak nevezhető, jóindulattal is csak másodrangú Dudits Andort valló Klebelsbergétől, mint Gereviché az avantgárdokétól. Ennek ellenére – és éppen ez jelzi a miniszter államférfiúi nagyságát – a Gerevich szaktudására sokat adó, abban erősen bízó Klebelsberg hagyta magát meggyőzni. Sőt támogatta, hogy Gerevich művészetpolitikai elképzelései minél teljesebben megvalósuljanak. Ennek köszönhető a két világháború közötti magyar művészettörténet egyik legtöbbet tárgyalt, ám egységes stílusjegyeket alig-alig fölmutató irányzata, a római iskola létrejötte.²³

Gerevich római tervével kapcsolatosan örömmel újságolta 1927 elején: „Az Intézet új, nagyobb székhelyeül találtam más házat, többet is, XVI. századi mű-

22 P. Szűcs Julianna: A művészettörténész mint kultúrpolitikus. Gerevich Tibor vonzásai és válaszai. *Kritika* 1997. 2. sz. 27–29.

23 A római iskoláról: P. Szűcs Julianna: A római iskola. Bp. 1987. Ennek kissé rövidített, némileg módosított változata: P. Szűcs Julianna: A „római iskola”. In: Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában i. m. 95–126.; Zwickl András: A korszerű reprezentáció kísérlete – a római iskola. In: *Andrási Gábor–Putaki Gábor–Szűcs György–Zwickl András: Magyar képzőművészet a 20. században.* Bp. 1999. 96–101.

emléket, freskókkal stb. – szóval ami kell s lefőzzük Berlint.”²⁴ Klebelsberggel közös szándékainak kivitelezésére nagyszerű alkalmat szolgáltatott a miniszter 1927. március 15. és 18. közötti hivatalos római látogatása. Ennek legfontosabb célja Bethlen István közelgő olaszországi utazásának előkészítése és a Történeti Intézet kibővítése, *Collegium Hungaricum*má fejlesztése volt. A vizitet Gerevich készítette elő. „Miközben ezt a levelet írom, itt ül mellettem Tibor is – írta Tóth László intézeti titkár –, aki most jött az egyetemről Klébi fogadtatásának utolsó részleteit is tisztázva. Klébi előadása az egyetem aulájában lesz. Fasiszták fognak sorfalat állni, amikor bevonul, délszaki növények, s az egyetemen magyar zászló fog lobogni. Amikor holnap reggel 9-kor megérkezik, a vasútnál Fedele fogadja, le lesz filmezve. Szintúgy az egyetemi bevonulás is. [...] Csak még Mussolini hiányzik díszmagyarban az állomáson.”²⁵

A „római magyar történeti intézetet most a Magyar Tudományos Akadémia és a magyar állam közös erővel tartják fenn – mondotta Klebelsberg a római egyetem aulájában 1927. március 16-án, tiszteletbeli doktorrá avatásakor –, az én jelenlegi utazásomnak pedig egyik főcélja az, hogy ez intézménynek oly Collegium Hungaricum-má való kifejlesztését megtárgyaljam, mely nemcsak a múlttal foglalkozik, hanem az eleven jelent keresi és a magyar ifjúságot ide vezeti ebbe a fascizmus által csodálatos pezsgésbe hozott olasz életbe.” Mivel pedig Olaszország a térség „kimagasló nemzetévé” vált, nyelve hamarosan világnyelv lesz, ezért az olasz szakos magyar fiatalok itteni továbbképzése magyar szempontból is roppant fontos. Mellettük – Olaszország és Róma esetében értelem-szerűen és Gerevich intencióinak megfelelően – elsősorban művészek, de különböző tudományterületek képviselői is ösztöndíjat kapnak majd a *Collegium Hungaricum*ba. „Mint historikus nem becsülhetem le a történelmi stúdiumok jelentőségét – fűzte hozzá a miniszter –, mégis úgy érzem, hogy most az olasz jelen és az olasz jövő nekünk magyaroknak sokkal fontosabb. [...] Nem is azért jöttem körükbe, hogy a magyar–olasz szellemi együttműködésről csupán beszéljek, hanem azért, hogy a Collegium Hungaricum alapítása révén ez eszmény megvalósítása érdekében cselekedjem.”²⁶

Cselekedni persze sokkal inkább a kultuszminisztérium római kiküldöttje, Gerevich cselekedett. Klebelsberg látogatása után hazatért ugyan, de júliusban ismét Rómában találjuk. „A legnagyobb római esemény – jelentette Tóth László –, hogy Tibor megérkezett és nyomban felvette a tárgyalások elejtett fonalát a Falconieri-palota megvásárlása ügyében. Úgy látszik, a dolog sikerülni fog, a bizonytalan pénzviszonyok miatt itt komoly vevő egy ilyen objektumra nemigen akad, Medicinek [a palota tulajdonosának, U. G.] pedig a pénzre sürgős szüksége van, tekintve, hogy négy nő sűrög-forog körülötte. Csak már rendben volna a házvétel ügye, akkor az Intézet jövőjének kérdése mindenesetre nyugvópontra jutna.”²⁷

24 OSzKK Fond 15/579. Gerevich Tibor Hóman Bálinthoz. 1927. jan. 26.

25 OSzKK Fond 15/1580. Tóth László Hóman Bálinthoz. 1927. márc. 14.

26 Gróf Klebelsberg Kuno: Külföldi egyetemeken tartott előadások. II. In: *Uő* beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926. Bp. 1927. 234–235. és 249–252.

27 OSzKK Fond 15/1580. Tóth László Hóman Bálinthoz. 1927. júl. 28.

A várt esemény hamarosan bekövetkezett. 1927. szeptember 12-én, Mussolini személyes közbenjárása következtében igen kedvező feltételekkel, a házadó fizetésének kötelezettségétől mentesítve, sikerült a Palazzo Falconierit az újonnan alapítandó római *Collegium Hungaricum* számára megszerezni. Klebelsberg miniszteri működése egyik legszebb napjának nevezte ezt az eseményt. Ő biztosította a politikai hátteret, ő szerezte meg mindehhez a kormány, azon belül a mindig vonakodó és a nem rövidesen megtérülő kiadásokat mindig ellenző pénzügyminiszter jóváhagyását. Ugyanakkor Gerevich volt a kivitelező: az előnyös feltételek minden bizonnyal az ő kapcsolatainak és tárgyalókészségének voltak köszönhetőek. Klebelsberggel együttműködve pedig sikerült azt is elérnie, hogy a magyar–olasz szellemi kapcsolatok erősítésében aktívan közreműködő olasz méltóságok, köztük Fedele közoktatásügyi miniszter, magyar állami kitüntetést kapjanak. Őt magát pedig, kulturális érdemeiért II. osztályú magyar érdemkereszttel jutalmazták. Ugyanakkor, mivel anyagi okokból egyszerre több magyar intézményt nem lehetett Rómában fönntartani, az általa vezetett Történeti Intézet is a Falconieri-palotába költözött.²⁸ A *Collegium Hungaricum* kialakításával szintén őt bízta meg Klebelsberg. Ismét az eseményekről rendszeresen beszámoló Tóth Lászlót idézem: „a Palazzo Falconieri ügye teljesen rendben van, ki van fizetve és a palota jövő júliusig successive birtokunkba is jut. Medici magánlakása már februárban átadásra kerül s Tibor úgy tervezi, hogy ő akkor már át is költözik oda. A további program még nincs tisztázva, mert a palotán

28 Az épület megvételéről ld. Klebelsberg Gerevich Tiborhoz intézett 1927. júl. 10-i leiratát: „Római tartózkodásom alatt Méltósággal együtt [...] tárgyalásokat folytattam a Palazzo Falconierinek római Collegium Hungaricum (Regia Academia Ungherese) céljaira való megvétele tárgyában. [...] A vétel lebonyolítására a szükséges fedezettel rendelkezem, amely a líra mai árfolyama szerint 1.824.000 pengőt tenne ki. Mivel a római magyar Collegium Hungaricum szervezését és megnyitását nem óhajtom tovább halasztani, felkérem Méltóságodat, hogy a Palazzo Falconieri megvételére vonatkozó tárgyalásokat [...] újból kezdje meg és a vételt jóváhagyásomtól feltételeztemmel s a fentebbi árhatár figyelembevételével lehetőleg mielőbb létrehozni szíveskedjék. [...] Méltóságod a vételt a Gyűjteményegyetem nevében és részére eszközli, mivel a Falconieri-palota annak idején a Gyűjteményegyetem nevére lesz telekkönyvezve. [...] Római tartózkodásom alkalmával az olasz miniszterelnök úr kilátásba helyezte, hogy a palotavétellel járó kincstári illetékek elengedésére irányuló kérelmet a maga részéről nyomatékosan fogja támogatni, ami további költségektől kímél meg bennünket.” (MOL K 726 – 1927–409.) A minisztertanács 1927 szeptemberében hozzájárult ahhoz, „hogy az 1927/28. évi pótkerülezési programba 600 000 P[engő] fel legyen vehető a római Collegium Hungaricum részére ingatlanvétel céljából”. (MOL K 27 – 1927. szept. 2-i ülés, 14. napirendi pont.) A házadó fizetése alóli mentességről ld. Haász Aladár miniszteri osztálytanácsosnak a Gyűjteményegyetemhez 1928. jan. 4-én intézett átiratát: „a m[agyar] kir[ályi] külügyminiszter úr 1927. december hó 23-án arról értesített, hogy a quirináli m. kir. követség jelentése szerint az olasz külügyminisztérium [...] hivatalosan közölte, miszerint kérelmünknek megfelelően elrendeltetett, hogy a Falconieri-palota 1927. szeptember 12-től kezdve házadótól mentesíttessék.” (MOL K 726 – 1928–15.) Klebelsberg mint élete egyik legszebb napjáról szól a Falconieri-palota megszerzéséről: Klebelsberg Kuno levele Friedrich Schmidt-Otthoz 1927. nov. 3-án (OSzKK Levelestár). Az olasz államférfiak kitüntetéséről ld. MOL K 27 – 1927. nov. 11-i ülés, 3. napirendi pont. Gerevich kitüntetéséről: MOL K 27 – 1927. nov. 21-i ülés, 27. napirendi pont.

átalakítások szükségesek, hogy az intézet céljaira megfelelő legyen. Ezeket az átalakításokat Tibor maga akarja vezetni, hogy megfelelő s az ő ízlése szerint legyen.” Tóth azonban az aggályait sem hallgatta el. Ezek oka az volt, „hogy Tibor semmi áron se akarja elfogadni a római egyetemen a magyar tanszéket, hanem minden körülmények közt meg akarja tartani kétlakiságát, annyi változtatással, hogy a jelenleginél valamivel több időt töltene Rómában. Ez az, amitől én félek némiképpen. Mert egy 30 tagú intézetet, amely [nem] éppen homogén elemekből van összetéve (tudósok, művészek, egyetemi hallgatók) nagyon bajos több hónapra szabadjára, az igazgató közvetlen vezetése nélkül hagyni. [...] Kiváltképpen azért is, mert ez az új intézet Tibornak a legszemélyesebb alkotása, sok politikummal átszőve, amelynek csak ideiglenes, hosszabb-rövidebb időre való szabadjára engedése is nagyon kényes dolog. Őt itt Rómában valóban senki sem pótolhatja a jelenlegi körülmények között. Az viszont kétségtelen, hogy a római egyetemen magyar professzornak lenni az ő számára jelenleg már nem jelentene semmi előrelépést.”²⁹ A pótolhatatlan Gerevichet az olasz uralkodó ennek ellenére is kinevezte 1927 decemberében a római egyetem tanárává,³⁰ de – mint a későbbi fejleményekből kiderül – Gerevich nem fogadta el e megtiszteltetést.

A Collegium kurátora

Ugyanakkor örömmel vállalta el a *Collegium Hungaricum* kurátorságát. Klebelsberg a Kormányzónak írott előterjesztésében 1929. június 17-én kijelentette: „A Falconieri-palotában elhelyezett Római Magyar Intézet (Collegium Hungaricum) a folyó év elején új keretei között megkezdte működését”. Kurátornak azért javasolta Gerevichet, mert a *Római Magyar Történeti Intézet* igazgatójaként „eddigi működése folyamán értékes összeköttetései révén is nagy szolgáltatásokat tett úgy a magyar–olasz szellemi kapcsolatok megerősítése, mint az olasz–magyar barátság kimélyítése érdekében”.³¹ Bár Gerevich a kurátori kinevezését hivatalosan csak 1929 októberében kapta meg, Klebelsberg már ugyanezen esztendő júliusában mint kurátort értesítette arról, hogy: „A római Collegium Hungaricum elhelyezésére szolgáló Falconieri-palota megvásárlására az 1927. évi 2738 eln. számú rendelettemmel kiutaltványozott (1 800 000 P) 5 807 104,36 lírára vonatkozó elszámolás számvevőségem által megvizsgálatván, az 5 752 740,50 líra kiadással és 54 363,86 líra pénzmaradvánnyal helyesnek és elfogadhatónak találtatott, miről címet felmentvényképp értesítem.”³²

Ennek a miniszteri jóváhagyásnak némileg ellentmondott az a vizsgálat, amelyet Magyary Zoltán, a kultuszminisztérium tudománypolitikáért és kulturális külkapcsolatokért felelős osztályának vezetője 1929. december 18-án zárt

29 OSzKK Fond 15/1580. Tóth László Hóman Bálinthoz. 1927. szept. 26.

30 OSzKK Fond 15/1580. Tóth László Hóman Bálinthoz. 1927. dec. 20.

31 MOL K 636 – 440–11–28/1929. Gerevich kurátori kinevezéséről a minisztertanács 1929. máj. 17-i ülésén tárgyaltak (MOL K 27 – 1929. máj. 17-i ülés, 27. napirendi pont).

32 MOL K 636 – 1929/30 – 440 – 2 (Berlin, München, Nápoly, Párizs, Róma) – 49/1929.

le a *Collegium Hungaricum* átalakításáról és gazdálkodásáról. Gerevichet ekkor érte az első igazán komoly támadás – az érveket olvasván jórészt joggal. Bár meglehetősen gyakorlatias ember volt, s mindig a felszínen tudott maradni, úgy tűnik, a pénzügyekhez valóban nem sokat értett. Másrészt az egyébként kiterjedt – és előtte a másoknak zárt kiskapukat is megnyitó – kapcsolatait nyilván túlértékelt. Azt gondolta, hogy meggyőző ereje segítségével mindent el tud intézni.

Ugyanakkor több mint valószínű, hogy Magyary szemrehányásaiban és Gerevichcsel szembeni éles kritikájában szerepet játszott a féltékenység is. A saját, minisztériumban betöltött pozícióját veszélyeztette ugyanis Gerevich túlságos önállósága és öntörvényűsége, az olasz–magyar kulturális érintkezést szinte egy személyben irányító tevékenysége. Két nagyszerű elme küzdelme volt ez. Magyary Klebelsberg egyik kulcsembereként dolgozott a minisztériumban, de tudományos téren is maradandót alkotott. A magyar közigazgatástudomány talán legnagyobb 20. századi alakja volt, mára sokat idézett klasszikusává vált. (Jóval többen és többször emlékeztek róla az utóbbi időben, mint Gerevichről.) De melyek voltak Magyary fő vádjai a 26 oldalas jelentésben?

Beszámolt arról, hogy Klebelsberg 1928. október 2-án a Falconieri-palota átalakítására 240 777, berendezésére 248 000 pengő elköltését engedélyezte. Miután az átalakítási munkálatok megtörténtek, 1929 júniusában az átvételre minisztériumi bizottságot küldtek ki, amelynek Magyary is tagja volt. Bár a számlák egy része hiányzott, így azok teljes felülvizsgálata nem volt lehetséges, „megállapítható volt azonban, hogy az átalakítási munkálatoknál túllépés van, ugyanakkor a berendezésre szánt összeget nem költötték el”.

Az épületet az 1928. szeptember 1. határidő helyett csak 1929. január 15-én lehetett – az addig ott lakók távozása után – a vállalkozóknak átadni. Mivel ösztöndíjasok már az 1928–1929. tanévben is érkeztek a *Collegium Hungaricum*-ba, közülük azok, akik a Fraknoi-villában nem fértek el, „munka közben beköltöztek [a Palazzo Falconieribe] s ennek következtében jelentékeny regie-költség merült fel”. Sok egyéb, nem várt kiadás is jelentkezett. Ezekről Gerevich „további előterjesztést nem tett, hanem munkák készültek és megrendeltettek, amelyek részben nem is az épületnek munka közben megállapított rossz állapotának helyreállítására vonatkoztak”. Végül is a „*Collegium Hungaricum* 1928 őszén kezdte meg a Palazzo Falconieribe való beköltözést. De ottani üzemét csak 1929 februárjában kezdte meg, a melléképület pedig csak 1929 nyarán készült el, úgy hogy csak a folyó [1929–1930.] tanévvel kezdődött meg az intézet teljes üzeme összes helyiségeiben.”

Magyary állítása szerint a bécsi és a berlini Collegiumokkal szemben a római pénz- és vagyonkezelése, illetve számvitele szabálytalan volt. Az ezekről kiadott minisztériumi rendeletet többszöri figyelmeztetés ellenére sem tartották be. „1929 áprilisában már 22, májusban 25, júniusban 27 alkalmazott volt. Ezzel szemben a folyó évi költségvetésben engedélyezett létszám, amellyel az üzemet vezetni tudni kell: 9.” Emellett „az intézetnél szokatlan módon nagyszámú előlegek is adtak a rendelkezésre álló pénzkeretekből”, többször az ott dolgozók-

nak, Várady Imrének és Tóth Lászlónak, illetve a Gerevich vezette budapesti egyetemi tanszéknek is.

Az 1929–1930. évi költségvetésről szóló július 8-i miniszteri rendelet felhívta a figyelmet arra – tette hozzá Magyary –, hogy annak „betartása feltétlenül kötelező”, a személyzeti létszámkerettel együtt. Nem engedélyezték a gondnok és a gépíró, illetve külön nappali és éjjeli portás alkalmazását, és az ösztöndíjas-kiadásokban (lifthasználat, mosás, melegvíz-szolgáltatás, zsebpénz-juttatás stb.) messzemenő takarékoságot követeltek. A minisztérium határozott utasításait azonban ezután sem követte a Gerevich vezetése alatti római Collegium.

Így Magyary 1929. decemberi jelentésében megállapította, hogy a gazdálkodás a „megfelelő rendelkezések és ismételt szóbeli figyelmeztetések ellenére a kellő fegyelemmel még mindig nem megy, [...] a múlt évben és a folyó évben is vannak olyan kiadások, amelyek kifejezetten a rendeletbe ütközők és amelyeket ezért a számadások vizsgálata során nem lesz lehetséges elismerni.” Mindezért egyértelműen Gerevichet tette felelőssé, annál is inkább, mivel az „intézet évi költségvetésének túllépései részben kifejezett írásbeli tilalom ellenére történtek”.

Ráadásul – folytatódott Gerevich bűnlajstroma – „Tóth László és Várady Imre kérdéseimre ismételten azt a választ adták, hogy amikor Gerevichnek figyelmét felhívták arra, hogy egyes rendelkezései a költségvetési előírásokat sértik, Gerevich azt felelte nekik, hogy neki mindketten feltétlenül alá vannak rendelve és hogy ezeket a túlkiadásokat ő majd a minisztériumban elintézi. [...] Gerevich arra is szokott hivatkozni, hogy ő műtörténész, tudós stb. és ezekhez a költségvetési és bürokratikus szabályokhoz nem ért. Gerevich azonban közismerten oly eszes ember, hogy logikai abszurdum azt feltételezni, hogy állandó figyelmeztetések ellenére évek során sem lett volna képes megtanulni azt a számviteli rendet és számadási fegyelmet, amelyet sok kisebb intelligenciájú egyén könnyen megért és pontosan betart. [...] Mindezeknél fogva megállapíthatónak látszik az, hogy a bekövetkezett állapotokért Gerevich Tibor felelőssége kétségtelen, valamint, hogy az intézet szervezetének és Gerevich jogkörének megreformálása halaszthatatlanul szükséges.”

Magyary – miután magáról ebben az ügyben minden felelősséget elhárított – kilencpontos javaslatot tett a *Collegium Hungaricum* gazdálkodásának és szervezetének újbóli szabályozására. Ennek legfontosabb passzusa szerint: „Gerevich Tibor kurátor különböző állásoknak nehezen összeegyeztethető halmozásából kifolyólag az intézet tényleges vezetését ellátni nem tudja. Ő a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára, az Esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, a római Collegium Hungaricum kurátora és azonkívül hol egyik, hol másik minőségben számos hosszabb külföldi megbízást lát el, ez idő szerint például, mint az Esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, képeket vitt ki Londonba. Egyetemi előadásait is tehát kénytelen elmulasztani, nemcsak abban az időben, amit Rómában tölt, hanem mint látjuk, esztergomi állása miatt is. Kétségtelen, hogy Gerevichnek olasz nyelvtudása és kitűnő olaszországi összeköttetései és némely más egyéni tulajdonságai nélkülözhetetlenné teszik, hogy őt a magyar–olasz kulturális kapcsolatok szolgálatában felhasználtassék [sic!]. A szerzett tapasztalatok

után azonban kívánatos, hogy a római Collegium Hungaricum igazgatásában való részvétele akként állapíttassék meg, hogy az Várady Imrének, valamint a papi osztály tekintetében Luttor Ferencnek felelősségét ne korlátozza. [...] E javaslatban az is benne van tehát, hogy Gerevich Tibor, aki rendszertelenül van lenn Rómában és nem elég ideig, a pedagógiai vezetésbe való avatkozástól is tartózkodjék, illetőleg hatásköre erre nézve kizárassék, s inkább a magyar–olasz kulturális kapcsolatok ápolása és a nem emelendő tiszteletdíjának keretében lehetséges reprezentálás teendőit lássa el.”

Magyary úgy vélte, hogy a római magyar tanszék ügye Miskolczy Gyula várható kinevezésével az 1930–1931. tanév elejére meg fog oldódni. Szükségesnek tartotta, hogy a Történeti Intézet vezetésére alkalmas Miskolczy „Gerevich Tibortól semmilyen tekintetben függő viszonyba ne kerüljön.” A papi osztály irányítására Luttor Ferencet tartotta hivatottnak. A művészeti osztállyal kapcsolatban pedig – a leginkább ez fájhatott a visszasságokban bizonyíthatóan ludas Gerevichnek – javasolta, hogy az itteni ösztöndíjasok számát korlátozzák. Annak érdekében, hogy ne kelljen nekik a főépületben lakást és műtermet adni, „mert a modellek odajárása a papi osztály ottani elhelyezésével összeegyeztethetetlen”.³³ (Mint láttuk, három esztendővel később ugyanezt az érvet Gömbös is hangoztatta Gerevichcsel szemben.)

Magyary jelentése nyomán 1930 júniusában fontos szervezeti változtatásra került sor a Collegiumban. Klebelsberg Gerevichet – aki kurátori tisztségét egyelőre még megtarthatta – fölmentette az igazgatással járó teendők alól, és Miskolczy Gyulát bízta meg ezek ellátásával. Indoklása szerint „Gerevich Tibor egyetemi tanár [...] tanszéki kötelességeinek ellátása végett az év nagy részében Budapesten köteles tartózkodni, és az intézet tanulmányi és háztartási vezetése tekintetében egyaránt hátrányok származtak abból, hogy csak nagy megszakításokkal tartózkodhatott Rómában”. Miskolczyt – aki 1930 őszétől a római egyetemen létesített magyar tanszék nyilvános rendes egyetemi tanára lett – ez év októberében nevezték ki hivatalosan igazgatóvá.³⁴

33 MOL K 636 – 440– 40 (Párizs, Róma)– 21/1929.

34 A Gyűjteményegyetem igazgatótanácsa „megnyugvással vette tudomásul” Klebelsberg intézkedését az igazgatói és a kurátori hatáskör szétválasztásáról. Az igazgatótanács határozatának kialakulásában nyilván szerepet játszott Gerevich Tibor – Miskolczyra nézve nem különösebben hízelgő – előadói véleménye. Gerevich szerint amióta „a Fraknoi-féle intézet helyett a sokkal nagyobb keretek között létesített Római Magyar Intézet vezetését kellett ellátnia, a tapasztalatból azt a meggyőződést szerezte, hogy ennek a nagy intézetnek Budapestről való adminisztrálását nem láthatja el. Ezért az ő óhajtatására is történt olyan intézkedés, hogy az intézet élére külön igazgató állíttassék. [...] Miskolczy Gyulának folyamatban van a római egyetem magyar történeti tanszékére való kinevezése. Ha ez a kinevezés bekövetkezik, Miskolczyra igen nehéz feladat vár, egyrészt azért, mert hiányos olasz nyelvi ismeretei miatt egy ideig nyelvi nehézségekkel kell küzdenie, másrészt azért, mert az új tanszék és a tanszék mellé szervezendő egyetemi magyar intézet megszervezése és magyar szempontból fontos súlyának kiépítése egy ember munkaerejét erősen igénybe fogja venni. A római egyetemi tanszék mellett Miskolczy könnyen elláthatja a Fraknoi-féle intézet örökébe lépett történeti osztály titkári teendőit, arra azonban, hogy e két munkakör mellett még a nagy intézet egész munkaerőt kívánó igazgatói teendőit is megfelelően

Kurátorként azonban Gerevichnek még mindig nagyon komoly befolyása maradt. „Visszatért római munkámban való hitem, melyet a csak nemrégig igazságtalan tendenciák már-már megingattak bennem – írta Hómannak 1931 februárjában, a Magyary-jelentés következményeire utalva. – Tavalyi sebeimre itt bőven rakják a tapaszt. Itt létem alatt megválasztottak a Romagnai Kir[ályi] Történeti Társulat tagjává. A bolognai S. Stefano-múzeum megbízott az újjárendezéssel és a katalógus elkészítésével. Nincs este meghívás nélkül. A napokban Marconinál, az Akadémia elnökénél voltam estélyen. Több meghívást kaptam előadások tartására, Róma, Milano, Bologna. Az olasz közoktatási miniszter, Giuliano elhalmoz barátságával. Az egyetemen még mindig fájlalják, hogy nem fogadtam el a magyar katedrát. Remélem, nem veszed dicsekvésnek, s mint jó barát megérted a pszichologiai okokat, amiért előttem mégis eldicsekuszom velük. Bizonyára tudod vagy érzed, mennyire jólesett mindig meleg barátságod, különösen tavaly, ami kárpótolt sok csalódásért és hamis barátságért”.³⁵

Gerevich pozíciójának újbóli erősödését jelezte, hogy 1932 márciusában – nagyvonalúan megfélemlítve a három–négy évvel azelőtti, számos szabálytalanság következtébeni felelősségéről – ő maga tett előterjesztést az Intézet gazdálkodásának új alapokra helyezéséről. „Az Intézet eredetileg közel ötven ösztöndíjas befogadására volt tervezve, amely számot az első három évben megközelítőleg be is töltöttük. [...] Ma már elegendő számban állnak rendelkezésre fiatal olasz szakos tanárok és tanárnők, s így az ösztöndíjasok számát tárgyi szempontból is redukálni lehet. Hasonló a helyzet a más szakos ösztöndíjasokat illetően”, ám „a magasabb tudományos és művészeti kiképzésre szánt ösztöndíjak fenntartása az eddiginél csökkentebb mértékben továbbra is szükséges. [...] Ha a római magyar állami ösztöndíjasok számát 10–12-re is csökkentjük, még mindig a Magyar Intézet lesz a legnépesebbek egyike” Rómában. A „kisebb számú igazán arra való tehetségek helyes kiválasztásával az Intézet koncentrált tudományos teljesítményét ily módon még fokozni lehet. Elegendőnek tartanám, ha a papi osztályba négy, a történeti osztályba három, a művészeti osztályba hat ösztöndíjas küldetnék ki (három festő, két szobrász, egy építész), amihez esetleg adandó alkalommal még egy olyan ösztöndíjas járulna, aki magasabb tudományos fokon valamely más szakmával, klasszikus vagy olasz irodalommal és nyelvészettel, római joggal behatóan foglalkozik. Ez összesen tizennégy ösztöndíjas volna, aminek szinte a fele az olasz kormány által rendelkezésre bocsátott ösz-

---

ellássa, számítani nemigen lehet, mert ebből valamelyik munkakörnek mindenesetre kára származik.” A Gerevich után hozzászóló Csánki Dezső teljesen egyetértett Gerevichsel: bár Miskolczyról „a legjobb véleményemmel van, mégis lehetetlennek tartja, hogy a hármas munkakört az ügy kára nélkül megfelelően elláthassa. Még ha nyelvi nehézségei nem is volnának, a római egyetemen a magyar történeti tanszék lelkiismeretes ellátása [...] teljes munkaerejét igénybe fogja venni, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a római magyar tanszék tanárának magyar szempontból bizonyos reprezentatív kötelességei is lesznek.” (MOL K 726 – 1930–552.) Miskolczyt hivatalosan végül is a Gyűjteményegyetem igazgatótanácsának javaslatára (MOL K 726 – 1930–783.) nevezte ki Klebelsberg. (MOL K 726 – 1930–832.)

35 OSzKK Fond 15/579. Gerevich Tibor Hóman Bálinthoz. 1931. febr. 12.

töndíjak terhére esnék.” Ezzel az ösztöndíjasokra esett addigi költségvetési tételek 75%-át lehetne megtakarítani. Emellett a négy tudományos tisztviselő alkalmazása – tekintetbe véve az ösztöndíjasok számának jelentős csökkenését – szintén indokolatlan. Akárcsak az Intézet négy osztályának további fenntartása, hiszen „csak az egyházi osztály különállása tartandó fenn, amit a papok belső élete és egyházi fegyelem kétségkívül megkíván. [...] Az elhelyezés és a fegyelem szempontjából a történeti osztály ösztöndíjasai és a többi, nem egyházi ösztöndíjasok között nincs különbség, s így tulajdonképp ez az osztály csak az Akadémiával szemben, teoretikusan bír különállással. [...] Külön főiskolai osztályt meg éppen nem indokolt fenntartani”. Gerevich egyben – már nem először – javasolta az első emeleti helyiségeknek a vatikáni magyar követség részére történő bérbeadását, mivel „ez lényegesen megtakarítást jelentene dologi kiadások tekintetében úgy a külügyminisztérium [...], mint a mi intézetünk költségvetésében.”³⁶

Nem sokkal ezután a külföldi magyar intézetek felügyeletét ellátó *Országos Magyar Gyűjteményegyetem* Igazgatótanácsának ülése 1932. április 19-én a római Akadémia személyzetének revíziójáról tárgyalt. A helyszíni tapasztalataira hivatkozó Gerevich mondandóját több hozzászóló is megerősítette ugyan, mégsem tekinthetjük igazán szimpatikusnak római kollégája, Miskolczy Gyula befekettetését. Gerevich ugyanis kijelentette: „tudja, hogy dr. Miskolczy Gyula igazgatói működésében nem tanúsított oly tapintatosságot és ügyességet, melyet egy ilyen exponált vezetői állásban levő tisztviselőtől meg kell követelni s ez az intézet érdekeinek hátrányára bizonyos sűrűlódásokra vezetett”. Egyben ismét magát ajánlotta, megjegyezve, hogy ő évente legalább öt hónapot tartózkodik kurátorként Rómában, így az itt kiépített összeköttetéseit tökéletesen fenn tudja tartani. „Az adminisztráció munkáját pedig dr. Luttor Ferenc ellenőrzése mellett dr. Várady Imre titkár megfelelően el tudja látni.” Az igazgatótanács végül úgy döntött, hogy az önálló igazgatói állást átmenetileg meg kell szüntetni, annak korábbi feladatait Luttor Ferenc díjazás nélkül láthatná el.³⁷ (Végül ez nem következett be, Miskolczy 1935-ig igazgató maradt.)

Ugyanez az igazgatótanács ugyanebben az esztendőben, 1932. szeptember 6-i ülésén, a római intézet szervezeti szabályzatával kapcsolatban kifogásolta, hogy a Gyűjteményegyetem által a miniszterhez fölterjesztett javaslatot megváltoztatták, s ennek értelmében a kurátor, azaz Gerevich hatásköre szűkül a jövőben az igazgatóéval szemben. Mivel e módosítás azonban a közben kialakult helyzethez igazodott, így elfogadható volt a tanács számára.³⁸ Azt, hogy végül mégsem így történt, s megint Gerevich számára kedvezően alakultak a dolgok, világosan bizonyítja egy valamivel későbbi irat, amely szerint – tökéletesen ellent-

36 MOL K 726 – 1932–277. és 307. Az Est 1932. máj. 31-i tudósítása szerint az ösztöndíjasok számát máris az addigi felére csökkentették, és „elhatározták, hogy a római *Collegium Hungaricum*ba beköltöztetik vatikáni követségünket. Ezzel a külügyi szolgálat terén is *komoly megtakarítást érnek el.*” Nem szüntettek meg se egyetemeket, se *Collegium Hungaricum*okat, se állami színházakat. Az Est 1932. máj. 31. 3.

37 MOL K 636 – 1932–1936–21 –2. – 16 225/1932.

38 MOL K 636 – 1932–1936–21 –2. – 21 515/1932.

mondva az előbb idézetteknek – újra megerősödött Gerevich pozíciója, éppen az Intézet szabályrendeletének szeptemberi elfogadása miatt. E rendelet ugyanis „az Intézet tudományos munkájának irányítását kivette az igazgató kezéből s dr. Gerevich Tibor kurátor úrnak tartotta fenn. Ugyancsak a kurátor úr felügyelt a művészeti osztály tanulmányaira, s irányította a művészettörténelemmel foglalkozó tagok munkásságát”.³⁹

A Palazzo Falconieri eladásának terve

Gerevich takarékoskodást megfogalmazó tervei s azok részbeni megvalósulása után is nyilvánvaló volt, hogy a kultuszminisztériumban a viszonylag nagy költségek ráfordításával fenntartott intézet munkájának hozadékát, a „megtérülést” nem tartották arányosnak a befektetett összegek nagyságával. Ezért került komolyan szóba 1933-ban, majd 1935-ben a csak néhány éve megvásárolt Falconieri-palota eladása. 1933-ban a – Mussolini kezdeményezésére már korábban elindított – nagyszabású római városrendészeti terv fenyegetett azzal, hogy a palota egy részét le kell bontani. Gerevich Tibor szerint ezért vált szükségessé, hogy „a Római Magyar Intézet évek óta vajdúdó kérdése, igazi szükségleteinek megfelelő megoldást nyerjen. Nyilvánvaló, hogy a négyemeletes Falconieri-palota és a mellette levő kétemeletes művészház túlnő a Római Magyar Intézet reális szükségletein. Évek óta kísérlet történik olyan megoldásra, hogy a vatikáni magyar követség foglalná el az épület egy részét, az erre vonatkozó tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, s talán nem is kecsegtetnek eredménnyel a jövőben sem, tekintetbe véve azt, hogy a követség idegenkedik attól a gondolattól, hogy egy különböző jellegű és társadalmi keretű intézménnyel [...] legyen egy épületben. [...] Természetellenes és szinte tarthatatlan helyzet, hogy ugyanakkor, amidőn a Fraknoi-villában a Római Magyar Intézetnek egy, a reális kereteknek megfelelő saját kisebb épülete van, ugyanakkor kénytelen legyen egy négyemeletes palotát fenntartani”. Emiatt a költségvetési támogatások nagy részét „luxus-jellegű kiadásokra kell fordítani, s így a tulajdonképpeni céljától, az ösztöndíjasok kiképzésétől, az Intézet tudományos és művészeti munkájától elvonni, már olyan mértékben, ami veszélyezteti az Intézet szellemi teljesítőképességét és az első években szerencsésen kivívott pozícióját a hasonló római idegen intézetek között”. Tovább rontotta a helyzetet, „hogy az intézet nagyszámú szabad helyiségeit [a korábbi fenntartásokat félretéve] penzioszerűen használták ki. [...] Ez egész szokatlan a római külföldi intézeteknek szinte parnasszusian izolált és emelkedett életmódjához képest; s tulajdonképpen anyagilag sem hoz sokat”, az Intézet „tudományos jellegét pedig kulturális és penzió-szellemre változtatják át. Szinte gondviselészerűen jött az épület részbeni lebontásának, nézetem szerint nehezen elhárítható körülménye, mintha megmutatná az utat, amelyen a Római Magyar

39 MOL K 726 – 1933–335–49.

Intézet a fényes palotának nyomasztó terhétől megszabadulhat, anélkül, hogy ezért akár a hazai, akár a külföldi közvélemény előtt rá ódium hárulhatna.”

Gerevich mintha megfeledkezett volna arról, hogy annak idején éppen ő szorgalmazta a Falconieri-palotába költözést... Vagy nagyon is jól emlékezett erre, de helyesen látta, hogy a kultusztárca lehetőségei – akárcsak az egész magyar állami költségvetése – sokkal szűkösebbek voltak 1933-ban, mint a húszas évek végén. Még akkor is, ha az új miniszternek, Hóman Bálintnak legalább akkora, de inkább nagyobb hatalma volt a kormányn belül, mint egykor Klebelsbergnek. Ráadásul Gerevichnek – bár Klebelsberg is mindenben támogatta kultúrpolitikai törekvéseit – Hómannal az elődjénél felhőtlenebb volt a viszonya. Régi barátság fűzte a „Kultusz”-hoz, ahogyan Hómant oly sokan nevezték.

Úgy vélem, Gerevich memóriájával nem volt semmi gond: viszont nagyon jól érzekelte a megváltozott körülményeket, és igyekezett azokhoz minél jobban és zökkenőmentesebben igazodni. Részben éppen amiatt, hogy az Akadémiával kapcsolatos eredeti elképzeléseiből menthesse azt, ami menthető. Ezért az imént idézett javaslata szerint a palota egész épületét föl kellene ajánlani az olasz kormánynak, s az Intézetnek az átalakítással kibővíthető Fraknoi-villába kellene visszaköltöznie. Ezáltal „az Intézet még csak fokozhatná az olasz kulturális életben való tevékenységét, ami célja és feladata is, hiszen a palota eladása által kedvezőbb anyagi helyzetbe jutna [...], a Fraknoi-féle házakban vissza lehetne térni ahhoz az egyszerű és takarékos, tudományosan és mindenképpen bevált adminisztrációhoz, amellyel a Fraknoi Intézet a háború utáni első években kifogástalanul működött.”⁴⁰

1934 februárjában Gerevich újabb tervekkel állt elő. Beszámolt Hómannak arról, hogy „rég jó ismerőse”, Suvich olasz külügyi államtitkár, meglátogatta a római II. Arte Sacra (Nemzetközi Egyházművészeti Kiállítás) újszerűen és szellemesen berendezett magyar pavilonját – egy Árkay Bertalan kialakította templombelsősében kaptak helyet az alkotások –, ahol az Akadémia egykori és akkori ösztöndíjas művészei mutatkoztak be. Természetesen beszélt vele a Palazzo Falconierivel kapcsolatos tervekről is, jelezve, hogy ő csak előzetes tárgyalásokat folytat erről Hóman megbízásából. „Suvich az elmondottakat a legnagyobb megértéssel fogadta, s teljesen érti és helyesli tervedet [...] – írta Gerevich. – Úgy látom s bizton hiszem, hogy erős támaszunk lesz Mussolininál a ház megvételeiben és az egész program lebonyolításában, amihez a Te és a kormány hathatósabb kérésére

40 Az 1933-as tervekről ld. Gerevich Hóman Bálint kultuszminiszterhez írott, júl. 12-i keltezésű, kilencoldalas följegyzését: MOL K 636 – 1932–36 – 63–22 950/1933. – 1933 decemberében Gerevich a Római Magyar Történeti Intézet Bizottságát is arról tájékoztatta, „hogy tervbe van a Palazzo Falconieri eladása éspedig abból az okból, mert megállapított, hogy ez a palota az ösztöndíjasok elhelyezésére túlméretezett, újabban csak 16 ösztöndíjas és ezzel szemben húsvétkor több mint hetven idegen vendég, illetőleg a nyár folyamán több mint háromszáz vendég lakott benne, továbbá, hogy a palota berendezése nem célszerű, ez a luxuspalota az intézet elhelyezése céljának nem felel meg, sem tudományos, sem művészeti célokra nem alkalmas, [...] fenntartása is óriási költségbe, évenként 60 000 pengőbe kerül; az sem megfelelő, hogy az intézetben különböző ösztöndíjasok, pl. művésznövendékek mellett teológusok vannak egy fedél alatt elhelyezve stb.” (Idézi: *Fráter Jánosné*: i. m. 257.)

van szükség. A döntés Mussolini kezében lesz, de Suvich szava és a kormány kezére sokat nyom a latban [sic!], ez lesz a döntő és a sikerben nagyon bízom [...]. Én itt párhuzamosan tárgyalok Ercole közoktatási miniszterrel, s Mussolini erről az oldalról is megkapja a nyomatékot. Épp azért maradok még itt s megvárom Mussolini látogatását a kiállításon, ami márc. elejére van jelezve (3.-a), hogy a magyar teremnek igazán lenyűgöző hatása alatt néki is előadjam a magyar művészház jövő tervét és kérjem támogatását. Szerdán a pápához megyek s átnyújtok neki egy pergamen kötésű, kódex-díszítésű albumot a magyar teremnek és szebb tárgyainak 30 fényképével. (Mint volt könyvtáros, szereti az ilyen dolgokat.)”

Gerevich e leveléhez egy pro memoriát is mellékel a Palazzo Falconiri eladásának szükségességéről. Ebben pontokba szedve ismételte meg korábbi érveit, illetve ki is egészítette azokat. Kijelentette, hogy a palota az Akadémia céljaira „túl nagy”, „túl díszes és gazdag”, „fenntartása sokba kerül”, „kényszerű hotelszerű hasznosítása méltatlan és lehetetlen állapotot teremtett”. Rendeltetésének sem felel meg igazán, mert nincs benne kiállítási helyiség, „holott hagyományoszerűen minden római külföldi Akad[émia] rendez az év végén növendék kiállítást, melyet a király nyit meg”. Ugyanakkor az olasz kormánynak fontos az épület megszerzése, mert nemzeti műemlék és Borromini egyik legszebb alkotása, ezen túl „jó karban van” és „olasz reprezentatív épületek és intézmények közelében” fekszik. Ráadásul a palota egy szárnyának kisajátítása csak idő kérdése, hiszen Mussolini városrendezési terveibe esik, s így ha „az olasz kormány az egészet megveszi, tulajdonképp olcsóbban veszi, mert különben a kisajátítást meg kellene a jelenlegi tulajdonosnak, azaz a magyar államnak fizetnie”. Számos olasz intézmény költözne szívesen a palotába.

Gerevich ekkor már nem a Fraknoi-palota újbóli, bővítéssel korszerűsített használatát szorgalmazta, hanem azt javasolta, hogy a Valle Giulianának a „részünkre ingyen már felajánlott, parkszerű telkén” kellene új művészeti Akadémiát építeni. Ugyanis ezt „a hatalmas parkot [...] (a Pincio és a Villa Borghese közelében) az olasz kormány művészeti negyedévé és a római Külföldi Akadémiák negyedévé építi ki; itt állnak a modern képtár, továbbá az angol, holland, svéd, román Akadémia új épületei”, ide tervezik a cseh, az egyiptomi és az argentinai Akadémiát is. Gerevich javaslatának utolsó két bekezdését Hóman – aki szinte mindig színes ceruzával írta az aktákra megjegyzéseit – pirossal, kíméletlenül áthúzta. Itt az szerepelt, hogy „az eladásért remélhető összeg feléből, magyar reneszánsz stílusban felépíthetjük a magyar művészházat, melynek alapkövét ősszel a magyar kultuszminiszter tenné le”, illetve Gerevich figyelmeztetett arra, hogy az intézet olasz neve „Accademia d’Ungheria és nem: Collegium Hungaricum; Collegium (Collegio) t.i. az olasz nyelvhasználatban papi intézetet vagy középiskolai internátust jelent.”⁴¹ (Hóman kihúzása ellenére hamarosan a magyarban is az – egyébként már korábban is a Collegiumnál többször használt – Akadémia megnevezés honosodott meg.)

Gerevich többszöri javaslatait – kivéve az új Akadémia építésére vonatkozót – megfogadta Hóman. Ezeknek megfelelően 1934 novemberében intézkedett, hogy az addig bérbe adott Fraknoi-villa bérleti szerződését – mivel a kiérkező magyar tudósokat itt kívánja majd elszállásolni – 1934. december 31-ig elmondják föl, s ezután a Falconieri-palota eladására, illetve a Fraknoi-villa átalakítására vonatkozó terveket is a minisztertanács elé terjesztette.⁴² Rögtön ezután megint változott a helyzet. Gerevich nyomán már Hóman is új otthon építését kezdeményezte. Mint mondta, 1935 „február havában Rómában folytatott tárgyalásaink során megbeszéléseket folytattam az olasz kormányelnök úr önagyméltóságával arra vonatkozóan, hogy nem volna-e lehetséges a palotát értékesíteni. [...] Az olasz kormányelnök úr teljes egészében magáévá téve elgondolásomat kijelentette, hogy hajlandó az épületet az olasz állam részére 5 000 000 líráért megvásárolni. A befolyó összeget részben az olasz állam által a magyar állam részére adományozandó telken építendő új magyar intézet költségeire kívánom – mintegy fele összegben – fordítani, míg a vételár fennmaradó része alapszerűen kezelve arra szolgálna, hogy annak jövedelméből az ösztöndíjasok költségeit fedezzem.” A kultuszminiszter elképzeléseit az Akadémia felettes szerve, a Gyűjteményegyetem örökébe lépő *Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa* is elfogadta és helyeselte.⁴³ Így nem meglepő, hogy Hóman Bálint a képviselőház 1935. június 18-i ülésén bejelentette: „Az olaszországi Collegium Hungaricum épületét, a Falconieri-palotát római tartózkodásom alatt eladtam, az olasz kormány feje volt szíves azt megvásárolni olyan összegért, hogy abból az új és a célnak megfelelőbb modern épületet felépíthetjük és emellett még bizonyos összegünk marad, amellyel fundálhatjuk ezt az intézményünket.”⁴⁴

Sajnos az egykorú forrásokból és a visszaemlékezésekből sem derül ki, hogy e magabiztos, már kész tényeket rögzítő kijelentés ellenére miért hiúsult meg az épületcsere. Mindenesetre az 1935-ben aláírt magyar–olasz „szellemi együttműkö-

42 A Fraknoi-villa saját kezelésbe vételéről: MOL K 636 – 1932–36 – 63–24 392/1934. A minisztertanács előterjesztés: MOL K 27 – 1935. febr. 20-i ülés, 67. napirendi pont. Eszerint Hóman, Gerevich tanácsára, az Olaszországgal kötendő szellemi együttműködési egyezmény záró jegyzőkönyvébe is be kívánta venni az alábbi passzusokat (végül ez nem történt meg): „Az olasz kir. kormány készségét fejezi ki, hogy támogatni fogja a magy. kir. kormánynak azt a törekvését, hogy a római Magyar Intézet céljának és feladatának mindenképpen megfelelőbb elhelyezést nyerhessen és ezáltal jövő működése és fejlődése fokozottabban biztosítsák, s evégből a Magyar Intézet mai elhelyezésére szolgáló Palazzo Falconieri megvétele, illetve új épület emelésére alkalmas telek biztosítása iránt külön megállapodás létesítésére a tárgyalásokat haladéktalanul felveszi. [...] A magy. kir. kormány egyúttal kijelenti, hogy a Palazzo Falconieri eladási árából a magyar állam tulajdonát alkotó ún. Fraknoi-villát a kiküldendő magyar ösztöndíjasok egy részének otthonául megfelelően átalakítja s a rendelkezésre bocsátandó telken ösztöndíjasai részére magyar házat épít. A fennmaradó összeget, alapítványként kezelve, a magy. kir. kormány a Római Magyar Intézet és ösztöndíjai kiadására fogja fordítani.”

43 Hóman Bálint átirata a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának 1935. máj. 11-i keltezésű; a Nemzeti Múzeum máj. 20-i igazgatótanácsai ülése hozzájárult az épület eladásához: MOL K 726 – 1935–324. Ld. még: MOL K 636 – 1932–36 – 63–23.022/1935.

44 *Hóman Bálint: Művelődéspolitikai. Bp. 1943. 583.*

désről” szóló egyezmény (1935:XVIII. tc.) 1. §-a a *Római Magyar Intézet* magyar kormány általi további fenntartásáról intézkedett, és – utólag, azt gondolom, hozzátehetjük: hála Istennek – az Intézet ezután is a Via Giulia 1. szám alatti Palazzo Falconieriben működött.

A Gerevich-korszak vége az Akadémián

Gerevich kurátori működéséről 1935-ig vannak pontos adataink. Hóman ez év őszén valamennyi külföldi magyar intézet szervezetét, így a rómaiét is egyszerűsítette. Ebben persze nyilván a Gerevichet – mint láttuk – nem különösebben kedvelő miniszterelnöknek, Gömbös Gyulának is szerepe volt. A kultuszminisztérium egyik miniszteri titkára, vitéz Nagy Iván ugyanis 1935 szeptemberében – egy Gömbössel folytatott beszélgetésre hivatkozva – arról tudósította báró Villani Frigyes római magyar követet, hogy a római magyar kulturális és tudományos intézetek (a Történeti Intézet és a *Collegium Hungaricum*/Magyar Akadémia) igazgatása, illetve a római egyetem magyar tanszékének vezetése egy kézbe kerül, amint az már Bécsben és Berlinben megtörtént. Ezért eltörlik Gerevich kurátori tisztségét is, „a felügyeletet és irányítást a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma fogja gyakorolni”. (Ez a szerv végül nem jött létre.) Ugyanakkor „Gerevich Tibor kurátori címének megtartásával tagja lesz a kuratóriumnak.”⁴⁵ Kissé felemás volt e megoldás – ám beleillett a Gerevichcel kapcsolatos, egymásnak sokszor ellentmondó kultuszminisztériumi intézkedések sorába. Ezeknek fő oka valószínűleg az volt, hogy a mind Gerevichcel, mind pedig Gömbössel baráti viszonyt ápoló Hóman – ketjük ellentétéről bizonyosan értesülve – igyekezett úgy intézkedni, hogy a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon...

Emellett nyilván külpolitikai megfontolások is szerepet játszottak a döntésben. Gerevich erős olasz szimpátiáját és kötődését – amely művészettörténeti és művészetpolitikai szemléletét is meghatározta – és igencsak kiterjedt itáliai kapcsolatait a kulturális diplomácia is sikerrel fölhasználta és kamatoztatta. Ugyanakkor a nemzetiszocialista művészettel és a náci rendszerrel szembeni – nyíltan is hangoztatott – megnyilatkozásait nem valószínű, hogy jó szemmel nézték 1935-ben, amikor a Német Birodalom közép-kelet-európai befolyása egyre inkább növekedett, és részben emiatt a magyar külpolitika is – kénytelen-kelletlen – mind jobban németbarát irányba sodródott.

Gerevich már 1927-ben – természetesen még nem náciellenes éllel, de a németek negatív hozzáállását éppen az olaszok pozitív példájával szembeállítva – hangoztatta: „A németek kultúrbekebelezései tudatos világhatalmi törekvésekből folynak; tudott és erőszakos belemagyarázások.” Állítását a középkori magyar művészet német tudomány általi kisajátítási törekvéseiből vett példákkal is

45 P. Szűcs J.: A „római iskola” i. m. 115. (P. Szűcs Julianna téved, amikor vitéz Nagy Ivánt államtitkárnak nevezi.)

igazolta.⁴⁶ Néhány évvel kurátorsága elvesztése után, 1939-ben pedig – minden bizonnyal a legolvasottabb tanulmányában, *A magyar művészet szellemében* – a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* című kötetben az imént idézettnél is jóval határozottabban szállt szembe a hivatalos német művészettörténet-írás egyik legnevesebb képviselőjével, Wilhelm Pinderrel. A „mai, politikai gondolkodásra kivetített történetírásnak legjellegzetesebb képviselője”-ként jellemezte őt. Kárhoztatta az ideológiának mindent alárendelő látásmódját, amellyel szinte a teljes középkori magyarországi művészetet német eredetűnek hirdette, és számére hányta, hogy téves tételei bizonyítását igen felületesen, számos tárgyi tévedéssel terheltlen végezte. Emellett – mint szinte minden esszéjében – itt is kiemelte a magyar művészet fejlődését megtermékenyítő olasz hatásokat, egyben pedig, politikai ellenérzésének is hangot adva, kiemelte: „Az antropológia megállapította, hogy tiszta fajok ma már nincsenek, a művelődés története pedig azt a tanulságot, hogy mennél keveretlenebb a faj, annál merevebb és mozdulatlanabb a műveltsége. A művészet a szellemnek és a léleknek sokkal bonyolultabb megnyilatkozása, semmint a koponyavizsgálat mérőléceivel, vagy a vérvizsgálat lombikjával meg lehetne fejteni.”⁴⁷

Gerevich értekezésének igen kellemetlen – ám korántsem véletlen – következménye volt, hogy a Magyarország egész területén kiváló információs hálózatot működtető budapesti német követségre hamarosan egy feljelentéssel egyenértékű „beadvány” érkezett. Ennek ismeretlen szerzője Gerevichet azzal vádolta, hogy írása – amely Pindert a széles közönség, nem pedig a szűk szakma előtt hozta rossz hírbe – akár a két ország közötti politikai kapcsolatok megromlását is eredményezheti. Az iratnak érdekesen alakult a sorsa. Vélhetőleg a német követség továbbította a magyar külügyminisztériumba, amely Gerevichet valószínűleg válaszára szólította föl, majd Gerevich német nyelvű feleletét visszaküldte a birodalmi követségre.

Gerevich védekezése felért egy újabb támadással. Kijelentette, hogy Pinder középkori magyar művészettel kapcsolatos elképzelései – melyek a „keleti német gyarmati művészet” (*ostdeutsche Kolonialkunst*) területének tekintik a Felvidéket és Erdélyt is – a magyar tudományosságot és szellemi életet, sőt, általában a magyarságot is sértik, így nem ő vétett Pinderrel szemben, hanem éppen fordítva történt. Ismét felhívta a figyelmet Pinder szakmai hibáira, hivatkozott jó néhány német kollégájával ápolta kiváló kapcsolatára, végül megállapította: „Meggyőződése, hogy a Pinderrel folytatott vita tisztázása a szoros német–magyar szellemi együttműködésnek nem kárára, hanem éppen hasznára válik, s ez volt a tanulmányomban megjelent kritika nyilvánvaló célja is.”⁴⁸

46 Gerevich Tibor: A magyar művészet jelentősége. Magyar Szemle 1927. 3. sz. 241–252. Az idézet: 243.

47 Gerevich Tibor: A magyar művészet szelleme. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1939. (A Magyar Szemle könyvei XV.) 419–488. (Az idézett részek: 425. és 433.)

48 Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, Gesandtschaft Budapest, K. 173. (Pinder Prof. Dr. Wilhelm-dosszié.)

Nézeteit a későbbiekben is fenntartotta. Egy 1940-ben, kifejezetten a német olvasóközönség számára megjelent – de kizárólag magyarok írta és Budapesten kiadott – kötetben, a magyar művészet történetét néhány oldalon összefoglalva is szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a német és a magyar művészeti kapcsolatok „korántsem olyan egyoldalúak, mint azt általában gondolják”, hanem a kölcsönös átadáson és átvételen alapulnak.⁴⁹ Aradi Nóra szerint pedig: „Az olaszországi igazodást a húszas évek elejétől propagáló és szervező Gerevich Tibor a náci Németország emlékműveinek, hivatalos kiállításai anyagának művészet voltát is kétségbe vonta, és ennek nyíltan hangot is adott, közvetlenül az ország 1944-es náci megszállása után.”⁵⁰

A nemzetiszocialista német művészetet mindenben elvető, vele szemben az olasz orientációt hirdető Gerevich kurátori tisztsége tehát 1935-ben megszűnt, de a kurátori címet használhatta, s néhány alkalommal még ekként lépett föl. A velencei Biennále és a háromévenkénti milánói, iparművészeti Triennále állandó kormánybiztosaként pedig továbbra is meghatározó személyisége maradt a magyar–olasz kulturális kapcsolatoknak. Gyakran lakott az Akadémián, gyakran osztogatott tanácsokat. „Ellenlábasa”, Miskolczy Gyula 1935 szeptemberéig volt igazgató. Ekkor áthelyezték Bécsbe, ahol az ottani *Collegium Hungaricum*ot és a *Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézetet* vezette (egyben a magyar levéltári, majd múzeumi delegációt is, ezen kívül pedig még a bécsi tudományegyetem magyar vendégprofesszora is volt).⁵¹ Utódai Koltay-Kastner Jenő, majd 1940 őszétől Genthon István voltak.⁵²

Azt, hogy Gerevich szívesen megtartotta volna kurátori hatáskörét, egyértelműen bizonyítja Hómannak 1935 novemberében írt levele. Ebben Gerevich kijelentette, hogy az Akadémia új szervezetében „Kastnert jó választásnak tartom, szinte az egyetlen megoldás.” Ugyanakkor jelezte, hogy mivel vele „a római tanszék kétségkívül irodalmi irányba fog eltolódni”, szüksége lesz egy fiatal historikus segítségére. „A másik hiánya a művészek, műtörténészek és régészek irányítása, ami Kastnertől távol áll, úgy lehetne segíteni, hogy ezt meghagynád nekem. Nagy örömmel vállalnám továbbra is, hiszen egy élet munkáját fektettem bele s igyekeztem az olasz kapcsolatok kiépítésével a magyar kultúrának és az országnak is hasznára válni. A római magyar művészek itt márkát jelentenek, s odahaza is komoly számításba jönnek. Csak a napokban ért megint az az öröm és elégtétel, hogy a legnagyobb összegű (2800 P.) hazai művészeti díjat, a Ferenc

49 Gerevich Tibor: Ungarische Kunst. In: Ungarn. Das Antlitz einer Nation. Hrsg. Zoltán Baranyai. Bp. 1940. 654–667. (Az erről szóló rész: 656.)

50 Aradi Nóra: Összefogás a népfrempolitika jegyében. In: Magyar művészet 1919–1945. I. Szerk. Kontha Sándor. Bp. 1985. (A magyarországi művészet története 7.) 607.

51 Ujváry Gábor: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr, 1996. 115–117.

52 A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1935–36. tanévben. Az 1927. évi XIII. tc. 7. §-a alapján előterjeszti a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter. Bp. 1937. 23. és A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1939–40. tanévben. Az 1927. évi XIII. tc. 7. §-a alapján előterjeszti a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter. Bp. 1941. 4.

József-ösztöndíjat újra a római magyar Akadémia egy volt növendéke, Borberek Kovács Zoltán (3 évig volt itt) nyerte el, mint eddig minden évben, mióta az Akadémia fennáll. S hivatkozhatom arra is, hogy a legjobb fiatal magyar műtörténészek és régészek (Horváth, Genthon, Mihalik, Huszár, Kopp, Balázs, Nagy Lajos stb.) a római Intézetben dolgoztak vezetésem alatt, szerves folytatásaként az egyetemi tanulmányoknak; sőt itt képeztük a Szépművészeti Múzeum új restaurátorát, Kákai Szabót is. Kár volna ezt a szép fejlődési sort, művészeknél s műtörténészeknél, megszakítani. Tisztán, az egyébként remekül elgondolt új Kuratórium távolából nehéz lenne ezt a munkát elvégezni. Mint egyetemi professzor ráérnék, hogy e célból évente 2–3-szor, a szünidőkben rövidebb időre lejönnék Rómába, ami módot nyújtana arra is, hogy fenntartsam olasz összeköttetéseimet s eljárjak, intencióid és utasításaid szerint esetleges más kulturális akciókban. Hálásan vettem, máskor is, mindig tapasztalt azon jóindulatodat, hogy szerény közreműködésemet a változott helyzetben is igénybe venni óhajtod, ami nagy lelki megnyugvással és örömmel tölt el. Ha a kurátori tisztség mai formájában meg is szűnik, s az Intézet új szervezetet és szabályzatot kap, a kurátori címet – amint Villani [római magyar követ] közölte – megtartanám, amit nagyon köszönök. Szabad legyen azt kérnem, hogy a címnek valami tartalma is maradjon, hogy meghagynád az általános felügyeletet s a művészek, műtörténészek és régészek irányítását, ami nem ellenkezik a kuratórium koncepciójával, megfelelne a római Intézet speciális jellegének (művészek), s ha talán megérdemlem, elismerése lenne 15 éves római munkámnak, kezdve az Intézet bölcsőjétől. Gondolhatod, hogy hozzám van növe. Azt hiszem, itteni összeköttetéseimet, tájékozottságomat és ismereteimet olasz dolgokban még fel tudnám használni az Intézet és a magyar ügy javára, különösen Olaszország mai nehéz és kritikus helyzetében, a magyar–olasz barátság újabb erős fellángolása idejében. (Mint »Civis Romanus«-t az olaszok sem engednék el egészen...)

Kastnerrel jól kijövünk, ő mindig ragaszkodó volt hozzám, én is szeretem és nagyrabecsülöm s mindenképp segíteni fogom itteni működésében” – fogadkozott.⁵³

A források hiányossága miatt nem tudjuk pontosan, hogy Hóman Bálint végül is mit engedélyezett Gerevichnek, és mit nem. De hogy Gerevich komolyan gondolta, amit papírra vetett, az bizonyos. 1936 szeptemberében ugyanis a vele egyébként tényleg jó kapcsolatot ápoló Koltay-Kastner így panaszkodott Hómannak: „Méltóztass egyben megengedni, hogy tisztelettel eléd terjesszem következő aggályaimat is. Az utóbbi napokban ismételten kapok Tibortól az »Intézet Igazgatóságá«-hoz címzett rendelkezésszerű kéréseket, sőt olasz hatósághoz szóló kérvény-ajánlást »Kurátor« vagy »Presidente« aláírással. [...] Mivel az Intézet igazgatását csak úgy vállaltam, ha független hatáskörrel rendelkezem; tudomásom szerint Te, Kegyelmes Uram, a Kuratórium tagjaira felügyelő és nem adminisztratív természetű ügyekben rendelkező feladatot kívánsz bízni, s mivel a már egyszer megszüntetett kettősség újraébredése az én itteni pozíciómat gyen-

53 OSzKK Fond 15/579. Gerevich Tibor Hóman Bálinthoz. 1935. nov. 4.

gítené s felelősségem kérdésében okozhat a jövőben esetleg zavart, baráti közbelépésemet kérem. Tibornak megírtam, hogy e kérdésben, esetleges összeütközés elkerülése céljából, Nagyméltóságodhoz folyamodtam”.⁵⁴

Koltay-Kastner sorainak megvolt a hatása. Tudomásom és eddig összegyűjtött adataim szerint ugyanis ez volt az utolsó eset, amikor Gerevich a kurátori címet használta. Tanácsait a későbbiekben is megfogadták, hiszen 1944-ig az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottságának a tagja maradt (sőt, elnöke [1937–1940], majd ügyvezető alelnöke [1940–1944] volt), az *Országos Ösztöndíjtanács* tagjaként pedig az ösztöndíjasok kiválasztásában is döntő szerepe volt. A két igazgató közül Koltay-Kastner felnézett rá, Genthon István pedig mestérének vallotta őt. Kardos Tibor még 1945 szeptemberében is elismerte egy emlékiratában Gerevich – aki „az olasz–magyar kapcsolatoknak immár negyed százada a lelke [...] volt” – múlhatatlan érdemeit. Egyben javasolta, hagyják meg őt az amúgy is csak „tiszteleti és tanácsadói megbízatást” jelentő kurátori tisztségben – ami e szerint, nyilván csak a szóbeszédben vagy a „szokásjog” alapján mégiscsak tovább élt.⁵⁵

Gerevichnek a *Római Magyar Akadémia* kapcsán sok baja volt a többnyire merev és rugalmatlan közigazgatással, a főhatóságot megtestesítő minisztériummal. A minisztériumnak is rengeteg gondot okozott a formaságokat elvető, a szabályoktól sokszor eltérően rendelkező, a pénzügyi lehetőségeket gyakran figyelmen kívül hagyó művészettörténész-kultúrpolitikus. Aki valószínűleg tökéletesen tisztában volt azzal, mit szabad, és mit nem, de néha – terve megvalósítása érdekében – nyilván célravezetőbb volt a szórakozott tudóst játszania. Hiszen mindig megbocsátottak neki: szeretnivaló ember volt. Olyan, akinek a gyarlóságait is elfogadták.

És nemcsak szeretnivaló volt, de ő maga is nagyon szeretett élni. Szerette az életörömet sugárzó olasz légkört és művészetet. Az – elképzelései szerint – ezek minél teljesebb megismerésére alapított római Magyar Akadémiát. Szerette a derűt, a jókedvet, a szórakozást.

Rendkívül széles műveltsége volt, és tisztelte a tapasztalatok útján megszürt tudást. Ezáltal – Dercsényi Dezső találó megjegyzése szerint – „saját magát is szinte műalkotássá tudta felemelni”.⁵⁶ És bár idősödve már bölcs beletörődéssel szemlélte a körülötte teljesen felfordultnak tűnő világ eseményeit, 1954-ben, öregen és megfáradtan már nem sok oka volt örülnie az életnek. Hiába tarthatta meg szinte egyedülként a két világháború között is aktív tudósok közül egyetemi katedráját, ezen kívül minden tekintetben – tudományos szemléletével, világlátásával, vallásosságával – légüres térbe került, fölöslegessé vált.

Emlékezni róla – akkor – csak a kedves tanítványnak, Genthon Istvánnak volt mersze és becsülete. Azóta is kevesen vállalkoztak erre. Pedig megérdemelné.

54 OSzKK Fond 15/875. Koltay-Kastner Jenő Hóman Bálinthoz. 1936. szept. 26.

55 Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948). Összeáll., bev. Gönyei Antal. Bp. 1988. 367.

56 Dercsényi Dezső: Gerevich Tibor (1882–1954). Életünk 17(1980) 1081–1090.

GÁBOR UJVÁRY

THE ADVENTURES OF A LEARNED CULTURAL POLITICIAN
IN ROME AND IN HUNGARIAN OFFICES

TIBOR GEREVICH AND THE HUNGARIAN ACADEMY IN ROME

Tibor Gerevich (1882–1954) was the most well-known Hungarian art historian and made the deepest impression on a whole series of students. He had excellent external relations; he was known all over Europe as the standing secretary of the International Society of Art History, and the Hungarian trustee or government commissioner at international exhibitions. He was one of those few school-creating professors of humanities who could keep their chairs at the university of Budapest even after 1948–1949.

His fate and his life closely interlinked with Italy even when he was quite young at the beginning of the 1900's. He made friends with several Italian art historians, artists and politicians; he was even well acquainted with Mussolini. He regarded almost every era of Italian art as exemplary, and he always emphasized the fruitful influence it made on Hungary. He had a vital role in opening the doors of the Hungarian Institute of History in Rome, which was established in 1895 and closed between 1913 and 1923. It is mainly owing to him that the Collegium Hungaricum, later called as Hungarian Academy, was established in the Palazzo Falconieri, designed by Borromini and most likely purchased by Gerevich, in the Eternal City in 1927. Both institutions received primarily Hungarian state scholarship holders who generally did researches and created in Rome for one year. The Collegium Hungaricum received particularly artists and industrial designers, who – however representing different trends of style – formed the most important group of Hungarian art history in the 20th century, the so-called “Roman school”. Since Gerevich proposed the artists for scholarships to the ministers of education (Kuno Klebelsberg and Bálint Hóman) almost in every case, he can be regarded as the *spiritus rector* of the “Roman school”.

Nevertheless, Gerevich faced persistent difficulties in Hungarian offices, but it was partly his own fault. Although, he was well-known for his remarkable intelligence and cleverness, sometimes he was indeed improvident when it came to finances. In such a case he tried to assume the mask of an absent-minded scientist and artist in order to explain away his carelessness. Naturally, it contributed to his difficulties to a great extent that he held a plurality of offices: besides his duties related to Rome, he was the director of the Christian Museum of Esztergom and the leader of the Institute for Art History and Archaeology of the University of Budapest as well. From 1923 he acted as the director of the Hungarian Institute of History in Rome, including the tasks of the trustee at the Collegium Hungaricum between 1927 and 1935 (therefore he spent only four or five months in Rome, in addition to his other duties). Notwithstanding, he could make very significant influence on the work of Hungarian cultural institutions operating in Rome even so, because he could not be bypassed as a scientist and a cultural diplomat.

SZABÓ CSABA

Izrael hatnapos háborúja és a magyar külpolitika

Az 1960-as évekre az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió külpolitikájának irányítói meg voltak győződve arról, hogy a világ kétpólusúvá vált. Hitük szerint a világon minden fontosabb nemzetközi ügy a két szuperhatalom körül forgott. A két tömb valóban az egész világra kiterjedően versengett egymással a technikai, katonai befolyástól kezdve, egymás titkainak kifürkészésén keresztül, egészen a konkrét politikai befolyás megnyeréséig a világ bármely területén. Eközben lényegében figyelmen kívül hagyták az úgynevezett „harmadik világ” felemelkedésének, „felnőtté válásának” bekövetkezését. Azazhogy nagyon is figyelemmel voltak a hagyományos európai uralmak alól csupán rövid ideje felszabadult egykori gyarmati területekre, de ez a figyelem többnyire a helyi ismeretek nélküli befolyásszerzésre terjedt ki. A harmadik világ országai pedig, amennyiben erre lehetőségük nyílt, valójában gyakran ügyesen kihasználták a két nagyhatalmat. Egymással szemben is kijátszották őket, elfogadva felajánlásaikat, támogatásaikat. Végül azonban, ha tudták, igyekeztek fenntartani önállóságukat, elutasították az idegen hatalom bábáskodását.

A Szovjetunió külpolitikai irányvonalát lényegében mindenben követték kelet-európai „szövetségei”.¹ A Közel-Keleten, illetve az arab országok közül a Szovjetunió és a szocialista országok legfőbb partnerének Egyiptom és Szíria, valamint Irak és Algéria számított. A támogatás és a kapcsolat különösen Egyiptom számára volt fontos céljai megvalósításához. A Gamal Abdel Nasszer elnök által irányított arab állam vezető szerepre tört a térségben, ugyanakkor jelentős modernizációt is végrehajtott. Az arab egység kialakítására tett kísérlete megbukott ugyan, a térség arab államainak együttműködése – különösképpen a szemükben idegen testként beékelődő közös ellenség, Izrael ürügyén – azonban állandóan napirenden maradt.

---

¹ Paul Kennedy: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Bp. 2000. 369.

„Sion Csapása”

A Közel-Keletet az 1956-os szuezi válságot követő évtizedben a mindennapos határincidensek jellemezték. Ennek következtében egyáltalán nem lehetett feszültségmentesnek nyilvánítani a térséget. A hatvanas évektől a szír határnál állandósultak a kisebb-nagyobb katonai összetűzések. A Golán-fennsíkon állomásozó szír alakulatok rendszeresen támadták a zsidó polgári és katonai célpontokat, amire az izraeliek ellencsapásokkal válaszoltak. A sorozatos konfliktusok kiváltó oka lényegében a víz felhasználása volt. Izraelnek szüksége volt ugyanis vízre, hogy azt a Negev sivatagba vezesse, de ezt az arab államok a Jordán forrásainak fokozott katonai ellenőrzésével igyekeztek gátolni. Az ellenségeskedés 1967 elejére csúcsosodott ki. Izrael május végére befejezte a hadsereg mozgósítását, ugyanakkor harckészültségbe helyezték az egyiptomi hadsereget is. Az arab államok Izrael megsemmisítésétől visszhangoztak, a zsidó államban a propaganda az arab fenyegetést és a jogos önvédelmet hangsúlyozta. Az arabok a Szovjetunió és a szocialista országok mellett a többi muzulmán ország támogatását élvezték. Izrael mögött állt ekkor még Franciaország és egyre fontosabb szövetségesként az Amerikai Egyesült Államok.²

1967. június 3-án az izraeli parlament jóváhagyta a megelőző háború megindítását. A zsidó fegyveres erők június 4-re befejezték a felvonulást és felvették kiindulási harcállásaikat. Ekkor az arab országok még csak a csapataik összevonásánál tartottak. 1967. június 5-én Izrael megkezdte a „Sion Csapása” fedőnevű hadműveletet. Az izraeli légierő gépei 8.45-kor (izraeli idő szerint 7.45) a „Galamb tervnek” megfelelően légicsapások sorozatát mérték a kijelölt egyiptomi célpontokra. Az első nap során az arab légierők még felszállás előtt a földön elvesztettek 350 repülőgépet, további 24 gépüket légi harcban semmisítették meg a zsidó pilóták. Miután az arab légi harci állománynak közel 50 százaléka, és a radarrendszer jelentős része az első nap végére megsemmisült, az izraeli légierő minimális saját veszteség mellett (19 gép) megteremtette a légi fölényt. A háború lényegében eldőlt. A hat nap alatt Egyiptom több mint 11 000, Jordánia 700, Szíria 2500 embert veszített, az egyiptomi katonai felszerelés 80 százaléka elpusztult, Jordánia teljes légierője megsemmisült, Szíria elvesztette páncélosainak felét. Ezzel szemben kevesebb mint 1100 izraeli katona veszítette életét a három fronton.

Az izraeli hadsereg mintegy 70 ezer négyzetkilométernyi területet hódított el az arab országoktól, több mint egymillió lakossal, ugyanakkor a zsidók aránya

2 Néhány jelentősebb összefoglaló munka Izrael 20. századi történetére nézve: Israel. State and Society, 1948–1988. Ed. Peter Y. Medding. New York–Oxford, 1989. (Studies in Contemporary Jewry V.); Michael Wolffsohn–Douglas Bokovoy: Israel. Opladen, 1995.; Wolfgang Benz–Hermann Graml: Weltprobleme zwischen den Machtblöcken. Augsburg, 1998. (Weltbild Weltgeschichte 36. – Das Zwanzigste Jahrhundert III.); Martin Gilbert: Izrael története. Bp. 2000.; Michael Wolffsohn: Wem gehört das Heilige Land? Die Wurzeln des Streits zwischen Juden und Arabern. München–Zürich, 2002. (Serie Piper); Michael Krupp: Die Geschichte des Staates Israel. Gütersloh, 2004.

a megnövekedett országban 63 százalékra csökkent. Izrael megszerezte a Sínai-félszigetet egészen a Szuezi-csatornáig, a Gáza-övezetet, a Golán-fennsíkot, Ciszjordániát, valamint Jeruzsálem óvárosát.

A Kartúmban megtartott arab csúcsértekezlet (1967. szeptember 1.) arról határozott, hogy nem ismerik el a zsidó államot, nem tárgyalnak vele, és nem kötnek békét Izraellel. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa (BT) pedig 1967. november 22-én elfogadta nevezetes 242-es határozatát, amely hosszú időre meghatározott minden közel-keleti békerendezési kísérletet. A BT felszólította Izraelt, hogy vonuljon ki a háborúban elfoglalt területekről, feltétel nélkül adjon fel minden területi igényt, ugyanakkor elismerte Izraelnek azt a jogát, hogy „biztonságos határok között éljen”.³

Mára már kétes értékűvé vált Izrael hatnapos sikere. A megszerzett területek jelentős része már a múlté,⁴ ráadásul Izrael biztonsága sem nőtt a győzelem következtében. Sőt 1967-hez képest, amikor még csak közvetlen szomszédjaival, körülbelül 200 milliónyi arabbal került szembe, mára a hagyományos fegyverekkel aligha legyőzhető terrorháborút vívó radikális arab csoportokkal, és lényegében a világ 1,2 milliárd iszlám hívőjével is farkasszemet néz. Az 1967. június 5-én kezdődött hatnapos háború Izrael történetének legdicsőösebb katonai győzelme, manapság azonban a nagy-Izrael megvalósítását vallásos kötelességnek tekintő hithű cionistákon kívül nem sok izraeli véli úgy, hogy megérte, sőt közülük sokan éppen úgy értékelik,

3 A már jelzett munkákon kívül, a hatnapos háborúhoz további alapos feldolgozások: *Oszetzky Tamás*: Arab–izraeli háborúk 1948–1982. Bp. 1984.; *Kiss Gábor*: Blitzkrieg az olajfák alatt. URL: <http://www.helyihaboruk.lapok.hu/keret.cgi?/67.htm>; *Michael B. Oren*: Six Days of War. June 1967 and the Making of the Modern Middle East. Oxford–New York, 2002.; *Jeremy Bowen*: Six Days. How the 1967 War Shaped the Middle East. London, 2003.; Gázai övezet. FigyelőNet. URL: <http://www.fn.hu/index.php?action=nyomtat&id=338&cid=160402&layout=no&id=338>; *Kis J. Ervin*: Az izraeli légierő története. (A hadsereg-alapítás történelmi előzményei). URL: http://www.phd.hu/tavasz2003/tsz_2003/tudomanyosszekciok/tavasziszel2003_kisjosefervin.htm; Negyven év alatt elkopott a legfényesebb izraeli győzelem. Origo Online – 2007. május 30. URL: <http://origo.hu/nagyvilag/20070530negyven.html>; *Christoph Schult*: Israels vermeintlicher Sieg im Sechs-Tage-Krieg. Der Spiegel 2007. 22. sz. 112.; *Uő*: Sechs-Tage Krieg. Der Sieg, der keiner war. Spiegel Online – 31. Máj 2007. URL: <http://www.spiegel.de/panorama/zeitgeschichte/0,1518,485656,00.html>; *Kirtág Dorina*: Libanoni konfliktus: Preventív háború? – A Közel-Kelet rövid története (1945–2006). June 13th, 2007. URL: <http://tdpd.wordpress.com/2007/06/13/libanoni-konfliktus-preventiv-haboru-a-kozel-kelet-rovid-tortenete-1945-2006/>; *J. Nagy László*: Magyarország és a hatnapos háború. Le Monde diplomatique 2(2007) 7. sz. 10. Másodközlése: URL: <http://www.gondolkodjunkegyutt.hu/spip.php?article191>; *Kovács Ferenc*: Törékeny béke a Közel-Keleten (a hatodik arab–izraeli háború biztonságpolitikai hatásai). Kézirat. Évfolyammunka a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen. Bp. 2007. URL: www.fn.hu/files/_fn_2005/valsag/torekeny_beke.pdf

4 Izrael 1982-ben békét kötött Egyiptommal, visszaadva a Sínai-félszigetet, 1994-ben pedig megállapodott Jordániával is. 2002-ben az Arab Liga felajánlotta Izraelnek a kapcsolatok rendezését az 1949-es határok mögé húzódásért cserébe, azonban akkor már javában dúlt a második intifáda, amely lehetetlenné tette a megegyezést.

hogy Izraelnek tragédiát hozott a győzelem.⁵ Az igazsághoz tartozik azonban az a tény is, hogy az Amerikai Egyesült Államok 1967 után kezdte egyre inkább támogatni a zsidó államot. Az USA mára a legnagyobb katonai szállító lett, éves szinten 2,5 milliárd dollár értékben nyújt katonai segílyt Izraelnek. A siker továbbá komoly önbizalom-növekedést is okozott az országban, és lényegében a cionista, ortodox vallásos mozgalmak megerősödéséhez vezetett. Ezzel szemben a fegyverviselő arab országok és a velük szimpatizáló arab világ kudarcként élte meg az 1967-es háborút, aminek következtében elbukott a világi pánarab eszme, de helyébe fokozatosan az iszlám ideológia lépett. Ennek követői már nem egy nagy közös arab államról, hanem az iszlám követőinek teljes egységéről álmodnak, ahol az iszlám jog a mérvadó. Tehát a hatnapos háború előtt az alapvetően területi és nemzeti konfliktus mára hangsúlyozottan vallási alapú lett.⁶

A magyar–izraeli kapcsolatok a háború előtt

A Magyar Népköztársaság és Izrael közötti viszonyt az ötvenes évektől egyértelműen a Szovjetunió külpolitikája határozta meg, jóllehet Magyarország helyzete speciális volt a többi szocialista országhoz viszonyítva, mivel – a Szovjetuniót leszámítva – a Magyar Népköztársaságban éltek legnagyobb számban zsidók a hatvanas években.⁷

Az 1956-os szuezi háború utáni fagyos magyar–izraeli viszony 1959-től kezdett enyhülni, miután New Yorkban az ENSZ-közgyűlés ülészakán sor került az addigi legmagasabb szintű diplomáciai találkozóra Sík Endre⁸ és Golda Meir⁹ külügyminiszterek között. A találkozó eredményeként a diplomáciai missziók élére követek kerültek, stabilizálódott a kereskedelmi forgalom, és magyar műszeripari kiállításra is sor került Izraelben. A magyar hatóságok 1960 első hét

5 Negyven év alatt elkopott a legfényesebb izraeli győzelem i. m. (Ld. 3. jegyzet).

6 I. m.

7 *Stark Tamás*: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955). Bp. 1995. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 15.) 90–109.; *Karády Viktor*: Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat. Bp. 2000. (Nagyítás. Szociológiai könyvek 24.) 426. és 445–450.; *Szabó Csaba*: Dokumentumok a zsidó kivándorlás történetéhez (1948–1953). Levéltári Közlemények 75(2004) 2. sz. 155–232.

8 Sík Endre (1891–1978) diplomata, külügyminiszter. 1949–1954-ben a Külügyminisztérium politikai főosztályának vezetője, a Külügyi Akadémia igazgatója, 1954–1955-ben külügyminiszter-helyettes, 1955–1958-ban a külügyminiszter első helyettese, majd 1958. febr. 15-től 1961. szept. 13-ig, nyugdíjazásáig külügyminiszter; 1958-tól 1970-ig az MSZMP KB tagja.

9 Golda Meir (1898–1978) Kijevben született Golda Mabovitz ~ Mablovics néven. Izrael állam 12 alapítójának egyike. 1949-től 1956-ig Izrael munkaügyi minisztere, 1956-tól 1965-ig külügyminiszter. 1969 és 1974 között Izrael miniszterelnöke, a világ harmadik női miniszterelnöke, külügyminiszter.

hónapjában 203 kivándorlási engedélyt adtak ki Izraelbe, és 1961-ben elutazhattak Izraelbe az első magyar különtudósítók is.¹⁰

1967-ben a magyar párt- és állami vezetést fontosabb kérdések foglalkoztatták, mint a közel-keleti helyzet. A hazai napilapokban az új gazdasági mechanizmus élvezte a prioritást, emellett még a márciusban zajló országgyűlési képviselő- és tanácstagválasztások is „eltörpültek”. A legfontosabb külpolitikai események közül a magyar sajtó a vietnami háborúval és a görög katonatisztek jobboldali puccsával foglalkozott abban az időben. Természetesen a közel-keleti probléma jelentőségével a magyar Külügyminisztérium is tisztában volt. A tel-avivi magyar követség 1967. januárban például részletes jelentést küldött a Külügyminisztériumba, amelyben beszámolt az izraeliek 1966. novemberi Jordánia elleni légitámadásával kapcsolatban kialakult bonyolult katonai és politikai helyzetről. A híradás több idézetet is tartalmazott az izraeli vezető politikusok megnyilatkozásai közül: „Izrael fenntartja magának a jogot, hogy saját földjén csapjon le az ellenségre, ha ezt Izrael önvédelme és biztonsága megköveteli.” Másutt: „fenntartják maguknak a jogot a cselekvés szabadságára”.¹¹ Az események állandó figyelemmel kísérése mellett a helyzet pontos ismeretét bizonyították a külügyi tanulmányok, összefoglalók is, például az egyes országokkal kialakított kapcsolatok értékeléséről.¹² Egy, az izraeli–magyar kapcsolatokkal foglalkozó elemzésben 1967 februárjában az olvasható, hogy „politikai téren szükséges a Magyar Népköztársaság jelenléte, jelenléte súlyának és befolyásának növelése Izrael Allam területén”. Erre a szöveg szerint az izraeli haladó erők politikai támogatásán túl a jól működő magyar–izraeli gazdasági kapcsolatok miatt is szükség van: „Izraelből öntözési berendezéseket, baromfifarm-felszerelést, elektronikus felszereléseket, háztartási hűtőgépeket, rézcementet, acélcsőveket, műszaki gyémántot, irodagépeket, foszfátokat, egyéb vegyszereket, nyersgyapotot, déligyümölcsöt importálunk. Exportunk legjelentősebb tételei: szerszámgépek, gépi berendezések, villamos-motorok, s egyéb villamossági cikkek, szerszámok, záruk, acélárúk, gyógyszerek és gyógyszeralapanyagok, konfekcióáru, valamint hús és cukor.” Az áruforgalom mindkét oldalon 7 millió dollárt ért el 1966-ban, amit 1967-re 8,5 millió dollárra irányoztak elő a vegyesbizottsági tárgyalások. Magyar részről a gazdasági kapcsolatok erősítését kívánták az ország valutaszegénységének enyhítése miatt is, mivel az *Izraeli Nemzeti Bank* nagyobb dollárösszegeket helyezett el a *Magyar Nemzeti Bank*nál. Ugyancsak fontos tényező volt a kulturális kapcsolatok ápolása, hiszen Izraelben 200 000 magyarul tudó ember élt.¹³

10 Hullámváz barátság. Nagyhatalmi játszmák és a magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok. Lukács András és Fülöp Ottilia interjúja Görög János volt izraeli magyar nagykövettel. Hetek 2000. máj. 13. 6. URL: <http://hetilap.hetek.hu/index.php?cikk=7524&print=1>

11 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX–J–1–j–1967–Izrael–66–10–00 655/1967. (48. d.) Külügyminisztérium TÜK iratok. Az izraeli külpolitika tendenciái. (1967. jan. 19.)

12 MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–66–181–002 202/1967. (48. d.) Magyar–izraeli relációs összefoglaló. (1967. febr. 18.)

13 MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–66–14–00 784/1967. (48. d.) Javaslat Izrael államhoz fűződő kapcsolataink elvi alapjainak összefoglalására. (1967. febr. 17.)

Évről évre hasonló alapossággal, de szinte ugyanazokról a témákról jelentett a tel-avivi magyar követ a Külügyminisztériumnak, illetve a minisztériumban is azonos tematikájú iratok keletkeztek 1965 és 1967 között: Izrael külpolitikai tendenciái, az izraeli–arab viszony alakulása, Izrael külpolitikája a szocialista országok irányába, Izrael külpolitikája a tőkés országok irányába, Izrael és a fejlődő országok kapcsolata, a magyar–izraeli kapcsolatok alakulása, Izrael belpolitikai problémái, az *Izraeli Kommunista Párt* helyzete és tevékenysége, David Giladi¹⁴ izraeli ügyvivő és különféle izraeli személyiségek látogatása a *Magyar Izraeliták Országos Képvisellete* (MIOK) elnökénél, a magyar–izraeli bankkapcsolatok, a magyar–izraeli kereskedelmi kapcsolatok, a magyar–izraeli kulturális kapcsolatok, a kivándorlás és családegyesítés kérdése a magyar–izraeli relációban.

A magyar Külügyminisztérium tehát élénk figyelemmel kísérte a közel-keleti eseményeket. Egyértelműen megállapíthatjuk, hogy jól volt informálva. Nem úgy, mint a hazai közvélemény, ugyanis az Izrael állam és arab szomszédjai közti krízis csak május 21-én, a Sínai-félszigeten állomásozó ENSZ-erők visszavonása kapcsán került a lapok első oldalára. Az addig is figyelmes magyar külügy május végétől még fokozottabban koncentrált a térségre, szinte naponta kérte és kapta az újabb jelentéseket, összefoglalókat az állandóan változó helyzetről.¹⁵

Az iratokból lényegében kiolvasható az arab–izraeli konfliktus okának helyes értelmezése, de nagyon erős az ideológiai felhang is. Eszerint a feszültség „alakulásában Izrael imperialistabarát, és az arab országok, elsősorban az EAK és Szíria imperialistaellenes, haladó politikájából következő ellentmondás játssza a fő szerepet”. Ugyanakkor az is kiderül a dokumentumból, hogy az állandó összeütközésekben lényeges „tényezőnek számít Izraelnek az az évről évre megismétlődő, eltökélt szándéka, hogy az Izrael és Szíria közötti demilitarizált övezetben lévő földeket megművelje, amely rendszeresen incidensekhez vezet”.¹⁶ A jelentések részletesen beszámoltak az izraeli sajtóhírekről is, amelyek alátámasztották a külügyi elemző véleményét, miszerint „a közvélemény előkészítése után nagy méretű izraeli csapatösszevonásokra került sor a szíriai határon, ami azt bizonyította, hogy a Szíria elleni támadás terve nemcsak propaganda, nemcsak visszariasztó manőver, hanem a támadás egyik napról a másikra bekövetkezhet”.¹⁷

14 David Giladi újságíró, a budapesti izraeli nagykövetség élén álló ügyvivő 1967 júniusáig.

15 A Külügyminisztériumban a titkos ügykezelés szabályainak megfelelően 125 alszámon iktatták máj. végétől a közel-keleti eseményekkel kapcsolatos iratokat. MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–213–1–00 785/1–125/1967. (100. d.) Közel-keleti helyzet, arab–izraeli háború, az izraeli agresszió visszhangja különböző országokban, egyes kormányok állásfoglalása a közel-keleti válsággal kapcsolatban.

16 MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–213–1–00 785/4/1967. (100. d.) Az arab–izraeli viszony jelenlegi állása. (1967. máj. 25.)

17 Uo.

A szovjet „vonal”

Izrael preventív, megelőző háborújával kapcsolatban a hatnapos háború 40. évfordulójára jelent meg egy új kötet. Gideon Remez és Isabella Ginor izraeli szerzőpáros azt a teóriát ismerteti könyvében,¹⁸ hogy az 1967-es hatnapos háborút a Szovjetunió provokálta ki azzal a céllal, hogy alkalmat nyerjen az izraeli atomprogram dimónai létesítményének megsemmisítésére. A szovjetek úgy tervezték, hogy Izraelt belerángatják egy megelőző háborúba, amelyben a zsidó állam mérte volna az első csapást valamelyik arab szomszédjára. Ezáltal Izrael tűnt volna agresszornak, amiért a világ közvéleménye elítélte volna, a szomszédos arab államok pedig fegyveresen is beavatkoztak volna a konfliktusba. Egy egyiptomi–szovjet válaszcsepás ürügyén a szovjetek megsemmisítették volna a dimónai atomlétesítményt. A szerzők szerint a tengerről indítható szovjet atomrakéták is készenlétben álltak arra az esetre, ha Izraelnek már lenne atomrakétája, és bevetné azt a háborúban. Állításaikat dokumentumokkal és az egykori magas rangú szovjet katonai részvevők (például Vaszilij Resetnyikov tábornok, a szovjet hadászati bombázók flottájának parancsnoka) és diplomaták (például Oleg Grinyevszkij moszkvai külügyi tisztségviselő) visszaemlékezéseivel igazolták. A *Múlt-kor* online folyóirat a *Jerusalem Post* című izraeli napilapra hivatkozva kiemeli, hogy az izraeli szerzőpáros teóriája homlokegyenest ellentétes mindazzal, ami a történészek körében elfogadott a hatnapos háborúval kapcsolatban.¹⁹

Tény, hogy Izrael tudatosan készült a szomszédjaival szembeni katonai konfliktusra, politikájának sarkalatos elemévé vált az erődemonstráció, az elretentés és a területszerzés. Nyilvánvaló, hogy az arab államok is ellenségesen álltak a zsidó állammal szemben, fegyverkeztek és Izrael megsemmisítését óhajtották. Lényegében mindkét oldalról állandósultak a provokációk, kisebb-nagyobb határincidensek. Az sem kizárt, hogy a Szovjetunió valóban nukleáris fegyverzetel felszerelt katonai alakulatokat küldött a térségbe, hiszen – ahogyan ez a „jelentéktelen” magyar külügy számára is egyértelmű volt – bármelyik pillanatban kitörhet egy új arab–izraeli háború, az eshetőséggel nyilván a jóval pontosabb információkkal rendelkező nagyhatalmak is számoltak. Köztük pedig az egész világ feletti hegemoniáért folyt a versengés. Ebben a küzdelemben minden egyes győzelem stratégiai jelentőséggel bírt. 1967 júniusában a Közel-Kelet a Föld puszkaporos hordójává vált. Ma már az is ismert tény, hogy a hatnapos háború idején használták első alkalommal a forródrótot a Kreml és a Fehér Ház között.

Szinte biztosra vehető, hogy a közel-keleti térségben mind a szovjet titkosszolgálat, a KGB emberei, mind pedig az izraeli Moszad és az amerikai CIA ügynökei szereztek híreket és hintettek dezinformációkat. Ezzel esetleg fokozták a bizonytalanságot és formálták az eseményeket is. Összességében mégis

18 Isabella Ginor–Gideon Remez: *Foxbats over Dimona. The Soviets' Nuclear Gamble in the Six-Day War*. New Haven, 2007.

19 Brezsnyev provokálhatta ki a hatnapos háborút. *Múlt-kor Online* – 2007. május 17. URL: <http://www.mult-kor.hu?article=17441>

helytállóak, és bizonyára más országok külügyi elemzéseivel is, valamint a nemzetközi politikatörténeti szakirodalom értékelésével is egybevágnak a magyar külügyi jelentések. Még akkor is, ha az akkori állandóan változó, pillanatnyi helyzet hatására időnként téves következtetéseket is tartalmaztak. Például 1967. május 26-án, amikor is a magyar külügyi elemző arra a megállapításra jutott, hogy „a válság megoldásának színtere a Közép-Kelet térségéből nemzetközi szintre helyeződött át. Azzal, hogy a válság megoldására irányuló erőfeszítésekbe valamennyi nagyhatalom és a világszervezet közvetlenül bekapcsolódott, a fegyveres konfliktus közvetlen veszélye elhárult. [...] Az izraeli hangváltás és a nyugati nagyhatalmak egységének teljes hiánya a válságban lehetőséget adhatnak annak békés, politikai megoldására.”²⁰ A tévedés oka az Akabai-öböl egyiptomi blokádjával kapcsolatos események helytelen értékelése lehetett.²¹

Az első magyar reakciók: tétova igazodás

A magyar Külügyminisztérium persze nemcsak az Izraelben és az arab országokban működő követségeitől kapott tájékoztatást a közel-keleti helyzetről, hanem a Magyarországra akkreditált arab diplomataktól is. Abdel Fattah Fouad, az Egyesült Arab Köztársaság budapesti nagykövete május 29-én látogatást tett a Külügyminisztériumban. Három fontos kinyilatkoztatást tett: 1. Az EAK lényegében megalakulása, 1948 óta hadiállapotban van Izraellel; 2. Az Akabai-öböl status quo-ját ugyan a háromhatalmi nyilatkozat garantálta, de az 1956-os szuezi válságig Egyiptom ellenőrizte a térséget. Fouad véleménye szerint a gázai övezet és az Akabai-öböl feletti ellenőrzés visszaszerzésével, valamint az ENSZ-csapatok kivonásával a térségből az EAK felszámolta a második, 1956-os arab–izraeli háború utolsó maradványait is; 3. Az arab országok a helyzet valós megítélését barátaik állásfoglalására bízzák. Mint mondotta: „Ezekben az állásfoglalásokban dől el az, hogy ki [a] barátja az Egyesült Arab Köztársaságnak, és ki nem.”²²

Mindez azt bizonyítja, hogy Egyiptom is készült a háborúra, mert még ha jogosnak is tartotta 1956-os veszteségei kompenzálását, nem gondolhatta, hogy azt

20 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/5/1967. (100. d.) A közel-keleti válság újabb fejleményei. (1967. máj. 26.)

21 Az Akabai-öböl biztosítja a Vörös-tengeren át a közvetlen vízi kijáratot az Indiai-óceánra. 1967-ben az Akabai-öböl térségén az Egyesült Arab Köztársaság (EAK), Izrael, Jordánia és Szaúd-Arábia osztozott. 1950-ben három nyugati hatalom nyilatkozatban garantálta a status quo-t. Az Arab Liga államai lényegében elfogadták a háromhatalmi nyilatkozatot, bár fenntartották maguknak a jogot területi integritásuk megvédéséhez. Egyiptom 1967. máj. 22-én lezárta az izraeli hajóforgalom elől az Akabai-öblöt, amelynek északi végén volt a stratégiai fontosságú izraeli kikötő, Eilat. Ezt az eseményt használta ki Izrael a háború elindítására. Washington támogatásáról biztosította Tel-Avivot, és közben meghívta tárgyalásokra az EAK alelnökét, megígérve neki, hogy a tárgyalások ideje alatt nem indul izraeli katonai akció.

22 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/6/1967. (100. d.) Fouad, az Egyesült Arab Köztársaság nagyköveteinek tájékoztatása a közel-keleti helyzetről. (1967. máj. 30.)

Izrael tétlenül fogja nézni. Bízott katonai erejében, az arab országok szolidaritásában, a szomszédos arab államok közvetlen – szükség esetén katonai – segítségével és a Szovjetunió, valamint a szocialista országok támogatásában. Május végére az arab államok összefogása, a korábbi ellentéteket felszámolva, megszilárdulni látszott: „A fenyegető izraeli agresszió veszélyével szemben az EAK és Szíria oldalán sorakoztak fel az összes arab országok. Algéria, Irak és Kuvait után az arab monarchiák is feltétlen támogatásukról biztosították az agresszió által fenyegetett országokat. Jordánia váratlanul védelmi egyezményt kötött az EAK-kal. Tunézia beszüntette az Arab Liga²³ bojkottját és bejelentette, hogy arab–izraeli fegyveres konfliktus esetén az arab országok oldalán fog állni. Az arab országok gyors összefogásának eredményeként megindult az arab hadseregek felkészítése és összevonása az EAK fenyegetett határszakaszaira.”²⁴ Az arab államok azonban nemcsak védelmi lépéseiket hangolták össze, de a politikai partnerség keretében a legjelentősebb közel-keleti olajtermelő országok kezdeményezték, hogy izraeli agresszió esetén beszüntetik olajszállításukat az agressziót támogató országokba.

1967. június első hetére biztossá vált a közeli háború. A szemben álló felek úgy érezték, hogy felkészültek, bár az arab seregek még nem foglalták el teljesen harci állásaikat.

A magyar Külügyminisztérium naprakész információkkal rendelkezett a Közel-Keletről, a *Magyar Szocialista Munkáspárt* vezető szervei azonban nem foglalkoztak kiemelten a kialakult válsággal. A Központi Bizottság ülését 1967 első felében csupán két alkalommal hívták össze, amikor is a KB tagjai részletes összefoglalókat hallhattak a nemzetközi helyzetről, de a közel-keleti válság szóba sem került.²⁵

A Politikai Bizottság az év során első alkalommal január 10-én, majd átlagosan kéthetente ülésezett, de Izrael és az arab államok viszonya nem szerepelt az év első felében a napirenden.²⁶

Június 6-án, az izraeli támadás másnapján azonban azonnal összehívták a PB-t és az első napirendi pontként Kádár János és Komócsin Zoltán²⁷ tájékozta-

23 Az Arab Ligát 1945-ben hozták létre. A közös nyelv, vallás és kultúra alapján álló pánarab mozgalom volt, Egyiptom, Szíria, Libanon, Irak, Szaúd-Arábia, Jemen és Transzjordánia részvételével.

24 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/6/1967. (100. d.) A közel-keleti válság főbb összefüggései. (1967. jún. 3.)

25 MOL 288. f. 4/86. és 87. ő. e. Az MSZMP KB ülése (1967. febr. 16. és ápr. 12.). Mindkét alkalommal Komócsin Zoltán tartott tájékoztatót a nemzetközi kérdésekről, többek között a vietnami helyzetről, a kínai eseményekről, az európai béke és biztonság ügyéről, a román–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvételéről és Tito magyarországi látogatása kapcsán Jugoszlávia gazdasági és belpolitikai helyzetéről, továbbá egy román és jugoszláv javaslatról a kommunista és munkáspártok értekezletével kapcsolatban, és a magyar–szovjet, magyar–lengyel megbeszélésekről az európai biztonság és a német kérdés ürügyén.

26 A Politikai Bizottság a nemzetközi események közül a vietnami és kínai, valamint a görög helyzettel foglalkozott elsősorban.

27 Komócsin Zoltán (1923–1974) napszámos, inas, kommunista politikus, főszerkesztő, országgyűlési képviselő. 1963-tól haláláig az MSZMP PB tagja. A Népszabadság főszerkesztője

tót tartott a „közel-keleti helyzetről”.²⁸ A beszámoló számos érdekes adalékot szolgáltat a magyar pártvezetés véleményét illetően a harmadik arab–izraeli háborúról. A harci cselekmények kezdetéről természetesen csak a külügyi rejtjel-távíratokból értesültek a Politikai Bizottság tagjai. Az ellentmondásos hírek miatt Kádár János, Komócsin Zoltán, Biszku Béla és Fock Jenő²⁹ megállapodtak abban, hogy mind a párt-, mind az állami szerveknél a vezetőknek ügyeletet kell bevezetni, vagyis a kiemelt párt- és állami vezetők a helyükön vagy elérhető helyen legyenek szükség esetén. Egyébiránt elhatározták, hogy a párt- és állami szervezetek „végezzék a rendes munkájukat és éljék a normális életüket”. Ugyancsak döntöttek a középfokú pártszervek, a Budapesti Pártbizottság, és a megyei pártbizottságok csekélyebb tartalmú tájékoztatásáról. A sajtó vonatkozásában megállapodtak, hogy utasítják a szűrt anyagok közlésére, hogy „ne adják ömlesztve ezeket a híranyagokat és ne mértéken felül bolygassák meg [sic!] a közvéleményt”.

A PB-tagok számára tartott külpolitikai tájékoztatóban Kádár János elmondta, hogy még a hadi cselekmények megindulásának napján, június 5-én beszélt a *Szovjetunió Kommunista Pártjának* főtitkárával, Leonid Brezsnyevvel. Aligha hihető, de – Kádár beszámolója szerint – az SZKP főtitkára azt állította, hogy a közvetlen harci cselekmények kezdetét illetően a Szovjetunió sem rendelkezett több információval, mint a Magyar Népköztársaság illetékes szervei. A szovjet pártvezető tájékoztatta Kádárt arról, hogy milyen intézkedéseket tettek időközben. Kérték Nasszer véleményét, hogy a Szovjetunió mit és hogyan tudna segíteni abban, hogy a harci cselekmények mielőbb befejeződjenek. Igénybe vették a „forródrótot”, amely közvetlen összeköttetést jelentett Washingtonnal. A szovjet miniszterelnök, Alekszej Koszigin üzenetet intézett Lyndon B. Johnson amerikai elnökhöz, közölve: „a Szovjetuniónak az a véleménye és álláspontja, hogy mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a harci cselekmények befejeződjenek; továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy ebben a nagyhatalmaknak milyen különleges felelősségük van”. Utalt arra is, hogy az Egyesült Államok kormányának mekkora felelőssége van, mivel módjában áll az izraeli kormányra megfelelő befolyást gyakorolni. Johnsontól érkezett is válasz Kosziginhez, mely úgy szólt: „az Egyesült Államok ugyanígy látja a dolgot, s nagyon örül, hogy a Szovjetuniónak is ez az álláspontja”.

(1961–1965), az MSZMP KB titkára (1965–1974). Elsősorban nemzetközi kérdésekkel foglalkozott. 1949-től országgyűlési képviselő, 1958-tól az országgyűlés honvédelmi bizottságának tagja, 1967-től a külügyi bizottság elnöke.

28 MOL 288. f. 5/426. ő. e. Az MSZMP PB ülése (1967. jún. 6.). 13–25.

29 Biszku Béla (1921–) lakatosinas, kommunista politikus. 1957. febr. 28-án a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány tagja, majd belügyminiszter. 1958-tól 1971-ig, majd 1975 és 1985 között országgyűlési képviselő. 1966-ban pártszervező és adminisztratív titkár. 1978 áprilisában felmentették tisztségei alól és nyugdíjazták. Fock Jenő (1916–2001) műszerész, kommunista politikus. 1961-től a Minisztertanács elnökhelyettese. 1967 és 1975 között a Minisztertanács elnöke. Az MSZMP PB tagja 1957–1980, KB-tagságát 1989-ig megtartotta. 1945–1947, 1958–1967 és 1971–1985 között országgyűlési képviselő.

A külpolitikai beszámoló további érdekes híre, hogy Nasszer már június 5-én a déli órákban újabb harci repülőgépek szállítását kérte a Szovjetuniótól, hivatkozva az elszenvedett veszteségekre. Kádár János bejelentései után Komócsin Zoltán tett néhány kiegészítést. Elmondta, hogy a magyar katonai szakértők is megkezdtek a Közel-Keletről érkezett első hírek kiértékelését. Ezek alapján megállapította, hogy az előző nap a „hajnali katonai konfliktust Izrael kezdte és az arabok tulajdonképpen bizonyos fokig váratlan helyzetbe kerültek”. Ezt az arab légierő földön elszenvedett nagy veszteségei is bizonyították. A katonai szakértők azt is kiemelték, hogy az amerikaiak és az angolok – nyilvánosságra hozott kijelentéseik ellenére – Izrael mellett állnak. Ezt mutatta a hatodik amerikai flotta manővere, valamint az, hogy az Európában állomásozó amerikai csapatokatriadókészültségbe helyezték (nyilván a szovjetek is megtették a számukra megfelelő katonai biztonsági lépéseket). Fouad egyiptomi nagykövet június 6-án reggel telefonált a magyar Külügyminisztériumba és közölte, hogy az egyiptomi főhadiszállás szerint a nyugati hatalmak olyan módon vesznek részt az izraeli agresszióban, hogy a zsidó állam légterét amerikai és angol légierők védik. Az ENSZ Biztonsági Tanács üléséről Komócsin Zoltán elmondta, hogy a nagyhatalmak közötti áthidalhatatlan ellentét miatt ott nem lehet várni a békés megoldást. A Szovjetunió támogatta az indiai tűzszüneti javaslatot, amely után vissza kellett volna térni a feleknek előző állásaik mögé, de az amerikaiak ezt a felvetést nem fogadták el.

A Politikai Bizottság egyetértett Kádár János és Komócsin Zoltán beszámolójával, elfogadta javaslataikat, többek között azt is, hogy június 7-én a kormánynak nyilatkozatot kellett közreadni, továbbá a napilapokban szerkesztőségi cikkeknek, kommentároknak és állásfoglalásoknak kellett megjelenni, amelyek a szovjet kormánynyilatkozat alapján tartalmazták a magyar álláspontot. A fő felelősséget „az amerikai imperialistákra” hárították és leszögezték, hogy Izrael részéről agresszió történt, a magyar nép pedig biztosította szolidaritásáról az arab államokat.³⁰

Ugyancsak a Politikai Bizottság június 6-ai ülésén hangzott el, hogy a Belügyminisztériumnak tudomására jutott, hogy 6-án a Budapesten tanuló arab diákok tüntetést akartak szervezni az izraeli követség előtt. Ugyanakkor az egyiptomi követség is védelmet kért a magyar külügytől, mert több telefonhívást kaptak, amelyben megfenyegették őket. A PB határozatban tiltott meg mindenféle tüntetést vagy ellentüntetést.

Érdekeseek még Kádár János zárszóként elmondott gondolatai: „A közel-keleti helyzet ismert, tudjuk, miről van szó. Az imperialisták ott vannak az olajra

30 A magyar kormány nyilatkozata a közel-keleti háborús konfliktusról.; Az EAK, Algéria, Szíria és Jemen megszakította diplomáciai kapcsolatait Washingtonnal. Szocialista országok kormánynyilatkozatai – Lezárták a Szuézi-csatornát. Erőtlén mentegetőzések Washingtonban – Szárazföldi és légi harcok. Népszabadság 1967. jún. 7. 1. Ugyanebben a számban a 2. oldalon részletes beszámolók olvashatók az eseményekről. Továbbá a 3. oldalon Pullai Árpádnak, az MSZMP KB titkárnak felszólalása a vasutas-szakszervezet VII. kongresszusán: „Elítéljük az izraeli agressziót és szolidárisak vagyunk az arab népekkel” címmel.

[sic!], kezükben tartják ezeket az országokat, mindenféle úton-módon terrorizálják, befolyásolják őket. A nemzetközi piacon jelentkező olaj 63 százaléka ebből a térségből származik. A korábbi években az imperialisták kormányozták ezeket az arab országokat is mind egy szálig, és nem szívesen ejtik el ezeket a területeket. És ott van az ő eszközük, csatlósuk, Izrael állam. Ez a dolog évek óta ismert és ne kezdjük most ezt újra értékelni! [...] Az előállt szituációban két döntő bizonyíték van. Egyik az izraeli külügyminiszter nyilatkozata, amely abból a szempontból nem kétséges álláspontot tükröz, hogy tegnap reggel Izrael támadott. Ez teljesen világos és jelenleg ez a döntő. Amíg nem folyt a légi háború és nem tüzeltek a tankok, más volt a helyzet, most pedig helyi háború folyik, és ennek kirobbantásában Izrael a bűnös saját nyilatkozata értelmében is.

Másik pedig a Biztonsági Tanácsban tanúsított fellépés, ahol az amerikaiak, angolok szembehelyezkednek azzal a követeléssel, hogy az izraeliek vonuljanak vissza a hétfő reggel 6 óra előtti harci állásokba. Ennyi felvilágosítás most szükséges és ezt rendes megfogalmazásban meg lehet csinálni. Tehát ott most egy helyi háború folyik, ennek kirobbantása tegnap reggel 6 órakor kezdődött, és meg kell mondani, hogy ki robbantotta ki.

A közvéleményt érdekli, hogy mi várható és mit csinálunk mi. Én erre is világos választ adnék, mégpedig megmondanám, hogy minket [mi] vezet. Mi az arabokkal vagyunk szolidárisak, és a jelenlegi fő feladatot abban látjuk – ezt nem a nyilatkozatba ajánlom –, hogy politikai, diplomáciai eszközökkel és síkon erőteljes harcot folytassanak annak érdekében, hogy a harci cselekmények fejeződjenek be és vonuljanak vissza a hétfő reggel 6 óra előtti állásokba. Ez elvi és világos álláspont, és ha mi ezt értelmes módon meg tudjuk mondani, akkor ebben benne van és kifejezésre jut benne az a reményünk is, hogy ezt lehetségesnek tartjuk. Ha mi ezért harcolunk, akkor olyasmiért harcolunk, amit lehetségesnek tartunk.

Még az alapkérdéshez annyit, el ne felejtjük, hogy 1948 óta – kb. ennyi idős a Magyar Népköztársaság – mi mindig az arabokat támogattuk egyetlen tételt kivéve: nem támogatjuk azt, hogy Izraelt, mint államot meg kell semmisíteni. Ezt egyébként tudja az egész világ, többek között az arabok is, csak a szocialista országok és a Szovjetunió nincs abban a helyzetben, hogy ezt mi hangoztassuk. Mi ezt nem mondjuk, de világos, hogy ez az állásfoglalásunk. És tulajdonképpen a nyugati testvérpártok is ugyanezt teszik és mondják, megfelelő megfogalmazással. Az arabok 1948 óta sürgetik, hogy a szocialista országok támogassák törekvésüket, amely Izrael államisége ellen irányul, de a szocialista országok ezt nem támogatják, mert ütközik a mi politikánk alapelveivel. Ezt nekünk megfelelően figyelembe kell vennünk.”³¹

Fontos utalások olvashatók ki Kádár János zárszavából. A magyar pártvezetés az ideológiai fenntartásaival együtt is tisztában volt a közel-keleti helyzettel, a nyugati hatalmak olajéhségével, a kolonializmus alól éppen csak felszabadult fejlődő arab államok kiszolgáltatottságával és Izrael kulcsszerepével a térségben.

31 MOL 288. f. 5/426. ő. e. Az MSZMP PB ülése (1967. jún. 6.). 22–25.

A június 5-én reggel beállt hadiállapotot teljes mértékben külpolitikai kérdés-ként kezelték, helyi háborúnak minősítették. Ez azt jelentette, hogy semmilyen módon sem kívántak beleavatkozni az eseményekbe, bár hangoztatták, hogy az arab államokkal szolidárisak. Mindez teljesen egybevágott a Szovjetunió és az általa meghatározott, a többi szocialista ország által is támogatott külpolitikai érdekekkel. A célt Budapesten, és bizonyára Moszkvában is úgy fogalmazták meg, hogy egységes nyilatkozatokkal elítélik Izrael agresszióját, egyben kifejtik az arab országokkal szembeni jó szándékukat. Diplomáciai megoldásban, politikai rendezésben bíztak a szocialista államok. Számukra az lett volna a kedvező, ha a hadviselő felek visszatértek volna kiinduló állásaik mögé. Izrael az általa elkövetett agresszió miatt erkölcsi veszteséget szenvedett volna, ami ugyancsak negatívan hatott volna a zsidó államot támogató nyugati hatalmakra, míg a Szovjetunió és a szocialista országok tekintélyét emelte volna az arab államok közt, sőt a teljes harmadik világban. Ugyanakkor Izrael létének elutasítását már nem fogadhatták el, mert ez forma szerint ellenkezett volna a „fennkölt” szocialista elvekkel. Valójában Magyarországnak figyelemmel kellett lennie a zsidó állammal kialakult biztató, elsősorban gazdasági kapcsolataira és mindenekelőtt a Kádár-rezsim által tabuként kezelt, de igenis létező hazai zsidó lakosságra.

Kivárás

A június 5-ei események tükrében, a rendelkezésre álló információk birtokában nem tehetett mást a magyar pártvezetés, mint hogy várta a Közel-Keletről, és Moszkvából érkező híreket, és kívárt. Nem befolyásolta az MSZMP vezetésének álláspontját Levi Eshkol izraeli miniszterelnök június 5-én keltezett, Fock Jenőhöz, a minisztertanács elnökéhez intézett levele sem,³² amelyet a budapesti izraeli ügyvivő, David Giladi hitelesített. A levél, amely csak 7-én jutott el a Külügyminisztériumon keresztül a magyar állami és a pártvezetőkhez, az Izrael által megindított megelőző háború jogosságát hangsúlyozza, és azzal érvel, hogy valójában Nasszer és arab szövetségesei követtek el agressziót, amikor hadseregeiket összehozták Izrael határai mentén és nyíltan a zsidó állam létét fenyegették. Eshkol azt kérte a magyar kormánytól, hogy az határozottan foglaljon állást az Izraellel szemben elkövetett agresszióval szemben.

Magyar részről a diplomáciai szabályokat pontosan követve, emlékeztetőt adtak át az izraeli ügyvivőnek, amelyben utaltak a Magyar Népköztársaság kormányának, a szovjet kormánynyilatkozattal teljesen egybehangzó, éppen június 7-én közzétett nyilatkozatára, és kétségbe vonták az állítást, hogy Izrael szenvedte volna el az agressziót.³³ Rendszeresen, naponta több alkalommal is befutottak

32 Minden bizonnyal hasonló, vagy éppen ugyanilyen tartalmú és szövegű levelet kaptak a többi szocialista országok, és talán a nyugati államok vezetői is.

33 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/12/1967. (100. d.) Eshkol izraeli miniszterelnök levele Fock Jenőhöz. (1967. jún. 8.)

a Külügyminisztériumba a pontos helyzetet ismertető táviratok.³⁴ A Külügyminisztérium június 7-én már több információval rendelkezett a közel-keleti hadi helyzetet illetően. Egy összefoglalóban úgy értékelték a kialakult helyzetet, Izrael katonai sikereit, hogy az a „tudatos előkészítésnek” és az USA, valamint Nagy-Britannia által biztosított „hatékony utánpótlásnak” a következménye. Ugyanakkor pozitívan emelték ki az elemzésben, hogy az arab államok szorosabbra vonták együttműködésüket: Egyiptom lezárta a Szezi-csatornát; Irak, Szíria, Algéria, Libanon és Kuvait leállította az Amerikai Egyesült Államokba és Angliába irányuló olajszállításait; Egyiptom, Algéria, Jemen, Irak, Jordánia, Szudán, Libanon és Szíria megszakította diplomáciai kapcsolatait az USA-val, Szíria pedig Angliával is. Az ENSZ Biztonsági Tanács ugyancsak június 7-én, hosszas vita után adta ki a tűzszüneti felhívását. Ezt Izrael figyelmen kívül hagyta és tovább nyomult előre – az összefoglaló szerint – nyilván azzal a szándékkal, hogy minél kedvezőbb katonai pozíciót érjen el. Ugyanakkor egyes arab országok is elutasították a fegyverszünetet.³⁵

Ugyancsak 7-én felkereste a magyar Külügyminisztériumot Tyitov szovjet nagykövet,³⁶ aki ismertette kormánya álláspontját a közel-keleti helyzettel kapcsolatban, és beszámolt az izraeli nagykövet látogatásáról Andrej Gromiko szovjet külügyminiszternél.³⁷ A hatnapos háború idején bizonyára minden ország diplomáciai testülete intenzíven dolgozott. A követek, ügyvivők egymásnak adták a kilincset a kormányoknál, a külügyminisztériumokban. Június 8-án Abdel Fattah Fouad egyiptomi nagykövet Kállai Gyulánál, az országgyűlés elnökénél járt,³⁸ 9-én pedig az MSZMP Központi Bizottságának titkárát, az elsősorban nemzetközi kérdésekkel foglalkozó Komócsin Zoltánt kereste fel, aki ekkor az országgyűlés külügyi bizottságának is elnöke volt. A megbeszélésről készített feljegyzés tanúsága szerint az arab diplomata hangulata az elkeseredés és a bizakodás között ingadozott. Egyrészt csalódottan említette, hogy amíg Izraelt az USA és Anglia ellátja a legmodernebb fegyverekkel, addig „az arab népek a Szovjetuniótól és a szocialista országoktól csupán szavakat hallanak”. Felvetette, hogy a „békeszerető országoknak [tudniillik a szocialista országoknak – Sz. Cs.] meg kellene vizsgálniuk, milyen eszközökkel vethetnének erővel véget az agresszió-nak”. A mondatban rejlő paradoxon – békeszeretet és erővel megszüntetett agresszió – némi reményt is tartalmaz, de Fouad nagykövet következő szavai már egyértelmű bizakodásról árulkodnak: „az arabok két menetet elvesztettek, de egyik sem volt knock out”.

34 MOL XIX-J-1-k-1967-Izrael-66-43/1967. (20. d.) Hadi helyzet.

35 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/13/1967. (100. d.) Rövid összefoglaló a közel-keleti helyzetről. (1967. jún. 7.)

36 Fjodor Jegorovics Tyitov 1966 és 1971 között volt budapesti szovjet nagykövet.

37 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/14/1967. (100. d.) Tyitov szovjet nagykövet látogatása. (1967. jún. 8.)

38 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/17/1967. (100. d.) Fouad EAK-nagykövet látogatása Kállai elvtársnál. (1967. jún. 12.)

A diplomata azonban nem kapott igazán kézzelfogható támogatást Komócsin Zoltántól, aki hangsúlyozta a magyar nép szolidaritását az arab országokkal, továbbá utalt a Szovjetuniónak a kérdésben betöltött jelentős szerepére. A Közpon-ti Bizottság titkára visszautasította Fouad több megjegyzését, közölve a követtel, hogy az arab légierő túlnyomó része szovjet gyártmányú gépekből áll. Valósággal „megfedtte” az egyiptomi diplomatát a hadi eseményeket megelőző meggondolatlan arab nyilatkozatokért, amelyek Izrael elsöprését és Palesztina felszabadítását hangoztatták. Ennek következtében az európai államok közvéleménye egyre inkább Izrael felé fordult, eltávolodott „az arab népek igazságos ügyétől”.³⁹

Június 8-án a moszkvai magyar nagykövet értesítette a magyar Külügyminisztériumot V. V. Kuznyecov szovjet külügyminiszter-helyettesnek a szocialista országok nagykövetei előtt tartott tájékoztatójáról.⁴⁰ A szovjet diplomata összefoglalta a közel-keleti eseményeket, megerősítette a szovjet álláspontot, miszerint Izrael követett el agressziót, amit csakis úgy tehetett meg, hogy élvezte a nyugati államok hathatós támogatását. A Szovjetunió mindvégig biztosította az arab országokat támogatásáról, ugyanakkor a békés megoldást tartotta fontosnak. Ezért a Szovjetunió kezdeményezte a Biztonsági Tanács összehívását, a tűzszünet kiírását. Mindemellett kapcsolatot keresett az Amerikai Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal, hogy „olyan nyomást gyakoroljon a nyugati hatalmakra, elsősorban természetesen az USA-ra, hogy azok vessék latba befolyásukat Izraelre az arab államok elleni agresszió megszüntetése érdekében”. Ebbe a „nyomásgyakorlásba” természetesen beletartozott a közvetlen telefonbeszélgetés Washington és Moszkva közt a „forródróton”, de akár a nukleáris arzenállal felszerelt hadihajók és tengeralattjárók manővereztetése is az Izrael-közeli nemzetközi vizeken. Természetesen mindkét állam, az USA és a Szovjetunió is jelentős haderővel volt jelen a térségben. A szovjet hajórajt már a nyár elején jelentősen megerősítették, létszáma elérte a száz egységet.⁴¹ Mindezen tények alátámaszthatják Gideon Remez és Isabella Ginor izraeli szerzőpáros korábban ismertetett teóriáját,⁴² bár az igazsághoz tartozik, hogy a Közel-Keleten nemcsak a szovjetek álltak egy esetleges beavatkozásra készenlétben, hanem az amerikaiak is.

Kuznyecov elmondta még a magyar nagykövetnek, hogy egyértelműen a szovjet nyomás eredménye, hogy az ENSZ Biztonsági Tanács hosszas vita után végül június 7-én felszólította a harcoló feleket a haladéktalan tűzszünetre. A szovjet törekvések ezen túlmenően arra irányultak, hogy a szemben álló felek vonják vissza csapataikat a június 5-ét megelőző vonalaik mögé.⁴³ Azonban már

39 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/16/1967. (100. d.) Fouad EAK-nagykövet látogatása Komócsin elvtársnál. (1967. jún. 12.)

40 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/19/1967. (100. d.) Kuznyecov külügyminiszter-helyettes tájékoztatója a közel-keleti helyzetről. (1967. jún. 12.)

41 Kiss G.: i. m.

42 Ld. a 18. lábjegyzetet!

43 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/19/1967. (100. d.) Kuznyecov külügyminiszter-helyettes tájékoztatója a közel-keleti helyzetről. (1967. jún. 12.)

7-én kiderült, hogy Izrael nem hajtotta végre a tűzszünetet, sőt tovább nyomult előre. A Szovjetunió erre kilátásba helyezte akár a nyílt katonai beavatkozást is: „Amennyiben az izraeli kormány nem szünteti be agresszióját és nem vonja vissza csapatait, a szocialista államok [...] minden szükséges intézkedést megtesznek, hogy segítsenek az arab országok népeinek döntő csapást mérni az agresszorra, megvédeni törvényes jogaikat, felszámolni a közel-keleti háborús tűzfészeket és visszaállítani a békét ebben a térségben.” A nyilatkozat a *Pravda* június 8-i számában jelent meg.⁴⁴ A szovjetek megpróbálkoztak a nyílt fenyegetéssel, de komoly kétségek merülhetnek fel, hogy valóban be is avatkoztak volna Izraellel és támogatóival szemben, kockáztatva ezzel egy világméretű konfliktus kirobbanását. Június 10-ig az izraeli csapatok tovább nyomultak előre az arab területeken, miközben az arab seregek erejükhöz mérten próbáltak ellenállni, esetenként visszavágni. A magyar Külügyminisztériumba befutó táviratok részleteken rögzítették az aktuális hadi helyzetet.⁴⁵

Június 10-én, este 6 órakor az izraeli csapatok 30 kilométerrel a szíriai főváros előtt váratlanul megálltak. A magyar Külügyminisztérium úgy értékelte a fegyvernugvást, hogy azt egyértelműen a *Varsói Szerződés* országainak moszkvai nyilatkozata, a kilátásba helyezett első szankciók váltották ki, miután Csehszlovákia és a Szovjetunió megszakították a diplomáciai kapcsolataikat Izraellel.⁴⁶ Ugyanezen a napon Koszigin üzenetet küldött Johnson elnöknek, hogy a Szovjetunió kész „néhány órán belül megtenni a szükséges, akár katonai intézkedéseket is, ha az izraeliek folytatják agressziójukat”. Harckészültségbe helyezték a szovjet haderőket, bár inkább fenyegetésnek szánták az akciót, nem akartak valószínűleg beavatkozni. A szovjet „blöff” nem vált be, az USA „emelte a tétet”: elrendelte földközi-tengeri erőinél a teljes harckészültséget.⁴⁷ Az izraeli csapatok azonban nem folytatták az előrenyomulást Damaszkusz felé: a milliós város megszállása valószínűleg már túlságosan nagy feladat lett volna számukra. Eredeti kítűzött katonai és védelmi céljaikat pedig nemhogy elérték már, de alaposan túl is teljesítették azokat. A tűzszüneti felhívást 18.30-kor a szemben álló felek elfogadták. A harmadik arab–izraeli háború véget ért.

Megszakított diplomáciai kapcsolatok

Az európai szocialista országok sem akartak lemaradni Csehszlovákia és a Szovjetunió mögött, hogy a háborús vereséget szenvedett arab államokat legalább diplomáciai támogatásukról biztosítsák. A bolgár nagykövet már június 10-én, szombat délután érdeklődött a magyar Külügyminisztériumban, hogy miként

44 Prekratity agressziju Izrailja! Pravda 1967. jún. 8. 1., 3.

45 MOL XIX–J–1–k–1967–Izrael–66–43/1967. (20. d.) Hadi helyzet.

46 MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–213–1–00 785/27/1967. (100. d.) A közel-keleti válság főbb összefüggései. (1967. jún. 15.)

47 Kiss G.: i. m.

tudnának közösen fellépni. A magyar diplomácia azt a választ adta, hogy a kormány csak hétfőn dönt a kérdésről, legyenek türelemmel. A bolgár nagykövet eltávozott, de hamarosan vissza is tért a hírrel, hogy talán hamarosan bekövetkezik a tűzszünet, gyorsan kellene reagálni. A magyar külügy azonban hajthatatlan maradt, s június 12-re egy közös bolgár, lengyel, magyar konzultációt helyezett kilátásba. A kijelölt napon közölték a lengyel, bolgár, szovjet, román és jugoszláv nagykövetségekkel, hogy a magyar kormány elhatározta a diplomáciai kapcsolatok megszüntetését Izraellel. Egyben kérték a Szovjetunió segítségét a magyar diplomaták hazajuttatásában.⁴⁸

Románia azonban megbontotta a szocialista tábor egységét. Június 10-én a román kormány vezetői nem írták alá a *Varsói Szerződés* tagállamainak moszkvai nyilatkozatát, amelyben elítélték az izraeli agressziót. Ehelyett önálló nyilatkozatot adtak ki, amiben azonban Izraelt egyáltalán nem minősítették agresszornak, az „ellenségeskedések” kezelésére tárgyalásokat javasoltak, nem helyeztek kilátásba semmiféle lépést, ha Izrael tovább folytatta volna hadműveleteit. A magyar külügy szerint a román lépés beleillett az ország vezetői által kialakított, valamiféle „önállóságot” és „semlegességet” hangsúlyozó külpolitikába. Ugyancsak fontos érdeke fűződött a románoknak az Izraellel ápoljt jó kapcsolatokhoz, ugyanis a két ország közötti árucseré értéke az 1966. évi 4,9 millió dollárról 1967-re 35 millió dollárt irányzott elő.⁴⁹

Magyarországon június 10-én behívták a Külügyminisztériumba David Giladit, az izraeli nagykövetség élén álló ügyvivőt. Beck István osztályvezető „szóbeli jegyzéket adott át az izraeli kormány részére, melynek az volt a lényege, hogy ha az izraeli kormány nem szünteti meg a Szíria elleni hadjáratot, akkor az a veszély áll fenn, hogy Magyarország megszünteti a diplomáciai kapcsolatait Izraellel”. Június 12-én ismét behívták a külügybe az izraeli ügyvivőt, és közölték vele, hogy a magyar kormány elhatározta, hogy megszünteti a diplomáciai kapcsolatait Izraellel.⁵⁰ A *Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány* határozatban ítélte el Izrael agresszióját és megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a zsidó állammal. A továbbiakban a magyar állampolgárok érdekeit Izraelben a Svéd Királyság látta el, Izrael érdekeit pedig Svájc képviselte a Magyar Népköztársaságban.⁵¹

Diplomáciai kapcsolatait a két ország megszakította ugyan, de nem ment minden zökkenő nélkül a magyar diplomaták hazatelepítése és a követségi épület felügyeletének biztosítása. Csécsai Kálmán külügyi tanácsos, a tel-avivi misszió korábbi vezetője június 30-án foglalta össze a harmadik arab–izraeli há-

48 MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–213–1–00 785/22/1967. (100. d.) Tárgyalások diplomatákkal a közel-keleti válsággal kapcsolatban. (1967. jún. 13.)

49 MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–213–1–00 785/25/1967. (100. d.) Román nyilatkozat a közel-keleti helyzettel kapcsolatban. (1967. jún. 15.)

50 Hullámzó barátság i. m. Ld. a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány nevében készült szóbeli jegyzéket és a kormány határozatát a diplomáciai kapcsolatok megszüntetéséről: MOL–A–83–b–3185/1967. (453. d.) Minisztertanács. Előterjesztések és határozatok.

51 MOL–A–83–b–3207/1967. (453. d.) Minisztertanács. Előterjesztések és határozatok.

ború legfontosabb eseményeit. A diplomáciai kapcsolatok megszakítását követően, június 15-én jelezték a svéd követségről, hogy ők veszik át a magyar érdekek izraeli képviseletét. Csécssei Kálmán és munkatársai megkezdték az előkészületeket a követség elhagyására. Június 16-án az izraeli Külügyminisztérium az iránt érdeklődött, hogy a magyar diplomaták mikor akarják elhagyni az országot, és bekérték az útleveleket a kilépés dátumának rögzítése miatt. Az iratokkal június 18-án utazott Csécssei Jeruzsálembe, 20-án pedig leltár szerint átadta a magyar követség épületét a svéd kirendeltség megbízottjának. Másnap derült ki, hogy az izraeli hatóságok két magyar diplomatát és egyikük családját visszatartották, nem engedélyezték elutazásukat. A követség többi munkatársa június 21-én minden bonyodalom nélkül hazatért Magyarországra.⁵² A magyar Külügyminisztériumban még aznap megfogalmaztak egy „szóbeli jegyzéket”, amelyben élesen tiltakoztak a magyar polgárok elleni izraeli eljárás miatt.⁵³

Néhány hét múlva a tel-avivi svéd követség értesítette a Külügyminisztériumot, hogy betörés történt a magyar kirendeltség üresen álló épületébe. Az ajtókat, a fiókokat, ládákat és a szekrényeket felfeszítették, még egy lemezszekrényt is feltörték. Mindent a legnagyobb rendetlenségben találtak a nyomozók, akik próbáltak ujjlenyomatot rögzíteni is a bárban egy üvegről és az egyik szobában a földön talált filmtekercsről. Ugyanakkor a „rádiószobát” érintetlenül találták. A helyszíni szemle és a leltár ellenőrzése igazolta, hogy komoly érték nem tűnt el. Egyedül a vászonterítők nem kerültek elő. A porcelános vitrinhez azonban hozzá sem nyúltak a betörők.⁵⁴ Nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy mi is történt valójában. Azt nehezen lehet elhinni, hogy Izraelben hirtelen hiánycikké vált a vászonnemű és a lakosság csak fosztogatásból tudta pótolni szükségleteit. Ugyancsak hihetetlennek tűnik a feltételezés, hogy a világ egyik legjobb titkosszolgálat, a Moszad tört be az épületbe, és ott valamilyen értékes dokumentumot keresett. Ha volt is korábban ilyen jellegű irat a követségen, azt a távozó diplomaták nyilván magukkal vitték vagy megsemmisítették. A legelképzeltőbbnek az tűnik, hogy valaki vagy valakik bosszút akartak állni valamilyen vélt vagy valós sérelemért. Ennek akár lehetett politikai indítéka is, például a diplomáciai kapcsolatok megszakítása, de akár egy rendezetlenül hagyott tartozás is. Az ügy azzal zárult, hogy a magyar külügy kérte a svéd társszervet, fokozott figyelemmel járjon el a magyar érdekek képviseletében, s tiltakozzanak az izraeli kormánynál.

52 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-213-1-00 785/56/1967. (100. d.) Az izraeli agresszió előzményei és lefolyása. (1967. jún. 30.)

53 MOL XIX-J-1-k-1967-Izrael-66-15-4491-1/1967. (20. d.) Diplomáták hazaérkezése Izraelből. (1967. jún. 21.) Az egyik visszatartott diplomata, Zagyai János biztosan visszatért Magyarországra, mert a később keletkezett külügyi iratokon előadóként gyakran szerepel a neve. Pl. MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-66-14-003 691-1/1967. (48. d.) Magyar-izraeli kapcsolatok. (1967. nov. 2.)

54 MOL XIX-J-1-k-1967-Izrael-66-15-5082-1-2/1967. (20. d.) Betörés tel-avivi követségünk épületébe. (1967. júl. 28-29.)

A magyar–izraeli kapcsolatok megrekedtek, de ez nem jelenti azt, hogy a magyar Külügyminisztérium és a magyar kommunista pártvezetés teljesen elfordult volna a Közel-Kelettől. Továbbra is élénk figyelemmel kísérték az eseményeket, a térség politikai helyzetét. A külügy, mintha mi sem történt volna, ugyanúgy gyűjtötte az értékeléseket, elemzéseket Izraelről és az arab államokról.⁵⁵ A magyar kommunista pártvezetés csak a hatnapos háború lezárását követően foglalkozott ismét a fejleményekkel. Komócsin Zoltán a Politikai Bizottság június 20-ai ülésén legtöbbször az ENSZ rendkívüli közgyűlésének összehívását célzó szovjet javaslatról foglalkozott, de megemlítette, hogy a Szovjetunióból – Nasszer elnök kérésére – hamarosan magas párt- és állami delegációt küldenek Egyiptomba. Megerősítették azt a hírt is, hogy a háborút követően azonnal jelentős katonai tanácsadói testület utazott az arab államba.⁵⁶ Ezek az intézkedések nyilván a Szovjetunió és a szocialista államok szolidaritását, támogatását fejezték ki.

Június 23-án a Központi Bizottság ülésén ugyancsak Komócsin Zoltán tájékoztatta a testület tagjait a közel-keleti eseményekről. Némi ideológiai felhanggal összefoglalta a válság okait, a háború lefolyását és kimenetelét, valamint értékelte a kialakult helyzetet: „Az arab–izraeli viszály lényegét tekintve az imperializmus és a vele szemben álló haladó erők világméretű küzdelmének szerves részét képezi. Nyilvánvaló tehát, hogy a június 5-én elkezdett katonai agressziót sem szűkíthetjük le az arab–izraeli ellentétekre. [...] Az arab országok területe 12 millió km², 100 millió lakossal. Az imperialisták számára sem közömbös, hogy a nemzetközi osztályharcban az arab világ kinek az oldalán áll. [...] Nagy szerepet játszik az imperialisták szempontjából az arab országok olaj-gazdagsága. A nem szocialista országokban feltárt olajkészletek háromnegyed része a Közel-Keleten van, innen származik a nem szocialista világ olajtermelésének 1/3-a, amelyet majdnem teljes egészében a nyugati kapitalista országok használnak fel. Arab olajjal működik az Egyesült Államok 6. flottája. [...] A természeti kincsek mellett a Közel-Kelet rendkívül fontos stratégiai jelentőséggel bír. E terület birtoklása, illetve ellenőrzése még békés viszonyok között is óriási jelentőségű, hadászati szempontból pedig nélkülözhetetlen az imperialista hatalmak számára. [...] A Közel-Kelet térségében a víz a mezőgazdaság, az ipar, az ivóvízellátás szempontjából életbevágó, de nagy fontossággal bír halászati, közlekedési és stratégiai szempontból is. A Jordán folyó víztartalékainak Izrael által történő egyoldalú kihasználási terve a feszültség egyik állandó forrásává vált.”⁵⁷

55 A Külügyminisztériumban a hadi események lezárulását követően is lerakták a krízis kezdetén nyitott iktatószámokon a jelentős európai, ázsiai fővárosokból és az USA-ból érkező követi jelentéseket. Pl. az izraeli agresszió visszhangja a különböző országokban, egyes kormányok állásfoglalása a közel-keleti válsággal kapcsolatban stb. MOL XIX–J–1–j–1967–Izrael–213–1–2–00 785/57–125/1967. (100. d.)

56 MOL 288. f. 5/428. ő. e. Az MSZMP PB ülése (1967. jún. 20.). 11–12.

57 MOL 288. f. 4/88. ő. e. Az MSZMP KB ülése (1967. jún. 23.). 6–20.

Megtartott pártkapcsolatok

Beszámolójában Komócsin Zoltán érintette a magyar–izraeli kapcsolatoknak két olyan területét is, amelyek első olvasatban nem tűntek jelentősnek, de mindenképpen érdekes elemei a kétoldalú relációnak.

A külügyi elemzések közt is kiemelt helyet foglaltak el az izraeli kommunista mozgalmat⁵⁸ bemutató értékelések. A hatvanas évek közepén ugyanis az *Izraeli Kommunista Párt* két részre szakadt, és mindkét csoport kereste a kapcsolatot a szocialista országokkal. Az egységes kommunista párton belül 1964-ben – a *Palesztin Felszabadítási Szervezet* megjelenésével – erősödött fel az eltérő nézetek hangoztatása. A Shmuel Mikunis és Moshe Sneh (a magyar forrásokban Mikunisz és Sznéh) vezette csoport szerint a párt nem vette figyelembe a zsidó nép nemzeti érzéseit, öntudatát, egyáltalán nem képviselte a zsidó nép érdekeit. Emiatt a zsidó országban a párt teljesen elszigetelődött. Ezzel szemben a Meir Vilner és Tawfik Toubi vezette csoport elítélte a nacionalista nézeteket, és továbbra is kitartott az internacionalizmus, a marxizmus-leninizmus mellett. Három fontosabb kérdés okozta a nézeteltéréseket:

1. Az arab–izraeli konfliktust a Vilner–Toubi-csoport Izrael imperialista-barát politikájával, az arabok jogainak eltiprásával magyarázta. A Mikunisz–Sznéh-csoport ugyanakkor a konfliktus okát az arab országok reakciós, sovinszta politikájában látta.

2. Az arab nemzeti felszabadító mozgalmat a Vilner–Toubi-csoport pozitívan értékelte, mert antiimperialistának tartotta. Szerintük ez sokkal fontosabb, mint a zsidó és az arab nép közötti ellentét. Az arab terrorizmust, így az *Al-Fatah* tevékenységét is elítélték, mert úgy vélték, hogy az lényegében az imperializmust, az izraeli reakciót élteti. A Mikunisz–Sznéh-csoport viszont az arab nemzeti felszabadító mozgalmat ellenezte, mert az Izrael állam ellen irányult.

3. A Vilner és Toubi vezette irányzat szerint az Eskhol-kormány⁵⁹ politikája semmiben sem jelentett változást Ben Gurion⁶⁰ kormányához képest. Mindketőt „kalandornak, területi hódításra törekvőnek” tartotta. A Mikunisz és Sznéh vezetése alatt álló csoport ugyanakkor üdvözölte, és a haladó erők győzelmének tartotta Eskhol kormányra kerülését.

58 A Kommunista Internacionálé egyik legrégebbi tagjaként, 1919-ben alakult meg helyi marxista csoportokból Palesztina Kommunista Pártja. A párt arab és zsidó tagsága egységesen harcolt az angol gyarmati uralom ellen, a szabad és demokratikus Palesztina megteremtéséért. Izrael állam megalakulása után, 1948-ban vette fel a párt az Izraeli Kommunista Párt nevet.

59 Levi Eskhol (1895–1969) Ukrajnában született cionista. 1914-ben vándorolt ki Palesztinába. 1951 után különböző minisztériumokat vezetett, 1963 és 1969 között Izrael miniszterelnöke.

60 David Ben Gurion (1886–1973) lengyel cionista, 1906-ban érkezett Palesztinába. 1930-ban jelentős szerepet játszott az Izraeli Munkáspárt (Mapai) létrehozásában, amelynek 1935 és 1965 között elnöke volt. 1948-tól 1953-ig Izrael állam első miniszterelnöke és hadügyminisztere (1955 és 1963 között ismét). 1970-ig tagja volt a *knesszet*nek, az izraeli parlamentnek.

A két csoport közt a szakadás 1965 augusztusában következett be, amikor is egymástól függetlenül tartottak kongresszust. Az 1965-ös választásokon a Vilner–Toubi-csoport kétszer annyi szavazatot ért el, mint riválisa, és három helyet szereztek a knesszetben. Ezt követően versengés alakult ki a két kommunista párt közt a szocialista országok támogatásának megszerzéséért. Bár történtek kísérletek a két párt újraegyesítésére, ezek eredménytelenek maradtak.⁶¹

Komócsin Zoltán a június 23-ai KB-ülésein beszámolt azokról az értesülésekről, miszerint az internacionalista Vilner–Toubi-féle kommunista párti képviselők a Knesszetben élesen bírálták az izraeli agressziót június 5-e után, a nacionalista Mikunisz–Sznéh-csoport tagjai ellenben kiálltak Izrael politikája mellett. A hatóságok megkezdték a Vilner–Toubi-csoporthoz tartozó kommunisták letartóztatását.⁶² A *Magyar Szocialista Munkáspárt* vezető szervei ezt követően több alkalommal is foglalkoztak az *Izraeli Kommunista Párt* helyzetével, támogatásával. A Titkárság úgy határozott július 24-én tartott ülésén, hogy 5000 dollár készpénzsegélyben részesíti a Vilner és Toubi vezette *Izraeli Kommunista Pártot*, és még 1967-ben két személyt fogad üdülésre, az 1968–1969-es tanévre pedig két ösztöndíjast látnak vendégül. Érdekes határozat született arról is, hogy a magyar külkereskedelmi szervek a Mikunisz–Sznéh-csoporthoz kötődő „Ishung” vállalattal nem szerződhetnek a jövőben, sőt meg kellett vizsgálniuk a már megkötött szerződések felbontásának lehetőségeit. Ugyanakkor a Vilner–Toubi-csoporthoz tartozó „Eximis” vállalattal kötendő szerződéseket elő akarták mozdítani.⁶³ 1968 májusában még mindig azt panaszkolta a Vilner–Toubi-csoport, hogy a Mikunisz–Sznéh-csoport pártvállalata 20 000 m³ fával kapcsolatos és 45 000 dollár értékű egyéb üzletet kötött magyar külkereskedelmi céggel.⁶⁴

1967. augusztus 1-jén az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztésével foglalkozott a Politikai Bizottság. Megállapították, hogy eddig mindkét párttal azonos jellegű kapcsolatot ápol az MSZMP, mert azt remélték, hogy elősegíthetik a kettészakadt párt egységének helyreállítását. „A Mikunisz [és] Sznéh vezette pártnak kizárólag zsidó tagjai vannak. Kapcsolatot tart fenn a cionista mozgalommal, e mozgalmat nem itéli reakciónak. A szakadás óta eltelt időben kitűnt, hogy a párt egyre inkább nacionalista és több vonatkozásban szovjetellenes platformra helyezkedett. A június 5-i izraeli agressziót, mint »honvédő háborút« értékelték, üdvözölték Izrael katonai győzelmét. A párt nem követeli az izraeli csapatok visszavonását a megszállt területekről, illetve a csapatok visszavonását feltételekhez köti. A párt megszavazta a rendkívüli háborús adót a parlamentben és nyilvánosan publikált anyagaiban elítélte a Szovjetunió és az »egyes szocialista országok« »Izrael-ellenes« álláspontját, súlyos hibának minősítette [a] diplomáciai

61 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-66-250-001 766/1967. (48. d.) Az Izraeli Kommunista Párt helyzete. (1967. febr. 14.); MOL XIX-J-1-k-1967-Izrael-66-250/1967. (20. d.) Az izraeli kommunista mozgalomról.

62 MOL 288. f. 4/88. ő. e. Az MSZMP KB ülése (1967. jún. 23.). 18.

63 MOL 288. f. 7/285. ő. e. Az MSZMP KB Titkárság ülése (1967. júl. 24.). 5., 31–32.

64 MOL 288. f. 7/302. ő. e. Az MSZMP KB Titkárság ülése (1968. máj. 20.). 7., 82.

kapcsolatok megszakítását. Mikunisznak a háborút támogató beszédeit az izraeli parlamentben ünneplésben részesítették. E pártnak az izraeli–arab konfliktussal kapcsolatos anyagait az izraeli követségek is terjesztették.

A Vilner [és] Toubi vezette párt vezetősége és tagsága zsidókból és arabokból tevődik össze. A cionizmust tagadják. E párt megmaradt az internacionalizmus álláspontján. [Az] Egyedüli politikai szervezet, amely szembezállt az izraeli agresszióval, az agresszió céljait és hátterét osztályálláspontból, helyesen értéke-li. A konfliktus óta a párt az izraeli kormány és militarista reakció támadásainak keresztüzébe került. A párt tagjai közül sokat letartóztattak és kegyetlenül megkínóztak.”⁶⁵ A Külügyi Osztály azt javasolta a Politikai Bizottságnak, hogy a két izraeli kommunista párt közül a Vilner és Toubi vezette párttal tartsák a jövőben a kapcsolatokat, de ne szakítsák meg nyíltan a másik párttal sem a kapcsolatot, csak térjenek ki annak kezdeményezései elől. Javasolták továbbá, hogy jelenjenek meg a napi- és a pártsajtóban olyan cikkek, amelyek biztosítják a szolidaritást a Vilner–Toubi-csoporttal. A PB a javaslatot határozatban erősítette meg.⁶⁶ 1968-tól rendszeressé vált a párt gazdasági támogatása átlagosan évi 10 000 dollárral (1/3 részben készpénzzel, 2/3 részben árucikkkel).⁶⁷

A magyarországi zsidóság és a hatnapos háború

Az 1967. június 23-án tartott, már említett központi bizottsági ülésen Komócsin Zoltán szóba hozta még a magyarországi izraeliták bizonyos fokú érintettségét a közel-keleti konfliktusban. „Figyelmet kell azonban arra is fordítanunk, hogy a nemzetközi közvéleményben és a mi közvéleményünk egyes rétegeiben, sőt szórványosan még pártunkban is, helytelen véleményekkel és magatartással is találkozunk. [...] Szólnunk kell arról is, hogy amíg a párt – [mint] minden kérdést – a közel-keleti eseményeket is elvi alapon, az osztályharc álláspontján közelíti meg, szórványosan előfordul, hogy faji, vagy vallási alapon foglalkoznak a közel-keleti eseményekkel. Így kerültek felszínre pártunk politikájával szemben egyes esetekben antiszemita, más esetekben filozsemita nézetek. Az is előfordult, hogy ellenséges elemek, nacionalisták, antiszemiták, most zsidóbarátokká váltak és Izrael győzelmétől remélték a mi rendszerünk és a Szovjetunió vereségét. A fajelmélet – akár antiszemita, akár filozsemita kiindulásból jelentkeznek is – elvileg összeférhetetlen a marxizmussal. Mint ideológiailag káros nézettel mindig – így most és a jövőben is szemben állunk vele és harcolunk ellene.

Az egyes dolgozó rétegek körében szórványosan jelentkező helytelen nézeteknél még fontosabbnak tartja a Politikai Bizottság a párton belül előfordult

65 MOL 288. f. 5/431. ő. e. Az MSZMP PB ülése (1967. aug. 1.), 44–45.

66 Uo. 6.

67 MOL 288. f. 5/442. ő. e. Az MSZMP PB ülése (1967. dec. 28.). 5., 80. és MOL 288. f. 7/316. ő. e. Az MSZMP KB Titkárság ülése (1968. dec. 16.). 8., 86–87.; továbbá: MOL 288. f. 7/326. ő. e. Az MSZMP KB Titkárság ülése (1969. ápr. 14.). 3., 13.

eseteket. A pártszervezetek vezetőségei fontos tanulságokat vonhatnak le abból, hogy egyes emberek nem kommunista módon reagáltak az eseményekre, kibújt belőlük egyik esetben az antiszemita, másokban a filozemita. A közel-keleti válság legsúlyosabb napjaiban arra is volt példa, hogy párttagokról bebizonyosodott, nem kommunisták, hanem zsidó vallású vagy fajú kispolgárok, akik szembehelyezkedtek elvi-politikai állásfoglalásunkkal, harcunkkal, az izraeli katonai agresszió győzelméért drukkolva. Nincs szükség semmiféle kapkodásra vagy csapkodásra, de nem hagyhatjuk szó nélkül ezeket a jelenségeket. Szilárd, következetes, kommunista elvi magatartást kell követelnünk pártunk minden tagjától. A párt ideológiájával és politikájával szemben álló eseteket egyenként, gondosan meg kell vizsgálni és elbírálni, annak szem előtt tartásával, hogy jobb, ha az ilyen emberek nem maradnak pártunk tagjai. [...] A párt erősödik az által, ha megtisztul az elvileg-politikailag ingatag emberektől. Ez a régi kommunista igazság ma is érvényes teljes mértékben.”⁶⁸

A „keményvonalas” Komócsin Zoltánra mindenképpen jellemző szavak, de semmiképpen sem minősíthetők vádaskodásnak, nem egy izraeliták elleni adminisztratív akció nyitányát jelzik. Ugyanakkor komoly valóságtartalommal rendelkeznek Komócsin mondatai. Teljesen nyilvánvaló, hogy az arab–izraeli háború idején a magyar vallásos zsidóság többségében szimpátia, aggodalom alakult ki Izrael irányába. Az érzelmi „fellángolást” a családi, vallási tradicionális és sorsközösségi kapcsolatok erősen befolyásolták. Az 1951-ben felállított, a magyarországi egyházakkal, felekezetekkel és szektákkal foglalkozó *Állami Egyházügyi Hivatal* (ÁEH) 1967. augusztus 23-án készített egy feljegyzést a „Magyar Izraelita Hitfelekezeten belül észlelhető hangulatról a közel-keleti helyzettel kapcsolatban”. A hitfelekezet vezetőinek és papjainak véleményét is feldolgozó ÁEH-értékelés szerint a magyar vallásos zsidóság nem fogadta el Izrael állam agresszorrá nyilvánítását, és úgy minősítették a helyzetet, hogy az állandó arab fenyegetések és lényegében az Akabai-öböl lezárása volt a fegyveres harcok kirobbanásának oka. Egybecseng az ÁEH-feljegyzés Komócsin Zoltán szavaival: „Az agresszió kérdésében, még a hozzánk legközelebb álló egyházi vezetők sem voltak egyértelműek, s kormányunk ilyen irányú állásfoglalásának támogatásában bizonytalanok voltak. [...] Ez azt eredményezte, hogy még a felekezeti vezetők is nehezen, s csak jóval később tudtak disztinkválni az izraeli nép, az izraeli föld, és az imperialista izraeli kormány érdekei között.”

Tovább árnyalta a képet az izraeli csapatok gyors győzelme, amelynek következtében egyes izraelita csoportokban már nemcsak a szimpátia, de a büszkeség is megjelent. Igaz, a hívők többségében aggodalmat is kiváltottak a zsidó állam katonai sikerei, mert egy esetleges antiszemita hullám elindulásától tartottak. Talán ennek tulajdonítható, hogy némelyik zsidó vezető állandóan igazolni igyekezett, hogy „Izraellel kapcsolatos érzelmi magatartásuk nem befolyásolja a magyar haza és a szocializmus iránti hűségüket és ragaszkodásukat.

68 MOL 288. f. 4/88. ő. e. Az MSZMP KB ülése (1967. jún. 23.). 17.

Dr. Hochberger rabbi⁶⁹ ezt így fejezte ki: »A magyar zsidóság soha nem felejtí el, hogy ez a rendszer vette le róla a sárga csillagot és adta vissza a szabadságát.«” Az ilyen „józan” hangokkal szemben állt az Izraellel azonosuló, korábban a cionizmussal is szimpatizálók véleménye. „Dr. Scheiber Sándor,⁷⁰ a rabbiképző igazgatója például feltette a kérdést, hogy »miért demokratikusabb rendszer Egyiptom, mint Izrael, amikor Egyiptomban még ma is kommunisták ülnek a börtönökben, míg Izraelben nyilvános pártjuk van, még most is elmehetnek Moszkvába tárgyalni, nyilatkozhatnak a kormány ellen stb. Izraelben – mondja Scheiber – előbb volt termelőszövetkezet, mint Magyarországon.« A vallásos zsidóság izraeli szimpátiájával kapcsolatban Scheiber Sándor megértést kér az államtól. »A zsidóságnak – mondotta – annyi szenvedésben és üldöztetésben volt része már a történelme folyamán, hogy neki tudnia kell egy földről, egy országról, amely bármikor befogadja, ha a világ bármely részén új auschwitzek kezdődnének. Ettől még a zsidó ember lehet nagyon jó magyar, angol, francia, vagy orosz – mint ahogy az is.«”

Markánsan jelent meg az ÁEH feljegyzésében Seifert Géza⁷¹ hitfelekezeti elnök véleménye. Szerinte az arab–izraeli helyzet a vallásos zsidóság körében negatívan érintette a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió viszonyát. „A Szovjetunió presztízsvereségéről beszélnek, és összehasonlítást tesznek az Izraelnek nyújtott amerikai és az araboknak adott szovjet támogatás eredménye között.” A lehetséges megoldás tekintetében is megoszlottak a vélemények a magyarországi zsidóság körében. Egyes körök abban reménykedtek, hogy az arab országok közötti nézeteltérések az egység megbomlásához vezethetnek, ami esetleg a helyzet rögzítését eredményezné. Az ÁEH szerint a „józanabb, politikailag realisabban értékelő többség”-nek az volt a véleménye, hogy Izraelnek vissza kell adnia az arab területeket, és békés tárgyalásokat kell kezdenie az arabokkal.

Benoschofsky Imre⁷² országos főrabbi-helyettes ezzel kapcsolatban a következőket mondta az *Állami Egyházügyi Hivatal*-ban: „Izrael területi hódításai, nagyon vegyes érzelmekkel töltik el híveimet. Arról beszélnek, hogy most talán még aggasztóbb a helyzet, mint a konfliktus kitörésekor volt. Lehetetlen, hogy Izrael meg akarja tartani Jeruzsálem elfoglalt részét, vagy a sínai területet, hiszen az jóval nagyobb, mint maga az ország. Izrael azért vonakodik jelenleg az elfoglalt területek visszaadásától, mert előnyösebb helyzetből akar tárgyalni.”

69 Hochberger László 1956 után a budai körzet (Lágymányos) Bocskai úti zsinagógájának rabbihelyettese, majd rabbija.

70 Scheiber Sándor (1913–1985) nyelvész, irodalomtörténész, 1950-től haláláig a pesti Rabbiképző Intézet igazgatója.

71 Seifert Géza (1906–1976) ügyvéd. 1934-ben ügyvédi és bírói vizsgát tett, majd nyugdíjba vonulásáig (1966) ügyvéd a fővárosban. 1953-tól a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) szertartásügyi elöljárója, 1957-től alelnöke. 1966-tól haláláig a MIOK és a BIH elnöke.

72 Benoschofsky Imre (1903–1970) országos vezető főrabbi. 1926-tól lágymányosi, 1928-tól budai rabbi, 1936-tól főrabbi, 1960-tól országos vezető főrabbi.

Az ÁEH a zsidó hitfelekezet vezetőinek és rabbijainak egybehangzó véleménye szerint úgy ítélte meg a helyzetet, hogy „a Magyar Izraelita Hitfelekezet tagjainak ma a legfőbb óhaja, hogy az arab–izraeli konfliktus békés tárgyalások útján rendeződjön”.⁷³

Szinte kordokumentum a Kádár-rendszerről az *Állami Egyházügyi Hivatal* feljegyzése és Komócsin Zoltán helyzetértékelése. Kiolvasható a szövegekből a „kádárizmus” ekkorra már lényegivé vált társadalompolitikai módszere, vagyis hogy a társadalom különböző rétegeinek érzékenységét lehetőleg nem akarták ingerelni, bolygatni. Amíg a fennálló renddel szemben lojálisak maradtak, a hatalom „megvédte” őket, élvezhették annak támogatását. A hatalmon lévők az esetlegesen felmerülő problémákat semmiképp sem akarták konfrontáció árán megoldani, jobban szerették elsimítani, a „szőnyeg alá seprni”. Nem véletlen, hogy a felszínen a Kádár-korszakban egyáltalán nem jelenhetett meg sem az antiszemitizmus, sem pedig a filoszemitizmus.

A magyar állami és pártvezetőknek természetesen nemcsak az itthon élő izraelitákra, hanem az Izraelben élő mintegy 200 000 magyar anyanyelvű zsidóra és a hozzájuk fűződő gazdasági és egyéb kapcsolatokra is tekintettel kellett lenniük. Úgy kellett a Szovjetunió és a szocialista tábor barátságából fakadó kötelezettségeknek megfelelni, hogy azért némi mozgástér maradjon. Ebben a tekintetben is érdekes dokumentum a *Magyarok Világszövetségének* (MVSZ) feljegyzése a magyar–izraeli kapcsolatok alakulásáról a harmadik arab–izraeli háborút követően. Az irat szerint a kétoldalú viszony június 5-ig rendkívül jónak volt mondható. Folyamatosan emelkedett az Izraelbe küldött magyar sajtótermékek példányszáma, az MVSZ-hez érkező levelekből pedig egyértelműen az derült ki, hogy az Izraelben élő magyar zsidók határozottan szimpatizáltak a Magyar Népköztársasággal. A diplomáciai kapcsolatok megszakítása után a 3548 megrendeléből 122-en mondták vissza a magyar nyelvű lapokat. A szám ugyan nem jelentős, de a levelezésből kiderül, hogy amíg néhányan csak a magyar politikai rendszert és annak Izraellel szembeni helytelen magatartását ítélték el, addig a többség csupán a diplomáciai kapcsolatok megszakítását ellenezte, de „természetesen olyan is akadt, amelyben a levélíró magyarságát is megtagadta”. Az MVSZ értékelése szerint az érdeklődés továbbra is megmaradt a Magyar Népköztársaság iránt, amit ki is kellett használni: „a Magyarok Világszövetsége aktív kezdeményező propagandatevékenységet folytasson”. Ebbe beletartozott az is, hogy gesztusértékkel a magyar nyelvű Izraelbe küldött lapokban az agressziót kerülve foglalkozni akartak Izraellel, illetve folyamatosan ébren tartották a származástudatot. Például a budapesti gettó – „Európában az egyetlen, a Vörös Hadsereg által felszabadított gettó” – felszabadulásának közelgő 23. évfordulóján.⁷⁴

73 MOL XIX-A-21-d-0020-2/a/1967. (39. d.) Állami Egyházügyi Hivatal – Visszaminősített TÜK iratok.

74 MOL XIX-J-1-j-1967-Izrael-66-19-004 111/1967. (48. d.) Az MVSZ izraeli kapcsolatainak alakulása az agresszió óta. (1967. okt. 28.)

CSABA SZABÓ
THE SIX-DAY WAR OF ISRAEL AND THE HUNGARIAN
FOREIGN POLICY

In the 1960's the leaders of foreign affairs in the United States of America and the Soviet Union firmly believed that the world had become bipolar. As a matter of fact the two blocks competed with each other concerning the whole world, regarding technical and military investments, spying out the enemy's secrets, and even gaining real political influence all over the world.

Egypt, Syria, Iraq and Algeria were regarded as the most important partner states of the Soviet Union and socialist countries in the Middle-East and among the Arabian states. Although, the efforts made to create the Arabian union had failed, the cooperation of the Arabian states existing in the region – mainly upon the pretext of the common enemy, i.e. Israel – remained a question of the day even in the decade following 1956.

The almost constant frontier incidents and hostilities had culminated by the beginning of 1967. Following the concentration of troops Israel launched the so-called "Zion's strike" military operations on 5 June 1967. Basically, the outcome of third Arabian-Israeli war was decided even on the first day, because the airplanes of the Israeli air force destroyed the Arabian air force mostly on the ground.

The army of Israel conquered approximately 70 thousand square kilometres of the territory of the Arabian states, including about one million inhabitants, while the rate of the Jews decreased to 63 per cent.

The study examines the possibilities and measures of the leaders in the Hungarian People's Republic and the Hungarian Socialist Workers' Party, as well as the Hungarian Ministry of Foreign Affairs with respect to the actual international situation. Besides analysing the external affairs and economic relations of the two countries, it depicts also the connection of the Israeli and the Hungarian communist parties. It dwells upon the opinions occurring among the Hungarian Jews, formed about the Six-Day War, with full particulars. The quick victory gained by the Israeli troops gave rise clearly to sympathy, and it even inflated the Hungarian Jews with pride, while party and state leaders described Israel as aggressor and supported the Arabian states. At the same time, the incidents happening in the Middle-East raised anxiety in most of the Hungarian Jews, because they were afraid of a possible anti-Semitic wave.

Naturally, Hungarian state and party leaders had to take into consideration not only the Jews living in Hungary but those living in Israel whose mother tongue was Hungarian, as well as the economic, cultural and other connections related to them.

NAGY KORNÉL

Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról

(Az 1693. évi *Fidelis relatio*)

A 17–18. század fordulója Erdély történetének egyik legizgalmasabb korszaka volt.¹ Az erdélyi fejedelemség ebben az időszakban (1690–1711), mintegy százötven év különállás után, tagozódott be a Habsburg Monarchiába. Ezzel együtt nagy lendületet vett Erdélyben a rekatolizáció is: az 1680-as évek végén bevonuló császári csapatokkal együtt jelentek meg a jezsuita rend képviselői, akik térítésekkel és iskolaalapításokkal akartak minél több hívet megnyerni a katolicizmusnak. A jezsuiták ezen túlmenően kapcsolatba léptek az erdélyi román ortodox egyház vezetőivel, és tárgyalásokba bocsátkoztak a Rómával történő egyesülésről. Ezek az egyezkedések az 1697–1701 között megszülető erdélyi román unióban öltöttek testet.

Az erdélyi változások kihatottak magára az egyháztörténetírás fejlődésére, amelyben a jezsuita rend képviselői oroszlánrészt vállaltak. A jezsuita páterek külföldi mintákat követve kezdték el az erdélyi (és természetesen a magyarországi) történeti források szisztematikus összegyűjtését, valamint a nagyobb egyháztörténeti munkák összeállítását. Ezeket a nagy horderejű vállalkozásokat részben a hazai történetírás fellendítésének szándéka, részben egyházpolitikai (rekatolizációs) megfontolások és célkitűzések is motiválták.²

E komoly forrásgyűjtő munka kezdeményezői Hevenesi Gábor (1654–1715) és Szentiványi Márton jezsuiták voltak. Hevenesi és munkatársai 1694–1715 között tetemes mennyiségű és felbecsülhetetlen értékű, erdélyi és magyarországi levéltárakban, könyvtárakban őrzött dokumentumot másoltak le. Ezek többsége kéziratos formában maradt ránk, és a budapesti Egyetemi Könyvtár kézirategyűjteményének legértékesebb részét képezi.

Az erdélyi örmények egyháztörténetét tulajdonképpen ebben a történeti összefüggésben kell elhelyeznünk. A honi levéltárakban és könyvtárakban cse-

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Fodor Pálnak, Soós Istvánnak, Molnár Antalnak, Hegedűs Andrásnak, Horváth Richárdnak, Fejérdy Andrásnak és Tóth Gergelynek, akik segítségükkel és hasznos tanácsaikkal segítették e cikk megjelenését. Továbbá őszinte hálával tartozom az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár munkatársainak, akik odaadó segítségükkel lehetővé tették a zökkenőmentes kutatásokat.

2 *Molnár Antal*: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. II. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscesaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás 2.)* 18–19.

kély számú iratanyag lelhető fel az erdélyi örmények egyháztörténetéről. Kivételt képez az előbb említett könyvtár Hevenesí Gyűjteményéből (*Collectio Hevenesiana*) a közelmúltban előkerült 1693. évi *Fidelis relatio* című dokumentum. A nevezett forrás felfedezésének jelentősége abban rejlik, hogy a tudomány jelenlegi állása szerint ez a legkorábbi honi gyűjteményekben őrzött kézirat az erdélyi örmények egyháztörténetéről és uniójáról. A *Fidelis relatio* hat nagyobb egységre tagolódik, és az erdélyi örmények történetét meséli el felekezeti szempontból a betelepüléstől az ebesfalvi örmény kolónia 1692. évi alapításáig.

Az irat keltezésének helyét pontosan ismerjük: 1693. október 10-én fejezték be Kolozsváron. A dokumentum szerzője ugyanakkor ismeretlen. Kilitétét illetően csak óvatos feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy egy Kolozsvárott tevékenykedő ismeretlen jezsuita páter vagy világi pap írhatta, de az információkat egy örmény unitus egyházi embertől kaphatta. Annak lehetőségét sem szabad kizárni, hogy a dokumentum mögött az erdélyi örmények unitus püspöke, Oxendio Virziresco (1654–1715) áll. Oxendio szerepe a dokumentum születésével kapcsolatban azért is feltételezhető, mert a püspök 1693-ban többször is megfordult Kolozsvárott, és meglátogatta az ott tevékenykedő jezsuitákat, továbbá örmény ügyekben tárgyalt az erdélyi hatóságokkal.

A *Fidelis relatio* keletkezésével kapcsolatban nagy segítségünkre lehet az Erdélyben tevékenykedő cseh-morva jezsuita történetíró, Rudolf Bzensky (1651–1715) történetírói munkássága is. A jezsuita páter 1693 óta tartózkodott Erdélyben, és Hevenesí számára (valószínűleg felkérésére) 1694-ben – tehát a *Fidelis relatio* keletkezése után egy évvel – állította össze a korabeli Erdély nemzetiségi és felekezeti viszonyait bemutató *Origines propagationis variae fidei in Transylvania* című művét. Ebben Bzensky néhány lapnyi fejezetet szentelt az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének.³ Az egy évvel korábban született *Fidelis relatio* című dokumentumhoz hasonlóan Bzensky meglehetősen pontos és az örmény egyháztörténetet illetően hitelt érdemlő információkat közöl. A szöveg elemzése alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy Bzensky az örmények ügyében is jól tájékozott volt, és róluk szóló értesüléseit csakis egy unitus örmény egyházi embertől szerezhetette. Nem fér kétség hozzá – miként azt a legutóbbi kutatások egyértelműen tisztázták –, hogy a kapott információk kizárólag Oxendiotól származtak.⁴ Ugyanakkor annak a lehetőségét sem szabad kizárni, hogy Bzensky művének az erdélyi örményekre vonatkozó fejezetéhez részben felhasználhatta

3 Bzensky az örményekről szóló alfejezetnek latinul a *De adventu armenorum et conversione ad fidem catholicam* címet adta. A cseh-morva jezsuita történetíró erdélyi örményekről szóló fejezete az alábbiakban található: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (= ELTE EKK), *Collectio Hevenesiana* (= Coll. Hev), Cod. 15. Pag. 250.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámozás nélkül).

4 Bzensky történetírói munkásságáról ld. *Erdélyi Károly*: Bzensky Rudolf, 1631–1715. Erdélyi Múzeum 12(1902) 183–190.; *Antal Molnár*: Rudolf Bzensky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichteschreiber in Siebenbürgen. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus*. Hg. István Monok. Szeged, 2001. 67–78. Bzenskyról szóló szakirodalmat ld. *Molnár A.*: Bzensky Rudolf i. m. 19–20., 26.

a *Fidelis relatió*ban leírt információkat, mert a két dokumentum között rengeteg hasonlóság mutatkozik, különösen az örmények betelepülésével és uniójával kapcsolatban. A leglényegesebb különbség pedig abban áll, hogy míg Bzensky leírását Oxendio címzetes püspöki kinevezésével, addig a *Fidelis relatio* az ebesfalvi örmény közösség alapításával zárja mondanivalóját.

Az erdélyi örmények eredete egészen a 11. századig nyúlik vissza, amikor is az anyaország elveszítette politikai önállóságát, és örmények ezrei hagyták el szülőhazájukat. A következő évszázadok szeldzsuk-török, grúz és mongol inváziói meggyorsították az örmény őslakosság tömeges elvándorlását. A menekültek jelentős része a Krím-félszigeten, illetve az orosz fejedelemségekben lett új otthonra. Az elvándorlási hullámot továbbá erősítette, hogy a kilikiai örmény királyság 1375-ben a Mameluk Birodalom szerves része lett. Az itteni lakosság tekintélyes hányada Lengyelországba, illetve Moldvába menekült, ezzel is növelve a már ott élő örmény közösséget. Ez a folyamat az anyaországban sem állt meg, mivel a 14. század végén Timur Lenk seregei pusztították az örménységet. A krími örmény közösség életében döntő változást hozott, hogy 1475-ben az oszmán-törökök elfoglalták Kaffa városát, és ezzel a Krími Kánság az Oszmán Birodalom csatlós állama lett. Az ottani örmények részint Lengyelországba, részint Moldvába menekültek. Így a moldvai fejedelmek alattvalóivá váltak, és hosszú korszakon keresztül viszonylagos békében éltek. Moldvában az örmények elsősorban Iași, Suceava, Roman, Focșani és Botoșani városokban telepedtek meg, és alapítottak ott egyházközségeket. Vezetőjük a Suceavában székelő örmény apostoli püspök volt, akit az örmény egyházfő, a katolikosz nevezett ki, de egyházi joghatóság szempontjából az 1365-ben alapított lembergi örmény érsekség alá tartozott.⁵

Az Erdélybe betelepült örménység két részre osztható: az első nagyobb csoport Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i⁶ püspökkel 1668-ban érkezett Moldvából a sorozatos pogromok elől. Az örmények elleni pogromokat a moldvai fejedelem adópolitikája miatt kitört zendülésben való részvételük miatt követték el. A másik nagyobb csoport az 1672. évi oszmán–lengyel háború miatt Podóliából és Kameniec-Podolsk városából vándorolt be.⁷

5 *Christophorus Lukácsy*: Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata. Viennae, 1859. 12., 63–65.; *Igor Nistor*: Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Czernowitz, 1912. 55–57.

6 Az örmény nevek és szövegek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság, az Association Internationale des Études Arméniennes (= AIEA) határozott meg.

7 *C. Lukácsy*: i. m. 14–15.; *Suren K'olanjian*: Les Arméniens en Transylvanie en Xe–XVIIIe siècle. Revue des études arméniennes 4(1967) 360. Nem kizárt, hogy az 1672-ben kitört lengyel–oszmán háború miatt Moldva felvonulási területté vált. Az örmények a csatározásokkal együtt járó fosztogatások és járványok miatt hagyták el Moldvát és Podóliát. Betelepülésük gazdasági oka pedig az lehetett, hogy a háború miatt a levantei kereskedelmi út meghatározott időre Erdélybe tevődött át. Erről ld. *Tarisznyás Márton*: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982. 215.; *Pál Judit*: Örmények Erdélyben a 18–19. században. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 28.

Az örmények Lengyelországba is emigrálhattak volna, de a menekülés céljával mégis Erdélyt választották. Egyrészt azért, mert sokan közülük már korábban is jól ismerték az ottani körülményeket, másrészt pedig tisztában voltak az országrész jóval toleránsabb vallási viszonyaival. Lengyelország azért sem vonzotta őket, mert ismert volt előttük a Nikol Torosowicz (1627–1681) lengbergi örmény érsek által megkötött unió és az azzal együtt járó erőszakos rekatolizáció.

I. Apafi Mihály (1661–1690) fejedelem támogatta az örmények betelepülését. A fejedelem úgy vélte: a kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozó örménység elősegítheti az akkor már szűk mozgástérrel rendelkező fejedelemség gazdasági életének fellendítését. Sőt a fejedelem az örményeket igyekezett kihasználni az erdélyi szászokkal és görögökkel szemben. A betelepülő örmények Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Kantán, Fogarason, Görgényszentimrén, Ditrón, Bátoson, Marosfelfalun, Remetén, Gyergyószentmiklóson, Petelén, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron és Besztercén telepedtek meg.⁸

Apafi 1661 óta meglehetősen szűk politikai mozgástérrel rendelkezett, és a gyengülő oszmán befolyás alatt lévő Erdély sorsa már a nagyhatalmak kezében volt. Köztudott, hogy Erdélyt nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is nagyon megviselték az 1660-as évek hadjáratai. A fejedelem szerette volna elejét venni az örmények 1670-es évek végén történő kitelepülésének, mivel a pogromok elültével rengeteg család tért vissza Moldvába.⁹ Ezért Apafi 1680. október 25-én az erdélyi örményeknek szabad kereskedési és szabad letelepedési jogot biztosított, remélve, hogy az örmények szorgalmukkal és rátermettségükkel képesek fellendíteni az erdélyi gazdaságot. Továbbá rendelkezett arról is, hogy az örmények évenként egy összegben fizessék be az adót. Apafi az örmények egy-

8 ELTE EKK Coll. Hev. Vol. 21. Pag. 81.; ELTE EKK Res Transylvaniae (= G.), Vol. 522. Fol. 137r. Fol. 173r. Ld. erről: *Minas Bžškeanc'*: Čanap'arhordut'iwn i Lehastan [Lengyelországi utazások]. Venetia, 1830. 193–209.; *C. Lukácsy*: i. m. 17–18.; *Ašot Abrahamyan*: Hamarot urvagic hay gal'tavayrerer patmut'yan [Az örmény kolóniák vázlatos története]. 2. Erewan, 1964. 142–145.; *Molnár A.*: Bzensky Rudolf i. m. 27. A mechtarista történész, Grigor Govrikean (Kovrig Gergely) ehhez még hozzátette, hogy a betelepült örmények nagyobb része Gyergyószentmiklósról és Csíkszépvízre települt, míg a kisebbik rész a papsággal – így vezetőjükkel Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspökkel –, valamint a módosabb kereskedőkkel egyetemben Besztercén, a város északi részén lett új otthonra. „Pars maxima in sede Gyergyo, pago Szepviz dicto constitit, pars nobilitatis, praerogativa praecellens non ab Episcopo seiuncta cum clero, officialibus et laicis, Bistricii gratiosa in Transylvaniae finibus ad septemorientem sita urbicula conederunt.”: *Grigor Govrikean*: Elizabēt'opol. Dransilwanoy Hayoc' metropolisē [Erzsébetváros: Az erdélyi örmények metropolisza]. Vienna, 1896. 8., 10–12. Ld. erről: *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma, 1988. 81.

9 Matenadaran, Örmény Nemzeti Levéltár Kéziratgyűjteménye, Manuscripta, Erewan (= MA MS), N° 9800.; *C'uc'ak hayerēn jęagrac Matenadaranin Mxit'areanc' i Vienna* [A bécsi mechtarista kongregáció levéltárában őrzött örmény nyelvű kéziratok katalógusa]. Ed. Hagop Dašean. Vienna, 1895. 116. „Maximis incommodis patentissime, hac tamen spe hinc usque vixit, fore ut tandem aliquando, chara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat.”: *Éble Gábor*: A szamosújvári Verzár család. Bp. 1915. 13.

házi ügyeibe viszont nem avatkozott bele, ami azt jelenthette, hogy az örmények szabadon gyakorolhatták apostoli hitüket.¹⁰

Az apostoli vallású örményeket mellesleg az ortodoxok és a katolikusok gyakorta illették az eretnokség és szakadárság vádjával. Ez utóbbi a múltban gyökerezik, ugyanis az örmény apostoli egyház alapításától kezdve (4. század) mind egyházi joghatósági, mind pedig dogmatikai szempontból a saját útját járta. A 451. évi IV. khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való ellentmondásos viszonya a burkolt monofizita eretnokség gyanúját vonta maga után. Ez a vád fennmaradt egészen a kora újkorig, annak ellenére, hogy az örmény apostoli egyház a monofizitizmus vezéralakjait, Eutükhészt szerzetest, Barszauma apátot, I. Dioszkorosz (444–451) és II. Timotheosz Ailurosz (457–460, 475–477) alexandriai pátriárkákat, valamint Szevérosz antiókhiai pátriárkát (512–518) még a 6. és 8. századi nemzeti zsinatain kiátkozta.¹¹

Erdélyben az örményeket az unió lehetősége Oxendio Virziresco 1685-ben történt megjelenéséig elkerülte.¹² Ugyan Szebelébi Bertalan (1631–1708), Erdély római katolikus püspöki helynöke 1680 körül tett néhány szerény kísérletet az általa szakadárnak titulált örmények áttérítésére, próbálkozásai az örmény püspök és a klérus heves ellenállása miatt rendre zátonyra futottak.¹³

Róma a sokvallású Erdélyt a 17. században missziós célterületként tartotta számon. A Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), közkeletű nevén a Propaganda Kongregáció, a 17. században komoly figyelmet szentelt az erdélyi ka-

10 G. Govrikan: i. m. 14–15.; Szongott Kristóf: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája. 3. Szamosújvár, 1901. 28–31., 97–100.; A. Abrahamyan: i. m. 353.; S. K'olanjan: i. m. 361.

11 Itt elsősorban az 505., az 555., a 719. évi dwini és 728. évi manazkerti nemzeti zsinatok tanításaira kell gondolni. Ezekre a zsinatokra az örmény apostoli egyház az arianizmus, a nesztorianizmus, a monofizitizmus, a julianizmus, valamint ezen irányzatok vezető teológusainak kiátkozásáról határozott. Ld. erről: La Narratio de rebus Armeniae. Ed. Gérard Garitte. Louvain, 1952. 44–46., 109., 112–113., 133., 138–141., 152–160., 205–220., 226–227.; Karekin Sarkissian: The Council of Chalcedon and the Armenian Church. New York, 1975. 4–21., 44–45., 194–215.

12 1678-ból fennmaradt egy jelentés, amely arról tudósít, hogy csíki ferences konventben élték olyan örmény és román származású szerzetesek, akiknek segítségével az erdélyi örmények áttéríthetők. Erről több, konkrét információ azonban nincs. „Quia in dicto conventu Czikiensi sunt quidam patres ex hac provincia immo natione Armeni et Wallachi, qua occasione possemus Armenos, qui plurimi sunt in provincia, ad unionem attrahere.” Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (= APF), Scritture riferite nei Congressi (= SC), Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156r. Idézi még: Moldvai magyar csángó oklevéltár. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 2003. 615.

13 Szebelébi Bertalan apostoli vikárius az örmények számára két kisebb templomot (egyet Csíkszépvízen, egyet Gyergyószentmiklóson) biztosított istentiszteleti célokra. A vikárius ugyanakkor feltételül akarta szabni az örményeknek, hogy a templomokat csak akkor használhatják, ha ténylegesen áttérnek a római katolikus hitre. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–82.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül). Szebelébi térítési kísérletről ld. továbbá: Ványó Tihamér Aladár: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933. 113.

tolikus misszióknak is.¹⁴ A Szentszék ugyanakkor az erdélyi örményekkel a betelepülésüket követő majd két évtizedben alig foglalkozott. A közöttük meginduló missziót valójában Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte.¹⁵ Az érsekség az igényét azzal támasztotta alá, hogy az Erdélybe menekült moldvai és podóliai örmények eredetileg, azaz a Torosowicz-féle unió előtt is, a leMBERGI örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a jogot vagy igényt az unió megkötése után (1627) is fenn kívánták tartani.

A Propaganda Fide az érsekségnek ezt a kérését jóváhagyta, és olyannyira támogatta, hogy Oxendio Virziresco személyében egy moldvai születésű, a római Collegium Urbanumban (*Collegio Urbano, Dpratun Urbanean*) tanult, unitus örmény papot delegált Erdélybe az ottani missziós feladatok ellátására.¹⁶ A cél egyértelmű volt: kieszközölni az erdélyi örmények egyesülését Rómával.

Oxendio 1654-ben született a moldvai Botoșani városában. 1676 körül, a Moldvában működő hittérítők hatására tért át a katolikus hitre, majd azt követően az 1664-ben alapított leMBERGI Örmény Kollégiumban (*Collegium Armenum, Collegio Armeno, Dpratun Hayoc'*) kezdte meg teológiai tanulmányait. Még 1676-ban Francesco Martelli (1675–1681) varsói nuncius ajánlására Rómába, a Collegium Urbanumba került, ahol folytatta megkezdett teológiai tanulmányait.¹⁷ 1678-ban pappá szentelték, és még ugyanebben az évben Rómából Lembergbe ment, ahol folytatta tanulmányait, majd ugyanott megszerezte a teológiai doktorátust (*vardapetut'wn*).¹⁸ Ezt követően visszatért Rómába, ahol a Propaganda Fide alkalmazásában állt. A leMBERGI örmény érsekség kérésére a

14 A szentszéki missziós intézményre a továbbiakban az egyszerűség és közérthetőség kedvéért kizárólag a Propaganda Fide megnevezést használjuk.

15 A leMBERGI örmény unitus érsekséget 1683–1686 között ügyvivő (átmeneti) jelleggel Deodatus Nersesowicz trajanopolisi címzetes püspök vezette koadjutori minőségben. Ő hívta fel 1684-ben a Szentszék figyelmét az erdélyi örmények közötti missziók szükségességére. 1686-ban végül Vardan Hunaneant nevezték ki érseknek, aki Nersesowiczhoz hasonlóan helyeselte és támogatta az erdélyi missziót. Ld. erről Deodatus Nersesowicz püspök levelét: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 380/v.–381r.

16 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r. Fol. 457r. Fol. 462/v. Fol. 465r. Fol. 468r.–469/v. Fol. 487r. Fol. 488r. Fol. 490r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 249.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.; S. *K'olanjan*: i. m. 362–363.

17 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 250.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; „Entrò nel Collegio ai 19 dicembre 1678 [...] ha studiato precedentemente nel Collegio [Armeno] di Leopoli un anno la grammatica Armena, la logica, ecc. Sa la lingua Armena volgare e litterale, Polacca, Rutena, Moldava, Turchesca, un po' l'Ungherese, un po' la [lingua] Latina. È stato ordinato sacerdote [e] ricevè la dignità di vartabiet [...]. È partito nel 1685 [per la Transilvania]. È buono, sa volere bene il fatto quelli. Mostra zelo della religione Cattolica; ma è ostinato nelle cose sue, come sono quelli della sua nazione.”: Az APF Catalogo degli alunni del Collegio di Propaganda Fide, ad annum 1685 c. dokumentum alapján idézi: G. Petrowicz: i. m. 86.

18 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 457r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81.

Szentszék Erdélybe rendelte az ottani örmények körében végzendő hittérítői munkára.¹⁹

Az erdélyi küldetést megelőzően azonban Oxendiónak előbb Varsóba, majd Lembergbe kellett utaznia, hogy a misszióval kapcsolatban egyeztessen Opizio Pallavicini (1681–1688) nunciussal és a lebergi unitus érsekséget ügyvivő jelleggel vezető Deodatus Nersesowicz (1683–1709) püspökkel. Oxendio 1685. augusztus 9-én érkezett meg Varsóba, ahol Pallavicini nuncius személyes kihallgatáson fogadta.²⁰ A nunciussal történt „stratégiai” egyeztetést követően Oxendio szeptember végén Lemberg érintésével indult el Erdélybe, ahol október végén kezdte meg misszióját a Gyergyói-medencében.²¹

A misszionárius tevékenységéről pontos információkkal rendelkezünk. Oxendio 1686. októberi keltezésű, pontos nap és hely megnevezése nélküli, a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében ugyanis beszámolt 1685 októbere és 1686 októbere között végzett misszionáriusi tevékenységéről.²²

Oxendio a jelentésben felvázolta az erdélyi fejedelemség aktuális politikai helyzetét és az örmények betelepülését. Ő maga az 1672-ik esztendő adta meg annak időpontjául, amikor I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem behívta az örményeket Moldvából. Ismert azonban, hogy a menekültek egyik jelentős csoportja abban az évben nem Moldvából, hanem Podóliából érkezett Erdélybe. Oxendio a Propaganda Fidének előadta, hogy Erdélyben a kálvinista felekezet volt az uralkodó. Ugyanakkor utalt arra, hogy bár maga a fejedelem is gyakorló református, a fejedelemség területén viszonylagosan békés a különböző felekezetek együttélése. Így szép számmal találhatók a fejedelemségben lutheránus (evangélikus) szászok és ortodox románok is. Szerinte a Minas püspök által vezetett örmények Erdély Székelyföld nevű tartományában, azon belül is Háromszéken, Csíokban és Gyergyóban telepedtek le.²³ Ezzel kapcsolatban viszont megjegyezte, hogy a környező lakosság katolikus magyarokból áll, akik mintegy negyven plébániával rendelkeznek. Felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikusoknak kevés a papjuk és nincs főpásztoruk. S ha van is, annak a székhelye nem is Erdélyben, hanem messze a Magyar Királyság területén, Esztergomban van.²⁴

19 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 419r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.

20 Erről külön levélben beszámolt a Propaganda Fidének Oxendio is, hogy egészségesen és sértetlenül megérkezett Varsóba. Érdekes, hogy időrendi sorrendben is ez az első olyan Propaganda Fide-dokumentum, melyet az unitus örmény pap saját kézírásával jegyzett. „Sono arrivato con la gratia di Dio sano e salvo a Varsavia all' 4 d'agosto 1685.”: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r.

21 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; „Ögsëntios Vrcrësgul vardapetn i Hromay, ur usaw zgitut'iwn, gay i Čurčov Mačarac' ew sksani zułlap'arut'iwn i mēj azgin iwroy yařař arkanel.” (Oxendio Virziresco vardapet Rómából – ahol teológiai tanulmányait végezte –, a magyarországi [sic!] Gyergyószentmiklósról érkezik, és elkezdti népét a katolikus hitre áttéríteni.): *Step'anos Rošk'ay*: Žamanakagrut'iwn kam tarekank' ekelec'akank' [Kronológia avagy egyházi évkönyvek]. Vienna, 1964. 185. „Ögsënt vardapetn mer i Hromay ekn i Čörčov.” (Oxendio vardapetünk Rómából Gyergyószentmiklósról érkezett.) I. m. 186.

22 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.–469v.

23 Uo. 468r.

24 Uo.

Oxendio azt is jelezte, hogy az erdélyi katolikusok igen hátrányos helyzetben élnek. De azonnal hozzáfűzte, hogy Máramarosban állomásozik Federico Veterani (1650–1695) gróf császári generális, aki a római katolikusok védnöke. Őt titkon fel is kereste, hogy tárgyalásokat folytasson vele a missziójáról. Oxendio szerint a katolikus Veterani akkor csak erkölcsileg tudta támogatni tevékenységét.²⁵ Ennek folytán a székelyföldi örmények áttérítése mellett a katolikus magyarok (székelyek) lelki gondozásával is foglalkoznia kellett.²⁶

Oxendio külön kitért arra is, hogy örmény „fivérei és nővérei” eretnekek és nagyon ellenségesen viszonyultak személyéhez.²⁷ Oxendio tehát missziós tevékenységével kezdetben nem nyerte el az örmény közösség szimpátiáját. Sőt állítása szerint őt az erdélyi örmények részéről gyalázkodás, utálat és makacs ellenállás fogadta, és igehirdetését a helyi örmények botrányos viselkedésükkel rendszeresen megzavarták.²⁸

Az örmények Oxendio iránt érzett ellenszenvében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a helyi örmény apostoli klérusnak eleven emléke volt a botrányos körülmények között lezajlott lengyelországi (lemergi) örmény unióról. Ezért Minas püspök az erdélyi örmény lakosságot tudatosan a Rómával történő egyesülés ellen hangolta.²⁹

Jelentésében Oxendio kitért arra is, hogy misszióját viszont a helyi magyar katolikus klérus és lakosság támogatta.³⁰ Oxendio a székely-magyar papok segítségével, Gyergyószentmiklóson engedélyt kapott arra, hogy az ottani római katolikus plébániatemplomban misézhesen. Tudomást szerzett arról, hogy az örményeknek két kápolnájuk volt Székelyföldön. Az egyik kápolna Gyergyószentmiklóson, míg a másik Csíkszépvízen, ahol az örmények „eretnek” módon végezték liturgiájukat.³¹ Oxendio az örményekkel kialakult konfliktust azzal is elmélyítette, hogy le akarta foglaltatni a helyi örmény kápolnákat, továbbá meg akarta tiltani, hogy az örmény apostoli szertartású papok liturgiákat (*patarag surb*) tartsanak, temessenek, eskessenek, illetve kereszteljenek.³²

Ezért az örmények – Oxendio szerint – az erdélyi fejedelemhez fordultak jogorvoslatért. A Veterani császári generálishoz fűződő kapcsolata pedig majdnem a vesztét okozta. Elfogták ugyanis a tábornok és Deodetaus Nersesowicz, korábbi lemergi érseki koadjutor (1683–1709) hozzá írott leveleit. Veterani generális azt kérte, hogy a misszionárius informálja Erdély politikai viszonyairól, valamint a törökök erdélyi hadmozdulatairól. Nersesowicz pedig arról szeretett volna információkat kapni, hogyan áll az eretnekek között végzett hittérítői tevékenysége. Emiatt az örmények, főleg azok, akik nem helyeselték Oxendio

25 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 137r.

26 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

27 Uo.

28 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 465r. Fol. 468r.

29 Uo. Fol. 468/v.

30 Uo. Fol. 469r.

31 Uo. Fol. 468/v.

32 Uo.

missziós munkáját és térítéseit, a fejedelemnél kémkedéssel vádolták meg.³³ Arról, hogy mi lett a feljelentés következménye, Oxendio jelentése hallgat.

Megemlítette viszont azokat az örményeket, akiket nem lehetett szabályosan, az ő értelmezésében katolikus szertartás szerint eltemetni. Ugyanis őseik „eretnek” hite szerint éltek le földi életüket, és Oxendio nem engedélyezte az eltemetésüket.³⁴ Emiatt az örmény klérus gyűlölte az unitus Oxendiót, és elmondása szerint őt két ízben tettleg is bántalmazták, sőt meg akarták ölni.³⁵ Oxendiónak, mint neofita papnak, a maga szemszögéből igaza lehetett, ugyanis véleménye szerint csak az ő katolikus hitével lehetett kihozni örmény testvéreit az „eretnység” sötétségéből.

Mindenesetre Oxendio igen feszült légkörben volt kénytelen folytatni „apostoli” küldetését az erdélyi örmények katolizálásában. A misszionárius a Propaganda Fidének küldött jelentésében kis túlzással beszámolt arról, hogy római katolikus meggyőződésének megfelelően igyekezett „eretnek” nemzettársait jó útra téríteni.³⁶ Elmondta továbbá, hogy mindennap vesperás után imádkozott a Szűzanyához az örmények megtérése végett, és hetente egyszer elmondta a rózsafüzérimát. Hetente két–három alkalommal elmagyarázta az örményeknek a római katekizmust, és minden vasárnap prédikált. Gyergyószentmiklóson az általa alapított iskolában tanította az ottani örmények gyermekeit a katolikus hitre és életre.³⁷

Mint említettük, Oxendio hitbuzgósága kezdetben nem gyakorolt hatást az örményekre. Ráadásul Minas püspök és hívei nem szívesen fogadták el személyét, mivel úgy ítélték meg, hogy egy „latin eretnek” pap Minas püspök helyét akarja bitorolni. Azzal is megvádolták, hogy katolicizmusával Oxendio viszályt kelt, és nem egységet teremt az erdélyi örmények körében. Az ellene irányuló kezdeti gyűlölet dacára 1686 nyarán Oxendio helyzete kezdett megváltozni. Ebben új elemet jelentett, hogy Besztercén élő családja és rokonsága áttért a római katolikus hitre.³⁸ Ez azért volt fontos mozzanat, mert Oxendio fivércei: Step’anos (István) és Łukas (Lukács) katolizálásuk előtt már befolyásos kereskedők voltak. Ez komoly segítséget jelentett az egyedül térítő unitus papnak.³⁹ Oxendio szólt

33 Uo.

34 Uo. Fol. 469r.

35 Oxendio a jelentésében kitért arra is, hogy maga Minas püspök is hevesen ellenállt missziójának, és meg akarta köveztetni őt. APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r. Ld. erről: *Bárány Lukács*: *Verziurescul Oxendius*. I. Arménia 3(1888) 67–68.

36 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

37 Az iskola saját gyergyószentmiklósi házában működött. Ld. erről: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

38 Uo.

39 A *Fidelis relatio* szerint Oxendio apja, Luca Virziuresco nem pusztán kereskedő, hanem Botoșani város örmény bírása is volt. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469r. Száva Tibor szerint Oxendio családja nem a Virziuresco (*Vrzarean*, *Varzarean*), hanem a Step’anean nevet viselte. Szerinte Virziuresco (*Verziurescul*) csak egy román ragadvány-név volt. Tőlük származott a csíkszépvízi István-Stechnó család. Ld. erről: *Száva Tibor*: A csíkszépvízi örmények nyomában. Bécs, 2003. 130. Ez véleményünk szerint kétséges, hiszen a

arról is, hogy fivérein kívül megtérítette édesanyját, továbbá családjaikkal együtt másik két húgát és két kisebbik fivérét. Ezenkívül még huszonhét haldokló erdélyi örményt térített át a római katolikus hitre. Az általa létrehozott vasárnapi iskola eredményeként még további huszonöt gyermek lett római katolikus.⁴⁰ Ez jelentős mértékben megkönnyítette a többi örmény család katolikus hitre térését, mivel Besztercén és a környező falvakban Oxendio mellett ők is a katolikus vallásra való áttérésért kezdtek „kampányolni”.⁴¹

Oxendio családjának segítségével tárgyalta Minas püspökkel, és meggyőzte őt, hogy jöjjön el vele Lembergbe, ahol az esetleges unióról tárgyalásokat folytathat Hunanean érsekkel és Pallavicini varsói nunciussal.⁴² Minasnak határozott, elutasító álláspontja volt ugyan a katolicizmusról, de nem zárkózott el a tárgyalásoktól.⁴³ Oxendio azért is akarta Minast Lembergbe vinni, nehogy háta mögötti ellenakciókkal a püspök tönkretégye az „Úr szőlőskertjében” megkezdett munkáját. Nagyon bízott abban, hogy képes lesz áttéríteni a püspököt, ebben látta ugyanis a missziók sikerének zálogát.⁴⁴ Az erdélyi örmények többsége, különösen a helyi örmény klérus – pontosabban Minas hívei – azonban továbbra is keményen szembehelyezkedtek vele, sőt kifejezetten tiltakoztak az unió gondolata ellen.

A jelentés végén Oxendio sürgette a Propaganda Fidét, hogy nyújtson számára segítséget. Egyrészt anyagi támogatást, mert nem tudja fedezni megélhetési költségeit, másrészt misekönyveket. Kérte továbbá, hogy küldjenek olyan misszionáriusokat, akik ki tudnák venni részüket az örmények körében végzendő térítésekből. Ezenfelül Oxendio felhatalmazásért folyamodott arra, hogy „eretnek” örmény egyházi könyveket olvashasson. Ezt állítása szerint azért tenné, hogy minél felkészültebb legyen az örmény papokkal folytatandó hitvitákra. A misszionárius úgy vélte: a jövőbeni unió sikerének záloga, hogy a Szentszék nevezzen ki unitus püspököt az erdélyi örmények élére.⁴⁵ Ezzel kapcsolatban nem zárható ki, hogy Oxendio magára gondolt, és be akarta biztosítani magát, ha Minas nem lenne hajlandó elfogadni az uniót. Oxendio jelezte továbbá, hogy folytatni kívánja a térítéseket, de ehhez konkrét segítséget kért: nevezetesen pénzt, misszionáriusokat, valamint latin misekönyveket, mert úgy látta, hogy Erdélyben az örmények az eretnek örmény nyelvű, nem katolikus misekönyveket használják.⁴⁶

Hunanean érsek 1687. február 14-i jelentéseiben már egyes-egyedül Oxendiot tartotta alkalmas személynek, hogy keresztülvigye az Erdélyben meg-

---

Virzirescók (később magyarosított nevükön a Verzárok) Besztercén, Görgényszentimrén, majd 1712 után Szamosújváron éltek.

40 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r.

41 Uo.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

45 Uo.

46 Uo. Fol. 469v.

telepedett örmények unióját. Ezért azt a kívánságát fogalmazta meg a Propaganda Fidének, hogy a lehető leggyorsabban nevezzék ki Oxendiót az erdélyi örmények közé küldendő apostoli adminisztrátornak vagy vikáriusnak. Tegyük ezt annak érdekében, hogy hatékonyabban és nagyobb hatáskörrel folytathassa tevékenységét a fejedelemség területén.⁴⁷ Hunanean levele végén ismételten kiemelte: szerfelett fontos, hogy minél gyorsabban létrejöjjön az erdélyi örmények uniója, mert a már áttért örmények meginoghatnak katolikus hitükben. Ezért minél előbb küldjenek közéjük unitus főpapot.⁴⁸

Oxendio missziójának szemszögéből külön problémát jelentett Minas püspök. Mindenesetre 1686 végén fivérei segítségével Oxendiónak sikerült rávennie Minast, hogy vele együtt Lembergbe utazzék, és az unióval kapcsolatban tárgyalásokba bocsátkozzék Pallavicini nunciussal és Hunanean érsekkel. A tudományos kutatás mind mai napig azon a véleményen van, hogy az örmény püspök 1686 végén letette Pallavicini kezébe a katolikus hitvallást, és ezzel megalapozta az erdélyi örmények unióját. Ez a *Fidelis relatio* és Bzensky műve nyomán az 1690-es évektől kezdve terjedt el. Ezekről pedig jól tudjuk, hogy az unitus Oxendio volt a fő adatközlőjük.⁴⁹

47 „Quoad meam opinionem aptiorem Domino Auxentio [Virziresco] video, qui fuit Alumnus Collegii de Propaganda Fide cuius zelum Catholicae Fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes licet sint et in gremio Nostrae Ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem, Vicarium aut Administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint.”: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 434r. Erről ld. a további dokumentumokat: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r. Fol. 498r.; vö. G. Petrowicz: i. m. 79., 86.

48 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/v. Egy másik levelében Hunanean dicsérte Oxendiót az elmúlt két esztendőben végzett áldozatos munkájáért és a római katolikus hit terjesztéséért. De mivel nincs semmilyen titulusa, ezért kérte a Propaganda Fidét, hogy újból hagyják jóvá Oxendio kinevezését az erdélyi örmények adminisztrátorává. Jelen helyzetben ugyanis nála alkalmasabb, a helyi viszonyokat jól ismerő személy nincs. A kinevezést néhány napon belül jóvá is hagyták. „Dominus Auxentius [Virzirescus] Alumnus Collegii Propaganda Fide etiam Moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro Ecclesia. Dei sefferens egregie et laudabiliter se gerit. Sed quia nullum habet ibi titulum ideo magnas persecutiones patitur propter fidem catholicam. Unde si videbatur Eminentissimis Vestris (uti video illum officio dignum). Ut saltem habeat pro nunc Vicariatum aut Administrationem illius Episcopati, antequam Eminentissimae Vestrae aliquem idoneum ad hoc inveniant, vel ipsemet Dominum Auxentium [Virzirescum] vel aliquem e gremio Nostrae Ecclesiae.”: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 498r. Ld. erről: APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13/r.-v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.

49 Vö. Molnár A.: Bzensky Rudolf i. m. 26.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346. A *Fidelis relatio* csupán egy rövid mondatot szentel Minas püspök katolikus hitvallásának: „Minas (qui coram Eminentissimo Domino Cardinale Pallavicino abiurans, mortus est).” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82. Minas állítólagos hitvallásánál feltételezhetően jelen voltak a lembergi Örmény Kollégium (*Collegium Armenum*) akkori vezetői is: nevezetesen Francesco Bonesana és Sebastiano Maria Accorsi teatinus szerzetesek. Jelenlétüket azonban a szentszéki dokumentumok nem erősítik meg, erről csupán Lukácsy Kristóf számolt be. C. Lukácsy: i. m. 68.

Bzensky Minas áttéréséről szóló leírása bekerült az erdélyi és a magyar történeti köztudatba is. Elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy Ilia Andrács jezsuita páter szinte szó szerint átvette Bzensky értesüléseit az 1730-ban kiadott Erdély népeit és felekezeteit taglaló kötetébe.⁵⁰ Iliát követte Lukácsy Kristóf, szamosújvári örmény-katolikus plébános is, akinek 1859-ben megjelent monográfiája hosszú ideig alapműnek számított az erdélyi örmény egyháztörténet kutatásában.⁵¹ Lukácsytól vette át szinte mindenki, aki Erdélyben az örmények történetével foglalkozott.⁵² Minas katolikus hitvallása kritika nélkül bekerült a magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozó munkákba is.⁵³ Sőt Lukácsytól szó szerint idézte a szöveget a közelmúltban elhunyt armenista-egyháztörténész, Gregorio Petrowicz is a lengyelországi örmény egyházzól írt művében, amelyben néhány rövid és vázlatos fejezetet szentelt az erdélyi örmények egyháztörténetének.⁵⁴

Minas püspök katolikus hitvallásáról ugyanakkor a szentszéki források hallgatnak. Az sem nyert megerősítést, hogy a püspök Lembergben személyesen találkozott volna Pallavicini nunciussal. A vonatkozó dokumentumokban csak a püspök és Hunanean érsek közötti tárgyalásokat említik szűkszavúan, konkrét eredményekről viszont nem tudósítanak. Egyre inkább kézenfekvőnek tűnik, hogy Minas Lembergbe nem hitvallást letenni, hanem hitvitázni ment. Ezt támasztja alá Minasnak a közelmúltban előkerült örmény nyelvű levele is, amelyben leírta, hogy Lembergbe magával vitt két örmény nyelvű egyházi kódexet. A püspök ezek alapján igyekezett elmagyarázni Hunanean érseknek az örmény apostoli egyház helyes tanítását szemben a katolikuséval. Tehát a püspök nem tehette le a katolikus hitvallást. Ha ez az aktus mégis megtörtént volna, akkor arról a szentszéki iratanyagban tekintélyes számú iratnak kellene lennie.⁵⁵

50 *Andreas Ilia*: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopolis, 1730. 64., 72.

51 Ilia páter a munkájában Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio egy bizonytalan eredetű és keletkezésű levelére hivatkozott: „Doctor Minas Eudoxiensis [sic! T'oxat'ec'i] Csillfidar-Oghlu [sic! Zilifdarean] cognominatus Episcopus Moldaviensis, venit mecum Leopolum et coram Cardinale Pallavicinio Innocentii XI. legato, qui tunc Leopoli erat, professus est Fidem Catholicam anno domini 1686. Aerea Armenorum 1135.”: *A. Ilia*: i. m. 67. Átvette ezt még: *C. Lukácsy*: i. m. 68. Idézi még: Kamenic': Taregirk' Hayoc' ew Rumenioy [Kamenic': A lengyelországi és a romániai örmények évkönyvei]. Ed. Łewond Ališan. Venetia, 1896. 127. Lukácsytól szó szerint átvette: *G. Petrowicz*: i. m. 82.

52 *Bárány L.*: i. m. 67., 71.; *G. Grigor*: i. m. 10., 14–17., 122–124.; *Merza Gyula*: Örmény püspökség. Kolozsvár, 1896. 5., 9–10.; *Szongott K.*: i. m. 256.; *Éble G.*: i. m. 10., 15.; *Zsolt Trócsányi*: Transilvaniayi hayeri iravakan kac'utyunē Leopoldyan hrovartaki šrjanum (1690–1848) [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában]. In: Hay-hungarakan patmakan ev mšakuytayin kaperi patmut'yunic' [Az örmény-magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx. Vladimir Barxudaryan. Erevan, 1983. 173.

53 *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp. 1909. 2–3.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1929. 219–220.

54 *G. Petrowicz*: i. m. 82.

55 Ld. erről: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 434/r.–v. Fol. 465r. Fol. 498r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 374r.–375r.; APF Scritture Originale riferite nelle Congregazione Generale (= SOCG), Vol. 532. Fol. 456r.–457r.; Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (= ASV),

Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio viszont maga a megtestesült ellentmondás. Először is a Szentszékhez 1685–1688 között elküldött jelentéseiben egy szót sem szólt arról, hogy Minas hitvallást tett volna le Lembergben.⁵⁶ Csak a püspökkel történt konfliktusairól számolt be. Az 1690-es években viszont Oxendio a *Fidelis relatio* szerzőjének és Bzenskynek már Minas katolikus hitvallásáról számolt be. Így Oxendio Minasszal kapcsolatban utólag egy legitímációs változatot is kreált magának, mellyel azt akarta bizonyítani, hogy egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények unitus püspöke legyen. Ezért kezdte terjeszteni a Minas katolikus hitvallásáról szóló történeteket meg azt, hogy a püspök örmény unitus püspökként halt meg. Mindez azt a célt szolgálta, hogy könnyebben megszerezhesse akár Hunancannál, akár Pallavicininél vagy akár a Szentszéknél a majdani püspöki kinevezést.

Minas püspök 1686. évi halála mindenesetre megkönnyíthette Oxendio dolgát. 1688–1689 fordulójától korábbi munkásságának köszönhetően az örménység egy része kezdte elfogadni a katolizációt. Ebben jelentős szerepet játszott a gyergyószentmiklósi örmény iskola is, továbbá az a tény, hogy az apostoli örményeknek Erdélyben nem volt más, Minashoz hasonló kaliberű vezetőjük. Ezenfelül a varsói nuncius, Hunanean és Francesco Bonesana (1678–1691), az Örmény Kollégium prefektusa, minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy az örmény katolikosz által kinevezett örmény keleti püspökök semmiképp se jussanak be Erdélybe.⁵⁷

Pallavicini nuncius utóda, Giacomo Cantelmi (1688–1690) az 1689. április 6-án Edoardo Cybónak (1680–1695), a Propaganda Fide titkárának írott levelében ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy mintegy kétezer székelyföldi örmény nevében a világi előjárók és a gazdag kereskedőcsaládok képviselői kézjegyükkel ellátott levéllel fordultak Oxendióhoz, és a helyi papság többségével szemben hajlandónak mutatkoztak elfogadni az uniót Rómával. A varsói nuncius szerint Oxendio az örmény előjárók levelét azon nyomban eljuttatta neki és Hunancannak.⁵⁸ Cantelmi ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az áttért örményeknek nincs főpásztoruk, és Oxendio is csak egyszerű világi papként vezeti őket Székelyföldön. Úgy vélte, hogy komoly konfliktus alakulhat ki a püspökhány miatt, mert Ęjmiacin (az örmény katolikoszi székhely) minden valószínűség szerint bele akar majd szólni a püspökkérdésbe. Szembe kellett nézni továbbá azzal a ténnyel is, hogy az örmény katolikosz továbbra is a saját egy-

Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV), Vol. 196. Fol. 219r.–220r.; S. Rošk'ay: i. m. 186. Továbbá Minas katolikus hitvallásáról ld. bővebben: Nagy Kornél: Tett-e Minas vardapet, az erdélyi örmények püspöke, katolikus hitvallást Lembergben? A 2007. szept. 27-én, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán megrendezett Örmény diaszpóra Kelet-Európában c. nemzetközi konferencián elhangzott előadás.

56 Ld. erről: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 468/v.–469r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 13/r.–v.

57 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 69/r.–v. Fol. 70r.

58 APF SOCG Vol. 504. Fol. 104r.

házi joghatósága alattinak tekintette a Moldvából Erdélybe menekült örményeket.⁵⁹

Minas püspök korábbi helyettese, Elia Mendrul (1631–1701) és Vardan Martinus Potoczky (1640–1702) *vardapetek* vezetésével az örmények 1689. február elején egy kilenc főből álló követséget küldtek Lembergbe, ahol Hunanean érsek előtt személyesen terjesztették elő uniós kérésüket; majd az erdélyi közösség nevében letették az érsek kezébe a katolikus hitvallást. Sőt kijelentették, hogy azonnal hajlandók az unió hivatalos elfogadására. Attól kezdve egyházi ügyekben alávetik magukat az örmény unitus érseknek,⁶⁰ azaz az erdélyi örmények az egyházi unióval együtt elismerték Lemberg egyházi joghatóságát, továbbá elfogadták a római pápa primátusát.⁶¹ A letett katolikus hitvallás más olyan kérdésekre, mint például a *filioque*, a purgatórium léte, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításának elismerése vagy az áttért örmény papok jogi helyzete stb. nem tért ki. Hunaneannak fő törekvése ekkor csupán arra irányult, hogy mind az erdélyi unitus örmények, mind létrehozandó püspökségük felett az egyházi joghatóságot a lembergi örmény érsekség gyakorolja.⁶²

Ezt követően Oxendio, mint a lembergi örmény érsekség erdélyi teljhatalmú képviselője, Varsóba ment Cantelmi nunciushoz, akinek beszámolt hittérítői tevékenységéről. Erről a nuncius jelentést is készített a Szentszék számára. Ebben hangsúlyozta, hogy elődjéhez (Pallavicinihez) és az unitus érsekhez hasonlóan igen nagyra értékeli Oxendio Erdélyben végzett misszióját. Mindazonáltal

59 APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r. Ld. erről: *G. Petrowicz*: i. m. 88.

60 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 82r.–83r. Fol. 124/r.–v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 250–251.; ELTE EKK Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82–83.; ELTE EKK Coll. Hev. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül). Elia Mendrul *vardapet* Minas püspökkel együtt menekült Moldvából Erdélybe, és a püspöknek volt az első helyettese. Elia Mendrul 1689-ben katolizált társaival együtt, és ő vezette 1689-ben az erdélyi örmények küldöttségét Hunanean színe elé. „Apa minč’ ekn bazmut’iwn hayoc’ yerkēn Pułtanac’ ekn ěnd nosa gerapaycař episkoposn iweanc’ Minas vardapetn Ziliftar öllu koč’ec’caln ew aylk’ bazmuk’ k’ahanayk’, oroc’ anwank’ en aysok’ik Paron T ěr Eliayn Sěč’ovc’i Měntrul anwanealk’, or ěr awag k’ahanay ěnd bolor erkrin Pułtanac’.” (Amikor sok örmény jött el Bogdán [azaz Moldva] földjéről, velük érkezett püspökük is, Őexcellenciája Minas *vardapet*, akit Ziliftaroglunak [Zilifdareannak] is neveztek. A püspökkel menekült még számos örmény pap. Közülük a legfőbb volt a Sučeavából származó Elia Měndrul nevű úr, aki Bogdán földjén az örmények vezető papja volt.): Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyv- és Kézirattára (= GYÓKPKK), A Plébánia története. I. Könyv. 1. fejezet. (Egykorú kézirat.); „Tēr [Elia] K’ristosatur M[ě]ntruln, awagerēc’n [ew vardapetn] Sěč’ovu ew ajlk’, zułtap’ař hawatoy dawanut’iwn ararin ařaji gerazanc’ut’ean Vardanay Yunanean ark’episkoposin meroy i Lěopolis, golov im nerkay, p’ětruar amsoy.” (A nevezett év [1689] februárjában a sučeavai Elia K’ristosatur Mentrul *vardapet* és esperes úr és mások Őexcellenciája Vardan [Hunanean] érsekünk előtt Lembergben letették a katolikus hitvallást.): *S. Rošk’ay*: i. m. 186. Ld. erről: *Bárány L.*: i. m. 67.; *Molnár A.*: Bzensky Rudolf i. m. 26–27.

61 APF SOCG Vol. 506. Fol. 61/r.–v. Fol. 63r.–64r.

62 Az érsek többek között arra hivatkozott, hogy ebben a régióban az unió előtt mindig is Lemberg örmény érseksége alá tartoztak. „Quia nostra regionis Armeni semper fuerunt ab antiquo sub obedientia Archiepiscopi Leopoliensis.”: APF SOCG Vol. 529. Fol. 282r. Ld. erről: *G. Petrowicz*: i. m. 97.

két nehézségre hívta fel a figyelmet. Egyrészt kételkedett abban, hogy az erdélyi örmények őszintén és határozottan elismernék az uniót. Hozzátette még, hogy ilyen körülmények között Oxendio nem lesz képes egymaga az örményeket az unióra rábírní.⁶³ A nuncius attól is tartott, hogy az örmény apostoli egyház áldásával felmerülhet az erdélyi örmények körében egy olyan püspök megválasztásának lehetősége, aki egyáltalán nem mutat hajlandóságot az unióra Rómával. Ez a személy nagy valószínűséggel az erdélyi örmény apostoli rítusú papok közül kerülhet ki.⁶⁴

Az örmények tényleg kísérletet tettek arra, hogy saját soraikból válasszanak püspököt. A varsói nunciushoz intézett örmény nyelvű levelükben kifejezésre juttatták, hogy gyalázat lenne, ha közösségükben nem élhetne tovább ez a hagyomány. Kérték nunciustól, hogy járuljon hozzá régi joguk gyakorlásához. Ehhez már csak azért is ragaszkodtak, mivel a római katolikus egyház helyi képviselői (főleg Szebelébi vikárius és a csíksomlyói ferences szerzetesek) sem nézték jó szemmel, hogy maguk szeretnének püspököt választani.⁶⁵ Ebben az esetben azonban nem volt biztos, hogy unitus egyházi személy kerül a püspöki székbe.

Cantelmi közben informálta a Szentszéket, hogy levelet kapott tizennégy erdélyi örmény (ebből két pap: Elia Mendrul és Vardan Martinus Potoczky) aláírásával. Ebben a közösség nevében azt a kérésüket fogalmazták meg, hogy Oxendiót nevezzék ki püspöküknek. Indoklásul elsősorban jámbor hitét említették, továbbá azt, hogy Gyergyószentmiklóson iskolát létesített az ifjak számára, és 1687 óta apostoli adminisztrátorként tevékenykedett Székelyföldön.⁶⁶

Oxendio azonban nem az egyetlen jelölt volt. Cantelmi később utalt arra, hogy Oxendiónak időközben riválisai támadtak. Így Deodatus Nersesowicz, aki azt terjesztette róla, hogy valójában az eretnek-hitű örmény katolikosz embere, és nem igazi katolikus.⁶⁷ Ez nyilvánvalóan hamis vádaskodásnak bizonyult, és ezzel maga Cantelmi is tisztában volt. Nem is vette komolyan Nersesowicz vádjait.

Az örmények uniálásuk ellenére ekkor még nem ismerték jól a püspökválasztás és felszentelés római katolikus hagyományait, és ez is kiválthatta a helyi római katolikus papság nemtetszését.

Mindenesetre az erdélyi örmények XI. Ince (1676–1689) pápához is azzal a kéréssel fordultak, hogy számukra püspököt szenteljen fel.⁶⁸ Ekkor már egyértelműen Oxendiót tartották a legalkalmasabb személynek. A levelet a közösség nevében tíz örmény írta alá.⁶⁹ A kérelmet örmény és latin nyelven a Propaganda

63 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 221r.

64 Uo.

65 APF Congregazioni Particolari (= CP), Vol. 29. Fol. 631.

66 Uo.

67 APF CP Vol. 29. Fol. 636.

68 „Et praecipue pretones nostros pro Episcopo perficere [...], ut amor noster plus et plus nesceat, et confirmetur ad istam Vestram Supremam, Sanctam, et Universalem Sedem Apostolicam.”: APF CP Vol. 29. Fol. 644r. Klasszikus örmény nyelvű változata: APF CP Vol. 29. Fol. 645r.

69 Az aláírók között szerepelt az ekkor már áttért Elia Mendrul és Vardan Martinus Potoczky örmény pap is. APF CP Vol. 29. Fol. 630r.–631r.

Fidéhez, valamint a varsói nunciushoz is eljuttatták.⁷⁰ A pápához írt levél tartalmában annyi eltérés található, hogy a kérést azzal támasztották alá: mindnyájan Oxendio missziós tevékenységének köszönhetően tértek át a római katolikus hitre. Hangsúlyozták továbbá, hogy Oxendio püspökké történő esetleges kinevezésével helyreáll ama ősi testvéri kapcsolat, amely a múltban (azaz a 4. század elején) I. Szilveszter pápa (314–335) és Világosító Szent Gergely (301–327) egyházfők között állt fenn. Tehát a két egyház újra szövetségre léphet egymással.⁷¹

1689–1690 között Cantelmi szinte állandóan úton volt Lemberg, Bécs és Varsó között, és hosszas diplomáciai tárgyalásokat folytatott az erdélyi örmények uniójáról, illetve a felállítandó örmény unitus püspökségről. 1690. május 29-én összeült a Propaganda Fide különbizottsága, hogy megtárgyalja az erdélyi örmény unitus püspökség kérdését. A bíborosok megállapították, hogy Oxendio apostoli vikárius minden ügyben a Propaganda Fidének, és nem Lembergnek van alárendelve. A különbizottság évi száz arany scudo fizetést állapított meg számára. Ugyanakkor rendelkezett arról, hogy Bonesana prefektus és helyettese (később utódja), Sebastiano Maria Accorsi (1691–1704) teatinus szerzetes átengedik az általuk vezetett székelyföldi örmény missziókat Oxendiónak.⁷² Végül újfent nyomatékosította, hogy az egyházi joghatóságot az erdélyi örmény püspökség felett kizárólag a Propaganda Fide gyakorolja, és abba Lemberg örmény érsekének nincs beleszólása.⁷³ A döntéssel tehát az erdélyi örményeket – egyházi joghatóság szempontjából – leválasztották a leMBERGI örmény unitus érsekség-

70 „Et nobis supradictum Oxendium Virzesgum episcopum et pastorem iubeas consecrari, ut sicut ille ipse planatvit bonum semen inter nos, sic ipse diem irriget, et fodiat ad accipiendum incrementum de super. Item deprecamur, ut sit protector, tamquam propriis omnibus, quia usque ius do fuimus sine pastore, et consolatione in nostris tribulationibus, tam spiritualibus, quam corporalibus.”: APF CP Vol. 29. Fol. 647/r.–v. Klasszikus örmény nyelvű változata: APF CP Vol. 29. Fol. 648/r.–v.

71 „Et audemus notificare vobis, tamquam patri piissimo quomodo per Dei gratiam et per merita Sanctitatis Vestrae. Et continua praedicatione nostri clarissimi conscius et connationalis Vartabeti Oxendii Virzesguli quem vos nuper aluistis, et docuistis in Vestro Collegio et ad nos misistis. Venimus ad unionem, et ad obedientiam Sanctae Sedis Vestris, per omnia, et ad omnia, eodem modo e tenore, quo et Sanctus Pater Noster Magnus [Sanctus] Gregorius Illuminator fecit cum Sancto Silvestro.”: APF CP Vol. 29. Fol. 647/r.–v. Klasszikus örmény változata: APF CP Vol. 29. Fol. 648/r.–v.

72 „Si Sanctissimo placuerit poteri deputari in Vicarium Apostolicum Dominus Auxendius omnimoda dependentia ab hac Sacra Congregatione cum titulo in partibus [infidelium], et munus consecrationis recipiat ab aliquo Episcopo Armeno unito per eundem consecrandum eligendo cum assistentia duarum dignitatum et cum provisione scutorum 100. Pater Accursius accedat ad provinciam Siculicae pro prudenti assistentia praestanda eidem vicario in ordinatione illius Novae Ecclesiae. Idem Vicarius [tandem] recipiat iuramentum et professionem fidei ab omnibus suae iurisdictioni commissis, et authenticum testimonium ad hanc Sacram Congregationem transmittat.”: APF CP Vol. 29. Fol. 617/v. Továbbá: APF CP Vol. 29. Fol. 628r.–629v. Ld. erről: G. Petrowicz: i. m. 94. Az ülésen Cantelmi nuncius mellett jelen volt Altieri prefektus, Cybo tikár, valamint Federico Colonna, Carlo Barberini és Girolamo Cassanate bíborosok. APF CP Vol. 29. Fol. 612r.–613r.

73 APF CP Vol. 29. Fol. 612r.

ról. Ennek nyomán Cybo titkár 1690. június 3-án utasította Bonesanát: tudassa Hunanean érsekkel a Propaganda Fidének az erdélyi örményekről hozott döntését.⁷⁴ Egyúttal a különbizottság azt is javasolta, hogy Oxendiót csak címzetes püspöknek nevezzék ki, nehogy megsértsék a magyar katolikus klérus érdekeit. Ugyanis létezett egy külön erdélyi római katolikus püspökség, amely hosszú ideje betöltetlen volt. Az udvar – előkészített berendezkedési tervezetek szerint – a hosszú ideje főpásztor nélkül maradt egyházmegyéket alkalmas egyházi személyekkel kívánta betölteni. Ez alól Erdély sem képezhetett kivételt.⁷⁵

Oxendio kinevezésében szerepet játszhatott, hogy azt is elvárták tőle, spirituális vezetőként Erdélyben, pontosabban Székelyföldön, összefogja a nehéz helyzetben lévő katolikusokat. Tehát nemcsak az örmények erdélyi pásztora volt, hanem katolikus püspökként kötelessége lett az erdélyi római katolikusok irányítása is, hiszen az országrészben ekkor hivatalosan még nem tartózkodott római katolikus püspök.⁷⁶ Mindez azonban a jövőbeni erdélyi egyházi joghatósági problémákat is előrevetítette.

VIII. Sándor pápa (1689–1691) ennek megfelelően két pápai brevét adott ki 1690. október 2-án és 3-án, amelyekben Oxendiót az írországi Aladia (ma: Killala) címzetes püspökének nevezte ki, és mint apostoli vikáriust és misszionáriust felhatalmazta, hogy teljesítse ki Erdélyben az 1685-ben megkezdett hittérítői tevékenységét.⁷⁷ Természetesen a pápa ügyelt rá, hogy ne erdélyi római katolikus püspöknek tegye meg Oxendiót.⁷⁸ Cybo titkár Bonesanának írt levelében

74 Cybo említett levelében Oxendio ügyén kívül az 1689. évi lemergi zsinat végzéseivel is foglalkozott. APF Lettere Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC), Vol. 79. Fol. 134/v.–135r.

75 APF CP Vol. 29. Fol. 617/v.

76 Meg kell említenünk, hogy Erdélyben Kada István (egyben Augustopolis címzetes püspöke és Erdély apostoli vikáriusa) személyében volt az erdélyi római katolikusoknak az udvar által kinevezett püspökük, ám kinevezését a Szentszék nem erősítette meg. Mindazonáltal Kada István, Oxendióhoz hasonlóan, címzetes püspök volt. Kadát valószínűleg Kollonich Lipót szentelte püspökké Bécsben 1690. febr. 2-án, de ő sem jutott el Erdélybe. Kada Istvánról ld. *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi.* 5. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler–Priminus Seffrin. Patavii, 1952. 105.; *Fraknoi Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1896. 388.; *Temesváry János*: Erdély választott püspökei. 2. Szamosújvár, 1913–1914. 52–57., 108–109.; *Jakab Antal*: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének problémája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. 16–17.; *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben. Bp.–Róma, 2005. 264–267.

77 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámozás nélkül.); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346. Érdekessé, hogy a *Hierarchia Catholica* Oxendiót nem tünteti fel Aladia címzetes püspökeként. Ld. erről: *Hierarchia Catholica* i. m. 79. A *Fidelis relatio* szerzője viszont burkoltan nem helyeselte Oxendio püspöki kinevezését. Nyilvánvalóan a római katolikusok érdekeit tartotta szem előtt, azaz azt, hogy legyen végre erdélyi katolikus megyéspüspök, mert nem biztos, hogy egy külön unitus püspök kinevezése jó választás lett volna az erdélyi katolikusok számára. Ld. erről: ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

78 APF SOCG Vol. 510. Fol. 94r.+101/v. Ld. erről: *C. Lukácsy*: i. m. 70.; Lukácsy nyomán: *G. Petrowicz*: i. m. 95. A bíborosok Oxendio püspöki kinevezésénél minden bizonnyal mérlegelték az erdélyi katolikusok helyzetét. A kinevezés módja, ill. a címzetes püspökség bizonyos tekintetben a több évtizede tartó erdélyi püspökkinevezési vitákkal is párhuzamba állítható. A Propa-

kifejtette, hogy a VIII. Sándor pápa által kibocsátott brevék lehetővé tették Oxendio megválasztását és felszentelését, aki hivatását már ebben a minőségben töltheti be Erdélyben.⁷⁹ Bonesana viszont válaszában a kalendárium körüli bajokra hívta fel a figyelmet, azaz arra, hogy az erdélyi örmények katolizálásuk ellenére a régi örmény naptárt használják. Így ők karácsonyt vízkereszt napján ünneplik. Oxendiót csak több mint tíz hónappal a kinevezése után, 1691. július 30-án a lembergi az örmény Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) székesegyházban szentelték fel.⁸⁰ A szertartást maga Hunanean érsek vezette. Ezek után az újonnan felszentelt püspök Erdélybe utazott, ahol a Propaganda Fide számára átmeneti székhelyül Gyergyószentmiklóst jelölte ki.⁸¹

ganda Fide továbbá tisztában volt azzal, hogy a bécsi udvar növekvő befolyása ellenére a protestánsok helyzete ekkor még mindig szilárd volt, és így könnyen kiutasíthatták őt, arra hivatkozva, hogy a Diploma Leopoldinum csak püspöki vikáriusi hivatalról, és nem katolikus püspökségről rendelkezett. Oxendiónak nyilvánvalóan megüzenhették Rómából, hogy kinevezésével együtt bizonyos íratlan szabályokat be kell tartania, nehogy elüldözzék Erdélyből. Pl. ne mutassa a Rómától való függést; egyszerű papi vagy szerzetesi ruhában járjon; csak lelki joghatóságot gyakoroljon, ill. őrizkedjék a birtokszerzésektől stb. Ez némileg hasonlított Damokos Kázmér esetéhez. Őt 1668-ban nevezték ki Erdély római katolikus püspökének, igaz, „csak” Kóron címzetes püspöke címmel, de az évtizedek óta tartó főkegyúri viták miatt inkognitóban tevékenykedett. (Hivatalosan az apostoli vikáriusi hivatalt látta el 1678-ban bekövetkezett haláláig.) Míg Damokost titokban szentelték fel püspökké, addig Oxendiót a kinevezése után néhány hónappal nyíltan, ünnepélyes keretek között. Ld. erről bővebben: APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC), Vol. 34. Fol. 253r.–254/v. Damokos Kázmérről ld. *Fraknoi V.*: i. m. 388.; Erdélyi katolikus nagyok. Szerk. Bíró Vince–Boros Fortunát. Kolozsvár, 1941. 59–62.; *Jakab A.*: i. m. 13–14.; *Tóth István György*: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle 40(1998) 68–69.; *Galla F.*: i. m. 189–256.

79 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r.

80 Cybo titkár 1691. máj. 12-én kelt levelében külön kéri a varsói nunciust, hogy Oxendiót, mint kinevezett püspököt, szenteljék fel minél hamarább. A szertartáson Bonesana prefektus is részt vett, majd nem sokkal ez után Rómába távozott, hogy átvegye a pápától Caiazzo püspökévé való kinevezését. Egyébként a volt prefektust 1691 szeptemberében Rómában kihallgatáson fogadta Cybo titkár, akinek jelentette, hogy Oxendiót a Propaganda Fide döntésének és az előírt ceremóniáknak megfelelően, latin és örmény rítus szerint unitus püspökké szentelték fel. Az örmény rítus szerinti felszentelésben minden bizonnyal szerepet játszhattak az 1689. évi lembergi zsinat határozatai, melyek többé-kevésbé engedélyezték az örmény szokásokat. „Havendo gl'Armeni rifugiati nella Sicilia, fatte minaccie per mezzo del Padre Bonesana le sue istanze, perchè si consacri per loro Vescovo Domino Auxendio Wirziresco, ho giudicato di [doverlo] trasmettere al medesimo padre. Li brevi acio necessari e che se bene spediti da molto tempo si erano tratti, per essersi inteso che li Tartari havessero posta in confusione la Transilvania, e danneggiata la Sicilia. Il tutto innio a Vostra Signoria Illustrissima a sigillo volnate acció possa vedere il contennero delle speditioni, e poi farle seguitare il loro viaggio, comunque ricordo che la sua somma prudenza potesse trovare opportune, e con simile occasione confermando a Vostra Signoria Illustrissima.”: APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 64/v.–65r. A felszenteléséről megemlékezik röviden Bonesana fent idézett levele is: APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 146/r.–v.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 137r. Fol. 173r.–v. Ld. erről: *Gopcsa László*: A magyarországi örményekről. Erdélyi Múzeum 12(1895) 379.; *Kamenic'*: i. m. 128.; *G. Petrowicz*: i. m. 95.; „Ögsëntios vardapetn jernadrec'aw i Vardanay [Hunanean] ark'episkoposën yulisi 30(1691)”. (1691. július 30-án Vardan érsek Oxendio vardapetet [püspökké] szentelte fel.): *S. Rošk'ay*: i. m. 187.

81 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 261r.

Ezzel összefüggésben felmerült a kérdés, vajon Oxendio püspökké választása és felszentelése milyen reakciókat váltott ki Lembergben, főleg abban a tekintetben, hogy az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot elvették az unitus érsekségtől. Sajnos erre vonatkozóan egyelőre nem találtunk adatokat. Ugyanakkor valószínűnek tűnik, hogy a lemergi unitus érsek csalódással vehette tudomásul a Propaganda Fide döntését.

Oxendio a felszentelés után hozzátartott az érdemi munkához. Vizitálta az örmény közösségeket, és igyekezett megnyerni őket a római katolikus vallásnak. A Propaganda Fide döntésének értelmében a megtérített örmény közösségeket is saját joghatósága alá kívánta vonni.⁸² Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Propaganda Fide különbizottságának döntése értelmében az áttért közösségek is közvetlenül Róma egyházi joghatósága alá kerültek.⁸³

Oxendio püspök az 1690–1692 között végzett rendszeres vizitációi során azt tapasztalta, hogy az unitus (konvertita) örmény papok házasságban éltek. De nem tudott velük mit kezdeni, ezért feletteseihez fordult segítségért.⁸⁴ Ezzel egyidejűleg az erdélyi házaspapok is a Propaganda Fidéhez fordultak, és kérték, hogy továbbra is így gyakorolhassák hivatásukat.⁸⁵ A Kongregáció 1691. október 8-i ülésén tárgyalta az ügyet, és Cantelmi nuncius és Bonesana prefektus ajánlására a következő döntést hozta: az erdélyi örmény unitus papok számára engedélyezik, hogy házasemberekként tevékenykedhessenek.⁸⁶ Ezt azzal indokolták, hogy az efféle papok felszentelés előtti házasságát az 1689. évi lemergi zsinat is jóváhagyta.⁸⁷ A kérdés így mintegy hat évig lekerült a napirendről.

Oxendio püspök, mint az örmények szellemi vezetője, az örmények gazdasági kiváltságainak kiszélesítésére is törekedett. Úgy látta, hogy csak így lehet megtartani őket az unióban, mivel annak létrejötte után adóikat megemelték.⁸⁸ A püspök kevesellte és elavultnak tartotta az I. Apafi Mihály által az örményeknek 1680-ban adományozott kiváltságokat. Az erdélyi protestáns politikai elit ezt nem nézte jó szemmel. Így például Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár sem, aki 1692-ben az unitus örménységet és a besztercei protestáns (lutheránus) szász közösségeket igyekezett egymás ellen fordítani. Bethlen megkísérelte rábeszélni az

82 Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae Sancti Stephani. 2. Ed. Nicolaus Nilles. Oeniponte, 1885. 918–919., 921.

83 APF CP Vol. 29. Fol. 617/v.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Ld. erről: G. Petrowicz: i. m. 95.

84 APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Fol. 181r.

85 Elia Mendrul és Astuacatur Nigošan besztercei örmény papok arról panaszkodtak a Propaganda Fidéhez írott leveleikben (1691. nov. 30.; 1692. febr. 14.), hogy papi hivatásuk gyakorlását Oxendio püspök akadályozza, és azzal vádolta meg őket, hogy házasemberek, és így nem a katolikus vallás előírásainak megfelelően végzik munkájukat. Az örmény papok azzal védekeztek, hogy még katolizálásuk előtt kötöttek házasságot. Hasonló panasszal éltek a remetei Mik'ayél pap, Antonius és a petelei Nastur atyák esetében is. A levélírókon kívül a leveleket aláírták még Andrea Alacz, Yovhannēs Naxsun és egy bizonyos Simēon fia Yovhannēs. APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.

86 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r.–87v.

87 Uo.

88 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

örményeket arra: amennyiben visszatérnek őseik apostoli hitére, akkor kieszközlik az udvarnál, hogy kiszélesítsék autonómiájukat és kereskedelmi előjogaikat.⁸⁹ A támadás célpontja voltaképpen maga Oxendio püspök volt.⁹⁰ Az örmények egy része engedett a pressziónak, mert kifogásolták Oxendio szigorú egyházpolitikai eljárását. Ezenkívül úgy ítélték meg, hogy az 1689-ben megkötött unió semmiféle előnyöket nem hozott nekik, hanem, mint említettük, csak növekedtek az adóterheik. Közülük ezért sokan megtagadták az uniót, és elhagyták Erdélyt.⁹¹

Oxendio mindeközben segítőtársat kapott. A Szentszékkal történt hosszas egyeztetések után 1692 nyarán vikáriusként az örményül és törökül kitűnően beszélő Giuseppe Bonalini (1650–1703) teatinus szerzetest küldték melléje. Ő 1692 szeptemberében hosszas viszontagságok közepette érkezett meg állomáshelyére, Gyergyószentmiklósrá.⁹² Innen Besztercére távozott, hogy segítse az örmény püspököt az ottani konfliktusok kezelésében és megoldásában.⁹³ Accorsi prefektus Bonalini értesüléseire hivatkozva megjegyezte, hogy az ottani örmények többsége nem is örményül, hanem törökül beszélt. Elsősorban azok, akik 1672-ben Podóliából menekültek a fejedelemség területére.⁹⁴ Ezért nem csoda, hogy a szászok törököknek nevezték az örményeket. Sőt azzal is megvádolták őket, hogy a tatárok betörésekor összejátszottak velük. Állítólag azért kímélték meg az örményeket, mert jól beszéltek a nyelvükön. Ráadásul a Moldvából elszármazott örmények – mivel többségükben kereskedők és kézművesek voltak – üzleteik lebonyolításában a török nyelvet használták közvetítő nyelvként.

Mint arra Oxendio és segítői is felhívták a figyelmet, további nehézséget okozott az erdélyi unitus örménységnek, hogy – nyilván a hatóságok felbujtására – a besztercei Vardan Martinus Potoczky⁹⁵ maga köré igyekezett gyűjteni az ör-

89 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 219r.

90 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 233r. Ld. erről: C. Lukácsy: i. m. 70.

91 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 267r.–268/v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

92 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265r. Bonalini Erdélybe küldését Francesco Bonesana caiazzói püspök 1692. jún. 10-én írt levele is megerősíti. APF SC Moscovia Polonia e Rutenia (= Fondo MPR), Vol. 2. Fol. 386/r.–v. Ld. erről: Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes. 4. (1681–1710). Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1976. 79–80. Petrowicz szerint Bonalini 1692 novemberében érkezett Erdélybe. Ennek ellentmond az a tény, hogy Bonalini szeptember eleje óta már Besztercén tartózkodott. Ld. erről: G. Petrowicz: i. m. 96.

93 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265/v.

94 Accorsi prefektus az örmények török nyelvtudását az alábbiakkal magyarázta a Szentszéeknek. Amikor még Lengyelországban és Moldvában éltek, ott egymás között ezt a nyelvet évszázadok óta használták. A prefektus valójában a lengyelországi és Krím-félszigeten élő örmények által beszélt armeno-kipscak nyelvre utalt. Bonalini egyik jelentésében pedig beszámolt arról, hogy Besztercén egy fiatal törököt latin rítus szerint keresztelt meg. A szertartás után – Bonalini legnagyobb megdöbbenésére – az ifjú kinyilvánította azon szándékát, hogy mégis az örmények liturgiáját fogja hallgatni, mert velük nyelvileg könnyebben megérteti magát, mint a szászokkal vagy a magyarokkal. APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 261r.–262r. Fol. 263r.

95 Neve nem azonos a lengyel arisztokrata Potoczky családdal. Az örmény Potoczkyk a lengyelországi Potoczyska faluból telepedtek Besztercére, majd onnan Ebesfalvára és Úzd-Szentpéterre. Családjuk nevét a falu neve után a 18. század elején Szentpéteryre változtatták. Mária Teréziától 1761-ben nemességet kaptak. E familiának a 18. század közepétől volt egy csíkszépvízi ága is, ők a Szentpéteri nevet viselték y nélkül. Erről ld. Száva T.: i. m. 260.

ményeket, és a Rómával kötött unió haszontalanságáról prédikált.⁹⁶ Oxendio helytelenítette Vardan prédikációit, sőt a közösségre nézve egyenesen eretnek-ségnek tartotta azokat. A püspök viszont elkövetett egy súlyos hibát. Úgy gondolta, nem a nép nyelven kell téríteni, hanem latinul, mert az igazi katolikus keresztény ezt a nyelvet használja, nem pedig az eretnek örményt. Szerinte az örmények a múltban többek között azért tértek le az egyedül üdvözítő helyes hit útjáról, mert elhagyták a szent latin nyelvet. Oxendión, Bonalinin és néhány unitus örmény papon kívül azonban senki nem értett latinul. Oxendio ráadásul olyanok körében akarta a latint elterjeszteni, akik már több mint egy évezrede hagyományosan a nemzeti nyelvet használták liturgikus nyelvként.

Mindenesetre Vardan pap prédikációi komoly fejfájást okoztak Oxendiónak és segítőinek. A helyzetet bonyolította, hogy Vardan három évvel korábban még feltétlenül támogatta Oxendio püspökké történő kinevezését.⁹⁷ Bonalini állítása szerint Oxendio a császári katonaság segítségét vette igénybe, hogy Besztercén letartóztassa Vardant és híveit. Vardan ugyanis számos örmény családdal együtt ellenállt a hatóságoknak. II. Apafi Mihály fejedelem közbenjárására Vardan követőivel együtt a fejedelem ebesfalvi uradalmába települt át.⁹⁸ Oxendio minden valószínűség szerint kudarcként élte meg, hogy nem sikerült ezt az örmény közösséget megnyerni a római katolikus vallásnak. Kudarcérzetét felerősítette, hogy a korábban vele jó viszonyt ápoló Veterani generális – nyilván a fejedelem nyomására – szintén védelmébe vette az uniót visszamondó örményeket. Sőt, katonai kíséretet rendelt melléjük, hogy áttelepülésük Ebesfalvára zökkenőmentesen menjen végbe.⁹⁹ Oxendio a panaszával először Bethlen Miklós kancellárhoz, majd a Guberniumhoz, később pedig az erdélyi országgyűléshez fordult, felhántorgatva, hogy sok örmény nem fogadta el püspökségét és misszióját.¹⁰⁰

96 Vardan és híveinek „hitchagyásáról” Oxendio először 1692. febr. 17-én számolt be a Propaganda Fidének. APF SOCG Vol. 512. Fol. 181r. A *Fidelis relatio* szerint a bajok 1691-ben kezdődtek. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

97 Ld. erről az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF CP Vol. 29. Fol. 644r. Fol. 645r. Fol. 647/r.–v. Fol. 648/r.–v.

98 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265/v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 148r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83. Bethlen Miklós 1692-ben megemlítette Ebesfalvát, anélkül azonban, hogy az odatelepitett örményekre kitért volna. „Ha Ebesfalvára sub nomine praesidii vel sub colore et gvardiae custodiát akartak tétetni melléje, én mindjárást adok valamennyit kívántok.”: *Bethlen Miklós Önéletírása*. 2. Szerk. Szalay László. Pest, 1860. 160.

99 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265/v.–266r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

100 *Bethlen Miklós* kancellár „Önéletírása”-ban csupán egy rövid bekezdést szentelt az Oxendio püspökkel fennálló kapcsolatának. Protestáns vallásúként nem igazán kedvelte a „pápista” örmény püspököt, mert az évi száz arany scudo kifizetése ügyében nézeteltérése támadt vele. Sőt nemcsak a püspököt, de az erdélyi örményeket sem szívelte. „Juta az alkalmatossággal eszembe in anno 1692 az örmény püspök Oxendius Vircirescussal is mint jártam volt. Ez az ember valóságos és apertus romano-catholicus ember volt. Bécsben a császár capellájával is szolgáltattott misét. Ez az örményeket erővel akarja vala pápistává tenni; a Guberniumba sokat perlették; ott van a protocollumban; egyszer a püspök azt mondá: ő bizony nem bánja, ha mind törökök lesznek is, csak az őneki ígért 100 aranyat esztendőként adják meg. Én mondván egykor a tanácsban ország között csak ott az asztalánál: mit lebelgünk ezekkel a bitang

Bethlen Miklós kancellár annyit tett, hogy Alvinczi Péter ítélőmester vezetésével vizsgálóbizottságot állítottatott fel, amelynek tagjai a négy bevett vallás képviselői közül kerültek ki. Bethlen azt kérte a bizottságtól, hogy vizsgálja ki: milyen hitvallásúak az ebesfalvi és a besztercei örmények. Konkrét eredményt azonban a vizsgálóbizottság munkája nem hozott.¹⁰¹ Ráadásul a hatóságok – a szabad vallásgyakorlatra hivatkozva – nem kívántak érdemben foglalkozni Oxendio panaszával. A protestáns többség is nehezményezte, hogy egy katolikus örmény püspök próbált magának igazságot szerezni. Szerintük a püspök egyházi és nem világi felhatalmazással rendelkezik.¹⁰²

Oxendio ezért panaszlevéllel fordult a Guberniumhoz, melyben kijelentette, hogy az erdélyi örmények ügyében egyedül neki van joga püspökként rendelkezni. Kérte a kormányzó segítségét, hogy befolyását latba vetve segítsen joghatóságának érvényt szerezni az elégedetlenkedő örmények felett.¹⁰³ 1692. június 30-án kelt válaszlevelében gróf Bánffy György (1691–1708) kormányzó

---

emberekkel? Mondá Gyulafi László: Nem bitang az mi katolika religiókn. Én mondám: Nem a katolika religiót mondom én bitagnak, hanem az örményeket, a kik merő pestisei a hazának; jobb volna mind kiűzni idején. Ment a püspök Veteranihoz, panaszolt reám; ki is Absolontól izent nekem, hogy tegyek satisfactiót a püspöknek. Megbeszélém mind Absolonnak, mind Veteraninak a dolgot, és még én kívánék satisfactiót, hogy ratione catholicae religionis traducált hamisan engemet.”: *Bethlen M.*: i. m. 217. Oxendio nemcsak maga, hanem népe számára is próbált kiváltságokat szerezni. Az 1689-ben tető alá hozott unió okán abban is bízott, hogy az 1680. évi Apafi-féle kiváltságot még jobban ki lehet terjeszteni az örményekre. Oxendio az uniót arra is fel akarta használni, hogy az örményeket Erdély negyedik politikai nemzeteként ismerjék el, ez a kísérlet azonban az erdélyi elit, különösen Bethlen kancellár heves ellenállása miatt kudarcot vallott. Oxendio a Szentszékhöz írott jelentéseiben erre a problémakörre sohasem tért ki. Ld. erről: *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp. 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivattörténet 8.) 264.; *Pál J.*: i. m. 78.

101 „A Négy Recepta Religióból három három becsületes ember választassék, a kik előtt mindenek előtt láttassék el az, ha azok az örmények Catholicusok voltak mikor Oxendiussal Contraháltak a Püspökségről. Es ha Contraháltak vagy nem, az három Religion levő emberséges emberek vegyék el kezeket és ezen dologról és hadgyák decisióját a Catholicus Atyafiakk. Ha pedig nem Catholicusok voltak az örmények, decidallyák ezekben azt a Controversiát Oxendius és az örmények között. Eerre pedig delegáltattak ezek. Az Reformata Religion levő Atyánkfiai között: Alvinczi Peter Itélőmester, Kemény Boldizsár és Barstai Ábrahám Uramék. A Catholicusok között. Apor Istvan Uram, Mikola László és Gyulai László Uramék. Az Unitaria Religion levők között: Horváth Ferencz, Jóó Mihály és Suki Pál Urék. Az Lutherana Religion levők között: Szüts Péter, Zebanius János, Fischer Jacob Uramék.”: *Prímási Levéltár, Esztergom* (= PL), *Archivium Ecclesiasticum Vetus* (= AEV), *Sub Primatae Széchenyi* (= SPSZ), N° 274/4.1.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

102 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265/v.

103 „Iam dudum Armenorum negotium, in controversiam unionis cum Ecclesia Romana probandum, ultimatim vero probatum, eos unitos esse, cum eadem ecclesia, iterum probe commissum, an scilicet unio illa in fide consistat, nec ne? Tandem hoc quoque probare aggressus iuxta deliberatum numperum hic in intimo consilio regni, humillime rogo probandi facultatem, satisfactorius opinioni, de incopiratave cavillate. Item, cur non aliis rationibus, sed solum Armenis negetur hospitium tum intra tum extra urbem Bistirizii? Ignorans, propono Vestrae Excellentiae tamquam supremo huius regni officiali, et cum omni debito respectu,

ígéretet tett arra, hogy a soron következő országgyűlés elé viszi Oxendio püspök panaszát. Ebből azonban semmi sem lett,¹⁰⁴ bár a kormányzó Thorma Miklós és Balogh János beszercei magyar polgárokat felkérte, nézzenek utána, milyen egyházi jogi státuszban vannak a beszercei örmények, és milyen a viszonyuk az ottani szász lakossággal. Egyúttal arra utasította őket, hogy vizsgálódásaikról írásos jelentést készítsenek számára.¹⁰⁵ Feladatukként jelölte meg továbbá: győződjenek meg arról, vajon az erdélyi örmények általánosságban tagjai-e a négy bevett vallásnak. Amennyiben igen, akkor az ügyüket eszerint fogják elbírálni.¹⁰⁶

A jelentés elkészült, de nem Thorma Miklós és Balogh János tollából. Ők Oxendio püspököt kérték fel arra, aki viszont a feladat elvégzését Andrea Alacz és Yovhannēs Naxšun örmény unitus papokra bízta. A latin nyelvű beszámoló azt a tényt igyekezett alátámasztani, hogy az erdélyi örmények az ebesfalviakat leszámítva mind a római katolikus egyház hívei, az ünnepeket a római katolikus egyház szerint ülik meg. Kitértek arra, miben tértek el a római katolikusoktól a régi keleti örmények, így Vardan pap ebesfalvi hívei. A jelentés készítői fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy az unitusok Oxendio püspök missziójának eredményeképpen a szentségeket a római egyház szabályai szerint szolgáltatják ki.¹⁰⁷

Oxendio püspök előterjesztésével az erdélyi hatóságok többé érdemben nem foglalkoztak. Bonalini szerint viszont az erdélyi katolikus rendek támogatásukról biztosították Oxendiót, de ez kevésnek bizonyult.¹⁰⁸ Némi iróniával

rogo in scriptis responsum, quatenus et ego tum causae meae finem, tum nationis et populi mei habitationem modo honesto et possibili procurare valeam.”: PL AEV SPSZ N° 274/ 8.3.

104 PL AEV SPSZ N° 274/ 8.3. Az 1692. évi erdélyi országgyűlés nem tárgyalta az örmény felekezetnek ezt az ügyét, viszont az örményekre (a görögökkel és a zsidókkal együtt) kiszabható adókat igen. Ezt a három etnikumot Erdélyben nem nációként, hanem különleges jogállású kereskedőelemként kezelték. Ld. erről: Erdélyi országgyűlési emlékek. 21. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 10., 18., 57., 65., 125.

105 „Litteras Reverendissimae Dominationis Vestrae accipi ratione inquisitionis in negotio Armenorum quidam scribat subintelligi, verum quoniam inquisiturus Dominum Nicolaum Thorma et Ioannes Balog, tunc attestationis illas ad nos transmissurunt, quando congregationis nostrae finis instaret, ideoque negotium illud, ob ingentissimas expeditionum moles, revideri nequivit, verum dilatum est ad proximam congregationem, quo Reverendissima Dominatio Vestra compareat, illicque ultimum decisionem sortietur.”: PL AEV SPSZ N° 274/ 8.4.

106 PL AEV SPSZ N° 274/8.4.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 96r.

107 A jelentés 1692. jún. 24-re készült el, és jún. 30-án küldték át Bánffy György gubernátorhoz. Címe: Littera Armenorum omnium fatentium se unitos esse cum Sancta Matre Ecclesia Romana non in alio, sed in punctis fidei: certo iurio ordine authenticatarum per generosos Dominos Nobiles Nicolaum Torma, et Ioannem Balogh, in hunc finem 2do specialiter delegatos et exmissos, prout constat ex responsione Excelentissimi Domini Gubernatoris Banfi, Data Claudiopoli, ex intimo Regni Consilio 30 Iunii 1692 et ex litteris eiusdem Excellentiae datis Bonczida 24 Iuli 1692 ad regnum. A dokumentumban elmagyarázták a szentségek latin elnevezéseinek örmény megfelelőit. Ezért dialektológiai szempontból is fontos. Az örmény papok az örmény teológiai fogalmakat a korabeli erdélyi örmény dialektus és nem az egyházi nyelv (*grabar*) szerint adták meg. Sőt az örmény betűs szavakat fonetikusán átírták latin betűkkel is. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80.

108 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 266r. Fol. 267r.–268/v.

ügy is fogalmazhatunk, hogy Oxendio püspök 1692-ben előterjesztett panaszával jelentősen hozzájárult az ebesfalvi örmény közösség megszületéséhez. Az ügy tehát ekkor nem oldódott meg, panaszának orvoslására a püspöknek még éveket kellett várnia.

Függelék

1693. október 10., Kolozsvár
Ismeretlen szerző *Fidelis relatio* című emlékirata
az erdélyi örmények egyházáról

Az irat: ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–84. Korabeli másolat.

Kiadása: Tudomásunk szerint kiadatlan.

Tartalma: I. Az örmények egyházmegyéjüket évszázadokkal ezelőtt alapították Moldvában, tizenkét parókia tartozott hozzá. A lengyelországi Kameniec-Podolsk elfoglalásáig (1672) az örmények békességben éltek a moldvai fejedelmek hatalma alatt. Amikor a várost az oszmánok elfoglalták, az örmény lakosság vezető és törvény nélkül három évig vándorolt a hegyekben, majd azt követően Székelyföldre és Besztercére települt. A menekülésben szerepet játszottak az elviselhetetlen adóterhek és az oszmán uralom túlkapásai is.

Az örmények tulajdonképpen emiatt kényszerültek elhagyni Moldvát. Közülük néhányan Lengyelországba, néhányan pedig Havasalföldre távoztak. A menekültek nagyobbik része azonban a székelyföldi Gyergyóban és Csíkban, kisebbik része pedig Besztercén telepedett le. Az örmények püspöke, Minas, az elmenekült nép után küldte papjait, de a püspöki székhely – mely most lengyel katonai erősségként és utánpótlási raktárként funkcionál – megtartása miatt közelebbi híveivel Moldvában maradt. Ám utóbb a püspök mégis Gyergyóba menekült népéhez, mivel a kozákok mindenéből kifosztották a püspöki székhelyt.

II. Az örmény egyházmegye így idegen földre tevődött át, ezért lelki és világi támogatásra egyaránt szüksége volt. Az örmény egyházmegye tehát mind a világi és mind az egyházi bíróság tisztségviselőit arra kérte, hogy az egyházmegye nehézségeinek megoldására készen hagyják meg az egyháznak a lelki ügyekben való döntéshozatalt, és engedélyezzék nekik a világi panaszokban történő ítékezés jogát.

A hivatalban lévő Szebelébi Bertalan katolikus vikárius időlegesen két kápolnát engedett át az örményeknek istentiszteleti célokra: az egyiket Gyergyóban, a másikat Csíkban. A vikárius eközben megkérdezte az örményeket, hogy nem palástolják-e a katolikusok megfogalmazása szerint szakadár hitüket? Amikor a katolikusok beléptek az említett két kápolnába, a következő három feltételt szabták az örményeknek a kápolnák használatával kapcsolatban: 1. Igaz római katolikusokká válnak; 2. Szebelébi vikáriusnak hatalma van az átengedett kápolnák visszakövetelésére, mivel azokat nem adományozta, hanem csak időle-

gesen átengedte az örmények számára. 3. Az örmények gondoskodjanak a kápolnák felszereléséről. Amennyiben visszatérnének korábbi hazájukba, akkor semmit se vigyenek magukkal, és mindent hagyjanak abban az állapotban, ahogyan ott megkapták. Ily módon a szakadár örmények katolikus templomokban gyakorolták szakadár hitüket. Nem is csak ezért tévedett Szebelébi vikárius, hiszen a katolikus papok nem ismerték az örmény nyelvet. A szakadárság miatt a katolikus papok a hit dolgában részletesen megvizsgálták az örményeket. Őket többféle csalással vádolták, különösen idegen rítusuk, valamint a szentek kultusza és keresztségük miatt.

Az erdélyi hatóságok engedélyezték nekik a szabad kereskedést. Ennek megfelelően évente száz forinttal kellett hozzájárulniuk az állam működéséhez (1680). Mégis, három évvel később a fejedelemség harmincadvám ürügyén még száz birodalmi forintot beszedett tőlük, amit ki-ki a saját portékájával váltott meg.

A világi bíróság úgy engedélyezte, hogy csak a három nevezett településen (Gyergyó, Csík, Beszterce) lakjanak. Ám ekkor Erdély-szerte dögvész pusztított, és annak elhúzódása miatt az örmények számos településen létesítettek új közösségeket, mint például Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Remetén, Görgényben, Felfalun, Bátoson és Besztercén. Így az örmények egészen az 1684. évig állhatatosan megmaradtak szakadár hitükben.

III. A moldvai Botoşani városában a helyi örmény bíró és jómódú kereskedő, Lucas Virziresco fia, Oxendio többet foglalatoskodott írással, mint a kereskedelemmel. A latin nyelv és írás kiművelése végett a lemergi Örmény Kollégiumban kezdte el tanulmányait. Egy évvel később azonban apja – mivel a fia akkor még az örmények szakadárságában volt – erővel visszavitte őt Gyergyóba, és azzal tette próbára, hogy házasodjék meg. Ezért szüleitől visszaszökött Lengyelországba. Martelli varsói nuncius ajánlására Rómába ment, és a Collegium Urbanumban folytatta tanulmányait. Ott egy szentmisén ünnepélyes esküvel tagadta meg eretnek hitét. A néhány évig tartó magas szintű tanulmányok után a Szentszék misszionáriusként küldte vissza örmény nemzettársai közé, hogy megtérítse és egyesítse őket a Római Anyaszentegyházzal.

Miután visszatért Gyergyóba, szakadárságukat leplező nemzettársai előtt felfedte katolikus hitét. Visszavette a fent említett két kápolnát Szebelébi vikárius egyházi joghatósága alól, azután elkezdte rokonságát áttéríteni. Végül hat éven keresztül, 1684–1690 között, oly serényen munkálkodott az Úr szőlőskertjében, hogy az összes szétszórva élő erdélyi örménység két levélben ünnepélyesen mondta ki az uniót a Római Anyaszentegyházzal. A két papból és hét világi elöljáróból álló küldöttség a lemergi örmény érsek színe előtt, Cantelmi akkori varsói nuncius kívánságára, megerősítette, hogy ünnepélyesen megtagadja eretnokségét. A delegáció levelekben kérte Őszentsége, a szent emlékeztető XI. Ince pápa áldását, illetve azt, hogy vonják az örményeket a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak egyházi joghatósága alá.

Az unió nemcsak Oxendio Virziresco – aki elégtelen eszköz és haszontalan szolgál – munkája volt, hanem a mindenható Atyaistené is. De fontos érdemei voltak a Római Anyaszentegyház imáinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációjá-

nak és I. Lipót császárnak is. Övezze a legmélyebb hallgatás, mily sokat kellett a hat év alatt Oxendio Virziresco misszionáriusnak munkálkodnia, amíg az unió létrejött. Tetteinek elsorolása ugyanis ahhoz vezetne, hogy a földi életben már jutalmat nyer, aminek következtében viszont a mennyekben érdemtelennek találtatnék. Valójában az sem tekinthető jutalomnak, hogy elődjének, Minasnak (aki Opizio Pallavicini varsói nuncius kezébe letette a katolikus hitvallást) a püspöki székét elnyerte, ez a tisztség ugyanis inkább teher, mint jutalom.

IV. Ameddig az örmények ünnepélyesen nem egyesültek a római egyházzal, addig megszokott adóként évi száz forintot fizettek. Az unió megkötése után viszont még ötven forintot, továbbá az unió évében (1689) kétezer forintot, és a következő évben (1690) – azokon a településeken, ahol laktak – ugyanannyi forint adót vetettek ki rájuk. A családfőkre különadó gyanánt még bírságot is kiróttak. Sőt a kereskedőktől is beszedtek olyan pénzeket, melyeket a többi különleges jogállású népek esetében a hatóságok megtiltottak. Az örmény családfők jogi úton szerették volna sérelmeiket orvosolni. Ráadásul az örmény unitus papokat is olyan adókkal sújtották, amilyeneket értesüléseik szerint másoktól a hatóságok nem szedtek be. Az örményekre az unió megkötése előtt soha nem nehezedtek efféle adók. Ezért közülük sokan elhagyták Erdélyt, és egyesek csak addig óhajtanak maradni, amíg az uralkodó ügyüket nem orvosolja, ám a súlyos adók miatt ők is elköltözhetnek Erdélyből.

V. Az 1690. évben egy bizonyos (Vardan) Martinus Potoczky unitus pap és egy Nestor nevű előljáró mintegy húsz családdal a korábbi nyomorúságok enyhítése okán elnyerték azt a jogot Apafi Mihálytól, hogy az ő ebesfalvi birtokán telepedhessenek le. Azonkívül elérték, hogy a többi dologban is védelmet kapjanak. Ezért ugyanők mit sem törődve az unióval, a nevezett papot arra csábították, hogy ne tartson ki tovább a megkötött unióban. Mégpedig a következő módon: eddig a pap az uniónak megfelelően egy kevés vizet volt köteles csepegtetni a szent kehelybe, de ők arra csábították, hogy ezentúl ne csepegtessen. Erről a védelemről nem tudva és más módszere nem lévén, Oxendio Virziresco egyházi büntetést alkalmazott. Végül apostoli vikáriusként az ő megátalkodottságukat – amit az őket védelmező fejedelem is látott – a plébánosok és az egyházi bíróság elé idézte. Ők azonban nem jelentek meg, mégpedig azért, mert nyíltan kijelentették, hogy a fejedelem védelme miatt szakítanak a római egyházzal. Az örmények ugyanis aposztatákként települtek be 1691-ben Ebesfalvára, és egészen mostanáig (1693) védelmet élveztek az ifjabb Apafi Mihály fejedelem részéről. Azok az örmények, akik a nevezett településeken kitarítottak az unió mellett, a katolikus örmény püspök fegyelmező hatalma és egyházi joghatósága alatt maradtak.

VI. 1692-ben a pápa által kiadott bullák és a Hitterjesztés Szent Kongregációja rendelkezése szerint Oxendiot a lemergi örmény érsek püspökké szentelte. Majd visszatért Erdélybe, és miután elfoglalta hivatalát, figyelme az Ebesfalván védelmet kérők ügye felé fordult, mert esetüket a többi örményre nézve továbbra is veszedelmesnek tartotta. Ezért ellenük Veterani császári generális segítségét kérte, de az ifjabb Apafi fejedelem közbeavatkozása miatt a püspök végül úgy határozott, hogy az ügyben az erdélyi hatóságokhoz fordul.

A püspök, ismerve népe csökönységét, írásbeli biztosítékot kért ugyanazon hittagadóktól, akik korábban elfogadták a püspöki kinevezését: azaz amennyiben a jövőre vonatkozóan megszűnne a püspöki joghatósága, más egyházi büntetések mellett hatszáz dukát bírságot is fizessenek. A püspök a hittagadás ügyét perrel kívánta megoldani, és két alkalommal is volt a három Protestáns Státusnál és a Katolikus Státusnál. Ott azt kérte, hogy állapítsák meg: vajon egyéni vagy közösségi státusban kellene-e a püspök és az örmények ügyét a hittagadás-sal kapcsolatban megvizsgálni.

Végül a státusok összeültek, és így határoztak: a püspök az összes státus előtt nyilatkozzék arról, vajon az ebesfalvi örmények hittagadásuk előtt unióban álltak-e Rómával, vagy sem. Amennyiben ebben az állapotban találták őket, akkor ügyüket a Katolikus Státusnál tárgyalják meg. Ha meg nem, akkor ügyükben az összes státus ítélkezzék Kolozsvárott. A döntés meghozatala után még ugyanabban az évben (1692) azonnal vizsgálóbizottság álljon fel. Ebben a testületbe tizenkét, az ügyben járatos személyt delegálnak, akiknek meg kell állapítaniuk, hogy az örmények unióra léptek-e a római egyházal; az eredményt jelentsék a státusok belső tanácsának, ahol Bethlen Miklós erdélyi kancellár ítéli meg ügyüket. Kétséges, hogy az örmények egyházi uniója megszilárdult-e, vagy valami más történt.

Másodszor: ezért utasításba adják, hogy írástudó nemesembereket küldjenek ki szerte az erdélyi örmény közösségekbe, és kérdezzék ki őket a hitükről: vajon nem más szempontok alapján egyesültek-e a római egyházal. Ám ezek a nemesek (az Ebesfalvára települt örmények kivételével) unióban találták őket, és a vizsgálatot igazoló jelentésüket átadták az erdélyi kormányzónak. Jóllehet most ebben az ügyben végső döntést ígértek, az mégsem haladt előre. Az a tény, hogy az ebesfalvi örményeket nem büntették meg, veszélyezteti az uniót. Azért nem büntették meg őket és azért nincs még ez az ügy lezárva, mert a státusok védelmezik őket, illetve halogatják az ügy megoldását. A státusok nem is fogják lezárni ezt az ügyet, hacsak az uralkodó nem utasítja őket erre.

(Pag. 81)

Fidelis relatio

I. Armenae dioecesis schismatica de Moldavia in Transilvaniam una cum clero, ac Episcopo suo fugibundae.

II. Eius in utrumque forum certis conditionibus admissae.

III. Unitae postea in fides cum Sancta Matre Ecclesia Romana.

IV. Eiusdem ideo moderno tempore modis variis afflictæ.

V. Quorundam ex dicta dioecesi iam unitorum ob actualem protectionem iunioris Domini Michaelis Appafi in Ebesfalo apostasiæ.

VI. Demum litis huiusque continuationis a biennio inter modernum catholicum episcopum Armenum, et inter illos Ebesfalvenses apostatas coram omnibus Transilvaniae statibus propter dictam apostasiam.

I.

Dioecesis haec Armena, multis ante saeculis in Moldavia fundata usque captum Kamenecum¹⁰⁹ Poloniae, distributa in 12 parochiales ecclesias pacefice vixit ibidem sub principibus Moldaviae. Sed capta illa urbe bellicisque inde auctis procellis, pulsa suis locis vagabunda per triennium in montanis, confinibus Siculiae et Bistrizii,¹¹⁰ Mahometanam potentiam, et Moldaviae intolerabiles exactiones effugiendi gratia¹¹¹ latitabat, spe revertendi ad propria. Verum tamen invalescentibus undis malorum, erabunda sine pastore more pecudum coacta est emigrare quoquo versus potuit quidam in Poloniam, quidam in Transalpinam,¹¹² maior pars tamen intrarunt Siculiam in Giorgio¹¹³ et Czik,¹¹⁴ paucis solum Bistrizium ingressis. Episcopus autem, praemisso clero suo post populum, adhuc Moldaviam, ob bona episcopalia conservanda non deferens, manebat in residentia¹¹⁵ sua penes sociaviam (quae residentia nunc ad modum fortalitii munita, Poloni¹¹⁶ militiv¹¹⁷ actu receptaculum est) inde tamen a Kosacis spoliatus omnibus bonis, emigravit et ipse ad populum in Giorgio. Nomen ipsius erat Minas.¹¹⁸

II.

Ergo haec dioecesis¹¹⁹ taliter translata, indigens in alieno dominio et spirituali, et temporali sustentatione, utriusque fori officiales supplex adivit, quatenus ii, eius calamitatibus sublevandis moti, et Ecclesiae pro spiritali assignarent solamine, et in foro mercaturam pro temporali questu ipsis permetterent. Reverendissimus Pater Vicarius Sebelebi,¹²⁰ etiam tunc in officio existens, capellas duas, unam in Giorgio, alteram in Czik ipsis Armenis concedere ad tempus volens, fidem quam profiterentur, exquivit, qui palliantes proprium schisma termino catholici, ergo ut catholici impetrarunt dictas capellas, datis litteris sub his tribus conditionibus.

109 Kameniec-Podolsk, Kamenyec-Podolszk, ma az Ukrán Köztársaság területén található.

110 Beszterce, Bistrița, Bistriz (örm. Pist'ric').

111 Javítva: a kéziratban grantia.

112 Havasalföld.

113 Gyergyói-medence.

114 Csíki-medence.

115 A moldvai örmény püspökség székhelye a suceavai Szent Oxan monostor (*vank' Oxani Srboy*) volt, melyet a betelepüléskor a lengyel csapatok megszálltak.

116 A kéziratban javítva.

117 A kéziratban javítva.

118 Minas Zilifdarean (Alēk'sanean) T'oxat'ec'i (1610?–1687) moldvai örmény apostoli (keleti) püspök.

119 Erdélyben örmény egyházmegyéről valójában nem beszélhetünk. A szentszéki dokumentumok ezt meg sem említették. Nyilván itt az erdélyi örményekre vonatkozó egyházi joghatóságot kell érteni.

120 Szebelébi Bertalan (1631–1708), a bécsi Pázmáneum növendéke, 1678-tól haláláig Erdély római katolikus apostoli vikáriusa.

1. Ut sint Catholici veri Romani. 2. Ut sit potestas in concedente repetendi eadem capellas, veluti non donatas, sed ad tempus solum concessas et. 3.¹²¹ ut in reditu suo ad propria, si eosque aliquid ornamenti eisdem cappellis curaverint, ne secum auferant, sed ibidem remaneat.

Taliter schismatici in Catholicis Ecclesiis suum schisma exercebant, nec ideo (*Pag. 82*) putarem erravit Pater Vicarius, et qui fuerunt tunc patres cum ignari linguae Armenae, quia Armenos punctatim de fide examinarent, sint decepti varii protestationibus et vel maxime externis ritibus suis, ut est cultus sanctorum, signum crucis. Mercaturam liberam ipsis etiam concesserunt status Transilvaniae, sed ita, ut annuatim contribuant florenos ungaricales centum pro communi sublevamine statuum, post tres annos autem cepit regnum ab ipsis pro anno imperiales centum exigere praeter tricesimam,¹²² quam quilibet iuxta suas merces exsolvunt.

Demum in utroque foro taliter admissi, solum in dictis tribus locis habitabant, sed grassante peste in Transilvania iterum dispersa est, tandem eadem peste cessante interum, sed in pluribus locis substitit, scilicet in Giorgio,¹²³ Czik,¹²⁴ Remete,¹²⁵ Petele,¹²⁶ in Gurghin,¹²⁷ in Felfalo,¹²⁸ in Batos¹²⁹ et Bistritzii, et ita in schismate suo perseveravit usque ad 1684.¹³⁰

III.

Anno 1676 cuiusdam Armenorum ex Botusan¹³¹ Moldaviae iudicis filius (nomen parentis Lucas Virzirescus,¹³² filii vero Oxendius Virzirescus¹³³ est) alias commodi mercatoris; plus litteris, quam mercibus tractandis deditus, licet

121 Beszúrás.

122 Harmincadvám.

123 Gyergyószentmiklós, Gheorgheni, Niklasmarkt, (örm. Jurjov, vagy Čorčöv), olasz neve San Niccolà in Giorgio volt.

124 Csíkszépvíz, Frumoasa (örm. Sipk'ic'). Gyergyószentmiklós mellett az egyik legősibb örmény kolóniával rendelkező erdélyi település. Az 1694 februárjában történt tatár betörés miatt a közösség megszűnt. A túlélők Besztercére vagy Gyergyószentmiklóstra költöztek. Örmény lakossága az 1694. évi tatár betörésig nem volt unitus. Újbóli betelepülése 1759-ben történt, amikor mintegy harminc örmény család érkezett Moldvából.

125 Gyergyóremete, Remetea (örm. Rēmedē).

126 Petele, Petelea, Birk (örm. Bet'elē, vagy Bedēliē).

127 Görgényszentimre, Gurghiu, Gorgen (örm. Jurjin).

128 Marosfelfalu, Suseni, Pränzdorf (örm. Felfalō).

129 Batos, Batos, Botsch (örm. Padoš).

130 Előtte áthúzva 169.

131 Botosán, Botoșani (örm. Boč'an).

132 Lukás Vrzarean (1614–1661), (Luca Virziresco). Örmény kereskedő, a botoșani örmény közösség bírāja. Oxendio Virziresco atyja.

133 Oxendio Virziresco (1654–1715) (Ögsēndios, vagy Awk'sēntios Vrzarean) moldvai születésű örmény unitus pap és misszionárius. 1690-től 1715-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi örmények püspöke (az írországi Aladia címzetes püspöke) és apostoli vikáriusa.

Armenicis instructus, Latinis quoque litteris erudiendi studio accensus relictis parentibus, Collegium Leopoli¹³⁴ Pontificium¹³⁵ intrat, sed post annum a patre suo vi ereptus, iterum in Giorgio reducitur, qui quia schismaticus erat adhuc, schisma Armenorum non revelavit, tentatum¹³⁶ tamen¹³⁷ ut uxorem duceret, fugit iterum a parentibus, et per Poloniam ad persuasionem tunc Illustrissimi Domini Martelli,¹³⁸ penes Sacram Maiestatem Poloniae Nuncii Apostolici, Romam it, ibique eiurata haeresi in sancto officio, recipitur in Collegium Urbanum de Propaganda Fide,¹³⁹ ubi annis aliquot, iudicio superiorum in Latinis instructus, remittitur missionarius ad suos compatrios Armenos, simul et connationales convertendos et uniendos cum Sancta Matre Ecclesia Romana.

Hic ergo redux Romam in Giorgio, conscius palliati schismatis, apperit illud et capellas recipit auctoritate Reverendissimi Vicarii Sebelebi, inde ex propriis parentibus conversionem animarum incipiens, denique intra annos 6 a 1684 usque ad 1690¹⁴⁰ in tantum laboravit in vinea Domini, ut omnes Armeni tota scilicet dioecesis dispersa in locis puncto 2 scriptis, unionem cum Sancta Matre Ecclesia Romana solemnissime celebraverint, et per legatos suos duos sacerdotes et 7 saeculares¹⁴¹ praecipuos coram Archiepiscopo Leopolitano Armeno,¹⁴² iussu Eminentissimi Domini Cardinalis Cantelmi,¹⁴³ tunc penes Sacram Maiestatem Poloniae Nuncii¹⁴⁴ Apostolici solemniter abiuratione haeresis confirmaverint, atque

134 Lemberg (Leopolis), Ilyvó, akkori lengyel nevén: Łwów. Galícia (Gácsország) székhelye. Mai L'viv (korábban L'vov) városa Ukrajnában. A város örmény neve Lewonopol (akkori kiejtésben: Lewonobol) vagy Ilov volt.

135 Az Örmény Kollégiumot (*Collegium Armenum*, *Collegio Armeno*, *Dpratun Hayoc'*) 1664-ben alapította Lembergben a Szentszék a lengyelországi örmény unitus egyház papnevelőjének. Az intézmény létrehozásában fontos szerepet játszott Clemente Galano (1610–1666) teatinus szerzetes és misszionárius. Az intézményt hosszú időn keresztül olasz teatinusok vezették. Oxendio Virziresco idejében, 1678–1691 között Francesco Bonesana volt a papnevelde prefektusa. Az intézmény nevét 1724-ben Pontificium Collegium Armenum et Ruthenum névre változtatták. 1782-ben II. József (1765–1790) német-római császár és magyar király utasítására a kollégiumot bezárták.

136 Előtte áthúзва: qui.

137 Beszúrás.

138 Francesco Martelli (megh. 1708) 1673–1681 között varsói apostoli nuncius, 1675–1698 között Korinthos címzetes érseke, 1698-tól haláláig Jeruzsálem címzetes latin pátriárkája. 1706-tól bíboros.

139 Collegium Urbanum (*Collegio Urbano*, *Dpratun Urbanean*), a Hitterjesztés Szent Kongregációjának papnevelője. 1627-ben alapította VIII. Orbán pápa (1623–1644).

140 A kéziratban javítva, Eredendően 1680 volt.

141 1689 februárjában az erdélyi örmények nevében kilenc képviselő letette a hitvallást a leMBERGI örmény unitus érsek kezébe. A delegációt a moldvai születésű Elia Mendrul (1630–1701) *vardapet*, a néhai Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök helyettese vezette.

142 Vardan Hunanean (1644–1715) leMBERGI örmény unitus érsek. A Collegium Urbanum növendéke. 1675–1686 között a kilikiai Epiphania *in partibus infidelium* címzetes püspöke. 1686-tól Lemberg örmény unitus érseke. Érseki beiktatása 1687. febr. 14-én történt, amelyet Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius koncelebrált.

143 Giacomo Cantelmi (megh. 1703), 1683–1690 között Caesarea címzetes érseke, 1685–1688 között svájci apostoli nuncius, 1688–1690 között varsói apostoli nuncius, 1690-től bíboros, 1690–1691 között capuai érsek, 1691-től haláláig Nápoly érseke.

144 A szó végén javítás.

a Sanctissimo Domino Nostro Sanctae Memoriae Papa Innocentio XI¹⁴⁵ benedictionem per proprias litteras postulaverint, sicuti et gratiarum auctorias ad Eminentissimos Dominos Cardinales Congregationis de Propaganda Fide divexerint.

Hoc fuit opus, non Oxendii illius Virziresci, insufficientis instrumenti et inutilis servi, sed omnipotentis (*Pag. 83*) Dei patris¹⁴⁶ postea precum Sanctae Matris Nostrae Ecclesiae Romanae meritorum Sacrae Congregationis de Propaganda Fide,¹⁴⁷ et Clementissimi Imperii Leopoldi Primi.¹⁴⁸ Quanta vero passus sit ille Oxendius missionarius intra illos 6 annos, quousque haec unio sit facta, silentium profundissimum illa sepelliat, ne aliqua mercede solutus hic in terris, in caelis vacuus reperiatur, doleo, doleo, doleo, quod ab Ecclesia Romana ipsi¹⁴⁹ de mandato superiorum sit impositus episcopatus eiusdem dioecesis, praedeccessoris sui Minas (qui coram Eminentissimo Domino Cardinale Pallavicino¹⁵⁰ haeresim abiurans, mortuus est); ne fortassis iugum illud pro mercede annumeretur et in revelatione Christi Domini taxetur tanquam aes sonans et cymbalum tinniens.¹⁵¹

IV.

Quamdiu haec natio Armena non se solemiter unierat¹⁵² Ecclesia Romana a¹⁵³ statibus non aggravabatur contributionibus portionum sed solum dabat conventionales florenos centum per annum, sed post unionem statim¹⁵⁴ quingentis florenis, item anno praeterito bis mille florenis, hoc anno iterum totidem florenis oppressa est, loca ubi habitant, particulares exactiones, praeter domorum conductorum precium, exigunt: iam toties exclusionem minantur; merces, quas alias etiam exercuerunt hic in Regno, inducere a particularibus nationibus¹⁵⁵ prohibentur, immo et ablatae sunt totaliter a venditoribus. Patroni nulli pro illa: et siqui aliquando ex iustitia sublevare

145 XI. Ince pápa, született Benedetto Odescalchi (1611–1689).

146 Kiegészítés.

147 Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide, Hawatac'man Taraceloy Surb Miabanut'ean*). A Szentszék misszióit összefogó és koordináló intézménye. 1622. jan. 6-án hozták létre XV. Gergely pápa (1621–1623) *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján.

148 I. Lipót (1657–1705) német-római császár és magyar király.

149 Előtte áthúzza: qui.

150 Opizio Pallavicini (megh. 1700) 1668–1672 között firenzei, 1672–1681 között kölni apostoli nuncius, 1686-tól bíboros. Pallavicini 1681–1688 között varsói apostoli nuncius. 1668–1688 között Ephesos címzetes érseke, 1689-től haláláig spoletói püspök.

151 Valójában Pál I. Kor. 13. 1.: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen énbennem, olyan ná lettem, mint a zengő érc vagy pengő cimbalom.”

152 A kéziratban javítva: r betű fölé írva.

153 Beszúrás.

154 A kéziratban javítva.

155 Erdélyi különleges jogállású kereskedőelemek: az örmény mellett zsidó, görög, román, cingár, macedón és bolgár kereskedők.

vellent, honorariis aggravant mercedibus, aliquibus in locis nec sacra celebrare licet: etiam sacerdotes unitos multi percusserunt, et multam ab eis acceperunt, taceo alios populares. Quae omnia non nisi post factam unionem experitur haec natio: quare plurimi abierunt et si protectio Suae Maiestatis non imponet remedium, etiam ii, qui adhuc manserunt, ob nimias afflictiones abibunt.

V.

Anno 1690¹⁵⁶ quidam Armenus Potozki Martinus et sacerdos Armenus unitus,¹⁵⁷ et Nestor,¹⁵⁸ cum aliquibus 20 circiter familis¹⁵⁹ obtinent a Principe Transilvaniae Michaele Appafi,¹⁶⁰ ut quasi praedictis sublevandi miseriis pagum suum Ebesfalo¹⁶¹ habitaturi, protectionem quoque in reliquiae agnoscerent; quare iidem insolentes tali protectione, eundem sacerdotem, ne ulterius continuet in unione facta alliciunt, ita ut ille in sacrum calicem in unionis factae cum instillaret modicum aequae teneretur, non instillaret;¹⁶² hinc ignota illa protectione, censuris Ecclesiae, cum aliter non potuit, usus est Oxendius Virzirescus, tunc vicarius apostolicus¹⁶³ demum pertinacia illorum, a Principe protectorum; visa coram parochis et sede sacra citantur, sed non comparent, ita ut aperte se, ob principis protectionem apostatare¹⁶⁴ dicerent; sicuti tales effecti, locum illum Ebesfalo ingressi 1691 iam immunes protecti

156 A vizsály 1691 végén robbant ki Besztercén, ami miatt az örmények egy része Ebesfalvára települt át.

157 Vardan Martinus Potoczky (1640–1702) *vardapet*, kameniec-podolski születésű örmény pap. Egyike az 1689. évi örmény delegáció tagjainak, amely Lembergben letette a hitvallást az erdélyi örmény közösség nevében. Ő kezdeményezte Elia Mendrul *vardapettel* együtt Vardan Hunancan érseknél Oxendio püspöki kinevezését. 1691-ben az unió megítélése miatt szembe fordult Oxendio Virziresco püspökkel, és visszamondta az 1689-ben letett hitvallást és uniót. 1697-ben eretnekség gyanújával letartóztatták. 1699-ben kiszabadult és elhagyta Erdélyt. Vélhetően Moldvában telepedett le.

158 Nastur Serig Xoja (1630–1698), moldvai születésű, de Besztercén élő módos örmény kereskedő. Az örmény közösség egyik előjárója. Tagja volt annak a delegációnak, amely 1689-ben letette Lembergben a katolikus hitvallást.

159 Oxendio 1692-ben a Propaganda Fidéhez elküldött jelentéseiben mintegy ötven-hatvan örmény családról tett említést, akik Besztercéről települtek át Ebesfalvára.

160 I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem (1661–1690). Nincs ugyanakkor pontos adat arról, hogy a fejedelem ebesfalvi birtokára tudatosan örmény családokat telepített volna le, viszont vannak információk arról, hogy a fia örmény családokat telepített le oda 1692-ben.

161 Ebesfalva, Ebbeschdorf akkori örmény neve Běšbalov, vagy Pěšpalō. Az Apafi család birtoka. 1733-tól neve Erzsébetváros, Dumbrăveni, Elisabethstadt (örm. Elisabē'opol).

162 Az örmény apostoli egyház liturgiájában szentáldozáskor nem öntenek vizet a borhoz. Ezt a katolikusok eretnek szokásnak minősítették.

163 Kiegészítés. Oxendio címzetes püspöki kinevezése mellett az erdélyi örmények apostoli vikáriusa (*Episcopus Aladiensis et apostolicus vicarius per Transylvaniam ad Armenos*) volt.

164 Javítva. A kéziratban: appostatare.

sint a moderno Domino Michaelae Iuniore Appafi,¹⁶⁵ usque nunc, reliquis tamen in unione perseverantibus in dictis locis sub moderni Catholici Episcopi Armeni disciplina. (Pag. 84)

VI.

Anno 1692¹⁶⁶ Oxendius Virzirescus consecratus Episcopus Leopoli ab Archiepiscopo Leopolitano iuxta bullas pontificias,¹⁶⁷ et iussum Sacrae Congregationis de Propaganda Fide redit in Transilvaniam:¹⁶⁸ captaque possessione huius dioecesis advertit immunitatem illorum protectorum in Ebesfalo esse perniciosissimum pro reliquis exemplum, implorat contra illos Excellentissimi Domini Generalis Veterani¹⁶⁹ auxilium, sed iuniore Apafi¹⁷⁰ se interponente, lite agere contra illos cogitur coram toto Transilvaniae regno. Episcopus autem Oxendius Virzirescus, sciens nationis suae inconstantiam, litteras cautionales ab omnibus, etiam ab eisdem apostatis ante apostasiam illorum, et sui consecrationem accepit tales, ut siquis in posterum vellet Episcopi sui auctoritatem subterfugere, sexcentis ducatis mulctaretur praeter alias penas Ecclesias. Hinc lite voluit contra illos procedere, bis autem erat inter tres status, et Statum Catholicum: an hic solus, an omnes status simul deberet revidere causam Episcopi cum apostatis illis; tandem convenerunt status omnes, et decreverunt, ut primo doceat Episcopus coram omnibus statibus, an Ebesfaluenses fuerint, nec ne uniti cum Ecclesia Romana ante apostasiam? Si ita inveniretur, tunc causam tractet Status Catholicus:¹⁷¹ sin vero omnes status iudicabunt et post tale decretum Claudiopoli¹⁷² anno praeterito in comitiis deliberatum, statim etiam deputatae sunt 12 personae,¹⁷³ quae in decreto illo specificatae sunt, et invenientes¹⁷⁴ eos unitos¹⁷⁵ fuisse¹⁷⁶ cum Ecclesia Romana detulerunt hoc ad intimum consilium statuam; ubi interprete Domino

165 II. Apafi Mihály erdélyi választott fejedelem (1690–1713).

166 Oxendiót 1691. júl. 30-án szentelte püspökké Lemberghen Vardan Hunanean érsek.

167 VIII. Sándor pápa (született Pietro Ottoboni, 1689–1691) 1690. okt. 2-án és 3-án kelt brevéiben (és nem bulláiban) rendelkezett Oxendio címzetes aladai püspökké történő kinevezéséről.

168 Oxendio Virziresco a Propaganda Fide javaslatára másnap, 1690. okt. 3-án kapta meg a kinevezést a pápától, és csak 1691. júl. 30-án szentelték fel Lemberghen püspöknek. A szertartást Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsek vezette.

169 Gróf Federico Veterani (1650–1695), olasz származású császári tábornok. Erdély katonai parancsnoka. Oxendio Virziresco püspök támogatója.

170 Javítva. A szövegben: Appafi.

171 Katolikus Státus: az erdélyi római katolikusok legfőbb szerve.

172 Kolozsvár, Cluj-Napoca, Claudiopolis, Clausenburg.

173 Bethlen Miklós kancellár és Alvinczi Péter ítélőmester a kivizsgálás végett tizenkét főből álló testületet nevezett ki. Ebből három személy református, három evangélikus, három unitárius és három katolikus felekezetű volt.

174 A kéziratban javítva.

175 Előtte áthúzva: unti.

176 A kéziratban javítva.

Cancellario Nicolao Bethlem,¹⁷⁷ dubium ortum est, an scilicet unio illa in fide consistat, aut in aliquo alio? Iterum itaque demandatum est, ut 2o. iterum expediantur nobiles¹⁷⁸ scribae ad omnes Armenos et exquirant, in fide ne an in alio puncto, sint uniti cum Ecclesia? Sed cum illi nobiles in fide omnino unionem, et non in alio invenissent et autenticassent, ac ad manus Excellentissimi Gubernatoris¹⁷⁹ tradidissent; nunc quamvis promittatur finalis deliberatio huius causae, nihil tamen praestatur. Quare illis impunibus, periclitatur unio toto ob tales protectiones et protractiones causae hucusque nec huius causae imponetur finis a statibus, nisi mandato Suae Maestatis. Finis.

Claudipoli. 1693 10 8bris.

KORNÉL NAGY

MEMORIAL ABOUT THE ARMENIANS' CHURCH IN TRANSYLVANIA

(THE *FIDELIS RELATIO* FROM 1693)

This study is dedicated to the Armenians' church-history in Transylvania. This paper aims at presenting the vicissitudes of the Armenian church-union in Transylvania at the end of the 17th century with an example of the document called *Fidelis relatio* from 1693. With regard to the methodology of this study, it is a mere critical analysis of manuscript sources kept in archives and libraries.

Generally, the archives in Hungary keep just very few documents on the Armenians' church in Transylvania. The *Fidelis relatio* is an exception which has proved the rule. This source emerged a year ago from the so-called Hevenesí's Collection (*Collectio Hevenesiana*) belonging to Library of the ELTE State University, Budapest. At the same time, *Fidelis relatio* itself is not an original manuscript document because it was copied and elaborated by the Jesuit fathers between 1694 and 1715. For this reason, their task, co-ordinated by Gábor Hevenesí S.J. and Márton Szentiványi S.J., was to collect systematically the historical sources on the churches and peoples existing in Hungary and Transylvania, that is to say, their work had an intention to develop the modern Hungarian historiography in the Counter-Reformation period. Furthermore, the Jesuit fathers had made many copies of these sources on the basis of this intention, in order to bequeath them to posterity.

The author of this document is unknown. Presumably, its birth coincides with the Jesuit fathers' activity in Transylvania. At the same time, the document is tightly related to Oxendio Virziresco, the Armenian-born Uniate Bishop in Transylvania. Moreover, it could be also supposed that Oxendio himself narrated the Armenians' history in Transylvania to an unknown Jesuit father/or other ecclesiastical person in 1693 because the *Fidelis relatio* has decidedly reflected the bishop's viewpoint upon the Armenians' church history in Transylvania.

177 Gróf betleni Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi főúr, erdélyi kancellár.

178 Beszúrás.

179 Gróf Bánffy György (1660–1708), a kivégzett Bánffy Dénes erdélyi főúr fia. 1691–1708 között Erdély gubernátora.

The document is divided into six lesser chapters. The *Fidelis relatio* describes the full church-history of the Armenians from their escape, caused by the religiously intolerant violations in Moldova and Podolia, to the scandalous case of perfidiousness in Ebesfalva, 1692. The value of the *Fidelis relatio* has helped to complete the important information on the pastoral activity led by Bishop Oxendio among the Armenians, which are being kept at the archives in Yerevan, Rome and Vatican City. Therefore, the *Fidelis relatio* should be regarded as the earliest source chronologically on the Armenians in Transylvania, summarising their history from the point of view of the church union.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézírathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

NAGY KORNÉL	fiatal kutató (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete)
SASFI CSABA	PhD, levéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
SZABÓ CSABA	PhD, főigazgató-helyettes (Magyar Országos Levéltár)
UJVÁRY GÁBOR	a tört. tud. kandidátusa, intézetigazgató (Kodolányi János Főiskola)
WEISZ BOGLÁRKA	PhD, tud. segédmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete)

A Történelmi Szemle 2008-as évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

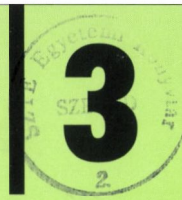
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő
Történelmi Szemle előfizetés).

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Pici Magszter könyvesboltban (1053 Magyar u. 40.).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2008

2008 NOV 06.

55646
AF614

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *F. ROMHÁNYI BEATRIX*
A PÁLOS RENDI HAGYOMÁNY
AZ OKLEVELEK TÜKRÉBEN
- *SZÁNTAY ANTAL*
REGIONÁLIS IGAZGATÁS
A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
- *HORVÁTH SÁNDOR*
A TÁRSADALMI GONDOSKODÁS
BUDAPESTEN AZ 1960-AS ÉVEKBEN
- *SIPOS PÉTER*
AZ USA, A NATO ÉS AZ 1968-AS
CSEHSZLOVÁKIAI INTERVENCIÓ

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
L. ÉVFOLYAM, 2008. 3. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- F. Romhányi Beatrix: A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében.
Megjegyzések a pálos rend középkori történetéhez 289
- Szántay Antal: Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon 313
- Novák Attila: Két világ – két nézet? Vázsonyi Vilmos és a polgári
radikálisok (1910–1912) 335
- Horváth Sándor: Csavargók, hajléktalanok, koldusok. A társadalmi
gondoskodás rejtett gyakorlata Budapesten az 1960-as években 359
- Sipos Péter: Az Egyesült Államok, a NATO és az 1968-as
cssehszlovákiai szovjet intervenció 383

ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

- Seres Attila: Magyar külkereskedelmi politika és a szovjet piac
az 1920-as években 407

MŰHELY

- Zsoldos Attila: Fehérvár Árpád-kori polgárságáról 435

F. ROMHÁNYI BEATRIX

A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében

Megjegyzések a pálos rend középkori történetéhez

Az egyetlen jelentős magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok története régóta kedvelt témája a magyarországi egyháztörténeti kutatásoknak. Ennek oka az is, hogy fennmaradt két késő középkori kódex, melyek alapvető forrásai a rend történetének. Az egyik Gyöngyösi Gergely rendtörténeti műve, a *Vitae fratrum*, a másik a rend okleveleinek általa készített *Inventariuma*. A rend történetéről az első modern összefoglalást még az 1930-as években írta Kisbán Emil. Ezt a képet az ő könyvének megjelenése óta többen árnyalták, kezdve Mályusz Elemérnek éppen Kisbán könyvéhez írt kritikájától egészen az elmúlt évben megjelent, Óze Sándor és Sarbak Gábor által szerkesztett konferenciakötetnek a témát érintő tanulmányaiig.¹

1 A téma szakirodalmának teljes áttekintésére nincs lehetőség ebben a keretben, az alábbiakban csupán néhány alapvető cikket és tanulmányt idézek. *Kisbán Emil*: A magyar pálos rend története. Bp. 1938.; *Mályusz Elemér*: A pálos rend a középkor végén. Egyháztörténet 3(1945) 20–21.; *Guzsik Tamás–Fehérvári Rudolf*: A pálos rend építészeti emlékei a középkori Magyarországon. Bp. 1980.; *Hervay Ferenc*: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 159–171.; *Juraj Kolaric*: Historischer Überblick über die Pauliner in Kroatien. In: Der Orden der Pauliner OSPE. Red. Julius Dirnbeck–Rudolf Kropf–Wolfgang Meyer. Eisenstadt, 1984. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 70.) 53–68.; *Gábor Sarbak*: Entstehung und Frühgeschichte des Ordens der Pauliner. Zeitschrift für Kirchengeschichte 99(1988) 93–103.; *Knapp Éva*: Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében. In: Varia Paulina. Pálos Rendtörténeti Tanulmányok. I. Szerk. Sarbak Gábor. Csorna, 1994. 81–100.; *Sarbak Gábor*: Pálosaink írásbelisége a középkor végén. Vigilia 66(2001) 112–119.; Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Hrsg. Kaspar Elm. Berlin, 2000.; *Guzsik Tamás*: A pálos rend építésze a középkori Magyarországon. Bp. 2003.; *Belényesi Károly*: Pálos kolostorok az Abaúji-hegységben. Miskolc, 2004.; Symposium zur Geschichte des Paulinerordens. Zagreb, 2002. Hrsg. Stanisław Świdziński. Friedrichshafen, 2005.; *Solymosi László*: Pilissziget vagy Fülöpsziget. A pálos remetéélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János–ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 11–23.; *F. Romhányi Beatrix*: Pálos kolostorok Sopron környékén. Soproni Szemle 61(2007) 246–254., valamint a 2006-ban Pilisecabán tartott pálos rendtörténeti konferencia kötetében – Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Szerk. Óze Sándor–Sarbak Gábor. Bp. 2007. (Rendtörténeti konferenciák 4/1.) – számos tanulmány. Emellett több forrásközléshez is készült a rend történetét is tárgyaló tanulmány. Így pl. Documenta Artis Paulinorum. I–III. (= DAP) Kézirat. A kötet anyagát gyűjtötte: Gyéressy Béla. Szerk. Tóth Melinda. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta: Hervay Ferenc. Bp. 1975–1978. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X., XIII.,

Ezt a sort kívánja folytatni a jelen tanulmány is, melynek alapja a pálosok középkori gazdálkodását, annak változásait érintő kutatás volt.²

A pálos gazdálkodás történetének megírásához átnézett oklevelek egyben arra is lehetőséget adtak, hogy a rend vezetőiről, alkalmanként szerzeteseiről is vázlatos képet kapjunk. Előljáróban meg kell jegyezni, hogy az egyes személynevekre önmagukban semmilyen következtetést nem építhetünk, annál is kevésbé, mivel néhány esetben igazolható, hogy akár egy kolostoron belül több azonos nevű szerzetes is élhetett egy időben (lásd például a római rendházban az idősebb és az ifjabb György szerzetest 1478-ban, vagy szintén két Györgyöt 1482-ben),³ nem beszélve az egész rendről, amire szintén jó néhány példát lehetne említeni. A legtöbb kolostorról ráadásul jobb esetben is csupán szórványos adataink vannak. Azokban az esetekben viszont, ahol hosszabb adatsorozatok állnak a rendelkezésünkre, megragadható a pálosok „személyzeti politikája”. Ebből a szempontból különösen értékesek a római rendház oklevelei, mivel az ottani szokás szerint egy-egy jogügyletnél többé-kevésbé az egész közösséget név szerint felsorolták. Ezen oklevélanyag, valamint néhány szlavóniai kolostor példája alapján kijelenthető, hogy a pálos rendben – legalábbis a késő középkorban – a koldulórendekre általában jellemző módon, meglehetősen gyakran változtatták az egyes konventek összetételét.⁴ Ugyanakkor ügyeltek arra, hogy mind a spirituális, mind a gazdasági élet folyamatossága érdekében mindig legyen egy-két olyan szerzetes, aki hosszabb időt töltött az adott kolostorban, általában vezető beosztásban. Ez a gyakori változás arra is figyelmeztet, hogy az azonos keresztnevek mögött nem feltétlenül ugyanaz a személy található. A római rend-

XIV.); *Gregorius Gyöngyösi*: Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis S. Pauli Primi Eremitae. (= Vitae fratrum) Ed. Franciscus L. Hervay. Bp. 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova XI.); *Hungarici monasterii ordinis sancti Pauli primi heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra.* (= Instrumenta et registra de Urbe Roma) Ed. Lorenz Weinrich. Roma–Bp. 1999. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2.); *Miracula Sancti Pauli primi heremite*. Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511. Kiad., ford., a tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sarbak Gábor. Debrecen, 2003. – Külön köszönettel tartozom Sarbak Gábornak, aki tanácsaival és kritikájával jelentős mértékben hozzájárult a jelen tanulmány elkészültéhez, és akivel Boldog Özséb személyére vonatkozó gondolataimat alkalmam volt többször is megvitatni.

2 Az eredmények első közléseit ld. *Beatrix Romhányi*: L'ordre paulinien et l'innovation agraire en Hongrie (XIV–XVe siècles). In: *L'innovation technique au Moyen Age*. Ed. Patrice Beck. Paris, 1998. (Actes du VIe Congrès International d'archéologie médiévale) 46–48.; *Uő*: „Heremitibus Sancti Pauli lego”. A pálosoknak tett közvetlen és közvetett pénzadományok. *Studia Caroliensia* 7(2006) 3–4. sz. 65–70.; *Uő*: Pálos gazdálkodás a 15–16. században. *Századok* 141(2007) 299–351. – A gazdálkodás és tájhasználat rekonstruálásában különösen jelentősek az utóbbi évtizedekben folytatott tájregészeti kutatások, melyek szintén módosíthatják a rendi hagyományban fennmaradt képet. Ebben a vonatkozásban meg kell említeni Belényesy Károly már idézett kötetét, valamint Laszlovsky József cikkét, ld. *Laszlovsky József*: Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak. In: *Quasi liber et pictura*. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 337–349.

3 *Instrumenta et registra de Urbe Roma* 49., 57–58.

4 Összehasonlításul vö. *F. Romhányi Beatrix*: Egy régi-új forrás az erdélyi domonkosok történetéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004. 235–247.

ház példája azt is mutatja, hogy a vezetőség nem feltétlenül szabályos időközönként, és nem is kötelezően a nagykáptalan időpontjához, Pünkösdhöz igazodva változott. A későbbi váltásokat még talán magyarázhatnánk azzal, hogy a rendi vezetés utasításai lassan értek a távolabbi kolostorokba, de a Pünkösöd előtti perjelváltások mindenképpen egyedi döntéseket sejtetnek, melyek indokai azonban homályban maradnak.

A kolostorok nevében többnyire a perjel, esetleg a helyettese járt el, de néha egyszerű szerzetesekkel is találkozunk, akiknek talán jogi jártassága, vagy az adott ügyben korábban szerzett ismerete lehetett a megbízás alapja. Arra is van példa, hogy egy kolostor ügyében az akkor már más kolostorban lakó korábbi perjel járt el, nyilván azért, mivel az ügy előzményeit ő ismerte a legjobban és a kellő tekintélye is megvolt.⁵ A magyarországi oklevelek nem mindig adják meg az eljáró szerzetes „rangját”, olykor azonban más oklevelekből arra lehet következtetni, hogy az illető szerzetesnek – rendszerint a perjelnek – csupán nem tüntették fel a hivatalát. A kolostorok előjáróin kívül alig bukkan fel más hivatal az oklevelekben: sekrestyést,⁶ procuratort,⁷ hitszónokot,⁸ orgonistát⁹ említenek alkalmanként. A laikus testvérek csak elvétve tűnnek fel, ami érthető is, ám ez a néhány adat mintegy illusztrálja jelenlétüket a kolostorokban, s létükre a formulárium adatai is utalnak. Közülük, feladatát tekintve, csupán a sáfár-kulcsár (*claviger*) van egyszer nevesítve.¹⁰

Az egyes közösségek létszámára vonatkozóan rendkívül kevés adatunk van. Teljes vagy közel teljes konventet csupán néhány esetben sorolnak fel, többnyire a római rendház ügyeiben eljáró itáliai közjegyzők. Ott az átlag 6-7 szerzetes, és csak a 16. század elején, Gyöngyösi Gergely perjelsége idején emelkedett a létszám olykor tízre. Megjegyzendő, hogy a római kolostor közösségének tagjaként kétszer tüntetnek fel konverzust is, ez azonban, véleményem szerint, nem jelenti azt, hogy csak ekkor voltak ott laikus testvérek. Inkább talán a feladatkörük – alkalmassint gazdasági jártasságuk – indokolhatta, hogy nevesítve jelen legyenek a konvent ügyének intézésénél. Egyszerre öt szerzetest sorolnak fel a csatкаи kolostor egyik ügyében 1471-ben, ez azonban kivételnek számít, arra pedig nincs utalás, hogy rajtuk kívül még hányan tartoztak akkor a közösséghez.¹¹ Ha nem csak egy személy járt el a pálosok részéről, akkor is rendszerint legfeljebb 2-3 szerzetes tűnik fel egy-egy ügyben – például Diósgyőr (1493), Lád (1466), Zágráb (1459) –, feltehetően a kolostor tekintélyesebb tagjai, de beosztásuk a vikáriuson és a perjelen kívül általában nincs megadva. A magyarországi anyagban csupán egyetlen példa ismert, ahol feltehetően a kolostor teljes személyzetét, de

5 Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, Kézirattár, Cod. Lat. 131. (= Formularium) ff. 19^v–20^r.

6 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 17 228.

7 MOL DL 34 782.

8 Formularium ff. 21^v, 23^r, 69^r.

9 Uo. f. 71^v.

10 Uo. f. 44^r.

11 MOL DL 17 228.

legalábbis a teljes jogú szerzeteseket felsorolták, éspedig Garicson 1465-ben: összesen nyolc szerzetest.¹² Mind a garicsi, mind a korábban említett csatkaai eset jelentős perértéket képviselt, s talán ez indokolta, hogy a szerzetesi közösség minden (?) tagja szerepeljen. Ezen túlmenően két, a 15. század végén alakult kolostornál megadják a beköltözők számát (Fehéregyháza,¹³ Váradhegyfok¹⁴), egy harmadik alkalommal pedig Gyöngyösi említi, hogy a kápolnai kolostort fel-dúló törökök összesen 21 szerzetest hurcoltak magukkal.¹⁵ A nagyobb létszámot indokolhatja az a tény, hogy ekkor ez a rendház volt a vikárius székhelye. Némi támpontot adhat a létszámot illetően az ismert pálos templomok szerzetesi kórusának mérete, legalábbis annyiban, amennyiben következtethetünk a lehetséges maximális létszámra. Ennek alapján a következő adatokat kapjuk:

1. táblázat

A pálos kolostorok feltételezhető maximális létszáma

Kolostor	Létszám ¹⁶
Csáktornya	8–10
Dédes	10–12
Diósgyőr	4–6
Dobrakutya	10–12
Elefánt	18–20
Felnémet	10–12
Garics	8–10 (?)
Gönc	10–12
Háromhegy	10–12
Jakabhegy	10–12

12 MOL DL 35 112.

13 Vitae fratrum c. 55.: 1484-ben nyolc pálost iktattak be a fehéregyházi kolostorba.

14 1498-ban hét szerzetes vette birtokba a kolostort. Az ezt igazoló bejegyzést Sarbak Gábor fedezte fel egy Baselben őrzött pálos missalében, ld. *Beatrix Fülöpp-Romhányi–Gábor Sarbak: Váradhegyfok (Oradea)*. In: *Monasticon Cartusiense*. II. Hrsg. v. James Hogg–Gerhard Schlegel. Salzburg, 2004. (Analecta Cartusiana 185:2.) 152.

15 1473-ban Subacsi Antal vikáriust húsz testvérrel együtt elhurcolták a törökök (Vitae fratrum c. 58.). Lehetséges azonban, hogy ezek nem mind a kápolnai kolostor lakói voltak, mivel Török Máté testvért is ekkor hurcolták el Fugyból (Vitae fratrum c. 92.).

16 Az adatokat először *Monasteriologia Hungarica Nova* c. kandidátusi disszertációmban állítottam össze 1996-ban (Kézirat, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára). A módszer korlátai nyilvánvalók, hiszen nem ismert a stallumok pontos elhelyezkedése és mérete, sőt az sem biztos, hogy mindenhol stallumokat állítottak a szerzetesi kórusba. Egyes esetekben, a nagyobb kolostoroknál, felvethető, hogy esetleg nem is egy, hanem két sorban helyezték el őket, ami értelemszerűen megduplázza a lehetséges létszámot. Ez azonban az ismert anyagban csak Buda-szentlőrinc késő középkori templomában valószínűsíthető.

Kolostor	Létszám
Kamenszko	18–20
Kőút	10–12
Lepoglava	18–20
Máriavölgy	10–12
Mindszent	10–12
Nagyjenő	10–12
Nosztrec	18–20
Porva	4–6
Pula	8–10
Regéc	4–6
Szentjakab I. (Ürög)	4–6
Szentjakab II. (Ürög)	10–12
Szentkereszt	12–14
Szentlélek	6–8
Szentlőrinc I.	10–12
Szentlőrinc II.	22–24 / 48–50
Szentpál	4–6
Szentpéter	6–8
Szlat	6–8
Sztreza	10–12
Toronyalja I.	4–6
Toronyalja II.	10–12
Újház	10–12
Újhely	18–20
Uzsa	10–12
Vázsony	10–12
Zágráb-Remete	18–20

Az adatok arra utalnak, hogy a pálos közösségek létszáma valójában alig néhány kolostorban érte el a tizenkét főt, vagyis a törvényes konventlétszámot. Ezt támasztja alá egy, a 15. század közepéről való lengyelországi adat is. 1462-ben Rogówi Hińcz dankówi birtokán a plébániatemplomot átadta a pálosoknak, hogy ott kolostort létesítsenek 6-7 szerzetes (!) számára.¹⁷

¹⁷ Zbiór dokumentów zakonu Paulinów w Polsce. II. 1464–1550. Opracował: Janusz Zbudniewek ZP. Warszawa, 2004. 325. sz. – Plébániatemplom átadására a 15. század második felében Magyarországon is van példa (Szalónak, Terebes), a dankówi esetben pedig az alapító külön ki is emelte, hogy a szerzeteseknek a lelkipásztori feladatokat is át kell venniük.

Az oklevelekből kirajzolódó rendi szervezet, úgy tűnik, az idők folyamán sokat változott. A középkor végén bizonyosan létezett egy, a provinciánál kisebb szervezeti egység, melynek neve *vicaria* volt. Erre utal István pálos generális 1452-ben kelt egyik oklevele, melyben az egész garicsi vikária köteleességévé tette, hogy imádkozzanak bizonyos, az oklevélben megnevezett jótévőikért.¹⁸ Maga az elnevezés összecseng a domonkosok hasonló nevű területi egységével, azzal a nem csekély különbséggel, hogy a pálosoknál ez a szervezeti egység jóval kisebb lehetett, csupán néhány kolostorra terjedt ki.¹⁹ Ugyanezt a szervezeti beosztást tükrözi a formulárium egyik oklevele is: „az említett napokon minden közösségünkben, tudniillik a vikariátusokban és a perjelségekben minden egyes testvér, a felszentelt papok, a klerikusok és a konverzusok is készségesen és áhítatosan végezzék el az általunk előírt üdvhozó officiumot” (*diebus prenotatis in cunctis cenobiis nostris, vicariatibus videlicet et prioratibus ab omnibus et singulis fratribus presbyteris, clericis ac conversis nostro premissis huiusmodi tam salubre officium in pretermisse alacriter et devote persolvatur*).²⁰ A *vicarius* (akit nem szabad összetévesztetni a generális *vicarius generalis*nak nevezett helyettesével)²¹ ugyanakkor a jelek szerint nem mindig ugyanabban a kolostorban lakott, kinevezése talán alkalmasság szerint történt, és nem járt együtt egy meghatározott hivatali hely kijelölésével. Erre példa a zágrábi és a lepoglavai kolostor esete, ahol a vikárius általában a zágrábi kolostorban tűnik fel, olykor azonban Lepoglaván említik, vagy a baranyai kolostorok, ahol a vikárius rendszeren a szentlászlói kolostor előljárója volt, de olykor más kolostorban is lakhatott (például Tamás baranyai vikárius, akinek lakóhelye 1370-ben nincs is feltüntetve).²² Bizonyos esetekben arra gyanakodhatunk, hogy a földrajzi közelség fontosabb volt, mint a rendi hierarchia, vagyis egy-egy ügyben nem a hivatali előljáró, hanem valamely, a hatósághoz közelebbi kolostor szerzetese járt el vagy az, aki „éppen arra járt”. Erre lehet példa, amikor 1379-ben a thali kolostor megbízásából Mihály nosztrei szerzetes íratatta át és erősítette meg Lajos királlyal a pozsonyi káptalan oklevelét,²³ vagy amikor északkelet-magyaror-

18 1452: István, a pálos rend generálisa, „universique patres diffinitores capituli nostri generalis” értesítik néhai Pratai Miklós comes fiát, bersanowczi alias pratai Tulbertet, hogy hálából azért, hogy Brezjanc falut, amelyet unokatestvére a dobrakutyai pálos kolostornak adott, ugyanezen kolostornak adományozta, elrendelték, hogy az ő és családja lelkiüdvéért a nevezett kolostor szerzetesei „tercium diem post festum beati Marci ewangeliste habeant et observent [...] Insuper diem obitus vestri [...] cum triginta missis *tota vicaria de Garigh* exequi debeat atque velit”. MOL DL 35 601., vö. *Mályusz Elemér*: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. IV. Levéltári Közlemények 7(1929) 292–293.

19 A rend belső szervezetéről legutóbb Spekner Enikő írt, ld. *Spekner Enikő*: Pálosok és domonkosok az ágostonos regula és a konstitúciók tükrében. In: *Decus solitudinis* i. m. 313–323.

20 Formularium f. 15r.

21 A *vicarius generalis* feladatköre részben gazdasági természetű volt. Erre utal egyrészt Albert király 1438. márc. 1-jén kelt oklevele, melyben megerősítette az évi 300 forint értékű só adományozását és előírta, hogy a só átadásáról a *vicarius generalis* nyugtáit meg kell őrizni, másrészt a pálos formulárium egyik oklevélmintája (f. 63r-v.), melyben ugyancsak a *vicarius generalis* szerepel egy ház bérleti szerződésénél a rend részéről.

22 MOL DL 5831.

23 MOL DL 6601.

szági (felnémeti, gönci, ládi) perjelek kölcsönösen eljártak egymás ügyeiben. A formulárium néhány adata azt sejteti, hogy a kolostorok előljáróit gyakran nem az adott közösségből, hanem más kolostorból jelölte a generális: négy oklevélformula tükrözi ezt a lehetőséget, míg a másikat csupán kettő.²⁴

Az oklevelek és Gyöngyösi munkája alapján kísérletet tettem a középkorból ismert összes pálos szerzetes kolostoronként való feltüntetésére (az eddigi eredmények a www.paulini.hu honlapon olvashatók, terjedelmi okokból ezek itteni közlésétől eltekintek). A munka korlátai nyilvánvalóak, hiszen a 15. század vége előtt alig van olyan személy, aki valamiféle vezetéknevvel szerepelne, így azonosításuk gyakorlatilag lehetetlen. Erre az időszakra nézve a munka értelme mindössze annyi, hogy valamiféle, nagyon vázlatos képet ad az egyes kolostorok személyzetéről, a közösségekben meglévő funkciókról, illetve az adatok összességére alapozva valamifajta elképzelésünk lehet a rend belső szervezetéről és annak változásáról a középkor századaiban.

A magyar középkor utolsó évtizedeiben az adatok már valamivel beszédesebbek, lévén a „vezetéknevek” gyakoribbak. Ezek egy része a származási helyet jelöli, más részük viszont talán a fogadalomtétel helyét (erre gondolhatunk például a római kolostorban feltűnő, Toronyaljai vezetéknevű szerzetes esetében, de esetleg az itt-ott felbukkanó Csatkai, Nosztrei, Ládi stb. vezetéknevűek esetében is megfontolandó ez a lehetőség). Összességében elmondható, hogy a vezetéknevvel rendelkező szerzetesek között legnagyobb számban mezővárosi és városi polgárokat találunk, akik a rend vezetésében is nagyobb szerepet játszottak.²⁵ Ugyanakkor a rendtagok összességére nem mernék ebből messzemenő következtetéseket levonni, különösen, mivel az oklevelekben az esetek túlnyomó többségében csak a vezetőréteg tagjai tűnnek fel, míg egyes, főleg hatalmaskodási ügyekből kiderül, hogy a pálosok között akadtak konverzusok is, akik feltehetően inkább az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki. Arányuk a rend egészén belül nem állapítható meg.

Külön ki kell térni a Gyöngyösi Gergely két munkájában, az *Inventariumban* és a *Vitae fratrum*ban fennmaradt adatok megbízhatóságára. Ami a rend központi vezetését, a generálisok személyét illeti, e tekintetben eddig alapvetően

24 Formularium ff. 16^v–17^r.

25 A nevekből levonható következtetéseket legutóbb Kubinyi András összegezte, ld. *Kubinyi András: Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században*. In: *Decus solitudinis* i. m. 50–55. Kubinyi is felhívja a figyelmet arra, hogy a rendi vezetésben alig találni német anyanyelvűt, szlavóniai származásúak viszont sokan voltak. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a magyarországi német polgárság korántsem egységesen viszonyult a rendhez. Míg pl. a Szepességben vagy az erdélyi szászok által lakott területeken egyáltalán nem volt pálos kolostor, addig az ország nyugati határvidékén mind a pozsonyi, mind a soproni – német – polgárság erősen támogatta a rendet, amit igazol a wendorfi kolostor alapítása és a pozsonyi polgárok végrendeletei (*F. Romhányi B.: Pálos kolostorok* i. m. 246–254.; *Judit Majorossy: Church in Town: Urban Religious Life in Late Medieval Pressburg in the Mirror of Last Wills*. [PhD-disszertáció, Central European University, Bp. 2006.]). Habár fennmaradt budai végrendeletről nem tudok, de a pálosok jó kapcsolataira a budai városvezetéssel mindenképpen bizonyíték az 1440-es évek elején nyújtott, 2000 forintos kölcsön (1446. júl. 2.: MOL DL 13 936.). A kérdéshez adalék a budaszentlőrinci kolostor 16. századi kölcsönügylete is, melyben Bécs városa volt az üzleti partnerük (Formularium f. 53^{r-v}.).

Gyöngyösi adataira támaszkodott a kutatás. Hervay F. Levente is a *Vitae fratrum* alapján állította össze a generálisok névsorát. Az általam feldolgozott több száz oklevél azonban óvatosságra int. Kiderült ugyanis, hogy Gyöngyösi adatai a 15. század elejét megelőző időszakból meglehetősen hiányosak, alkalmanként hibásak is. A dolog végül is érthető, hiszen szándéka nem elsősorban rendtörténet írása volt – legalábbis nem a szó mai értelmében –, hanem példaképeket akart saját korának pálosai elé állítani.

Hasonló a helyzet a rend kolostorjegyzékét illetően is. Gyöngyösi inventáriumában elsősorban a meglévő birtokállományra és a rend privilégiumaira vonatkozó okleveleket gyűjtötte össze. A rend szempontjából problematikus vagy nem véglegesnek tekintett alapításokat egyszerűen kihagyta. Beszédes példaként hadd emeljem ki a baumgarteni és a bánfalvi kolostor esetét. Gyöngyösinél egyikük sem szerepel, a baumgarteni feltehetően azért, mivel ekkorra – a 16. század elejére – már nyilvánvaló volt, hogy nem épül újjá, vagyis Gyöngyösi értelmetlennek láthatta egy „jogutód nélkül” megszűnt kolostor megemlítését. A bánfalvi azonban létezett, igaz, az *Inventarium* összeállításakor még nem kapta meg a baumgarteni kolostor birtokait.²⁶ Talán nem járunk nagyon messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a rend még ezt az alapítást sem tekintette teljesen lezártnak, esetleg éppen a megfelelő birtokok hiánya miatt.²⁷ Arra, hogy a baumgarteni kolostor esetében sem zárult még le minden tekintetben a kolostor leégéséig az alapítás, abból következtethetünk, hogy pusztulásakor birtokai nem szálltak automatikusan a pálos rendre,²⁸ hanem vagy harminc évvel később az alapító Ulrich von Grafeneck leánya, az ekkor már özvegy Elisabeth von Topf rendelkezett a birtokok átadásáról a bánfalvi kolostor részére.

Bár az *Inventarium* az esetek döntő többségében megbízható forrásnak bizonyul, olykor az is kimutatható, hogy egyes okleveleket Gyöngyösi rossz kelettel vett fel a munkába. Ennek részletes, kritikai összevetéséhez azonban a fennmaradt teljes oklevélanyag és Gyöngyösi művének teljes körű feldolgozására lesz szükség. Az eddig fellelt többé-kevésbé pontos egyezések arra utalnak, hogy Gyöngyösi egyfelől valóban sok oklevelet, köztük koraikat is, személyesen kézbe vehetett, olykor azonban feltehetően hibás másolatból dolgozott. Erre példa a szlatti kolostor György nevű perjele, aki egy 1375. évi

26 Még Bél Mátyás (*Matthias Bél: Descriptio Comitatus Semproniensis. II. A latin szöveget gond., ford. Tóth Gergely. Sopron, 2006. 179–183.*) is megjegyzi a település leírásánál, hogy a kolostor megalapítása, az 1480-as évek eleje után még sokáig szűkölködni volt kénytelen, és csak az újkor elején, Stasseuski (Stassewsky) Miklós rendi generális idején költözhetek be új kolostorukba (i. m. 182.).

27 Erről bővebben: F. Romhányi B.: Pálos kolostorok i. m.

28 Az általános gyakorlatra csupán néhány példát említve: a 14. század elején az elpusztult Szentháromság-kolostor birtokait a három másik környékbeli pálos kolostor (Gönc, Regéc és Ruszka) örökölte; a 14. század végén a törökök által elpusztított gatályi kolostor birtokait a kalodvai kolostor örökölte meg; a 15. század közepén elhagyott kenderesi kolostor birtokai később a budaszentlőrinci főkolostor birtokai között tűntek fel. Ugyanezt a gyakorlatot tükrözi az elpusztult kolostorok okleveleinek más kolostorok, ill. a rendi központ levéltáraiba történő áttétele is, melyre a Mohács utáni időszakból több példa is ismert.

oklevélben szerepel.²⁹ Egy valamivel későbbi oklevél plicáján lévő 14. századi feljegyzés szintén rá vonatkozik,³⁰ ám ennek egy hibás másolatát használta Gyöngyösi, és a szöveget 1300 körülre keltezve Gerdás perjelről írt.³¹

Az oklevelek és Gyöngyösi munkájának összevetése egyben arra is rávilágít, hogy a pálos rend történetének korai – a pápai megerősítést megelőző – időszakára vonatkozóan a *Vitae fratrum* csak erős fenntartásokkal tekinthető forrásnak, ez pedig elvezet Boldog Özséb figurájának problémájához is.

A pálos rendet – ma már bizonyosan kimondhatjuk – nem alapította senki a szónak abban az értelmében, ahogyan ezt Szent Ferenc vagy Szent Domonkos esetében értjük. A rend gyökerei jóval a tatárjárás előtti időkre nyúlnak vissza. A szakirodalom már eddig is így vélekedett a jakabhegyi remeteségről, és Solymosi László néhány éve meggyőzően igazolta, hogy még ennél is korábbra keltezhető az 1263. évi kolostorjegyzék élén álló Szent Ilona kolostor alapítása.³² Cikkében arra is rávilágított, hogy a korábban a Pilisbe helyezett *Insula Pilup* (Pilissziget) valójában a Balaton északi partján fekvő Révfülöppel azonosítható, mégpedig (véleményem szerint helyesen) a vasút mellett ma is álló romtemplommal.³³ Solymosi idézett cikkét azzal a feltételezéssel zárja, hogy Özséb nem a remeteélet kezdeteinél, hanem a már meglévő remeteségek renddé szervezésében játszott szerepet.

Mielőtt azonban Özséb személyére rátérnék, felvetődik a kérdés, miként került a pilisi Szent Kereszt kolostor az 1291. évi kolostorjegyzék élére és miért tekintette Gyöngyösi Gergely is ezt a kolostort a rend eredeti központjának. A választ, úgy vélem, szintén a Solymosi által felvázolt történetből következtethetjük ki. Pál veszprémi püspök 1263-ban nyilvánvalóan nem járt a Pilisben. Mint-hogy a terület az ő egyházmegyéjéhez tartozott, ebből csak arra következtethetünk, hogy akkor a Pilisben megszervezett, a bakonyi remete-közösségekhez kötődő remeteség nem létezett, következésképp a szentkereszti közösség kezdetét 1263 utánra kell tennünk. Létrejöttének oka az Ágoston-rendi remetékkel való konfliktus, illetve a királyi és az érseki udvar közelsége lehetett. Solymosi

29 MOL DL 34 356.

30 MOL DL 34 355.

31 *Vitae fratrum* c. 17., vö. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II–XV. Collegit et digessit: Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934., IX. 397–398.

32 *Solymosi L.*: i. m. Az *Insula Pilup* azonosítását a Pomáz határában lévő Nagykovácsi-pusztán lévő rommal régészeti ásatás is cáfolta. Az ásató Laszlovszky József eredményei szerint az együttes a közeli pilisi ciszterci apátság grangiája volt. Az erről szóló cikke remélhetően hamarosan meg fog jelenni a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által szervezett rendtörténeti konferenciasorozat ciszterciekről szóló kötetében.

33 *Solymosi L.*: i. m. 21–22. – A rommal való azonosítást természetesen csak régészeti feltárással lehetne igazolni vagy cáfolni, bár egy ilyen korai, kis méretű és rövid életű kolostornál az sem zárható ki, hogy a lakóépületek nem tartós anyagból épültek, így régészeti nyomuk sem biztos, hogy maradt. Mindenesetre szokatlan egy egyszerű falusi templom esetében a két (déli és nyugati) bejárat, ami viszont a szerzetesi használat esetén könnyen magyarázható. Solymositól függetlenül ugyanerre az azonosításra jutott Holler László is, ld. *Holler László: A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről*. In: *Decus solitudinis* i. m. 121–133.

1263 és 1270 közé teszi eredetét. Erre utal Gyöngyösi egyik, egy általa látott 1289. évi oklevélből vett idézete, mely szerint IV. László a szentkereszti kolostornak az ő akarásával és tudtával elszenvedett károkért pótlásul bizonyos pusztát és lakatlan területeket adott a nevezett kolostor szomszédságában, melyeket már nagyatyja, IV. Béla is a remetéknek adott.³⁴ Eszerint ezt a kolostort is királyi segédlettel alapították az „ország közepén”, mégpedig feltehetően éppen a rend egyházi elismertetésének megkönnyítése érdekében. IV. Lászlónak egyébként is sokat köszönhetnek a későbbi pálosok, többek között például két másik pilisi kolostort is, nevezetesen a kékesit (Szent László tiszteletére szentelve)³⁵ és a szentlélekit,³⁶ továbbá a kalodvai kolostort, de ugyancsak ő, illetve az ő környezete támogatta a remetéket az egyházi elismerés megszerzésében. Erre a támogatásra vezethető vissza ebben az időszakban az addig ismert kolostorok számának megkétszereződése is. Míg 1263 előtt a hét veszprémi egyházmegyei remeteségen (Fülöpsziget, Badacsony, Kőkút, Elek, Szakácsi, Szentjakab, *Idegysy*) kívül csak a pécsi egyházmegyében fekvő szentjakabi, illetve az egri egyházmegyében található újhelyi remeteség léte igazolható vagy feltételezhető, addig az 1290-es évekre biztosan megalapítottak további tizennégy kolostort, köztük a három pilisit (Szentkereszt, Kékes, Szentlélek), valamint a későbbi központot, Szentlőrincet és két újabb bakonyit (Henyé, Pula), három szlavóniai (Zágráb-Remete, Dubica,³⁷ Garics), a pécsi egyházmegyében hármat (Szentlászló, Bajcs, Bodrogsziget), a váradi egyházmegyében egyet (Nagyvárad-Kápolna), végül a csanádi egyházmegyében egyet (Kalodva). A szerveződő rend súlypontja jól láthatóan továbbra is a veszprémi egyházmegyében volt, a felsorolt 23 kolostor közül tizenhárom volt itt.

34 Vitae fratrum c. 14.

35 E kolostor alapítását Kerny Terézia Kuthy István nyomán inkább III. Andrásnak tulajdonítja (*Kerny Terézia: Adalékok a pálos rend középkori Szent László-tiszteletéhez* [1291–1630]. In: *Decus solitudinis* i. m. 574–575.), ezt azonban a magam részéről kevésbé tartom valószínűnek.

36 Utóbbi, bár nemigen van okunk kételkedni a hagyomány által fenntartott 1287-es alapítási év hitelességében (DAP II. 411.), mégsem szerepel Benedek veszprémi püspök 1291. évi oklevelében. A három pilisi kolostor közül ott csak Szentkeresztet és Kékest említik. Ismerve a szentléleki kolostor elhelyezkedését, épületét, valamint azt, hogy később is többször a kékesi kolostorral együtt fordul elő (vö. a budai házvásárláskor), nem tartom kizártnak, hogy a szentléleki kolostor valójában csak egy kis remeteség volt, és perjele is csak a 14. században lett, amikor a kolostort jelentősen átépítették és kibővítették. A közösség azonban ekkor sem lehetett túl nagy, hiszen kvadruma sohasem épült ki, és a templom szentélye legfeljebb hat-nyolc szerzetesre volt méretezve. (A kolostor kutatását évek óta Lázár Sarolta végzi, eredményeit több kisebb közleményben publikálta. A legbővebben ld. *Lázár Sarolta: A pilisszentléleki pálos kolostorrom kutatása*. In: *Varia Paulina* i. m. 177–180., 277., ill. legutóbb: *Uő: A pilisszentléleki pálos monostor*. In: *Decus solitudinis* i. m. 503–514.)

37 Nem kizárt, hogy gyökerei az 1240-es évek első felére nyúlnak vissza, ld. 1244: MOL DL 35 141., 35 142., 35 143. Az oklevelet kiadását ld. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. (= CD) Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., IV/1. 349–351. (MOL DL 35 141. nyomán). Az oklevelet átírta V. István (1270), I. Lajos (1363) és a budai káptalan (1384 és 1394).

Ugyancsak jelentősebb súlyt képviseltek a baranyai kolostorok, szám szerint négyen. A rend szervezésének kiindulópontja azonban továbbra is a veszprémi egyházmegye volt, erre utal Pál püspök oklevelének 1291. évi, kibővített átírása és megerősítése is. A Szent Kereszt-kolostor 1291-ben már bizonyosan létezett, és nem lehet véletlen, hogy ekkor már a kolostorok listájának élén állt, sőt, a pálosokat ettől fogva jó ideig szentkeresztí remetéknek nevezték. Az 1290-es években azonban a szerveződő rend akkori vezetői érzékelték az ország politikai központjának Budára helyeződéséből következő változásokat, ennek tudható be a Buda melletti kolostor alapítása, mely a 14. század elején már egyértelműen átvette Szentkeresztől a központi funkciókat. Ez ismét csak arra figyelmeztet, hogy a pálosok elismertetését az udvar és általában a világi hatalom részesei valószínűleg határozottabban támogatták, mint a magyar egyházi vezetők. Ilyen értelemben a pálosok pápai elismerése tekinthető I. Károly (Károly Róbert) magyar királyi elismerése „ellentételezésének”, vagy Gentilis ez irányú tárgyalásai „melléktermékének” is.

Éppen az elismertetésért való küzdelem története veti fel a legtöbb kétséget Özséb személyét illetően. A rend vezetői ugyanis a 14. század folyamán egyetlenegyszer sem hivatkoztak rá mint rendalapítóra, vagy rendjük jelentős személyiségére. Sem az 1280–1290-es években, sem 1308-ban, sem a 14. század vége felé, amikor a rend elnyerte végleges nevét: Szent Pál első remete remetetestvéreinek rendje (*Ordo Fratrum Heremitarum Sancti Pauli Primi Heremitaie*).³⁸ Szent Pált, mint tudjuk, annyira valóságos alapítójuknak tekintették, hogy ereklyéinek megszerzése, amiben I. Lajos tevékenyen és hathatósan működött közre, óriási ünnep volt a pálosok számára, és hatalmas presztízsnövekedéssel járt. Mindközben Özsébről szó sem esik. Özséb neve és élettörténete először a *Vitae fratrum* elején bukkan fel,³⁹ és a szöveg terjedelme ellenére valójában szinte semmit sem tudunk meg róla. Gyöngyösi szerint Esztergomban született előkelő családban, s fiatalon, a tatárjárás után, barátaival remeteségbe vonult, a Szent Kereszt tiszteletére megalapította a rend főkolostorát, majd Gyöngyösi szerint ő kérte Orbán pápától a rend megerősítését. Mintegy húsz évig volt előjáró, végül 1270. február 20-án a szentkeresztí kolostorban halt meg és ott is temették el. Halálának napja egyébként az egyetlen kézzelfoghatónak tűnő adat az egész történetben, hiszen Pál püspök oklevele név szerint senkit sem említ a remeték

38 A Szent Pálra való utalás egyedi névalakként már a 14. század elején is föltűnt, de hivatalos elnevezéssé csak 1381 után vált (vö. *Hervay F. Levente O. Cist.: A pálos rend eredete*. In: *Decus solitudinis* i. m. 62.). Jellemző, hogy Bakócz Tamás esztergomi érsek még 1521-ben is oklevelet adott ki arról, hogy a rend hivatalos elnevezése az addigi Szent Ágoston-rendi testvérek helyett a Szent Ágoston regulája szerinti Remete Szent Pál-rendi testvérek (1521. ápr. 19.: MOL DL 23 537.).

39 *Vitae fratrum* cc. 5–12. – Eusebius (Özséb) személyét illetően Hervay F. Levente O. Cist. is kifejezte már kételyeit, azzal a megjegyzéssel, hogy a 13. század közepén Esztergomban szerepelt egy Eusebius nevű prebendarius egy határjárásnál, róla azonban semmi többet nem tudunk (*Hervay F. L. O. Cist.: A pálos rend eredete* i. m. 61.). Az állítólagos 1256. évi esztergomi zsinatról ld. *Solymosi L.: i. m.* és *Hervay F. L. O. Cist.: A pálos rend eredete* i. m. 61.

közül, Özséb származásának és ifjúságának leírása valójában egy klasszikus toposz-gyűjtemény, a szentkereszti kolostornak pedig, a fentiek fényében, legfeljebb hét évig lehetett volna előjárója. Mindehhez járul még Özséb szerzetesi életének rendkívül sematikus, a középkori legendairódalom és a sivatagi atyák történeteinek minden kellékét felvonultató leírása. Gyöngyösi szövegében az is gyanút kelt, hogy egyetlen oklevelet sem idéz erre az időszakra vonatkozóan, Pál veszprémi püspök 1263. évi oklevelének kivételével, melyet viszont eléggé tendenciózusan, az 1291. évi oklevélből értelmez. Különösen szembeűnő ez, ha az Özsébről szóló fejezeteket összehasonlítjuk a 3. *caputtal*, mely az ürögi remeteség alapítását beszéli el. Még Özséb Gyöngyösi által említett sírját sem tekinthetjük bizonyítéknak, annál is kevésbé, mivel semmi jel sem utal arra, hogy az bármilyen szerepet kapott volna a pálosok liturgiájában, vagy hogy akár helyi jelentőségű zarándokhellyé vált volna. Természetesen nem zárható ki, hogy a szentkereszti kolostor templomában volt olyan sírkő, mely alatt a közösség valamelyik korai perjele nyugodott. Mivel azonban a kor szokása szerint felírtta aligha lehetett, Gyöngyösi könnyen felfedezhette benne a rendalapító nyughelyét.

Összességében úgy vélem, Gyöngyösi művében Özséb (*Eusebius*) életrajzát irodalmi alkotásnak, alakját pedig irodalmi fikciónak kellene tekintenünk. Történeti létezését e 16. századi művön kívül semmi sem támasztja alá, személye a rendben egészen a 16. század elejéig biztosan ismeretlen volt, még a Hadnagy Bálint által 1507 és 1511 között összeállított *Miracula Sancti Pauli primi Heremite* című műve sem utal rá.

Mi indokolhatta tehát Gyöngyösi eljárását? Egyrészt ismét hangsúlyozni kell, hogy a művet – bár kimutatható benne a történeti érzék és érdeklődés, ami-re előszavában utal is – nem rendtörténetnek szánta a szó modern értelmében, hanem elsősorban buzdításnak saját kora rendtagjai számára. Özséb alakjában tulajdonképpen a pálos szerzetesi ideált foglalta össze. Ráadásul a középkor végén nem a pálosok voltak az egyetlenek, akiknek „égetően szükségük volt” egy szent rendalapítóra. Hasonló helyzetben voltak a karmeliták is, akik nagyon hasonló megoldást választottak. Nemrég Richard Copsey karmelita szerzetes-rendtörténész kimutatta, hogy a karmelitákat Európába hozó Szent Stock Simon valójában a 15. század közepén „született” Németalföldön, és az életrajza szerinti hazájában, Angliában csak bő egy évtizedes késéssel szereztek tudomást „létezéséről”.⁴⁰ Római elismertetése az 1470-es években történt meg, és talán ez is befolyásolhatta Gyöngyösit Özséb alakjának megalkotásában. Akár a sors iróniájának is tekinthetjük, hogy életrajzában szereplője éppúgy életre kelt, mint rendjének legendás alapítója, Remete Szent Pál, akinek alakja a modern filológiai kutatások szerint Szent Jeromos tolla hegyén született.⁴¹

40 Richard Copsey *O Carm: Simon Stock and the Scapular Vision*. Journal of Ecclesiastical History 50(1999) 652–683.

41 Erről legutóbb ld. Adamik Tamás: Hyeronimus *Vita Paulijának* viszonya Athanasziosz *Vita Antonijához*. In: Decus solitudinis i. m. 327–334. (a korábbi szakirodalommal).

*

E kritikai megjegyzések után következzenek az oklevelekből és a *Vitae fratrum*ból ismert személyek. A táblázatban *dőlt* betűvel Gyöngyösi Gergely rendtörténeti munkájának adatai, az oklevelekből ismertek pedig álló betűvel szerepelnek. Aláhúzás jelöli, ha az oklevelek és Gyöngyösi adatai egybeesnek, illetve **vastag** szedés, ha az évszámban van némi eltérés. A római rendház adatait Lorenz Weinrich nyomán közlöm, egyes esetekben javítva munkájának tévedéseit.

2. táblázat

Generális perjelek Gyöngyösi Gergely műve és az oklevelek alapján

A csak a táblázatokban szereplő rövidítések:

AO = Anjou-kori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Bp. 1878–1920.

MOL DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

c. = előtt

ELTE EK Inc. = Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára Incunabula

Gentilis = Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. Bp. 2000. (Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/2.)

k. = körül

Pálos reg. = Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. IX. Levéltári Közlemények 11(1933) 292–293.

Szentszéki reg. = Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerk. Balogh Elemér. Bp. 1997. (Jogtörténeti tár 1/1.)

u. = után

Gyöngyösi műve:	oklevelek:
<i>Ózséb</i> 1246–1270	
<i>Benedek</i> 1270–1290	<u>Benedek</u> (prior; 1287, 1291: DAP II. 401., 412.)
<i>István</i> 1290–1300	István (prov.; 1297: Vitae fratrum c. 17.)
<i>Lőrinc</i> 1300–1325	<u>Lőrinc</u> (prov.; 1306: DAP II. 401.; 1308, 1309, 1311: Gentilis 180., 256., 380.; 1317: CD VIII/2. 142–143. [43. sz.])
<i>II. István</i> 1325–1330 (†)	
<i>Német Miklós</i> 1331–1336	<u>István</u> 1335 (Szentszéki reg. 896. sz., AO III. 166.)
<i>Péter</i> 1336–1341 ⁴²	<u>Péter</u> (prov.; 1339: MOL DL 1835.)
<i>Miklós</i> ² 1341–1345	

42 Gyöngyösi idézi Tatamér fehérvári prépostnak a szentléleki kolostorban őrzött oklevelét, melyben Pétert provinciálisnak mondja (Vitae fratrum c. 22.).

Gyöngyösi műve:	oklevelek:
<i>Péter</i> ² 1345–[1351] ⁴³	Miklós (1348: MOL DL 3979.)
<i>II. Miklós</i> 1353–1361 (+) ⁴⁴	Jakab (1360: MOL DL 49 711.)
<i>Trisztján</i> 1362–1367	
<i>II. Péter</i> 1367–1369	Péter (prov.; 1367: MOL DL 5367.)
<i>Trisztján</i> ² 1369–1370	<i>Tristianus</i> (1369: MOL DL 5778., 5803., 5805.; 1370: MOL DL 5831.)
<i>András</i> 1371–1375	
<i>III. Péter</i> 1376–1377	
<i>Tamás</i> 1377–1381	<i>Tamás</i> (1375: MOL DL 34 376.; 1377: MOL DL 6295.)
<i>III. Miklós</i> 1381–1387 (+) ⁴⁵	
? 1387–1393 (Gyöngyösi nem említ sem nevet, sem eseményt 1388–1393 között)	
<i>Etei György</i> 1393–1409 (<i>Gergely</i> 1406 ⁴⁶)	György (1403: MOL DL 8884., 1405: MOL DL 58 801., 1406: MOL DL 9160., 32 809., 34 675., 35 210., 35 286., 1407: MOL DL 8784., 1409: MOL DL 35 342.)
<i>László</i> 1410–1412	István (1411: MOL DL 19 791.)
	<i>László</i> (1412: MOL DL 9912., 10 021.)
<i>György</i> ² 1412–1418	<i>György</i> (1414, 1415: MOL DF 275 468. [<i>Gergely</i> ?], 1418: MOL DL 35 454.)
<i>IV. Péter</i> 1418–1424	<i>Péter</i> (1419: MOL DL 8825., 34 849., 1420: MOL DL 49 759., 1421: MOL DL 95 333.)
[<i>György</i> ³ 1422–1425 (+) ⁴⁷]	<i>György</i> (1422. júl. 23.: Vitae fratrum c. 42., 1423: MOL DL 11 384., 1424: MOL DL 11 562.)
	Péter (1424. máj. 25.: MOL DL 8814., 8815.)
<i>Lukács</i> 1426–1428	<i>Lukács</i> (1427: MOL DL 11 922., 1428: MOL DL 11 980., 11 981.)
<i>Ferenc</i> 1431–?	<i>Ferenc</i> (1430: Pálos reg. 63., 1432: MOL DL 34 780.)
	György (1433: Inventarium 72.)

43 Hervay a generálisok névsorában a záró évszámot nem tünteti fel, bár a c. 28. ezzel zárul.

44 Gyöngyösi idézi I. Lajos király egy-egy, 1353-ban és 1358-ban kelt oklevelét (Vitae fratrum cc. 17., 27.).

45 Gyöngyösi szerint 1387. jan. 7-én halt meg (Vitae fratrum c. 34.).

46 Nyilvánvaló elírás György helyett, vagyis továbbra is Etei György generálisról van szó.

47 Gyöngyösi idézi Zsigmond király 1422. júl. 23-án kelt oklevelét, melyet György generális kérésére adott ki az ungvári kolostor részére (Vitae fratrum c. 42.). Hervay összeállításában nem szerepel.

Gyöngyösi műve:	oklevelek:
<i>Benedek</i> 1434–?	<u>Benedek</u> (1439: MOL DL 34 714.)
<i>Márton</i> 1441–1444	<u>Márton</u> (1442: MOL DL 13 698.)
<i>Bereck</i> 1444–1448	<u>Bereck</u> (1448: Inventarium – DAP I. 10.)
<i>III. István</i> 1448–1452	<u>István</u> (1448: MOL DL 31 573., 1452: MOL DL 35 387., 35 575., 35 601. – lehet, hogy már a következő István, napi kelet nincs)
<i>Fűrő István</i> 1452–1456	<u>István</u> (1453: MOL DL 14 694., 14 698., 14 704., 14 706.)
<i>Vince</i> 1456–1459	<u>Vince</u> (1456. máj. 19.: MOL DL 8833., 86 589.)
<i>András</i> 1459–1460	<u>András</u> (1458: MOL DL 15 254., 1459: MOL DL 15 416., 1460: MOL DL 21 524., 1457–1460: MOL DL 97 767.)
	<u>Péter</u> (1459. máj. 10.: MOL DF 276 765.)
	<u>Tamás</u> (1460. ápr. 12.: MOL DL 94 915.)
<i>Sovány János</i> 1460–1464 (†1466)	<u>János</u> (1463: Inventarium – DAP III. 213.)
<i>András</i> 1464–1468	<u>András</u> (1466: MOL DL 16 453.)
<i>Jófiám (V.) Péter</i> 1468–1472	<u>Péter</u> (1467: MOL DL 16 570., 1469, 1470: MOL DL 16 869.)
<i>I. Gergely</i> 1472–1476	<u>Gergely</u> (1472: MOL DL 37 646., 1473: MOL DL 17 454., 1474. jan. 8.: MOL DL 32 779.)
	<u>Benedek</u> (1474. ápr. 6.: MOL DL 95 393.)
	<u>Gergely</u> (1475. jan. 8.: MOL DL 32 779.)
	<u>János</u> (1475. júl. 26.: MOL DL 17 717.)
<i>Szombathelyi Tamás</i> 1476–1480	<u>Tamás</u> (1478: MOL DL 18 028. [provinciális])
<i>I. Gergely</i> ² 1480–1482 (†)	<u>Gergely</u> (1480: MOL DL 45 828., 56 106.)
<i>Szegédend Bálint</i> 1482–1484	<u>Bálint</u> (1460–1480 [rectius: 1482?]): MOL DL 21 004., 1484: MOL DL 46 000.)
<i>Szombathelyi Tamás</i> ² 1484–1488	<u>Tamás</u> (1486: MOL DL 35 718., 46 044., 1488: MOL DL 19 353. [provinciális])
<i>Zalánkeméni (VI.) Péter</i> 1488–1492	<u>Péter</u> (1490: Inventarium – DAP I. 51.) ⁴⁸
<i>III. Benedek</i> 1492–1496	<u>Benedek</u> (1493: MOL DL 20 042., 1494: MOL DL 20 144., 25 377., 46 266., 105 370., 1495: MOL DL 93 644., 94 600., 1496: MOL DL 32 819.)
<i>Zalánkeméni (VI.) Péter</i> 1496–1500	<u>Péter</u> (1498: MOL DL 20 691.)
<i>IV. Miklós</i> 1500–1504	<u>Miklós</u> (1500: MOL DL 46 521.)

48 Ugyanebben az évben a csatka kolostor egy fennmaradt eredeti oklevélben Pál generálist említik, ez azonban talán elírás (MOL DL 19 640.). Hasonlóan problémás egy 1510-es keltezésű közjegyzői oklevélben István generális említése (MOL DL 34 364.).

Gyöngyösi műve:	oklevelek:
Lórántházi István 1504–1508	István (1505: MOL DL 60 905., 67 175., 1506: MOL DL 21 570., 21 571., 1507: MOL DL 21 727., 64 798.)
	Gergely (1508: MOL DL 21 856., 21 880., 37 846.)
Balaszentmiklósi Gergely 1508–1512 ⁴⁹	
	Gergely (1511: ELTE EK Inc. 372 f. 1')
Domonkos 1514–1516	Domonkos (1514: MOL DL 22 646.)
Zalánkeméni II. János 1516–1520	János (1515: MOL DL 22 710., 1516: Inventarium – DAP I. 51.)
Gyöngyösi Gergely 1520–1522	Gergely (1520: MOL DL 47 358., 1521: MOL DL 23 544., 34 464.)
III. János 1522–1524	János (1523: MOL DL 20 016.)
Zalánkeméni János ² 1524–1528	
IV. János 1528–1532	
Hadnagy Bálint 1532–1536	Hadnagy Bálint 1532–1536

3. táblázat

Generális vikáriusok és más tisztségviselők

Miklós vikárius 1346 (Vitae fratrum c. 25. [egyben szentkereszti perjel])
István vikárius 1375 (MOL DL 34 376.)
Gergely vikárius 1376 (Vitae fratrum c. 33. [egyben szentkereszti perjel])
Kelemen procurator 1378 (Vitae fratrum c. 34.)
Domonkos procurator 1384 (Vitae fratrum c. 36., MOL DL 7055., 32 807. [utóbbiban beosztás nélkül])
Balázs vikárius 1394 (Vitae fratrum c. 38.)
Lőrinc vikárius 1419 (Vitae fratrum c. 42.), 1426 (MOL DL 34 695.)
György vikárius 1423 (MOL DL 11 384.)
Lőrinc vikárius 1425 (MOL DL 11 731.), 1426–1429 (Vitae fratrum c. 42.) ⁵⁰
János procurator 1448 (MOL DL 14 162.)
Bereck vikárius 1449 (Vitae fratrum c. 50.)
András vikárius 1459 (Vitae fratrum c. 54.)
István vikárius 1459 (MOL DL 15 339.), 1460 (MOL DL 94 915.)
Antal szlavóniai vikárius, zágrábi vikárius 1461 (MOL DL 35 635.)

⁴⁹ Gyöngyösi közlése szerint orgonista volt.

⁵⁰ Gyöngyösi róla megjegyzi, hogy bár vikáriusnak mondja magát, mégis rendfőnöki kispecsétet használt. 1426. nov. 1-jén kelt dédesi oklevélben Gyöngyösi szerint generálisként tűnik fel.

Péter vikárius 1461 (Vitae fratrum c. 56.)
Tamás socius 1461 (Vitae fratrum c. 56.)
Carnecolus Tót Pál lengyelországi vizitátor 1461 k. (Vitae fratrum c. 56.)
Miklós erdélyi vizitátor 1461 k. (Vitae fratrum c. 56.)
Pécsi Bertalan provinciális 1462 (MOL DL 15 742.)
Dorman Mihály conversus, [procurator?] 1462 (Vitae fratrum c. 55.)
Jófiám Péter vikárius 1462 k. (Vitae fratrum c. 55.)
Pál, a pálos rend ügyésze 1463 (MOL DL 35 640., 35 641.)
[Pesti] Gergely vikárius 1466, 1467 (Vitae fratrum c. 57.)
Szombathelyi Tamás socius 1470 k. (Vitae fratrum c. 58.)
Gergely vikárius 1470 (MOL DL 17 064.)
Váci János socius 1473 (Vitae fratrum c. 60.)
János vikárius 1475 (MOL DL 17 717.)
Kelemen vikárius 1475 (Vitae fratrum c. 61. [utóbb Dobrakutyában halt meg]), 1481 (Instrumenta et registra de Urbe Roma 56.)
Tatai Antal hitszónok 1475 k. (Vitae fratrum c. 61.), vikárius 1487 (Vitae fratrum c. 67.)
Esztergomi Gáspár socius 1475 k. (Vitae fratrum c. 61.) ⁵¹
Pesti Imre lengyelországi vizitátor 1475 u. (Vitae fratrum c. 61. [Częstochovában temették el])
Csanádi Ferenc vikárius 1475 u. (Vitae fratrum c. 61. [ismeretlen időben római perjel, Csúton temették el])
Gergely vikárius 1477 (Vitae fratrum c. 62.)
Szegetői Jakab provinciális-helyettes 1479 k. (Vitae fratrum c. 63. [Újhelyen temették el])
Gergely vikárius 1480 (Vitae fratrum c. 64.)
Benedek socius 1480 k. (Vitae fratrum c. 70. [utóbb generális])
Kamanci János vikárius 1487 k. (Vitae fratrum c. 67.)
Budai Battis Mihály vikárius 1490 k. (Vitae fratrum c. 69.)
Balászentmiklósi Gergely vikárius 1492 k. (Vitae fratrum c. 70.)
Bodogh Miklós vikárius 1492 k. (Vitae fratrum c. 71.)
Domonkos provinciális 1492 (MOL DL 56 249.)
Balázs dispensator 1502 (MOL DL 88 875.)
Dombrói Márk a glagolita testvérek vizitátora 16. sz. eleje (Vitae fratrum c. 78.)
Domonkos vikárius 1505 k. (Vitae fratrum c. 84.)
János socius 1511 (Inc. 372 f. 1')
Szondi János vikárius 1512 u. (Vitae fratrum c. 61.), 1515 (Vitae fratrum c. 75.)

⁵¹ Gyöngyösi szerint kiváló szónok volt, és 1482 után Szegénded Bálint titkára, majd feltehetően valamikor 1484 és 1490 között a római kolostor perjele lett.

Gyöngyösi Gergely socius 1514 e. (Vitae fratrum c. 85.)
Benedek socius 1521 e. (Vitae fratrum c. 82. [utóbb csúti perjel])
István vikárius 1520 (MOL DL 36 402.)
Tamás (glagolita) provinciális, gvozdi vikárius 1521 (MOL DL 37 128., 37 129.), 1523 (MOL DL 37 130.)
János vikárius [utóbb generális] 1520–1522 (Vitae fratrum c. 86.) ⁵²
Pesti Gáspár vikárius [1514-ben Rómában volt] 1522 (Vitae fratrum c. 83.)
Horvát György dispensator 1522 (Vitae fratrum c. 90.)
Battis István socius 1525 k. (Vitae fratrum c. 92.)
Budai Balázs [vizitátor] 1545. okt. (Instrumenta et registra de Urbe Roma 283.)
Tamás socius 1545. okt. (Instrumenta et registra de Urbe Roma 283.)
Tamás római vizitátor 1546. szept. (Instrumenta et registra de Urbe Roma 285.)
György vizitátor 1552 (DAP III. 226.)
Mihály socius 1552 (DAP III. 22.)

4. táblázat

A római kolostor szerzetesei⁵³

1454. júl. 26–1467:	Valentinus perjel (Kapusi Bálint) / Valentinus administrator bonorum / Valentinus procurator, penitenciarius domini pape / Johannes de Castello procurator, Valentinus (1456. jún. 1.)
1465. dec. 22. e.:	Valentinus, Michael, Stephanus, Emericus ⁵⁴
1471 e.:	Kelemen perjel ⁵⁵
1478. jan. 14.:	Jacobus de Ungaria perjel, Georgius senior, Georgius iunior, Antonius penitenciarius in S. Johanne Laterano, Johannes (omnes presbyteri)
1478. nov. 25.:	Jacobus perjel, Johannes

52 A rend egyik legtapasztaltabb vezetője volt, előbb a generális titkára, azután vizitátor Horvátországban és Dalmáciában, majd hét évig ottani kolostorokban, egy évig pedig Lengyelországban volt vikárius, végül németországi vizitátor lett. Ezután választották általános vikáriussá.

53 A jegyzék az Instrumenta et registra de Urbe Roma oklevélközlései alapján készült, kivéve ott, ahol a forrást külön jegyzet megadja.

54 MOL DL 35 112. – Az említett Bálint feltehetően Kapusi Bálint. Az ügylet, melyben a szerzetesek szerepelnek, szlavóniai, a garicsi vikárius vallja őket ügyvédekül több más, szlavóniai kolostor szerzeteseivel együtt egy nagy értékű hatalmaskodási ügyben, minden bizonnyal azért, mert vagy szlavóniai származásúak voltak vagy hosszabb időt töltöttek szlavóniai kolostorokban, és így jól ismerték az eset körülményeit. Ez az adat is alátámasztja Kubinyi András megállapítását a római kolostor személyzetét illetően (*Prof. András Kubinyi: Geleitwort. In: Hungarici monasterii i. m. XI.*) Feltehetően Kapusi Bálint volt az előterjesztője az 1442. jún. 7-én kelt oklevélnek (MOL DL 13 521.) is.

55 Vitae fratrum c. 54. – Gyöngyösi szerint Rómában halt meg és ott is temették el. Penitenciarius volt 1473 és 1496 között (Instrumenta et registra de Urbe Roma 5.).

1480. jan. 24.:	Johannes de Slavonia perjel, Gregorius de Slavonia, Paulus de Ungaria, Georgius de Ungaria, Johannes de Alemania
1481. aug. 17.:	[Clemens vicarius generalis], Emericus perjel, Georgius Sclavus, Andreas Panonius, Paulus Ungarus, Georgius presbyter, Valentinus conversus
1482. jan. 10.:	Paulus de Sarvar perjel, Andreas de Aerdeut (Erdőd), Georgius de Zagrabiá, Lucas de Buda, Georgius junior de Brexeda, Valentinus de Varadino, Stephanus Benedicti
1484. nov. 1.:	Lucas Ladislai de Buda perjel, Nicolaus Albert, Paulus Georgii, Gregorius Thome, Georgius Demetrii, Valentinus Francisci
1485:	Clemens pápai gyóntató ⁵⁶
1486:	Martinus perjel, Clemens pápai gyóntató ⁵⁷
1488 k.:	Fabianus, Gregorius ⁵⁸
1490. márc. 13.:	Paulus perjel, Georgius, Martinus, Gregorius, Petrus, Gregorius, Jacobus
1490. máj. 10.:	Michael Francisci perjel
1490. okt. 6.:	Michael de Ungaria perjel, Martinus vikárius, Gregorius, Johannes, Benedictus, Valentinus de Ungaria (ld. feljebb: 1490. márc. 13.!)
1490. dec. 7.:	Michael perjel, Georgius, Gregorius, Martinus, Johannes, Benedictus, Valentinus (omnes de Hungaria)
1491. márc. 6.:	Michael Franciscus de Ungaria perjel, Georgius Aulien de Ungaria, Martinus Matteus de Ungaria, Johannes Matteus de Ungaria, Petrus Georgius de Ungaria, Valentinus Franciscus de Ungaria
1491. júl. 24.:	Michael Francisci de Ungaria perjel, Gregorius Johannis de Ungaria, Martinus de Ungaria, Benedictus de Ungaria, Johannes de Flandria, Martinus de Ungaria (alter), Valentinus
1492. febr. 10.:	Michael quondam Francisci de Ungaria perjel, Johannes quondam Mathei de Ungaria
1492. okt. 28.:	Michael Francisci de Ungaria perjel, Gregorius Johannis, de Ungaria, Martinus de Ungaria, Blasius, Benedictus, Philippus presbyter de Ungaria, Johannes Gant presbyter de Flandria, Valentinus de Ungaria
1495. jún. 25.:	Michael Francisci Ungarus perjel, procurator generalis
1496. júl. 9.:	Michael Francisci Hungarus perjel
1496. aug. 21.:	Michael Francisci perjel, Thomas Symonis, Martinus Mathei, Dimitrius Michaelis, Lucas Ladislai, Johannes Viti presbyteri, Johannes Filippi, Symon conversi

56 Vitae fratrum c. 63.

57 I. h.

58 Vitae fratrum c. 94.

1496. szept. 20.:	Ladislaus perjel, ⁵⁹ Martinus de Ungaria, Lucas de Boda (= Buda), Gregorius Sigismundi, Dimitrius Michaelis, Gregorius de Sclavonia, Johannes Petri, Jacobus de Revolenitra, Symon Stephani conversus
1497. nov. 22.:	Ladislaus perjel, Martinus de Ungaria, Lucas de Buda, Gregorius Gismondi (= Sigismundi), Dimitrius Michaelis
1509. jan. 6.:	Thomas perjel, Lucas de Ungaria ⁶⁰
1509. ápr. 15.:	Thomas perjel, Lucas
1514. jan. 8.:	Gregorius de Gengyes perjel, Lucas de Varadino alperjel, Thomas Czecit, Gaspar de Pest, Emericus de Bogrolzh (Bogyiszló), Georgius de Feldvar
1514. febr. 4.:	Simon de Alba Regali perjel, Andreas de Sugomo (= Strigonio), Petrus de Bresem (= Brasow), Stephanus Sclavus
1514. márc. 14.:	Lucas de Varadino alperjel, procurator
1514. máj. 10.:	Gregorius de Gengyes perjel, Lucas de Varadino, Thomas de Centres, Simon de Alba Regali, Emericus de Bosisco (= Bogyiszló), Andreas de Strigonia, Gaspar de Pest, Johannes de Brezory (= Brasow), Mathias de Zathmar, Georgius de Feudvar
1515. okt. 2.:	Gregorius de Gengues perjel, Lucas de Varadino, Simon de Alvaregali, Blasius de Feleguhas, Emericus de Bodizlo, Mathias Ser Nemethy, Andreas de Strigonio, Valentinus de Brazo, Bartholomeus de Brazo, Gaspar de Veteribuda
1516. jan. 3.:	Gregorius de Georgiis (= Gengiis) perjel, Symon de Alba Regali, Andreas, Blasius de Felegihaz, Nicolaus de Cuchz, Valentinus de Tersilvania (= Transilvania), Mathias de Zathamaz (= Zathmar)
1517. máj. 24.:	Gregorius de Gyenalies perjel
1517. okt. 27.:	Gregorius de Gengiis perjel, Gregorius de Zeyzard (= Zegzard), Gregorius de Toronallia, Emericus de Bodizlo, Gregorius de Rictesire (= Kölesér), Johannes Budensis
1518. jún. 4.:	Georgius (!) de Gurgires (Gengies) perjel, Valentinus de Lerdei (= Erdély), Franciscus de Vota (= Buda), Georgius de Tragura (!), Eméri[c]us de Bodulo (= Bodizlo), Georgius Antonius de Huniad, Albertus de Vetere de Boda (= Buda), Joannes de Prini, Simon de Stricia, Lucas de Sclavonia
1518. aug. 2.:	Gregorius de Gengyes perjel, Valentinus de Transilvania, Albertus de Veteri Buda, Johannes de Pisperlia, Gregorius de Toronallia, Franciscus de Buda, Laurentius de Zeles, Symon de Suria, Bartholomeus de Brixia Lombardus, Lucas de Sclavonia

59 Székely László, utóbb Csúton halt meg 1519-ben.

60 Feltehetően ő az a Lukács, akiről a Vitae fratrum megemlíti (c. 92.), hogy halála után 60 dukátot találtak a cellájában elrejtve, ezért tetemét kiásták és szemétdödőbe dobták. 1509 és 1515 között mutatható ki a szerzetesek között, Gyöngyösi Gergely perjelsége idején alperjel és procurator volt.

1521. jún. 27.:	Simon de Alba Regali de Ungaria perjel, Valentinus de Transilvania, Gregorius Czudar alias Tornaria (= Toronallia), Blasius de Waradino, Leonardus de Neburga in Austria, Ambrosius de Debrechen, Georgius de Sclavonia conversus
1521. szept. 2.:	Franciscus Pestinus perjel
1523. máj.:	Benedictus perjel ⁶¹
1525. febr. 23.:	Benedictus de Uhuillach Agriensis diocesis perjel, Franciscus de Camonzi in Sirimia alperjel (= Kamanci), Franciscus de Pesti, Thomas de Alba Regali, Demetrius de Segedmons, Johannes de Lippay (= Lippa), Franciscus de Transilvania
1525. ápr. 20.:	Benedictus perjel, Franciscus vikárius, Dimitrius, Thomas, Franciscus, Johannes, Franciscus (omnes presbiteri), Mathias conversus
1526. okt. 26.:	Franciscus de Buda perjel
1530. máj. 31.:	Simon perjel
1530. jún. 7.:	Simon de Albare [így: az utolsó szótag áthúzva] Regali perjel, Franciscus de Pest, Franciscus de Posega, Gaspar de Transilvania, Bernardus de Sur de Ungaria
1532. júl. 20.:	Stephanus Torzerich de Zagrabia perjel
1532. júl. 31.:	Franciscus
1532. aug. 1.:	Stephanus Curzenrich perjel
1534. máj. 16.:	Georgius [Olyas] de Gragieno perjel, ⁶² Blasius de Agria, Johannes de Roscania, Paulus Varnacinius, Emericus Montis Gracensis, Valentinus de Dersi, Franciscus de Zilagh, Johannes de Abrinsia
1535. jún. 28.:	Georgius Olyas perjel
1535. aug. 3.:	Georgius Olyas perjel
1535. szept. 13.:	Benedictus perjel, Georgius Elcas (= Olyas), Blasius de Agria, Gaspar, Americus de Mongracensi, Matheus, Sebastianus
1535. nov. 17.:	Benedictus perjel és vizitátor, Georgius [de Gragieno] egykori perjel, Gaspar, Blasius, Imericus, Fabricius, Mattheus, Sebastianus (omnes monachi)
1536:	Benedictus perjel [1537. októberig]
1537. dec. 15.:	Gregorius [Pannonius] ⁶³
1538. jan. 24.:	Gregorius [Pannonius] perjel, Benedictus
1538. febr. 9.:	Gregorius [Pannonius] perjel, Benedictus, Franciscus, Gaspar, Nicholaus, Andreas, Stephanus
1538. okt. 4.:	Gregorius [Pannonius] perjel

61 Korábban a generális társa, majd csúti perjel volt, Rómából való visszatérése után pedig Ungvárra helyezték perjelnek. A Vitae fratrum szerint négy évig (1522–1526) volt római perjel (c. 92.).

62 Saját bejegyzése szerint 1533. aug. 15-én érkezett Rómába, és korábban zágrábi vikárius volt. (Instrumenta et registra de Urbe Roma 265.)

63 1537 októberében helyezték Rómába (Instrumenta et registra de Urbe Roma 275.).

1539:	Gregorius [Pannonius] perjel (prior principalis)
1539. ápr. 18.:	Gregorius Ungarus perjel, Franciscus Budensis, Valentinus Bichoriensis, Nicolaus Varadiensis, Andreas Salatiensis, Nicolaus Mochachiensis, Stephanus Salatiensis (Ungari), Joannes Gallus
1540. dec. 6.:	Gregorius Pannonius perjel
1540:	Blasius Noztrensis ⁶⁴
1543:	Gregorius [Pannonius] perjel, Michael Zabopap, Franciscus Budensis, Nicolaus Mohaci, Gregorius, Valentinus, Ladislaus, [Franciscus Posgar], Georgius Longus Sclavus, [Michael scriptor], Joannes, Georgius scriptor, Michael ⁶⁵
1544. júl. 1.:	Gregorius [Pannonius] perjel, Gregorius
1545. okt.:	Gregorius [Pannonius] perjel, Georgius
1546. márc. 5.:	Gregorius [Pannonius] perjel, Georgius scriptor
1549. febr. 12.:	Gregorius [Pannonius] perjel, Gaspar, Urbanus, Paulus, Johannes, Michael, Georgius
1551. jún. 15.:	Gregorius [Pannonius]
1553:	Gregorius [Zikzovinus]
1554. febr. 1.:	Gregorius Zikzovinus
1555. aug. 19.:	Gregorius Melchioris Pannonius [Zikzovinus] perjel, Nicolaus de Magro sekrestyés
1556. ápr. 28.:	Gregorius Ungarus perjel, Franciscus Dalmata, Nicolaus Ungarus, Valentinus Ungarus, Martinus Dalmata, Stephanus Scotus, Blasius Dalmata
1557. okt. 1.:	Petrus Ungarus perjel, Nicolaus Ungarus procurator, Andreas Ungarus, Valentinus Ungarus, Thomas Iliricus, Stephanus de Montarano Sutrinensis diocesis subdiaconus, Johannes de Arimino presbiter
1558. nov. 7.:	Franciscus Poseginus de Opar Ungarus perjel, Valentinus de Agria Ungarus, Michael de [Baja] Ungarus, Franciscus Jasmensis Ungarus, Stephanus de Monterano Italus, Nicolaus Mautensis Ungarus
1560:	Franciscus
1562. jan. 10.:	Franciscus Ungarus perjel, Thomas Ungarus commissarius domini generalis ordinis, Stephanus de Monterano, Benedictus de Pergula
1572. júl. 20.:	Andreas perjel
1574. jan. 25.:	Andreas perjel
1578. jan. 27.:	Urbanus Slovaca perjel, Franciscus senior, Franciscus sacristanus, Johannes Vayghes

⁶⁴ Instrumenta et registra de Urbe Roma 276.

⁶⁵ Instrumenta et registra de Urbe Roma 277–278. – Két személy, Franciscus Posgar és Michael scriptor neve előtt nem szerepel a „frater” megjelölés, de ugyanolyan ruhákat kaptak, mint a többiek. Kabátot (*coperta*) viszont csak tizenegyen kaptak, így feltehetően ez tekinthető a konvent létszámának. A névsor – jellegéből adódóan – valószínűleg az összes szerzetest tartalmazza. Ekkora közösségre korábban nincs adatunk, habár ennyire teljes névsor sem áll korábbiakról rendelkezésre.

BEATRIX FÜLÖPP-ROMHÁNYI

THE TRADITION OF THE PAULINE ORDER AS REFLECTED
IN THE CHARTERS

REMARKS ON THE MEDIEVAL HISTORY OF THE PAULINE ORDER

The history of the only significant religious order of Hungarian origin, that of the Paulines is one of the most favourite topics of ecclesiastical history in Hungary. The reason for this is the fact that two late Medieval codices, the *Vitae fratrum* of the general prior Gregorius Gyöngyösi and the Inventory of the Charters of the Order also collected by him were preserved and became basic sources of order history. The first modern work on the order was written by Emil Kisbán in the 1930s. The results of his work were later corrected and completed in a series of articles, beginning from the critic of Elemér Mályusz to the relevant articles of the conference volume edited by Sándor Óze and Gábor Sarbak. The purpose of the present article is to continue this series.

While evaluating the data of the charters concerning the economic activity of the monks I also had the possibility to have a look at the leaders of the order, or in some cases even to other members of the convents. Out of these data it has turned out that the personal of the convents changed rather often, only a few monks spent several years in the monasteries in order to ensure the continuity of economic and other affairs. The monasteries were usually represented by the priors, but in some cases we find other persons as well: some of them were former priors of the community, others probably had special knowledge needed in the given case. Other functions (*sacristarius*, *praedicator*, *procurator*, *organista*, *claviger*) are but rarely mentioned, mainly in the sixteenth-century Pauline formulary.

We have just a few data on the size of the convents but out of these it is quite clear that most of the convents had less than twelve monks. This tendency is also supported by the measures of the choirs of the known monasteries (Table 1). The organisation of the order changed a lot through the centuries. In the Late Middle Ages there was a smaller unit below the province, called *vicaria*. Although the name is the same as in the Dominican Order, the Pauline *vicaria* was much smaller, only a few monasteries belonged to it. Nevertheless, the hierarchy was not always respected when official matters had to be arranged outside the order.

As far as the known persons are concerned there identification is usually not possible till the last decades of the fifteenth century since there were no family names used earlier. The charters preserved mainly the names of the leading members of the order, among them the burghers are in majority.

In this context it is worth to emphasise that the reliability of the data preserved by Gyöngyösi in the *Vitae fratrum* and in the Inventory is not equal. The data of the *Vitae fratrum* are especially problematic regarding the thirteenth and fourteenth centuries, while the Inventory included mainly charters concerning those estates of the order that were in fact in its hands in the fifteenth and sixteenth century. In some cases it could be proven that Gyöngyösi used an unreliable copy of this or another charter.

Based on the charters we can say that the reliability of *Vitae fratrum* is especially limited concerning the early history of the Pauline Order. This question leads us to the person of the Blessed Eusebius, the legendary founder of the Order. The critical analysis of the charters of 1263 and of 1291 in *Vitae fratrum* lead already László Solymosi to the statement that the monastery of Szentkereszt which Gyöngyösi

interpreted as the mother-monastery of the order could not exist before 1263. Other data suggest that its foundation was connected to the fact that the hermits could hope support rather from the king and his court than from the church. In these early charters the name of Eusebius does not occur, and his legend remained unknown till *Vitae fratrum*. Even Valentinus Hadnagy does not mention him in his *Miracula Sancti Pauli primi Heremitaе* (1507–1511). Therefore I would suggest that Eusebius was the literary fiction of Gyöngyösi. In his legend the sixteenth-century general prior formulated his vision of the ideal Pauline monk, just like Saint Jerome as he wrote the legend of Saint Paul the Hermit, the presumed founder of the Pauline Order whose relics were preserved in the monastery of Budaszentlőrinc.

Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon

A régió fogalma Magyarországon az 1990-es években, az európai integráció lassú folyamata során vált közismertté. Az *Európai Unió* által jogszabályban meghatározott régiók a fejlesztéspolitika területi alapegységei, melyek jelentős igazgatási, illetve egyéb szervezeti funkciókkal is rendelkeznek.¹ Magyarországon különösen az EU-hoz történt csatlakozás, 2004 óta erősödtek föl a hagyományos megyei szinttel szemben az annál nagyobb, több megyényi területet átfogó regionális szintet előtérbe helyező törekvések.

Az ilyen nagyobb területi egységek kialakulásának, a regionalitásnak avagy „tartományosodásnak” Magyarországon kevés hagyománya van. A középkor során leginkább Erdély és valamelyest a Délvidék vált nagyobb területi egységgé.² A 16–17. században Erdély tartománnyá fejlődése a fejedelemséggel kiteljesedett, az ország többi részén azonban a háborúkkal állandósuló területi változások továbbra is akadályozták a nagyobb területi egységek kialakulását vagy megszervezését. A 18. században azonban sorra jöttek létre az állami regionális szakigazgatási egységek, elsősorban a Habsburg-udvar kezdeményezésére. E folyamat csúcs- és végpontja az 1785-ben bevezetett kerületi igazgatás, mely rövid fennállása alatt egységes és modern területi igazgatási szervezetet valósított meg.³

1 A jelenleg hatályos szabályozás: Az Európai Parlament és a Tanács 2003. május 26-i 1059/2003/EK rendelete a statisztikai célú területi egységek nomenklatúrájának (NUTS) létrehozásáról. A területi statisztikai egységek névjegyzéke (Nomenclature des unités territoriales statistiques / Nomenclature of territorial units for statistics, NUTS) három területi szintet határoz meg a népességszám alapján: a NUTS 1 régiók egy-egy országon belül a legnagyobb területi egységek, legalább 3 millió fővel, ezek kisebb egységei a NUTS 2 régiók legalább 800 000 fővel, míg ezek alegységei a NUTS 3 régiók legalább 150 000 fővel. Az ennél kisebb területi egységek a helyi területi egységek (Local Administrative Units, LAU) két szintje (LAU 1 és LAU 2, korábban NUTS 4 és NUTS 5), közülük az utóbbi a településekkel azonos. Magyarország területi beosztása jelenleg: három NUTS 1 régió, melyeknek kevés a gyakorlati szerepük, hét NUTS 2 régió, melyeket hivatalosan is régióknak neveznek, és húsz NUTS 3 régió, azaz a megyék és Budapest. http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nuts/splash_regions.html (2008. aug. 27.)

2 *Kristó Gyula*: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, 2003. Köszönöm Zsoldos Attilának, hogy erre a könyvre felhívta a figyelmemet, és eligazított e téma középkori vonatkozásaiban.

3 *Antal Szántay*: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790. Bp. 2005. Jelen tanulmány német nyelvű változata megjelent: i. m. 96–105., 433–440.

Regionális igazgatási egységek 1780 körül

Magyarországon a területi közigazgatás hagyományos egysége a megye (*comitatus*, *Gespanschaft*), melyet több járásra (*processus*, *Kreis*) osztottak.⁴ Azonban már a 16. században léteztek olyan regionális igazgatási egységek, melyek több megyét is magukban foglaltak. Magyarország inkább elméleti kettéosztása Felső- és Alsó-Magyarországra (*Hungaria superior et inferior*, *Ober- und Nieder-Ungarn*) a 16–17. században valamelyest a katonai és a kamarai igazgatás, valamint az igazságszolgáltatás alapjául is szolgált.⁵ A földrajzilag megalapozottabb, nagy régiókra való felosztás eredménye a négy kerület (*districtus* vagy *circulus*, *Bezirk*) melyeket Pozsonyból nézve neveztek el: 1) Dunáninneni Kerület (*Districtus Cis-Danubianus*, *Diesseits der Donau*), 2) Dunántúli Kerület (*Districtus Trans-Danubianus*, *Jenseits der Donau*), 3) Tiszáninneni Kerület (*Districtus Cis-Tibiscanus*, *Diesseits der Theiß*) és 4) Tiszántúli Kerület (*Districtus Trans-Tibiscanus*, *Jenseits der Theiß*).⁶ Ehhez a területi beosztáshoz igazodva tartották ugyan az Országgyűlés alsótáblájának plenáris üléseit előkészítő üléseket, azonban valóságos közigazgatási funkciót a négy kerület csak 1723-ban kapott. Az igazságszolgáltatás reformja hozta létre a négy kerületi táblát (*tabula districtualis*, *Bezirkstafel*), melyek székhelye Nagyszombat, Kőszeg, Eperjes és Nagyvárad, illetve 1725-től Debrecen, valamint a horvát–szlavón területen illetékes báni táblát (*tabula banalis*, *Banus-Tafel*), melynek székhelye Zágráb volt.⁷ Az 1723. évi törvényekben rögzített kerületi beosztás a 18. század során némileg módosult, elsősorban a Délvidéken, további területek visszafoglalása kö-

4 Magyarország területi igazgatásáról általában *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 2000.; *Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1981.; *Ember Győző*: Magyarország közigazgatása 1711–1765. Levéltári Közlemények 54(1983) 3–100.; *Bak Borbála*: Magyarország történeti topográfiája, a honfoglalástól 1950-ig. Bp. 1997. A megyék száma változott a 18. század során; voltak újonnan vagy újra létrehozott megyék, és voltak megyék, melyek csak *de jure* tartoztak Magyarországhoz vagy éppenséggel csak elméletben léteztek. Werbőczy István még 60 megyéről tudott, 1785-ben valóságban 46 megye volt Magyarországon (1778-tól), 7 megye Horvátországban (1776-tól) és 11 megye Erdélyben (1784-től). Vö. *Compendium Hvgariae geographicum, ad exemplar Notitiae Hvgariae novae historico-geographicae, Matthiae Bel, in partes IV. vtpote, Hvgariam Cis-Danubianam, Trans-Danubianam, Cis-Tibiscanam, Trans-Tibiscanam, et comitatus divisum.* (= Compendium) Posonii, 1753., 2. ed. 1767., 3. ed. 1777., [4. ed.] 1779., itt: 1779. 45. (a) jegyzet.

5 A pozsonyi Magyar Kamara mellett 1567-től Kassán működött a Szepesi Kamara. *Szűcs Jenő*: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Bp. 1990. 7. A Királyi Curia bírósági üléseit vagy Alsó- vagy Felső-Magyarország vonatkozásában tartotta Pozsonyban, Nagyszombatban, ill. Eperjesen. *Varga Endre*: A Királyi Curia 1780–1850. Bp. 1974. 15.

6 *Compendium 1767., 1777., 1779., „Praefatio alteri editioni praemissa”,* jegyzet. Az egyes kerületek színes térképének címében ugyancsak „*circulus*” szerepel. *Compendium 1753.* Ezek a térképek Tomka-Szászky János 1750–1751-ben Pozsonyban készült térképeinek másolatai. Reprodukciók Török Enikő bevezetőjével és Tóth Gergely alapos térképmagyarázataival *Tomka-Szászky János*: Magyarország első történelmi atlasza. Bp. 2004. 8., 30–34.

7 1723. évi 24–31. tc.; *Varga Endre–Veres Miklós*: Bírósági levéltárak 1526–1869. Bp. 1989. 317–329.

vetkeztében. 1780 körül Horvátország mellett Magyarország területét az alábbiak szerint osztották a négy kerületbe.⁸ (1. térkép)

1) Dunáninneni Kerület (*Districtus Cis-Danubianus*): Árva, Bács,⁹ Bars, Esztergom,¹⁰ Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pest,¹¹ Pozsony, Trencsén, Túróc, Zólyom megyék.

2) Dunántúli Kerület (*Districtus Trans-Danubianus*): Baranya, Fejér, Győr, Komárom,¹² Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala megyék.

3) Tiszáninneni Kerület (*Districtus Cis-Tibiscanus*): Abaúj, Bereg,¹³ Borsod, Gömör, Heves,¹⁴ Sáros, Szepes, Torna, Ung, Zemplén megyék.

4) Tiszántúli Kerület (*Districtus Trans-Tibiscanus*): Arad, Békés,¹⁵ Bihar, Csanád, Csongrád,¹⁶ Krassó,¹⁷ Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál, Ugocsa, (Közép-Szolnok, Kraszna,¹⁸ Zaránd)¹⁹ megyék.

8 Compendivm 1753, 1767, 1777, 1779; *Ecclesiasticae et seculares Regni Hungariae dignitates, ac honorum tituli, quibus accedunt suprema armorum caesareo-regiorum in Regno Hungariae praefectura, insignis ordo Sancti Stephani primi regis apostolici, status personalis nobilis turmae praetorianae, item postarum, tricesimalium, et salis officialium. Pro anno [1768, 1778–1790], (= Ecclesiasticae) Tyrnaviae, [1768, 1778–1790], itt: 1780. A Kerületi Táblákat II. József igazságügyi reformja, a Novus Ordo fenntartotta, a kerületek beosztása azonban némiképpen módosult. Varga E.: i. m. 59–63.; Varga E.–Veres M.: i. m. 325–327.*

9 Bács-Bodrog. Bács és Bodrog megyék a török háborúk után a Tisza menti határörvidékhez tartoztak, és csak 1745–1746-ban kerültek magyarországi civil igazgatás alá. Egymástól ugyan már nem választották el a két megyét, de főispánt mindkét megyében kineveztek (Bács megyében 1776-tól gróf Hadik András, Bodrog megyében 1759-től ifj. gróf Grassalkovich Antal). Hivatalosan a két megyét az 1802. évi 8. tc. egyesítette.

10 Esztergom megye időnként a Dunántúli (*Trans-Danubianus*) kerületnél szerepel ld. Compendivm 1753., 1767., 1777., 1779.

11 Pest-Pilis-Solt.

12 Komárom megye időnként a Dunáninneni (*Cis-Danubianus*) kerületnél szerepel ld. Compendivm 1753., 1767., 1777., 1779.

13 Bereg megye időnként a Tiszántúli (*Trans-Tibiscanus*) kerületnél szerepel ld. Compendivm 1753., 1767., 1777.

14 Heves & Külső-Szolnok.

15 Békés megye a török hódoltság idején teljesen elpusztult. Betelepítése csak azután kezdődött meg, hogy báró Joseph Harrucker 1719-ben ajándékként megkapta ezt a területet.

16 Csongrád megye időnként a Tiszáninneni (*Cis-Tibiscanus*) kerületnél szerepel ld. Compendivm 1753., 1767., 1777., 1779.

17 Krassó, Temes és Torontál megyéket 1778-ban hozták létre, miután a Temesi Bánát újra Magyarországhoz került.

18 Kraszna & Kővár-vidék.

19 A török háborúk után a Partium részben magyarországi, részben pedig erdélyi igazgatás alatt állt. 1733-ban felosztották: Arad, Máramaros megyék és Zaránd megye egy része Magyarországhoz, Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd megyék és Kővár-vidék Erdélyhez került, bár elméletileg továbbra is Magyarországhoz tartoztak. *Trócsányi Zsolt*: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973. 152.

5) Horvátország és Szlavónia (*Croatia & Slavonia*): Kőrös, Pozsega,²⁰ Szerém, Szeverin,²¹ Varasd, Verőce, Zágráb, (Szebernik)²² megyék.

Ugyancsak 1723-ban határozott az Országgyűlés egy új igazgatási szervezet, a tartománybiztosság (*commissariatus provincialis, Provinzial-Kommissariat*) felállításáról, hogy a katonaság elszállásolását és ellátását a civil igazgatás részéről biztosítani, illetőleg a konfliktusokat elsimítani lehessen. A törvény értelmében a négy kerületben négy kerületi, illetőleg országos biztos (*commissarius nationalis, National-Kommissar*) működött volna. Azonban az 1724. évi instrukció alapján hat kerületet állítottak föl Pozsony, Sopron, Buda, Kassa, Debrecen, Eszék székhellyel, majd 1738-ban a pozsonyi kerület egy részéből Besztercebánya székhelyűvé vált.

20 A szlavóniai megyék (Pozsega, Szerém, Verőce) csak 1746-ban kerültek a Magyar Királyság közigazgatása alá.

21 Az Adriai-tenger horvát partvidéke az Osztrák Tengeremlék (*Littorale Austriaco*) részeként a Trieszti Intendantura (*Intendenza*) igazgatása alatt állt. Fiume városa a Károly-úttól északra Károlyvárosig terjedő területtel együtt az újonnan létrehozott Szeverin megyeként 1776-ban Horvátországhoz került. A Károly-úttól délre fekvő területet (Buccari, Buccarizza, Portorè, valamint Zengg és Carlobago) a katonai határőrvidékhez csatolták. Egy évvel később azonban Buccari, Buccarizza és Portorè ugyancsak beolvadt Szeverin megyébe, melyhez így 1778 áprilisától valójában az alábbi települések tartoztak: Fiume, Podberg, Lopazza, Buccari, Buccarizza, Portorè, a buccari birtokok hat gondnoksága, „Coloniale” uradalom, Brod, Grobnik, Csubar, Severin, Bosiljevo, Ozalj, Ribnik, Berlog, Novigrad uradalmak és Károlyváros. 1779-től Fiume városa „önálló testként” (*corpus separatum*) közvetlenül a Magyar Korona alá tartozott. 1785-ben a közigazgatási reform során Fiume, Buccari és Vinodol (Portorè és Zengg közti terület) lett a Magyar Tengeremlék (*Littorale Hungaricum, Ungarisches Küstenland*), Zengg és Carlobago szabadkikötővé vált, Szeverin megyét pedig egyesítették Zágráb megyével. Compendiolvm Regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, Magnique Principatus Transilvaniae geographicvm. Supplementis et notis brevibus illustratvm. Posonii, 1777., reprint: 1779. 41–45.; *Giovanni Kobler*: Memorie per la storia della liburnica città di Fiume. III. Fiume, 1898. 1–27.; *Nagy István–F. Kiss Erzsébet*: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. 233., 258.; *Eva Faber*: Littorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780. Graz, 1995., különösen: 236–239.

22 Comitatus Zrebernicensis (Komitat Zrebernik) szerepel a Schematismusokban ld. Ecclesiasticae 1768., 1778–1786. Egyetlen főispánja ismert: gróf Patachich Sándor Antal 1735 és 1747 között. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848. Bp. 1994. 131. A legtöbb 18. századi térkép két települést ismer Szebernik néven (több írásváltozatban): az egyik a Száva folyótól délre, a Drina és Bosna folyók között fekszik (ma Srbrenik), a másik ettől délkeletre, a Drina folyó közelében (ma Srebenica). Néhány térkép azonban csak egy ilyen nevű települést ismer, a Misna és Bosna folyók között *Sarai* vagy *Sarajeo* (Sarajevo) városa közelében. Dalmatia, Slavonia 1710. Országos Széchényi Könyvtár (= OSzK) T 8529; Le Royaume de Bosnie 1738. OSzK T 6559; *Maximilian Schimek*: Das Koenigreich Bosnien 1788. OSzK T 2649; *Matheus Seutter*: Nova et accurata Regnorum et Provinciarum Dalmatiae 1788. OSzK T 8528; Lipszky János térképe egy Szebernik nevű falut is ismer Zágráb megyében: *Joannes de Lipszky*: Mappa generalis Regni Hungariae [...] & Repertorium locorum obsectorumque in XII tabulis Mappae Regnorum Hungariae [...]. Pesthini–Budae, 1806–1808. Szebernik (Srbrenik) település, mely a 15. században még báni székhely is volt, a pozsareváci béke után, 1718 és 1739 között a Habsburg Monarchia katonai határőrvidékéhez tartozott. Feltehetően Boszniára vonatkozó hatalmi igény kifejezésekként Szebernik megye *de jure* ekkor keletkezett, azonban *de facto* sohasem létezett.

hellyel hetedik kerületet is létrehoztak.²³ Miután a Bánát megyéiből is alakult egy kerület és a horvát–szlavón megyéket két kerületbe osztották, 1780 körül már tíz tartománybiztossági kerület volt.²⁴ (2. térkép)

- 1) Pozsony – Győr, Komárom, Moson, Nyitra, Pozsony, Trencsén megyék.
- 2) Sopron – Sopron, Vas, Veszprém, Zala megyék.
- 3) Besztercebánya – Árva, Bars, Hont, Liptó, Túróc, Zólyom megyék.
- 4) Buda – Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Esztergom, Fejér, Heves, Nógrád, Pest megyék, valamint Jászság, Kis-Kunság, Nagy-Kunság autonóm kerületek.
- 5) Kassa – Abaúj, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes, Torna, Ung, Zemplén megyék.
- 6) Debrecen – Bereg, Bihar, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa megyék.
- 7) Pécs²⁵ – Bács, Baranya, Somogy, Tolna megyék.
- 8) Temesvár – Krassó, Temes, Torontál megyék.
- 9) Szerém²⁶ – Pozsega, Szerém, Verőce megyék.
- 10) Zágráb²⁷ – Kőrös, Szeverin, Varasd, Zágráb megyék.

Ettől a beosztástól²⁸ valamelyest eltért a hadügyi igazgatás, mely 1780 körül a *Főhadparancsnokság* (*Generalkommando*) alatt hét kerületbe szerveződött az alábbi székhelyekkel: 1) Pozsony, 2) Sopron, 3) Besztercebánya, 4) Buda, 5) Kassa, 6) Debrecen, 7) Pécs.²⁹

A levélpósta ügyintézés is több megyét magában foglaló kerületekben folyt. 1780 körül egy-egy főpostamester (*postae praefectus*, *Oberpostverwalter*) működött a postakerületek (*postae prefectoratus officii districtus*, *Postbezirk*) központjaiban: 1) Pozsony, 2) Buda, 3) Kassa, 4) Temesvár, 5) Zimony, 6) Kőszeg, 7) Varasd, 8) Eszék.³⁰

Az iskolaügy jobb szervezése és ellenőrzése érdekében az 1776. évi iskolareform hozta létre a kilenc tankerületet (*districtus literarius*, *Schulbezirk*),

23 1723. évi 100. tc.; *Ember Győző*: A commissariatus provincialis felállítása Magyarországon 1723-ban. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 4(1934) 356.

24 *Ecclesiasticae 1780.*; *Felhő Ibolya–Vörös Antal*: A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. 68. Ezt a beosztást 1785-ben az újonnan létrehozott közigazgatási kerületekhez igazították.

25 Eszék helyett.

26 „Syrmio & Inferiori Sclavonia”.

27 „Croatia & Superiori Sclavonia”.

28 *Compendium 1767.*, 1777., 1779. oldalszám nélkül nyolc kerületet („Districtus”) sorol föl anélkül, hogy közölné, milyen kerületekről van szó. A beosztás közel azonos a fenti beosztással, de hiányzik a temesi és a zágrábi kerület, Pécs helyett pedig Eszék szerepel és Somogy megye a soproni kerülethez tartozik.

29 *Ecclesiasticae 1780.*

30 *Ecclesiasticae 1780.*; *Felhő I.–Vörös A.*: i. m. 253.

melyek élén egy-egy főigazgató (*regius provincialis studiorum director*) állt.³¹ (3. térkép)³²

- 1) Pozsony – Nyitra, Pozsony, Trencsén megyék.
- 2) Besztercebánya – Árva, Bars, Hont, Liptó, Túróc, Zólyom megyék.
- 3) Buda – Esztergom, Fejér, Heves, Komárom, Nógrád, Pest megyék, valamint Jászság, Kis-Kunság autonóm kerület.
- 4) Győr – Győr, Moson, Sopron, Vas, Veszprém, Zala megyék.
- 5) Pécs – Bács, Baranya, Somogy, Tolna megyék.
- 6) Kassa – Abaúj, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes, Torna, Zemplén megyék.
- 7) Ungvár – Bereg, Máramaros, Szatmár, Ugocsa, Ung megyék.
- 8) Nagyvárad – Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Krassó, Temes, Torontál,³³ Szabolcs megyék, valamint Nagy-Kunság autonóm kerület.
- 9) Zágráb – Kőrös, Pozsega, Szerém, Szeverin, Varasd, Verőce, Zágráb megyék.

A kamarai birtokok igazgatása, a kamarai felügyelőségek és a harmincad-hivatalok révén ugyan a Kamara mindenütt jelen volt az országban, de 1780 körül a Kamara nem rendelkezett olyan regionális – középszintű – igazgatási szinttel, mely egységes szervezetben az ország egész területét lefedte volna. A 18. század második felében, a kamarai igazgatás 1772. évi reformjáig több kamarai adminisztráció (*cameralis administratio*, *Kameraladministration*), illetőleg felügyelőség (*inspectoratus*, *Inspektorat*) működött: a szepesi (kassai), a bácsi (zombori), a horvát, a szlavón, a máramarosi, az óvári adminisztráció, valamint az aradi jószágigazgatóság (*praefectoratus*, *Präfektorat*) és a pétervárad–szerémi felügyelőség – mindegyik az ország olyan részén, melyek távol estek a *Magyar Kamara* pozsonyi központjától és nagyobb munkát róttak a kamarai igazgatásra.³⁴ Az 1774. évi reform során három egységes kamarai adminisztrációt hoztak létre, miközben a horvát adminisztráció továbbra is fennmaradt, és a visszaváltott tizenhat szepesi város számára egy külön adminisztrációt állítottak föl. 1776-ban hozták létre a fiumei kamarai adminisztrációt a fiumei kormányzó vezetése alatt, és

31 A tankerületnek a korban nincs pontos, hivatalos elnevezése. A *Ratio Educationis* a „dioecesis”, „districtus” és „provincia” szavakat egyaránt használja. *Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. I. Vindobonae, 1777. 30–32. A helytartótanácsi ügyintézésben használatos a „districtus litterarius” megnevezés. A „litterarius” jelző sem állandósult azonban, pl. a Helytartótanács tanügyi bizottságának megjelöléseként „commissio studiorum” és „commissio litteraria” is előfordul. *Felhő I.–Vörös A.*: i. m. 262–284., különösen: 264., 278., 283.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 414. A tankerületek számát 1784-ben ötre csökkentették: 1) Pozsony, 2) Kassa, 3) Pécs, 4) Nagyvárad, 5) Zágráb ld. *Hajdu Lajos*: A közép- és alsófokú iskolák ellenőrzése Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus időszakában (1776–1790). *Levéltári Közlemények* 57(1986) 12. A tankerületek 1792-ből származó térképének reprodukcióját ld. *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. Bp. é. n. 202.

32 Térképvázlatot ld. *Kornis Gy.*: i. m. I. 32.

33 Krassó, Temes, Torontál megyék 1778-tól.

34 *Nagy István*: A Magyar Kamara, 1686–1848. Bp. 1971. 113.; *Szűcs J.*: i. m. 120.; *Nagy I.–F. Kiss E.*: i. m. 148–159.

1778-ban az új bánáti megyék is külön kamarai adminisztrációt kaptak.³⁵ (4. térkép)

- 1) Kassai kamarai adminisztráció – székhelye Kassa; Abaúj, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes, Torna, Zemplén megyék.
- 2) Máramarosi kamarai adminisztráció – székhelye Máramarossziget; Bereg, Bihar, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Ung megyék.
- 3) Bácsi (zombori) kamarai adminisztráció – székhelye Zombor; Arad, Bács, Csanád, Csongrád, Pozsega, Szerém, Verőce megyék.
- 4) Horvát adminisztráció – székhelye Varasd; Kőrös, Varasd, Zágráb megyék.
- 5) Tizenhat szepesi város kamarai adminisztrációja – székhelye Leibic.
- 6) Fiumei kamarai adminisztráció – székhelye Fiume; Szeverin megye.
- 7) Temesi kamarai adminisztráció – székhelye Temesvár; Krassó, Temes, Torontál megyék.

Az ország fennmaradó területének, huszonöt megyének (Árva, Baranya, Bars, Békés, Esztergom, Fejér, Győr, Heves, Hont, Komárom, Liptó, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Sopron, Tolna, Trencsén, Turóc, Vas, Veszprém, Zala, Zólyom) kamarai ügyeit közvetlenül a *Magyar Kamara* pozsonyi központja intézte. Az egységes szervezettel rendelkező, regionális hatáskörű kamarai adminisztrációk rendszere Magyarország és Horvátország egész területére csak akkor terjeszkedett ki, amikor 1785-ben a tíz közigazgatási kerület mindegyike mellett kamarai adminisztrációt is létrehoztak, azonban a Bácsi kamarai adminisztráció – Bács megyére szűkített hatáskörrel – tizenegyedik adminisztrációként továbbra is fennmaradt.³⁶

Az új kerületi igazgatás

A regionális igazgatás 18. századi fejlődését a II. József-féle kerületi igazgatás bevezetése zárta le. A reform előkészítése 1784–1785 telén zajlott. Az új kerületi igazgatás első tervezetében II. József Magyarországot nyolc, Erdélyt pedig két kerületre osztotta.³⁷ Radikális újítás, hogy az új kerületek határai nem a hagyományos megyehatárokat, hanem részben a „természetes határok”, azaz nagyobb folyók (Duna, Tisza, Garam) vonalát követték volna, így egyes megyéket az új kerületek határa keresztülszelt volna. (5. térkép)

Magyarországon:

- 1) Nyitra – Trencsén, Turóc, Nyitra, Pozsony megyék egészében, Győr és Komárom megyéknek a Duna bal partján fekvő része, Esztergom megyének

35 Nagy I.: i. m. 214.; Szűcs J.: i. m. 148.; Nagy I.–F. Kiss E.: i. m. 223–225., 228–229., 233–235.

36 Nagy I.: i. m. 256.; Nagy I.–F. Kiss E.: i. m. 481.

37 „Abtheilung der Districten in Hungarn” fogalmazvány Magyar Országos Levéltár (= MOL) I 50, 1. téka, conv. E, fol. 7–9; „Districts-Eintheilung von Hungarn und Siebenbürgen” MOL I 50, 1. téka, conv. E, fol. 10–12.

a Duna bal partján és a Garam jobb partján fekvő része, Bars és Zólyom megyéknek a Garam jobb partján fekvő része.³⁸

2) Kassa – Árva, Liptó, Szepes és a tizenhat szepesi város, Sáros, Zemplén, Ung megyék, Zólyom megyének a Garam bal partján fekvő része és Kis-Hont,³⁹ Gömör megye, Abaúj megye egyesítve Torna megyével és Borsod megye északi részével.⁴⁰

3) Debrecen – Bereg és Ugocsa megyék egyesítve, Máramaros, Szatmár, Bihar, Békés, Szabolcs megyék, Heves megyének a Tisza bal partján fekvő része, Nagy-Kunság és Hajdúvárosok.

4) Temesvár – Arad, Csanád megyék, Csongrád megyének a Tisza bal partján fekvő része, Krassó, Temes, Torontál megyék.

5) Pest – Hont megye, Bars megyének a Garam bal partján fekvő része, (Esztergom megyének a Duna és a Garam bal partján fekvő része),⁴¹ Nógrád megye, Heves megyének a Tisza jobb partján fekvő része és Borsod megye déli része,⁴² Pest megyének a Duna bal partján fekvő része és Csongrád megyének a Tisza jobb partján fekvő része, Kis-Kunság, Jászság, Bács megye.

6) Veszprém – Moson, Sopron megyék egészében, Győr, Komárom, Esztergom és Pest megyéknek a Duna jobb partján fekvő része, Csepel-sziget,⁴³ Fejér, Veszprém, Vas megyék.

7) Pécs – Baranya, Somogy,⁴⁴ Szerém, Tolna, Verőce, Zala megyék.

8) Zágráb – Pozsega megye, Varasd és Kőrös, valamint Zágráb és Szeverin megyék egyesítve.

Erdélyben:

1) Kolozsvár – Kolozs, Közép-Szolnok, Belső-Szolnok, Torda megyék.

2) Medgyes – Fehér, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Küküllő, Szeben, Udvarhely megyék és Hatzeg.⁴⁵

A *Magyar-Erdélyi Udvari Kancellária* ezzel szemben tizenkét magyarországi kerület létrehozására tett javaslatot.⁴⁶ (6. térkép)

1) Nyitra – Nyitra, Pozsony, Trencsén megyék.

2) Selmechánya – Bars, Hont, Liptó, Turóc, Zólyom megyék.

38 A fogalmazványban még az szerepel, hogy ennek a kerületnek a határa a Liptó megyében fekvő Bába hegnél, majd pedig a Vág folyó mentén húzódna. MOL I 50, 1. téka, conv. E, fol. 7r.

39 Hont megye rimaszombati járása, mely enklávét alkotott Gömör megyében.

40 Valószínűleg a Sajó folyó bal partján fekvő rész.

41 Esztergom megyének ezt a részét sem a fogalmazvány, sem pedig a tisztázat nem említi.

42 Valószínűleg a Sajó folyó jobb partján fekvő rész.

43 Az eredetiben „Radzkove” (Ráckeve) szerepel.

44 Baranya és Somogy megyék szerepelnek a fogalmazványban, de kifejejtődtek a tisztázatból. MOL I 50, 1. téka, conv. E, fol. 8v, fol. 12r; A Magyar-Erdélyi Udvari Kancellária jelezte II. Józsefnek ezt a hibát. MOL I 30, 2. cs., fol. 409v–412r.

45 Nincs ilyen nevű megye. Hátszeg nevű település található Hunyad megyében a Maros felső folyásánál.

46 Udvari Kancellária II. Józsefnek, Wien, 1785. febr. 6. MOL A 39, 1785/5981; Lista MOL A 39, 1785/5984, fol. 7r.

- 3) Pest – Esztergom, Heves, Nógrád, Pest megyék.⁴⁷
- 4) Lőcse – Árva, Gömör, Sáros, Szepes, Torna megyék.
- 5) Kassa – Abaúj, Borsod, Ung, Zemplén megyék.
- 6) Nagybánya – Bereg, Máramaros, Szatmár, Ugocsa megyék.
- 7) Nagyvárad – Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Szabolcs megyék, Hajdúvárosok.
- 8) Temesvár – Bács, Krassó, Temes, Torontál megyék.
- 9) Győr – Fejér, Győr, Komárom, Moson, Sopron megyék.
- 10) Veszprém – Somogy, Vas, Veszprém, Zala megyék.
- 11) Pécs – Baranya, Szerém, Tolna, Verőce megyék.
- 12) Zágráb – Kőrös, Pozsega, Szeverin, Varasd, Zágráb megyék.

A Kancellária tervezetére II. József kilenc magyarországi kerületről szóló újabb javaslattal válaszolt.⁴⁸ Végül tíz kerületet hoztak létre Magyarországon, melyek 1785. június 1-jén kezdték meg működésüket és 1790-ben szűntek meg.⁴⁹ (7. térkép)⁵⁰

- 1) Nyitra – Bars, Nyitra, Pozsony, Trencsén megyék.
- 2) Besztercebánya – Árva-Liptó, Gömör,⁵¹ Hont, Turóc-Zólyom megyék.
- 3) Kassa – Abaúj-Torna, Sáros, Szepes, Zemplén megyék.
- 4) Munkács – Bereg-Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Ung megyék.
- 5) Nagyvárad – Arad, Békés-Csanád-Csongrád, Bihar, Szabolcs megyék, Hajdúvárosok.
- 6) Temesvár – Bács, Krassó, Temes, Torontál megyék.
- 7) Pest – Borsod, Fejér, Heves, Nógrád, Pest megyék, Jászság, Kis-Kunság, Nagy-Kunság.⁵²

47 Jászság, Kis-Kunság és Nagy-Kunság hiányoznak a listáról. Feltehető, hogy a pesti kerülethez sorolták volna őket.

48 II. József rezolúciója, Wien, 1785. febr. 6. MOL A 39, 1785/5981. A kilenc kerület pontos beosztását tartalmazó lista nem található.

49 II. József rezolúciója, Wien, 1785. febr. 8. MOL A 39, 1785/5983; „Eintheilung Hungarns in 10 Districte [...]” MOL A 39, 1785/5999, fol. 7–8, valamint MOL I 50, 1. téka, conv. E, fol. 13–14 és fol. 116.

50 *Edelényi-Szabó Dénes*: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. Magyar Statisztikai Szemle 6(1928) 656., 660.; *Némethy Artur*: Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. Történeti Statisztikai Közlemények 2(1958) 3–4. sz. 119. hibásan; *Hajdu Lajos*: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982. 176.; Magyarország története 1686–1790. 2. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. (Magyarország története 4/2.) 1085.; Történelmi világlátás. Bp. 1991. 122. hibásan.

51 Prónay László, a besztercebányai kerület biztosa javasolta, hogy Gömör megyét elcserélhesse a pesti kerülethez sorolt Nógrád megyére, mivel Gömör amúgy is csak Nógrádon keresztül lenne elérhető „az áthatolhatatlan, zord hegyek miatt” („wegen undurchdringlichen rauhen Gebürg”), és ő maga Nógrádot jobban is ismeri, mivel évekig ott volt alispán. II. József azonban, miután még a térképet is tanulmányozta, nem engedélyezte ezt a változtatást. Erről a Bécsben tartózkodó Prónayt szóban értesítették. Prónay László II. Józsefnek, Viennae, 1785. márc. 4., II. József rezolúciójával és az Udvari Kancellária feljegyzésével, [Wien], 1785. márc. 4. MOL A 39, 1785/5995, fol. 2–3, fol. 4.

52 Nagy-Kunság eredetileg a nagyváradi kerülethez, a Kis-Kunság pedig a pesti kerülethez tartozott volna. A tíz kerületről szóló listán azonban tévesen a Kis-Kunság (*Cumania minor*) szere-

8) Győr – Győr-Moson, Komárom-Esztergom, Sopron, Vas, Veszprém megyék.

9) Pécs – Baranya, Somogy, Szerém, Tolna, Verőce megyék.

10) Zágráb – Kőrös, Pozsega, Varasd, Zágráb-Szeverin, Zala megyék.

Erdélyben végül 1786 januárjában három kerületet hoztak létre.⁵³

1) Kolozsvár – Kolozs, Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Torda megyék.

2) Fogaras – Fogaras, Háromszék, Udvarhely megyék.

3) Nagyszeben – Fehér, Hunyad, Küküllő, Szeben megyék.

Bár a II. József-féle kerületi igazgatás alapvető változást jelentett, az ország ilyen regionális felosztása nem tűnhetett a hagyományoktól teljesen idegennek. Az első történeti atlasz, melyet a pozsonyi lyceum tanára, Bél Mátyás munkatársa, Tomka-Szászky János állított össze és Zeller Sebestyén rajzolt, tartalmaz ugyanis egy lapot, melynek címe: *Hvngaria seu Tvrcia in octo Capitaneatus diuisa. Posonii 1750*.⁵⁴ Ez a térképlap Magyarországot és Erdélyt ábrázolja a honfoglalás korában, nyolc kapitányságra, valamint a Dráva és a Száva folyók között fekvő Szlavóniára (*Slavonia*) felosztva. A kapitányi kerületek a honfoglaló hét vezér nevét viselik (Árpád, Szabolcs, Gyula, Künd, Lél, Vérbulcsú és Örs) a krónika-hagyománynak megfelelően.⁵⁵ Nyolcadik kerületként Tomka-Szászky a kunok kapitányi kerületét (*Capit. Cumanorum*) szerepelteti, akik azonban köztudottan csak a 13. században telepedtek Magyarországra. Ebben a kérdésben Tomka-Szászky feltehetően Anonymus éppen akkoriban publikált szövegére támaszkodhatott, aki szerint a kunok – Bíborbanszületett Konstantin (*Constantinos Porphyrogenetos*) szerint a kabarok⁵⁶ – nyolcadik törzsként röviddel a honfoglalás előtt csatlakoztak a magyarok hét törzséhez.⁵⁷ Ez a térképlap a 18. század máso-

pelt a nagyvárad és a Nagy-Kunság (*Cumania maior*) a pesti kerületnél. Gróf Teleki Sámuel, a nagyvárad kerület biztosa már 1785 áprilisában felhívta gróf Pálffy Károly alkancellár figyelmét erre a hibára. Annak érdekében azonban, hogy a nagyvárad kerületben ne keletkezzék enklávék Heves megye egy részéből, végül a Kis- és a Nagy-Kunság is a pesti kerület része lett. Teleki Sámuel levele Pálffy Károlynak, Hermannstadt, 1785. ápr. 27. MOL P 661, 15. cs., (1785), fol. 110–111; Pálffy válasza Telekinek, Wien, 1785. máj. 6. MOL P 661, 42. cs., № 1370; *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. II. (1711–1825). Bp. 1885. 459.

53 Trócsányi Zs.: i. m. 688.

54 A Pozsonyban 1750–1751-ben készült térképeket tartalmazó kötet címlapján nem szerepel a szerző neve és a mű pontos címe sem. A szakirodalomban *Parvus Atlas Hungariae* címen is említik. *Papp-Váry Árpád-Hrenkó Pál*: Magyarország régi térképeken. Bp. 1989. 98–99.; *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. Bp. 1954. 19., 139.; *Üő*: Művelődés i. m. passim. A térkép reprodukciója és az 1781-ben megjelent leírás fordítása *Tomka-Szászky J.*: i. m. 26., 44–45.

55 A krónikák kritikai szövegkiadását ld. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regemque stirpis Arpadianae*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938.

56 Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. *Fontes byzantini historiae hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt*. Szerk. Moravcsik Gyula. Bp. 1988. 46.

57 *Anonymus*: *Gesta Hungarorum* 1200 körül hét vezért („VII principales persone”) sorol föl – Álmos, Előd, Kündü (Kende. Kond), Ond, Tas, Huba, Töhötöm (Tétény) –, akik a honfoglalás előtt vérszövetséget kötöttek, továbbá fiaikat – Árpádot, Szabolcsot, Kurszánt, Etét, Lél, Horkát (Harka), valamint az ő két fiát, Gyulát és Zombort – említi. *P. Magistri, qui Aonymus dicitur*:

dik felében sem merült feledésbe: Tomka-Szászky *Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi* című munkájában is megjelent posthumus 1781-ben Pozsonyban.

Autonóm igazgatási egységek

A megyék mellett Magyarországon több autonóm igazgatási egység is létezett, melyek privilegiumaik alapján nem tartoztak a megyei igazgatás hatáskörébe. Ezeket legtöbbször ugyancsak kerületnek (*districtus*, *Bezirk*) nevezték. (8. térkép)

1) Hajdúvárosok (*Districtus Oppidorum Hajdonicalium*, *Hajducken-Städte*) hat városból állt: Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs.⁵⁸

2) Jászság (*Districtus Jazygum seu Philistaeorum*, *Jazygen Bezirk*) tizenegy településből állt: Alsószentgyörgy, Apáti, Árokszállás, Berény, Dósa, Felsőszentgyörgy, Fényszaru, Jákóhalma, Kisér, Ladány, Mihálytelek.⁵⁹

3) Kis-Kunság (*Cumania minor*, *Klein-Kumanien*) nyolc településből állt: Dorozsma, Félegyháza, Fülöpszállás, Halas, Kunszentmiklós, Lacháza, Majsa, Szabadszállás.⁶⁰

4) Nagy-Kunság (*Cumania major*, *Groß-Kumanien*) hat településből állt: Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Kunszentmárton, Túrkeve.⁶¹

5) Szepesi Tíz Lándzsások Széke (*Sedes Decem Lanceatorum*), más néven Kisvármegye (*Parvus Comitatus*, *Kleines Komitat*).⁶² Az ehhez a privilegiált székhez tartozó települések száma időről-időre változott. Bél Mátyás országleírása szerint tizennégy település alkotta: Ábrahámfalva, Bethlenfalva, Csontfalu, Filicz, Gánfalva (Gánócz, csak az egyik fele), Hadusfalva, Horka, Hozelec (csak az egyik fele), Kisfalva (Kisócz), Komarócz (csak egy ház), Lökfalva (Levkócz), Mahalfalva, Pikfalva, Szent-András.

6) 16 Szepesi Város (*Districtus Scepusiensium XVI Oppidorum, XVI Oppida Coronalia Regia Comitatus Scepusiensis, Sechszehn Zipser Städte oder Kronstädte*). Ezt az autonóm közigazgatási kerületet a Lengyelországtól 1772-ben visszaváltott tizenhárom szepesi város – Béla, Durand (Durlsdorf), Felka (Fölk), Igló (Neudorf), Leibic (Laibitz), Mateoc (Maßdorf), Ménhárd

Gesta Hungarorum. In: *Scriptores rerum Hungaricarum* i. m. I. 40. Anonymus műve azután vált ismertté, hogy 1746-ban Bécsben nyomtatásban megjelent Bél Mátyás előszavával, *Johann Georg Schwandner: Scriptores rerum Hungaricarum veteres*, a genyini c. munkájában. A törzsek kárpát-medencei szállásterületeiről ld. *Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet*. I. Bp. é. n. 122. és térkép 144.; *Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 467.; *Györffy György: István király és műve*. Bp. 1983. 31.

58 *Compendium* 1779. 308–309. Polgár települést is a Hajdúvárosokhoz sorolja.

59 *Compendium* 1779. 250.

60 *Compendium* 1779. 125.

61 *Compendium* 1779. 252.

62 *Compendium* 1779. 192.; *Hradsky József: A szepesi „Tíz-Lánsások széke” vagy a „Kisvármegye” története*. Lőcse, 1895.

(Menhardsdorf), Olaszi (Wallendorf), Poprád (Deutschendorf), Ruszkinoc (Rißdorf), Strázsa (Michelsdorf), Szombathely (Georgenberg), Szepes-Váralja (Kirchdorf) – valamint Lubló, Gnézda, Podolin alkotta.⁶³ A Tizenhat Szepesi Várost a szabad királyi városokhoz is sorolták.⁶⁴

A szabad királyi városok száma a 18. század során változott. Saját, autonóm joghatósággal rendelkeztek, főbírájuk a tárnokmester (*tavernicorum regalium magister*) vagy a személynök (*personalis praesentiae regiae in judiciis locumtenens*) volt. 1779-ben az alábbi városokat sorolták a szabad királyi városok közé.⁶⁵

1) Tárnoki városok: Bártfa, Buda, Debrecen, Eperjes, Győr, Kassa, Kismarton, Komárom, Korpona, Kőszeg, Modor, Nagyszombat, Pest, Pozsony, Sopron, Szakolca, Szatmárnémeti, Szeged, Újvidék, Zombor, valamint Zágráb Horvátországban.

2) Személynöki városok: Bakabánya, Bazin, Bélabánya, Besztercebánya, Breznóbánya, Esztergom, Késmárk, Kiszseben, Körmöcbánya, Libetbánya, Lőcse, Nagybánya, Ruszt, Selmechbánya, Székesfehérvár, Szentgyörgy, Trencsén, Újbánya, Zólyom, valamint Kapronca, Károlyváros, Kőrös, Varasd, Zengg Horvátországban, illetve Dalmáciában.

1784-ig további városokat emeltek a szabad királyi városok közé: Felsőbánya, Maria Theresiopolis (Szabadka), Pécs, Temesvár, valamint Pozsega Horvátországban.⁶⁶

Ezekon kívül természetesen még számos település rendelkezett különféle előjogokkal, mint például a mezővárosok (*oppidum*, *Marktflecken*) vagy a Bakonyi Királyi Vadászok (*venatores regii*), de nem alkottak autonóm igazgatási egységet, hanem a megyei igazgatás fennhatósága alatt álltak.

1785-ben az igazgatási reform során az autonóm igazgatási egységeket megszüntették, és beolvasztották őket a velük határos megyébe, illetőleg az újonnan létrehozott igazgatási kerületbe. Ezzel – a Határőrvidéket kivéve – az ország egész területére kiterjedő, egységes és modern regionális igazgatási szervezet jött létre. 1786–1787-ben hasonló reform zajlott Lombardiában és osztrák Németalföldön, így a Habsburg Monarchia teljes területére kiterjedt a regionális közigazgatás egyforma rendszere. II. József halálával azonban ez a szervezet összeomlott, és – néhány átmeneti kísérlettől eltekintve – további bő kétszáz évig a megye a területi igazgatás megkérdőjelezhetetlen egysége maradt Magyarországon.

63 Compendium 1779. 190–191.; *Sváby Frigyes*: A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története. Lőcse, 1895.

64 A szabad királyi városok listája: Compendium 1779. A Tizenhat Szepesi Város nem szerepel a szabad királyi városok között: *Ecclesiasticae* 1784. 283.

65 Compendium 1779.

66 *Ecclesiasticae* 1784. 283.

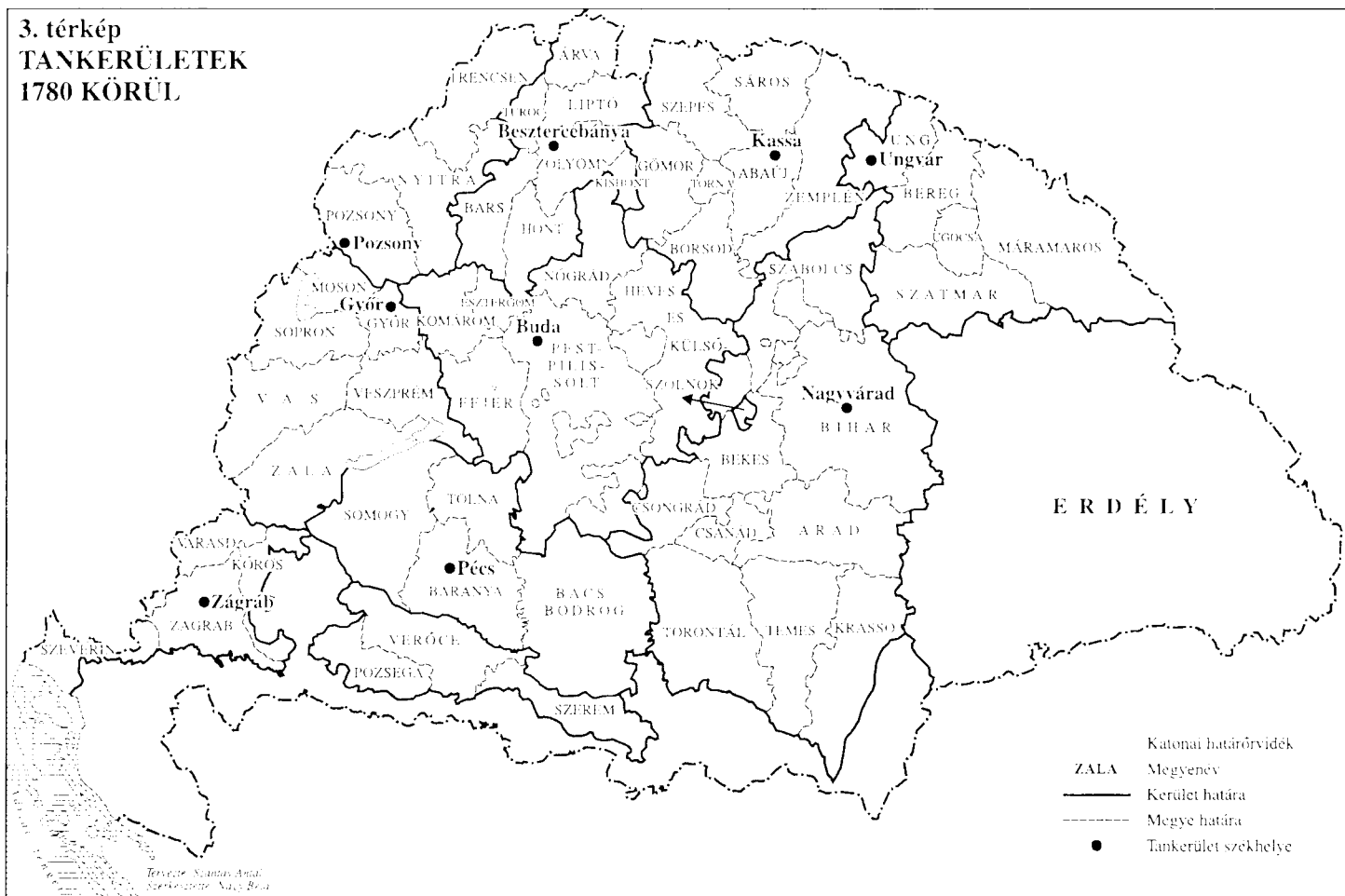
1. térkép
IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSI
KERÜLETEK
(KERÜLETI TÁBLÁK)
1780 KÖRÜL

2. térkép
TARTOMÁNYBIZTOSSÁGI
KERÜLETEK
1780 KÖRÜL

3. térkép TANKERÜLETEK 1780 KÖRÜL

4. térkép
KAMARAI ADMINISZTRÁCIÓK
1780 KÖRÜL

5. térkép
KERÜLETI IGAZGATÁS –
II. JÓZSEF TERVEZETE
(1785)

**6. térkép
KERÜLETI IGAZGATÁS –
AZ UDVARI KANCELLÁRIA
TERVEZETE
(1785)**

7. térkép
KERÜLETI IGAZGATÁS
1785–1790

ANTAL SZÁNTAY
REGIONAL ADMINISTRATION IN HUNGARY
IN THE 18TH CENTURY

The regions, stated by provisions of law by EU, are territorial units of development policy, which have significant functions of administration and organization as well. There exists little tradition of establishing larger territorial units, i.e. regionalization in Hungary. In the Middle Ages, mainly Transylvania and certain parts of Southern Hungary formed bigger territorial units. Notwithstanding, in the 18th century local units of state administration were established one after the other, primarily on the initiative of the Habsburg court. The regional governing, set up in 1785, indicated the culmination and the end of this process, and it contributed to the forming of a unified and modern regional administration system during its short operation. Nevertheless, following the death of Joseph II the system collapsed and – apart from a few temporary attempts – the county remained further on undeniably the unit of regional administration in Hungary for at least 200 years.

The study presents the Hungarian local units of state administration and those autonomous administrative units which were dissolved by the launching of regional administration. Maps are also provided. The German version of this study has been previously published in my book (*Regionalpolitik im alten Europa*) analysing the launching and operation of regional administration in Hungary, Lombardy and in Austrian Netherlands.

Két világ – két nézet?

Vázsonyi Vilmos és a polgári radikálisok
(1910–1912)*

A magyar 20. század történetében nem az 1910-től 1912-ig terjedő kétéves időszak volt a legfontosabb. Ugyanakkor világosan megmutatkoztak azok a törésvonalak, konfliktusok és problémák, melyek nemcsak az első világháború előtti, hanem az utána következő évtized Magyarországot is jellemezték: a társadalmat, a politikát (a parlamentet és a budapesti városházát), a sajtót, valamint a szabadkőműves-páholyokat is, ahol a radikális értelmiség gyülekezett. Vázsonyi Vilmos a századforduló utáni években már sikeres politikus volt, nemcsak a fővárosi Városházán, de az országos politikában is ismert embernek számított.

Vázsonyi Vilmos valamikor 1910 őszén kérte felvételét a Demokrácia szabadkőműves-páholyba, majd 1912-ben, viharos körülmények között, kérte a „fedezését”, azaz: távozott onnan. A távozás oka nem személyes konfliktus, hanem a magyar társadalom jövőjéről alkotott koncepcionális különbség volt, mely elválasztotta őt az egyre radikalizálódó Jászi-féle csoporttól. Ráadásul a szabadkőműves csaták külső keretét jelentették csupán a városházán és az utcán zajló választójogi és véderőpolitikai küzdelmeknek.¹

Jászi Oszkár 1906-ban vonult be a Demokrácia páholyba, hogy 1908-ban – társaival együtt – megalakítsa a radikális Martinovics páholyt.² Jászi és köre a szabadkőműves mozgalomnak nemcsak filantróp jelleget és kapcsolati hálót biztosító háttérrel kívánt adni, hanem az aktív politizálás színterének is tekintette azt. A *Társadalomtudományi Társaság* 1906-os válságából győztesen került ki Jászi: a csillaga feljövőben volt, míg az egyébként addig sikeres Vázsonyié inkább stagnált. Jászi sok okból nem kedvelte Vázsonyit, e véleményének hol finoman, hol kevésbé moderáltan hangot is adott. Az emigrációban 1929-ben írt, a Habsburg-monarchia felbomlásáról szóló könyvében Vázsonyinak az első világ-

---

* A kutatást az Oktatási Minisztérium által biztosított posztdoktori ösztöndíj tette lehetővé, melyet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karának Történeti Szociológia Tanszékén dolgozva használtam fel 2004 és 2006 között. A kutatómunka egyik eredményeként született meg ez a rész tanulmány.

1 Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 1106 Demokrácia páholy iratai 426. t. Vázsonyi Vilmos.

2 1906-os belépésekor, egy levelében ezt írta: „Úgy mondják, hogy egy rész a szabadkőművesség újjászületését üdvözlí bennünk, míg Gellériék remegnek.” Idézi *Litván György*: Jászi Oszkár. Bp. 2003. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok) 58.

háború alatti választójogi törvénytervezetét is a magyar szupremácia iránti igény forrásaként határozta meg és nagyjából vele jellemezte Vázsonyi politikai pályáját.³ Abban természetesen igaza volt Jászinak, hogy a nacionalista Vázsonyi a magyar nemzetállam prioritását, amely a magyarság számbeli és kulturális fölényén alapul, fontosnak tartotta; Jászi azonban nem értette meg Vázsonyi demokratikus várospolitikai törekvéseit. A félreértés nemcsak a köztük fennálló ideológiai ellentétekből, hanem abból is eredt, hogy amíg Vázsonyi hitt a procedurális fejlődésben, a magyar polgárság öntudatosodásában és a demokratikus kamarillapolitikában (és ennek megfelelően politizált), addig Jászi és köre a magyar társadalom súlyos problémáinak megoldását a magyar uralkodó osztály, sőt a magyar polgárság egyes csoportjainak a bevonása nélkül, azok akarata ellenében képzelte el.

Vázsonyi számára jól indult 1910. Mint a választójog harcosa, gyűlések sorozatán vett részt: április 3-án a Vigadóban volt nagy sikerű gyűlés a választójogért Budapest „választópolgárai” számára, ahol határozatokat is hoztak.⁴ A gyűlés elnökségében Rózsavölgyi Gyula alpolgármester, Vázsonyi, Márkus József és Győry István foglaltak helyet (Rózsavölgyi volt az elnök). Az általános, egyenlő és titkos választójogot követelő polgári gyűlés „igazi népképviselőt” követelt, hogy így forrassa össze az „alkotmányt a néppel” és amellet is hitet tett, hogy „a politika és az élet kapcsolatát csak az a parlament teremtheti meg, amelyben az élet komoly gondjaival küzdő széles néprétegek is helyet foglalnak”.⁵ A gyűlés a polgároknak a „jogtalan testvérekkel” való egyesüléséről is döntött, Vázsonyi pedig a polgárság nevében tett nyilatkozatot arról, hogy idegenek tőlük, akik a „középosztály nevében gyülekeztek”. Vázsonyi később leszögezte: a polgárságnak a munkástársadalom megteremtésén kell ügyködnie, ami teljesen más felfogást mutat, mint amit Jászi Oszkár képviselt ekkoriban.⁶

De hogyan került vajon az akkor már országszerte ismert Vázsonyi a szabadkőművesek közé? Volt ő már persze szabadkőműves, a mozgalom eszmeisége nem volt tehát teljesen idegen számára: 1893 és 1897 között az Eötvös páholy tagja volt. Egyébként pedig a kor reformmozgalmai számára a szabadkőműves-páholyok gyakorlóterepként szolgáltak. A *Magyarországi Szimbolikus Nagy-páholy*, a páholyok országos ernyőszervezete 1908-as kongresszusán például kiállt az általános, titkos és egyenlő választói jog mellett.

Továbbá, a szabadkőműves mozgalom olyan kapcsolati hálót, egyúttal kiváló propagandalehetőséget tartogatott, melynek birtokában Vázsonyi újabb támogatást remélhetett politikájához. A társadalmi haladást szorgalmazó szekularizálódott zsidó és nem zsidó középosztály meglegelte a helyét a páholyokban, ahol – a különféle teátrális és közösségépítő elemeket leszámítva – nagyjából hasonló gondolkodású emberek, sokszor a parlamenti viták módján, vitatkoztak a kor

3 Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp. 1983. 314., 440.

4 Követeljük és sürgetjük! A polgárság nagygyűlése a választói jogért. A Polgár 1910. ápr. 5. 1.

5 I. h.

6 Vázsonyi a kormány ellen. A Polgár 1910. máj. 17. 2.

égető problémáiról. A mozgalom radikális antiklerikalizmusa aligha értelmezhető ugyan másként, mint a klerikalizmus nem kevésbé radikális ellenpárja, a páholyoknak az ilyen jelenségek ellenére is fontosabb volt annál a szerepük, mintsem hogy pusztán egy pólusát képezzék a korabeli közéleti mozgolódásnak. A politikai nyilvánosság előzetes fórumát alkották ugyanis, reprodukálva a kinti társadalomban lévő ideológiai és politikai ellentéteket. Ott, ahol a választójog szűk társadalmi keretek között hatott, a világias orientációjú középosztály számos tagja – a demokrácia hiányát tudatosítva – ilyen és hasonló „underground” szervezetekbe tömörülve kívánta előkészíteni a társadalmi reformokat. Nem véletlen, hogy a páholyok között akadtak hazafias és univerzalisztikus páholyok is: a fontolva haladók és a radikálisok egyaránt megalkották (vagy a saját képükre formálták) lodzsáikat. Nem lehet persze kétségünk afelől, hogy a páholyok a társadalmi radikalizmus, s nem a konzervatív gondolat hordozói voltak inkább, sokkal differenciáltabbnak mutatkoztak ugyanakkor, mint amennyire később – híveik és ellenfeleik egyaránt – feltételezték róluk.

Vázsonyi igen érzékeny időszakban lett a Demokrácia páholy tagja,⁷ hiszen nemcsak hogy újult erővel zajlottak a választójogi küzdelmek, de a parlamentben is több hullámban támadták a mozgalmat, ahol pedig ő képviselő volt. A T. Házban 1910. november 22–23-án vita folyt a szabadkőművesekről, ez azonban egyik mellékszálát képezte csupán a vitának, hiszen eredetileg a járásbíróságok hatásköréről szóló szövegrészt vitatták; hirtelen azonban a szabadkőműves bírák függetlenségére terelődött a szó. Először Polónyi Géza függetlenségi képviselő (és volt igazságügyminiszter, korábban Vázsonyi harcostársa) szólalt fel, pejoratív módon idézve a szabadkőműves „alapszabály” egyik paragrafusát, melyben arra hívják fel a figyelmet, hogy a szabadkőművesnek minden körülmények között óvnia kell a „testvérét”.⁸ A nem sokkal utána felszólaló Huszár Károly néppárti képviselő lezögezte: „Nagyon aggasztó a jogkereső közönségre az, ha tudja, hogy bizonyos szabadkőműves titkos jelszavak, bizonyos titkos jelek, kézszorítások, bizonyos szabadkőműves titkos kopogtatási módok révén a szabadkőműves előtt olyan ajtók és szívek is megnyílnak, amely ajtók és szívek zárva maradnának előtte, ha nem ezen szabadkőműves titkos jelekkel jönne.” Ezen titkos társaságok a francia forradalomban és Portugáliában „és minden más országban, ahol már hatalomra jutottak” „politikai” és „szociális” szerepet játszottak. Majd Polónyi Géza arról beszélt, hogy létezik a szabadkőművességnek egy nemzeti és egy „kozmetopolitikus” irányzata, „amely felekezettelenes, sőt keresztényellenes álláspontot foglal el. (*Úgy van! a középén.*) Nekünk nem lehet mindezt figyelmen kívül hagynunk. De talán vétenék a t. ház méltósága ellen, ha ilyen testületben szükségét látnám annak, hogy bővebben fejtegessem azokat az inkonvenienciákat, amelyek abból származhatnak, ha a bíró ilyen eskü alatt álló titkos testületnek tagja, s így korlátozva van abban, hogy az igazságszolgáltatás terén pártatlan ítéletet mondjon.”⁹

7 1910. nov. 7. MOL P 1106 Demokrácia páholy iratai 426. t. Vázsonyi Vilmos.

8 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. II. Bp. 1910. (Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. II.) 189.

9 I. m. 198., 189.

Huszár másnap folytatta a támadást, midőn történelmi példákat említve igazolta állításait. A Ferrer-eset aktájából idézett, ahol a spanyolországi Barcelonában a szabadkőművesek olyan felhívást tettek közzé, melyben – állítólag – a vagyonok konfiskálására és a templomok lerombolására szólítottak fel. Majd Sándor Pálhoz, a neves és köztudottan szabadkőműves parlamenti képviselőhöz fordult, ezt mondva: „Én nagyon csodálkozom, hogy a paloták szétrombolását, a királyok kiirtását, a polgári társadalom, a burzsoázia, a börze, az egész Lipótváros szétrombolását Sándor Pál helyes dolognak fogja tartani. De ha ez a szabad gondolat, akkor mi abból nem kérünk és e padokról mindenkor tiltakozni fogunk az ellen, hogy a magyar bírói kar ilyen eszmékkal inficiáltassék.” Sándor Pál, antiklerikális beállítottságához híven felelte erre: „A papok tették tönkre ezt az országot! Egyedül a papok! A kongregációk!” Mire Huszár diadalittasan közölte, hogy a jelenlévők ítéletére bízta, ki mondott igazat.¹⁰

A parlamenti támadások reagálásra készítették a szabadkőműves mozgalmat is. A Demokrácia páholyban Soltész „testvér” november 28-án felvetette, hogy tartsanak képviselői konferenciákat a szabadkőműves országgyűlési képviselők, hiszen nehezen tudják másként megvédeni magukat a támadásoktól.¹¹ Arról is nagy vita folyt, hogy mi legyen azon szabadkőműves képviselőkkel, akik nem álltak ki nyilvánosan a mozgalom mellett (a többségről van egyébként szó); többen az ő eltávolításukat javasolták, mások – például Veigelsberg (Ignotus) – ellenben védték őket. Végül elnapolták a döntést. A többi páhollyal közösen tartott következő „munkán” (így nevezték a szabadkőműves-páholyokban zajló megbeszéléseket) Sándor Pál országgyűlési képviselő, a Martinovics páholy főmestere is megjelent: visszautasította a képviselő „testvéreket” ért vádakát, majd amellet érvet, hogy ha most kizárják a mozgalomból a parlamenti képviselőket, az a látszat keletkezik, hogy utasítást kaptak, miszerint ha nem hajtják ezt végre, elbocsátják őket a mozgalomból. Rossznak nevezte ugyanakkor a szabadkőműves lapokban megjelent támadásokat, mert ahogyan fogalmazott: „Ellenségeink kezébe a szabadkőműves lapokba közzétett támadások erős fegyverek most.”¹² Feleki Béla, a Demokrácia páholy főmestere Sándor Pál páholyt érintő kritikájára (nem „testvériesen” viselkednek) azt válaszolta, hogy 1911. január 9-én a parlamenti képviselők bevonásával kívánják e fontos kérdést megvitatni. Sándor válaszul kijelentette, arra ő biztosan nem jön el.

Feleki Béla főmester – aki Vázsonyival együtt a főváros pénzügyi és gazdasági bizottmányának volt a tagja – 1911 januárjában leszögezte, sok testvér között járja az a hír, miszerint csak az egyenlő, titkos, általános és községenkénti választójog „eszméinek terjesztése és propagálása” képezheti a szabadkőműves-ség feladatát. Ő ezt nem hiszi, mivel ezekért a célokért a külvilágban is lehet

¹⁰ I. m. 211.

¹¹ MOL P 1106 Demokrácia páholy iratai 29. k. 769. sz. Munkatábla 1910. nov. 28.

¹² MOL P 1106 Demokrácia páholy iratai 29. k. 773. Építészeti rajz a Demokrácia páholy 1910. december 12-én tartott, több rokon gondolkodású páhollyal együttesen rendezett munkájáról.

harcolni.¹³ Az 1911. február 27-i munkán a főmester bejelentette, hogy „Vázsonyi tv. kimentette magát nála avval, hogy jelzett előadását a legközelebb fogja megtartani”.¹⁴ Tovább folyt a vita a szabadkőműves nyilvánosság szerepéről. Sokan, így Pfeiffer Sándor is a kőművesség „arisztokratikus korszakának” a végéről, egy új, demokratikus korszak szükségességéről beszélt, ami világosan jelezte, a szabadkőműves mozgalomban megfogant, ott ápolt eszmék java részét a tagság komoly hányada sem akarta a mozgalom keretei közé zárni.

Vázsonyi egyre jobban szembekerült a parlamenti obstrukciót követelő ellenzékkel a parlamentben, a városházán, és leginkább a sajtóban. A fő problémát az okozta (ezt a későbbiekben részletezzük), hogy a hús drágult Magyarországon, ami elsősorban a fővárosban érezte hatását. A főváros régóta próbálkozott azzal, hogy csökkentse a drágulás mértékét, és elérhetővé tegyen bizonyos húsféleségeket és hentesárakat a városi lakosság számára, s eközben a kiskereskedők érdekeit se sértse meg. Ezeknek a szempontoknak az együttes képviselete egyre inkább szembefordították Vázsonyit a szociáldemokratákkal és a radikális szabadkőművesekkel, akik kizárólag a szigorú értelemben vett munkavállalói érdekeket tartották szem előtt; e mögött pedig a marxizmus és a forradalmi munkásmozgalom elvei húzódtak meg. Mindez meglehetősen távol állt Vázsonyi véleményétől, melyben a társadalom a különféle érdekcsoportok legális és konszenzuális viszonyaként jelent meg, ráadásul az általa képviselt kis- és középpolgárság jelentős szegmensei munkaadók is voltak.

A szabadkőművesek következő parlamenti megtámadása során ki is ütközött Vázsonyi politikailag meglehetősen kényes pozíciója; jellemző módon hallgatott is. 1911. április elsején Huszár Károly ismét bírálta a mozgalmat, mondván, „államellenes”, mert egyetlen osztály és felekezet kezébe került a mozgalom.¹⁵ Huszár nyíltan kijelentette: „És ha diffikultálni szokták, hogy különböző felekezetek alkotnak a maguk céljaira politikai testületeket, akkor rá kell mutatnom arra, hogy a szabadkőművesség nem egyéb, mint a társadalmi tudományi társaságokba összegyűlt izraelita polgártársaink harci szervezete a keresztény magyar társadalmi rend ellen!”¹⁶ Pető Sándor (a Reform Klub tagja, demokrata politikus) reagált a bírálatra, kijelentve: a szabadkőművesek egyetlen bűne, hogy antiklerikálisok. Huszár folytatta a mozgalom által felidézett veszély ecsetelését, mondván: a „protekciónizmus” segítségével befolyást szereznek a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és a parlamentben, valamint mindent elleneznek, ami katolikus.

A vita április 5-én folytatódott Várady Zsigmond (a László király páholy és a Reform Klub tagja), Huszár Károly (sárvári) és Polónyi Géza felszólalásaival.

13 MOL P 1106 Demokrácia páholy iratai 29. k. 777. Építészeti Rajz 1911. jan. 16. I. f. munka. Irányelvek Páholyunk működésében c. előadás.

14 MOL P 1106 Demokrácia páholy iratai 29. k. 784. sz. Építészeti Rajz 1911. febr. 27.

15 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. VI. Bp. 1911. (Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. VI.) 382–384.

16 I. m. 383.

A szokásos vádak (államellenesség, alapszabályaik ellenére politikai és vallási ügyekben határozatokat hoznak) mellett Huszár Károly a munkásegységeket is megvédte a szabadkőművesekkel szemben. „A munkásegységeket számszámra oszlatják fel az alapszabályok be nem tartása esetén, de ha a belügmíniszter által láttamozott alapszabályokat az urak nem tartják meg, akkor azok, minthogy a szabadkőműves-páholyokban befolyásos politikai egyéniségek ülnek, egészen más elbírálás alá esnek, mint a munkásegységek.”¹⁷ Másnap Haller István támadta a kőműveseket, köztük Várady Zsigmondot, majd felolvasta azt a dokumentumot, amely Soltész „testvér” Demokrácia páholyban tartott előadásáról szól. Soltész 1910. november 22-ét szégyenteljes napnak nevezte és elítélte a parlamenti támadásokat. Felolvasott továbbá a képviselő egy állítólagos iratból, amely azt sugallta, meg kell szervezni a parlamentben ülő szabadkőműveseket abból a célból, hogy befolyásolják a hatalmat; a páholy emellett az összes páholyt megkeresi, azt javasolva, hogy azokat vegyék fel csupán tagnak, akik hívei az általános és titkos választói jognak, az állami népoktatásnak és a szekularizációnak. Polónyi Géza április 7-én azzal toldta meg a vádjait, hogy nem az egész szabadkőműves mozgalom felel mindezért (ebben nincs tehát igaza a Néppártnak), hanem csak a szabadkőművességbe „betolakodott szekta”.¹⁸ Hosszan beszélt a páholyok működéséről, majd kritikája élet az implicit módon már korábban is támadott zsidóság ellen fordította: „Bármennyire működnek is közre t. tiszteletre méltó izraelita polgártársaink a vallásbékének fenntartásában, amelyet csak örömmel lehet üdvözölni, mégis a tények azt mutatják, hogy nem ezeknek a vallási türelemben felnevelkedett tiszteletre méltó hazafiaknak a zászlója győz, hanem a felekezeti intolerantizmusnak az a zászlója, amely pl. Budapest székesfővárosában a legközelebbi múlt választásoknál a keresztény elemet már teljesen kiszorította. (*Helyeslés a néppárton.*)”¹⁹ A fővárosi képviselőtestület túlnyomórészt zsidó mivoltát bizonygatta, és így a fővárosi önkormányzat egészét támadta: „Konstatálnom kell tehát, hogy a székesfőváros törvényhatósági bizottságában a zsidóság nem számarány szerint, hanem abszolút többségben van (*Úgy van! Úgy van! a baloldalon.*), és ennek a szolgálatában olyan tevékenységet fejt ki, amely bizonyos körökben, nem tagadom nálunk is, bizonyos reszenzust kelt.

Már most méltóztassanak megnézni, hogy a bizottságokban a numerikus kisebbségben lévő zsidóság, illetőleg ez a szervezett szabadkőműves propaganda milyen módon érvényesíti magát?”²⁰ Egyúttal bírálta a községi választásokról rendelkező 1872-es XXXVI. törvénycikket, ami az öt éve az országban lakó külföldieknek választójogot biztosít és azt állította, hogy néhány pesti kerület szavazata számít igazán a virilizmus révén.²¹ Durván antiszemita szónoklata végén kijelentette, „13 ezer iskolakerülő zsidó” van, akik Romániából és Galíciából jöttek és akik számára – fondorlatos módon – választójogot szereztek. Azt su-

17 I. m. 464.

18 I. m. 503.

19 I. m. 513.

20 I. m. 514.

21 I. m. 514–515.

gallta, a „zsidó” Vázsonyiék úgy szereztek hatalmat a kerületekben és Budapesten, hogy kelet-európai hittestvéreiket használták fel erre a célra. Polónyi Vázsonyit illető kritikája a zsidóság elleni vádirat formáját öltötte.

Beöthy Pál a régi szabadelvűség jegyében kifogásolta a vita hangnemét, a polémia másnap is folytatódott. A szabadkőműves és zsidó származású parlamenti képviselő, a Reform Klub alelnöke, Bakonyi Samu azzal védekezett, hogy a Néppárt is pártolja a választójogi reformot, egyúttal azonban, mondta, ő is elítéli a bevándorlást.²² Az ekkoriban már szerény mértékű bevándorlás elítélése önvédelmi célokat szolgált az asszimilálódott zsidó polgárság részéről; úgy védtek a szabadkőműves páholyokban folyó tevékenységet, hogy közben hangsúlyozták a magyarsággal való teljes lelki összeforrottságukat, nehogy társadalomjavító elképzeléseik etnikai színezetet kapjanak. Retorikájuk azt a célt is szolgált, hogy kifogja a szelet a parlamenti konzervatívok vitorlájából, s a választójogi reformot néhány antiszemita konzervatívval is el tudják így fogadtatni.

A szabadkőművesek elleni újabb támadás élénken foglalkoztatta a Demokrácia páholy közönségét és Vázsonyit is. Egy április 10-én tartott „munkán” a támadásokra adandó válasz fontosságáról és heveségéről tanácskoztak. A Főmester beszámolója után felszólaló Ignótus szerint nem kell foglalkozni az „egésszel”, mert csupán a Néppárt és szövetségesei pénzszerző akciójáról van szó. Vázsonyi ugyanakkor komolyabban vette az attakot. Leszögezte, egyetért a páholy véleményével, hogy nem kell az üggyel foglalkozni. Fel kell azonban a sajtót világosítani arról, hogy mi áll Polónyi háta mögött. „Arról van szó, hogy lecsúszott ember a saját bukását az Isten, a kereszténység és a vallásosság bukásának tüntessen fel, amelyet ellene a kereszténység ellenci, a vallástalanok, röviden a zsidók intéznek azért, mert benne a klerikalizmusnak erős támaszát ismerték fel. Ebben az irányban tehát a közvélemény felvilágosítására van szükség. A magyar sajtó ezt a felvilágosítást nem végzi el, mert azt tapasztalta, hogy szabadelvű nyilatkozatok számára a magyar sajtóban nincs hely, ellenben klerikális hülyeségek (?) számára érdekesség címén mindig megnyitják hasábjait az újságok. A magyar sajtó Polónyinak valóságos bűnbocsánatot (?) adott, mert őt folytonosan előtérbe tartván érdekes ember hírében tünteti fel. Szükségesnek tartja tehát egy felvilágosító írás kiadását és terjesztését.”²³ Egyben követelte a szabadkőművesség centrális „Kommandója”-nak a létrehozását. A Főmester – a páholy indítványára – azzal bízta meg végül a főmesteri kollégiumot, hogy Vázsonyival közösen szabják meg, miként működjenek együtt a „progresszív irányú páholyokkal”.

A parlamentben Hock János plébános fogta a fővárosi önkormányzat partját Polónyival szemben. A kőbányai plébános rámutatott arra, hogy olyan bizottságokban is zsidó többséget mutatott ki Polónyi, amelyeknek egyetlen zsidó tagjuk sincs.²⁴ Ugyanakkor leszögezte, szükség lenne egyházi autonómiára és egyúttal

22 I. m. 527. Polónyi válaszul azt mondta, hogy reméli, hogy a Bakonyi-féle hazafias irány fog felülkerekedni a Reform Klubban és nem Jászi Oszkár irányzata.

23 MOL P 1106 Demokrácia páholy 29. k. 790. sz. Építészeti rajz 1911. ápr. 10.

24 Hock elintézi Polónyit. A Polgár 1911. jún. 15. 3.

helytelen, ha a katolikus egyház politikai irányzatokkal azonosítja magát, mert ezzel a „saját sírját ássa meg”.²⁵

A Demokrácia páholyban is képviselt újságírói felelősség kérdésében Vázsonyi, egyesek észrevételeit megfontolva, a fővárosi törvényhatósági bizottság augusztus 30-i ülésén indítványt terjesztett be a „sajtószabadság törvényes rendezése” tárgyában.²⁶ Egyensúlyt kívánt ebben teremteni az egyre bővülő, a demokratizálódó sajtóélet által létrehozott igények, valamint a közszereplők személyiségi jogai között; élesen megkülönböztette a kiadó és az általa alkalmazott újságíró felelősségét is. Mivel a sajtóeljárás már nem tartozott az esküdtszék illetékességi körébe, bajba került a sajtószabadság ügye. Javaslatában az állami sajtó kialakulását is igyekezett gátolni azáltal, hogy ne kaphasson több szállítási vagy hasonló jellegű kedvezményt a kormánytól egyik vagy másik hírlapvállalat. Támogatta továbbá, hogy a sajtóperekben a vádlott szabadon megjelenhessen, a sajtóvétségnél pedig ne legyen helye a letartóztatásnak vagy vizsgálati fogságnak. Ugyanakkor ezzel egyidejűleg – a magánbecsület fokozottabb védelmére – a törvényhatósági közgyűlés szükségesnek látja, hogy:

1. Törvényben mondassék ki a ténybeli helyreigazítás közzlési kötelezettsége, ennek elmulasztását a lapkiadó tulajdonosra kirovandó súlyos pénzbírság torolná meg; 2. A sajtó útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés esetén bírói méltánylásra bízott kártérítést állapítsanak meg a magánfél javára a hírlaptulajdonos kárára. Egyúttal törvény mondja ki – általános magánjogi elvként –, hogy a hírlapvállalatok felelnek minden kárért, amelyet bárkinek valótlan vagy rossz-hiszemű hírek terjesztésével okoznak; 3. A sajtópereket soron kívül kell intézni, a sajtóeljárás gyorsítandó.

Döntés született arról, hogy az egyhangúlag elfogadott javaslatot beterjesztik a képviselőházhoz és erről értesítik a törvényhatóságokat is. A javaslatról a Vázsonyival szemben ellenséges beállítottságú szociáldemokrata *Népszava* sem nyilatkozott kedvezőtlenül.²⁷ A törvényhatósági bizottság közgyűlési vitájából kiderül, hogy Vázsonyi kikelt a kiadók ellen, Hock János ellenben védelmezte őket.²⁸ Vázsonyi azt állította, hogy a gazdag kiadók sokszor rákényszerítik a hírlapírókat egy cikk megírására, amely becsületbe gázol: „A becsület védelmére az anyagi kártérítést kell követelni az angol rendszer szerint” – mondta.²⁹

A *Népszava* és a szabadkőműves tábor radikális képviselői élesen kirohantak Vázsonyi ellen, mondván: nem támogatja az obstrukciót és ezzel a kormány malmára hajtja a vizet. Vázsonyiék azért nem támogatták egyébként az obstrukciót, mert nem kívánták ily módon lejáratni a parlamentarizmus és a választójog eszméjét. Vázsonyi szemére vetették továbbá, hogy fel kívánja „robbantani” a

²⁵ I. h.

²⁶ Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1911-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. H. és é. n. 623–626.

²⁷ Kevés. *Népszava* 1911. aug. 27. 1–2.

²⁸ Budapest székesfővárosi törvényhatósági bizottságának 1911. évi augusztus 30-án (szerdán) délután 4 órakor tartott rendkívüli közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1911. szept. 1. 2487–2493.

²⁹ I. m. 2491.

Választójogi Szövetséget, és hogy felszólította az újpesti demokrata bizottsági tagokat, szavazzanak Pest vármegye néhány nappal későbbi közgyűlésén az obstrukció ellen. Egyéni érdekeivel magyarázták ezen álláspontját.³⁰ A *Népszava* a mérsékelt szabadkőművesekkel tartó *Világ* című szabadkőműves lapot is bírálta, mondván: az újság „bojkottálja a szabadkőműveseket”.³¹ A Jászi Oszkár által is fémjelzett újság – sugalmazta a *Népszava* – azt akarja, hogy a kormány terjessze a nemzet elé a házszabály-revízió és a katonai terhek kérdését. Jászi másnap a *Népszavában* jelentette be, hogy megválk a *Világtól*, mert a szerkesztő nem engedte meg neki, hogy a *Világban* válaszoljon a *Népszavának*.³²

Vázsonyi – ezzel ellentétben – a *Világ* lapjain válaszolva a *Népszava* bírálatára, mesének minősítette, hogy felszólította volna az újpesti demokratákat az obstrukció elleni szavazásra. Az „absztinenciát” hirdető *Újpesti Demokrata Kör* elnökének ő ugyanis annyit mondott csupán, támogassák az általános, egyenlő és titkos választójogot. S persze a Választójogi Ligát sem igyekezett „felrobbantani”, fűzte hozzá.³³

Vázsonyi bízott Berzeviczy Albertnek, a képviselőház elnökének ígéretében, hogy a kormány mielőbb megismerteti az ellenzékkel a választójogi reformtervezetet és hamarosan a képviselőház elé is terjeszti, ez okból nem az obstrukció tehát a legmegfelelőbb politikai eszköz. Az obstrukciót forszírozó radikális tábor viszont amellettt érvelt, hogy egy nem működő képviselőházzal lehet a választójogot csupán kikényszeríteni. Ahogyan a *Népszava* fogalmazott, „a nem működő képviselőház halálos ítélete a mai választójognak, mert a belőle kikerült képviselőházat életre nem valónak és pusztulásra érettnnek mutatja”.³⁴

Közben a Városházán is ádáz küzdelmek folytak. 1911. október 6-án Folkusházy tanácsnok újból előadta a balkáni élő állat és húsbehozatal tárgyában javaslatait, amiről utoljára a VIII. (közgazdasági és élelmezésügyi) ügyosztály szeptember 26-i ülésén esett szó.³⁵ A probléma akut voltát jelzi, hogy már 1910-ben (október 21. és 24.) interpellációt intéztek a miniszterelnökhöz, valamint a földművelésügyi és kereskedelemügyi miniszterhez ez ügyben. A javaslat így szólt: lehessen a Balkánról, főleg Szerbiából korlátozás nélkül importálni élő

30 Vázsonyi választójogi politikája. *Népszava* 1911. okt. 10. 2.

31 A *Világ* bojkottálja a szabadkőműveseket. *Népszava* 1911. okt. 10. 4–5.

32 „Magam is azt tartom, hogy az általános, egyenlő és titkos választójognak gonosz álbarátai vagy naiv ábrándozói azok, akik az obstrukció ellen küzdenek s a kormánynak perfidül elvtelen játékaikat előmozdítják. [...] S bár a »Világ« eddig tisztos pályafutásánál s vezető emberei ismert korrektségénél fogva motívumai becsületessége iránt kételyt nem támaszthatott: másrészt a politikai helyzet naiv félreismerése is oly súlyos politikai hiba, amelyért felelősséget nem vállalhatok.” *Dr. Jászi Oszkár: A „Világ” és a magyar demokrácia.* *Népszava* 1911. okt. 11. 1–2. Az idézet a 2. oldalon olvasható.

33 *Dr. Vázsonyi Vilmos: Hogyan árultam én el az általános választójogot? – Szabadon a „Népszava” után –.* *Világ* 1911. okt. 11. 3.

34 Vázsonyi választójogi politikája i. m. 2.

35 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1911. évi október 11-én (szerdán), esetleg folytatólag a következő napokon délután 4 órakor tartandó rendes közgyűlésének tárgysorozata. Fővárosi Közlöny 1911. okt. 6. 2779–2780.

marhát és húst, ráadásul kedvezményes vámtarifa mellett. Azóta nőtt az export volumene, és csökkent a marhaállomány, ráadásul a drágaság sem mérséklődött. Vázsonyi a törvényhatósági bizottság október 11-i ülésén javasolta, hogy töröljék el a húsfogyasztási adót.³⁶ Büszkén megemlítette, hogy a kormány nem törölte el ugyan a szárnyasra és a vadhúsra vonatkozó fogyasztási adót, a város azonban igen. Mindez persze agráriusellenes állásfoglalásnak számított, hiszen azt is sürgette egyúttal, hogy a kincstári és alapítványi birtokokat is „állítsák be” a termelésbe. Megengedhetetlen, érvelt, hogy egyedül külföldre szállítsanak árukat, amikor ilyen nagy igény mutatkozik belföldön is a hús iránt. Egyben szövézte, hogy a kormánynak – éppen a húsfogyasztás olcsóbbá tétele érdekében – rendeznie kellene viszonyát Szerbiával és Horvát–Szlavónországgal.

A főváros a városi drágaság leküzdése érdekében különféle ötletekkel rukolt elő, amelyek egy részét meg is valósította. 1908-ban elhelyeztek három céget a Központi Vásárcsarnokban; ezek vezetői azt ígérték, hogy 15–20%-kal olcsóbban árúsítják a húst. 1909 szeptemberében egy negyedik cégnek is megengedték az árusítást, később azonban bevallották a fővárosi illetékesek, hogy mindezen intézkedések nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Vázsonyiék indítványa nyomán az 1911. január 11-i törvényhatósági bizottsági ülésen határoztak arról, hogy a szárnyas jószágra és a vadhúsra kirótt községi adópótlékot eltörlik és e mellett azt kérik a kormánytól, hogy törölje el az állami fogyasztási adót is; a kérést a kormány nem teljesítette.

1911 októberében a közgazdasági és közlekedési ügyosztály javasolta, hozzanak létre a szóban forgó ügyek kezelésére egy községi vállalatot, lerövidítve ezáltal a termelő és a fogyasztó közötti utat. A fővárosnak ilyenformán közvetlenül a termelőtől kellene ezután vásárolnia és előállítani a közlekedési „cikket”, majd pedig önköltségi áron magának kellene árusítani.³⁷ Az élő állatokat a budapesti piacon, vidéken, valamint külföldön szereznek be, a marhaközvágóhídon pedig időközben már működésbe állt a kolbászgártó be rendezés.

Vázsonyi opponálta a dolgot, mert szerinte ellentmond a kiskereskedők érdekeinek. „Nem azt kívántuk és nem azt kívánjuk, hogy a drágaság kérdésében ne történjék semmi sem, csak azt kívánjuk, hogy olyan intézkedés történjék, amely lehetőleg a kis egzisztenciáknak a sérelme nélkül és lehetőleg a városi jellegnek feladása nélkül, anélkül, hogy akár kommunista, akár agrár eszmekörbe tévednének bele, a drágaság kérdésében meg hozza azt az enyhítést, amely a városok számára lehetséges. Mert a végleges megoldást mi nem adhatjuk meg, helyesen mondotta a polgármester úr, hogy ez nem tőlünk függ, hanem az államtól és az egész vámpolitikának a megváltoztatásától nemcsak a monarchiában, hanem egész Európában, sőt az egész világon.”³⁸

36 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1911. évi október 11-én (szerdán) délután 4 órakor tartott rendes közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1911. okt. 13. 2875–2878.

37 A községi árusítást ki kívánták terjesztetni a marhahúsra, sertésbélszóra, sertészsírra, a marhahúsból készült kolbászárak forgalmazására, burgonyára, rizsre, babra, borsóra. I. m.

38 A kispolgárság védelme. A Polgár 1911. okt. 28. 1–3. Az idézett szöveg a 2. oldalon olvasható.

A *Népszava* gyorsan reagált, megvádolva Vázsonyit, hogy az „élelmiszer-uzsorások” érdekeit képviseli, hiszen maga is „cenzusos választópolgár”.³⁹ Vázsonyi élesen visszautasította a vádakat,⁴⁰ támadta az obstrukciós politikát és egyben éles határt húzott a szociáldemokraták által követett és saját demokrata politikája közé.⁴¹ „Agyon akarják verni a kispolgárokat”, „fogalmuk sincsen a községi kérdésekről” és „monopóliumot csinálnak a népbarátságból” – szölt Vázsonyi verdiktje.⁴² S természetesen a „cenzusos” vádakat is visszautasította. A viszontválasz sem késett azonban.⁴³ A *Polgár* úgy reagált az utóbbira, hogy a szocdemek úgymond „elsmokkosodtak”.⁴⁴

Október 27-én összeült a főváros pénzügyi és gazdasági bizottmánya, ahol Bárczy István az agráriusok ellenében, kifejezetten a városi polgárok nevében beszélt.⁴⁵ Mint mondta, szeptember 20-ára értekezletet hívott össze egy élelmiszer-kereskedelmi vállalat tervének a megbeszélésére. Vázsonyi ugyanakkor elenezte a kicsiben való, a detail árusítást, amivel sikert aratott: a negyedik értekezleten már erős detail-ellenes hangulat uralkodott a közgyűlésben.

Vázsonyi felszólalásában éles hangon utasította vissza „Népszaváék” vádjait és kikérte magának, hogy nem ő vezeti kerületét, hanem a kerülete vezeti őt.⁴⁶ Károsnak nevezte a közélémezési ügyosztály előterjesztését is, mivel „azoknak a köröknek, akik a drágaság kérdésében egyre azt hajtogatták, hogy nem az agráriusok a hibásak, hanem hibás a közvetítő kereskedelem, tehát hibás maga a városi lakosság, igen kedvenc csemegét nyújtottunk ezen viszálainkkal, mert ők igen hirtelenül kinevezték a budapesti szatócsokat, kis mészárosokat, hentéseket, kofákat élelmiszeruzsorásoknak és parazitáknak. Róluk, az igazi élelmiszer-drágítókról nem szól a nóta.”⁴⁷ A kispolgárt, aki a létminimumot kívánja csupán magának, támogatni kell, így Vázsonyi. Az agráriusok és a szocialisták is egyetértenek ebben, folytatta.⁴⁸ A kommunizálást – jelentette ki Vázsonyi – a kisegizisztenciák érdekei szabják meg. Ezúttal is támadta a „szociológusokat”, akik a „szociknak a lógosai”.⁴⁹ A testület végül elfogadta az előterjesztést.

A fővárosi önkormányzat vitái a szabadkőműves-páholyokba is „beszűrődtek”. Így a Demokrácia páholyban kisebb vihart kavart a drágaság körüli csetepaté. A november 6-i páholymunkán Hajdú Miklós – anélkül, hogy néven nevez-

39 Választók és fogyasztók érdeke a budapesti Városházán. *Népszava* 1911. okt. 21. 1–2. Továbbá: Népélémezés és kisembervédelem. *Népszava* 1911. okt. 24. 1.

40 Válasz Népszaváéknak. *A Polgár* 1911. okt. 25. 1–2.

41 I. m. 1.

42 I. m. 2.

43 Vázsonyi Vilmos a libapiacon. *Népszava* 1911. okt. 26. 1–3. A 3. oldalon olvashatók a fent idézett vádak.

44 Uri hajtóvadászat. *A Polgár* 1911. okt. 27. 1–2.

45 A pénzügyi és gazdasági bizottmány ülése. 1911. évi október 27-én. Fővárosi Közlöny 1911. okt. 31. 3098–3105.

46 I. m. 3101–3105.

47 I. m. 3102.

48 I. m. 3103.

49 I. m. 3104.

te volna – Vázsonyit támadta, kijelentve, egy „testvér az, aki a székesfőváros polgármesterének a drágaság igen csekély enyhítésére irányzott akcióját megakasztani akarja”. Ignotus, Szilágyi és Gelléri szabadkőműves páholytagok megvédték a politikust, Gelléri például leszögezte, Vázsonyi kezdeményezte a drágaság elleni harcot „és ha most egy kérdésben nem értett egyet a főváros egyik tisztviselőjével, ezért nem lehet és nem is szabad őt úgy támadni, mint ahogyan őt a Népszava támadta, ami egyértelmű Vázsonyi személyének lejáratni akarásával”.⁵⁰

A drágaság ügyében kiküldött vegyes bizottság – Vaszilievits János alpolgármester vezetésével, amelyben Vázsonyin kívül még Székács Antal, Eulenburg Salamon, Lengyel Endre, Radocza János (Vázsonyi régi terézvárosi riválisa), Kraemer József és Lindmayer György vett részt – november 11-én folytatta tanácskozásait. A bizottság felhatalmazta a tanácsot, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket a birkahús, a vadhús és a kolbászáruk árusítására és „ez utóbbiak saját üzembem való gyártására”.⁵¹ Kimondta továbbá, amennyiben más élelmiszer-cikkek ára is felszökik, akkor rájuk is kiterjesztik a községi árusítást. Javasolták továbbá a közgyűlésnek egy élelmiszer-kereskedelmi részvénytársaság megalapítását, amelynek maximális alaptőkéje 4 millió korona lenne, a részvények minimum 60%-át pedig a főváros jegyezné.

A szabadkőműves Demokrácia páholyban is kitört azonban a vihar. Az 1911. november 13-i ülésen eredetileg a nagypáholy az évi körlevelére adott válaszfelirat-tervezetről folyt volna vita, e helyett az eltérő szabadkőműves áramlatok közötti ellentét került szóba. Amikor Fekete Ignác (volt főmester) felolvasta a válaszfelirat-tervezetet, Vázsonyi szólásra emelkedett és kifejtette: nincs benne a lényeg a válaszfeliratban, hogy ti. a „sz[abad]k[őműve]s szeretet és testvériség lassan frázis lesz, mert kint a profán életben gyűlölséget látni a t[est]v[ére]k között”. A szabadkőművesek egyik csoportja a szabadkőművesek egy másik csoportját üldözi – állította. A szabadkőművesség nem politikai szervezet ugyan, ám egyre többen bukkannak fel a „profán világban” a politizáló szabadkőművesekből. „A baj ott kezdődött, hogy a szabadkőművesek politikai klubokat alakítottak, majd a ligát és végül szkves orgánumot teremtettek. A jellemző a dologban, hogy ez a három intézmény nem a szkves szervezeté, hanem egyes tvk alkotása és mégis oly módon szerepelnek és értelmezik odakint, mintha a szabadság egyeteme lenne ezért felelős. Mindhárom intézmény a szksségnek nagy baja, mert más szervezet vezet kint, mint bent. A szkvséget így viszik be politikai dulakodásokba és akarják pártérdekeknek alárendelni. Ezekért érte a szksséget az utóbbi időben sok jogos támadás. Egy maroknyi csoport azt vette ki magának, hogy ő az egész szksség reprodukciója. Támadtak minket, hogy a nemzetiségi kérdést felvetettük a szövetségbe. Harcoltunk a klerikalizmus ellen, a maroknyi csoport a vallás ellen lázít. Két kiirthatatlan gondolata van az emberiségnek, a haza és vallás.”

50 MOL P 1106 Demokrácia páholy 29. k. 801. sz. Építészeti Rajz.

51 Tanácskozik a főváros. A Polgár 1911. nov. 11. 3.

A kibontakozó vitában Tihanyi és Hajdú „testvérek” azzal vádolták Vázsonyt, hogy „nincsen kellően informálva” a történekről, Feleki Béla, a páholy főmestere, Vázsonyt védendő pedig rámutatott, a szociáldemokraták támadásai miatt rendőri védelem alatt áll (Vázsonyi ezt később cáfolta), bár „radikális elveivel mindig a haladás mellett volt és van”. Hajdú különösen élesen támadta Vázsonyt, többek között azért, mert a Demokrácia páholyból kivált Jászival, valamint a *Világ* című lappal is konfliktusba került.⁵²

A vita Vázsonyi győzelmével végződött, a páholy úgy döntött ugyanis, hogy elfogadja Fekete Ignác választervezetének az első részét, és kiegészíti azzal, amiről a múltkori ülésen határoztak és amiket Vázsonyi beszédéből vesznek át.

A Demokrácia páholy 1911-ről szóló jelentése részletesen beszámolt a fenti vitáról, majd középutas álláspontot hangoztatott: megértik Vázsonyi aggályait, de „H. M. és T. M. tt. igyekeztek V. t. aggályait eloszlatni, hangsúlyozván, hogy a hibáztatott szabadkőműves eredetű profán intézmények egytől-egyig nemcsak jószándékú, de eredményes szabadkőműves szellemű munkát is végeznek”.⁵³ Leszögezték, a politika ki van ugyan zárva a szabadkőművességből, de „a szabadságjogok kiterjesztése, amelyet a szabadkőművesség kezdettől fogva zászlójára írt, azáltal, hogy a napi politika, mint a választójog kiterjesztését, programpontjai közé vette, nem maradhat el a szabadkőművesség munkájának sorozatából mindaddig, amíg az a kiterjesztés a politikai pártok küzdelmeiben nem olyan mértékű, amilyen az emberi haladásnak és a szabadkőművesi – nem politikai, hanem társadalmi – programnak megfelel. Mindaddig küzdenünk kell az általános, titkos, közel gyakorolható egyenlő választójogért, míg azt meg nem valósítják a törvényhozás faktorai, és azért, mert ez a kérdés a napi politika küzdelmeinek tárgya, nem szabad a szabadkőművességnek a küzdelemtől elállnia.”⁵⁴

Tovább folyt a drágaság elleni küzdelem a Városházán: a törvényhatósági bizottság 1911. november 22-én közgyűlést tartott, ahol Vázsonyi aktív közreműködésével elhatározták, hogy kereskedelmi vállalatot hoznak létre, melyben a részvénytőke minimálisan számított 60%-át a főváros jegyzi, a maradék 40%-ot nyilvános aláírás alá bocsátja, ahol előnyt élveznek az élelmiszeriparosok, a termelők és a gazdák.⁵⁵ A közgyűlés arról is határozott, hogy „kísérletképpen és ideiglenes jelleggel” községi árusítást vezetnek be „olyképpen, hogy a birkahúsnak és vadhúsnak nagyban való beszerzése, valamint kolbászárunknak a főváros üzemében való gyártása mellett, ezek az élelmiszercikkek a főváros kezelésében és közvetlenül a fogyasztók részére árusíttassanak”.⁵⁶ A községi árusítás céljára összesen félmillió forint hitelösszeget engedélyeztek, fedezetül 100 millió korona aranykölcson pénzkészletét jelölték meg. (A kormány hozzájárulása végett a

52 MOL P 1106 Demokrácia páholy 30. k. 802. sz. Építészeti Rajz 1911. nov. 13.

53 MOL P 1106 Demokrácia páholy 30. k. 36. cs. 14. t.; A „Demokrácia” páholy jelentése az 1911. évről. Közli: A Titkár. Bp. 1912. (A „Demokrácia” páholy könyvtára 85.)

54 A „Demokrácia” páholy jelentése i. m. 18–19.

55 Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1911-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei i. m. 842–845.

56 I. m. 844.

határozatot felterjesztették a belügyminiszternek.) A közgyűlés arról is beszámolt, hogy a marhaközbágóhídon kolbászgyárat, a főváros nyílt piacain és vásárcsarnokaiban pedig 19 „áruhelyet” rendeznek be, szerelnek fel. A közgyűlés arra utasította a tanácsot, hogy adjon bérbe a főváros tulajdonában lévő és konyhakerti gazdasági művelésre alkalmas földeket és a jövőbeni telekszerzéséknél ügyeljen e szempont érvényesítésére. Fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a főváros élelmiszeriparát és kereskedelmét illető hatósági díjakat összhangba kell hozni a nyugat-európai díjszabásokkal. A felesleges és „illetéktelen” közvetítők működését ellenben korlátozni kellene a vásárcsarnokok és élelmiszervásárok vezetésében. Krammer Károly indítványára a közgyűlés arra szólította fel a tanácsot, hogy fél éven belül terjessze a közgyűlés elé a végleges élelmiszernagyvásár létesítésére vonatkozó javaslatát.

Élénk vita folyt az ülésen a drágaságról Budapest és a vidék tekintetében, a védővám gondolatát azonban elutasították.⁵⁷ Ismét felhánytorgatták, hogy a kincstári, alapítványi és koronauradalmi birtokok exportügyeletekkel foglalkoznak, ahelyett, hogy a belföldi városok közélelmezését látnák el. Bittner János felemelte a szavát a budapestieket érintő megkülönböztetés ellen, mondván: nehezebb ma húst szállítani Budapestre, mint vidékre. A drágaság oka az is, folytatta, hogy nincs hűtő a marhaközbágóhídon, a jelenlegi jege pedig júliusra elfogy.⁵⁸ Kifogásolta, hogy belépőállomásként egyedül csak a központi vásárcsarnok működik, s csak az ottani helybélő címére lehet hozatni húst; belépőállomásokat kellene szervezni a nyugati és a ferencvárosi pályaudvarokon is.

E ponton kapcsolódott be a vitába Vázsonyi, aki szigorúan megvonta a kommunalizálás határait. A monopóliumot, a kartellt államosítással is lehet kommunizálni, de nem lehet mindent kommunalizálni, mert ezzel „felosztatjuk a polgári társadalmat, hogy kollektív alapon rendezzük be”.⁵⁹ Azért kell segíteni a független egzisztenciákat, hogy ne váljanak proletárrá – szögezte le. A tisztességes közvetítő kereskedelemre nagy szükség van és a fogyasztási szövetkezet is lényegében közvetítő kereskedelem. Dr. Baránszky Gyula örömét fejezte ki afölött, hogy Vázsonyi lemondott a kollektivizmus védelméről, bár amennyiben védi a kis és független egzisztenciákat, védenie kellene azokat is, akiket a Romániából, Oroszországból és Galíciából „illegitim haszonhajtás” céljából bevándoroltak konkurenciája fenyeget. Az alig kódolt zsidózásra Vázsonyi nyomban válaszolt is.⁶⁰ A vita ezután egyre jobban elmérgesedett kettejük közt.

A képviselőházban a tavasszal elkezdődött vita folyt tovább a szabadkőművesek, a városháza és a zsidóság szerepéről. Bár Hock János már megvédte a zsidóságot (Polónyi vádjaival szemben), Vázsonyi Vilmos még nem tette hozzá a

57 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1911. évi november 22-én (szerdán), esetleg folytatólag a következő napokon délután 4 órakor tartandó rendes közgyűlésének tárgysorozata. Fővárosi Közlöny 1911. nov. 17. 3324–3329.

58 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1911. évi november 22-én (szerdán) délután 4 órakor tartott rendes közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1911. nov. 24. 3423–3441.

59 I. m. 3435.

60 I. m. 3440–3441.

magát.⁶¹ Ezúttal már nem is Polónyi, hanem a november 27-én felszólaló néppárti Szmrecsányi György állításaira reagálva kijelentette, a virilizmus nem őt és nem a nagy pesti kerületeket segíti elsősorban; ezért is pártolják a fővárosi törvény revízióját. Az ország többi törvényhatóságában, érvelt, minden országgyűlési választó törvényhatósági választó is egyben, a főváros esetében azonban ez nem így van, a parlamenti választóknak ugyanis kétéves igazolt fővárosban való helyben lakást köt ki a törvény, ha fővárosi választókká kívánnak válni, ami azt követeli a választóktól, hogy feleslegesen személyesen jelentkezzenek a jogukat gyakorlandó.⁶² Amíg nem kerül sor a törvény revíziójára, három dologra lenne szerinte szükség: általános választójogra, a virilizmus eltörlésére és az összeférhetetlenség rendezésére. Büszke rá, folytatta Vázsonyi, hogy a főváros évente 20 milliót ad a magyar kultúra fejlesztésére és egyetlen bizottsági tag sem ül üzemek vezető állásaiban. Azért árusítanak birkahúst és vadhúst a főváros által felállított bódékban, mert e területen erőtlenebb a magánvállalkozás, s ezúton „meg lehet védeni a főváros parasztját, a kispolgárt”. A zsidóságot ért vádakra válaszolva öntudatosan deklarálta: „Minő joron íté meg engem felekezetem szerint és nem elvem és meggyőződése szerint? Miért kérdjem én azt a zsidó vallású polgárságot vallása felől, amely itt törzsökös polgársága már Budapestnek”.⁶³

1911. december 2-án kezdte meg a működését a községi élelmiszerárusítási üzem, amely juhhússal, kolbászárukkal és vadhússal kereskedett.⁶⁴ 1912. január végén azonban megszűnt a nyúlfogyasztás, a juhhús beszerzési lehetősége pedig megcsappant; mindez arra készítette az illetékeseket, hogy más források után nézzenek.⁶⁵ Az üzem tevékenységét ezért más termékekre, elsősorban olyanokra is kiterjesztették, melyek ára, minősége és forgalomba hozatala ellen sok panasz hangzott el korábban, amelyek azonban elengedhetetlenek voltak a közéletmezés szempontjából (tojás, sajt, vajfélék, baromfi, édesvízi hal).

Az a többfrontos harc, amit Vázsonyi folytatott, abból a városi polgári pozícióból következett, amelyet következetesen képviselt; ehhez járult még büszkén vállalt zsidósága is. Zsidóként az antiszemita Néppárttal, demokratáként Jásziékkal, kispolgárként a szociáldemokratákkal és az agráriusokkal került folyton konfliktusba: ráadásul a viszályok feloldhatatlanok is voltak. A főváros és néhány vidéki város kispolgársága szolgált Vázsonyi társadalmi háttéréül, akik előtt ő jelenítette meg a demokrata pártot. Ez a réteg nem volt azonban olyan népes, hogy osztálybázisát képezhette volna egy demokratikus tömegpolitikának. Ugyanakkor a megoldatlan szociális és nemzetiségi problémák nemegy-

61 Hock János és Vázsonyi Vilmos 1911. nov. 28-án szóltak fel a parlamentben, visszautasítva Polónyi Géza zsidóellenes érveit. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XII. Bp. 1911. (Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. XII.) 468–495.

62 Vázsonyi és Hock a fővárosért. A Polgár 1911. nov. 29. 1–3.

63 I. m. 3.

64 Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1912-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei. H. és é. n. 384–386.

65 Az 1912. jan. 11-i közgyűlésen Folkusházy válaszolt Bittner János kritikájára. I. h.

szer radikális megoldások felé taszították az ország meghatározó politikai erőit. Ezért is próbálta Vázsonyi a választójog kiszélesítésével gyarapítani a demokratikus polgárság szóba jövő táborát, mellyel nem egyedül csak a saját politikai bázisát kívánta növelni, hanem a magyar polgári társadalom megerősítésére is törekedett általa.

Minden lehetőséget megragadott Vázsonyi, hogy kifejtse választójogi álláspontját. 1912 januárjában a kereskedelmi alkalmazottak kongresszusán beszélt például a záróra kérdéséről, a nyugdíjügyről, a jogviszony szabályozásának kérdéséről.⁶⁶ Tovább erősödött makacs szembenállása a radikálisokkal, amikor a Reform Klubban a Jászi-féle szárny megizmosodott; több radikális szabadkőműves tartott előadást a klub által szervezett választójogi vitán. A Reform Klub elnöke, a szintén szabadkőműves Dr. Bókay Árpád azonban inkább a konzervatív szabadkőművesek közé tartozott.

A szociáldemokraták, a Justh-párt és a Választójogi Liga február 11-én nagygyűlést tartott az Építőmunkások Otthonának Aréna úti nagytermében, ahol Gyórfy Gyula országgyűlési képviselő (Függetlenségi és 48-as Párt), a szociáldemokrata Bokányi Dezső, dr. Baracs Marcell, a *Választójog Országos Szövetsége* képviselőjében, valamint dr. Szalay Mihály (Függetlenségi Párt), gr. Batthyány Tivadar, Glücklich Vilma és Kunfi Zsigmond szólaltak fel.⁶⁷ A szociáldemokraták radikálisan követelték a választójogot, március idusán tüntetést is szerveztek ez ügyben.⁶⁸ A Rákóczi úti parthelyiség előtt Justh Gyula beszélt, a demonstráció a tüntetők és a rendőrök közötti összecsapássá fajult később, míg végül a Népszínház utcában fel nem oszlatták a tömeget.

Az ellenzék hatásos választójogi demonstrációi nem értek még ekkor véget: március 24-ére újabb nagy demonstrációt hirdettek. A főváros kerületközi értekezlete március 22-én megállapodott abban, hogy 27-én Vázsonyi indítványt terjeszt majd be az általános, egyenlő és titkos választójogról.⁶⁹ A *Népszava* úgy tájékoztatta olvasóit, hogy Vázsonyi március 23-án összehívta a demokratákat, ahol határozati javaslatot hoztak, melyet a szerdai fővárosi közgyűlésen kívánnak majd beterveztetni. A lényeg, hogy a kormány párhuzamosan tárgyalja azt a véderőjavaslattal.⁷⁰

A véderőjavaslat kérdése megosztotta a társadalmat; az 1911-ben beterveztett új törvény csökkentette volna a szolgálati időt, egyúttal azonban felemelte volna a közös hadsereg újonclétszámát – ez Magyarország vonatkozásában 68

66 Demokrata és püspök. A Polgár 1912. jan. 9. 1–2. Vázsonyi ebben az időben mondott le egyébként a fővárosi közigazgatási bizottságában viselt tisztségéről. Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Bizottsága 1912-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei i. m. 8. (1912. jan. 17-i közgyűlés.)

67 Az általános választójog mellett. Világ 1912. febr. 13. 4–5.

68 Garbai Sándor az Alföldi kávéházban (Murányi/Garay utca sarok), Rády Sándor a Szondi utca 56. sz. alatt, Buchinger Manó a Vörösmarty kávéházban (Dob utca és Vörösmarty utca sarok), Klárik Ferenc és Gálos József pedig a Kazinczy utcai Leininger-vendéglőben beszéltek. Ezeket kívül három helyen volt még gyűlés. Tüntetés a választójogért. Világ 1912. márc. 15. 4.

69 Budapest a választójog mellett. A Polgár 1912. márc. 26. 3.

70 Vázsonyi és a választójog. A Polgár 1912. márc. 24. 6.

ezer embert érintett. A honvédség újonclétszámát, valamint a hadikiadásokat is megemelték volna, amire az ellenzék obstrukciós politikát hirdetett. Az obstrukciós politikát bírálva Vázsonyiék kompromisszumra kívánták rábírní a kormányt, feltételezve, hogy a véderőjavaslat és a választójogi reform együttes tárgyalása mind a kormányt, mind pedig az ellenzéki oldalt kölcsönösen biztosítja egymás szándékairól és hogy a véderőjavaslat elfogadása árán megszülethet végül a választójogi reform is. Nem így történt azonban.

A következő nagy demonstráció során Vázsonyi Vilmos testi épsége is veszélybe került, amikor a március 24-én összegyűlt tüntetők Vázsonyi lakása elé vonultak és betörték az ablakokat. A demonstráción, ahol Jászi Oszkár és a *Népszava* nyíltan agitált a demokrata politikus ellen, gyakran elhangzott az „Abcug Vázsonyi” jelszó. A *Népszava* a „grófok hitvány összeesküvéséről” beszélt március 22-i számában, 26-án pedig lezsídózta Vázsonyit („Andrássy házi zsidájának” nevezve őt) és egyúttal kikiáltotta a választójogi küzdelem fő ellenségének.⁷¹

Vázsonyi-ellenes szölamok még Justh Gyula szónoklata alatt is elhangzottak. Jászi Oszkár notóriusan szidalmazta őt beszédében: a „Tisza–Elek, Pál–Baross János koalíciónak egy kis demokrata színre is szüksége van. Ezt a szerepet *Vázsonyi Vilmos* (Percekig tartó zajos abcug-kiáltások.) és *demokrata társai* viszik. Ők a gróf urak leghívebb *házi demokratái*, (Zajos derűltség.) akik állandóan *hátha támadják és rágalmazzák* a választójogért küzdők táborát és holmi városi beavatkozásokkal szeretnék a hatalmas tömegmozgalmat lehetetlenné tenni. Csak természetes, hogy *a virilista városház a virilista parlament védelmére siet*. Úgy az egyik, mint a másik testület a legridegebb osztályuralom szervezete. A különbség csak az, hogy a képviselőházban inkább földuzsorások, a városházán inkább a házuzsorások ülnek. Mindkettő retteg az általános választójog szellemétől.”⁷²

A Vázsonyi védelmére kirendelt három rendőr szembeszállt a tömeggel, amely betörte a politikus lakásának az ablakait.

Március 26-án az *Egyesült Lipótvárosi Kör* Andrássy úti termében összehívták a törvényhatósági tagokat.⁷³ A másnapi törvényhatósági bizottsági ülésen Vázsonyi és társai benyújtották a kétéves katonai szolgálat, az országgyűlés újoncmegajánlási joga és az általános, egyenlő és titkos választójog ügyében tett indítványukat.⁷⁴ Az indítvány szerint a kétéves katonai szolgálati idő, valamint a katonai bűnvádi perrendtartás reformja a „magyar nép életérdeke” és tiltakozik is egyúttal a létszámemelés feltétlen elfogadásának a terve ellen. Az újoncmegajánlási jogot az alkotmány alapvető intézményének nevezi és visszautasítja a dokumentum, hogy beavatkozzanak a magyar országgyűlés jogkörébe. A har-

71 Új márciusi harc – a választójogért. Népgyűlés a Múzeum előtt. – Fölvonulás a parlamenthez. – Rendőrök őrzik az országházat és Vázsonyit. – Karddal és revolverrel a tüntetők ellen. *Népszava* 1912. márc. 26. 1–4.

72 I. m. 2.

73 Budapest a választójog mellett i. m. 3.

74 Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1912-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei i. m. 154–158. (1912. márc. 27-i közgyűlés.)

madik pont a legfontosabb. „A törvényhatósági közgyűlés továbbra is hű marad az általános, egyenlő és titkos választójogot követelő régebben hozott határozatahoz; helytelennek tartja, hogy ez az eszme taktikai célokra használtassék fel. Az általános választójog nem lehet engedmény, mert azt a magyar nemzet csak a maga szuverenitásából adhatja meg önmagának. A törvényhatósági közgyűlés éppen ezért arra kéri a kormányt és a képviselőházat, hogy az általános, egyenlő és titkos választójogot legsürgősebben valósítsák meg, esetleg a véderőjavaslatok és a választójogi javaslat párhuzamos tárgyalásával.”⁷⁵ A törvényhatósági közgyűlés mindezt felirat formájában közölte a képviselőházzal és a kormánnyal, majd úgy döntött, határozatát köriratban tudatja a törvényhatóságokkal.

A szabadkőműves társadalom egyik legfontosabb sajtóterméke, a *Világ* – korábbi álláspontjától eltérően – nyíltan szembefordult Vázsonyival.⁷⁶ A *Világ* így határozottan az obstrukció mellett foglalt állást, az újoncmegajánlási jog körüli kérdést pedig álkérdésnek minősítette, ami a figyelem elterelésére alkalmas csupán.

Vázsonyi a közgyűlésen válaszolt a vádak egy részére.⁷⁷ „Én azt mondom t. közgyűlés, hogy még azoknak is, akik konzervatív felfogásúak, akik, szerintem jog nélkül, féltik a magyarságnak a fölényét – ami nekem is predomináló szempont az általános választói jog megvalósításánál (Éljenzés.) –, még azoknak is azon kell lenniök, hogy a demokratikus választójogi reformot a Ház addig alkossa meg, amíg együtt van a majdnem egészében, hazafias magyar képviselőház, addig alkossa meg, amíg nem ellenünk, nem a magyarság ellen, nem az ország és nem a magyar alkotmány ellen csinálja meg. (Úgy van! Éljenzés. Taps.)” Kijelentette, el szeretné kerülni azt a kerületi beosztást, mely a magyar nemzet ellenfelei és ellenségei számára biztosítja a kedvezményeket: „ha a jelenlegi választói jogot veszem alapul, 20-szal, ha pedig az írás és olvasási képességet veszem alapul, 36-tal kevesebb képviselőjük van [...] megvalósítása elsőrendű konzervatív és magyar érdek [...] Az alkotmány és a demokrácia válhatatlanul egybeforrott, silány alkotmány az, amely gyűlöli a népet, de még silányabb az a nép, mely gyűlöli az alkotmányt. (Élénk éljenzés és taps.)”⁷⁸

Vázsonyi arra törekedett, hogy a választójogi reformot a magyar történelmi középosztállyal és a kormányzati erőkkel együtt vezesse be és ne ellenzéki taktika eredményeként, a forradalmi marxizmus stratégiája alapján (mely a baloldali ellenzékét áthatotta). A polgári radikálisok és a szociáldemokraták is, akik nem jogkiterjesztésben, hanem az uralkodó osztályok jogainak a csökkentésében gondolkodtak, jól tudták ezt, ha nem is mondták ki nyíltan. Ebben a szcenárióban a munkásosztálynak, mint forradalmi osztálynak fontos szerep jutott volna, a Vázsonyi-féle elképzelés szerint ellenben a polgári rétegek bázi-

⁷⁵ I. m. 158.

⁷⁶ Vázsonyi. *Világ* 1912. márc. 27. 1.

⁷⁷ Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1912. évi március 27-én (szerdán) délután 4 órakor tartott rendes közgyűlése. Fővárosi Közlöny 1912. márc. 29. 1178–1187.

⁷⁸ I. m. 1181–1182.

sát kell inkább kiterjeszteni, mivel a cél nem az, hogy a polgárok lesüllyedjenek és elproletarizálódjanak.

A Demokrácia páholyban kitört a botrány, nem lehetett tovább elkendőzni a bajokat.⁷⁹ Az volt a téma, hogy a Reform Klubban felolvasták Jászi Oszkár Vázsonyit élesen támadó cikkét, amely a *Világban* jelent meg. Az ilyen és hasonló támadások és konfliktusok felvetették a szabadkőműves mozgalom azon belső problémáját, hogy a „testvérek” nem mutattak egymás iránt szolidaritást. További gond volt, hogy nem voltak megelégedve a szabadkőműves nyilvánosság két fontos orgánumával, a Reform Klubbal és a *Világ* című lappal. Amikor az utóbbi a Justh-párt mellé állt az obstrukciót támogatva, sokan a nemtetszésüket fejezték ki emiatt, és ki is léptek a szervezetből. Sokan aggódtak amiatt is, mert más lapok támadják a szabadkőművességet. Vázsonyi Vilmos emelkedett ekkor szólásra; kifejtette, hogy a Reform Klub határozati javaslatát – a nyilvánosság kizárásával – a vezetők kibővítették, ami így „rágalom a községi demokrata párt és a városháza ellen”. Amikor – folytatta – 1906-ban az a veszély fenyegetett, hogy „a demokrácia mostani hőroza új klerikális uralmat létesít”, a demokratáknak ezt sikerült megakadályozni és menedéket biztosítani a „magyar szabadelvűségnek”. Majd részletesen kifejtette, hogy kik az új választójog bajnokai a Reform Klubban: „Azt a Budapestet és azt a községi többséget, amely elől járt a demokratikus alkotásokban megrágalmazni olyan emberek társaságában, akik egész életüket a szabadelvűség ellen való harcban töltötték el, olyan emberek társaságában, akik kiléptek a szabadelvű pártból, mert az egyházpolitikai javaslatok nem tetszettek nekik, olyan emberek társaságában, akik, mikor a szerb határok megnyitása kérdésében a képviselőházban felszólalt, a galíciai zsidót vágták a fejéhez, olyan emberek társaságában, akik ellen Budapesten életre-halálra viaskodni kellett és akik itt a klerikalizmust képviselték, ilyen emberek társaságában a demokrácia régi híveit megrágalmazták és azt mondták, hogy ezek áldemokraták, hanem ott gyülekeztek össze az általános választójog és a demokrácia igaz hívei. Szomorú volna, ha csak ők kívánnák az általános választójogot – de kissé többen vagyunk, akik kívánjuk.”⁸⁰

Az volt a legfőbb érve, hogy olyan emberek társaságában rágalmaztak a „kipróbált, szabadelvű férfiakat”, akik, amikor hatalmon voltak, megvalósíthatták volna az általános választójogot. Nem ellenzi ő a plurális választójogot, tette hozzá. A *Polgár* című lapban publikált cikkeire hivatkozott ennek kapcsán és kifejtette, amikor jött a jelenlegi kormány, kétórás beszédet mondott a T. Házban a választójog érdekében annak érdekében, hogy küldjenek ki bizottságot, amely elkészíti a törvényjavaslatot, és „a demokráciának ezek a nagy hőrozsai hazaáru-lónak nevezték, mert a bank előtt akarta a választójogot”.

Vázsonyi támadta beszédében a Reform Klubot és a *Világot*, melyeket a szabadkőművesség „katasztrófájának” nevezett. Gyűlölködő politikai szervezeteknek tekintette ezeket és követelte, hogy mondja ki a szabadkőművesség,

79 MOL P 1106 Demokrácia páholy 819. sz. Munkatábla 1912. ápr. 1.

80 Uo.

nincs köze ezekhez a profán szervezetekhez. Salusinszky Imre a nagygyűlés elé szerette volna vinni a kérdést, Tihanyi Mór ellenben nem, mert kizártnak tartotta, hogy a Reform Klub és a *Világ* elleni határozatok keresztülmennének; el kell inkább oszlatni az ellentéteket. Vázsonyi azt mondta erre, javasolni fogja a képviselőházban a szabadkőművesség feloszlatását, ami egyértelmű jelzés volt azt illetően, hogy Vázsonyi szakított a szabadkőműves radikálisokkal.

Tihanyi Mór ezután kijelentette, nem hiszi, hogy Vázsonyi tenne ilyen javaslatot, ereje sem lenne hozzá. Justh (az első megszólaló) megvédte Vázsonyit, majd azt javasolta, határozzák el, hogy sem pénzt, sem másmilyen támogatást nem adnak ennek a két szervezetnek. Csergő Hugó is károsnak tartotta a *Világ* működését, és kifejezte a véleményét, hogy nagygyűlés elé kell vinni az ügyet. Kelemen István Vázsonyit támogatta és kijelentette, „a szociológus testvérek páholyunkba fel ne véssenek”, mert ártottak a mozgalomnak. Justh kizártnak tartotta, hogy ki lehessen lépni a mozgalomból, ezért arra kérte Csergőt, vonja vissza a javaslatát. Márkus Miksa is Vázsonyi mellé állt; szerinte ugyanis nem személyes dolog ez Vázsonyi részéről és a Reform Klub, valamint a *Világ* vitte bele a választójogi küzdelembe a gyűlölködést, egyúttal támogatta a deklaráció szándékát, ami találkozott Jakobi Andor tetszésével is.

A támogatók többségét megtapasztalva Vázsonyi határozati javaslatot fogalmazott, mely szerint: „Mondja ki a páholy, hogy sem a Világot, sem a Reform Klubot nem tekinti a szkség szervezetének és egyik orgánummal sem tart fenn semmiféle összeköttetést. Mint páholy egyiket sem hajlandó semmiféle támogatásban részesíteni.

Ezt a határozatot, okait és a körülményeket, amelyek a határozat meghozatalára indították a páholyt, közöljük a tv. páholyokkal és hasonló értelemben írunk fel a nagypáholyhoz.”⁸¹

Zoványi Jenő arra kérte a kilépés mellett határozókat, hogy fontolják meg szándékukat, Szilágyi Károly pedig Vázsonyi ellenfeleit vádolta meg azzal, hogy a klerikális „fekete sereg” segédcsoportává szegődnek a községi demokratákat támadva, hiszen a polgárságot „klerikális-nemzeti zászlók” alatt kívánják vezetni. Gelléri Mór úgy vélte, feliratban kellene a nagypáholyhoz fordulni, hogy hozzon olyan határozatot, mely szerint a magyar szabadkőművességnek nem szabad pártpolitikai szolgálatba állnia; egyúttal „felhívást kell intézni a képviselőházhoz – a módját meg fogjuk találni –, hogy ne engedje meg, hogy az általános, titkos, községenkénti választójogot, amely ideális kívánság, amelynek megvalósítását kívánják, minél előbb az egész képviselőház tegye a magáévá és ne engedje meg, hogy egy politikai párt azt kompromittálja.”⁸² Justh „testvér” az elhangzottakat összegezve úgy fogalmazott, hogy a Demokrácia páholy nem tekinti a szabadkőművesség orgánumának a Reform Klubot és a *Világot* és ezért megtagadja tőlük a támogatást. Tihanyi Mór és Murai Vilmos kivételével a jelen lévő „testvérek” mind megszavazták ezt a javaslatot.

81 Uo.

82 Uo.

Vázsonyi átmeneti győzelmet aratott ugyan, a törést nem lehetett azonban meg nem történné tenni.

A Reform Klub válsága nem egyedül csak a szabadkőműves páholyokban zajló éles vitákból tűnt ki, de a „profán” sajtóban is megmutatkozott. *A Polgár Válságban a Reform Klub* címmel tett közzé írást, melyben beszámolt róla, hogy többen is bejelentették a kilépésüket a klubból, amely „szerintük, ahelyett, hogy előmozdítaná, csak kompromittálja a választójogért folyó harcot”.⁸³ Vázsonyi közönséges „papírmásénak” nevezte a klubot, amelynek alapítói a „legszélsőségesebb radikalizmus jelszavaival minduntalan kegyelmes urak frakkjába kapaszkodnak”. Először Andrássyba „kapaszkodtak”, majd amikor Andrássy otthagytta „társaságukat” (a *Társadalomtudományi Társaság*ot), Kristóffyhoz „folyamodtak”, majd jött Bánffy, később – annak halála után – Dárday Sándor. Vázsonyi április elsején a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Gyűlésén kijelentette, azért nem vett részt a „múlt héten” lezajlott szocialista és Justh-párti gyűlésen, mert „nem hajlandó semmiféle párt taktikai játékának eszközéül odaadni magát”.⁸⁴ *A Polgár* még arról is tájékoztatta olvasóit, hogy a Saskör Igazgatósága és Választmánya (Hahóthy Sándor elnöklete alatt) április elsején egyhangúlag hozzájárult Vázsonyi Vilmosnak a „magyar alkotmány védelmére és a demokratikus általános egyenlő és titkos választói jog törvénybe iktatására vonatkozó ismeretes indítványához, amelyet a főváros törvényhatósági közgyűlése tudvalevőleg egyhangúan elfogadott”.⁸⁵

Továbbgyűrűzött a botrány a Demokrácia páholyban; az április 15-i ülésen Hajdú Miklós kifejtette, alkotmányellenesnek (a szabadkőműves „alkotmányról” van szó) tartja a határozatot, nem emel azonban óvást ellene. Feleki főmester bejelentette, lemond tisztjéről, végül azonban maradásra bírták.⁸⁶ Az április 22-i ülésen pedig bejelentette, hogy Vázsonyi levelet írt hozzá, melyben közölte, békét akart, de „félreértették”, ezért levonja tehát a konzekvenciát és „fedezést kér”, azaz kéri, hogy bocsássák el a páholy és a szabadkőművesség kötelékéből. A fedezési kérelem heves vitát váltott ki: Fábián „testvér” szerint éppen Vázsonyi váltotta ki a gyűlölködést. Ráadásul már a felvételekor „sokan azon a nézeten voltak, hogy Vázsonyi tv. működése az itteni szeretetnek nem felel meg”.⁸⁷ Javasolta tehát, hogy adják meg a fedezést Vázsonyinak. Soltész „testvér”, ellenkezőleg, a fedezés megnehezítését indítványozta, és emellett érvelt, hogy ne tekintsék Vázsonyi levelét szabályos fedezési kérelemnek; igyekezzenek őt elhatárolása megmásítására bírni, ha pedig ez nem megy, akkor kérjen Vázsonyi szabályszerű

83 Pl. dr. Leitner Adolf, dr. Feleki Béla, dr. Rózsavölgyi Manó, dr. Pető Sándor, dr. Fülöp Károly, dr. Wilhelm Adolf, dr. Rózsa Félix, Róna Márk, dr. Ziegler Ármin, Bíró Henrik, Ledermann Mór, dr. Glückstahl Samu, Haypál Jenő fővárosi bizottsági tagok, továbbá dr. Jacobi Andor ügyvéd, dr. Soós Béla ügyvéd, Róna Sándor és sokan mások. *Válságban a Reform Klub. A Polgár* 1912. ápr. 2. 4.

84 I. h.

85 I. h.

86 MOL P 1106 Demokrácia páholy 822. sz. Munkatábla 1912. ápr. 15.

87 MOL P 1106 Demokrácia páholy 824. sz. Munkatábla 1912. ápr. 22.

fedezést. Bródi Ernő kifejtette, ő éppen Vázsonyi nógatására tért vissza a páholyba, és egyetért az előtte szólóval. Hajdú Miklós is azon a véleményen volt, hogy ne tekintsék szabályszerű fedezési kérelemnek Vázsonyi levelét. Miután Feleki Béla főmester kifejtette, hogy Vázsonyi távozása nagy veszteség lenne, szavazásra bocsátotta saját indítványát, melyet – három szavazat ellenében – elfogadtak. E szerint kiküldik Feleki Béla, Gelléri, Hajdú Miklós és Soltész „testvéreket”, hogy rábeszéljék Vázsonyit fedezési szándékának a megmásítására. Ez azonban hiábavaló törekvésnek bizonyult.

A páholy munkán szóba került, hogy aznap főmesteri értekezlet volt, amely a különbségek elsimítását célozta; ott azt az egyhangú határozat hozták, hogy „az összes □ [a szabadkőműves-páholy jele] főmestereinek értekezlete egyhangúlag megállapítja, hogy az □ tudatában vannak annak, hogy az I. at. ünk. 2. §-ának szelleme kizár minden politikai és vallási kérdést, sem politikai pártállást sohasem foglaltak el, sem nem engedték meg, hogy akár a kormányok, akár a politikai pártok a szkség filozófia, filantróp, vagy progresszív munkálkodására befolyást gyakorolhassanak és hogy a □ a VIII. at. 14. §-ában biztosított jogaik alapján csak oly profán célokat támogatnak erkölcsi és anyagi erejükkel, melyek a magyar szkség megállapított céljaival és az általános szk. elvekkel és eszményekkel ellentétben nem állanak”.⁸⁸

A főmesteri értekezlet elítélte ugyan a pártpolitikát és a profán célok követését, a Reform Klub és a *Világ* azonban nem került szóba határozatában, ami Vázsonyi számára legfőbb félsikert hozott. Ennek a tudatában határozhatta el, hogy pontot tesz (immár) második szabadkőműves korszakának a végére is. Volt még némi utózóngéje az eseménynek: az április 29-i munkán, amikor felolvasták az elsejei „építészeti rajzot”, Bedő és Mezei „testvér” javasolta, töröljék Vázsonyinak a szabadkőműves mozgalom feloszlására vonatkozó kijelentését, mert – mint Mezei mondta – az „szégyent” hoz a Demokrácia páholyra. Feleki Béla főmester végül úgy határozott, hogy maradjon a bejegyzés.⁸⁹

Ezzel lezárult egy korszak a páholy és természetesen Vázsonyi életében egyaránt. A demokrata politikus továbbhaladt azon az úton, amelyet nem akart követni a szabadkőművesek többsége; ezért is hagyta el Vázsonyi azt a páholyt, amelynek kapcsolati hálója és szelleme nélkül is tudott már politizálni. A véd-erőjavaslatot 1912 júniusában Tisza erőszakkal megszavaztatta, a választójogi törvény pedig még évekig várattott magára.

88 MOL P 1083 Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy 2358/1912. sz.

89 MOL P 1106 Demokrácia páholy 826. sz. Munkatábla 1912. ápr. 29.

ATTILA NOVÁK
TWO WORLDS – TWO VIEWS?
VILMOS VÁZSONYI AND THE BOURGEOIS RADICALS
(1910–1912)

The paper treats with the conflicts between Vilmos Vázsonyi, an outstanding politician of his time, and the bourgeois radicals from 1910 to 1912. The abundantly attested essay analyses the conflict on different levels appearing in the Democracy Freemasonic Lodge, in the media, in the town hall and in the Parliament.

In 1910 Vilmos Vázsonyi became a member of the Democracy Freemasonic Lodge which, including the majority of the freemason society, developed into a platform of discussing “external” political and social phenomena as well as the radicalization of the Hungarian intelligentsia. Vázsonyi adopted a consistently firm policy against the opposition and resisted their politics of obstruction. An important aspect of his reform-based political agenda included the persuasion of the ruling elite and their integration into the process. During the polemics, which occurred also in the media, a sharp dispute rose in the columns of the social democrat *Népszava* (People’s Voice), and in the columns of Vázsonyi’s organ, i.e. *A Polgár* (The Citizen). The dispute which took place in the town hall ran on municipal meat wholesale, in which Vázsonyi aided wide-ranging sale but opposed absolute communization, thus his protesting awakened the antipathy of the social democrats.

The contention broke out in the Democracy Freemasonic Lodge when Oszkár Jászi’s article, in which he criticized Vázsonyi, was read out in the Reform Club. Besides Vázsonyi regarded this event as a personal attack, he believed that disclosing the conflicts to the public would be injurious to freemasonry and the reforms as well. In the course of the vehement controversy occurring in the masonic lodge, which resulted in the victory of Vázsonyi’s proposition to disapprove of external information flow, Vázsonyi decided to secede from the Democracy Freemasonic Lodge due to the sharp dispute between the politician and the others.

Vázsonyi made a stand against several groups, due to his steadily represented citizen mentality which was strengthened by his courageously assumed Jewish identity. As a Jew he opposed the anti-Semitic Néppárt (People’s Party), as a democrat he competed against Jászi’s circle, and as a petty bourgeois he conflicted constantly with the social democrats and the agrarians. Moreover, the conflicts became irresolvable. The lower middle-class of the capital and a few country towns provided the social background for Vázsonyi, and he embodied for them the democratic party. Nevertheless, the referred social stratum was not influential enough to form a social base for democratic mass-politics. At the same time, the unsolved social and economic problems instigated the political elite to take radical steps. Therefore Vázsonyi intended to expand the circle of eligible voters in order to increase the democratic middle-class. Notwithstanding, he did not expect to strengthen his own political base through his efforts, but he wished to advance the birth of Hungarian civil society, as well.

Csavargók, hajléktalanok, koldusok

A társadalmi gondoskodás rejtett gyakorlata
Budapesten az 1960-as években

„Az eddigi gyakorlattól mereven elzárkóztunk és továbbra sem fogunk belemenni. Eddig ugyanis az volt a gyakorlat, hogy ha egy csavargót valahol elfogtak éjjel, akkor bevitték egy szociális otthonba és kényszerítették az otthon valamelyik dolgozóját, ápolóját, inspekciosát, hogy vegye be éjszakára. Ez nem mehet, és a Főkapitányság részéről meg is értették, hiszen az illető csavargó esetleg férges is”.¹ A vidéki otthonokat azért is részesítették előnyben a kolduskérdés megoldásakor, mert ott jobban őrizték a fogva tartott beutaltakat: „Ha ugyanis valaki megszökött a szociális otthonból és bírói eljárással köteleznek bennünket, hogy elhelyezzük az illetőt, akkor el tudjuk helyezni olyan vidéki otthonba, ahonnan nem tud megszökni. Ez egyébként tíz éve probléma, és a helyzet sokat javult. Régebben minden sarkon volt egy-egy koldus.”² Ezek a mondatok 1960-ban a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésén hangzottak el az öregkori betegellátásról készült jelentés vitáján. Korántsem volt meglepő, hogy a koldusok és hajléktalanok ügye elsősorban rendészeti kérdés volt, mint a korábbi korszakokban. A fentiek alapján azonban úgy is tűnhet, hogy a budapesti szegénység felügyeletének rendészeti kezelésében az 1960-as években változás történt.

A városi szegénység leglátványosabb szimbólumai, a koldusok és hajléktalanok többnyire akkor kerültek a városi és állami intézmények figyelmének középpontjába, amikor a kérdés megoldására tett kísérleteket politikai célokra lehetett felhasználni. A szocialista korszakban hivatalosan nem létező szegénység csak rendészeti vagy egészségügyi problémaként kerülhetett a nyilvánosság elé. 1960-tól Budapest hivatalosan is idegenforgalmi célponttá vált az állami szállodaépítkezések és a *Fővárosi Idegenforgalmi Hivatal* munkájának átszervezésével, amivel a rendszer saját legitimitását is növelte.³ Emellett a „szocialista moderni-

1 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXIII-102a. Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyve (= VB jkv.). Jelentés az öregkori betegellátásról, különös tekintettel a szociálpolitikai vonatkozásokra. Vita a jelentésről. 1960. nov. 2. 113. (Ezúton is köszönetet mondok az OTKA [T 49 595] és a Politikatörténeti Intézet támogatásáért, amit a tanulmány megírása során nyújtottak.)

2 Uo. 120.

3 A szállodaépítkezésekről és az idegenforgalom átszervezéséről 1959–1960-ban döntöttek. BFL XXIII-102a. VB jkv. 1959. okt. 28-i és 1960. ápr. 6-i ülései. BFL XXIII-101a. Fővárosi Tanács ülése. 1961. szept. 29. A modern tömegturizmus budapesti kezdetei is ehhez az időszakhoz köthetők.

záció” egyik jelképének szánt szocialista Budapest belvárosának fényét korántsem emelték a metróépítkezésből ott maradt ideiglenes szállások vagy a kéregető koldusok a modernizáció jelképeként épülő Erzsébet híd árnyékában.⁴

A nagyvárosi szegénység már a 19. század második felétől fontos témája volt a társadalmi reformereknek, a nagyvárosról szóló irodalmi és képi ábrázolásoknak.⁵ A Kádár-korszak hatvanas évekbeli története nem ritkán a társadalmi biztonság, modernizáció és jólét megteremtésére tett kísérletként jelent meg a történeti és szociológiai irodalomban.⁶ Emiatt a városi szegénység kezelésének bújtatott társadalmi gyakorlatáról szóló viták csak elvétve és szigorúan ellenőrzött formában jelenhettek meg a nyilvános diskurzusban. A szegénység legszűkebb meghatározásai az egyes egyének, illetve családok jövedelmére vagy vagyoniára koncentrálnak és általában a létminimum szintjének és az „életszínvonalnak” a meghatározásával bajlódnak, és gyakran arra a kérdésre keresik a választ, hogy „a népesség hány százaléka volt szegény” egy adott időszakban. Ugyanennek a meghatározásnak a továbbfejlesztett változata a jövedelem mellett a fogyasztást is figyelembe veszi a „szegénységküszöb” meghatározásánál.⁷ Ennél szélesebb meghatározás azt tekinti szegénynek, aki bizonyos életesélyektől, gazdasági, szociális vagy kulturális javaktól meg van fosztva. A megfosztottságra (depriváció) épülő szegénység-definíciók alapján folytatott kutatások többek közt olyan kérdéseket helyeznek a középpontba, melyek a fizikai komfort, egészség, biztonság és biztonságérzet, „jóléti javak” és „státuszjavak” hiányával, az azoktól való megfosztottság hatásaival foglalkoznak.⁸ A magyarországi szegénységkutatások körülbelül ugyanebben a körben mozogtak, talán annyiban megújítva a fenti definíciókat, hogy Ferge Zsuzsa a foglalkozási státuszt, Szelényi Iván a redisztribúció társadalmi egyenlőtlenségeket növelő hatását, míg Kemény István az életformát helyezte a témában folytatott kutatásai középpontjába.⁹

Ezen döntések nyomán nyílt meg pl. 1961-ben a felújított Citadella. BFL XXIII-102a. VB jkv. 1961. ápr. 19.

4 Az Erzsébet híd újjáépítéséről 1959-ben született döntés, a hidat 1961–1964 között építették újjá. BFL XXIII-102a. VB jkv. 1959. aug. 19.; 1964. júl. 22.

5 Ganz Unten. Die Entdeckung des Elends. Wien, Berlin, London, Paris, New York. Hg. Werner Michael Schwarz–Margarethe Szeless–Lisa Wögenstein. Wien, 2007.

6 Ennek kritikája: *Valuch Tibor*: A „gulyáskommunizmus” mítosza és valósága. A kádári konszolidáció hétköznapijai. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2002. 361–390.

7 Ennek a definíciónak a történetéről összefoglalást ad: *Gary S. Fields*: Poverty, inequality, and development. Cambridge, 1980. 125–180.

8 A fenti meghatározások részletesebb összefoglalása: *Anthony Forder*: Explanations of poverty. In: *Theories of Welfare*. Ed. Anthony Forder–Terry Caslin–Geoffrey Ponton–Sandra Walkate. London–Boston–Melbourne, 1984. 203–226.; *Robert Holman*: Poverty: explanations of social deprivation. Oxford, 1978.

9 *Ferge Zsuzsa*: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Bp. [1986] 1998.; *Szelényi Iván*: Új osztály, állam, politika. Bp. 1990.; *Kemény István*: Szociológiai írások. Szeged, 1992. A szociográfiai megközelítésre a hivatalos elvárásoknak is nagymértékben megfelelni szándékozó példa: *Szamos Rudolf*: Barakkváros. Bp. 1960.

A városi szegényekkel foglalkozó társadalmi gyakorlatot azonban nem csupán az állam, hanem több évszázados társadalmi hagyományok is meghatározzák.¹⁰ A tanulmány célja, hogy érthetőbbé tegye ezen társadalmi hagyományok továbbélését és átalakulását az 1960-as évek Budapestjén, és azt, miként reagáltak a szegénységgyel foglalkozni kénytelen társadalmi intézmények a szocialista állam elvárásaira. Ezt a városi szegénység időnként legnagyobb nyilvánosságot kapó formájának: a hajléktalanokkal, koldusokkal, csavargókkal foglalkozó társadalmi gyakorlat vizsgálatával teszem. Nem csupán a társadalmi intézmények (mint a sajtó, rendőrség, tanácsai hivatalok, menedékhelyek) és az állami elvárások, hanem maguk az érintett személyek (a koldusok) is fontos ágensei lehetnek a velük kapcsolatos társadalmi gyakorlat átalakulásának. Emiatt arra a kérdésre is keresem a választ, hogy miként hatott a városi népesség legszegényebb csoportjainak viselkedési mintáira a szocialista állam és intézményeinek összjátéka miatt átalakuló társadalmi gyakorlat. Hogyan változott a korszakban a városi politikán belül a szegénység rendészeti kezelése, milyen hivatalos elvárásoknak feleltek meg a szociálpolitikával foglalkozó hivatalnokok, miként lehetett a bújta-tott szociálpolitikával is egyes társadalmi csoportok felügyeletét megteremteni, és hol húzódtak ennek a felügyeletnek a határai?

Munkásszállók és a hajléktalankérdés

A budapesti szociálpolitika egy sajátos vetületét képezte a munkásszállók fenn-tartása. A korszakban hajléktalanokról csak az 1956-os lakásrongálódások kap-csán volt ildomos beszélni. Emiatt hajléktalankérdés nem létezhetett, csak a munkásszállók kérdése. Lakóik közé tartoztak nemcsak a hetente-havonta ingá-zó munkások, akik később vagy meg tudtak kapaszkodni a fővárosban, vagy visszatértek szülőhelyükre, hanem az időszakai munkákból élő hajléktalanok is. A „hajléktalan” kifejezést abban az értelemben használom, ahogyan azt a szocioló-gia teszi az 1980-as évek óta: vagyis ide sorolhatók azok, akik tartósan nem ren-delkeznek állandó lakhellyel. Mint az a téma kutatásának felvirágzása óta már kiderült, felettébb nagy különbségek vannak a hajléktalanok között is. Ez nem csupán demográfiai vagy munkaerőpiacon elfoglalt helyzetükből fakad (tudomá-nyos közhely, hogy a hajléktalanok – a sztereotípiákkal ellentétben – többnyire alkalmi munkákból, segélyből vagy nyugdíjból élnek), hanem megbélyegzettsé-gük fokából is.¹¹

1959-ben a budapesti munkásszállások zöme – a munkásszállókról élő, a későbbi helyzetből eredő sztereotípiákkal ellentétben – nem különálló épüle-tekben, hanem bérházakban, volt lakásokban és üzlethelyiségekben működött.

10 Ennek történetéről magyarul: *Robert Castel: A szociális kérdés alakváltozásai. A bér munka krónikája.* Bp. 1998.; *Gyáni Gábor: Könyörtelenség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája.* Történelmi Szemle 41(1999) 57–84.

11 *Anne B. Shlay-Peter H. Rossi: Social Science Research and Contemporary Studies of Homelessness.* Annual Review of Sociology 18(1992) 129–160.

Ezek között a legrosszabbnak számítottak az ideiglenes felvonulási épületekben létesült munkásszállók. A munkásszállókra – bár fővárosi szervek is felügyelték működésüket – a fenntartó vállalatok munkaügyi osztályai utalták be vállalatuk dolgozóit, többnyire fiatal vidéki munkásokat, akik ingyen vagy minimális térítésért (körülbelül heti 10 forintért) lakhattak ott. A munkásszállókról a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Állandó Bizottsága által készített jelentés fontosnak tartotta megállapítani, hogy milyen gyakori ott a részegeskedés.¹² Ez abból a régi sztereotípiából is fakadt, hogy a társadalmi gondoskodásra rászorultakat előszeretettel ábrázolták olyan életvitelű személyeknek, akik rendre megsértik a társadalmi normákat. Ennek egyik fontos funkciója az volt, hogy a gondoskodásért cserébe így nagyobb társadalmi ellenőrzésnek vethették alá ezen csoportok tagjait. A szociálpolitikával foglalkozó intézményeknek ezáltal nem csupán az volt a funkciója, hogy támogassa a rászorultaknak ítélteteket, hanem az is, hogy felügyelje életvitelüket. A társadalmi gondoskodás ezáltal nem csupán függőségi, hanem ellenőrzésre alkalmas helyzetet is teremtett.

A főváros által fenntartott munkásszállók külön kategóriát képviseltek a munkásszállók tengerében. Ezek legnagyobbika a XIII. kerületi Dózsa György úti munkásotthon volt. Korábbi nevén a „Népszálló” 1912-ben angol mintára az ágyrajáróknak épült, és már a két világháború között a legnagyobb hajléktalan-menhelynek számított (és számít mind a mai napig).¹³ Itt 1959-ben a 450 egy-személyes hálófülke közül 250-ben csak egy ágy volt, szekrénynek már nem jutott hely. A munkásszállókon belül is megfigyelhető a rétegződés: ennek megfelelően ez a munkásszálló viszonylag elit helynek számított. Ez megmutatkozott a heti térítési díjban is, ami tavasztól–őszig 35, télen 40 forint volt. Ennek megfelelően az itt élők heti egyszer meleg vízzel is fürdölhettek. Bár a szállás lakóinak nagy része valamelyik üzemben dolgozott, nyolcvan nyugdíjas és néhány közsegelezett is élt az otthonban. A jelentés szerint: „a lakók általában hosszú évtizedekig veszik igénybe a szállást, így az átmeneti jellegét már régen elvesztette”.¹⁴

Másik szintjét képviselte a munkásszállóknak a – szintén tanácsi fenntartású – VIII. kerületi Dobozi utcai szállás. 1959-ben 230 lakója volt a szállónak. Ekkor egyes szobákban 18 emeletes ágy volt elhelyezve, így előfordult, hogy 36-an laktak egy-egy szobában. A jelentés készítői szerint az itt élők kétharmada minősült „dolgozónak”, „a többi alkalmi munkás, illetve olyanok, akiket csavargásért vagy börtönbüntetés letöltése után a rendőrség oda irányít. Ezek rontják az otthon színvonalát, iszákosak és többségükben munkakerülők.” Ennek ellenére havonta 120 forintot fizettek a szálló használatáért. Itt hetente egyszer volt fürdési lehetőség, amit a szénhordással foglalkozó dolgozók esetében találtak különösen

12 Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Állandó Bizottságának jelentése a munkásszállók helyzetéről. BFL XXIII-102a. VB jkv. 1959. dec. 23. 2–3.

13 Mai címe: Dózsa György út 152. A szálló 1945 előtti történetéről részletesen ír: *Győri Péter-Sass Lajos: A népszálló története. 1912–1990.* In: *A Hajléktalanok Menhelye Egyesület: A Népszálló.* Szerk. Győri Péter–Tatár Babett. Bp. 2003. 51–110.

14 Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Állandó Bizottságának jelentése a munkásszállók helyzetéről. BFL XXIII-102a. VB jkv. 1959. dec. 23. 4.

hátrányosnak. A lakók gyakran huzat nélküli szalmapárnán feküdtek és mivel az ágyak sűrűn voltak elhelyezve, „a rendőrség által odaautaltak” székeken töltötték az éjszakát.¹⁵

Az 1959-es jelentés nem csupán a fentieket, hanem más munkásszállókat is túlszűfolttnak ítélte, valamint megállapította, hogy nem átmeneti jelleggel, hanem éveken át ott élnek lakóik. Külön hangsúlyozta, hogy „a nevelő és felvilágosító munkában fontos helyet kell elfoglalnia a cigányokkal való foglalkozásnak, rendszer életmódra szoktatásuknak”. A gondoskodásra szorulóknak ítétekkel szembeni előítélet korántsem korabeli budapesti jelenség, hanem gyakori jellemzője a paternalista politikának. Ez a megközelítésmód azt is magában rejtí, hogy az előítélettel kezelt gondozottak az előítélet és a folyamatos társadalmi ellenőrzés miatt sem képesek a támogatástól függetlenné válni.¹⁶ A pénzügyi források hiányában a Végrehajtó Bizottság a felmerült problémák megoldását a politikai, kulturális és egészségvédelmi felvilágosító munka kiszélesítésében vélte megtalálni, különösen a cigányokkal való foglalkozásban.¹⁷ Bár kérdéses, hogy ettől hogyan került huzat a szalmazsákokra vagy meleg víz a csapokba, amit az egyik tanácsstag is hiányolt a jelentésről szóló vita során. Emellett azt is kifogásolhatónak találták, hogy ugyanott „fekszik-e az építőmunkás mellett a börtönből szabadult vagy a börtönbe készülő fiatalember”, mivel így problémájuk kezelése összemosódik.¹⁸

A másik megoldási javaslat – szintén lemondva a kapacitásbővítésről – a munkásotthonokban élők számának csökkentését tűzte ki célul. Egyrészt a munkahellyel rendelkezőket munkahelyük szállásaira irányította volna, a nyugdíjasokat vissza családjukhoz (ha van), a közsegélyből élőket szociális otthonba, „az iszákos, munkakerülő lakókat” pedig „vidéken létesítendő munkaterápiás, lehetőleg zárt jellegű intézetben” helyezte volna el. A főváros ezenkívül kérte a Minisztertanácsot, hogy bocsássonak rendelkezésére egy átmeneti otthont.¹⁹ Valószínűleg ez abból is fakadt, hogy a szociálpolitikában dolgozók átlátták, hogy valódi segítséget a szállók kapacitásának növelése jelenthetne.

Vajon miként változott ez a helyzet 1965-re? Az ebben az évben készült jelentés jóval átfogóbb képet adott a munkásszállók helyzetéről. A munkásszállókon élők helyzetének javítására született 37/1963. számú, az *Egészségügyi Minisztérium* által kiadott rendelet szerint a tanácsi vállalatok és intézmények munkásszállói 7258 fő elhelyezésére voltak alkalmasak, ezzel szemben 1964-ben ezeken a szállókon 10 221 fő élt. Azonban az így elhelyezettek még szerencsésnek szá-

15 Uo. 4–5.

16 *Tom Shakespeare: The Social Relations of Care*. In: *Rethinking Social Policy*. Ed. Gail Lewis–Sharon Gewirtz–John Clarke. London, 2000. 52–65.

17 „A Végrehajtó Bizottság felkéri a Vöröskeresztet, a Nótanácsot és a KISZ-t, hogy foglalkozzanak a munkásszállók lakóival, végezzenek köztük politikai, kulturális és egészségvédelmi felvilágosító munkát, foglalkozzanak különösen a cigányok problémáival.” Határozati javaslat. BFL XXIII-102a. VB jkv. 1959. dec. 23. 6.

18 Uo. 111. Vita.

19 Uo.

míthattak, mivel rajtuk kívül több mint tízezer fő elhelyezési igény szerepelt a nyilvántartásban. Hiába növekedett a hatvanas évek első felében a tanácsi vállalatok vagy intézmények munkásszállóinak kapacitása (1243 férőhellyel), a meglévő szállók felettébb túlszűfoltnak számítottak. Ezt azzal magyarázták, hogy egyes ágazatokban az ingázók száma nemhogy csökkent, de enyhe mértékben még növekedett is. A miniszteri utasítás végrehajtása miatt így is 68 szállást lebontásra vagy megszüntetésre ítélték.²⁰

A Szakszervezetek Budapesti Tanácsa ezúttal lehetőséget kapott arra, hogy észrevételezze a jelentést. A jelentésről megállapították, hogy „nem tükrözi kellően a helyzet súlyosságát”. Érvelésük szerint „a zsúfoltság a mellékhelyiségekkel stb. kellő számban nem rendelkező és egyébként is alkalmatlan épületek sok helyen Gorkij Éjjeli menedékhely-éhez hasonlíthatnak [sic!]”. A munkásszállókat olyan szükséges rosszként ábrázolták, amelyek létét az indokolja, hogy „egyes munkakörök ellátására csak olyan vidékiek jelentkeznek, akiknek szállást kell biztosítani. Hely azonban nincs, illetve az ottani körülmények olyanok, hogy a szállás miatt nem vállalják a munkát vagy néhány napi ott lakás után kilépnek.”²¹ A budapesti munkásszállások kapacitásának szűkössége a budapesti munkaerőigény miatt növekedett. A szállások fajtái nem sokat változtak: továbbra is a szétszórt, kisméretű szállások voltak jellemzőek, amelyek fenntartását jóval gazdaságosabbnak ítélték, mint a nagy szállókét. Azt is komoly problémaként tartották számon, hogy a szétszórt, pincehelyiségekben vagy bérházi lakásokban működő szállásokon nem oldható meg „a politikai foglalkozás”, emiatt az itt élők „jelentős része fejlődésben elmarad”. A kapacitások bővítésével egyetértettek, de azt alulméretezettnek ítélték.²²

A jelentésről kibontakozó vita során továbbra is jelen volt az a nézet, hogy a munkásszállásokkal rendészeti kérdésként is foglalkozni kell. A munkásszállások telepítését nem kellően megtervezett folyamatnak ítélték, mivel az új munkásszállók környékén élők közbiztonsági szempontokra hivatkozva nem örültek új szomszédjaiknak. Ráadásul a városkép szempontjából sem ítélték megfelelőnek a munkásszállókat.²³

A munkásszállókkal foglalkozó szociálpolitika nem csupán az előítéletekhez, hanem a folyamatos túlszűfoltáshoz is alkalmazkodott. A túlszűfoltosság és az előítéletek egyúttal egymást is gerjesztették. Minél túlszűfoltabbnak számított egy munkásszálló, annál több alkalmi munkás élt ott. Emiatt jóval több kirekesztő magatartásformára volt lehetőség az ott élőkkel szemben. Erre az is lehetőséget adott, hogy a munkásszállók lakói között – bár erről külön felmérés nem készült – nagyszámban fordultak elő korábbi állami gondozottak vagy félárvak. A vita során az is elhangzott, hogy az egykori állami gondozottak miatt is szükséges, hogy nagyobb gondot fordítsanak a munkás- vagy ideig-

20 BFL XXIII-102a. VB jkv. 55–56. Végrehajtó Bizottság Tervosztály jelentése. 1965. ápr. 14.

21 Uo. 67–68. Szakszervezetek Budapesti Tanácsának észrevételei.

22 Uo. 68.

23 Uo. 151. Vita.

lenes szállásokra. A felmerült javaslatok ellenére a hatvanas évek második felében komolyabb változás ezen a területen nem történt, így a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága nem is tűzte ismét napirendre a kérdést.

Kirekesztés és fegyelmezés: egy éjjeli menedékhely belülről

A munkásszállók belső életéről viszonylag kevés forrás maradt fenn. A szállókról készülő jelentések többsége megelégszik az ott tapasztalt infrastrukturális hiányosságok ecsetelésével. Ezért is számít kivételesnek az az iratanyag, amely a VIII. kerületi Dobozi utcai munkásotthon 1960-as évekbeli belső életéről a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Csoportjának iratai között fennmaradt. Ebből nem csupán a szálló mindennapjai, hanem a társadalmi gondoskodás, felügyelet és kirekesztés korabeli működése is érthetőbbé válhat. A Dobozi utcai szállás működése egyúttal közelebb vihet annak a megértéséhez is, hogy a korabeli hajléktalankérdés miként került be burkoltan a munkásszállók körüli vitákba.

Bár hajléktalanokról hivatalosan a korszakban nem beszéltek, az alacsonyabb közigazgatási szinten keletkezett tanácsi és a rendőrségi iratokban mégis rendre előfordul nem csupán a „hajléktalan”, hanem a „barlanglakó”, a „csavargó” és a „koldus” kifejezés is. A Dobozi utcai szállót már 1959-ben komoly kritikával illette a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Állandó Bizottsága.²⁴ Emiatt 1960 elején elrendelték a szálló átépítését, amivel annak imázsát is igyekeztek megváltoztatni. A felújítás miatt azonban számos embert el kellett távolítani a szállóról. Az építkezést csak úgy lehetett elkezdni, hogy az épület teljes jobb oldali szárnyát és a bal oldalon két helyiséget ki kellett üríteni. A szállás vezetője szerint „a kiürítés nagy zsúfoltságot idézett elő, mivel 92 főt kellett elhelyezni. Ebből 32 főt a Hungária körüti Otthonba helyeztünk és a kiürítés kezdetén mindössze 12 üres hellyel rendelkezünk. A többit a meglévő helyiségekbe kellett sűríteni.” Azonban így is kevés volt a hely, ezért különböző indokokkal, javasolva az ott lakók egy részének megbélyegzésével tovább kellett csökkenteni a létszámot: „Időközben sikerült különböző okokkal (felmondás, lakbér nemfizetés stb.) az üres helyek számát 60-ra emelni, ezzel a nagy zsúfoltságot elkerülni.” Emellett szükség volt „az ágyak sűrítésére”, ahogyan ezt egy áprilisi jelentésében a szálló vezetője hívta. De – mint írta – „a sűrűség mindinkább ritkul”, mert „az eltávolítás folyamatosan, jelenleg is tart”.²⁵

A helyzet azonban – nem meglepő módon – mégis tovább romlott. A szállás vezetőjének májusi jelentése szerint ennek egyik fő oka az volt, hogy a tanács – hírt véve az üresedésekről – egyre több embert utalt be. „Mint ismeretes, a Szál-

24 Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Állandó Bizottságának jelentése a munkásszállók helyzetéről. BFL XXIII-102a. VB jkv. 1959. dec. 23. 4–5.

25 BFL XXIII-115c. VB Egészségügyi osztály (= Eü. o.) szociálpolitikai iratai. 74/1960. 1960. ápr. 19. 43. d.

lason a Tanács fenntart magának 2 ágyat, ahová esetenként egy-egy éjszakára küld hajléktalan személyeket. Ez a szokás azonban az utóbbi időben oda fajult, hogy egy-egy este nem 2 személyt, hanem általában 10 személyt küldött, sőt a legutolsó héten már ez a szám általánosan 16-17 főre emelkedett.” Majd a vezető némi elégedetlenséggel megjegyezte: „Ez a helyzet most már tarthatatlan, mert 2 ágyra semmi körülmények között sem lehet elhelyezni 16-17 embert, még ha keresztre fektetjük őket, akkor sem.”

A szálló vezetőjének persze nem jószántából kellett jelentést írnia, hanem azért, mert az átépítés ellenére egyre botrányosabb híre kelt az intézménynek.²⁶ Valahogyan mentséget kellett találnia arra, miért bombázzák kiköltöztetett hajléktalanok beadványokkal a tanácsot, és miért nő a verekedések, ezáltal a rendőrségi átiratok száma. Valószínűleg inkább ez utóbbiak aggasztották a hivatalnokokat, mivel emiatt akták is keletkeztek. A szálló vezetője a hajléktalanok miatti túlszűfolttsággal érvelt: „Ebből adódik aztán az, hogy napirenden vannak a verekedések, az éjszakai ügyelet által ide küldött személyek között a helyért a civódások, megtámadják rendes lakóinkat is, hogy tőlük párnát vagy matracot tudjanak szerezni. De feltörnek az építés alatt lévő helyiségeket is, ajtókilincseket letörnek, az ajtót leszedik és azokon fekszenek, sőt több ízben találtunk a padláson is idegen embereket. Mint fentebb említettem, azoknak az egyéneknek leszedtük az ágyát, akik rendszeresen nem fizettek, dacára a többszöri felszólításnak. De ezek az emberek továbbra is itt vannak, a Tanács ügyelete jóvoltából naponta hozzák a cédulát egy-egy éjszakára. Vannak olyan rendszeres itt alvók is, akiknek a Tanács éjszakai ügyelete hónapok óta adja rendszeren a beutalást.”

A konfliktus a szálló és a tanácsai ügyelet vezetője között abból fakadt, hogy a rendőrség, ha hajléktalant talált, azt egy időre elzárhatta ugyan, de miután szabadon engedte, a tanácsai ügyeletre küldte. Ott viszont a legkézenfekvőbb lehetőségnek a legrosszabb hírű szálló tűnt. Mint a szálló vezetője írta: „Már több ízben szóvá tettem ezt. Az ügyeleti Vezetővel is beszéltünk erről a kérdésről, hogy ne küldjenek ide annyi embert. Azonban a helyzet nem javult, csak rosszabbodott.” A problémát még tovább fokozta a vezető szerint, hogy az addigi – részben erre a célra is megfelelő – intézmények egy része becsukta kapuit: „Az Internálótáborok megszüntetésével nagyon sok egyén került vissza Budapestre, és mivel lakásuk nincsen, a Szállást lepik el. Nappal csak elvannak valahol, de éjszakára a Tanács ügyelete mind ide küldi.” Az ötvenes évek internálótáborainak bezárása tehát új terheket rótt a hajléktalanok kitiltását és elszállásolását megoldani képtelen tanácsai apparátusra.

A két tűz közé került szállóvezető azzal támasztotta alá érvelését, hogy ő csak utasítást hajtott végre, de rendre akadályokba ütközött: „Egyik év eleji értekezleten arról volt szó, hogy meg kell szüntetni a Szállás nyomor jellegét, el kell távolítani az öregeket Szociális Otthonokba, a családosokat vissza a családjukhoz stb. Ennek megfelelően igyekeztünk munkánkat végezni, de nem tu-

26 A jelentés megtalálható: BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 85/1960. 1960. máj. 10. 43. d.

dunk annyi embert eltávolítani, hogy a Tanács éjjeli ügyelete kétannyit ne küldene helyükbe.”

A hajléktalanok érdekérvényesítési lehetősége abban merült ki, hogy kihasználták a különböző intézmények közötti konfliktusokat: „Nehezíti munkánkat az olyan megnyilatkozás is, mint a VIII. kerületi Tanácstól elhangzottak, amikor ellenőrzés szempontjából késő éjjel megjelentek a Szálláson, az ágybér-lők elmondták, hogy többen kaptak az intézmény vezetőségétől felmondást. Erre ők kijelentették, hogy senkinek nem lehet felmondani, azt a törvény nem engedi. Természetesen másnap jöttek az illetők, hogy márpedig nem fogják elhagyni a Szállást, mert a Tanács »ezt a tanácsot adta«.” Az intézetvezető szerint ugyanezek a személyek „részegek és egyéb alvilági egyének”.²⁷

Ezeknek az „alvilági egyéneknek” egy része írhatta valószínűleg azt a beadványt, amelyben úgy fogalmaztak: „tiszteletteljes kérelemmel fordulunk Önökhöz, hogy fekhelyünket meghagyni, vagy ha ez nem lehetséges, ehhez hasonló megfelelő szállást számunkra biztosítani szíveskedjenek”. Azzal indokolták kérelmüket, hogy az aláírók kivétel nélkül vállalatoknál dolgoznak, a „felmondást követően igyekeztünk más szállást találni, de sem az újságokban, sem az állami hirdető tábláin, sem ismerősök között nem sikerült találni. A házak kapujára kiadó ágyakat hirdető kirajzszegelt papirosokat sem látni már sehol. Az pedig emberileg elképzelhetetlen, hogy a napi munka után fáradtan, az utcán csavarogva vagy egy parki padon a hideg éjszakákat átreszketve menjünk másnap újra dolgozni.”²⁸ A beadvány másfél év múlva végül azzal a felirattal került irattárba, hogy „bent is voltak, de elhagyták az átmeneti szállást, mert itt az átépítés miatt nem maradhattak”.²⁹

A hajléktalanok azonban – más választásuk nem sok lévén – lassan visszavágyogtak a szállóba. 1960 júliusában – amikor a jó idő miatt a legkisebb rohamnak volt kitéve az intézet – az átmeneti szállás földszinti kultúrtermében 32 meghúzódo hajléktalant írtak össze. Többségük neve mellett az alk. (alkalmi) munkás felirattal. Felük 50 és 60 év közötti férfi, a legfiatalabb 23, a legidősebb 61 éves volt. Valószínűleg emiatt sem kerülhettek a hajléktalanokat is befogadó másfajta intézményekbe: szociális vagy öregek otthonába. Ugyanebben az összeírásban szerepelt négy „beteg, rokkant, koldus” kategóriába sorolt személy is. A szálláson ekkor 176-an voltak, ebből 36-an nyilvántartott tbc-s betegek. Számukra ugyan két külön szoba volt kijelölve, 18 férőhellyel, azonban nem volt a betegek részére külön mosdó vagy WC. Az összeírás szerint a betegek is – mint a szálló lakói – „sokszor naponta változtatják tartózkodási helyüket, néha pályaudvaron vagy egyéb nyilvános helyeken alszanak”.³⁰

27 BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 74/1960. 1960. ápr. 19. 43. d.

28 BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 1960. ápr. 7. 43. d. A beadványt a Fővárosi Szociális Osztálynak írták, holott csak az Egészségügyi Osztály Szociálpolitikai Csoportja létezett.

29 Uo. 1961. okt. 23. Dné. szignóval.

30 Uo. 1960. júl. 28.

A helyzet két év múlva sem változott: a szálló továbbra is a megbélyegzett csavargók menedékhelyének számított. Ekkor már nem a szállón élők helyzetének javítása szerepelt napirenden, hanem az, hogy veszélyeztetik a kerület lakosságát, elsősorban egészségügyi szempontból. Az *Esti Hírlap* kulturális rovatának szerzője, Nóti Ilona olyan fontosnak érezte az ügyet, hogy 1962 februárjában feljegyzést írt a Fővárosi Tanácsnak, intézkedést kérve: „A Fővárosi Tanács kezelésében álló Átmeneti Szállás Dobozy [sic!] utca 29. szám alatti épületének 180 lakója van. Jobbára munkakerülők, iszákosok és munkaképtelenek. Közülük negyven nyilvántartott, nyílt tbc-s [...] Feltehető – életmódjukra és a zsúfoltságra való tekintettel –, hogy a szállás lakóinak 80 százaléka már fertőzött. Alkoholistákról lévén szó, akik egész nap a város és a környék talponállóit járják, az egész kerületet fertőzik.”³¹ Nóti Ilona emellett két cikket is megjelentetett az *Esti Hírlap*ban a témában, emiatt beindult a tanácsi gépezet. Az első cikk szerint – amelyben Budapest „szegénylegényei”-nek titulálja a szerző a szálló lakóit – „Olyan ez a ház, itt a Dobozy utcában, mint téli etető az erdőn. Idecsapódnak azok, akik egy rendezett társadalomban – a társadalmon kívül akarnak élni. [...] *Sem munkájuk, sem otthonuk, sem családjuk.* Személyazonossági igazolványukban az áll: *alkalmi munkás.* Cipőjük csak egy van – hátukon házuk, keblükön kenyerük. Kik ezek az emberek?” Ezután a cikk úgy ábrázolta a lakókat, mint akik iszákos, csavargó, életcél nélküli, szerencsejátékosok, némelyik a múlt rendszer csökevénye. Ami közös bennük, hogy segélyekből élnek, amit elisznak, aztán ide jönnek aludni, így az államon élőködnének. A cikk szerzője elsősorban ez utóbbit kifogásolta, mivel azzal a kérdéssel zárta az írást: „Mi lenne belőlük, ha annyira féltett »önállóságukat«, »szabadságukat« nem finanszírozná a társadalom?”³²

A szocialista bulvársajtó működésének sajátosságához tartozott, hogy előszeretettel jelenített meg olyan társadalmi csoportokat, akik önmaguk védtelenek voltak, mégis – rajtuk keresztül – bírálni lehetett egyes intézményeket is.³³ A folytatásként megjelent áprilisi cikkben sorjáztak az olyan közhelyek, miszerint „*Akarat és elhatározás kérdése az egész*”. Ezzel a mondattal a cikk szerint a szállás határozott gondnoka jellemezte a problémák megoldásának módját, vagyis kirakták a nemkívánatos személyeket. A februárban megjelent elítélő írás hatására az áprilisi folytatás szerint a lakók „Nem parancsszóra, nem fenyegetéssel, *önerejük*ből és a *közösség hatására álltak itt talpra*”. A lakók ritkítása („az emberek visszavezetése a társadalomba”) és a cikk szerinti „csoda” persze itt is a rendőrség segítségével ment végbe. A februári hidegben eltávolított hajléktalanok helyén a cikk szerint értékek is születtek, hiszen kultúrszobát rendeztek be.³⁴ Az

31 BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 1960. febr. 16. 43. d.

32 Nóti Ilona: Ember volt... A törzsvendég – Hetenként hétszáz lottóra – Vagy a múlt, vagy az ital – A város szegénylegényei. *Esti Hírlap* 1962. febr. 21. 3.

33 A szocialista bulvársajtó működéséről részletesebben: Horváth Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártserűség az 1960-as években. *Múltunk* 50(2005) 3. sz. 226–254.

34 Nóti Ilona: Csoda a Dobozyban. Már nem „szegénylegények”. Munka, rend. A törvények és az új rang. *Esti Hírlap* 1962. ápr. 24. 3.

erőszak indoklása az értékek védelmével persze korántsem csak a megbélyegzett személyek elleni fellépésnél lehet jellegzetes magatartás, mégis jellemzi a gondoskodás és felügyelet kettősségét. Ebben az ábrázolásmódban sosem a gondoskodó és szankcionáló, időnként erőszaktól sem visszariadó intézmény cselekszik, hanem azok, akiket amúgy magatehetetleneknek, gondoskodásra rászorulókként jelenítenek meg. Mintha mindez az ő érdekükben történne.

A megfelelő magatartás meghozhatja jutalmát. A rend demonstrálására alkalmas eszköz a szertartás és a gyűlés. Ezt mutatja az a jegyzőkönyv, amit a szállón történt tisztogatás után írtak. A szálló lakóinak „lakógyűlésen” kellett demonstrálniuk, hogy a maguk akaratából teremtettek rendet lakóhelyükön. Azonban a már sokat amúgy sem vesztő lakók jelentős része – persze korántsem biztos, hogy önfejűségből – nem volt hajlandó asszisztálni a rituális jelenethez. Csak 42-en jelentek meg az addigra hajléktalanoktól megtisztított – a jegyzőkönyvben kultúrteremnek írt – szobában. A jegyzőkönyv alapján a szertartásért felelős új lakóbizottsági tag azzal kezdte beszámolóját, hogy az előzőleg megválasztott lakóbizottsági tagok közül kettőt – nem megfelelő hozzáállásuk miatt – már el is távolítottak. A másik problémát abban látta, hogy nem volt jelen a lakók kétharmada, ami szerinte szervezett akció volt. Azonban szavazással eldönthették azt is, hogy a megjelentek (a lakók kevesebb, mint negyede) száma elégséges a döntéshozatalhoz. A gyűlés meg is szavazta ezek után magáról, hogy határozatképes, mivel éppen azok nem jöttek el, „akik ellen ez a gyűlés is meg lett hirdetve”.

Ezek után az „újjáteremtett kultúrtermet” és az új gumiszőnyeget hozták fel példaként, hogy miként szépült meg a lakók élete. Valamint felhívták a figyelmet arra, hogy a „sakk és különböző társasjátékok beszerzése célja, hogy szórakozási lehetőségekkel elvonja a lakókat a korezmák káros látogatásától”. Új házirend is készült, a lakók jogaival és kötelességeivel, hogy „a lakók továbbra is kövessék azt az utat, amelyiken eljutnak majd közös céljukhoz, az újjávarázsolts, rossz hírét levetkőző Dobozi utcai Munkás Szállóhoz”. Ezután javasolták, hogy minden szobában válasszanak egy bizalmit. Megállapították még azt is, hogy a tisztaság megőrzése az első számú feladatok közé tartozik, akárcsak a részegek azonnali eltávolítása. A szertartás végén az azt megnyitó lakóbizottsági tag megígérte, hogy „szigorúan el fognak járni azok ellen, akiknél a nevelőmunka meddőnek bizonyul”.³⁵

A téli hidegben korábban olyan indokokkal mondták fel például a szállást azoknál, akiknél már a „züllesztő” magatartást sem tudták kifogásolni, mint például: „zülei Érdligeten laknak, onnan be lehet járni Budapestre munkába”.³⁶ Az eltávolítottak között sokan voltak, akik a szálló pincéjében, a padláson, a WC-ben vagy fürdőszobában húzódtak meg. A nyugdíjasokat – nem mindig sikerrel – igyekeztek átvitetni valamelyik szociális otthonba. M. Jenőt azért távolították el, mert a kocsmában szerzett ágyrajárókat, és kuncsaftjait becsempészte

35 BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 1962. ápr. 10. 43. d.

36 Uo. csatolva.

a szállóba, a saját ágyára. Az indokok között leggyakoribb volt a részegeskedés, munkakerülés és kártyajáték. A jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy a szálló korábbi portásai „a lezüllött, ittas lakóktól potom áron megvásárolták ruhaneműjüket” és a kiselejtezett bútordarabokkal (valószínűleg ágyakkal) üzérkedtek. Az otthonban lévők ágyait is rendre kiadták.

Az ellenőrzést – többnyire este és éjszaka – végző új intézeti igazgató szerint az is nehezítette munkáját, hogy „az itteni személyzet teljesen össze van fonódva a lakókkal”. Az új intézeti vezető panaszkodott is emiatt az éjszakai munkára és a kevés alvásra. Bár fegyelmivel több alkalmazottat elbocsátott (a takarítónőt például azért, mert egyik szobában a lakókkal 2 liter bort fogyasztott és attól lefordult a székről), mégis úgy vélte, hogy az összefonódások miatt nem tud tartósan rendet teremteni. Arra is panaszkodott, hogy egy másik takarítónő „már a harmadik lakóval állt össze és él vele közös háztartásban”. Az előző szállóvezető (aki még az 1960-as rendcsinálást vezényelte le) elméleteként tüntette fel, hogy „ezek az emberek nem érdemelnek mást, csak azt, hogy be kell alájuk szalmával almolni és reggel pedig kitrágyázni”. Az új vezető büszkén írta jelentése végén: „Ma már a VIII. kerületi Kapitányság, de a többi kerületi Kapitányságok is tisztában vannak azzal, hogy a Dobozi utcai szállóra nem lehet az éjszaka minden órájában rovott múltú személyeket elhelyezni.”³⁷

A hatvanas évek budapesti szociálpolitikájában a munkásszállók és a burkoltan kezelt hajléktalankérdés lehetőséget adott a városi igazgatásnak arra, hogy olyan emberekről gondoskodjon, akik a lakáspiacon a leginkább ki voltak szolgáltatva. Az állandó lakóhellyel nem rendelkezőket ebben az időszakban a társadalomhoz való viszonyuk és kapcsolatrendszerük alapján ítélték rászorulóknak, nem az alapján, hogy milyen jellegű lakhatási problémájuk volt. Ez elvezet a hajléktalanok hagyományos definíciójához, ami felettébb normatív szemléletet követ. Eszerint a hajléktalant nem – amúgy nem létező – lakóhelye, hanem életmódja, „deviáns” viselkedése különbözteti meg a társadalom többi tagjától. Mivel hivatalosan nem lehetett hajléktalanokról beszélni, ezért létrehozták a csavargó, iszákos, züllesztő (régi szóval lumpenproletár) alkalmi munkás kategóriáját. A hajléktalan meghatározása a társadalomhoz fűződő viszonya szerint korántsem magyar vagy szocialista országra jellemző jelenség. Hasonló ábrázolási forma figyelhető meg ezen a téren Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az 1950-es és 1960-as években.³⁸ Emiatt a normatív megközelítés miatt nem hajléktalanokról, hanem csavargókról és részegeskedőkről beszéltek, így a nagyobb nyilvánosság szemében a hajléktalankérdés ebben az időszakban „eltűnni látszott”: nemcsak Magyarországon vagy a Szovjetunióban, hanem az Egyesült Államokban is.³⁹ Az alacsonyabb szinten

37 BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. Molnár József jelentése a Fővárosi Tanács VB. XII. Eü. o. Szoc. pol. Csoportnak. 38/1962. 1962. márc. 8. 43. d.

38 Ezt elemzi: Howard M. Bahr–Theodore Caplow: *Old Men Drunk and Sober*. New York, 1973.

39 Donald J. Bogue: *Skid Row in American City*. Chicago, 1963.

keletkezett városigazgatási iratokból azonban kiderül, hogy az éjjeli menedékhelyek hasonlóképp zsúfoltak voltak ekkor is, mint az ezt megelőző vagy ezután következő évtizedekben, csak a kérdés kezelése és a róla folytatott közbeszéd változott meg.

Szociális otthonok, mint dologházak és menedékhelyek

„A kerületi tanácsoktól, a Vöröskeresztől, a rendőrségtől stb., nap mint nap értesülünk olyan esetekről, hogy az egyedülálló, magáról gondoskodni nem tudó idős emberek, akik szociális otthoni beutalásra várakoznak, olyan állapotban vannak, hogy életük közvetlen veszélybe kerül. Nem egy gondozásra szorultat patkányok, férgek rágtak, szennyben, bűzben, étlen-szomjan feküdtek szánalmas ágyaikban, mikor rájuk találtak” – írták a budapesti szociális otthonok fejlesztéséről készült jelentésben 1965-ben.⁴⁰

A fővárosi szociális otthonok a háború előtti szegényházakból és szeretetotthonokból alakultak ki. 1944-ben 2853 szeretetotthoni férőhely volt Budapesten, 1945-re a háborús pusztítások miatt ez a szám 1200-ra csökkent. 1960-ra körülbelül négyezer, 1965-re pedig további ezer férőhelyet alakítottak ki a szociális otthonokban. 1965 és 1969 között a férőhelyek száma mindössze 164-gyel emelkedett.⁴¹ A szociális otthonokat elsősorban az önmaguk ellátására képtelennek ítélt öregek számára hozták létre. Azonban ennek a meghatározásnak a képlékenysége hasonló a társadalmi gondoskodásra rászorulóknak körének folytonos újradefiniálásához. Emiatt a szociális otthonok ugyanúgy szolgálták a rászorulóknak ítélt öregek gondozáshoz juttatását, mint az idős koldusok elzárását.

Az öregedéssel és öregekkel foglalkozó tanulmányok a jóléti társadalmakban a nyugdíjrendszer kiterjesztésével és a társadalom előregedésével párhuzamosan, az 1960-as évektől szaporodtak el. A tanulmányok eleinte a fiatalabb és idősebb generációk közötti kapcsolatok és konfliktusok átalakulásával foglalkoztak, majd a szociális ellátórendszerek terheinek növekedésével párhuzamosan az öregekkel foglalkozó szociálpolitikával.

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága is a társadalom előregedése miatt foglalkozott a hatvanas évektől egyre gyakrabban az időseket ellátó szociális intézményekkel. 1954-ben a *Magyar Tudományos Akadémia* keretén belül gerontológiai bizottság alakult, de feladatköre elsősorban a *Nemzetközi Gerontológiai Társasággal* való kapcsolattartásra korlátozódott. Az öregkort elsősorban életkor alapján definiálták, emiatt a gondozottak lehetséges körét is ehhez képest határozták meg. Magyarországon 1941-ben még valamivel kevesebb, mint egymillió 60 évesnél idősebb ember élt, 1959-ben pedig már több mint egymillió három-

40 BFL XXIII-102a. VB jkv. A szociális otthonok helyzete, problémái és fejlesztése a fővárosban. 1965. febr. 3.

41 BFL XXIII-102a. VB jkv. 1969. jan. 22. 53.

százezer. A Végrehajtó Bizottságnak készült 1960-as jelentés szerint „már maga ez a szám is mutatja, hogy komoly problémával állunk szemben”.⁴²

Az öregek gondozása melletti érvelés szerint: „Az öregség önmagában nem betegség, az öreg ember azonban fogékonyabb a különböző környezeti behatásokkal szemben, éppen szervezetének elhasználódása miatt. [...] Van azonban kóros elöregedés is, amikor a szervezet és annak szövetei idő előtt elhasználódnak. Lényegében tehát kétféle öregedésről beszélhetünk: élettani öregedés és kóros elöregedés. Ennek megfelelően a teendők is különbözőek.” A jelentés két csoportra osztja az öregeket: családi környezetben élőkre és magukra maradtakra. Közéjük sorolja az olyan öreg házaspárokat vagy özvegyeket is, akiknek bár vannak gyermekeik vagy közvetlen hozzátartozóik, de mégis elhagyatottak.⁴³

A legnagyobb problémának a magukra maradt öregek gondozását ítélték, akikről úgy vélték, hogy nem csupán gondoskodni kell róluk, hanem elfoglaltságot is kell találni a számukra. Ennek érdekében engedélyezték, hogy a nyugdíjasok havi 500 forintos fizetésig munkát vállalhatnak, vagyis naponta néhány órát dolgozhatnak. Ugyanígy helyes kezdeményezésnek tartották, hogy egyes kerületekben szociális napközi-otthonokat létesítettek, „ahol [az öregek] elszórakozhatnak és ott ebédet is kapnak”. 1960-ban Budapesten hat szociális napközi-otthon létezett az öregek részére. A célkitűzés szerint az összes kerületben létre kellett volna hozni ilyen.

Azonban az elhagyatott öregek számára a tanácsi jelentés nem a megosztott otthoni gondozást vagy segítséget, hanem az „általános szociális otthonokat” tartotta a legmegfelelőbbnek. A főváros 1960-ban 28 szociális otthont üzemeltetett (ebből 11 általános, 17 betegotthon) 4210 férőhellyel, többségüket vidéken. Az összes férőhely körülbelül harmada volt csak a fővárosban a hatvanas évek elején átadott, 172 férőhelyes Hungária körúti otthonnal együtt. Ez utóbbi rangban az összes többi fölött állt, mivel az összes szociális otthonba beutaltak előzetes vizsgálatára is használták.⁴⁴ Az öregek vidéki elkülönítését szükséges rossznak tartották, azonban pénzügyi okokra hivatkozva ezen a téren nem történt változás. „Az állandó budapesti lakost, akit vidékre vagyunk kénytelenek helyezni, már ezzel a ténnyel olyan lelki megrázkódtatásnak tesszük ki, amely nem egy esetben súlyos lelki konfliktust idéz elő.” A betegotthonok közül három elmebeteg-otthonként működött vidéken, 900 férőhellyel, vagyis a beutalt időskorúak közel negyede elmebetegként szerepelt a nyilvántartásban.⁴⁵ Az elmebeteg-otthonok a szociális otthonok számára is megfelelő lehetőséget adtak arra, hogy a deviánsnak ítélt betegeket oda áthelyezzék, ezáltal szabadítva fel kapacitást. A kapacitásbővítésnek ez az útja gazdaságossági célokat is szolgált, mivel az elmebeteg-otthonok kapták a legalacsonyabb támogatást. Emiatt szaporodtak az elmebeteggé nyilvánított „öregek”, akik bekerülvén egy szociális otthonba, már

42 BFL XXIII-102a. VB jkv. 1960. nov. 2. Jelentés az öregkori betegellátásról, különös tekintettel a szociálpolitikai vonatkozásokra.

43 Uo. 4.

44 Uo. 7.

45 Uo. 5.

semmiféle védelemben nem részesültek azzal szemben, hogy megbélyegezzék, majd áthelyezzék őket.

Így járt annak a levélnek a szerzője is, aki 1964-ben kérelmezte – régi kapcsolataira hivatkozva – áthelyezését egy vidéki elmebeteg otthonból. Kérését nyomatékosítandó, így kezdte B. elvtárhoz írt kérvényét: „Én írok önnek, B. Istvánné – F. Anna bátyja, Gyuri.” A levélíró részletezte, hogyan lett házassági és lakásproblémái miatt az alkohol és a narkotikumok rabja: „Gyakran voltak köztünk nézeteltérések. Egy nap azt mondtam Annuska húgomnak, legyen segítségemre, én ügyis voltam elvonókúrákon, feleségemmel kijönni nem tudok, ő nagyban az oka családi életünk szétzüllesztésének, bár féltékeny sohasem voltam rá. Elmennék egy vidéki szociális otthonba, csupán az a kérésem, hogy időközönként láthatnám kislányomat.” A férfi ez után azzal magyarázta elmebeteggé nyilvánítását, hogy feleségének szüksége volt a lakásra. Emiatt „engem a szociális otthonok legleprásabb helyére, határsávba hozott, Annuska húgom tudta nélkül”.

„Hát leírom önnek ezt a nyomorult lepra helyet. Ez egy betegotthon. Ide gyógyíthatatlan idős, de főleg elmebeteg szenilisek [kerülnek]. Mindenrendű különböző és már maguk alá piszkoló betegeknek a gyűlevész helye. Akkor itt vannak olyanok, akik gnómok, torzszülöttek, idióták, degeneráltak [...] lumpenproli, kapcatotojár rongybúvárokat és mindenféle, úgy a múlt éra csöves csavargóit és Kerepesi úti volt menhelyi Kimli leszármazott, Suni és a volt Sipőcz-konyha⁴⁶ töltelékei között vagyok.” A levélből az is kiderül, hogy először egy kevésbé szigorú intézetbe vitték a szerzőt, de ott verekedésbe keveredett. „K. B. Gyula már ezt megelőzőleg több ízben tett részegen megjegyzést rendszerünkre, valamint aznap, 1963. május 10-én délután 2 órakor énreám, valamint a mellettem ülő N. Lajosné nevű betegtársamra. Ebből veszekedés lett, K. B. Gyula nekem jött, megütött, szóval veszekedéssé fajult. Én nála fizikailag erősebb vagyok, ártalmatlanná tettem, mire fel engem dr. N. M. Zoltánné intézetvezetőnő [...] olyan helyre hozott, hogy sem őt [húgomat], sem feleségemet vagy Pesten lévő kislányomat nem láthatom.”⁴⁷ Három hónap múlva – összeköttetéseinek is köszönhetően – a levél szerzőjét másik otthonba helyezték.⁴⁸

A szociális otthonokba utaltak megbélyegzése, potenciális bűnözőként kezelése folyamatosan jelen volt a témáról folytatott vitákon. „Van Budapesten vagy 150–200 olyan öreg, akik munkára már képtelenek, nem családban élnek, volt bűnözők vagy lumpenproletárok, akik előregedtek és a fővárosban teljesen lakás nélkül vannak. Koldulnak és csavarognak. Nagyon rontják a városképet és különösen rossz hatással vannak az idegenforgalomra, mert elsősorban a város belterületén koldulnak.” A probléma kezelésére tett intézkedések között első-

46 Az első világháború után felállított népkonyhákat hívták így a budapesti köznyelvben Sipőcz Jenő budapesti polgármester (1920–1934) után.

47 F. György levele. Érkezett: 1964. ápr. 22. BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 54. d.

48 Pesta László levele B. László részére. 1964. júl. 25. BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 54. d.

ként szerepelt a rendőri kitiltás a fővárosból, azonban ezt csak a vidékiekkel szemben alkalmazhatták.⁴⁹ „Tenni kellene viszont valamit azokkal, akik budapestiek. Bezárni nem lehet őket, mert nem követtek el semmit. Ha valahol elhelyezzük őket, kijönnek és tovább koldulnak és csavarognak, vagy más ilyesmivel foglalkoznak és akkor már bíróságilag el lehet járni.” A rendészeti eszközök korlátozott volta miatt azonban az is szóba került, hogy „jelöljük ki egy harmadrendű szociális otthont, ahová be tudjuk utalni őket”.⁵⁰ Erre azonban ritkán került sor, mivel az időskorú hajléktalanokat – akiket nem tudtak sem bezárni sem kiutasítani – egy idő után vidéki elmebeteg-otthonba zárták. Az elmebeteg-otthonok – mivel gazdaságokat is üzemeltettek – közel álltak az önfenntartáshoz. Az ott élők munkára kényszerítése viszont csak büntetéssel volt lehetséges. Előfordult olyan eset is, hogy egy elmebeteg-otthon egyik új épületét az otthonba beutalt „betegekkel” építették.⁵¹ A szociális otthonokban végeztetett munka hivatalosan amúgy is nevelő értékkel bírt, mivel az öregeknek az illetékesek szerint fontos, hogy „ha mód van rá, elfoglaltságot adjunk, hogy ne üljenek tétlenül. Munkabírók, mozogni akarnak.”⁵² A szociális vagy elmebeteg-otthonok lakóinak munkára kényszerítése azt a régi társadalmi gyakorlatot követte, amelyet a dologházak honosítottak meg.⁵³

Az 1960-as években a Budapesthez tartozó szociális otthonok többsége vidéken volt, több mint felük a fővárostól több száz kilométerre (Szentgotthárd, Tompa, Zsira, Máriapócs). Az ezekről született jelentés szerint „a vidékre került gondozottak régi, megszokott környezetükből kiragadva kénytelenek életük utolsó szakaszát leélni, a magárahagyottság érzése fokozódik, a psychés decompensatio tünetei rendkívüli gyakorisággal és alig befolyásolhatóan lépnek fel. Vidéki otthonaink egészségügyi, orvos- és középkáder-ellátása káderhiány miatt elégtelen. Szentgotthárdi 500 ágyas elmés intézetünkben nincs főfoglalkozású elmeszakorvos, holott ez az ország második legnagyobb geronto-pszichiatriai intézete.”⁵⁴ Az otthonok többségét – akárcsak a nevelőintézeteket – leromlott állagú kastélyokban, laktanyákban, kolostorokban, vagy például használaton kívüli dohányraktárban helyezték el. 1967-ben az összes gondozott 40%-a állandóan fekvő, súlyos beteg volt. Ugyanebben az évben 713-an haltak meg közülük, a teljes létszám 15%-a.⁵⁵

49 BFL XXIII-102a. VB jkv. 1960. nov. 2. 104. Vita. Jelentés az öregkori betegellátásról, különös tekintettel a szociálpolitikai vonatkozásokra.

50 Uo. 105.

51 Uo. 106.

52 Uo. 124.

53 A dologházakról bővebben: „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modern kori Magyarországon. Szerk. Léderer Pál–Tenczer Tamás–Ulicska László. Bp. 1998. 130–184., valamint Gyáni G.: i. m.

54 BFL XXIII-102a. VB jkv. 1965. febr. 3. 68. A szociális otthonok helyzete, problémái és fejlesztése a fővárosban. Fővárosi Tanács VB Eü. o.

55 BFL XXIII-102a. VB jkv. 1969. jan. 22. 54. Összefoglaló jelentés „A gondozásra szoruló öregek ellátása és az ezzel kapcsolatos szociálpolitikai tevékenység” c. témavizsgálatról.

A gyulai szociális otthonról készült jelentés megállapította, hogy az intézmény – ahol 550 férőhelyből 460-at fővárosi gondozottak elhelyezésére használtak – azért sem kelti az otthonosság érzetét, mert korábban az épület laktanya volt. Ennek köszönhetően „kis szobák kialakítására nem volt lehetőség. Így négy helyiség kivételével minden lakószobában 22-23 ágy van elhelyezve.” A gondozottak nyilvántartásában külön kategóriát képviseltek a „renitensek”, akik korábban minden fővárosi otthonban voltak már. „A főváros az utóbbi időben a renitens gondozottak zömét Gyulán helyezi el. Ezek közé zömmel az alkoholisták tartoznak, akik nemcsak az intézet belső rendjét, de Gyula városának életét is zavarják, mert nem egyszer kell majdnem eszméletlen állapotban beszállítani őket.” Az otthonban a vizsgálat idején négy orvos és 38 gondozó dolgozott, akik közül 11 rendelkezett egészségügyi képesítéssel. Az otthonban élők harmada 80 évesnél idősebb volt. A jelentés szerint az otthonban a hatvanas évek végén már törekedtek arra, hogy az ott élőket ne csak egyenruhába öltöztessék. „Az étkeztetés kulturált körülmények között a folyosókon – ami az ebédlőt helyettesíti – történik.” Mindazonáltal mégis voltak, „akik előszeretettel hangoztatják, hogy az intézetben a disznók számára főznek”.

Mivel az intézetek számára célkitűzésként szerepelt, hogy gondozottjaik „családias légkörben” éljenek, ezért a róluk szóló jelentések rendre csalódva állapították meg, hogy a családias légkör kialakítását az adottságok nem tették lehetővé. A gyulai intézetről megelégedve állapították meg, hogy „a vezetőség tájékoztatása szerint az intézetben nem történt meg, hogy elhalálozás esetén nem a halott hozzátartozóját értesítették ki”. Ezek szerint, más otthonban megtörténhetett, hogy összekeverték a halottakat, vagy nem tudták, hogy kit kell értesíteni halálukról.⁵⁶

Az öregek otthonairól szóló történeti irodalomban közkeletű vita, hogy miért kerül bizonyos területeken és időszakokban egyre több ember otthonba. Az elsődleges magyarázat erre a jelenségre elfogadja azt a szinte a szociológia születésével párhuzamosan megszületett – s azóta sokszor cáfolt – tételt, miszerint az iparosodás előrehaladásával párhuzamosan lazulnak a családi kapcsolatok. Ebből kiindulva az öregek azért kerülnek otthonokba, mert a családok széthullnak, és az új generációk nem érzik feladatuknak, hogy gondoskodjanak az öregekről. A családi gondoskodásról szóló vitában azóta többen cáfolták ezt a nézetet és kimutatták, hogy az öregek számára létesített menhelyek népszerűsége elsősorban társadalmi elfogadottságuk miatt nőtt. Sőt, néha a családoknak nagyobb terhet jelentett az „öregektől megszabadulni”, mint együtt élni velük.⁵⁷

Ennek ellenére a budapesti szociális otthonok beutalási rendjéből kiderül, hogy azok elsősorban a kórházak helyettesítésére épültek, a kórházi elfekvő osztályok feladatát vették át. A szociális otthonok létét nem a családok szétesése,

56 Tóth Lajosné jelentése a gyulai fővárosi szociális otthonban 1970. március 18–19-én tartott főfelügyelői vizsgálatról. BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 1970. máj. 5. 55. d.

57 Carola Haber–Brian Gratton: *Old Age and the Search for Security: an American Social History*. Bloomington, 1994.

hanem a róluk folytatott közbeszéd határozta meg. Nem a családok szabadultak meg a „feleslegessé vált öregektől”, hanem többnyire életben lévő gyermekek nélküli öregek kerültek otthonba. Az 1968-as kimutatás szerint a budapesti beutaltak 75%-ának nem volt családja vagy hozzátartozója. A családdal vagy hozzátartozóval rendelkezők közel felének pedig nem volt életben lévő gyermeke. Akiknek élt a gyermekük, azoknak is többnyire (80%-ban) egy gyermekük volt.⁵⁸ Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lett volna soha egy vagy több gyerekük, de magas életkoruk miatt sokan túlélhették – különösen fiú- – gyermekeiket.

A koldusok elzárása és kitiltása a szocialista fővárosból

A koldusok potenciális bűnözőként kezelése miatt időszakos összegyűjtésük, elzárásuk és dolgoztatásuk tűnt a korszakban a leggyakoribb és régi hagyományokra visszanyúló társadalmi gyakorlatnak. Mindez azonban a szocialista állam hangoztatott elvei miatt jóval kevesebb nyilvánosságot kaphatott, mint más korszakokban. A koldusokkal foglalkozó intézmények dolgát emellett nagymértékben nehezítette, hogy mivel hivatalosan nem léteztek koldusok, ezért nem létezhetek jogszabályok sem, amelyek alapján el lehetett volna járni velük szemben.

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésén elhangzottak alapján: „a koldus-kérdést [...] csak zárt intézettel lehetne megoldani [...], márpedig a fennálló törvényes rendelkezések erre nem adnak módot. Ezt csakis rendészeti úton lehetne megoldani.”⁵⁹ A rendészeti megoldásról született informális, a rendőrség és a tanács közötti megállapodás szerint: „A csavargókról, a koldusokról többször tárgyaltunk már a Főkapitányság illetékes osztályával, és megállapodásra is jutottunk. Ha a Főkapitányság vagy egy kerületi kapitányság részéről olyan személyeket hoznak hozzánk, akik budapesti illetőségűek, minden esetben soron kívül elhelyezzük őket valamelyik vidéki otthonunkban” – mondta a Szociálpolitikai Csoport vezetője.⁶⁰ Ez a megoldás azért is hasznosnak tűnt, mert tehermentesítette a budapesti szociális otthonokat.

A koldulás a korszakban szinte kizárólag rendészeti és városképet vagy idegenforgalmat zavaró problémaként jelent meg a hivatalos iratokban, mint ahogyan többnyire a korábbi korszakban is.⁶¹ Amiben különbözött ez az időszak a

58 BFL XXIII-102a. VB jkv. 1969. jan. 22. 76. Összefoglaló jelentés „A gondozásra szoruló öregek ellátása és az ezzel kapcsolatos szociálpolitikai tevékenység” c. témavizsgálatról.

59 BFL XXIII-102a. VB. 1960. nov. 2. 108. Jelentés az öregkori betegellátásról, különös tekintettel a szociálpolitikai vonatkozásokra.

60 Uo. 112.

61 Már az ötvenes években is a rendőrség egyik fő feladata volt a koldulás felszámolása. Pl. 1951-ben a belügyminiszter (Házi Árpád) elrendelte a koldusok összeszedését, ami Budapesten több rendkívüli járőrszolgálat kivezénylésével járt. Ekkor kezdett elterjedni, hogy több, két fővel indított járőrszolgálatot vezényeltek ki, „mert a koldusok összeszedésénél egyfős járőr nem tudta elvégezni feladatát”. A megyei kapitányságokon ugyanebben az időben viszont úgy tudták emelni

kolduskérdés kezelésében, az a szocialista állam ideológiai célkitűzéseiből és a megváltozott budapesti városi tér térhasználati szokásokra gyakorolt hatásaiból következett. A koldusok kilétéről keveset tudtak a tanács dolgozói, de külső nyomásra időnként igyekeztek valamit megtudni. 1963 karácsonya előtt a Szociális Csoport munkatársai levelet kaptak a *Nők Lapjától*, amelyben felhívták a tanácsi dolgozók figyelmét arra, hogy még mindig vannak koldusok Budapesten, azonban nem tudni, kik ezek. A levelet azon nyomban továbbították a Budapesti Rendőr-főkapitányság Igazgatásrendészeti Osztályának. Onnan ezt azon nyomban továbbküldték a területileg illetékes rendőrkapitányságok vezetőinek, így a kerületi kapitányságok rendőreinek módjuk nyílt arra, hogy közvetlenül levelezhessenek a *Nők Lapjával*. Az újév új razzával indult a belvárosban a koldusok ellen, elsősorban a koldusok kilétének megállapítása végett. Január végén az V. és XIII. kerületi kapitányság előállított néhány koldust, akik ellen a rendőrök immár feljelentést is tettek. A Múzeum körúton, a Szent István körúton vagy a Nyugati pályaudvarnál kolduló emberekről a rendőrök leírták, hogy már évek óta ismerik őket: többnyire valamelyik végtagjuk hiányzik és tüdőbetegek, de a többszöri figyelmeztetés ellenére nem hagytak fel tevékenységükkel, annak ellenére, hogy némelyikük még börtönben is volt koldulás miatt.⁶² Úgy tűnik, hogy a mindennapos rendőrségi gyakorlat a forgalmas helyeken elnéző volt a koldusokkal szemben, és csak a sajtókampányok vagy felsőbb utasítás miatt zárták el őket időnként.

Az eljárás miatt egyikükről, S. Györgyről környezettanulmány is készült. Előtte Kövér József rendőr főtörzsőrmester leírta róla, hogy a Nyugati pályaudvarnál kolduló 39 éves „személynek (S. Györgynek) mûlábai vannak, és a koldulás alkalmával a két mankójára támaszkodva felhúzza a pantallója mindkét szarát úgy, hogy lehet látni, hogy mûlábai vannak és a kezét kitarva kéreget. Nevezett a figyelmeztetések alkalmával elmondotta, hogy mit csináljon, sehol nem veszik fel munkára, mivel mûlábai vannak és hogy tüdőbeteg, és valamiből élni kell neki.” S. György elmondta azt is, hogy Bécsi úton a téglagyárnál lakik egy földszinti lakásban feleségével és 15 éves lányával, Ilonával, akik mindketten segédmunkások. Györgynek volt két másik gyereke is: egy 22 éves fiú és egy 19 éves lány, mindketten házások. A rendőr kérdésére elmondta azt is, hogy ők nem segítik anyagilag. Márk Ferencné, a tanács szociális csoportjának vezetője a rendőrségi jellemzés beérkezése után kért környezettanulmányt S. Györgyről. Eszerint 1949-ig cserepesként dolgozott, de akkor villamos baleset miatt mindkét lábát elvesztette. A Bécsi úton hatan éltek az egyszobás lakásban: S. György (akit többnyire kizártak a lakásból), felesége, lányuk, György nagyobb lánya a férjével és egyéves gyermekükkel, de ők külön háztartást vezettek a szoba-konyhas lakásban a leírás szerint. Szabó Lajosné, a környezettanulmány szerzője így folytatta: „helyszíni vizsgálat során feleség is éppen akkor jött haza és hangosko-

a járőrszolgálati terv teljesítésének ütemét, hogy általában nem kettesével, hanem egyesével vezényelték ki a járőröket. Magyar Országos Levéltár XIX-B-14. Országos Rendőr-főkapitányság 13. sz. 1951. 446. d. Jelentés a járőrszolgálati terv teljesítéséről.

62 BFL XXIII-115c. VB Eü. o. szociálpolitikai iratai. 200 265/1964. 54. d. Levelezés az ügyben: 1963. dec. 23. és 1964. márc. 10. között.

dott, hogy ő nevezettet eltartani keresetéből képtelen. Az a meglátásuk, hogy a család zavarja el nevezettet koldulni, mivel munkaképtelen, jövedelemmel nem rendelkezik. Útjukban van szerencsétlen. Nevezett nagyon szeretne egy szociális otthonba menni, amit a felesége is nagyon helyeselt.” Márk Ferencné ezek után sürgős szociális otthoni beutalót kért, ez azonban már nem volt csatolva az ügyben készült iratokhoz. A fenti eset jelzi, hogy szemben a korabeli és tanácsai sztereotípiákkal, a koldusok közül nem mindenki volt egyedülálló. Akadhatott közöttük olyan, aki családban élt, és onnan járt el rendszeresen vagy alkalmanként koldulni, mintha csak munkába ment volna.

A „kolduskérdést” rendészeti eszközökkel sem lehetett megoldani, mivel a hatvanas években „nemlétezése” miatt hivatalosan nem tiltották be a koldulást. 1967-ben a koldusok ügye azért került ismét a fővárosi tanács elé, mert a kerületi tanácsok szerint a belvárosban elszaporodtak a koldusok, zavarva az idegenforgalmat és a belvárosi utcaképet. A fővárosi rendőrfőkapitány levelet is kapott az *Idegenforgalmi Hivatal* és a *Belvárosi Plébánia* igazgatóitól a Váci utca és a szállodák környékén elszaporodó koldusokról. „Ezeknek a leveleknek a mindegyike egyöntetűen arra szólít fel, hogy a kolduskérdésben lépünk fel radikálisan. Közlöm a Végrehajtó Bizottsággal, hogy a koldusok ellen fellépni semmiféle hatóságnak nincsen joga. Magyarországon szabad koldulni, ha a kolduló személy nem folytat könnyelmű életmódot vagy nem tanúsít garázda magatartást. [...] Az új szabálysértési kódex majd módot ad arra, hogy álkoldusok, tehát a dolgozni tudó munkakerülők ellen eljárjunk” – mondta Sós György főkapitány a VB előtt. Csehik Ferencné szerint „a Belvárosban ez nagy problémát jelent. [...] De nem is mutat jó képet az, hogy rongyos, piszkos emberek lepik el a Belvárost.” Sós György mindezek ellenére kétélyeit fejezte ki a rendészeti eljárások hatékonyságával kapcsolatban: „Igazoltatással zavarjuk őket, és ha fiatalok vagy munkaképesek, akkor elvisszük őket, de az öregekkel és betegekkel mit kezdünk?” – tette fel a költői kérdést.⁶³

Hiába igyekeztek a kerületi tanácsok szabályozni a kérdést, erre nem volt lehetőségük. „Ahogyan Sós elvtárs említette, el lehet járni a közveszélyes munkakerülőkkel szemben, de ha öregekről van szó, akkor ez szociális problémává válik. Ha a koldulást megtiltjuk, akkor ezzel a tanács szerveinek okozunk gondot, mert akkor vagy szociális ellátásban, vagy szociális segélyben kell őket részesíteni.” A szociális otthonokba utalt koldusok elzárását maga a tanács is szorgalmazta: „Aki közveszélyes munkakerülő, azt le kell csukni. Aki állásban van és kiáll koldulni, az ellen el kell járni. Ha szociális otthonban van az illető, akkor meg kell akadályozni, hogy koldulni menjen, és valamiféle szankciót kell találni ezzel kapcsolatban a szociális otthonnak.”⁶⁴ A legtakarékosabb rendészeti meg-

63 BFL XXIII-102a. VB jkv. 1967. dec. 20. 104–105. A Végrehajtó Bizottság ülésén elhangzott vita jegyzőkönyve.

64 Uo. 105. A másik problémát abban látta az egyik VB-tag, hogy a koldusok sokkal jobban keresnek az utcán, mint ha segélyt kapnának, ami gyakori érvnek számított a szociális segélyezéssel szemben: „Kelemen Lajos: Két-háromszáz forint szociális segélyt tudunk biztosítani, ezek pedig két nap alatt megkeresnek 300 forintot.”

oldás a koldusok vidéki szociális (elmebeteg-) otthonokba zárása volt, amelyek egyúttal a legszegényebb öregeknek is szállást nyújtottak.

A rászoruló öregek összezárása a koldusokkal a pszichiátriai intézményekben korántsem erősítette a szociális otthonok jó hírét. Már csak azért sem, mert ez a gyakorlat elsősorban az ellátó rendszer túlzott centralizáltságából fakadt. Hiába szorult rá egyre több ember öregeedésével párhuzamosan pszichiátriai segítségre, a gondozás ezen formájának stigmatizáltsága és az odaszállított koldusok miatt az elmegyógyintézetek elsősorban csak az elzárást valósíthatták meg.

Összegzés

A budapesti szociálpolitikát közvetlenül befolyásoló *Fővárosi Tanács*nak az 1960-as években is szűk mozgástere volt annak meghatározásában, hogy kit minősít a társadalmi gondoskodásra rászorulónak, és miként gondoskodik róla. A legfontosabb szociálpolitikai cél a háborús épületkárok helyreállítása és az iparosítás folytán beáramló népesség fedélhez juttatása volt. Ennek eltérő fokozatai jelentkeztek a lakáspolitikában és a gondoskodó-fegyelmező intézeti jelleggel működő otthonok változatos formáiban.

A rendszer a rászorulók köre fölött felügyeletre és ellenőrzésre adott lehetőséget, ami fokozta a társadalom tagjainak hatalmi függőségét. Mivel ez a gondoskodási forma az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportokat érintette és kevesebb ráfordítást is igényelt, mint a lakásépítés, ezért jóval nagyobb felügyeleti és ellenőrzési jogkörrel járt együtt. A munkásszállók és szociális otthonok hálózata egyúttal lehetővé tette, hogy a hivatalos elvárásoknak megfelelően, burkoltan a hatóságok a rendőrséggel karöltve a hajléktalanokkal is foglalkozzanak. A *Fővárosi Tanács* szociális csoportja – az Egészségügyi Osztály égisze alatt – bújtatott intézményként létezett, ami jelzésértékű abból a szempontból is, hogy a társadalmi problémává emelt kérdéseket legszívesebben egészségügyi, rendészeti vagy oktatási problémaként kezelték. A legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportokkal foglalkozva a szociálpolitika nem csupán gondoskodott és felügyelt, hanem folytonosan újradefiniálta önmagát, ily módon az e területen dolgozók saját feladatuk fontosságát is kellően hangsúlyozhatták. Mivel ritkán nyílt alkalom a kérdéssel nyilvánosan foglalkozni, és a szocialista államban hivatalosan nem is létezett szegénység, ezért – jogi szabályozás hiányában – a városi intézmények a rendészeti és egészségügyi kérdések mögé rejtve gondoskodhattak a legszegényebbeknek tartottakról. Ezt a gondoskodást nagymértékben meghatározta, hogy mit minősítettek a szocialista városképet vagy a Kádár-korszak idegengorgalmát különösen zavaró tényezőnek.

Az állam a szociálpolitika révén nem csupán gondoskodik a társadalom rászorultnak tekintett tagjairól, hanem egyúttal megszabja a követendő normákat, függőségi viszonyt alakíthat ki, és cserébe a részleges társadalmi ellenőrzés lehetőségét is megkaphatja. A szociálpolitika és az állami gondoskodás egyik fontos funkciója az állami intézmények legitimálása, bár persze nem ez az egyedüli fel-

adata. A szociálpolitika vizsgálatát nem lehet ugyanakkor elválasztani az e gyakorlatot működtető szervezetek önértékétől sem. Ennek az az oka, hogy a szociálpolitika nem csupán a rászorultakról gondoskodik, hanem munkát ad az állami és városi hivatalokban dolgozók jelentős részének is, és így ők is használvezői a szociálpolitikának. Másrészt újradefiniálja mindama társadalmi normákat, melyeket a hatalom gyakorló és a társadalom tagjai egyaránt elfogadhatónak tartanak, ezáltal is erősítve a társadalmi stabilitás érzetét.⁶⁵ Ezzel párhuzamosan a gondoskodás megszilárdítja a függőség tudatát a társadalom tagjaiban, ami azonban nem egyedül csak az egykori „szocialista országokra” jellemző jelenség.⁶⁶

SÁNDOR HORVÁTH

VAGABONDS, HOMELESS PEOPLE AND BEGGARS

THE HIDDEN PRACTICE OF SOCIAL CARE IN BUDAPEST IN THE 1960'S

Due to welfare policies the state does not only take care of the poor, but it prescribes exemplary norms, it frames possibly dependency and obtains the opportunity to have partial control over society. Welfare policies and social care play a great part in legitimizing state institutions; however, this is not their only function. For all that, while examining social policies the self-interests of the related political organs cannot be ignored. It results from the fact that the practice of social policies does not only take care of those in need but provides work for the majority of employees of state and municipal offices, thus they can also enjoy the benefits. Furthermore, it redefines those social norms which are regarded both by the ruling elite and the members of society as acceptable; this way it may enhance the feeling of social stability. Simultaneously, the protection confirms the attitude of dependency in the members of society: this phenomenon does not characterize only the former “socialist states”.

Even in the 1960's the Council of Budapest, influencing the welfare policies directly in Budapest, had a restricted scope for action in connection with specifying who could be regarded as being dependent on social benefits and defining the ways of social caring. The most important purposes of welfare policies aimed to restore the war damage in buildings and to offer a home to the growing number of inhabitants coming into the town because of industrialization. These intentions materialized in various ways concerning the changes of housing policy and the establishment of those institutes which made provision for the poor but held them under control at once.

The system allowed to supervise and keep in check those in need, what intensified the dependency of the members of society. Seeing that this kind of social care affected social groups of lower classes and required less amount invested than home-building, it was incidental to much wider sphere of supervision and control. Moreover, the network

65 A szociálpolitika ezen funkciójának modelljéről ld. *Martin Rein*: *Social Policy: Issues of Choice and Change*. New York, 1970. 24–27.

66 A szociális gondoskodás függőség-modelljéről: *Thomas M. Meenaghan–Robert O. Washington*: *Social Policy and Social Welfare. Structure and Applications*. New York, 1980. 8., 18. A poszt-szocialista korszakra alkalmazza ugyanezt a modellt: *Szalai Júlia*: *Nincs két ország...?* Bp. 2007.

of workers' hostels and social welfare homes made possible that the authorities deal impliedly also with homeless people, together with the police in accordance with official requirements. The Social Affairs Department of the Council of Budapest, under the auspices of the Public Health Department, existed as a hidden institution: it indicates that those questions which were of social importance were treated primarily as problems of health, security and education. The welfare policy did not only take care of and kept control over the most defenceless social classes but it continuously redefined itself, and this way officers working in this branch could emphasize the importance of their role. As an opportunity rarely occurred to investigate publicly this issue, and officially poverty did not even exist in the socialist state, in absence of regulation the institution of the town could take care of the poorest people only on the quiet, under the mask of security and sanitary measures. The extent of this provision was significantly influenced by the standpoint of authorities pertaining to what was described as a disturbing factor for the socialist townscape and the tourism in the Kádár Era.

Az Egyesült Államok, a NATO és az 1968-as csehszlovákiai szovjet intervenció

Lyndon B. Johnson, az Egyesült Államok elnöke 1968. szeptember 10-én, alig több, mint három héttel a történetek után, egy jótékonyági rendezvényen Csehszlovákia megszállását „kellemetlen bal-eset”-nek minősítette az enyhülés útján.¹ Az agresszív szovjet lépést hasonlóan devalváló megjegyzést tett Michel Debré francia külügyminiszter, aki szerint az intervenció csupán „a detente egy kitérője”-nek tekinthető.²

Aligha képzelhető el, hogy akár az 1956-os magyarországi fegyveres beavatkozás, akár az 1961-es falépítési krízis, avagy az 1962-es kubai rakétaválság felett ily könnyed módon napirendre tértek volna vezető nyugati államférfiak.

A csehszlovákiai intervenció azonban teljesen más világgpolitikai körülmények között zajlott le. Jóllehet szintén feszültséget gerjesztett, a nemzetközi stabilitást mégis jóval csekélyebb intenzitással és rövidebb időtartamra dülta fel, mint az említett események. A kubai rakétaválság napjaiban, 1962. október 22–28. között az Egyesült Államok és a Szovjetunió közel került a nukleáris háborúhoz. A katasztrófát éppen hogy sikerült elkerülni, de a veszélyhelyzetből mindkét fél messzemenő következtetéseket vont le. Mind Washington, mind Moszkva szükségesnek tartotta, hogy lépéseket tegyen egy nukleáris háború véletlen vagy tévedés okozta kirobbanásának elkerülése végett. Ezért 1963-ban a Fehér Ház és a Kreml között üzembe helyeztek egy közvetlen kommunikációs vonalat, az ún. „forró drótot”. Ugyancsak fontosnak tartottak legalább valamilyen kezdeti megállapodást a nukleáris kísérletek korlátozásáról. 1963-ban a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia megegyeztek abban, hogy beszüntetik a légköri robbantásokat és csak földalatti nukleáris teszteket hajtanak végre.

A „forró drót” és a kísérletek korlátozása azonban korántsem jelentette a fegyverkezési verseny megszűnését. Mindkét fél folytatta nukleáris programját. Sőt, a Szovjetunió, megelőzendő az 1962. októberi kényszerű és megalázó visszavonulás megismétlődését, eszkalálta erőfeszítéseit, hogy kiegyenlítse az amerikai fölényt a hordozóeszközök tekintetében.

1 *Wilfried Loth*: Helsinki, 1. August 1975. Entspannung und Abrüstung. München, 1998. 131.

2 *John G. McGinn*: NATO in the Aftermath of the 1968 Invasion of Czechoslovakia. In: *A History of NATO – The First Fifty Years*. 2. Ed. by Gustav Schmidt. Houndmills–New York, 2001. 206.

A *State Department* 1967 decemberében áttekintette az Egyesült Államok és a Szovjetunió stratégiai viszonyának változásait. A feljegyzés megállapítása szerint „az utóbbi három évben a szovjetek jelentősen növelték azon képességüket, hogy egy nukleáris konfrontációban károkat okozzanak az Egyesült Államoknak [...] Egy második csapásban ma kétszer–négyeszer súlyosabb veszteségeket idézhetnek elő, mint 1965 elején. (A becslés szerint 80–100 millió halálos áldozat 25–35 millió helyett.) [...] A Szovjetunió 1968-ban vagy 1969-ben felülmúl majd bennünket az interkontinentális megatonnakapacitás tekintetében [...] A szovjetek fokozatosan kiterjesztik hagyományos katonai erőik hatósugarát is. A növekvő akciórádiust bizonyítja mind nagyobb világméretű haditengerészeti tevékenységük, különösen a Földközi-tenger térségében, valamint tengeri és légi szállítási kapacitásuk bővítése és korszerűsítése.”³

A felgyorsult szovjet fegyverkezés és az amerikai lépéstartás, illetve fölény megőrzése bizonyos hordozóeszközök (tengeralattjárók és bombázók) tekintetében létrehozta a „kölcsonösen biztosított megsemmisítés” (*Mutnal Assured Destruction*, MAD) jelenségét. A MAD-szindróma keretei között a szovjet–amerikai stratégiai egyensúly arra épült, hogy mindkét fél olyan hatalmas és sokoldalú nukleáris arzenállal rendelkezzen, amely képessé teszi megtorló második csapásra még a nukleáris első csapás elszenvedése után is. Ily módon biztosítottnak tűnt: egyik fél sem kockáztatja meg, hogy elsőként alkalmazzon nukleáris harc eszközt. Ahogyan mindkét oldalon egyre több és mind pusztítóbb atomfegyvert és hordozóeszközt halmoztak fel, úgy vált a nukleáris háború – tekintettel a következményekre – hovatovább elképzelhetlenné. Viszont annál inkább kialakulóban volt a szovjet–amerikai implicit egyetértés a nukleáris fegyverkezés ellenőrzésében, korlátozásában, és az atomklub bővülésének lehető megakadályozásában.

A légköri kísérletek beszüntetéséről szóló egyezményt követően mind a szovjet, mind az amerikai vezetés arra törekedett, hogy további, még kiterjedtebb hatályú megállapodásokat kössön. Tekintettel a csillagászati költségekre, mindkét fél számára fontosnak bizonyult, hogy lassítsák a fegyverkezési verseny ütemét, és korlátozzák a stratégiai támadó és védelmi fegyverzet fejlődését. Ez a közös érdekelttség vált az 1960-as években a szovjet–amerikai kapcsolatok meghatározó tényezőjévé, amelyhez képest minden egyéb nemzetközi konfliktus, így a vietnami háború, a közel-keleti ellentét, vagy akár a csehszlovákiai intervenció (ezekre más összefüggésben még visszatérünk) másodlagosnak, periférikusnak számított, és késleltette, de nem akadályozta meg újabb fegyverzetkorlátozási egyezmények megkötését.

A konvergens érdekek érvényesítéséhez azonban a külpolitikai praxisban hosszadalmas és rögzös, mindkét oldalról elhelyezett csapdákkal és buktatókkal nehezített út vezetett. Az első kapcsolatfelvételre az 1964 novemberében elsöpörő fölényrel újjáválasztott Johnson és az 1964 októbere, Hruscsov bukása óta a

3 URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonb/XIV/1404.html> (258.)

hatalmat gyakorló pártvezetés erős emberei, L. I. Brezsnyev első titkár és A. N. Koszigin miniszterelnök között 1965 elején került sor.

Johnson 1965. január 4-én szokásos év eleji elnöki üzenetében kifejezte reményét, hogy az új szovjet vezetők látogatást tesznek az Egyesült Államokban. Mc. G. Bundy nemzetbiztonsági tanácsadó biztosította A. F. Dobrinyin szovjet nagykövetet, hogy az elnök komolyan veszi a csúcstalálkozó gondolatát, sőt, arra is hajlandó, hogy elfogadjon egy meghívást a Szovjetunióba.⁴

Az elnök 1965. január 14-én a szovjet kormánynak küldött üzenetében kifejtette, hogy mielőbb egyezményt kell kötni a nukleáris fegyverek további terjedésének megakadályozása érdekében, s kifejezte azon reményét is, hogy további lépésekre kerül sor a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése végett. Ismételten hangsúlyozta, hogy fontosnak tartja a szovjet vezetők látogatását az Egyesült Államokban.⁵ Mintegy válaszként A. A. Gromiko szovjet külügyminiszter közölte a moszkvai amerikai nagykövettel, hogy „a szovjet kormány kedvezően fogadta az elnök kijelentéseit a kétoldalú viszony javításának kívánatos voltáról és kész arra, hogy csúcstalálkozó szintjén alapozza meg a kapcsolatokat”.⁶ Dobrinyin január 16-án közölte a *State Department*-ben, hogy „kormánya szerint Johnson útja a Szovjetunióban a békének és a két ország jó viszonyának érdekében állana, és természetesen kölcsönös látogatásról lenne szó”.⁷ (Előrebocsátjuk, hogy Johnson elnökségének egész hátralévő idejében napirenden maradt a csúcstalálkozó ügye, amire még visszatérünk.)

Az optimista hangulatban indult kapcsolatfelvételt Johnson és a Brezsnyev–Koszigin vezetés között azonban a kölcsönös és ismételt barátságos üzenetek ellenére beárnyékolta az Egyesült Államok katonai intervenciója Vietnamban. Az amerikai légierő február elején – éppen Koszigin hanoi tartózkodása idején – támadást intézett észak-vietnami célpontok ellen. Március elején megkezdődött a *Rolling Thunder* („Gördülő Mennydörgés”) fedőnevű nagyszabású bombázó hadművelet, majd Dél-Vietnamban partra szálltak az első tengerészgyalogos egységek. Johnson nyilvánvalóan gyors győzelemben – és így korlátozott háborúban – bízott, s csak lépésről lépésre derült ki, hogy az Egyesült Államok egy olyan ingoványba sodródott, ahonnan nem lehetett egykönnyen kivezető utat találni.

A szovjet vezetés nyomban több nyilatkozatban fejezte ki felháborodását az amerikai katonai lépések miatt. Dobrinyin február 9-én szóbeli jegyzékben közölte, hogy kormánya véleménye szerint „nyilvánvaló ellentmondás van a kapcsolatok javítását szolgáló találkozások lehetőségét hangoztató amerikai kijelentések és a Vietnamban végrehajtott akciók között”.⁸ Egy amerikai diplomata értesülése szerint Brezsnyev kifejtette Indira Gandhi (ez időben) indiai tájékoz-

4 URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/XIV/1311.html> (85.)

5 Uo.

6 Uo.

7 Uo.

8 URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/XIV/1313.html> (91.)

tatási miniszternek, hogy a vietnami kérdés „elválaszthatatlan a szovjet–amerikai kapcsolatok általános ügyétől”.⁹

Az SZKP első titkára március 24-én az amerikaiakat „agresszoroknak, banditáknak és barbároknak” bélyegezte. A moszkvai amerikai nagykövetség épülete előtt, nyilván hatósági buzdításra és egyetértéssel, tüntetésekre került sor. Még a propaganda-hadjáratnál is fontosabb volt, hogy Moszkva a szolidaritás jegyében politikai és katonai támogatást nyújtott Észak-Vietnamnak, tetemes mennyiségű hadfelszerelést, szállítóeszközt, nyersanyagot, gyógyszert stb. szállított az indokínai országba, s ugyanezt tették kelet-európai szövetségesei is. Anélkül, hogy részletekbe bonyolódnánk, az arányok érzékeltetésére csupán azt jegyezzük meg, hogy 1968-ban a szovjet szállítások egyedül a felét tették ki az összes segítségnek, amit a Vietnami Demokratikus Köztársaság (VDK) kapott.

A szovjet vezetés Vietnam-politikája kialakításában kénytelen-kelletlen számolt az Ázsiában különösen erős kínai befolyással és konkurenciával. Az amerikai *Nemzetbiztonsági Tanácsban* 1965. március végén elhangzott lakonikus értékelés szerint „a szovjeteknek nincs más választásuk, mint Hanoi támogatása. A vietnami háború elmélyítette a szovjet–kínai szakadást.”¹⁰

Az erőteljes Amerika-ellenes retorika és a roppant összegekre rúgó anyagi támogatás a szovjet politikának csupán egyik, a nemzetközi kommunista mozgalomnak és mindenekelőtt Kínának mutatott arculatát jelentette. Érvényesült azonban a Vietnam–Egyesült Államok komplexummal kapcsolatos Kreml-taktikának a folyamatos Amerika-bírálat légkörében egy rejtett, időnként meglepő diplomáciai aktusokkal felszínre bukkanó sajátossága is. Nem arról van szó, mint ha a szovjet vezetés ne gondolta volna komolyan saját ideológiáját, és ne hitt volna eszméi, jelszavai igazában. Csakhogy nem tártá fel publikusan politikájának valószínű tartalmát és igazi célkitűzéseit, amely nem elvont elvek foganatosítását, hanem a Szovjetunió állami–nemzeti érdekeinek érvényre juttatását jelentette. Természetesen az államrezon diktálta politika időnként egybeeshetett valamilyen szinten az eszmék megvalósításával, de nem ritkán előfordult, hogy a birodalmi érdekek más taktikát, más cselekvést követeltek, mint az ideológiai vezérszavak. Ebben az esetben a szovjet külpolitikában többnyire a pragmatizmus szempontjai kerekedtek felül a teóriák rovására. S lényegében ez a praktikizmus érvényesült az imperializmusra szórt szitkokkal-átkokkal és harcias lözungokkal társbérletben a vietnami háború idején a szovjet–amerikai viszonyban.

Harriman utazó nagykövet 1965. júliusában Moszkvában Kosziginnel folytatott megbeszélése során arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunió kész az előrelépésre a kétoldali ügyekben. A miniszterelnök nyíltabb Kína-ellenes megjegyzéseket engedett meg magának, mint a többi szovjet vezető az amerikaiakkal folytatott konverzációiban.¹¹

⁹ Uo.

¹⁰ URL: <http://www.state.gov/www/aboutstate/history/volII/202–220.html>

¹¹ URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/XIV/1376.html> (118.)

Gromiko 1965 szeptemberében az ENSZ közgyűlése alkalmával, amerikai diplomátákkal folytatott magánbeszélgetései során érzékeltette, hogy kormánya nem kívánja a szovjet–amerikai viszony további romlását Vietnam miatt. A külügyminiszter nyilvánvalóvá tette, hogy Moszkva korántsem foglal el olyan intenzitásgigant álláspontot, ahogyan ezt nyilvános állásfoglalásai sugalmazzák, mert ezeket főleg a hazai és a külföldi kommunistáknak címezik. Moszkva nyilvánvalóan fenn kívánja tartani a nyilvánosság előtt ellenséges magatartását az Egyesült Államok politikájával szemben Vietnamban és másutt. „De a nyilvános acsarkodást az Egyesült Államokkal szemben enyhíti a mérséklet abban, hogy mit tesznek a szovjetek valójában, és tehermentesíti valamelyest a magánbeszélgetések szívélyessége Harrimannal Moszkvában, a külügyminiszterrel New Yorkban és a deklarált együttműködési készség néhány különleges ügyben.”¹²

Találónan jellemezte a szovjet magatartás kettősségét 1966 novemberében Kohler moszkvai amerikai nagykövet: „A szovjet külpolitikát fedő nehéz ideológiai takaró nem rejtheti el azt a tényt, hogy alapvető körvonalait saját nemzeti érdekei szabják meg, és az elmúlt években a szovjetek több esetben figyelmen kívül hagyták nemzeti érdekeik ideológiai álcázását [...] Az Egyesült Államok–Szovjetunió viszonylatban a szovjet propaganda az amerikai imperializmusról beszél, de a szovjet politika az Egyesült Államokkal való hallgatólagos együttműködésre és néhány esetben a nyílt kooperációra épül. Miközben folyamatosan azt állítja, hogy szívélyesebb kapcsolatok nem lehetségesek, amíg az Egyesült Államok »agressziót« követ el egy testvéri szocialista állam ellen, [...] addig Moszkva lehetségesnek tartja, hogy együttműködjék vele néhány olyan területen, ahol a két nemzet érdekei egybeesnek.” A diplomata külön felhívta a figyelmet arra, hogy „Moszkvának szüksége lesz az Egyesült Államok kooperációjára az ébredő kínai óriás kezelésében”.¹³

A szovjet–amerikai viszonyt az 1960-as évek második felében Moszkva részéről egészében óvatosság, visszafogottság, mértéktartó és ellenőrzött ridegség jellemezte. A szovjet érdekekkel adekvát területeken pedig előrelépés történt. Így 1966-ban a két ország kulturális csereegyezményt és polgári légiforgalmi megállapodást írt alá. Folytatódtak az alkudozások a legfontosabb közös témáról, a fegyverkezési verseny korlátozásáról. Két esztendő vajúdas után, 1967 januárjában megszületett a világűr nukleáris mentességét kimondó egyezmény, amelyhez hatvan állam csatlakozott. A szerződést Johnson „a legfontosabb fegyverzetkorlátozási fejleménynek minősítette az atomkísérletek korlátozását kimondó 1963-as megállapodás óta”.¹⁴

Mind a szovjet, mind az amerikai vezetés érdekelt volt abban, hogy elejét vegye az 1960-as évek elején összeállt öttagú atomklub (Egyesült Államok, Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Kína) bővülésének. A nukleáris technológia továbbadásának tilalmát első ízben Írország javasolta az ENSZ 1961-es

12 URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/XIV/1379.html> (132.)

13 URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/XIV/1384.html> (186.)

14 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/johnx1.html

közgyűlésén. Bár a tagok jóváhagyták az erre vonatkozó határozatot, a tényleges tárgyalások csak 1965-ben indultak meg a genfi leszerelési konferencián, és eredményességük elsősorban a szovjet–amerikai viszony fejleményein múltott.

1967 első hónapjaiban Johnson és Koszigin üzenetváltásban fejezték ki eltökélttségüket a fegyverkezési verseny korlátozását célzó további tárgyalásokra, melyeket átmenetileg késleltetett az 1967. júniusi hatnapos arab–izraeli háború. Ekkor üzemelt első ízben a „forró drót”, hogy elkerülhető legyen egy esetleges közvetlen szovjet–amerikai konfrontáció. Mindkét fél nyomást gyakorolt „saját” pártfogoltjaira a tűzszünet elfogadtatása érdekében, amely végül június 11-én valólt meg minden fronton, a Kreml és a Fehér Ház nagy megkönnyebbülésére.

„A hatnapos háborúnak volt legalább egy üdvös hatása. Előtérbe állította azokat a nézeteltéréseket Moszkva és Washington között, amelyek megvitatását a vietnami háború gátolta”¹⁵ – állapította meg Robert Dallek amerikai történész.

1967 nyarán Johnson immár három és fél éve töltötte be hivatalát, de még nem volt alkalma szovjet vezetőkkel való legfelső szintű találkozóra, amelyre pedig 1945 után minden elnök igényt tartott, és amely az eredménytől függetlenül növelte volna presztízsét. (Tegyük hozzá, hogy ezt valamennyi utódja is fontosnak tartotta.) Johnson úgy vélte, hogy olyan jelentős kérdésekben, mint a fegyverkezési verseny korlátozása, a közel-keleti és a vietnami helyzet, a személyes megbeszélés minden írásbeli üzenetváltásnál kedvezőbb lehetőséget nyújt a meg egyezésre, de legalább a nézetek tisztázására.

Előnyös alkalom kínálkozott Kosziginnel, a szovjet hierarchia második emberével való találkozásra június végén, amikor a politikus New Yorkban részt vett az ENSZ-közgyűlés rendkívüli ülésszakán. A szovjet fél is hajlandóságot mutatott a személyes érintkezésre, mert attól tartott, hogy netán létrejön egy kínai–amerikai közeledés Vietnam ügyében, amely viszont amerikai–szovjet konfrontációt válthat ki. Johnson a találkozó előestéjén – nyilván a moszkvai amerikai képviselőlet jelentései alapján – egy szenátornak megjegyezte, hogy „Kosziginnek valóóságos Kína-mániája van, halálra rémült”.¹⁶ Több külpolitikai szaktekintély, így Z. Brzezinski politológus, a *State Department* politikai tervezési tanácsának tagja és J. W. Fulbright, a szenátus külpolitikai bizottságának elnöke fontosnak tartotta, hogy Johnson próbálja meg eloszlatni vagy csillapítani a szovjet gyanakvást a Közel-Kelettel és Vietnammal kapcsolatos amerikai szándékokat illetően.

A két államférfi összejövetelére, amely Brezsnyev távollétében csupán csonka csúcsnak volt tekinthető, 1967. június 23–25. között került sor a New Jersey állambeli Glassboro egyetemi városkában, félúton New York és Washington között. A tárgyalás során Johnson felvetette a közös érdekű problémákat, melyek megoldása elősegítené a békés együttélést. Javasolta, hogy a Közel-Keletre egyik fél se szállítson fegyvert, egyezzenek meg a rakétavédelmi rendszerről, oldják meg a vietnami kérdést, és tegyenek lépéseket az európai vitás ügyek rendezésére. Hangsúlyozta, hogy elnöksége ideje alatt nem kötött új katonai szövetséget,

15 Robert Dallek: Lyndon B. Johnson. New York, 2004. 286.

16 I. m. 287.

viszont több szerződés jött létre a Szovjetunióval. Kifejezte reményét, hogy mielőbb megegyeznek a nukleáris fegyverek továbbadásának tilalmáról is. Egészen pedig úgy vélte, hogy „a viták lépésről lépésre a helyes irányba vezetnek”.¹⁷

Koszigin közölte, hogy globálisan egyetért az elnökkel, de problémákat lát a konkrét lépésekről szólva. Különösen azt kifogásolta, hogy az Egyesült Államok állandóan növeli a katonai költségvetését, ami a Szovjetuniót is hasonló cselekvésre készteti. Pedig, így a miniszterelnök, „az emberiség nem bocsátja meg sem neki, sem az elnöknek, ha a két ország erőforrásainak a felét katonai kiadásokra pazarolják el”. Hangsúlyozta, hogy országa békét akar, ezért az Egyesült Államok ne hallgasson azokra, akik viszályt szítanak a két ország között, nyilvánvalóan Pekingre célozva. Szerinte a közel-keleti békéhez arra van szükség, hogy az Egyesült Államok vegye rá Izraelt az 1967-es háborúban elfoglalt területek kiűritésére. Vietnam ügyében pedig tájékoztatta Johnsont, hogy kapcsolatba lépett Hanoival, ahonnan azt a választ kapta, miszerint rögtön készek tárgyalni, ha az amerikaiak abbahagyják a bombázást. A miniszterelnök szerint a vietnami háború folytatása csak Kínának használ, és veszélyt jelent a világbékére.

Valamelyes egyetértés alakult ki az atomsorompó-egyezmény ügyében. Bár a Közel-Kelet és Vietnam kérdésében az álláspontokat csupán közeledés nélkül deklarálták, Johnson életben kívánta tartani a párbeszédet, és javasolta, hogy évenként egy hetet fordítsanak a találkozásra. Koszigin, nem lévén többre felhatalmazása, a „forró drót”-ra hivatkozott, „amelyen egy nap alatt többet értek el, mint mások három év alatt”.

Johnson így értékelte a találkozót Eisenhower volt elnöknek: „Nagyjából csupán kellemes beszélgetés volt – semmi vitriolos, antagonisztikus dolog, néha-néha két-három övön aluli ütés. Ha erre méltó választ kapott, akkor visszatért a normális szintre. Világossá tette, hogy semmiféle konfrontációt nem akar az Egyesült Államokkal, nem akar velünk harcolni, nem akar háborút.”¹⁸

Bár Glassboro nem eredményezett konkrét megállapodást, a kölcsönös *cap-tatio benevolentiae* ösztönzést adott a további tárgyalásoknak. 1968. március 11-én a két szuperhatalom a magyar politikai nyelvben „atomsorompó-egyezménynek” nevezett szerződés egyeztetett szövegét terjesztette be a genfi tizen-nyolc-hatalmi *Leszerelési Bizottságnak*, majd 1968. június 12-én az az ENSZ-kögyűlés elé került. A július 1-jén a Fehér Házban megrendezett ceremónián ötvenhat állam írta alá az egyezményt, amely a nukleáris fegyverzettel rendelkező államoknak megtiltotta, hogy a nukleáris fegyverzetet vagy technológiát továbbadják azt még nem birtokló államoknak. Az ellenőrzés az 1956-ban megalakult bécsi székhelyű *Nemzetközi Atomenergia Ügynökség* feladata lett. A felek abban is megegyeztek, hogy folytatják a tárgyalásokat a nukleáris fegyverkezési verseny befejezése érdekében. A szerződés e tekintetben fontos előrelépést jelentett, bár Franciaország és Kína, valamint több, a „saját” nukleáris fegyverze-

17 URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/XIV/1400.html> (229.)

18 URL: <http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/XIV/1401.html> (237.)

tének kifejlesztésében érdekelt ország, így India, Pakisztán és Izrael nem csatlakozott a megállapodáshoz, nem húzta le az atomsorompót...

Johnson július 1-jén bejelentette: megegyezés jött létre a Szovjetunióval, miszerint a legközelebbi jövőben folytatják a tárgyalásokat a stratégiai fegyverzetről, mind a támadó, mind a védekező rendszerekről. A szovjet kormány a július 1-jén közzétett memorandumhoz hasonló nyilatkozatot tett. Rusk amerikai külügyminiszter augusztus 15-én közölte Dobrinyin nagykövettel, hogy szerinte ezek a megbeszélések „a legfontosabb tárgyalások lehetnek a két ország között a második világháború óta” s ebben a diplomata egyetértett a miniszterrel. Sőt, Rusk és Dobrinyin magánjelleggel egy újabb Johnson–Koszigin találkozó lehetőségét is latolgatták. Augusztus 19-én Dobrinyin jegyzéket adott át W. Rostow nemzetbiztonsági tanácsadónak, amely javaslatot tartalmazott arra, hogy az elnök október elején találkozzék a szovjet vezetőkkel Leningrádban. Augusztus 20-án Koszigin Johnsonnak írott levelében azt ajánlotta, hogy szeptember 30-án Genfben kezdjék meg a tárgyalásokat a rakétákról.

W. Rostow augusztus 20-i memoranduma szerint a következő napon bejelentik a csúcstalálkozó ügyében létrejött megegyezést. A legfelső szintű megbeszélések alkalmat adnak arra, hogy konzultáljanak „számos bilaterális ügyről, az atomsorompó-egyezmény alkalmazásának következő lépéseiről, valamint az álláspontok közelítéséről a Közel-Kelet és Vietnam kérdésében”.

Az 1960-as évek második felében kialakult amerikai–szovjet nukleáris paritás, a MAD-jelenség, nem maradt hatás és következmény nélkül Nyugat-Európára és az *Észak-Atlanti Szövetségre* sem. Az új stratégiai viszonyok jelentősen befolyásolták a NATO tagállamai reagálását a csehszlovákiai válságra és a szovjet intervencióra.

A NATO fennállásának 1969-ben esedékes huszadik évfordulójához közeledve nehéz időket élt át az évtized második felében. Számottevő zavart okozott, hogy 1966-ban De Gaulle kivonta országa hadseregét a NATO katonai szervezetéből. A francia elnök döntése következtében a Szövetség kénytelen volt vezetési intézményeit új székhelyre, Brüsszel környékére áttelepíteni.

Destabilizáló tényezőt jelentett, hogy az Egyesült Államok erőit mindinkább lekötötte a vietnami háború, s kétségessé vált, mennyiben képes eleget tenni európai kötelezettségeinek. Komoly vitákat váltott ki, hogy több ország gazdasági okokból csökkenteni kívánta a NATO-ba integrált és főleg a Német Szövetségi Köztársaság területén állomásozó csapatai létszámát, valamint nagyobb anyagi hozzájárulást is kívántak az NSZK-tól. „Az indok a redukcióra több tényezőnek tudható be, beleértve a Nyugat-Európa ellen irányuló katonai fenyegetés csökkenését, a Szovjetunióval és a kelet-európai országokkal való detente megnövekedett lehetőségét, s azon óhajt, hogy több forrást szenteljenek az európai gazdaság fejlesztésére” – jellemezte az új tendenciát John G. McGinn amerikai történész.¹⁹

19 J. G. McGinn: i. m. 198.

Heves belső vitákat váltott ki a NATO új stratégiai koncepciójának kialakítása. Még az 1950-es évek közepén J. F. Dulles amerikai külügyminiszter nevéhez fűződött a „tömeges megtorlás” elve. Ennek értelmében bármilyen agresszív szovjet lépésre a nukleáris fegyverzet bevetése a megfelelő válasz, tehát minden háború már a kezdeti szakaszban óhatatlanul atomháborúba torkollik. A szovjet nukleáris paritás és a MAD azonban ezt a doktrínát meghaladtotta tette. Az 1960-as évek elején J. F. Kennedy elnöksége idején fogalmazódott meg a „rugalmas válaszadás” tétele. E szerint – J. W. Young és J. Kent angol történészek megfogalmazásában – „a Varsói Szerződés támadása esetén nem lehetséges többé totális nukleáris háborúval fenyegetőzni. Ehelyett a konfliktus fokozatos eszkalációja következik be, amely hagyományos eszközök bevetésével kezdődik és a nukleáris válasz különböző szintjein át halad, mielőtt stratégiai nukleáris összecsapásra kerülne sor. A rugalmas »válaszadás« hihetővé tétele [...] érdekében [...] nagyobb létszámú hagyományos erő szükséges és ez [...] egyszerűen nem áll rendelkezésre.”²⁰ Az új stratégiai doktrínát az *Észak-Atlanti Tanács* külügyminiszeri értekezlete 1967 decemberében elfogadta ugyan, de a hozzá kapcsolódó hadműveleti tervek 1968-ban még nem készültek el.

Az 1960-as évek végén Európában is előrehaladt a detente. Ebben jelentős szerepe volt De Gaulle-nak, aki 1965-ben meghirdette „az Atlanti-óceántól az Urálig” terjedő kontinentális egységet. A francia elnök arra törekedett, hogy egy olyan Pán-Európát hozzon létre, amely megtörheti a szuperhatalmak dominanciáját a világpolitikában. 1964-ben Franciaország diplomáciai viszonyba lépett a Kínai Népköztársasággal, 1966-ban pedig De Gaulle látogatást tett a Szovjetunióban. De Gaulle 1966 novemberében kifejtette Ch. E. Bohlen amerikai nagykövetnek, hogy a NATO-t azért hozták létre, hogy megbirkózzék a háborús fenyegetéssel, de nem várható el, hogy a mozgósítási félállapot továbbra is fennmaradjon, amikor a háború veszélye láthatóan csökken. Franciaország mégis bennmaradt a szövetségben, mert a veszély véglegesen nem szűnt meg.²¹

1966 decemberében a Német Szövetségi Köztársaságban nagykoalíció került hatalomra. Az új kormány a kereszténydemokrata Kurt Kiesinger kancellár és a szociáldemokrata Willy Brandt külügyminiszter vezetésével új külpolitikát kezdeményezett. Az ún. „keleti politika” jegyében az NSZK feladta a Hallstein-doktrínát, vagyis nem szakította meg, illetve nem utasította el többé a diplomáciai kapcsolatokat azokkal az államokkal, amelyek diplomáciai viszonyba léptek a Német Demokratikus Köztársasággal. A nyugat-német kormány összeköttetést kívánt kiépíteni a kelet-európai államokkal, és olyan egyezményeket ajánlott nekik, amelyek elismernék a második világháború után kialakult status quót, s magukban foglalják az erőszakról való lemondást.

A NATO-országok nemzetközi cselekvési képességét 1968-ban szinte megbénították a belpolitikai zavarok. Diáklázadások és zavargások zajlottak le Fran-

20 John W. Young–John Kent: *International Relations since 1945. A Global History*. Oxford, 2004. 321.

21 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XIII/html (220.)

ciaországban, Olaszországban, Kanadában és az Egyesült Államokban. Választások előtt állott Franciaország, Olaszország, Kanada és az Egyesült Államok. Belgium pedig hónapokon át nem rendelkezett működőképes kormánnyal.

A NATO-nak mint politikai-katonai szövetségnek a mozgásterét behatárolta felépítése is. Nem volt ugyanis szupranacionális szervezet, amely kötelező érvénnyel meghatározta a tagállamok politikáját, a szuverenitás a nemzeti kormányok fennhatósága alatt maradt. „Bár a szövetség jelentős szerkezeti felépítéssel rendelkezett, az Észak-Atlanti Tanács nem kényszeríthette tagjait, hogy egy bizonyos előírt módon cselekedjenek vagy viselkedjenek. A NATO-kormányok megelégedtek ezzel a helyzettel” – jellemezte a szövetség működési fundamentumát McGinn amerikai történész.²²

Az atlanti közösséget, amelyet De Gaulle folyamatos oppozíciós magatartása amúgy is megrepesztett, tovább tördelte a vietnami háború. Az Egyesült Államok európai szövetségesei nem vállaltak szolidaritást az indokínai hadviseléssel. A legtöbb nyugat-európai ország óvatosan lavírozott a vietnami ügyben Párizs és Washington között, kerülendő, hogy bármelyiket is megbántsa.

Időközben az Egyesült Államokban is mindinkább megrikult a levegő Johnson és háborúja körül. A hangulatot érzékletesen felidézi a diáktüntetések kántált strófa: „Hej, hej, L. B. J., hány kölyköt öltél meg ma?”

1968-ban már több mint félmillió amerikai katonát vetettek be Dél-Vietnamban, és a Fehér Ház a Pentagonnal karöltve közeli győzelmet ígért. A sikerpropagandára azonban döntő csapást mért, hogy 1968. január 30-án, Tet, azaz a holdújév napján a Vietkong és az észak-vietnami hadsereg átszivárgott egységei nagyszabású támadást indítottak dél-vietnami városok, repülőterek és katonai bázisok ellen. Az offenzíva, jóllehet katonai szempontból végső soron kudarcot jelentett a támadók számára, már önmagában is rácăfolt a hivatalos amerikai optimizmusra. Mindinkább elmélyült a „hihetőségi szakadék” (*credibility gap*) egyfelől a kormányzat és a hadvezetőség, másfelől a médiumok és a közvélemény között.

A bizalmatlanságot növelte, hogy ez volt a történelem első, televízió nappal napra közvetített háborúja. Az esti híradót a lakosság nagy része nézte Amerikában, és az adások bevitték a családok nappalijába a háború borzalmait, beleértve a légi úton rendre érkező, csillagos lobogóval letakart koporsókat.

Walter Cronkite televíziós kommentátor, aki „a legmegbízhatóbb ember” hírében állott, elutazott a távol-keleti országba, hogy személyesen mérje fel a helyzetet. Hazatérve kijelentette, hogy a háború zsákutcába jutott, és a tárgyalások jelentik az egyetlen kiutat. Johnson megdöbbenve közölte egyik munkatársával: „Ha elvesztettem WALTERt, akkor elvesztettem az amerikai átlagpolgárt.”²³

Az 1968. márciusi New Hampshire állambeli előválasztások és közvélemény-kutatások eredményei igazolták az elnök balsejtelmeit. Az előválasztáso-

22 John G. McGinn: The Politics of Collective Inaction. NATO's Response to the Prague Spring. *Journal of Cold War Studies* 1(1999) 3. sz. 119.

23 Michael MacLeor: Vietnam. Ten Thousand Day War. London, 1982. 271.

kon csak minimális, 7%-os különbséggel előzte meg McCarthy demokrata elnökjelöltet, ami igen rossz óment jelentett a hivatalban lévő elnök számára a kampány további esélyeit illetően. A közvélemény-kutatási eredmények szerint a megkérdezetteknek csak 36%-a helyeselte az elnök tevékenységét, 52%-a negatívan ítélte meg munkáját, vietnami politikáját pedig 63% elutasította. Johnson levonta a konzekvenciákat és március 31-én bejelentette, hogy nem jelölteti magát ismét elnöknek.

A sűrűsödő problémák és a kelet–nyugati kapcsolatok változásai szükségessé tették, hogy – tekintettel az említett jubileumra is – a tagállamok vezetői átgondolják a NATO jövőjét, és ha részlegesen is, az új körülményekhez alkalmazkodva újrafogalmazzák a szövetség alapelveit. 1966 decemberében Pierre Harmel belga külügyminiszter javaslatára és vezetésével munkacsoport alakult a NATO sorsát és perspektíváját tartalmazó átfogó tanulmány kidolgozására. A *State Department* brüsszeli nagykövetéhez intézett táviratában hangsúlyozta: „az Egyesült Államok sok európai országhoz hasonlóan tisztában van azzal, hogy szükséges artikulálni a szövetség szerepét napjainkban, folyamatosan hozzá kell igazítani viszonyát a megjavult kelet–nyugati viszonyhoz [...] A francia visszavonulás ellenére és 1969 közeledtével állandóan fenn kell tartani a kormányok és a közvélemény megértését és támogatását a nyugati összetartásnak és a szövetség elretentő erejének céljai érdekében.”²⁴

A Harmel-jelentést a szövetség jövő feladatairól az *Észak-Atlanti Tanács* 1967 decemberében fogadta el. A referátum abból indult ki, hogy a szövetség létrejötte óta a nemzetközi helyzet és a szövetség politikai feladatai jelentősen megváltoztak. A NATO első célkitűzése továbbra is az agresszió elriasztása és a tagállamok területi integritásának védelme maradt. A második teendője, amit ezúttal fogalmaztak meg első ízben, hogy „előre lépjen olyan stabil viszonyok felé, amelyekben az alapvető politikai kérdések megoldhatók”. A jelentés kifejezetten hangsúlyozta, hogy a jelenlegi körülmények között szükséges előmozdítani a detente-t a Kelet–Nyugat viszonyban, „a katonai biztonság és a detente politikája nem áll ellentmondásban, hanem egymást kiegészítik [...] A feszültség enyhítése nem végső cél, hanem egy hosszú folyamat része a jobb viszonyok előmozdítására és az európai rendezés elősegítésére. A szövetség végső célkitűzése, hogy elérje Európában az igazságos és békés tartós rendet, amelyhez megfelelő biztonsági garanciák járulnak.” A Harmel-jelentésből kiindulva a NATO-kommunikékban, -deklarációkban állandósult a védelem és detente ikerpillére.²⁵ A NATO az 1960-as évek végén kodifikált céljai közé emelte a szovjet blokkal fennálló feszültség enyhítését.

A Harmel-okmány jelentette az első olyan NATO-megnyilatkozást, amely a detente-t mint a szövetség egyik alapvető feladatát határozta meg. A nyugat-európai és amerikai vezető politikusok többsége a szovjet blokkal fennálló feszültség

24 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XIII/html (221.)

25 *Raymond Garthoff*: *Detente and Confrontacion. American–Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Washington, 1994. 110.

enyhülését kívánta, és a Harmel-formula utat nyitott e cél elérésére. Hatása érvényesült az *Észak-Atlanti Tanács* 1968. június 24–25-én Reykjavíkban tartott értekezletén. A NATO-külgyminiszterek egy amerikai feljegyzés szerint „jelzést adtak a Szovjetuniónak, hogy bátorítsák további megbeszélésekre a kölcsönös európai csapatcsökkentés lehetőségéről, kifejezték aggodalmaikat a Földközi-tenger térségében megnövekedett szovjet tevékenység miatt, és megerősítették szolidaritásukat a Berlinbe vezető szabad út ügyében. Így a kollektív védelem biztosításának és a detente előmozdításának kettős célkitűzésére összpontosították figyelmüket”.²⁶

A szovjet blokkban és a kommunista világmozgalomban is fontos változások zajlottak le az 1960-as években. A korábbi – legalábbis kifelé hangoztatott – monolitikus egységet az 1950–1960-as évek fordulójától egy instabil nemzetközi rendszer váltotta fel, amelyben állandósultak a zajos polémiák és a szakadásig mélyülő válságok. Mindinkább érvényesült – Palmiro Togliatti olasz kommunista vezető kifejezésével – a policentrizmus, az egyes pártok önállóságának feltétele. A legmélyebb szakadást a szovjet–kínai ellentét okozta, bár sem a szovjet, sem a kínai fél nem hozott létre új, saját politikai centrumot, de a korábbi monolit egység mozaikokra töredezett. Az állampártok saját nemzeti érdekeiket próbálták egymás, sőt esetenként Moszkva ellenében érvényesíteni, politikájuk kisebb-nagyobb mértékben renacionalizálódott. Az 1960-as évek közepén már nem Jugoszlávia volt a térség egyetlen országa, amely a Szovjetuniótól elforduló külön úton járt. Teljesen különböző motivációktól ösztönözve önállósult Albánia és Románia. A két balkáni államban viszont az önálló külpolitikai cselekvés a sztálini szisztéma épségben tartásával járt együtt a belpolitikában. Sőt, a szuverenitás helyreállítása a Szovjetunióban helyel-közzel zajló desztalinizáció elutasításával volt egyértelmű.

Lengyelországban és Csehszlovákiában mérsékelt reformprogram bontakozott ki – a külpolitikai autonómia igénye nélkül. Bulgária minden tekintetben a maradandóság országa maradt, sem belpolitikai reformtörekvésekre, sem a külpolitikai mozgástér bővítésére nem került sor. Magyarország számára egyik út sem volt utánozható és követhető. A kádári vezetés célja az volt, hogy a külpolitikai mozgástér bővítését, és ezzel szoros összefüggésben a belső liberalizálást, különösen a gazdasági mechanizmus megújítását a Szovjetunió egyetértésével valósítsa meg. A magyar reformokkal szemben kért moszkvai toleranciát Kádár a szövetség értékének bizonyítása révén kívánta biztosítani, nem a csatlós, hanem a kliens státusz elnyerésére törekedett.

Csehszlovákiában 1968 január–áprilisában, élén Alexander Dubčekkel, a *Csehszlovák Kommunista Párt* (CSKP) újonnan megválasztott első titkárával kialakult és meghatározó befolyásra tett szert egy reformkommunista csoport, amely alapvető strukturális változásokkal, a szovjet típusú intézményrendszer felszámolásával a demokratikus, emberarcú szocializmust kívánta megvalósítani. Belpolitikailag ennek legszembeötlőbb megnyilvánulásai a cenzúra felszámolása

26 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XIII/html (316.)

és a szabadságjogok mind kiterjedtebb megvalósulása volt. Moszkvában, Varsóban, Kelet-Berlinben, Budapesten és Szófiában mind idegeesebben figyelték a fejleményeket, és 1968 tavaszától példátlan gyakorisággal találkoztak egymással a bolgár, a csehszlovák, a kelet-német, a lengyel, a magyar és a szovjet pártvezetők. Találkozásuk egyetlen tárgya minden alkalommal a csehszlovákiai helyzet volt.

A csehszlovákiai helyzetet és a vele összefüggő fejleményeket, elsősorban a Szovjetunió magatartását, az amerikai vezetés is folyamatosan figyelemmel kísérte. A *State Department* 1967 decemberében Jacob D. Beam prágai nagykövet táviratából értesült arról, hogy a diplomata állomáshelyén hírek terjengnek politikai változásokról. Beam szerint a csehszlovák fővárosban gyakoriak a pletykák, ezáltal azonban a híresztelések oly nyíltak és állandóak, hogy olasz és brit kollégájával együtt úgy véli, hogy komoly figyelmet érdemelnek.

A nyugati diplomaták felfigyeltek a CSKP decemberi plénumának előestéjén Brezsnyev prágai villámlátogatására, amely nyomatékosította a vezetés legfelső szintjén várható, változásokat jósoló értesüléseket. Rusk külügyminiszter egyelőre szkeptikus maradt, mert szerinte Antonin Novotny első titkár és köztársasági elnök Moszkva bizalmi embere, a szovjet politika legszilárdabb támogatója a kelet-európai pártfőtitkárok közül, s ezért nem tartotta valószínűnek, hogy a Kreml „ejteni” fogja.

A személycsere 1968. január 5-én mégis bekövetkezett. A két legfelső tisztséget kettéválasztották: a Központi Bizottság Alexander Dubčeket választotta meg első titkárnak, az államelnöki poszton nem történt változás. Beam a dubčeki vezetéssel kapcsolatban a külügyminisztériumnak egyelőre óvatosságot ajánlott. Előrebocsátjuk, hogy a következő hónapokban ez a kifejezés lesz az Egyesült Államok Csehszlovákia-politikájának vezérszava. Rusk egyetértett diplomatájával, és a számára küldött utasításban február 13-án hangsúlyozta, hogy a helyzet ott „nagyon bizonytalan és cseppfolyós”, Dubček pozícióját még nem lehet megfelelő módon értékelni, eddigi tevékenységét és jövődó szándékait feltáró konkrét adatok hiányában. A külügyminiszter lehetségesnek tartotta, hogy Dubček és társai javítani akarják a kapcsolatokat a Nyugattal, így az Egyesült Államokkal is, és „számos módjuk van arra, hogy ilyen szándékukat jelezzék”.²⁷

A prágai amerikai misszió jelentéseit és a *State Department* reakcióit 1968 március-áprilisában két mozzanat jellemezte. Az egyik tényező az érdeklődés és a megindult demokratizálás helyeslése volt. Az amerikai diplomácia felmérte, a demokratizálás akár részleges eredményei messze túlnőnek Csehszlovákián és hatásuk az egész szovjet övezetben érzékelhető lehet. A másik faktor viszont az aggodalom volt: vajon nem szabadul-e ki a liberalizálási folyamat az ellenőrzés alól, és nem töri-e át az adott helyzetben ésszerű korlátokat? Kétségtelen, hogy e tekintetben Moszkva várható magatartásáról volt szó, amelyről még nem alakult ki határozott amerikai vélemény. A Szovjetunió hatalmas gazdasági és katonai nyomásgyakorló eszköztárral rendelkezett, kérdésesnek tűnt azonban, hogy

27 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/g.html (55.)

ezt drasztikus módon latba veti-e? Az amerikai diplomácia abban bizakodott, hogy Prága okul a magyar 1956 tanulságaiból, és elkerüli a kockázatos politikai lépéseket. A prágai nagykövetség Washingtonnak a csehszlovákiai fejleményekkel kapcsolatban a tartózkodó magatartást (*low profile*) ajánlotta.

Az említett két tendenciát, a demokratizálás helyeslését és az óvatosságot fejezte ki a *State Department* utasítása a NATO-képviseletnek és a bonni nagykövetségnek 1968. április 27-én. „A pozíciónk a cseh [sic!] fejleményekkel kapcsolatban az, hogy tájékozódunk és diszkrét módon megfelelő alkalommal nyilvánvalóvá tesszük a csehek számára, hogy üdvözljük a liberalizmus felé tett lépéseiket. Úgy véljük, hogy tanácsos, miszerint kerüljünk minden olyan lépést, amely jelenleg zavarhatja az új vezetés belpolitikáját, valamint kényes viszonyát a Szovjetunióval és a többi keleti szomszédjával.”²⁸

Az amerikai külügyminisztériumban azonban korántsem helyeselte mindenki a tartózkodó taktikát. Eugene W. Rostow miniszterhelyettes 1968. május 10-én memorandumban követelte, hogy kormánya bizalmasan fejezze ki aggodalmát a Szovjetunióhoz a csehszlovák határ közelében végrehajtott csapatmozdulatok miatt. Szerinte súlyos hiba történt 1948-ban, a csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel során, és 1956-ban a magyarországi eseményekkel összefüggésben, amikor a be nem avatkozás deklarálásával Washington szabad kezét adott Moszkva számára a cselekvésre. Úgy vélte, hogy 1948-ban az Egyesült Államok nukleáris monopóliuma idején a szilárd diplomáciai akció megakadályozhatta volna a hidegháborút. Rostow javasolta, hogy haladéktalanul adjanak az oroszoknak olyan jelzést, amely óva inti őket az intervenciótól, „mert amikor a határt átlépik, már késő lesz”. A külügyminisztérium vezetése azonban elutasította az ajánlott eljárást a Kreml figyelmeztetésére. N. de B. Katzenbach első miniszterhelyettes feljegyezte Rostow memorandumára: „Határozottan nem értek egyet sem az elemzéssel, sem a proposíciókkal. Ugyanez a véleményük azoknak a felelős kormányzati tisztviselőknek, akikkel beszéltem az ügyről.” Rusk kurta írásbeli megjegyzése: „Én is ehhez csatlakozom.”²⁹

Tartózkodó magatartást tanúsított az NSZK kormánya is. Sahm külügyminiszter-helyettes közölte G. C. McGhee bonni amerikai nagykövettel, hogy az NSZK kerül minden beavatkozást Csehszlovákiában. Az Egyesült Államok semmit nem tehet a szomszéd állam tekintetében Németország területéről, tehát nem vetheti be az ott állomásozó amerikai csapatokat. Szükségesnek tartotta, „hogy az amerikaiak gyakoroljanak szoros felügyeletet az általuk finanszírozott rádióadók felett. Hangsúlyozta, hogy mindent kerülni kell a német területről származó közleményekben, ami a csehszlovákiai helyzetbe való beavatkozásnak tűnhet.”³⁰

Az amerikai NATO-képviselet május 11-én utasítást kapott Rusktól, amelynek értelmében a NATO kísérje figyelemmel a Csehszlovákiában történeteket, de

28 URL: http://www.state.gov/www/abbout-state/history/vol_XVII/h.html (59.)

29 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/h.html (60.)

30 Uo.

tanúsítson nagy óvatosságot. A külügyminiszter még azt is kockázatosnak tartotta, hogy az *Észak-Atlanti Tanács* külön ülésen tárgyaljon a csehszlovákiai helyzetről, mert kitudódna és nemkívánatos feltűnést keltene. A NATO álláspontját a „wait and see”, „várunk és meglátjuk” magatartás jellemezte. A szövetség semmit nem kívánt tenni, ami hátráltatta volna a haderőcsökkentést és a nukleáris fegyverkezés ellenőrzését előmozdító tárgyalásokat. 1968. április végén a NATO politikai bizottsága a Harmel-jelentés szellemében készült az izlandi fővárosban a június végén esedékes értekezletre. E. Rostow szerint „Reykjavík célja, hogy mozdítsa elő az érdemi párbeszédet a Szovjetunióval és a kelet-európai országokkal”.³¹

A brit politikai vezetés a többi NATO-országhoz hasonlóan megfigyelő pozícióba helyezkedett Csehszlovákia ügyében. 1968 májusában a kelet-európai angol nagykövetek évi konferenciájának ez a kérdés képezte elsődleges tárgykörét, különös tekintettel a Szovjetunió várható magatartására és a brit cselekvési lehetőségekre. A hangulat mindkét tekintetben felettébb pesszimista és borús volt. G. Harrison moszkvai nagykövet szerint valószínű, hogy a fejlemények Csehszlovákiában elérték a szovjet tolerancia tűréshatárát. P. T. Hayman külügyminiszter-helyettes annál inkább fontosnak tartotta, hogy a nyugati országok, így Nagy-Britannia is tartózkodjanak bármilyen lépéstől, ami zavarhatná a Dubček-vezetést.³² P. Gore Booth, a külügyminiszter állandó helyettese úgy vélte, hogy nincsen mód arra, miszerint befolyást gyakoroljanak az eseményekre, bárha meg is teszik, amit tudnak. G. Roberts államminiszter szerint a Nyugat keveset képes tenni vagy mondani, hogy támogassa a kelet-európai liberálisokat. Hangsúlyozta, miszerint „bármilyen kísérlet, hogy éket verjünk a Szovjetunió és a többiek közé, sikertelen, sőt nemkívánatos eredményre vezethet [counter productive]. Mindenesetre mi a változást nem komoly zavarok, hanem a hatékony együttélés evolúciója útján kívánjuk elérni.”³³

1968. május–júliusban e helyütt nem részletezhető körülmények folytán érzékelhetően növekedtek az ellentétek a Szovjetunió és szövetségesei, valamint Csehszlovákia között.³⁴ A NATO-államok azonban változatlanul visszafogottságot tanúsítottak Kelet-Európa-politikájukban, és arra törekedtek, hogy elkerüljék a feszültség erősödését a szovjet blokkal. A nyugati diplomácia tartózkodott attól, hogy a szokványos érintkezési formákon túl, közvetlenül próbáljon kapcsolatba lépni csehszlovák hatóságokkal, intézményekkel, személyiségekkel. W. Barker prágai brit nagykövet július végén küldött táviratában felhívta a *Foreign Office* figyelmét arra, hogy „a legcsekélyebb okot sem szabad szolgáltatni azon gyanúnak vagy állításnak az igazolására, hogy bármilyen részünk volna a csehszlovák–szovjet nézeteltérésben [...] A csehszlovákok felé való közeledés hiba lenne [...] és semmi hasznos eredményt nem hozna.”³⁵ Az amerikai diplomácia

31 Uo.

32 Documents on British Policy Overseas. (= DBPO) III. 1. The Stationery Office. London, 1997. 42.

33 I. m. 57.

34 L. Kieran Williams: *The Prague Spring and its Aftermath*. Cambridge, 1997. 76. skk.

35 DBPO III. 1. 67.

is hasonló véleményt vallott. Beam prágai nagykövet július 22-én arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy „jelenleg a csehek inkább a kommunista hatalmi övezeten belül akarják problémáikat kezelni”.³⁶ Thompson moszkvai nagykövet szerint „jelenlegi magatartásunk a cseh ügyben korrekt, különösen azért, mert a csehek sem kértek változtatást. Ők vannak a legjobb helyzetben annak megítélésére, hogy milyen hatása lenne részünkről bármilyen akciónak vagy nyilatkozatnak. Akármilyen felszólítás a szovjeteknek szükségszerűen leleplezné helyzetünk gyengeségét azzal, amit nem mondunk és nem mondhatunk”.³⁷

Rusk külügyminiszter első alkalommal július 22-én beszélt Dobrinyin nagykövettel a cseh helyzetről. Az apropót ehhez a szovjet médiumokban megjelent vádaskodások szolgáltatták, amelyek szerint a Pentagon és a CIA „összeesküvést” készítenek elő Csehszlovákiában, ahová fegyvereket is juttatnak. Rusk ingerülten tiltakozott az állítások ellen, és rámutatott arra, hogy az ilyen rágalmak, s különösen az, hogy az Egyesült Államokat „bűnbak” gyanánt állítják be, „nagyon negatív hatást gyakorol viszonyunkra”.³⁸ A megbeszélésről készült szovjet feljegyzés szerint Rusk kijelentette, hogy „az Egyesült Államok a kezdettől fogva ellenzett minden beavatkozást Csehszlovákia ügyeibe. Ez először is leginkább a csehek ügye. Ettől eltekintve ez a csehek és a Varsói Szerződés többi nemzetének az ügye.” (A vonatkozó amerikai forrás Rusk ezen szavait nem tartalmazza.) Matthew J. Ouimet amerikai történész ebből az alábbi következtetést vonta le: „jogosan vagy tévesen a Kremlnek nyilvánvalóan oka volt tervei megvalósítására, bizakodva abban, hogy valószerűtlen az erőteljes reagálás veszélye a NATO részéről”.³⁹

1968. július végén–augusztus elején a NATO-országok fővárosaiban nyugtalanul észlelték, hogy folyamatban vannak a szovjet előkészületek Csehszlovákia megszállására. E. Rostow külügyminiszter-helyettes július 20-i memoranduma szerint növekszik a katonai intervenció lehetősége. A politikus nem tartotta kizártnak, hogy a csehszlovák nép és a kormány ellenáll, az ENSZ-hez és a NATO-hoz fordul segítségért. Ebben az esetben rendkívül veszélyes helyzet alakul ki: „Nehéz lenne megmagyarázni, hogy az ENSZ alapokmánya védi az agresszió ellen Koreát, de Csehszlovákiát nem. Csehszlovákia kétségkívül a szovjet érdekszférába tartozik, de ez a tény aligha igazolhat egy gyilkosságot fényes nappal.” Rostow egyetlen kivezető utat látott: el kell tántorítani Moszkvát a beavatkozástól. Ennek módja nem a fenyegetőzés, mert ez megerősítené a szovjet gyanakvást a NATO „cinkosságáról”, hanem óvatos és békülékeny hangvételű titkos üzenetek eljuttatása a Kreml címére. A külügyminiszter-helyettes azt is javasolta, hogy amennyiben az intervenció bekövetkezik, a NATO hozzon létre az ér-

36 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/i.html (68.)

37 Uo.

38 Uo.

39 Matthew J. Ouimet: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. Chapel Hill–London, 2003. 34. Ld. még: *Vojtech Mastny: Was 1968 a Strategic Watershed of the Cold War? Diplomatic History* 29(2005) 162.

dekelt kormányok képviselőiből egy akciócsoportot. Sürgette továbbá, hogy egy héten belül tartsanak miniszteri, vagy ahhoz közeli szintű NATO-tanácskozást.⁴⁰ Július 29-én C. Clifford hadügyminiszter a tervezett csúcstalálkozót előkészítő belső megbeszélések során figyelmeztette az elnököt, hogy „ne menjen Koszigin közelébe, amíg Csehszlovákia még forró”. A miniszter attól tartott, hogy netán Johnson éppen tárgyal a szovjet féllel, s ugyanazon vagy a következő napon a szovjet csapatok bevonulnak Csehszlovákiába. Ez kínos csapda lenne, amelyből nehéz lenne kiszabadulni. Szerinte várni kellene, hiszen Johnson december végéig hivatalban marad, és addig még kínálkozhat kedvezőbb alkalom.⁴¹

Rusk és Clifford aggodalmait azonban a NATO-országok vezető politikusai közül csak kevesen osztották. A szovjet katonai mozdulatokat úgy értékelték, mint erőfitogtatást, amelynek célja, hogy megfélemlítse Prágát, a NATO felségterületét egyébként sem fenyegeti veszély. A NATO-kormányok feltételezték, hogy Moszkva nem teszi kockára egy brutális lépéssel a detente eredményeit. A nyugati fővárosokban az a vélemény alakult ki, hogy a Szovjetunió végül mégis visszariad attól, hogy erőszakkal kényszerítse vissza Csehszlovákiát a sorba.

M. Stewart brit külügyminiszter és munkatársai július második felében ismételtén megvitatták, mit is tehetnének Nagy-Britannia és szövetségesei, hogy elrettentsék a Szovjetuniót az intervenciótól. P. Dean washingtoni nagykövet július 19-ei távirata azonban nyilvánvalóvá tette, hogy bár az amerikai kormány is nagyon aggódik a helyzet miatt, úgy döntött, hogy nem tesz semmit. „Az elnök kevés hajlandóságot mutatott arra, hogy bármilyen magas szintű üzenetet küldjön Moszkvába, [...] hacsak nem volna bizonyítható előnye. Egy üzenetnek nemkívánatos következménye is lehet.” A *State Department* ellenzett bárminemű konzultációt a NATO-n belül, attól tartva, hogy ennek híre megy, és súlyos károkat okoz. G. Harrison moszkvai brit nagykövet egyetértett azzal az amerikai véleménnyel, amely szerint a szovjetek politikáját az határozza meg, hogy mi lenne a legjobb módja a megbízható csehszlovák vezetés helyreállításának, és ettől semmiféle egyéb megfontolás nem térítheti el őket. Stewart úgy vélte, hogy udvarias formában indokolt lenne figyelmeztetni a Szovjetuniót az elriasztó hatás érdekében. Az egyik helyettesét utasította arra, hogy július 22-én, a lengyel nemzeti ünnep alkalmából rendezendő fogadáson közölje M. Ny. Szmirnovszkij szovjet nagykövettel, miszerint „a kelet–nyugati viszony megjavulásának bátorító jelei elenyésznek, ha az oroszok bevonulnak Csehszlovákiába”. Július 30-án maga Stewart tette szóvá a nagykövetnek aggodalmait amiatt, hogy a kelet-európai események árthatnak a kelet–nyugati viszony javulási kilátásainak. A nagykövet replikája az volt, hogy a „szovjet kormány nem fogad el figyelmeztetést”.⁴²

A nyugati kormányok 1968 nyarán a Harmel-jelentésben meghatározott kétvágányú vonalat követték. Egyfelől szinte fű alatti figyelmeztetésekkel pró-

---

40 I. h.

41 I. h.

42 DBPO III. 1. 65. és 68.

báltkak meg hatni a szovjet vezetésre, másfelől óvakodtak minden nyilvános állásfoglalástól, ami feszültséget okozhatna a kelet–nyugati viszonyban.

Július végén–augusztus elején úgy tűnt, hogy az ágcsernyői csehszlovák–szovjet, illetve a pozsonyi hatpárti tárgyalások és nyilatkozatok politikai megoldást eredményeztek. Kádár János szerint „roppant bajokat kerültek el Ágcsernyővel és Pozsonnyal. A megegyezés lényege: a csehszlovák vezetés vállalta, hogy elfogadja és érvényre juttatja a »szocializmus általános törvényszerűségeit«, a szovjet fél és szövetségesei pedig hozzájárultak a »nemzeti sajátosságok« hangsúlyozásához.”⁴³

A NATO-kormányok is olyan modus vivendit láttak az említett egyességekben, amely időt enged Dubčeknek. Ezért a nyugati hatalmak megnyugvást színelleltek. Augusztus 19-én E. Rostow közölte Dobrinyinnel, hogy az ágcsernyői határozatok nagyon bölcssek és potenciálisan nagyon fontosak.⁴⁴ Annál is inkább, mert még augusztus közepén is tartózkodtak bárminemű erőteljes nyilvános lépéstől, hogy ne veszélyeztessék a detente-t, a békét és a biztonságot. Az óvatos politika közmegegyezésre talált. Erre vall, hogy R. Nixon republikánus elnökjelölt augusztus 10-én közölte Johnsonnal: „a legjobb vonal nyilvánosan, hogy ez érzékeny helyzet. Rokonszenvezünk, de nem segítene, ha bármit mondanánk.”⁴⁵

A szovjet vezetés tisztában volt a nyugati távolságtartó taktika adta lehetőségekkel. A. A. Gromiko külügyminiszter így tájékoztatta augusztus 19-én az SZKP Politikai Bizottságát: „Most nincs háborús veszély. E tekintetben kedvező a helyzet. Azonban, ha elengedjük Csehszlovákiát, mások is kísértést éreznek, hogy kövessék a példáját. De ha megtartjuk, ez erősít bennünket. A nemzetközi helyzet jelenleg semmiféle meglepetést nem tartogat számunkra.”⁴⁶

A NATO-államok vezetői számára viszont 1968. augusztus huszonegyediké nagy meglepetést okozott. Ezen a napon a szovjet hadsereg előzőnlötte Csehszlovákiát és a megszállásban segédkeztek lengyel, magyar és bolgár csapatok is.⁴⁷

Előző este Dobrinyin nagykövet felkereste Johnson elnököt, akinek a baljós előzmények ellenére fogalma sem volt arról, milyen drámai közléssel döbrenti meg őt a diplomata. Az elnök teljesen privát társalgást kezdeményezett, Dobrinyin és Koszigin hogyléte iránt érdeklődött, majd közölte, hogy megnézte a farmján készített színes filmet Koszigin látogatásáról a glassboroi csúcs alkalmával. Az elnök még azt is tudatta a nagykövettel, hogy az imént vágatott haját, mert a birtokán nincs borbély. A diplomata vette a lapot és megkérdezte, miért nincs, s ezen mindketten jót derültek. Johnson még egy Freszka márkájú alkoholmentes itallal is megkínálta vendégét. Szóba került a *Texas sárga rózsái* című

43 Sipos Péter: Kádár János és az 1968. évi bevonulás. *História* 15(1992) 8. sz. 24.

44 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/j.html (79.)

45 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/j.html (78.)

46 J. G. McGinn: *The Politics* i. m. 136.

47 „A közhiedelemmel ellentétben – és Walter Ulbricht legnagyobb sajnálatára – Brezsnyev döntése az NDK csapatai nem vettek részt a megszállásban. Csupán néhány tiszt az Észak Hadsergcsoport törzsében, akik a prágai főhadiszálláson tartózkodtak.” (Pataky Iván: *A vonakodó szövetségés*. Bp. 1996. 20.)

népszerű dal is. A kedélyes hangulatot Dobrinyin végül kénytelen-kelletlen megtörte: „Most pedig elnök úr, sürgős utasítást kaptam a kormányomtól, hogy komoly dologról tájékoztassam Önt. Felolvasom.” Mire Johnson megkérte, hogy hangosan olvasson, mert kissé nagyot hall, de olyan hiú, hogy nem használ hallókészüléket. Ezek után Dobrinyin végre a tárgyra térhetett és ismertette az elnökkel a szovjet kormány szóbeli jegyzékét arról, hogy a szovjet csapatok bevonulnak Csehszlovákiába.

Az eljárás szokatlan volt, hiszen bármilyen kormányközi közlést a diplomáciai rutin szerint előbb a külügyminiszternek adnak át. A szovjet vezetés azonban fontosnak tartotta, hogy a NATO-politikusok közül elsőként Johnsont tájékoztassák az intervencióról. A rideg tényt a szokványos szövegek körítették a csehszlovákiai szocialista rendet fenyegető állítólagos veszélyekről és a prágai kormány kéréséről, hogy a Szovjetunió és szövetségesei nyújtsanak segítséget a Csehszlovák Szocialista Köztársaság népének. A jegyzék azt az ígéretet is tartalmazta, hogy mihelyest a CSSZK biztonságát fenyegető veszély elmúlik, a megszálló csapatokat haladéktalanul kivonják a csehszlovák állam területéről. A szovjet lépést, úgymond, „a béke fenntartása miatt érzett aggodalom diktálta és semmilyen mértékben nem érinti az Egyesült Államok vagy bármely más ország érdekeit. Abból a tényből indulunk ki, hogy a jelenlegi események nem ártanak a szovjet–amerikai viszonyoknak, amely fejlődésének a szovjet kormány, mint eddig, nagy jelentőséget tulajdonít.”⁴⁸

Johnson az első hallásra nem fogta fel teljesen a nagykövet közlésének súlyát. Ugyanis szinte rögeszméjévé vált a csúcstalálkozó, és azt hitte, hogy a diplomata erről kívánt tárgyalni vele. Hiszen, ahogyan erre utaltunk, az amerikaiak augusztus 21-én kívánták volna bejelenteni a legmagasabb szintű összejövetelt. Az elnök huszadikán este ismételten szóba hozta a csúcstalálkozót, míg végül azal az ígérettel búcsúzott a nagykövettől, hogy Csehszlovákia ügyében később ad választ. A diplomata megrökönyödve hallgatta az elnököt, aki a történetek ellenére, úgy tűnt, váltig bizakodott a csúcstalálkozóban. „Ez nem volt a legragyogóbb órája” – ítélte meg az elnök első reakcióját a szovjet intervencióra Mastny amerikai történész.⁴⁹

A *Nemzetbiztonsági Tanács* augusztus 20-ai esti rendkívüli ülésén az elnök utasította külügyminiszterét, hogy közölje Dobrinyinnel megdöbbenését, s azt, hogy a következő nap nem alkalmas a csúcstalálkozó bejelentésére. Az egyéb teendők tekintetében a testületet a tanácstalanság jellemezte. G. Ball nagykövet az ENSZ bevonását említette. E. G. Wheeler tábornok, a vezérkari főnökök egyesített tanácsának elnöke sietett leszögezni, hogy „semmilyen katonai akcióra nem vagyunk képesek, nincs hozzá erőnk”. H. H. Humprey alelnök pedig óvatosságot ajánlott, mondván, hogy „semmi egyebet nem tehetünk mint prüszkölnünk és fecsegünk” (*snort and talk*).⁵⁰

48 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/j.html (80.)

49 V. Mastny: i. m. 166.

50 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/j.html (81.)

A Nemzetbiztonsági Tanács ülése után, még 20-án éjjel Rusk közölte Dobrinyinnel a következőket: „a szovjet kormány közlése az amerikai kormánynak súlyos aggodalmat okozott, bizonyos pontok nyugtalanítóak és ezekről nem rendelkeznek megfelelő információval; az Egyesült Államok nem érti sem az utalást a csehszlovák kormány fegyveres segítségre vonatkozó kérésére, sem a fenyegető külső veszélyre”. Rusk hangsúlyozta, hogy „az Egyesült Államoknak semmiféle tudomása nincsen arról, hogy bármelyik nem szocialista ország agressziót tervezett volna Csehszlovákia ellen”.⁵¹

Az amerikai kormány augusztus 21-én nyilatkozatban ítélte el a szovjet agressziót.⁵² A továbbiakban pedig a *State Department*-ben azon álláspont kristályosodott ki, hogy az elsődleges színhely, ahol mozgósítani lehet a világközvéleményt, az *Egyesült Nemzetek Szervezete*. A külügyminisztérium elutasította a NATO szerepvállalását.

Egy augusztus 23-án kelt memorandum szerint „a NATO-kormányfők értekezletére vonatkozó kezdeményezés vagy bármilyen drámai akció a NATO részéről jelenleg nem tanácsos a következő okokból: 1. Elterelné a világ figyelmét az ENSZ erőfeszítéseiről anélkül, hogy bármilyen konkrét akciót eredményezne, ami a szovjeteket jelenlegi vonalvezetésük módosítására készítené. 2. A szovjet inváziót hidegháborús környezetbe helyezné, gyengítve az erkölcsi hatást az el nem kötelezett és a disszidens kommunista nemzetekre. 3. A szovjetek propaganda-nyereségre tehetnének szert, mert arra törekednek, hogy egy NATO és német összeesküvésre hivatkozhassanak Csehszlovákia ellen. 4. Legfőbb szövetségünk az Egyesült Nemzetek útját részesíti előnyben, és többen a leghatározottabban vonakodnának attól, hogy részt vegyenek egy NATO kormányfői találkozón.”

Hasonlóan többen elleneztek egy háromoldalú (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország) vagy egy négyoldalú (előbbieket és az NSZK) miniszterelnöki megbeszélést. Különösen káros lenne egy értekezlet az NSZK bevonásával, mert „történelmi okokból a németeket sok kelet-európai, beleértve a cseheket, gyanakvással nézi”.⁵³

Az amerikai-szovjet párbeszéd titokban tovább folyt. Augusztus 23-án Rusk és Dobrinyin hosszabb beszélgetéséről a külügyminiszter nem tájékoztatta a sajtót. A nagykövet kifejtette, hogy a Szovjetunió nem akarja abbahagyni a kétoldalú kérdéseknek, így az atomenergia békés felhasználásának és a stratégiai rakétáknak a megvitatását. Közölte, hogy megérti, miszerint a jelenlegi bizonytalan nemzetközi helyzetben az Egyesült Államok ezt nem teheti meg, de kifejezte reményét, hogy előbb-utóbb a tárgyalások folytatódnak. Rusk utalt arra, hogy a szovjet üzenet, amely tájékoztatta Johnstont a csehszlovákiai akcióról, tartalmazott egy olyan kitétel, hogy ez nem érinti az Egyesült Államok létfontosságú érdekeit. A külügyminiszter hangsúlyozta, hogy ezen állítást megjegyezte, és feltételezi, hogy Moszkva nagyon komolyan veszi. Dobrinyin persze lelkesen helyeselt.⁵⁴

51 Uo.

52 Uo.

53 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/k.html (86.)

54 Uo.

A NATO-országok 1968 őszén minden nemzetközi fórumon élesen bírálták a Szovjetuniót. A Biztonsági Tanácsban az Egyesült Államok az intervenciót elítélő határozati javaslatot terjesztett be, amelyet a szovjet és a magyar küldött ellenszavazatával fogadtak el. A vétó ugyan megakadályozta, hogy a megbélyegző nyilatkozat hivatalos okmány rangjára emelkedjék, de erkölcsi hatása világraszólóan érvényesült.

A NATO-országok 1968 augusztusa után korlátozták a Szovjetunióval és a többi megszálló állammal való kapcsolataikat. Sorra lemondták a már rögzített politikai és kulturális látogatásokat, rendezvényeket. A korlátozások azonban szelektív módon érvényesültek, és elsősorban a látványos, nagy médianyilvánosságot vonzó tevékenységet fogták vissza.

A *Nemzetbiztonsági Tanács* számára szeptember 4-én a külügyminisztériumban készült feljegyzés szerint kerülni kell az általános, mindenre és mindenkire kiterjedő restriktciókat, amelyek a hidegháborúhoz való visszatérés gyanánt értelmezhetők. A memorandum azt is hangsúlyozta, hogy „a viszonylag mérsékelt akciók nem zárják ki eleve megfelelő időben a detente folytatásához való visszatérést. Sok európai nemzet álláspontja szerint kerülni kell azokat az akciókat, amelyek veszélyeztethetik a Szovjetunióval és a kelet-európai országokkal való szorosabb kapcsolatok esetleges megújítását.” Különösen fontos, hogy korai időpontban folytatódjanak a rakétákról és az atomenergia békés felhasználásáról az amerikai–szovjet tárgyalások.⁵⁵ Ahogyan Wiggins nagykövet a *Nemzetbiztonsági Tanács* egyik ülésén egy vérbeli diplomata cinizmusával kijelentette: „Folytatnunk kell a tárgyalásokat. Semmi problémát nem okoz a párhuzamos politika – minden délelőtt támadjuk az oroszokat a csehszlovákiai invázió miatt és minden délután tárgyalunk velük a stratégiai fegyverkorlátozásról.”⁵⁶

Az amerikai politikai vezetést 1968 őszén nyugtalanította egy esetleges szovjet katonai intervenció Románia és Jugoszlávia ellen. A pánikhangulatra jellemző, hogy amikor augusztus 30-án este Dobrinyin másnap reggelre bejelentette látogatási szándékát a külügyminiszternél, Rusk feltételezte, hogy a diplomata tájékoztatni kívánja majd arról, hogy a szovjet csapatok bevonulnak Romániába. Az elnök 30-án este a Texas állambeli San Antonióban a helyi tejtermelő egyesület évi közgyűlésén (!) beszédet mondott, amelyben óva intette a Szovjetuniót Románia megtámadásától. Moszkva határozottan cáfolta a híreszteléseket, amelyekről végül az amerikaiak is megállapították, hogy megalapozatlanok, hiszen a hiób-híreket semmiféle hiteles hírszerző forrás nem támasztotta alá.⁵⁷

A CIA beszámolója 1968. november 7-én megállapította, hogy a csehszlovákiai intervenció nem jelenti azt, hogy Moszkva politikája általában keményedett volna a Nyugattal szemben. A Kreml a csehszlovák problémát „saját szférája” ügyének tekintette. A katonai akció Románia ellen valószínűtlen, részben e lépés politikai ára miatt, részben pedig azért, mert Románia korántsem bír olyan

55 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/k.html (92.)

56 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XI/zd.html (293.)

57 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/l.html (93.)

stratégiai fontossággal, mint Csehszlovákia, nem szólva arról, hogy a balkáni országban nincs veszélyben a kommunista diktatúra. Még kevésbé feltehető egy agresszív lépés Jugoszlávia ellen.⁵⁸

Miután egy újabb szovjet katonai intervenció veszélye elhárult, a Johnson-adminisztráció utolsó hónapjaiban folytatódtak az augusztus vége felé megszakadt tárgyalások a csúcstalálkozóról és a stratégiai fegyverzetkorlátozásról. Az elnök utasítására W. Rostow nemzetbiztonsági tanácsadó szeptember 9-én – nyilván a feltűnés kerülése érdekében – a saját otthonában nyújtotta át az elnök feltételeit Dobrinyinnek a csúcstalálkozóra. Szeptember 13-án pedig a nagykövet szóbeli jegyzéket adott át Rostownak saját kezűleg írott fordítása kíséretében. Eszerint Moszkva pozitíven fogadja az elnök javaslatait a véleménycserére, és szívesen látja őt a Szovjetunióban. A szovjet fél kész arra, hogy megtárgyalja az amerikai fél által felvetett kérdéseket, így a fegyverkezési verseny korlátozását, Vietnam és a Közel-Kelet problémáit, vagy bármely egyéb közös érdekű kérdést. Az amerikai kormány szeptember 16-i válaszjegyzékében a következő témákat ajánlotta: el kell érni és fenn kell tartani a tartós amerikai–szovjet elrettentő kapacitást a támadó és védekező stratégiai rakéták telepítésének egyeztetett korlátozása révén; demonstrálni kell a többi nemzet számára az amerikai és szovjet készséget stratégiai rakéták korlátozására; el kell kerülni a korlátlan stratégiai fegyverkezési versenyből következő feszültségeket, bizonytalanságokat és költségeket; biztosítani kell az amerikai–szovjet kölcsönös megértést a stratégiai helyzetből adódó ügyek folyamatos megtárgyalásával.⁵⁹

A kölcsönös puhatolózások ellenére Washingtonban kétségek merültek fel a csúcstalálkozó időszerűségét illetően. Ch. E. Bohlen külügyminiszter-helyettes, szovjetológus közölte Ruskkal, hogy a csúcstalálkozót széles körben úgy tekintnék, mint a csehszlovákiai szovjet akció „megbocsátását”, és aláásná az amerikai törekvéseket a NATO megerősítésére.

Az 1968. novemberi elnökválasztást a republikánus jelölt, Richard Nixon nyerte meg. A hátralévő rövid hónapokban, a következő év január 20-ig, az új elnök hivatalba lépéséig a hivatalban lévő elnök „béna kacsává” változott, s a johnsoni csúcstalálkozó gondolata fokozatosan elenyészett. Nixon ingerülten tiltakozott ellene, és Moszkva számára is értelmetlenné vált. Annál is inkább, mert Nixon a szovjet vezetés tudomására hozta, hogy ő maga is nagyon komolyan érdekelt a tárgyalásokban és a tartós megegyezésben. Beiktatási beszédében kijelentette: „A konfrontáció időszaka után a tárgyalások korába érkezünk. Tudja meg minden nemzet, hogy ez a kormányzat nyitott a kommunikációra.”⁶⁰ Nixon valóban állta a szavát. Erre vall többek között az 1972-es moszkvai csúcstalálkozó és a SALT-I. megállapodás, de ez már egy másik történet...

Az 1968. augusztus után tanúsított amerikai magatartás végső mérlegét így vonta meg M. Stewart brit külügyminiszter 1969 márciusában: „Az Egyesült Al-

58 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XVII/c.html (26.)

59 URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_XI/zc.html (282.)

60 The Memoirs of Richard Nixon. 1. New York, 1978. 429.

lamok megfontolt mérséklete a csehszlovák válság idején részben azon kívánságból eredt, hogy ne tegyék nehezebbé Csehszlovákia feladatát, részben pedig abból a tényből, hogy a Nyugat vagy az Egyesült Államok semmit nem tehetett. A mérséklet továbbá jelzése volt annak, hogy az Egyesült Államok mindenkifelett álló jelentőséget tulajdonít a világbéke megőrzésének a nukleáris korban.”⁶¹ Az egész történetből az a máig érvényes tanulság szűrhető le, hogy a nagyhatalmak sem rendelkeznek korlátlan cselekvési szabadsággal, hanem alkalmazkodniuk kell a nemzetközi erőtér exigenciáihoz.

PÉTER SIPOS

THE UNITES STATES, THE NATO AND THE SOVIET INTERVENTION IN CZECHOSLOVAKIA IN 1968

During the Soviet intervention in Czechoslovakia in 1968, the attitude of the United States and the NATO was determined particularly by the fact that the détente was beginning to take shape on the basis of the strategic balance between the USA and the Soviet Union. The phenomenon of “Mutual Assured Destruction” appeared. In that case, both Washington and Moscow made efforts via agreements to slow down the rate of arms race and to limit the improvement of strategic defensive and offensive armaments. In 1968 the outcomes of the events occurring in Czechoslovakia and the Soviet attitude put the United States and the NATO on guard to treat the situation with the greatest possible care, in order to avoid the return of the cold war tension of the 1950's. Although, they disapproved of the Soviet intervention, they acted in a restrained way with the purpose of carrying on negotiations about arms restrictions in a relatively short period, and of ensuring the return of the détente after a certain detour. Therefore the intervention upset international stability with slighter intensity and for a shorter period than in the case of the Hungarian crisis in 1956, or the crisis of building the Berlin Wall in 1961, or the Cuban Missile Crisis in 1962.

---

61 DBPO III. 1. 144.

SERES ATTILA

Magyar külkereskedelmi politika és a szovjet piac az 1920-as években*

Bevezető

Az 1945 utáni hazai történetírás elhíresült vitája a Magyarország két világháború közötti nemzetközi mozgásterének megítélése körül kibontakozó ún. „mozgástér és kényszerpálya-vita”, amely mind a mai napig nem jutott nyugvópontra.¹ Ebben a szakmai diskurzusban talán elmozdulást jelentene, ha a „nemzetközi mozgástér” fogalmát nem kizárólag a nemzetközi politikai-diplomáciai életben zajló folyamatok és változások együtthatójaként, azaz csupán „külpolitikai mozgástérként” értelmeznénk. Egy nemzetközi jogalanyként elismert ország hadseregének szervezettsége és ütközési képessége, demográfiai kondíciói, belpolitikai stabilitása, társadalmi morálja, és nem utolsósorban a gazdasági teljesítménye mind-mind olyan tényező, amelyekkel a nemzetközi életben komoly tekintélyt lehet kivívni, és jelentős pozíciókra lehet szert tenni. Ezek a tényezők kedvező együttállásuk esetén a külvilág számára egy intakt ország benyomását keltik, amelyet – a területi adottságaitól vagy a nagyhatalmi támogatottságától függetlenül – nem lehet negligálni a diplomáciai porondon. Nem lehet tehát véletlen, hogy ezek a tényezők alkotják a külpolitika „belső” talapzatát, érv- és hivatkozási rendszerének jelentős szegmensét. Egyúttal ezek olyan szubjektív összetevők is, amelyek függetlenek a nemzetközi politika objektív körülményeitől és a nemzetközi konstelláció pillanatnyi állásától, ezek valamelyike egy adott történelmi szituációban akár dominánsabb szerepet is játszhat a nemzeti érdekek érvényesítése szempontjából, mint a külpolitikai erőter pillanatnyi állása, esetleg ellensúlyozhatja, vagy legalábbis relatívvá teheti a nemzetközi politikai életben bekövetkező negatív tendenciákat.

---

* A tanulmány az MTA Történettudományi Intézete Fiala kutatók fóruma c. sorozatának keretében, 2006. máj. 30-án elhangzott előadás szövegének szerkesztett változata.

¹ A vita könyvtárnyi szakirodalmának ismertetésétől eltekintünk, csak az egyik legújabb értelmezési keretre hívnánk fel a figyelmet. Zeidler Miklós: *Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika választásai a két háború között*. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2003. 162–205.

Természetesen a Horthy-korszakot kutatva akár a hadsereg és külpolitika,² akár a gazdaság és külpolitika³ összefüggéseire vonatkozóan rendelkezünk önálló tudományos feldolgozásokkal, mégis úgy véljük, hogy a fentebbi tényezőket érdemes lenne egy egységes szempontrendszerbe foglalni, és a „mozgástér és kényszerpálya” dilemmáját kifejezetten ebből kiindulva, ezen tényezők együttes hatását Magyarország korabeli nemzetközi mozgásterére vetítve megvizsgálni. Magyarország külkereskedelmi kapcsolatainak történetét⁴ kutatva megítélésünk szerint a „nemzetközi mozgástér” fogalmát *legalább* külpolitikai és külgazdasági folyamatok összességeként és korrelációjaként lehetne feltételezni és definiálni. Erre már önmagában véve az 1929–1933 között a nyugati világ egészén végigsöprő nagy gazdasági világválság is alapot ad, ugyanis azt igazolja, hogy a világban már akkor is léteztek olyan globális gazdasági trendek, amelyek a piac szabadságát a társadalmi rend egyik alappilléreként kezelő politikai rendszerek egyikét sem hagyták érintetlenül, függetlenül azok belső berendezkedésétől, legyen szó akár polgári demokráciáról, monarchikus államhatalomról, autoriter rendszerről vagy éppen szélsőjobboldali kormányzatról. Kivétel volt ez alól a Szovjetunió, amelynek gazdaságirányítási modellje gyökeresen eltért a nyugati világ orszáigaitól, és talán éppen ennek köszönhetően szerencsés módon átvészelte a gazdasági világválság által okozott megrázkódtatásokat, sőt, egy éppen ekkoriban felülről vezényelt és meglehetősen nagy áldozatokkal járó nehézipari és infrastrukturális modernizáción is átesett. Noha Magyarország és a Szovjetunió között az 1920-as években nem alakult ki intenzív kereskedelmi forgalom, a két ország gazdasági kapcsolatrendszerének teljes spektruma azt a meggyőződésünket erősíti, hogy érdemes Magyarország nemzetközi mozgásterét gazdasági szempontok alapján is mérlegelni és továbbgondolni.

A magyar külkereskedelem orientációs problémái és a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok feltételrendszere az első világháború után

Abból a célból, hogy megítélhessük, milyen motivációi lehettek a magyar kormányzat közeledésének gazdasági téren a Szovjetunió felé, érdemes tömören felvázolni a háború után súlyos válságba került magyar nemzetgazdaság perspektíváit és lehetséges kitérési pontjait.⁵ Az 1920. évi népszámlálás adatai szerint

2 Ld. pl. *Dombrády Lóránd*: *Katonapolitika és hadsereg 1920–1944*. Bp. 2000.

3 Ld. pl. *Ránki György*: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért 1919–1939*. Bp. 1981.

4 Magyarország külkereskedelmének történetéről nem rendelkezünk korszerű feldolgozással. Erre vonatkozóan egy több mint négy és fél évtizeddel ezelőtt megjelent monográfia szolgál útmutatóul: *Buzás József–Nagy András*: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Bp. 1961.

5 Mivel Magyarország területének és népességének veszteségeit, ill. nemzetgazdaságának zsugorodását az eddigi gazdaságtörténeti kutatások már alaposan feltárták és kimutatták, erre nem kívánunk részletesen kitérni, csak a legfontosabb paraméterek felsorolására szorítkoznunk. A hivatko-

Magyarország 93 ezer km²-nyi területén, amely a végleges határmegállapítás lezárását követően 1923-ban alakult ki, közel 8 millió lakos élt. A trianoni békeszerződés következtében az ország elvesztette korábbi területének több mint 70%-át, korábbi csaknem 20 milliós népességének közel 60%-át. Csak súlyosbították a helyzetet Magyarország érzékeny világháborús embervesztései, hiszen az 1 millió ember halála mellett közel 2 millióra volt tehető a sebesültek száma, ami jelentős károkat okozott a termelőerőkben is. A trianoni békeszerződés következtében a gazdasági ágazatok közül a legnagyobb veszteségeket a mezőgazdaság szenvedte el, amelynek jövedelmei mintegy 60%-kal csökkentek, de a legkisebb veszteségeket elszenvedő ipar jövedelemcsökkenése is több mint 50%-os volt.

A csonka ország gazdasága ugyanakkor aránylag iparosodottabb volt a történelmi Magyarországnál, a gazdaság azon ágai, amelyek nyersanyagra és félkész áruira szorultak, nagyobb arányban maradtak az országhatárokon belül. A gazdasági körülmények tehát az iparfejlesztésnek kedveztek, s a potenciálisan dinamikusabb fejlődést magában rejtő gazdaság létfontosságúvá váló behozatali szükségleteit csak a kivitel fedezhette, ezért az ország *nemzetközi fizetési mérlegének* javítása, vagyis a külföldről vagy a külfölddel fennálló gazdasági kapcsolatokból származó bevételek (külkereskedelem, működő tőke beáramlása, turizmus stb.), és ezen belül is főként a külkereskedelem pozícióinak erősítése (külkereskedelmi egyensúly) az egész gazdaságpolitika szempontjából meghatározóvá vált. Ebből adódik, hogy az 1920-as évek nagy részén végig regnáló Bethlen-kormány kitüntetett figyelmet fordított a külkereskedelmi kapcsolatok előmozdítására bilaterális nemzetközi egyezmények megkötésével. Az 1924. évi gazdasági szanálást és pénzügyi stabilizációt követően fokozatos fellendülésnek induló nehézipari (gépgyártás) és könnyűipari (textilipar, élelmiszeripar) ágazatoknak, illetve a vegyiparnak is bővültek a kihelyezési lehetőségei, így az 1920-as években a magyar nemzeti jövedelem jelentős hányada a külkereskedelmi forgalomból származott, az évtized második felében elért csúcson közel 40%.⁶ (Itt jegyezzük meg, hogy az ország sajátos gazdaságszerkezete is ezt a gazdaságfejlesztési irányt szabta meg. Az aránylag iparosodottabb központi területek ellenére a gazdasági termelés még mindig mezőgazdasági dominanciájú maradt, s az agrárfoglalkoztatási túlsúly folyamatosan új agrárpiacon követelt.)

A háború után kézenfekvő partnernek látszottak az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő kisállamok, hiszen a dualista állam sok évtizedes múlta visszatekintő gazdasági szervezete, az egyes régiói között kialakított üzleti hálózatok megalapozták azt a véleményt, hogy a Duna-medence szerves gazdasági egysége előbb-utóbb helyreáll.⁷ A magyar kormány az utódállamok mindegyiké-

zott adatok a rendszerváltás utáni releváns szakirodalomban részletesen megtalálhatók. Erre ld. pl. *Gunst Péter*: Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Bp. 1996. 34–44.; *Csikós-Nagy Béla*: A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén. Bp. 1996. 39–43. Az általunk feltüntetett adatok mindenhol kerekített értékek.

⁶ *Zeidler Miklós*: Társadalom és gazdaság Trianon után. *Limes* 15(2002) 2. sz. 13.

⁷ Magyarország és a dualista állam különféle régiói közt meglévő, korábbi hagyományokra visszatekintő gazdasági egymásrautaltságot plasztikusan jellemezte, hogy az utolsó békeév, azaz 1913

vel kötött gazdasági megállapodást, 1921. február 11-én Csehszlovákiával kompenzációs árucsera-egyezményt, 1922. február 8-án Ausztriával, majd 1924. március 22-én Jugoszláviával és 1924. április 16-án Romániával legnagyobb kedvezményes kereskedelmi szerződést. Az 1920-as években Ausztria és Csehszlovákia volt Magyarország két legfontosabb kereskedelmi partnere, s az áruforgalom termékszerkezete ezzel a két országgal leképezte a Monarchia idején kialakult árumegosztási rendszert, tehát Magyarország 1920 után is ugyanúgy mezőgazdasági termékeket exportált Ausztriába és Csehszlovákiába, és ugyanúgy iparcikkeket vagy ipari nyersanyagokat importált onnan, mint a Monarchia idején. A külgazdasági orientálódás az utódállamok felé perspektivikusan mégis komoly kockázatokat rejtett magában. A trianoni békeszerződés megkötését követően ezeknek az államoknak a kormányai, főként politikai megfontolások által vezéreltetve arra törekedtek, hogy hatalmas szerzeményeiket gazdaságilag is (például új beruházásokkal vagy a vámpolitika segítségével) integrálják és betagozzák területi állományukba. Ezek az autarkiás, komplex nemzetgazdaságok kiépítését szolgáló törekvések azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy a magyar gazdasági termelést részben vagy egészében megfosztják korábbi természetes nyersanyag-lelőhelyeitől és hagyományos fellelőhelyeiktől, s a magyar gazdasági infrastruktúra működésének zavartalansága időszakosan vagy teljesen a kisanthant politikai kénye-kedvének lesz kitéve.

Ez a kiszolgáltatott állapot arra ösztönözte a magyar kormányt, hogy olyan országokkal létesítsen kereskedelmi partnerkapcsolatot, amelyek egyrészt jelentős nyersanyagkészletek felett diszponálnak, így könnyen kielégíthetik a magyar feldolgozóipar szükségleteit, másrészt nagyobb földrajzi kiterjedésű és nagy létszámú lakosságot eltartó piacokon értékesíthetik a magyar ipari és mezőgazdasági termelés produktumait. Ezzel Magyarország függetleníthette a korábban nagyrészt a Felvidék és Erdély ásványkincseire utalt iparát a csehszlovák és román beszállítókól. Ilyen tekintetben a területi adottságai, a keresleti-kínálati igények, a földrajzi közelség, illetve a korábbi kereskedelmi kapcsolatok hagyományai okán leginkább a versailles-i rendszer két jelentős gazdasági súlyt képező kárvallottja, az 1924. évi Dawes-terv után egyre inkább magára találó Németország, illetve az ún. új gazdaságpolitikával (NEP) a nyugati államok számára is számtalan preferenciát kínáló Szovjet-Oroszország jöhetett számításba. Közülük az előbbivel Magyarország már 1920. június 1-jén ideiglenes kereskedelmi egyezményt kötött, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Németország az évtizedben Magyarország harmadik legfontosabb külkereskedelmi partnerévé vált.

A Szovjet-Oroszországgal folytatott gazdasági együttműködésből származó előnyöket mind a magyar üzleti szféra, mind a kormányzati gazdaságpolitika racionális alapon felismerte, hiszen a földrésznyi értékesítési piacot és szinte kime-

---

statisztikai adatai szerint a magyar kivitel 75%-a irányult Ausztriába, ill. a Monarchia fennhatósága alatt lévő cseh, lengyel és boszniai területekre. Ugyanígy, a behozatal 73%-a származott az említett régiókból. (Az adatok kerekített értékek.) Ld. A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1915. (Magyar Statisztikai Közlemények [Új sorozat] 53.) I. 41.

ríthetetlennek tűnő nyersanyagforrásokat birtokló szovjet államok szövetsége kíváló ökonomiai paraméterekkel rendelkezett. (Az 1926. évi népszámlálás adatai szerint a Szovjetunió mintegy 17 millió km²-nyi területén 147 millió ember élt.)⁸ Míg a magyar mezőgazdaság produktumait az iparilag fejlettebb, de kedvezőtlenebb agrárgazdálkodási feltételekkel rendelkező nyugati és közép-európai országok vehették fel, addig a Bethlen-kormány által fejlesztett magyar ipar alapvetően az iparilag fejletlenebb kelet-európai és balkáni területeken nyerhetett új értékesítési piacokat.

Akárcsak Magyarország, az 1917. évi októberi forradalom óta a bolsevikok által irányított Oroszország is rendkívül kedvezőtlen gazdasági-társadalmi kondíciókkal került ki az első világháború, illetve az egykori cári Oroszország majd minden területén végigsöprő polgárháború, és jelentős részét érintő nemzetközi intervenció kataklizmájából.⁹ A polgárháborús idők hadikommunizmusra alapozott gazdaságpolitikáját az 1921-ben több intézkedés együtteseként összeálló, már említett új gazdaságpolitika (NEP) váltotta fel, amely legalizálta a belkereskedelem szabadságát, engedélyezte magán kisvállalatok létrehozását, s lehetővé tette a húsز főnél nem több munkást foglalkoztató üzemek denacionalizálását. Az ezzel együtt kialakuló többpillérű gazdasági struktúra (állami tulajdon, szövetkezeti tulajdon, kisbirtokosi-kistermelői magántulajdon stb.) nemcsak a belső fejlődés alapjainak a lerakásához járult hozzá, hanem a korábbiaknál jóval előnyösebb politikai-gazdasági környezetet teremtett Szovjet-Oroszország és a nyugati világ közötti gazdasági kapcsolatok helyreállítása tekintetében is.¹⁰ Kissé megnehezítette ugyanakkor Szovjet-Oroszország visszatérését az európai kereskedelem véráramába a szabad versenyos kapitalizmustól elütő gazdaságirányítási modellje. A kormány szerv funkcióját betöltő *Népbiztosok Tanácsa* ugyanis még egy 1918. április 22-én elfogadott dekrétumában nacionalizálta a külkereskedelmet, és arra teljes állami monopóliumot vezetett be, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy az összes külkereskedelmi tranzakciót állami tulajdonban lévő kereskedelmi vállalatok bonyolíthatták le. Noha a NEP lehetővé tette, hogy az iparon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön, és ez a két ágazat másokkal együtt magántőkét vonzzon az országba, nem oldotta fel a külkereskedelem állami monopóliumát.

Emiatt a nyugati államok számára a Szovjet-Oroszországgal való rendszeres és effektív kereskedelmi forgalom megindításának szükséges velejárójává vált olyan bilaterális, kormányközi kereskedelmi keretegyezmény aláírása, amely meghatározta a szovjet állami export- és importvállalatokkal folytatott kereskedelem alapelveit, illetve szabályozta az áruszállítások utáni kifizetések rendjét. A nyugat-európai tőkés országok maguk is jelentős gazdasági deficitel zárták a há-

8 Az adatokat ld. Naszelenyie Rosszii v XX veke. Isztoriescszkie ocserki. 1. 1900–1939 gg. Otv. red. V. B. Zsiromszkaja. Moszkva, 2000. 143.

9 A háborús cselekmények (világháború, polgárháború, nemzetközi intervenció) által okozott nemzetgazdasági károk részletes adatait ld. R. A. Belouszov: Ekonomicseszskaja isztorija Rosszii. XX vek. 2. Cserez revoljuciju k NEPu. Moszkva, 2000. 124–147.

10 N. Vert: Isztorija szovjetszkovo goszudarsztva 1900–1991. Moszkva, 2003.

borút, és nyersanyag-éhségük enyhítését legalább részben a szovjet piacról történő beszerzések útján remélték, ezért nekik is érdekükben állt a megegyezés a bolsevik hatalommal, így már 1921–1922 folyamán közülük többen ideiglenes kereskedelmi megállapodást kötöttek Szovjet-Oroszországgal. (1921. március 16-án Anglia, május 6-án Németország, december 7-én Ausztria, december 26-án Olaszország.) Figyelmeztető jel lehetett a magyar gazdasági vezetés számára az 1922. július 5-én parafált szovjet–csehszlovák kereskedelmi megállapodás is, amely megnyitotta az utat a szovjet piacon kifejezetten érdekeltnek számító cseh mezőgazdasági gépgyárak (*Škoda*, *Bächer*) előtt.¹¹ Mindazonáltal az európai kereskedelmi kapcsolatok rendszerében leginkább az 1922. április 16-i rapallói egyezményrel kiteljesülő német–szovjet gazdasági együttműködés jelentett mélyreható változást, amely olyan gazdasági erőt képviselt, és olyan kereskedelmi konjunktúrát eredményezett, amit adott esetben a magyar gazdaságpolitika is kihasználhatott.¹² A nyugati államokkal kötött szerződések biztosították a szovjet kormány számára, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi képviselőt nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa a diplomáciai szokásjognak megfelelően diplomáciai immunitást élvezhetett, majd egy idő után a misszió helyiségei is területenkívüliségi jogot nyerhettek. A szovjet külügyi vezetés ezeket a missziókat egyben Szovjet-Oroszország de facto hivatalos képviselőinek tekintette.¹³

A kereskedelmi képviselők megnyitásával párhuzamosan épült ki a szovjet gazdaság külföldi szervezeti rendszere és hálózata is. A beszerzéseket és eladásokat lebonyolító szovjet állami exportvállalatok, így például a magyar szempontból leginkább számításba vehető faexportőr *Exportlesz*, a textilipari alapanyagok kivitelével foglalkozó *Exportlen*, az ipari nyersanyagokat exportáló *Promexport*, vagy az olajszállításokat felügyelő *Nyeftyeszindikat* (egyes forrásokban *Szozjuznyeftyeexport* vagy *Nyeftyeexport*), illetve a nehézipari késztermékeket és félgyártmányokat importáló *Masinoimport*, az adott ország kereskedelmi keresletének és kínálatának függvényében kihelyezett irodát hozhatott létre a szovjet kereskedelmi kirendeltségeken. Ezek a vállalatok közvetlenül a *Külkereskedelmi Népbiztosság* (vagyis közvetve a kormány) joghatósága alá tartoztak, így minden egyes üzletkötésükhöz a felettes joghatóságuk engedélyét kellett kérni-

11 Erre részletesen ld. J. P. Bokarjev: Rosszizszkaja ekonomika v mirovoj ekonomiceszkjoj szisztyeme (konyec XIX–30-e gg. XX v.). In: Ekonomiceszkaja isztorija Rosszii XIX–XX vv. Szovremennij vzgljad. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 442–445.

12 K. Fink: NEP vo vnyesnyej polityike. Genuevskaja konferencija i rapallszkij dogovor. In: Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v retroszpektyive 1917–1991. Otv. red. A. O. Csubarjan. Moszkva, 1993. 60–69.

13 A külföldi szovjet kereskedelmi hálózat első szegmensének az 1920. jún. 9-én létrehozott AR-COS (All Russian Cooperative Society) részvénytársaság tekinthető, amelyet önálló angol jogi személyként jegyeztek be Londonban, de három tagja nem élvezett diplomáciai mentességet. V. A. Siskin: Sztanovlenye vnyesnyej polityiki poszlerevoljucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitaliszticeszkij mir. Ot revoljucionnovo „zapadnyicesztva” k „nacional-bolsevizmu”. Ocserk isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002. 98–99.

ük, tehát lényegében véve az állami gazdaságpolitika szegmensei voltak, az állam monopoljogát érvényesítették a külkereskedelemben.¹⁴

A magyar–szovjet áruforgalom megindításánál a kínálati lehetőségeket és a behozatali szükségleteket figyelembe véve mindenekelőtt olyan árucikkek jöhettek számításba, amelyek beszerzése mindkét oldalon hozzájárulhatott a termelés élénkítéséhez. A Szovjetunió elsősorban természeti adottságai (hatalmas erdősegei és ásványkincs-készletei) okán válhatott Magyarország kereskedelmi partnerévé, míg Magyarország mind mezőgazdasági, mind ipari exportőrként jelentős beszállítói sikereket érhetett el a szovjet piacon. 1920-ban és 1921-ben, részben a háborús termelés kifulladásá, részben a korábbi kereskedelmi kapcsolatok megbénulása, így mindenekelőtt a román és lengyel (galíciai) beszállítások akadozása vagy elmaradása miatt keletkező olajhiány komolyan veszélyeztethette az egész magyar gazdasági infrastruktúra működőképességét.¹⁵ A krónikus hiány leküzdésére Koffler Károly, a *Gyáriparosok Országos Szövetségének* (GYOSZ) titkára, 1922. szeptember 18-án Berlinben 4 ezer tonna, több mint 400 vagonra rúgó olaj behozatalára vonatkozó üzletet kötött a *Nyeftyeszindikat* ottani ügynökségének képviselőjével.¹⁶ Koffler visszaemlékezései szerint a magyar ásványolaj-finomító ipar ezt követően még két éven át szinte kizárólag a Szovjetunióból szerezte be nyersanyagszükségletét, így 1922-től sikerült ellensúlyozni a háború és annak következményei miatt keletkezett kiesést, s biztosítottá vált a hazai feldolgozás folyamatossága.¹⁷ A döntően a grozniji olajmezőről származó szovjet nyersolaj behozatalát 1923-ban és 1924-ben a hazai kőolajpiacot ekkoriban a kezében tartó, közös érdekképviselői és behozatali konszernekbe (*Magyar Ásványolaj-finomítók Egyesülése Rt.*, *Központi Ásványolaj-ipari Rt.*) tömörülő szűk családi-üzleti lobbí tagjai (Freund István, Szirmai Oszkár, Mayer György stb.) bonyolították és felügyelték.¹⁸ Egyes források szerint a *Központi Ásványolaj-ipari Rt.* 1923-ban olyan szerződés megkötéséről tárgyalt a *Nyeftyeszindikat* berlini irodájával, amelynek értelmében a szovjet importolajat Magyarországon finomították volna, és onnan továbbították volna az európai piacokra.¹⁹ Ez részben arra is

14 Csak egy jóval későbbi, 1940-ben kelt magyar forrásból tudunk a behozatalt és a kivittelt lebonyolító és felügyelő szovjet állami kereskedelmi vállalatok számára következtetni. Ez a jegyzőkönyv húszra teszi a számukat és utal arra is, hogy a szovjet gazdasági szakemberek állítása szerint a számuk a szovjet állam megalakulása óta érdemben nem változott. Feljegyzés a moszkvai magyar–szovjet kereskedelmi tárgyalások 2. sz. albizottságának harmadik üléséről. Moszkva, 1940. aug. 14. Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 69, Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának iratai, 1940–I–5. t., 760. cs., 24–27. fol.

15 *Buday László*: Magyarország küzdelmes évei. Bp. 1923. 93–94.

16 A Magyar Ásványolaj-finomítók Egyesülése Rt. és a Nyeftyeszindikat szerződése. Berlin, 1922. szept. 18. MOL K 69, „Vegyes II” dosszié, 2/1922. sz., 760. cs., 11–16. fol.

17 *Koffler Károly*: Magyarország és Oroszország. Magyar Gyáripár 1924. okt. 1. 1–3.

18 Krausz Simon feljegyzése a szovjetekkel folytatott megbeszélésekről. Berlin, 1923. márc. 2. MOL Z 96, Angol–Magyar Bank Rt. Okmánytára, 83. t., 3616. sz. 21–36. fol., 64. cs.

19 A Honvédelmi Minisztérium VI/2. osztályának átíratra Kánya Kálmánnak, a külügyminiszter állandó helyettesének. Budapest, 1923. aug. 30. Hadtörténeti Levéltár I/89. f. Honvédelmi Minisztérium I. Elnöki osztályának iratai, 19.029/1923. sz. (B/172. tek.)

utal, hogy a hazai szükségleteket ekkorra többé-kevésbé sikerült kielégíteni, s a hazai olajfeldolgozó ipar már a hazai igényeken túli bér munkára is gondolhatt. Magyarország számára a nyersolajon kívül a különféle érces és színesfémek (vasérc, mangánérc, réz, cink, ólom), a legnagyobb fűtőértékű fekete kőszén, az antracit, a különféle faanyagok, s végül a főként építőipari alapanyagként használt azbeszt behozatalára nyílt lehetőség a Szovjetunióból.

Oroszország már az első világháborút megelőző években is a magyar gép- ipar különféle termékei, különösen a mezőgazdasági gépek hagyományos felle- vőpiacának számított. 1913-ban az Oroszországba irányuló kiviteli listán az első helyet a különféle gépi berendezések foglalták el, amelyek a teljes kivitel közel 20%-át tették ki.²⁰ A mezőgazdasági gépeket döntően a hatalmas birodalom eu- rópai részének legtermékenyebb déli vidékein (Ukrajna, Dél-Oroszország) he- lyezték üzembe. A tradicionálisnak tekinthető orosz piac visszaszerzését több té- nyező ösztönözte. A Trianon előtti magyar gépgyártás kapacitásának több mint 80%-a a határokon belül maradt 1920 után, így a magyar gépxport már 1921-től kezdődően meghaladta az importot.²¹ A mezőgazdasági termelés fokozását, a termőterületek kiterjesztését prioritásként kezelő szovjet hatalom pedig nem rendelkezett a modernizáció egyik alapfeltételével: a szovjet területeken a me- zőgazdaság gépesítése jóval elmaradt a megkívánt szinttől, a meglévő készletek nagyrészt elavultak, a belföldi gyártás pedig nem tudta fedezni a hazai piac dik- tálta egyre növekvő igényeket. 1924. év eleji adatok szerint például vetőgépek- ben 57%-os, kaszálógépekben pedig 90%-os hiánnyal kellett megküzdnie a szovjet mezőgazdaságnak.²²

Viszonylag szerencsés helyzetűnek mondhatta magát a magyar állattenyésztés is, különösen a lótenyésztés. A háborúval ugyan Magyarország lóállománya jelentős mértékben megfogyatkozott, hiszen becslések szerint a korábbi teljes állomány több mint 50%-a került az utódállamok fennhatósága alá, a központi te- rületek ennek dacára aránylag megfelelő tenyészállománnyal bírtak. 1920 tava- szán, amikor a lóállomány háborús pusztulása befejeződött, 717 ezer lovat írtak össze az ország területén. A világháború kitöréséig az orosz lótenyésztés is eu- rópai jelentőségű volt, de az állandó harci cselekmények következtében óriási veszteségeket szenvedett: a háború előtt létező 8 ezer 845 állami és magánménes még 800 ezer tenyészállatot nevelt, a polgárháború befejezése után ugyanakkor mindössze 149 ménes maradt 8500 tenyészállattal. A polgárháború tapasztalata- iból kiindulva az 1920-as években a lovas haderő további fejlesztését erőlтетő *Vörös Hadsereg* pótlóvázása így komoly akadályokba ütközött.²³ A Trianon után is évente mintegy 27 ezer lovat külföldön értékesítő Magyarország az 1920-as évek második felében a Szovjetunió egyik legfontosabb élőállat-exportőre lett.²⁴

20 A Magyar Szent Korona országainak 1913. évi külkereskedelmi forgalma i. m. 57., 541.

21 Buday L.: i. m. 135.

22 Oroszország. Külkereskedelmi Hírek 1924. máj. 11. 1.

23 Oroszország lótenyésztése. Állatorvosi Lapok 1925. júl. 15. 152.

24 Buday L.: i. m. 132.

Az 1920-as évek statisztikai adatai szerint Magyarország a mezőgazdasági gépeken és lovakon kívül a villamossági ipar különféle termékeit (lámpák, kapcsolók), dízelmotorokat, a mezőgazdasági termékek közül vetőmagokat és takarmánynövényeket értékesített a Szovjetunióban.

Az export-import forgalom kereskedelempolitikai és finansziális problémái

Léteztek azonban olyan árucikkek is, nevezetesen a gabonaipari termékek (főleg a búza), amelyek mindkét állam egyik fő exportcikkének számítottak, és ezért inkább súrlódásokat okoztak közöttük a nemzetközi piacokon történő értékesítés során. A szovjet gabonakivitel ugyanis éppen azokat a piacokat célozta meg, így a németet, az osztrákot és az olaszt, amelyek a magyar export számára is hagyományosnak számítottak. A szovjet gabona által teremtett versenyhelyzetet nem lehetett negligálni, hiszen a szovjet gabonaipari termékek esetében a távolságból fakadó magasabb szállítási költségeket kiegyenlítette a világpiacon árnál olcsóbb értékesítési árak. A helyzet különösen Ausztria esetében vált aggasztóvá. Ausztria évente mintegy 600 ezer tonna gabona behozatalára szorult, s az 1920-as évek első felében ennek körülbelül 40%-át fedezte a részesedését minden évben dinamikusan növelő magyar export. 1923 nyarán a bécsi magyar követség több jelentésében is beszámolt arról, hogy osztrák üzletemberek szerződést kívánnak kötni a bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltséggel nagy mennyiségű gabona behozatalára.²⁵ Az osztrák–szovjet üzlet megvalósulása rendkívül érzékenyen érintette volna a magyar exportot az ország egyik legfontosabb külpiaconak számító Ausztriában, hiszen ezzel a szovjet agrártermékek biztos piacot találhattak volna, s a Szovjetunió a későbbiekben akár a teljes osztrák gabonapiac lefedésére is vállalkozhatott volna. Bár a szovjet külkereskedelmi statisztikák szerint a szovjet gabonakivitel csak jóval később, az 1925–1926. gazdasági évadban indult meg Ausztriába, s a magyarhoz viszonyítva akkor is csak csekély mértékben (mintegy 6800 tonna),²⁶ az 1920-as évek első felében szovjet részről felvetődött, hogy a magyar–osztrák és magyar–német kereskedelmi kapcsolatok hullámvásárlásának függvényében intenzívebbé tegyék a gabonakivitelt Ausztriába és Németországba, és kieroszakolják a magyar gabonaipari termékekkel szembeni fölényt.²⁷

Az 1920-as években a tőkeszegény szovjet állam külkereskedelmi politikájának legneuralgikusabb pontja a hitelkérdés volt. A szovjet állami importvállalatok

25 Masirevich Szilárd bécsi követ jelentése Daruváry Géza külügyminiszternek. Bécs, 1923. júl. 3. MOL K 69, 1923/10. t., 76.439/1923. alapsz., 78.559/1923. sz. 147. cs.

26 Vnyesnyjaja torgovlja SZSZSZR za 1918–1940 gg. Sztatiszticjeszkij obzor. Otv. red. A. D. Csisztov. Moszkva, 1960. 423–427.

27 Ld. pl. Vulfson bécsi szovjet kereskedelmi képviselő jelentését M. I. Frumkin külkereskedelmi népbiztos-helyettesnek. Bécs, 1925. aug. 26. Rosszizszkij gosudarstvennij arhiv ekonomiki (= RGAE) f. 413. Külkereskedelmi Népbiztosság iratai, op. 2. gy. 1991. l. 23–25.

– így közvetve a szovjet államot képviselő *Külkereskedelmi Népbiztosság* – csak a legkritkább esetekben vállalták az azonnali fizetést a Szovjetunió területére behozott árukért, ezért a nyugati exportőrök csak akkor számíthattak igazán sikerre, ha az áru értékének kiegyenlítésére valamilyen konstrukcióban hitellehetőséget biztosítottak a szovjet államháztartási szervek számára.

A hitelezés megoldható volt oly módon, hogy a *Külkereskedelmi Népbiztosság* és a felügyelete alá tartozó külföldi szovjet képviseletek a partnerország vállalataival vagy vállalati csoportjaival közösen – bizonyos esetekben kereskedelmi koncessziós szerződésekhez kapcsolódva – vegyes kereskedelmi társaságokat hoztak létre. A részvények felét birtokló nyugati cégóriások vagy vállalati egyesülések szempontjából ez azzal az előnnyel járt, hogy kizárólagos pozíciókra tehettek szert egyes árucikkek behozatalában és kivitelében. A részvények másik fele a *Külkereskedelmi Népbiztosság*, illetve rajta keresztül a szovjet állam tulajdonában volt. A közvetlen részvétel a vegyes társaságokban szovjet részről elsősorban nem is azért tűnt előnyösnek, mert Moszkva így ellenőrzött mederben tarthatta a külkereskedelmet, hanem azért, mert tekintélyes összegű hitelekhez juthatott a nyugati partnercégeitől és a holdudvarukban lévő bankoktól. A vegyes társaságokban nyugati részről ugyanis számos esetben olyan pénzintézetek is részvényt szereztek, amelyek átvállalhatták a hitelezéssel járó kockázat egy részét.²⁸

Persze a hitelezés nemcsak a vegyes kereskedelmi társaságok keretén belül, hanem más módon is megoldható volt, például a „konszignáció” révén. Ennek lényege abban állt, hogy a megvásárolt termék árát vagy annak egy fennmaradó részét a vevőnek csak akkor kellett kiegyenlítenie, ha a raktáron lévő készleteket a saját piacán sikerült értékesítenie. A fizetés határideje az esetek többségében 6–9 hónap volt az áru értékesítését követően, így az ellenértéket, vagy annak egy bizonyos hányadát a belső piacon eladott áru utáni nyereségből, illetőleg már az áru által megtermelt haszonból fedezhették. Amennyiben a határidő lejártá előtt nem sikerült az áru vételárát előteremteni, azt vissza kellett szállítani az eladónak. Ez a hitelezési forma azonban az eladó számára óriási kockázatokkal járt, hiszen például a drága és érzékeny gépi berendezések esetében – amelyek leggyakrabban képezték konszignációs szerződés tárgyát – számolni kellett bizonyos mértékű rongálódással vagy amortizációval, akár fél évvel a használatbavétel után.²⁹

Az 1920-as években ezért a leginkább elterjedt hitelezési formává az „egyszerű áruhitel” vált. Ebben az esetben a szovjet importőr az áru átvételekor egy változó, általában 6–24 havi lejáratú váltót állított ki, amelyet a külföldi exportőrnek meglehetősen magas piaci kamatlábak mellett kellett leszámíltatnia. Ráadásul a szovjet importvállalatok elsősorban azokat az ajánlatokat vették figyelembe, amelyek az eladásnál hosszú lejáratú hitelezési konstrukciót biztosítottak.

28 O szmesannih obcsesztvah. Vnyesnyjaja torgovlja 1924. júl. 15. 29. 1923-ban és 1924-ben magyar részről több kísérlet is történt egy magyar–szovjet vegyes kereskedelmi társaság létrehozására. Erre részletesen ld. *Seres Attila*: A szovjet piac „meghódítása” és a magyar tőke Trianon után. *Iratok a szovjet–magyar vegyes kereskedelmi társaság történetéhez* (1923). Századok 140(2006) 79–126.

29 V. Ginzburg: O konszignacionnih dogovorah. Vnyesnyjaja torgovlja 1925. jún. 6. 11–12.

tak számukra.³⁰ A szovjet váltók leszámítolásának piaci kamatlába – 1932–1933. évi adatok szerint – 16–25% között mozgott.³¹ A tőkés országokban azonban az állam a szovjet váltókra elég tekintélyes mértékben garanciát vállalt, gyakran a megrendelések 50–80%-ának erejéig, igaz, mindenhol csak az eladni kívánt árumennyiség egy bizonyos felső összeghatáráig. Ez azt jelentette, hogy a szovjet váltók leszámítolása során keletkező veszteségeket a nyugati cégek legalább ugyanilyen arányban tudták csökkenteni.³² Például Csehszlovákia a vételár 50%-áig, Lengyelország 60%-áig, Olaszország és Franciaország 70–75%-áig, míg Ausztria és Németország akár 70–80%-áig is szavatosságot vállalt a Szovjetunióknak nyújtott hitelekre.³³ A magyar cégek azonban állami bankgarancia híján nem tudták bekalkulálni termékeik előállításí árába ezt a veszteséget. A magyar állam pedig nem kívánta átvállalni a hitelezéssel járó kockázatot, vagy annak egy részét. Ez jelentette a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok fő financiaíis problémáját.

Ilyen körülmények között a Szovjetunióba irányuló export nagyon lassan indult meg, s a magyar gépípar csak 1924. május 7-én tudott látványos áttörést elérni. Eddígi kutatásaink szerint ekkor jött létre az első gépípari exportszerződés a Szovjetunióval. A berlini szovjet kereskedelmi képviselőt és a Hofherr–Schrantz magyar üzemei konszignációs szerződést kötöttek 10 darab, összesen ötvenezer amerikai dollárt érő cséplőgép megvásárlására.³⁴ A Hofherr–Schrantz üzleti sikereín felbuzdulva nemsokára – feltehetőleg még szintén májusban – a *Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak Rt.* (MÁVAG) is konszignációs szerződést kötött, konkurensénél jóval nagyobb értékben.³⁵ A Hofherr–Schrantzcal és a MÁVAG-gal között üzletek egy olyan incidensre vezethetők vissza, amely az addig egyenletes német–szovjet viszonyban eredményezett megingást. 1924. május 3-án német rendőrök – hivatalos indoklás szerint egy német kommunistát keresve – behatoltak a szovjet kereskedelmi képviselőt helyiségeibe, s átkutatták annak irattárát. A német hatóságok ezzel nyíltan megsértették a rapallói szerződés által biztosított exterritoriális jogot. A kereskedelmi képviselőt még az incidens napján bezárták,

30 Kóródi Sándor: A szovjet-oroszországi export megindítása és egyéb kiviteli célkitűzések. Pesti Tőzsde 1931. aug. 12. 4.

31 Sajnos csak az 1930-as évek első felének nagyrészt magyar kormányzati forrásokat idéző sajtóanyaga alapján rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy mekkorák lehettek a szovjet váltók leszámítolásának kamatai a nemzetközi pénzpiacokon. Ld. Winckler István Berlinben tárgyalt a szovjet külkereskedelmi képviselőt. Pesti Napló 1933. nov. 12. 9.

32 Magyarország és az orosz üzlet. Beszélgetés Kóródi Sándorral, a Magyar Külkereskedelmi Intézet Rt. vezérigazgatójával. Pesti Tőzsde 1932. márc. 3. 1.

33 A Magyar Külkereskedelmi Intézet Rt. beadványa Kenéz Béla kereskedelmi miniszternek. Budapest, 1931. szept. 10. MOL K 69, 54.180/1931. sz., 380. cs.

34 A Hofherr–Schrantz és a berlini szovjet képviselőt közötti szerződés. Berlin, 1924. máj. 7. RGAE f. 413. op. 10. gy. 194. l. 6–13.

35 Beszámoló a berlini szovjet kereskedelmi képviselőt 1923–1924. évi munkájáról. Moszkva, 1925. márc. 17. RGAE f. 413. op. 2. gy. 2008. l. 133. A MÁVAG-gal kötött üzlet több részlete ismeretlen, pontos idejét sem sikerült megállapítanunk.

személyi állományát a felsőbb moszkvai pártszervek utasításainak megfelelően fokozatosan leépítették, a német vállalatokkal folyamatban lévő tárgyalásokat megszakították, a kurrens beszerzéseket a konfliktus rendezéséig – azaz július 29-ig – teljesen leállították.³⁶ A szovjet külkereskedelmi szervek figyelme emiatt fordult elsősorban az osztrák és cseh, illetve a magyar mezőgazdasági gépgyártás felé. A mezőgazdasági termelés ciklikussága miatt a beszerzésben ekkor sem lehetett fennakadás, hiszen a gépeket le kellett szállítani az aratási szezon kezdetéig. A Hofherr–Schrantzcal kötött üzlet kapcsán például éppen erre, az ügy sürgősségére hivatkozott a *Külkereskedelmi Népbiztosság*.³⁷

Az export-import forgalom politikai-diplomáciai akadályai

A magyar üzletemberek és cégeik nagyszabású befektetési szándékait, exporttörkvéseit, és ezzel együtt a Magyarország és a Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatok érdemi kiépítését a *Külügyi Népbiztosság*, és annak vezető diplomatái, Georgij Csicserin külügyi népbiztos, és helyettese, Makszim Litvinov nem támogatta. Már 1922–1923 fordulóján nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar beruházások politikai-diplomáciai előfeltételei legalább annyira meghatározók, mint a gazdasági szempontok, vagyis a magyar tőke nem nyerhet teret a szovjet piacon addig, amíg a két ország között nem jön létre állami szintű megegyezés, vagyis a diplomáciai képviselők nem kötnek legalább egy, a Szovjetunió *de facto* elismerésével egyenértékű kereskedelmi szerződést, amely hivatalos rangra emelhetné a kapcsolataikat.³⁸

Természetesen a szovjet diplomácia a polgárháború után ezt az alapelvet nemcsak Magyarországgal szemben, hanem minden nyugati állammal szemben érvényesítette, s a gazdasági kapcsolatainak alakítását mindenhol a politikai kapcsolatainak egyengetésére használta fel.³⁹ A legújabb orosz történetírás mára egyértelműen kimutatta, hogy az ún. „első elismerési hullám” létrejöttének is el-

36 V. A. Siskin: i. m. 295–297.

37 N. K. Klisko, a Külkereskedelmi Népbiztosság Igazgatási osztálya vezetőjének távirata B. Sz. Sztomonjakovnak. Moszkva, 1924. máj. 16. RGAE f. 413. op. 10. gy. 194. l. 4.

38 M. M. Litvinov távirata Ny. Ny. Kresztjinszkij berlini szovjet nagykövetnek. Moszkva, 1923. nov. 14. RGAE f. 413. op. 5. gy. 1169. l. 16.

39 A szovjet diplomácia hasonlóképpen tekintett a birtokában lévő stratégiai energiahordozókra és különösen a különféle olajipari termékekre (nyersolaj, félig finomított olaj, kenőolaj stb.), amelyeket már a kezdetektől egyfajta „politikai fegyverként” forgatott a nyugati államokkal fenntartott politikai-diplomáciai kapcsolataiban is, hiszen ezeket az energiahordozókat egyetlen ország gazdasági infrastruktúrája sem nélkülözhetette. Litvinov pl. úgy vélekedett, hogy az olaj-kitermelési koncesszióért vagy olajszállításokért cserébe még a *de jure* elismerést is el lehet érni. M. M. Litvinov körlevele az OK(b)P–ÖK(b)P KB Politikai Iroda tagjainak. Moszkva, 1923. jún. 5. Roszsijszkij goszudarsztvennij arhiv szocialno-polityicseszkoj isztorii f. 359. M. M. Litvinov irathagyatéka, op. 1. gy. 9. l. 9–11.

sősorban gazdasági mozgatórugói voltak.⁴⁰ Az orosz történetírás a Szovjetunió történetében ekként aposztrofálja az 1924. év látványos külpolitikai változásait. Ekkor több nyugat-európai tőkés állam de jure is elismerte a Szovjetuniót: először Anglia február 1-jén, majd egy láncreakciószerű folyamatot indukálva – csak a legfontosabbakat említve – Olaszország február 7-én, Ausztria február 25-én, végül Franciaország október 18-án. Szükségszerű megemlíteni, hogy a NEP hatására ténylegesen javultak a szovjet gazdaság mutatói: 1925 második felében a gazdasági termelés volumene már néhány százalék híján elérte a világháború előtti utolsó békeév szintjét.⁴¹

Anglia és Olaszország elismerésének hírére a GYOSZ február 18-án egy beadványt intézett Walko Lajos kereskedelmi miniszterhez, amelyben sürgette, hogy az állam teremtsen meg a gazdasági kapcsolatok kiépítéséhez nélkülözhetetlen politikai és pénzügyi előfeltételeket. A nagy tekintélyű iparvállalatok vezetőit tömörítő érdekvédelmi szervezet képviselői kiemelték, hogy az angol és az olasz kormány döntésében szerepet játszott a NEP óta érezhető gazdasági konjunktúra, s leszögezték, hogy az új helyzetben Moszkva a magyar kormány elismerése nélkül nem fog hónapokig tartó tárgyalásokba bocsátkozni a magyar érdekeltségekkel, ezért haladéktalanul rendezni kell vele a diplomáciai kapcsolatokat.⁴² A beadványt a kereskedelmi miniszter továbbította Daruváry Géza külügyminiszternek is, aki elismerte, hogy az angol és olasz elismerés új helyzetet teremt, és ezek után Magyarországnak is tárgyalnia kell a szovjet kormányval.⁴³

A magyar–szovjet közeledés politikai hátterét és eseménytörténetét a hazai történeti irodalom már megbízhatóan feldolgozta, ezért kizárólag csak a tárgyalások gazdasági vetületeit kívánjuk érinteni. A tárgyalások augusztus 26. és szeptember 12. között Berlinben zajlottak. A magyar diplomáciát Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese, és a szakértőként szintén a német fővárosba rendelt Jungerth Mihály revali (tallinni) ügyvivő, míg a szovjet felet Nyikolaj Kresztyinszkij berlini nagykövet képviselte, de a tárgyalásokra egy időre a német fővárosba utazott Litvinov is.⁴⁴

A tárgyalásokon az egyik áthidalhatatlan problémának tűnt a budapesti szovjet külképviseletek, és ezen belül a kereskedelmi kirendeltség státuszának rendezése és személyi állományának rögzítése. A magyar belügyi szervek ugyanis a nyugati példákhoz kiindulva attól tartottak, hogy a szovjet kereskedelmi ki-

40 V. A. Siskin: i. m. 175–239.

41 R. A. Belouszov: i. m. 369–390.

42 A GYOSZ memoranduma Walko Lajosnak. Budapest, 1924. febr. 18. MOL K 69, 1924/107. t., 70.822/1924. sz., 176. cs., 4–9. fol.

43 Daruváry Géza átirata Walko Lajosnak. Budapest, 1924. máj. 18. Uo. 12. fol.

44 A berlini tárgyalások legteljesebb, magyar és orosz forrásokon alapuló feldolgozását ld. Kolontári Attila: Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről (Berlin, 1924). In: Kutatási füzetek. 5. Szerk. Ormos Mária–Kánya József–Pilkhoffer Mónika. Pécs, 1999. 3–29.

rendeltség könnyen a bolsevik agitáció melegágyává válik. Budapesten tudtak arról, hogy – attól függetlenül, hogy ez kereskedelmi okokból indokolt volt-e – ekkoriban például a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltségen mintegy nyolcszázan dolgoztak. A berlini kereskedelmi kirendeltség személyi állományát gyarapították a magyarországi Tanácsköztársaság leverése után német földre menekült magyar kommunisták közül is néhányan, akik egykoron fontos szerepet játszottak a tanáshatalom politikai-gazdasági apparátusának működtetésében. Közülük Lengyel Gyula, a tanácskormány egykori pénzügyi népbiztosa, a kereskedelmi kirendeltségen belül a magasnak számító osztályvezetői tisztségig is eljutott.⁴⁵ Az 1920-as években a felduzzasztott személyi létszámú londoni, párizsi, berlini, és bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltségek tevékenységét bizalmatlanul szemléltek a befogadó országok politikai elitjei és társadalmi, s mint azt az 1924. májusi berlini példa alapján láttuk, azok gyakran váltak kisebb-nagyobb konfrontációk forrásává a nyugati államok kormányai és a szovjet diplomácia között. A magyar vezetés ezért mindenképpen el akarta kerülni egy túlméretezett szovjet kereskedelmi képviselő megtelepedését Budapesten. A kommunista propaganda kivédése érdekében a 17 cikkelyből álló magyar egyezménytervezetnek mindjárt a 2. cikkelye azt a megkötést tartalmazta, hogy a külképviseletek személyi állományát limitálják nyolc főben, igaz, a szovjet kereskedelmi kirendeltség felállítására esetére hozzájárult ennek kiegészítéséhez még három fővel. A következő cikkelyek a szovjet külképviseletek munkatársainak mozgásszabadságát korlátozták volna (utazási szándék előzetes bejelentési kötelezettségét, megszüntették a futárforgalom gyakoriságát és útvonalait, a diplomáciai futárként alkalmazott személyek kilétét stb.). A szovjet diplomácia a tárgyalások végén beleegyezett abba, hogy a szovjet külképviseletek személyi létszámát összesen 14 főben maximalizálják, ugyanakkor annak érdekében, hogy ez a megszorítás ne lehessen precedensértékű más országok számára, és ne fogalmazhassanak meg a szovjet állam presztízsét sértő hasonló követeléseket, az erre vonatkozó megállapodást az egyezményektől különálló bizalmas levélváltásban rögzítették.⁴⁶

Hasonlóan áthidalhatatlan problémának tűntek a kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó cikkelyek jogi konzekvenciái is. A vita a „legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének” definiálása körül bontakozott ki. A Szovjetunió korábbi kereskedelmi szerződéseit úgynevezett „legnagyobb kedvezményes” szerződések voltak, amelyekben a szerződő felek biztosították egymás számára a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt, vagyis deklarálták, hogy az állampolgáraik jogai és

45 Masirevich Szilárd berlini követ jelentése Daruváry Gézának. Berlin, 1924. máj. 16. MOL K 64, Külügyminisztérium Politikai osztályának rezervált iratai, 1924/24. t., 405/1924. alapsz., 217/1924. res. sz., 10. cs. Alth Waldemár berlini követségi tanácsos feljegyzése a német–szovjet kereskedelmi kapcsolatokról. Berlin, 1924. szept. 8. Uo. 127–128. fol.

46 Ny. Ny. Kresztyinszkij jelentése M. M. Litvinovnak. Berlin, 1924. szept. 10. Arhiv vnyesnyej polityiki Rosszizszkoj Federacii (= AVP RF) f. 04. G. V. Csicserin titkárságának iratai, op. 11. p. 67. gy. 938. l. 66–70.

vagyonuk, a behozatal és kivitel, a vámok, a hajózási és kikötői illetékek, illetve a tranzit tekintetében biztosítják a másik fél számára mindazokat a kedvezményeket, amelyeket korábban egy harmadik állam számára már megadtak. Noha a magyar egyezménytervezet 12. cikkelye egyértelműen utalt a legnagyobb kedvezmény elvére, a szovjet diplomácia arra az álláspontra helyezkedett, hogy új államok számára nem biztosítja a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt, mert azt eredetileg három országcsoport számára tartotta fenn. Ezek azok az ázsiai államok, amelyekkel a Szovjetunióknak közös szárazföldi határa volt (Törökország, Perzsia, Afganisztán, Mongólia), a részben vagy teljesen a cári Oroszország területéből az első világháború után kiszakadt államok (Észtország, Lettország, Finnország, Lengyelország), és mindazok a nyugat-európai államok, amelyek Magyarország előtt ismerték el a Szovjetuniót (Németország, Anglia, Olaszország, Ausztria). A magyar diplomácia álláspontja ezzel szemben az volt, hogy Magyarországnak is meg kell kapnia azokat a kereskedelmi előnyöket, amelyeket Németország és Ausztria is élvez, mert ha ez nem történik meg, a magyar gépipar és egyéb érdekelt iparágak nem lehetnek versenyképesek a szovjet piacon. A szovjet fél ugyanakkor nem volt hajlandó engedni a legnagyobb kedvezmény elvét illetően, ezért ebben a tekintetben a magyar fél kényszerült engedményre, de abból a célból, hogy a viszonyosság látszatát fenntartsák, bevették a szerződésbe, hogy Magyarország a vele szomszédos államoknak nyújtott különleges kedvezményekből zárja ki a Szovjetuniót.⁴⁷

A tárgyalások eredményeként, szeptember 12-én, három okmány született meg. Az első egy hat cikkelyből álló szerződés volt a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, amit szeptember 5-ére antedatáltak. Ennek 3. cikkelyében rögzítették, hogy a budapesti szovjet diplomáciai képviselő mellé egy kereskedelmi kirendeltség nyer beosztást, amelynek diplomáciai előjogokkal felruházott tagjainak száma egy esetleges későbbi megállapodásig nem lesz több háromnál. A 4. cikkelyben utaltak arra a kötelező érvényű diplomáciai szokásjogra is, mely szerint a külképviseletek vezetői és tagjai, beleértve a szovjet kereskedelmi kirendeltséget, mindkét részről élvezik azokat az előjogokat és mentességeket, amelyek őket a nemzetközi jog szabályai szerint megilletik. A második okmány a szeptember 12-i dátumú, tizenkét cikkelyből álló egyezmény volt a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok modalitásairól. Az 1. cikkely kimondta, hogy a diplomáciai képviselők felállítása után a felek azonnal tárgyalásokat kezdenek egy részletes kereskedelmi egyezmény megkötése végett. Alapvetően a 2. és 3. cikkely foglalkozott a kereskedelmi kapcsolatokkal. A 2. cikkely tartalmazta a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét, vagyis azt, hogy a szerződő felek a végleges egyezmény megkötéséig az állampolgáraik jogai, vagyonuk, az áruk forgalma, a hajózás és a vámok tekintetében kölcsönösen a legnagyobb kedvezményt fogják biztosítani. Kikötötték ugyanakkor, hogy ez az ideiglenes kedvezmény nem terjed ki azokra a különleges előnyökre és kedvezményekre, ame-

47 Walko Lajos távirata Wodianer Andornak, a Külügyminisztérium Politikai osztálya munkatársának. Budapest, 1924. szept. 9. MOL K 64, 1924/24. t., 405/1924. alapsz. 378/1924. res. sz., 10. cs.

lyeket a Szovjetunió az említett három országcsoporthoz, illetve amelyeket Magyarország a vele szomszédos államok részére biztosított. A 3. cikkely a kereskedelmi célokból a másik országba utazó magyar és szovjet állampolgárok személyi jogvédelméről és a szerződő fél területén szerzett vagyonuk sértetlenségéről határozott. A 4. cikkely rendelkezett a posta- és távíróforgalom felvételéről. A többi cikkely a missziók tagjainak mozgásszabadságát korlátozta. A harmadik dokumentum, a külképviseletek személyi létszámának korlátozását előíró, már említett bizalmas levélváltás, a magyar fél érdekeinek felülkerekedését tükrözte. A bizalmas levelek értelmében a budapesti szovjet külképviseletek összlétszáma, beleértve a kereskedelmi kirendeltségen dolgozó 3 munkatársat is, nem haladhatta meg a 14 főt.⁴⁸

A felek megállapodtak abban is, hogy az egyezményeket egyszerre fogják becikkelyezni, de a szovjet diplomácia akkor indítja el a ratifikációs eljárást, ha a magyar fél értesíti arról, hogy elhárultak az akadályok a magyar ratifikáció előtt. A törvényi szentesítésre – a magyar fél kérelmének megfelelően – három hónapos határidőt szabtak. Az ezt követő események láncolata ismert. A „kiváló parlamenti taktikus” hírében álló Bethlen István miniszterelnök, noha dacolt a főhatalmat gyakorló, és a törvények szentesítésére jogosult Horthy Miklós kormányzó negatív álláspontjával, végül biztos parlamenti többségének tudatában sem vitte a törvényhozás elé a megszületett nemzetközi okmányokat. A magyar diplomácia ugyanakkor elérte, hogy Moszkva hozzájáruljon az egyezmények ratifikációjának újabb négy hónapos határidejű, azaz 1925. április 12-ig tartó kitolásába. Azonban ebben az intervallumban sem került sor az egyezmények keresztülvételére a parlamenten. Budapest ezért 1925 tavaszának elején újabb, immár hat hónapos türelmi időt kért, amibe Moszkva csak bizonyos feltételek, például a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvére vonatkozó cikkely kivétele esetén lett volna hajlandó beleegyezni. Ezt a cikkelyt a magyar kormány az egyezmények kulcsfontosságú kitételének tartotta, ezért a szovjet javaslatot elutasította, így a felek „elejtettnek” tekintették az 1924. szeptember 12-én a német fővárosban megszületett megállapodásokat.⁴⁹

Megítélésünk szerint a hazai történeti irodalom nem adott még kellőképpen explicit és megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy valójában magyar rész-

48 A második egyezmény számos tekintetben korlátozta a budapesti szovjet misszió mozgásszabadságát. Pl. előírta, hogy hetenként mindkét részről csak egy diplomáciai futár indítható, aki 16 kilogramm súlyú poggyásznál csak ellenőrzés esetén vihet többet magával. A képviseleteken nem lehetett alkalmazni a tartózkodási hely államának egykori és korabeli állampolgárait, ill. a külképviseletek tagjainak és a diplomáciai futároknak tartózkodniuk kellett a másik állam belügyei-be való beavatkozástól. A bizalmas levelek megszövegezésénél egy közös kompromisszum eredményeként azt a formulát választották, hogy a levélváltásban foglaltakat, tehát a moszkvai magyar misszió létszámának korlátozását, formálisan a szovjet diplomácia kezdeményezi a moszkvai lakásinségre hivatkozva, míg a magyar fél válaszképpen, ugyancsak a budapesti lakáshiányt ürügynek feltüntetve, szintén előírja a budapesti szovjet külképviseletek személyi állományának maximalizálását. Az egyezmények és a bizalmas levélváltás szövegét teljes terjedelemben ld. MOL K 64, 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 358/1924. res. sz., 10. cs.

49 Erre részletesen ld. *Kolontári A.*: i. m. 25–29.

ről miért is volt szükség az egyezmények ratifikációjára. Milyen jogszabály kötelezte a kormányt arra, hogy az egyezmény kereskedelmi szakaszainak okán a törvényhozás jóváhagyását kérje annak életbeléptetéséhez? A tárgyalások folyamán a magyar kormány ragaszkodott hozzá, hogy a diplomáciai kapcsolatokat ne egy egyszerű jegyzékcserevel mondják ki, hanem a tárgyalások eredményeként olyan nemzetközi egyezmény szülessen, amely – Kánya megfogalmazása szerint – mindenképpen a „parlament ratifikációjának van alávetve”.⁵⁰ Igaz, a magyar kormány tagjai soha nem nevezték meg egyértelműen azt a törvényi passzust, amely a végrehajtó hatalmat az egyezmények parlamenti ratifikálására kötelezte volna. Az 1924. október 10-i minisztertanácsi előterjesztésen Bethlen azzal indokolta, hogy ezeket a nemzetközi okmányokat hozzájárulás végett a nemzetgyűlés elé kívánja vinni, hogy azok „*részben* oly rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek *alkotmányunk értelmében* [kiemelések – S. A.] a törvényhozás tárgyaira vonatkoznak”.⁵¹

A kormány interpretációja szerint a parlamenti ratifikációt a kereskedelmi kapcsolatokat is szabályozó második egyezmény cikkelyei tették volna szükségessé. Mivel ez számtalan félreértésre adott okot a régebbi és a jelenlegi magyar szakirodalomban, ismét alá kell húznunk, hogy a második egyezménynek mindössze két pontja foglalkozott érdemben a kereskedelmi kapcsolatokkal. Ez az okmány tehát nem volt tényleges kereskedelmi szerződés, hanem egy olyan nemzetközi egyezmény, amelynek két pontja ideiglenes kereskedelmi rendelkezéseket léptetett hatályba a majdan megszülető önálló kereskedelmi keretegyezményig. Ráadásul a kormány hivatkozásával ellentétben a kereskedelempolitikai rendelkezések nem vonták maguk után automatikusan a törvényi szentesítés szükségességét. Az 1924:4. törvénycikk (az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról) ugyanis, amely a népszövetségi kölcsön felvétele után a magyar államháztartás pénzügyi reformjának törvényi alapjait teremtetten meg, s amelyet a korabeli politikai köznyelv emiatt csak „szanálási törvényként” emlegetett, ezzel éppen ellentétesen is értelmezhető jogi rendelkezéseket tartalmazott. A törvény 3. paragrafusa kimondta, hogy a kormány minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy kereskedelmi egyezmények legyenek köthetők, abból a célból, hogy elhárítsák a magyar külkereskedelem fejlődése előtti akadályokat. A 4. paragrafus arról határozott, hogy a kormány „törvényjavaslatot fog előterjeszteni a Nemzetgyűléshez, amely a mindenkori kormányoknak tág körű felhatalmazást ad – anélkül, hogy a Nemzetgyűlés újabb jóváhagyását kelljen kérniük – az említett program végrehajtásához”, tehát ezzel együtt a bilaterális nemzetközi kereskedelmi egyezmények megkötéséhez.⁵² Az ún. „szanálási törvény” tehát nemcsak lehetőséget biztosított a kormánynak arra, hogy saját hatáskörében, parlamenti jóváhagyás nélkül

50 Kánya Kálmán és Jungerth Mihály jelentése Daruváry Géának. Berlin, 1924. szept. 3. MOL K 64, 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 10. cs., 238–240. fol.

51 A Külügyminisztérium előterjesztése a Minisztertanácshoz. Budapest, 1924. okt. 10. Uo. 549–558. fol.

52 Magyar Törvénytár. 1924. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Dr. Térfy Gyula. Bp. 1925. 10.

járjon el a nemzetközi kereskedelmi egyezmények megkötésénél, hanem a rendhagyó gazdasági helyzetre és az ország feszítő gazdasági érdekeire hivatkozva, kifejezetten erre ösztönözte.⁵³

Korábban már volt arra precedens, hogy a kormány nem ratifikáltatott gazdasági megállapodásokat. Így volt ez például az 1924. április 16-án aláírt magyar–román kereskedelmi egyezmény esetében, amely magában foglalta a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvét. Az 1924. március 22-én parafált magyar–jugoszláv legnagyobb kedvezményes gazdasági megállapodást a két kormány három és fél hónappal a szerződés aláírása után, külön parlamenti felhatalmazás alapján, de a ratifikálás mellőzésével léptette életbe.⁵⁴ Mindennek fényében kézenfekvőnek tűnik az a következtetés, miszerint a kormány végső soron csak e prognosztizálhatóan nagy társadalmi ellenállásba ütköző diplomáciai lépésének a legitimációját kívánta elérni azzal, hogy az egyezményeket a legmagasabb politikai döntéshozó fórum elé terjeszti.

A kormány elbizonytalanodásához, majd meghátrálásához nyilván hozzájárult az angol–szovjet viszony váratlan elhidegülése is, ami külpolitikai szempontból is kockázatosná tette a Szovjetunió elismerését. Az angliai események menete ráadásul kísértetiesen hasonlított a magyarországiakéhoz: az október 29-én hatalomra került konzervatív angol kormány nem terjesztette parlamenti vitára még a munkáspárti elődje által a Szovjetunióval kötött augusztus 8-i kereskedelmi szerződést, s ratifikálását nem javasolta a királynak. Az angliai kormányváltás előszele már korábban észlelhető volt, ugyanis a munkáspárti kormányt már október 8-án leszavazták az angol parlamentben.⁵⁵ Egyelőre további kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy ettől kezdve közvetlen nyomás nehezedett-e az angol konzervatív kormánykörök részéről az Anglia felé orientálódó magyar vezetésre, annak érdekében, hogy felrúgja a berlini egyezményeket. Az mindenestre biztos, hogy a kérdés eldöntésében sokat nyomott a latba a népszövetségi kölcsönök ügyében Magyarországot pártfogoló, és azok megszerzésében közreműködő angol kormány magatartása és akarata. Sokatmondó e tekintetben Barcza György majdani londoni magyar követ felfogása, amit Jungerth rögzített a kézírásos naplójában 1926-ban: „Anglia mindenben és mindenütt támogat [a magyar kormányt – S. A.]. Mi teljesen az ő vizükben evezünk. Őrájuk való tekintettel nem tehetünk egyelőre az orosz kérdésben semmit”.⁵⁶

53 A „szanáási törvényre” hivatkozott Eckhardt Tibor fajvédő képviselő is, azt állítva, hogy a kormány éppen ennek segítségével akar majd kibújni az alól, hogy a Nemzetgyűlésben, mint a legmagasabb politikai fórumon megvitassák az egyezményeket. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. XXVI. Bp. 1924. (Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. Napló. XXVI.) 17–29. A kormánynak nemzetközi kereskedelempolitikai ügyekben szabad kezét biztosító jogszabályra már korábban is felhívta a közvélemény figyelmét a kormány félhivatalos orgánuma, a Pesti Napló. Ld. Az orosz–magyar egyezmény hiteles története. Pesti Napló 1924. szept. 24. 3.

54 *Reményi Lajos*: Külkereskedelem-politika Magyarországon 1919–1924. Bp. 1969. 230–231.

55 *Surányi Róbert*: A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924). Bp. 1993. 194–210.

56 Jungerth Mihály naplóbejegyzése. Budapest, 1926. nov. 13. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 972. f. Jungerth-Arnóthy Mihály hagyatéka, 4. ő. e., 283. fol.

Infrastrukturális és ideológiai nehézségek a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében

A magyar vállalatok a kereskedelmi kapcsolatok egyezményes lefektetésének megghiúsulása után kénytelenek voltak különféle kényszermegoldásokhoz folyamodni annak érdekében, hogy kompenzálhassák a szovjet váltók leszámítolásából eredő veszteségeket. Tanulságos példa erre Weiss Manfréd-művek esete. A cég 1925 őszen nagyobb arányú megrendeléshez jutott ekék és boronák eladására a Szovjetunióban. A késztermékek gyártásához szükséges alapanyagot (rúdvasat, abroncsvasat, vaslemez, vashuzalokat) a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.* állította elő és szállította a vállalatnak. A finanszírozásból eredő veszteségek csökkentése érdekében a két cég egyezséget kötött arról, hogy a félkész vastermékeket az ózdi gyár önköltségen aluli áron bocsátja a Weiss Manfréd-művek csepeli központi gyártelepe részére. Megállapodtak abban is, hogy közösen fognak eljárni a pénzügyi tárcánál annak érdekében, hogy a szovjet export esetében engedje el a forgalmi adót.⁵⁷ A Bud János pénzügyminiszternek írt levelükben kifejtették, hogy a Weiss Manfréd-művek egymaga nem tudja vállalni azt a kockázatot, és azt a kamatvesztést, amellyel a Szovjetunióba irányuló kivitel jár, ezért a Szovjetunióba irányuló mezőgazdasági gépexport esetleg úgy lehet rentábilis, ha a gépek előállításához szükséges, Ózdon gyártott félkész vasárut forgalmi adómentességben részesítené az állam. A két cég levélben kereste meg a *Magyar Királyi Államvasutak* (MÁV) igazgatóságát is annak érdekében, hogy az Ózdról Csepelre történő szállításoknál díjkedvezményt biztosítson számukra. Ennek értelmében – kizárólag a Szovjetuniónak szállítandó exportcikk gyártása esetén – a MÁV az ipari késztermékeknél ugyanazt a kedvezményes szállítási díjat számolta volna fel, mint a feldolgozatlan termékeknél.⁵⁸ Sajnos a Weiss Manfréd-művek leveleit tartalmazó mappában nem található meg a kormány és a MÁV esetleges válaszai. Mivel azonban – a statisztikai adatok alapján – az első sikereket nem követte a két ország közötti áruforgalom látványos fellendülése, gyaníthatjuk, hogy a kormányzat ilyenformán sem tudott segítséget nyújtani a Szovjetunióba irányuló magyar export fellendítéséhez.

A Magyarország és a Szovjetunió közötti kereskedelmi forgalom növelése nemcsak a kifizetési rendszer kormányzintű megállapítását követelte meg, hanem szükségessé tette volna az áruforgalom intenzitását, a kivitel és behozatal teljes összköltségét nagyban befolyásoló kereskedelmi infrastruktúra kibővítését, a szállítás gyorsítását és olcsóbbá tételét is. Az 1920-as években a Szovjetunió felé irányuló kereskedelmi forgalom három útvonalon bonyolódhatott le. Az egyik a magas vámokkal megterhelt vasúti szállítás volt. Ebben az esetben a magyar exporttermékeknek csehszlovák és lengyel területeken kellett áthaladniuk,

57 A Weiss Manfréd-művek levele a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek. Budapest, 1925. nov. 19. MOL Z 402. Weiss Manfréd Konzern Vállalatok Okmánytára, 33/XLI. 1., 2. cs.

58 A Weiss Manfréd-művek levele Bud János pénzügyminiszternek és a MÁV igazgatóságának. Budapest, 1925. nov. 25. Uo.

rádásul a lengyel–szovjet határon, a szovjet vasutak szélesebb nyomtávja miatt a szállítmányokat át kellett rakodni, ami újabb kiadásokkal és idővesztéssel járt. A második a talán még ennél is hosszabb és drágább, ezért ritkábban használt, a trieszti kikötőből kiinduló tengeri útvonal volt. Ebben az esetben a magyar áruk csak hosszú kerülő úton juthattak volna el a rendeltetési helyükre.⁵⁹ Ezért az 1924. szeptember 12-i berlini megállapodás után, már az egyezmények lehetséges gazdasági hatásait mérlegelve, mind magyar, mind szovjet részről kiemelt jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy feléledjen az első világháború előtti európai gazdasági vérkeringésben fontos szerephez jutó dunai vízi szállítási útvonal, és a folyamat bekapcsolják a két állam közti kereskedelmi célú forgalomba. A dunai hajózás révén közvetlen kapcsolatot lehetett volna teremteni a nagyobb kapacitással rendelkező magyarországi folyami kikötők (Csepel, Mohács) és a Fekete-tenger északi és keleti medencéjében fekvő hatalmas szovjet kikötővárosok (Odessza, Nyikolajev, Novorosszijszk, Batumi stb.) között.⁶⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a Magyarországról Nyugat felé kivitt termékek 20–30%-a vízi úton hagyta el az országot. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a nagyobb folyók (Duna, Tisza, Dráva) találkozási pontjai, amelyek kiváló összeköttetési lehetőségeket teremtettek, Magyarország területén voltak. A trianoni béke következményeként ugyanakkor ezek a földrajzi pontok elkerültek az országtól, ami megnehezítette a folyami áruszállítást.⁶¹ További problémát jelentett, hogy a román folyami kikötőkben, Brailán és Galați-n különféle jogcímen illetéket szedtek az átrakodásért, majd az áru raktározásáért, amelynek díja részben a román hatóságokat, részben a *Nemzetközi Duna Bizottság*ot illette. Ezt csak úgy lehetett kiküszöbölni, ha a rakományokat olyan hajókon szállították volna, amelyek a folyón képesek felúszni a tengerre. (A Ganz hajógyárában azonban az első magyar gyártmányú, ún. „Apollinaire-típusú” folyam- és tengerjáró hajót, amely folyókon és tengereken egyaránt képes volt az áruszállításra, csak jóval később, 1934. augusztus 14-én bocsátották vízre.)⁶²

Az 1920-as években a szovjet külkereskedelmi szervek diplomáciai kapcsolatok hiányában csak azokban az esetekben voltak hajlandók szóba állni a magyar exportőrökkel és importőrökkel, amikor ezt a szovjet üzleti érdekek, és ezzel együtt a Szovjetunió importszükségletei kifejezetten megkövetelték. Erre világosan utal egy szovjet forrás, Borisz Sztomonjakov – akkor a Külügyi Népbiztosság Kollégiumának tagja – 1929. július 9-i átíratá Anasztasz Mikojan külkereskedelmi népbiztosnak. Ebben előbbi kifejtette, hogy a *Külügyi Népbiztosság* korábbi álláspontja változatlan, tehát kategorikusan ellenez bármilyen magyarországi megrendelést, kivéve azokat az árukat, például lovakat – és mint a fentebbi példából láthattuk, esetenként mezőgazdasági gépeket –, amelyeket csak jóval kedvezőtlenebb üzleti feltételek mellett (jóval magasabb áron vagy rosszabb minőségben)

59 A. A. *Zonnenstral-Piszkorszkij*: Vengrija i Dunajszkij voprosz. Vnyesnyajaja torgovlja 1924. dec. 20. 2–8.

60 B. *Stejn*: Szovjetszko–vengerszkij dogovor. Ekonomicseszkaja zszizny 1924. szept. 20. 1.

61 *Kaposi Zoltán*: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Bp.–Pécs, 2002. (Dialóg Campus tankönyvek) 274.

62 *Domony Móric*: A dunai hajózás az 1934. évben. Pesti Tőzsde 1934. dec. 20. 18.

tudnának vásárolni más államoktól. Ezen túlmenően Sztomonjakov politikai okokból károsnak tartott minden más gazdasági kapcsolatot.⁶³

A bolsevik propagandaveszélyre hivatkozva a magyar belügyi hatóságok is különféle adminisztratív akadályokat támasztottak a szovjet vállalatokkal kötendő üzletek megvalósulása elé. Az 1920-as években nem egy alkalommal előfordult, hogy a berlini vagy a bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltség munkatársai Magyarországra látogattak. Ezek általában két vagy három főből álló küldöttségek voltak, amelyek a megrendelt áru telephelyének ellenőrzése, a gyártási körülmények, illetve az áruminták kivizsgálása céljából, egyes esetekben az ipari vásárok megtekintésére érkeztek Magyarországra. Egy kereskedelemügyi miniszteri átiratból kiderül, hogy az ország területére belépő szovjet állampolgárokat a belügyi rendvédelmi szervek figyeltették, a megfigyeléssel járó költségeket ugyanakkor az üzletekben érdekelt és a szovjet gazdasági szakembereket meghívó magánvállalatokra hárították át, úgy, hogy a megfigyelés költségeit a *Magyar Királyi Allamrendőrség* már a küldöttség beutazása előtt letétbe helyeztette a bankszámláján.⁶⁴ Sztomonjakov már említett átiratában ugyancsak hibának tartotta, hogy akár még ilyen alacsony létszámú kereskedelmi küldöttségek is Magyarországra utazzanak. Kérte Mikojant, hogy a bécsi, berlini és prágai kereskedelmi kirendeltségek apparátusának adja utasításba, hogy a *Külkereskedelmi Népbiztosság* központi szerveinek külön engedélye nélkül nem léphetnek kapcsolatba magyar cégekkel, s ezeket az engedélyeket is minden egyes esetben egyeztessék a *Külgügyi Népbiztossággal*.⁶⁵ Ifj. Wekerle Sándor pénzügyminiszter a bolsevik agitáció megelőzése érdekében nem tartotta elégségesnek a kereskedelmi küldöttségek megfigyelését, ezért 1930-ban még egy olyan rendeletet is kiadott, ami a Magyarországgal kereskedelmi szerződést nem kötött országokból érkező különféle faáru (főként tűzifa) behozatalát külön a kereskedelemügyi tárca által kiállított engedélyhez kötötte. A rendelet célja az volt, hogy elkerüljék propagandaanyagok elrejtését az apró darabokból álló, és ezért nehezen ellenőrizhető áruküldeményekben.⁶⁶

Összegzősképpen meg is állapíthatjuk, hogy a kivételes esetekben kiviteli lehetőségekhez jutó magyar cégeket olyan járulékos költségek terhelték meg, amelyek rendkívül veszteségessé tették a Szovjetunióba irányuló exportot. Azok az adminisztratív rendelkezések, amelyek mind magyar, mind szovjet oldalon akadályokat gördítettek a kivitel és a behozatal elé, az üzleti kapcsolatok túlbürokratizálását eredményezték, így nem is teremtettek kedvező légkört a kereske-

63 B. Sz. Sztomonjakov átirata A. I. Mikojannak. Moszkva, 1929. júl. 9. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 21.

64 Kenéz Béla kereskedelemügyi miniszter átirata Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek. Budapest, 1931. nov. 5. MOL K 149, Belügyminisztérium Elnöki osztályának rezervált iratai, 6/1933. t., 9015/1933. alapsz., 164.556/1931. sz., 29. d., 33. fol. (Politikatörténeti Intézettől visszakapott iratok. 651. f., 2. csop.)

65 B. Sz. Sztomonjakov átirata A. I. Mikojannak. Moszkva, 1929. júl. 9. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 21.

66 Bud János kereskedelemügyi miniszter átirata Scitovszky Béla belügyminiszternek. Budapest, 1931. aug. 10. MOL K 149, 6/1933. t., 9015/1933. alapsz., 55.565/1931. sz., 29. d., 32. fol. (Politikatörténeti Intézettől visszakapott iratok. 651. f., 2. csop.)

delmi ügyletek megkötéséhez. Igaz, a teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a felelős szovjet külkereskedelmi vagy külügyi tisztviselők többször is egyöntetűen úgy foglaltak állást, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése sokkal inkább Magyarország érdeke.⁶⁷

A magyar–szovjet kereskedelmi forgalom egyenlege

A számadatok segítségével érdemes megvizsgálni, hogy miként alakult a két ország kereskedelmi forgalma. A táblázatok összeállításánál a *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal* által szerkesztett *Magyar Statisztikai Közlemények* sorozatát vettük alapul. Ezekből az összeállításokból nemcsak a kereskedelmi forgalom intenzitására, volumenére és egyenlegére, hanem áruösszetételére és termékszerkezetére is következtetni tudunk. Az igényes sorozat egyetlen „szépséghibája”, hogy a magyar–szovjet áruforgalom 1920–1924 közötti adatait nem közli, mivel ebben a periódusban nem folyt a Szovjetunióra vonatkozó adatgyűjtés.⁶⁸ Természetesen szovjet statisztikák is a rendelkezésünkre állnak. Egy 1939-ben megjelent szovjet külkereskedelmi statisztikai gyűjtemény és egy későbbi, már a második világháború után, 1960-ban megjelent külkereskedelmi összesítő közli az 1922 és 1924 közötti vérszegény adatokat. A szovjet statisztikák elemzése során ugyanakkor nehézséget jelent, hogy a szovjet gazdaságszámítási rendszernek megfelelően, gazdasági évadokban számoltak, vagyis az adatokat az egyik év nyarától (július 1-től) a másik év nyaráig (június 30-ig) összesítették. A szovjet statisztikák csak 1929. január 1-től tértek át az Európában is meghonosodott rendszerre. Ennélfogva ezek az adatsorok időben keresztezik a releváns magyar statisztikákat. Ezekben a kötetekben, számos esetben találkozhatunk hiányos adatsorokkal és egymásnak ellentmondó adatszerkezettel is. Megemlíthjük például, hogy az 1939. évi szovjet gyűjtemény nem közli az egyes országokkal folytatott export-import forgalom áruösszetételét.⁶⁹

67 Ld. pl. B. Sz. Sztomonjakov átirata A. I. Mikojannak. Moszkva, 1929. júl. 9. AVP RF f. 04. op. 11. p. 68. gy. 946. l. 21.

68 Ld. a Függelék 1–5. sz. táblázatát. A Magyar Statisztikai Közlemények külkereskedelmi adatsorának új folyamát 1929-től kezdték el kiadni, ekkor jelentek meg visszamenőleg a Magyarország 1922–1926. évi külkereskedelmi forgalmára vonatkozó számadatok. Az 1–5. sz. táblázat saját szerkesztés a Magyar Statisztikai Közlemények sorozata alapján. Magyarország 1925. és 1926. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1929. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 75.) I. 109., II. 102.; Magyarország 1927. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1929. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 77.) I. 104., II. 77.; Magyarország 1928. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1930. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 78.) I. 105., II. 77.; Magyarország 1929. évi külkereskedelmi forgalma. Bp. 1931. (Magyar Statisztikai Közlemények. [Új sorozat] 80.) 98. A 4. és 5. sz. táblázat adatai kerekített értékek.

69 A szovjet statisztikák az 1927. júl. 1-től 1928. jún. 30-ig tartó időszakot még hagyományos szovjet gazdasági évadként, 1928 második – csonka – félévét pedig egy önálló időszakként mutatták ki. Vnyesnyjaja torgovlja SzSzsZR za 20 let. Sztatyisztjicseskij szpravocsnyik. Szoszt. Sz. Ny. Bakunyin–D. D. Misusztyin. Moszkva, 1939. 23.; Vnyesnyjaja torgovlja SZSZSZR za 1918–1940 gg. i. m. 22., 515–517.

A *Függelék* táblázatai alapján néhány konzekvenciát levonhatunk. A kereskedelmi forgalom nettó egyenlege csak 1925-ben zárult enyhe magyar aktívummal, 1926-tól kezdődően a szovjet export minden évben jócskán felülmúlta a magyar exportot, így a két ország gazdasági kapcsolataiban ezt az időszakot a magyar kivitel passzívuma jellemzi. Ezen kívül a kivitel-behozatal áruösszetételét megvizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy a magyar export szempontjából kulcsfontosságú lókvitel az 1926. évet leszámítva, végig tartja magát, ugyanakkor az egyébként is alacsony értékű magyar mezőgazdasági gépkivitel 1927-től teljesen elsorvad. Az áruforgalom termékszerkezetét tekintve kirívó, hogy a Magyarországra irányuló szovjet export teljesen egyoldalú, az ipari nyersanyagok egyeduralma jellemzi, míg a magyar export jóval tagoltabb, igaz, a mezőgazdasági cikkek körét az 1925. évi vetőmagkivitel leszámítva, kizárólag a lovak reprezentálják. Ha az igen értékes árucikket képező lovakat kivonnánk a magyar export köréből, akkor szembetűnő lenne az ipari késztermékek (gépek, gépi berendezések, villamos-ipari termékek stb.) dominanciája. Mindez arra enged következtetni, hogy a két ország gazdasági termelése – szerkezeti arányaiknál, behozatali szükségleteiknél és kiviteli adottságaiknál fogva – jól kiegészítette egymást. A magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok elvileg jóval több lehetőséget rejtettek magukban, mint amennyinek kiaknázását a kedvezőtlen politikai és pénzügyi feltételek (a hitelkérdés) végül megengedték.

Összegzés

Az 1920-as években Magyarország áruforgalmának 70–75%-át ugyanazzal az öt országból álló országsoporttal bonyolította le, mégpedig az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival (Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) és Németországgal. A magyar kivitelben és behozatalban ekkor Ausztria, Csehszlovákia és Németország szerepe volt a meghatározó. Az 1920-as és 1930-as évek fordulójára azonban Ausztria és Csehszlovákia fokozatosan veszített részesedéséből a magyar export-import forgalom teljes volumenén belül. Amilyen mértékben és ütemben veszítette el súlyát Ausztria és Csehszlovákia a magyar külkereskedelmi forgalomban, olyan mértékben és ütemben kezdett a magyar külgazdaság az olasz és a német piacok felé orientálódni, aminek alapját a gazdasági konzekvenciákkal is járó 1927. április 5-i magyar–olasz barátsági egyezmény, illetve főként az 1931. július 18-i magyar–német kereskedelmi egyezmény teremtette meg. Ezen a tendencián belül lenne érdemes elhelyezni a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok problematikáját.

Véleményünk szerint a magyar külkereskedelem orientációs problémáira, kihelyezési gondjaira a Duna-medence gazdasági egységének helyreállítása, illetve az 1930-as évek első felétől a Németországgal és Olaszországgal elkötelezett gazdasági együttműködés mellett létezett egy harmadik elmozdulási pont is, a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok fejlesztése és az abban rejlő lehetőségek kiaknázása. A két ország kereskedelmi forgalmának áruösszetétele egyértelmű-

en arra utal, hogy a magyar és a szovjet gazdaság termelési szerkezete jól kiegészíthette volna egymást, vagyis a Szovjetunió éppen azokat a stratégiai energia-hordozókat és nyersanyagokat állította elő és exportálta, amelyekre a magyar gazdaságnak égető szüksége volt, illetve a magyar gazdasági vezetés éppen azokat az iparágakat fejlesztette, amelynek termékeit a viszonylag elmaradott szovjet gépgyártás miatt a szovjet piac nagy tételben felvehette volna.

Igaz, a Szovjetunió gazdasági erőforrásait és piaci kapacitásait figyelembe véve ténylegesen megállapítható, hogy a két ország kereskedelmi kapcsolatainak elmélyítése inkább Magyarország érdekében állt. A gazdasági nyitás lehetőségét és előnyösségét a Szovjetunió felé nemcsak az üzleti szféra ismerte fel, hanem a kormányzati tényezők is. A Magyarország és a Szovjetunió közötti kereskedelmi forgalom az 1920-as években ennek ellenére mind az intenzitását, mind a teljes volumenét tekintve jócskán elmaradt attól a kereskedelmi forgalomtól, amit Magyarország a „hagyományos” kereskedelmi partnereivel, tehát az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival (Ausztriával, Csehszlovákiával, Romániával) és Németországgal bonyolított le. Annak azonban, hogy a két ország között nem alakult ki értékelhető kereskedelmi forgalom, nem elsősorban ideológiai, hanem leginkább politikai-diplomáciai, gazdaságszervezési, kereskedelempolitikai, finansziális és infrastrukturális (szállítási) okai voltak.

Az egyik legfontosabb oka ennek a hitelkérdés megoldatlansága volt. A magyar kormány – támogató állásfoglalása ellenére – a nyugati és közép-európai államoktól eltérően, elsősorban pénzügypolitikai okokból kifolyólag, nem tudta dotálni a Szovjetunióba irányuló magyar kivittelt. A másik legfontosabb ok politikai-diplomáciai természetű volt. A magyar exportőrök kijutását a szovjet piacra teljesen ellehetetlenítette, hogy a szovjet külügyi irányítás a jelentős ipari és mezőgazdasági megrendeléseket a bolsevik hatalom elismeréséhez kötötte. 1924 tavaszáig a szovjet kormány még megelégedett a de facto elismeréssel egyenértékű ideiglenes kereskedelmi egyezmény megkötésével is, azt követően azonban, a nemzetközi jogi helyzetében beállt változások hatására a diplomáciai kapcsolatok felvételét követelte a magyar kormánytól.

A hazai történetírás eddig leginkább a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló 1924. évi berlini tárgyalások politikai motivációit elemezte (a Románia területi gyarapodásával szembeni közös platform, a versailles-i békerendszer destabilizálására és a kisantant geostratégiai helyzetének gyengítésére irányuló közös érdekek stb.), noha világosan látszik, hogy magyar részről ennek létfontosságú gazdasági mozgatórugói is voltak. Az 1920-as évek első fele a magyar külpolitika kiútkeresésének időszaka volt. A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunióval ekkor gyökeresen új helyzetet teremtett volna Magyarország nemzetközi megítélésében, illetve a kisantanttal és a győztes hatalmakkal szembeni mozgásterében.

Függelék

1. táblázat

A magyar–szovjet áruforgalom volumene
és egyenlege 1925–1929 között

Év	Magyar export a Szovjet-unióba (ezer pengő)	Magyar export a Szovjetunióba (tonna)	Magyar import a Szovjet-unióból (ezer pengő)	Magyar import a Szovjet-unióból (tonna)	Magyar aktívum (ezer pengő)	Magyar passzívum (ezer pengő)
1925	3681	806,9+2635 db ⁷⁰	3588	20 350,5	+93	–
1926	787	644,1	3539	21 174,4	–	–2572
1927	2250	35,6+2947 db	2887	23 345,9	–	–627
1928	2232	9,1+2953 db	2785	23 913,1	–	–553
1929	798	7,0+1108 db	1904	6 285,1	–	–1106

2. táblázat

A Szovjetunióba irányuló magyar export áruösszetétele
1925–1929 között (ezer pengő)

Termék	1925	1926	1927	1928	1929
Lovak	2292	–	2188	2215	787
Mezőgazdasági gépek	18	193	–	–	–
Fémmegmunkáló gépek	–	40	32	16	70
Szivattyúk	191	11	–	–	–
Villamosipari termékek (lámpák, kapcsolók stb.)	593	122	–	–	–
Vas- és fémáru (zománc-edények, fémhuzalok stb.)	544	421	–	1	–
Vetőmag, takarmánynövények (lucerna stb.)	43	–	–	–	–

70 Az általunk szerkesztett táblázatokban az élő állatokat (lovakat) nem mennyiségre, hanem – a hivatalos statisztikákhoz igazodva – darabszámmra tüntetjük fel, hiszen ennek az igen értékes exportcikknek a mennyiségi (tonna érték) kiszámítására nem rendelkezünk egységes szabvánnyal.

3. táblázat

**A Magyarországra irányuló szovjet export
áruösszetétele 1925–1929 között (ezer pengő)**

Termék	1925	1926	1927	1928	1929
Nyersolaj	2492	2739	2581	2106	585
Azbeszt	189	347	230	511	652
Szóda	888	428	–	–	–
Vasérc	–	–	54	84	322
Egyéb (papír, gumi stb.)	19	25	22	84	–

4. táblázat

**A Szovjetunióba irányuló magyar export termékszerkezete
1925–1929 között érték (pengő) alapján**

	1925	1926	1927	1928	1929
Ipari késztermék	38%	100%	3%	1%	1%
Mezőgazdasági termék	62%	–	97%	99%	99%
Ipari nyersanyag	–	–	–	–	–

5. táblázat

**A Magyarországra irányuló szovjet export termékszerkezete
1925–1929 között érték (pengő) alapján**

	1925	1926	1927	1928	1929
Ipari nyersanyag	99%	99%	99%	97%	100%
Ipari késztermék	1%	1%	1%	3%	–
Mezőgazdasági termék	–	–	–	–	–

ATTILA SERES

**HUNGARIAN FOREIGN TRADE POLICY
AND THE SOVIET MARKET IN THE 1920'S**

The study examines the possibilities of improving Hungarian–Soviet economic relations in the 1920's. It outlines the problems of orientation regarding Hungarian external trade policy following the peace treaty of Trianon and the possibilities for Hungarian economy.

Following the treaty of Trianon experts of the time believed that restoring the economic unity of the Danubian basin would be one of the best solutions for Hungarian economy. Accordingly, in the 1920's the succession states of the Austrian-Hungarian Monarchy, primarily Austria and Czechoslovakia had a dominant role in Hungarian trade in the 1920's. By the turn of the 1920's and 1930's Austria and Czechoslovakia had gradually lost their extent of participation in Hungarian export and import, and from this time Hungarian external commerce started to base its orientation on German and Italian external markets, which led to committed economic cooperation with Germany and Italy in the 1930's.

The main conclusion of the study is that there was a third solution to the problems of orientation of Hungarian foreign trade following the treaty of Trianon: developing and making the best of Hungarian-Soviet commercial relations. The products of the two countries clearly confirm that Hungarian and Soviet economies would have thoroughly completed the production systems of each other. The Soviet Union produced and exported those strategic energy resources and raw materials of what Hungarian economy was in urgent need; while the Hungarian regime improved industrial branches producing products which the Soviet market could have bought up in bulk.

Notwithstanding, in the 1920's the trade between Hungary and the Soviet Union was considerably backward as compared to the level what the states of the Danubian basin, Germany and Italy represented in Hungarian foreign trade. The low volume of trade between Hungary and the Soviet Union did not result only from the ideological conflicts of the two states, but it was rather caused by matters of diplomacy, trade policy, finance and transport.

ZSOLDOS ATTILA

Fehérvár Árpád-kori polgárságáról

A középkori magyar városok és polgárságuk életében a kereskedelem mindig is rendkívüli fontossággal bírt. Nem volt ez másként Fehérvár esetében sem, ahol a helyi polgárság és annak városi szervezete egy „olasz”¹ kereskedőkolóniából fejlődött ki.² Érthető tehát, hogy már a fehérvári „olasz”-okat említő első adatok is azok kereskedelmi tevékenységével kapcsolatosak. 1221-ben II. András király megerősítette a pannonthalmi monostort mindazon birtokokban, amelyeket az Uros apátságának kezdete, 1207 óta szerzett, s egyúttal jóváhagyta Barc fia Miklós nádor korábbi, a monostor javára szóló ítéleteit, köztük azt is, melyet az az apátság és a fehérvári „olasz”-ok közötti perben hozott. A vita az apátságot megillető bortized körül folyt, közelebb-ről azért, mert az „olasz”-ok Somogy megyében még azelőtt felvásárolták és elszállították a bort, mielőtt az apátság az őt megillető tizedet megkapta volna abból. Az ítélet arra kötelezte az „olasz”-okat, hogy vagy maguk fizessék meg a teljes tizedet mind a saját szőlőikben termett, mind a vásárolt bor után, vagy pe-

1 Az Árpád-kor magyar nyelvében az „olasz” kifejezés – amint az köztudomású – nem a ma használatos értelemben élt, hanem az újlatin nyelveket beszélők gyűjtőnéveként. Franciákat és vallo-nokat épp úgy jelölhetett tehát a latinul többnyire „Latinus” – ritkábban „Gallicus” – formában szereplő szó, mint itáliaiakat (azaz a mai fogalmaink szerinti olaszokat) vagy éppen hispániaiakat. A rendelkezésünkre álló adatok arra vallanak, hogy az Árpád-kori Magyarországon élő „olasz”-ok többsége vallon (és francia) eredetű volt. Az Árpád-kori latinokra vonatkozó bőséges irodalomból ld. pl. *Auner Mihály*: *Latinus*. Századok 50(1916) 28–41.; *Bárczi Géza*: A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. Századok 71(1937) 399–416.; *Uő*: A magyar nyelv francia jövevényszavai. Bp. 1938. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 12. f. α) (különösen: 3–9.); *Balogh Albin*: Németek és franciák Szent István korában a magyar fővárosban. *Katolikus Szemle* 58(1944) 44–46.; *Zolnay László*: Az esztergomi latinusokról. In: *Annales Strigoniensis*. Esztergom évlapjai. Az esztergomi múzeumok évkönyve. I. Szerk. Zolnay László. [Bp.] 1960. 155–167.; *Székegy György*: A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: *Székesfehérvár évszázadai*. 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. (István Király Múzeum közleményei A. 14.) 45–72.; *Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003. (Kisebbségkutatás Könyvek) 167–177.

2 A fehérvári „olaszok”-ra ld. *Fügedi Erik*: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények* 20(1967) 31–45.; *Györfly György*: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. In: *Székesfehérvár évszázadai*. 2. i. m. 37–42.; *Székegy Gy.*: i. m. 45–72.; *Kubinyi András*: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. In: *Székesfehérvár évszázadai*. 2. i. m. 151–168.

dig várjanak a vásárlással Szent Márton ünnepéig – azaz november 11-ig –, hogy az apátság addig érvényesíthesse tizedjogát. Ha mégis korábban akarnának vásárolni, akkor viszont csak az apát engedélyének és – nyilvánvalóan a tized megfizetését igazoló – pecsétjének a birtokában vihetik ki Somogyból mind a saját, mind a vásárolt bort, különben mint tolvajokat fogják elítélni őket.³ Az „olasz”-okat azonban a jelek szerint ez a fenyegetés sem volt képes visszatartani attól, hogy továbbra is a tizedfizetés megkerülésével igyekezzenek a borkereskedelemből származó hasznot növelni, így aztán valamikor 1223 után Gergely győri püspök elé került a kérdés, megnyugtatóan rendezni azonban ő sem tudta. Végül maga II. András hozott döntést az ügyben. A király úgy rendelkezett, hogy a saját szőlőik után a teljes tizedet megfizető „olasz”-ok Somogy megye egész területén és bármikor vásárolhatnak bort, ám csak az apátság tizedszedőinek, valamint az azok mellé kirendelt királyi megbízott jelenlétében. Ha azonban az apátság tizedszedői szándékos távolmaradásukkal akadályoznák az „olasz”-okat a felvásárlás szabályszerű lebonyolításában vagy illetéket követelnének tőlük a tized megfizetését igazoló pecsétért, akkor a király megbízottja vagy más alkalmas tanú bizonyága mellett elvihetik a vásárolt bort, ami után tizedet sem kell fizetniük. Végezetül a királyi döntés azt is előírta, hogy attól az „olasz”-tól, aki Szent Márton ünnepéig pecsét nélkül vinné el borát, kobozzák el azt és minden más ott talált javait (ami alatt nyilván a saját szőlője, illetve, vásárolt bor esetén, szállítóeszközei – a szekerek és az igavonók – értendők).⁴

Világos mindebből, hogy a fehérvári „olasz”-ok jelentékeny szerepet játszottak a Somogy megyében termelt bor kereskedelmében. 1221 előtt már saját szőlőik voltak a megyében, de a más földjén termelt szőlőből készült bor egy részét is ők juttatták a piacra. A pannonthalmi apátsággal kialakult ellentétek ugyanakkor aligha szűkíthetők le arra az egyetlen momentumra, hogy szívesen megkerülték a tizedfizetést, ha erre lehetőségük nyílt. A két ítélet között a legfontosabb különbség ugyanis éppen abban ragadható meg, hogy az 1226. évi már nem egyoldalúan a pannonthalmi apátság érdekeit szolgálta, hanem figyelemmel volt az „olasz” kereskedők szempontjaira is. A bor (vagyis inkább a must) gyors felvásárlása ugyanis kétségtelenül történhetett olyan hátsó szándékkal, hogy így kíséreljék meg kijátszani az apátság tizedszedőinek az éberségét, de legalább ilyen indokolt lehetett a konkurenciával szembeni verseny miatt. Márpedig, amint arra II. András döntésének a szándékosan késedelmeskedő tizedszedőkre vonatkozó rendelkezése utal, a pannonthalmi monostor nemigen lehetett tekintettel a borkereskedők gyors üzletkötés iránti igényére. A tizedfizetés megtörténtét igazoló pecsét után követelt illeték pedig, amiről szintén az 1226. évi okmány ejt szót, voltaképpen a borüzletben érdekelt „olasz”-ok egyfajta jogosulatlan megadóztatása volt, amit nyilvánvalóan joggal sérelmeztek. A felek kölcsönös túlkapásainak II. András saját megbízottjának kirendelésével törekedett

3 1221: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII. (= PRT) Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916., I. 651–652.

4 1226: PRT I. 680.

az elejét venni, s alighanem sikerrel, hiszen a későbbiekben hasonló konfliktusról nem hallunk, jóllehet a somogyi szőlők az Árpád-kor későbbi időszakában is megőrizték előkelő helyüket a fehérvári polgárok gazdasági életében.

Az Árpád-kor általános forrásadottságai között korainak számító adatok után azonban, sajnos, hiába várjuk a folytatást. A 13. század második felében már csupán szórványos utalásokat találunk a fehérvári polgárok kereskedelmi tevékenységére. 1255-ből két ilyen adat is ismert, ám jellemző módon az egyik budai, a másik esztergomi vonatkozású. Az előbbi akkor kerül elénk, amikor IV. Béla írásba foglalta a budai vásárok vámját a mai Margit-szigeten élő domonkos apácáknak juttató adományát, meghatározva egyúttal az egyes árufajták után fizetendő vámtételeket.⁵ Az utóbbi okmány külön kitért arra is, „hogy nevezetesen az esztergomiak és a fehérváriak és röviden mindenki, aki a kereskedés céljából a vásárra jön, áruai után [...] köteles a vám megfizetésére”.⁶ A királyi döntés nyilvánvaló ellentmondásban volt a fehérvári polgárok országos vámentességével, melyet éppen IV. Béla biztosított számukra 1237-ben.⁷ Ugyanez a sérelem érte az esztergomiakat, majd más, országos vámentességet később szerző városokat: nem véletlen, hogy az apácák a középkor folyamán szinte szakadatlan pereskedésre kényszerültek az 1255. évi vámadományból fakadó jogaik érvényesítése érdekében. Elsősorban persze, a leginkább érintett budaiakkal gyűlt meg a bajuk, de 1320-ból már arról maradtak fenn adatok, hogy a fehérváriak is hosszabb ideje pereskednek az apácákkal a vám fizetésének megtagadása miatt.⁸ A fehérváriaknak végül – egyedüliként az apácákkal a vám miatt pereskedők közül – Zsigmond király uralkodásának végén sikerült elérniük, hogy országos vámentességüket a budai vám se csorbítsa.⁹ Egy más szempontból véve immár szemügyre az 1255. évi budai vámszabályzat fehérvári vonatkozását, abban annak bizonyosságát láthatjuk, hogy a város kereskedői áruikkal felkeresték a budai vásárt. Abban persze, hogy az ország egyik legrégebbi *hospes*közösségének kereskedői kiépítették kapcsolataikat a dinamikusan fejlődő Budával, semmi meglepő nem fedezhető fel: a dolog akkor is feltételezhető lenne, ha történetesen

5 1255: Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301). Csánki Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936., III. (1382–1439). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987. (= BTOE), I. 54–55. és 56–58.

6 1255: „Item statuimus, quod nominatim Strigonienses et Albenses et breviter omnes, qui causa mercandi ad forum venerint, de mercimoniis suis [...] ad solutionem tributi teneantur.” BTOE I. 57.

7 Gyurkovits György: Két nevezetes oklevele Székes-Fejérvárnak. Tudományos Gyűjtemény 1825. II. k. 49–53. – Az oklevél kritikájával kapcsolatos kérdések kifejtésére e helyütt nincs tér, azzal egy másik munkámban foglalkozom majd.

8 1320: Anjou-kori okmánytár. I–VII. (= AO) Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Bp. 1878–1920., I. 545–546.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., VIII/2. 244–245. és Károly János: Fejér vármegye története. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904., II. 619–620.

9 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk. Gerevich László–Kosáry Domokos. Bp. 1973. (Budapest története II.) 46.

nem maradt volna rá adat. A budai vámszabályzat akkor szolgálhatna további adalékokkal az Árpád-kori Fehérvár történetére vonatkozóan, ha ismernénk azokat az árukat, amelyeket a fehérváriak vittek a budai vásárra, forrásunkban viszont – amelyben az áruk igen széles köre szerepel a különféle szövetfajtáktól kezdve élelmiszereken és persze, a boron át a kézművesipar számára nyersanyagot szolgáltató termékekig és élő állatokig bezáróan¹⁰ – ilyen utalást nem találunk.

Némiképp bővebb információkat találunk Fehérvár gazdasági életére vonatkozóan a másik 1255. évi forrásban. Az oklevél annak a vitának végére tett pontot, amely az esztergomi polgárok és az esztergomi káptalan között folyt.¹¹ A káptalan volt ugyanis a helyi vásárvám birtokosa, ám a polgárok a tatárjárást követően azzal álltak elő, hogy a külföldről behozott áruik után ugyan valóban kötelesek vámot fizetni a káptalannak, ám a Fehérvárott, Budán vagy más magyarországi helyen vásárolt áruik vámentesek. A káptalan tagadta, hogy a polgárokat efféle jog megilletné, s mivel állítását tanúk esküjével igazolta, a döntés is mellette szólt. Az esztergomi káptalan tanúi egyébiránt azt is előadták, hogy hasonló konfliktusra már Róbert esztergomi érsek idején sor került (valamikor 1226 és 1239 között tehát), s akkor az érsek kiközösítette a polgárokat a vámfizetés megtagadása miatt egészen addig, míg azok esküvel nem ígérték a káptalan jogának tiszteletben tartását. Az 1255. évi ítélet, ellentétben a budai vámszabályzattal, legalább egy olyan árut meg is nevez, amelyet az esztergomiak – más települések mellett – Fehérvárról hoznak városukba, „posztó és más kereskedelmi cikkek” megfogalmazással élve.¹² Az tehát bizonyos, hogy 1255-ben – és azt megelőzően – az esztergomiak részben Fehérvárról szereztek be a posztó egy részét. Az már kérdéses, de nem elképzelhetetlen, hogy ez a kereskedelmi kapcsolat még a tatárjárás előtti időkbe nyúlik vissza. Az azonban a forrásból nem derül ki, pedig Fehérvár története szempontjából ennek különös jelentősége lenne, hogy az ott vásárolt posztót vajon a városban állították is elő, vagy olyan – vélhetően külföldi – szövegről van szó, amelyhez az esztergomiak csak fehérvári közvetítőkereskedőkön keresztül juthattak hozzá. Ez utóbbi megoldás valószínűségét erősen csökkentí, hogy az esztergomi polgárság jelentős része épp úgy „olasz” volt, mint a fehérvári,¹³ s nehéz elképzelni, hogy a fehérváriak olyan külkereskedelmi kapcsolatok birtokában lettek volna, amelyek hasonló

10 A budai vámszabályzat egyes tételeit táblázatba foglalva ld. *Györffy György*: Pest–Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Bp. 1997. 187–188.

11 1255: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska–Geysa Érszegi–Andreas Hegedűs–Tiburcius Neumann–Cornelius Szovák–Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999. (= MES), I. 424–426.

12 1255: *Latini et cives Strigonienses de pannis et aliis mercimoniis, que de Alba, de Buda et de Pest et undecumque de aliis locis Hungariae Strigonium deferunt vel deferent, de quibus scilicet prius Strigonii tributum solutum non fuerat, ipsi capitulo tributumolvere tenerentur*. Ld. MES I. 425.

13 Az esztergomi „olasz” polgárságra ld. *Zolnay L.*: i. m. 155–167.; *Székelly Gy.*: i. m. 53–56.

eredetű esztergomi társaik elől el lettek volna zárva. Ez annál is inkább valószínűtlennek tűnik, mert az esztergomiak maguk is szereztek be árukat külföldről, amint arról, számos más adat mellett, éppen a szóban forgó 1255. évi oklevél is megemlékezik. Mindezen megfontolások miatt – ha mégoly óvatos, feltételes formában is, de – felvethető, hogy a 13. század közepén a fehérvári kézművesek termékei között valamilyen – netán akár többféle – posztó is kereshető.

A fehérvári posztókészítés valószínűsítése azért érdemel különös figyelmet, mert egyébként meghökkentően csekély emléke maradt a helyi kézművességnek. 1288-ban a Somogy megyei Lulla falu egy szőlőjének birtokosaként említik a fehérvári Pál szabót (*sartor*),¹⁴ 1333-ban pedig István varga (*sutor*) halála miatt egyezkedett a gyilkos és az áldozat rokonsága a város előtt.¹⁵ Összehasonlítás-ként nem érdektelen megjegyezni, hogy az ebből a szempontból is jóval gazdagabb forrásanyaggal rendelkező Esztergomban szabó, gyógyszerész, orvos, kereskedő, fogadós, molnár, pék, hentes, mészáros, szűcs, varga, cipész, ványoló, kovács, kőműves és ötvös szerepel az ugyanebből az időszakból származó forrásainkban.¹⁶ Az joggal feltehető, hogy Fehérvár esetében a kézműves és egyéb foglalkozások hasonlóan széles köre létezett egykor, miként arra a szicíliai muszlim geográfus, Idrísi már a 12. század közepén is utal,¹⁷ a konkrét részletekről azonban semmit sem tudunk a város középkori iratanyagának elpusztulása miatt.

Némi kárpótlást nyújthatnak a polgárok kereskedelmi és kézművesipari tevékenységére vonatkozó adatok szegényességéért azok a viszonylag bőségesnek mondható ismeretek, amelyek földbirtokaikra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre. A fehérváriak egy jelentős része ugyanis vagyonát vidéki ingatlanvásárlásra fordította, ami egyébként a 13. századi magyar polgárságra általánosan jellemző sajátosság.¹⁸ 1261-ben egy fehérvári polgár fia feleségének hozományaként jutott hozzá a Somogy megyei Csege határának egy részéhez, amit aztán vásárlás révén kerekített ki.¹⁹ Egy 1264. évi oklevélből kiderül, hogy a Somogy megyei Lulla faluban egy birtokrészt Benke fehérvári polgár „nem sokkal a tatárok elvonulása után, az éhség idején”²⁰ vásárolt meg. 1269-ben egy másik polgár – egy esztergomi polgárral társulva – az Esztergom megyei Csolnokon vett ki-

14 1288: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MOL DF) 200 037.

15 1333: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 65 497.

16 Az esztergomi kézművesekre az adatokat összegyűjtve ld. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1987–1998., II. 257–260., 263.

17 „[Székesfehérvár városa] maga szép, pompás, sok épülettel, erős fallal. Népes vásárokat, ipart, pezsgő kereskedelmet és számos intézményt találni benne.” Ld. Elter István: Magyarország Idrísi földrajzi művében (1154). In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. LXXXII. Szerk. Dr. Makk Ferenc. Szeged, 1985. 58.

18 A 13. századi polgárság földbirtoklására (Buda példáján) ld. Kubinyi András: A budai német patrícátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények 42(1971) 219. és 261.

19 1261: Hazai okmánytár. I–VIII. (= HO) Kiadják: Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., III. 11–12.

20 1264: paulo post recessum Tatharice gentis in famis tempore – MOL DL 104 885.

sebb birtokot,²¹ a következő évben pedig két polgár közötti adásvételi szerződést foglalt írásba Fehérvár városának első ismert oklevele a Somogy megyei Alsó-endréd egy birtokrészére vonatkozóan.²² Arra is találunk példát, nem is egyet, hogy fehérvári polgár királyi adomány útján jut birtokhoz: így kapott 1236-ban az „olasz” Winadus kétekényi földet a mai Fehérvárcsurgó területén, mely birtokhoz egy malom, a határban lévő rét harmada és 40 holdnyi szőlőművelésre alkalmas terület is tartozott.²³ A királyi hadjáratban elesett fehérvári Adolf (*Odolphus de Alba*) fiai pedig a Sár folyón kaptak két malmot, melyek közül az egyiket utóbb a király visszavette ugyan tőlük, a másikat azonban a hozzá tartozó földdel együtt megtarthatták.²⁴ Az, hogy a polgárok – vagy legalábbis egy részük – nem uradalomépítési szándékkal vásárolt földet, hanem pénzének befektetése érdekében, sejthető abból, hogy egyikük különböző személyektől – köztük egy polgártársától –, s alighanem hosszabb idő alatt Lullán összevásárolt kisebb birtoktesteit 1299-ben zálogba adta, nyilván azért, mert hirtelen pénzre volt szüksége, a határidő leteltével sem tudta azonban azokat visszaváltani.²⁵ A föld birtoklása persze, gonddal is járt: 1276-ban két polgár egy harmadiktól jogtalanul elfoglalt lullai birtokrész miatt volt kénytelen a király előtt pereskedni. A fehérváriaknak – akiket nyilván valamiféle rokoni kötelék fűzött egymáshoz – ellenfeleik végül visszabocsátották a birtokot.²⁶ Adataink arra utalnak, hogy a fehérvári polgárok részint a város közelében (Fehérvárcsurgó), részint Somogy megyének a Fehérvárhoz legközelebb eső északkeleti szegletében (Lulla, Endréd, Csege) szereztek birtokokat, s ritkábban került sor távolabbi ingatlanok megszerzésére. Az Esztergom megyei Csolnokról már esett szó ebben a vonatkozásban, de fehérvári polgár – Baltinus fia Jordán – birtokolt a Veszprém megyei Izgrimben (mégpedig minden jel szerint királyi adományból), igaz, ugyancsak neki voltak földjei és szőlői Somogy megyében is.²⁷ Arra ugyanakkor szintén találunk példát, hogy fehérvári polgár egy esztergomi palotában szerzett részt magának.²⁸

A birtokszerzés ugyanakkor azzal a következménnyel is járhatott, hogy meglazultak a polgárt a településéhez fűző kötelékek. Ennek a jelenségnek bukkanhatunk a nyomára az előbb említett Adolf utódai esetében. IV. Bélának az Adolf fiainak kezén meghagyott malom ügyéről rendelkező 1261. évi oklevelét²⁹

21 1269: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. (= ÁÚO) Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., VIII. 252. (vö. MOL DL 687.).

22 1270: MOL DL 83 130.

23 1236: ÁÚO VII. 8.

24 1261: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. (= RA) Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1923–1987., I/3. 388.

25 1299: ÁÚO XII. 652–653., vö. 1300: HO VIII. 404–405.

26 1276: MOL DL 49 224.

27 1285: HO VIII. 239. és 1289: MOL DF 266 353.

28 1265: A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. (= Zichy) Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghegy Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931., I. 13–14., vö. még: 1325: MOL DL 86 972.

29 1261: RA I/3. 388.

1272-ben már egyedül Adolf fia Adolf erősítette meg V. István királlyal;³⁰ fivére (vagy fivérei) talán meghaltak időközben. A következő alkalommal, 1283-ban, akkor kerül az ifjabb Adolf a szemünk elé, amikor az egykor királyi adományként elnyert malmot az ahhoz tartozó földdel egyetemben – meglehetősen tekintélyes summáért: 35 ezüstmárkáért – eladta Colynus veszprémi főesperesnek. Az adásvételt írásba foglaló fehérvári káptalan okleveléből kiderül, hogy a malom a veszprémi egyház Keszi nevű földje felett volt a Sár folyón, azaz valahol a mai Papkeszi közelében lehetett. Ennél is figyelemre méltóbb azonban, hogy az okmányban semmi sem utal arra, hogy az ifjabb Adolf fehérvári polgár lenne, a szöveg „endrédi Adolf fia Adolf”-ként nevezi meg.³¹ Mindebből nemcsak az világos, hogy Adolf – vagy talán még apja – a Somogy megyei Endréden is birtokot szerzett valamilyen módon, hanem az is valószínűnek tekinthető, hogy Adolf fia Adolf már ott is élt, azaz kivált a fehérvári polgárok közösségéből és Somogy megyei birtokos lett belőle. Annak felderítéséhez, hogy milyen körülmények jutottak szerephez Adolf sorsának ezen fordulatában, forrásaink, sajnos, nem elegendőek.

Mások ellenben vállalkozásba fektették pénzüket, mint tette azt az a három fehérvári polgár, akik – másokkal, köztük egy esztergomi polgárral, társulva – 1279-ben gabona- és bortizedet vettek bérbe a veszprémi örkanonoktól igen tekintélyes, 75 ezüstmárkányi összegért.³²

Mindezen adatok annál is inkább fontosak, mert – ha mégoly korlátozott mértékben is – az egyetlen támpontot jelentik a polgárok vagyoni helyzetére vonatkozóan. A birtokvásárlások alkalmával általában 1 és 10 марка közötti összegek cseréltek gazdát. Nem lóg ki jelentősen a sorból az említett tizedbérlet sem, hiszen azt öten vették bérbe, s ha az üzlettársak egyenlő arányban viselték a költségeket, 15-15 марка jutott mindegyikükre. Kiugróan magas tételek is előfordulnak azonban: a már említett esztergomi palota feléért már 55 márkát kellett fizetni, a város első teljes szövegében fennmaradt oklevele pedig egy olyan adásvételt foglal írásba, amelyben egy szántóból és szőlőből álló alsóendrédi birtoktest 80 márkáért cserélt gazdát. Kitűnik tehát, hogy Fehérvárott igen tehetős polgárok is éltek, olyanok, akiknek nem okozott gondot egy-egy üzlet érdekében ilyen tekintélyes summát mozgósítani. (Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy a 13. század közepén a veszprémi püspök mint a királyné kancellárja 500 márkát kapott ezen tisztsége fejében.³³)

Aligha lehet kétséges, hogy a polgár vagyoni helyzete jelentős mértékben befolyásolta a közösségen belül elfoglalt helyét. A polgárság társadalmi tagozódásának akár csak vázlatos felmérésére azonban forrásaink nem nyújtanak elegendő támpontot. Az ugyan okkal gyanítható, hogy azok a polgárok, akik neve mellett az „ispán” (*comes*) cím feltűnik, a tekintélyesebbek közé tartoztak – rit-

30 1272: RA II/1. 150–151.

31 1283: MOL DF 200 707.

32 1279: MOL DF 200 033.

33 Vö. 1269: BTOE I. 107.

kán marad el például a bíró esetében –, ám a rendelkezésünkre álló kevés adatból még az sem ítéhető meg biztonsággal, hogy mennyire volt következetes e cím használatának gyakorlata. Fehérvár 13. századi társadalmának módszeres vizsgálata helyett tehát kénytelenek vagyunk beérni azzal, hogy egy-egy véletlenszerűen fennmaradt forrás némi bepillantást enged a polgárok világába. A név szerint ismert polgárok többsége csupán egyetlen esetben kerül szemünk elé, ezért egyszerűen lehetetlen megítélni, hogy az a pillanat, amelyben forrásunk ábrázolja, életének tipikus vagy éppen ellenkezőleg, rendhagyó mozzanatai közé sorolható-e.

Előfordulnak persze ritka kivételek, amikor egy fehérvári polgárcsalád több nemzedéke is nyomot hagyott a ránk maradt forrásokban. Közéjük tartozik Wyluun fia Henc, akivel 1259-ben találkozunk először. Apjának neve a francia *Guillaume* (Vilmos) változata lehet, így nevének németes hangzása ellenére is feltehető, hogy a fehérvári *hospesek* „olasz” eredetű csoportjából származott. Nem érdektelen az ügy sem, amelyben szerepel. Történt ugyanis, hogy a Somogy megyei Alsóendrédén – a település neve, emlékezhetünk rá, a fehérvári polgárok birtokainak áttekintése során előkerült már – a veszprémi egyház helybéli kondicionáriusa, Haab véletlenül megölte falubelijét, a királynéi népek közül való Simont. A két rokonság a viszály elsimításának azt, a korban elterjedt szokásnak számító megoldását választotta, hogy a hosszadalmas és költséges pereskedés helyett tekintélyes férfiakat kértek fel ügyük döntőbíráiként; az ilyen, a felek bizalmából ítélkező választott bíróság tagjait nevezték a középkorban „fogott bírák”-nak. A hattagú testületben helyet kapott a királynéi népek száznagya, egy fehérvári kanonok, a szomszédos Jaba egy lakosa és három fehérvári polgár: ezek egyike volt Henc.³⁴ Fogott bírói megbízatása annak egyértelmű jele, hogy már ekkor viszonylagos ismertséggel és tekintéllyel rendelkezett városának falain kívül is. Azt, hogy ez a tekintély nem korlátozódott az alacsony társadalmi presztízzsel rendelkező szolgálónépek körére, az bizonyítja, hogy öt évvel később, 1264-ben, szintén fogott bíróként szerepelt, ez alkalommal azonban két egyházi testület, a fehérvári keresztes konvent és a veszprémi káptalan vitájában, mely a Veszprém megyei Péten lévő malom birtoklása miatt támadt. Míg az előző ügyről éppen a fehérvári johanniták állítottak ki oklevelet, ekkor már Henc és két társa – hidegkúti Kumpurd és örsi Mátyás – a saját nevükben megfogalmazott okmányban foglalták írásba az ügy elrendezésének módját, igaz, oklevelük végén megjegyezték: „mivel pedig közhitelű pecséttel nem rendelkezünk, a mondott ház pecsétjét” – azaz a fehérvári johannita konventét – „és Rugas veszprémi dékán pecsétjét helyeztettük jelen oklevelünkre”.³⁵ Henc ez idő szerint javakorabeli férfi lehetett, mert 1261-ben (vagy nem sokkal előbb) nősült meg fia, Miklós. Felesége egy bizonyos „Kopasz”-nak mondott Dénes leánya, Anasztázia lett, akinek hozománya-ként a fiatalok megkapták Dénesnek a Somogy megyei Csege határában lévő bir-

34 1259: HO VI. 100–101. (ahol a név, tévesen, Hene, javítva az eredeti – MOL DF 262 482. – alapján).

35 1264: verum quia sigillum non habuimus autenticum, ideo sigillum domus sepedicti et sigillum magistri Rugas decani Vesprimiensi presentibus duximus apponendum – MOL DF 200 663.

tokának felét, a másikat pedig Henc vásárolta meg nekik Dénestől. Az ügyletről a fehérvári káptalan állított ki oklevelet – amiből gyanítható, hogy Dénes nem volt Henc polgártársa, hiszen akkor nyilván a város foglalta volna írásba az ügyet –, s az okmány megőrizte Henc ragadványnevét is: *Lippus* ('Csipás') néven ismerték kortársai.³⁶ 1264 után elfogynak a Hencre vonatkozó adatok, hogy aztán évtizedekkel később, 1299-ben újra felbukkanjék a neve. Ekkor már halott volt – hogy mióta, persze, nem tudjuk –, mindenesetre Kilián (*Clyanus*) ispán fehérvári polgár, amikor zálogba adta lullai birtokrészeit, az egyik kaszálóról megjegyezte, hogy azt a néhai Henc ispántól vásárolta egykor.³⁷ Ezen kisszámú adatból egy olyan vagyonos és tekintélyes polgár portréja sejlik elő, hogy nem lenne meglepő, ha az a szintén ispáni címet viselő Miklós nevű polgár, akit az 1290-es években sűrűn emlegetnek forrásaink, s aki 1299-ben bírói tisztséget is viselt,³⁸ történetesen Henc fiával, Miklóssal lenne azonos személy.

Két másik fehérvári polgárcsalád tagjai egy olyan történet főszereplői voltak, melynek az Árpád-kori Fehérvár polgárságára vonatkozó ismereteink legjavát köszönhetjük. Maga a történet az 1240-es évektől az 1320-as évek végéig ível, s jellemző módon még csak nem is Fehérvárott játszódik: az események egy esztergomi palota birtoklása körül forognak.³⁹ (A szereplők szövevényes családi kapcsolataiban a mellékelt ábra könnyíti meg az eligazodást.)

A tatárjárást követő évek valamelyikében történhetett, hogy Bonifác fehérvári polgár – akinek neve „olasz” eredetre vall – feleségül vette az esztergomi „olasz” közösség egyik tagjának, Syrlyznek a leányát, Katalint, akinek hozományaként megkapta apósa esztergomi telkének felét. A házasságból idővel két leány és egy fiú született. 1265-ben Bonifác időközben felnőtt fia, Gylys és egyik leánytestvérének férje, Kristóf fia János megvásárolták a telek másik felét is 55 márkáért Syrlyztől. Bonifác ekkor már a jelek szerint nem élt, özvegye, Katalin azonban még életben volt. Esztergom városának az adásvételt írásba foglaló okleveléből az is kiderül, hogy az említett János *Treiectumból* való volt, mely helynév a mai Maastrichtra vagy Utrechtre utal,⁴⁰ ám hogy pontosan melyikre, az esetünkben nem dönthető el.⁴¹ A dolognak azonban nincs is különösebb jelentősége, mert János a továbbiakban nem szerepel történetünkben; minden bizonnyal az történhetett, hogy utóbb Gylys magához váltotta a telek Jánost illető részét is. Ez annál is inkább valószínűnek ítélnélhető, mert Gylys esztergomi érde-

36 1261: HO III. 11–12.

37 1299: ÁÜO XII. 652–653.

38 Az 1290-es években szereplő Miklósról ld. (1291): *Károly J.*: i. m. II. 690. (keltére ld. RA 3657. sz.), (1292): *Károly J.*: i. m. II. 689–690. (keltére ld. RA 3855. sz.), 1299: RA II/4. 229., (1293–1300 k.): MOL DF 200 063. (az oklevél kiadója Domokos tárnokmester, ez a körülmény datálja az oklevelet).

39 Az esztergomi palota ügyére ld. 1265: Zichy I. 13–14., ezt és a többi alább említendő oklevelet tartalmilag átírta Esztergom városnak a fehérvári keresztes konvent átírásában fennmaradt ítéletlevele, ld. 1325: MOL DL 86 972. (a továbbiakban mindazon információk, amelyek forrását külön jegyzet nem adja meg, innen valók).

40 <http://www.columbia.edu/acis/ets/Graesse/orblatt.html> (letöltve: 2008. szept. 1.).

41 A korábbi irodalom inkább Maastricht felé hajlik, vö. *Székely Gy.*: i. m. 54.

keltségei az idők folyamán egyre bővültek: a telken palotát építtetett, 1269-ben pedig egy esztergomi polgárral, Janinus ispán fia Balduinnal társulva megvásárolta Syrlyz másik leányától, Margittól azt a csolnoki birtokot, amelyet Margit néhai férje, Bertalan apósától, Syrlyztől kapott (talán szintén felesége hozományának részeként).⁴² Mire felnövekedett a rokonság következő nemzedéke, Gylys feladta esztergomi pozícióit, s ennek jeleként a fehérvári keresztes konvent előtt „rokonság címén és más okokból” (*ratione proximitatis et aliarum causarum*) átadta a palotában bírt teljes részét, azaz a palota felét nővére leányának, Katának, aki Umpud fehérvári polgár felesége volt. Ez valamikor az 1270–1280-as évek fordulója táján történhetett. Feltűnő, hogy ekkor csak a palota fele volt Gylys kezén, jöllehet 1265-ben már a telek egésze az övé volt.

A magyarázatot két, egymást kiegészítő adatunkban leljük meg. Tudomásunk van ugyanis Esztergom városának Elkynus bíró idejében kiadott okleveléről, mely szerint Archinus fia Béla esztergomi polgár 40 márkáért zálogba adta palotáját sógorának, Vilmosnak. Elkynus esztergomi bíróságára az 1277 és 1289 közötti évekből vannak adataink,⁴³ a zálogügyletre is ezen időszakon belül kerülhetett sor. A történetek háttérét megvilágító másik adat a fehérvári káptalan és a város oklevele, mely előadja, hogy Archinus esztergomi polgár⁴⁴ leánya azt a palotát, amelyet korábban fivére, Béla elzálogosított néhai férjének, Vilmos fehérvári polgárnak, végrendeletében – fia, Miklós beleegyezésével – Béla leányának, Katának, Umpud fehérvári polgár feleségének hagyja. Mindezek alapján kétségtelen tehát, hogy az esztergomi Archinus Béla nevű fia Gylys másik leánytestvérét vette feleségül, s a palota fele minden bizonnyal ezen házasság következtében, talán szintén hozományként, került a kezére. Mivel Béláról tudjuk, hogy 1249-ben (vagy nem sokkal előbb) született,⁴⁵ a házasságra minden bizonnyal valamikor az 1260–1270-es évek fordulója táján kerülhetett sor. A házasságból született leány, Kata éppúgy egy fehérvári polgárhoz ment feleségül, mint Béla ismeretlen nevű leánytestvére: az előbbi férje Umpud, az utóbbié Vilmos volt. A palota tulajdonjoga ezek szerint Kata és férje, Umpud kezében egyesült újra: az egyik felét, mind láthattuk, Gylystól kapták, a másikat pedig Béla testvérének – azaz a fehérvári Vilmos özvegyének – végakaratából. Ez a helyzet 1298 után állhatott elő, mert Vilmost 1298-ban még élő személyként említik egy más ügy kapcsán.⁴⁶

Ezt követően elveszítjük a történet fonalát, s csak negyedszázaddal később találunk újra rá. 1325-ben ugyanis megjelent Esztergom város hatósága előtt Umpud veje – Ilona nevű leányának férje –, Karanch fia Illés fehérvári polgár és társa, a szintén fehérvári András fia Máté, akik a maguk, valamint Umpud

42 1269: ÁÚO VIII. 252., vö. MOL DL 687.

43 1277: ÁÚO IX. 187., 1282: MES II. 156., 1284: MES II. 181., 1289: MES II. 249–250.

44 Archinus személyére újabban ld. Zsoldos Attila: Városlakók a királyi család szolgálatában. Történelmi Szemle 47(2005) 200–202.

45 Vö. 1249: MES I. 379.

46 1298: Hazai oklevéltár 1234–1536. (= Hazai) Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Bp. 1879. 163–164.

másik két leánya, Margit és Erzsébet, továbbá fia, János nevében bejelentették az igényüket a palotára. Arra ugyanis időközben az egyik szomszéd, Bachen fia János fia Péter tette rá a kezét. Az esztergomi bíró és az esküdtek testülete kihirdette a városban a fehérváriak igényét a palotára, hogy mindazok, akik a maguk jogainak védelmében fel akarnának lépni a fehérvári polgárok követelésével szemben, megtehessek a szükséges lépéseket. Sajátos módon azonban nem a birtokon belül lévő János fia Péter, hanem egy másik esztergomi polgár, Frankynus fia János avatkozott be az ügybe, kijelentvén, hogy tudomása szerint a palota tulajdonjoga rokonát, Sándor fia Simont illeti meg. Erre a város elrendelte, hogy mind a fehérváriak, mind Simon mutassák be az okleveleiket, amelyek a palotához való jogukat bizonyíthatják, ám Simon nem jelent meg a megadott határidőben, a fehérváriak ellenben előterjesztették okmányaikat. Időközben mindkét fél a királyhoz fordult támogatásért. Az ügy tárgyalásának következő fordulójában Simon megbízottja bemutatta I. Károly azon oklevelét, mely elrendelte a per elhalasztását, Illés és Máté ellenben egy ezzel ellentétes tartalmú királyi oklevelet terjesztettek elő, mely viszont arra szólította fel Esztergom városát, hogy a fehérváriak által bemutatott oklevelek alapján hozzon döntést az ügyben. A városi hatóság ez utóbbi parancsnak engedelmeskedett, s így a palotát a fehérváriaknak ítélték, míg ellenfeleiknek, Simonnak és polgártársuk, Béla özvegyének örök hallgatást parancsoltak az ügyben.

A történet ezen fejezetében, mint láthattuk, új szereplők tűnnek fel. Közéjük kell sorolnunk Béla ekkor említett özvegyét, mivel az, hogy Gylys leánytestvére lenne az, aki Sándor fia Simon érdektársaként pereskedett volna saját unokái ellenében, teljesen valószínűtlen. A megoldást leginkább annak feltételezésében kereshetjük, hogy Gylys testvére valójában Béla első felesége volt, akinek halála után Béla újra megnősült. Ennek az asszonynak lehetett valamely közeli rokona – esetleg fivére – Sándor fia Simon. Magyarázatra szorul végül, hogy miért nem Bachen fia János fia Péter volt a fehérvári polgárok perbeli ellenfele, ha egyszer a palota ténylegesen az ő kezén volt a per idején, s ráadásul – amint az az ítéletlevélnek a per folyamatát leíró részéből kiderül – oklevelek voltak a birtokában a palotára vonatkozóan, melyeket át kellett adnia Simonnak és Béla özvegyének. A válasz talán abban kereshető, hogy Bachen fia János fia Péter zálogjogon tartotta a palotát birtokában.

Az ily módon felvázolható történet számos értékes információt nyújt a 13. századi Fehérvár polgárságára vonatkozóan. Kivételesnek mondható mindenke előtt, hogy ez alkalommal a nők is látókörünkbe kerülnek, s a számos házassági kapcsolatnak köszönhetően némi betekintést nyerünk a polgárság házassági szokásaiba. Történetünkben négy fehérvári polgár feleségét ismerjük meg, közülük három esztergomi polgárlányt vett feleségül (Bonifác – Katalin, Vilmos – Archinus leánya, Umpud – Kata), egy pedig saját városából nősült (Illés – Ilona). Ha a fehérvári polgárlányok férjeit vesszük szemügyre, jóval kiegyensúlyozottabb képet kapunk: egy esztergomi (Bonifác leánya – Béla), egy külföldi (Bonifác leánya – Maastrichti/Utrechti János) és egy fehérvári (Ilona – Illés) házasság szerepel a listánkon. Jól látható, hogy az esztergomi házasságok ebben a korszakban a korszakból álló

mintában feltűnően magas arányban vannak jelen. Ennek a jelenségnek a hátterében kétségtelenül ott lehet az a körülmény, hogy a fehérvári mellett az esztergomi volt az Árpád-kor Magyarországnak másik nagy múltú „olasz” közössége, s mi sem lenne természetesebb annál, mint hogy ezek tagjai egymás között kerestek házastársat gyermekeiknek. A fehérvári Bonifác és az esztergomi Katalin házassága esetében ez a feltételezés kielégítő is lehetne, az esztergomi Archinus leánya esetében a magyarázat már sántít némiképp, hiszen apjáról sejthető, hogy nem sokkal 1244 után érkezett az országba, s ráadásul nem is az „olasz”-ok vallon eredetű csoportjához tartozott, hanem velencei volt. A fehérvári és az esztergomi „olasz” közösség összetartásán kívül más körülmény is közrejátszhatott tehát az érintett családok tagjainak gyakori összeházasodásában, s ez okkal kereshető a Fehérvár és Esztergom között kimutatható kereskedelmi kapcsolatokban. Mint láthattuk, a 13. század közepén posztót szállítottak Fehérvárról Esztergomba, de az sem lenne meglepő, ha a fehérváriak által forgalmazott somogyi borból is jutott volna Esztergom piacára, kiegészítendő az Esztergom környéki szőlők termését. Az, hogy üzleti kapcsolat állt a gyakori házasságok hátterében, annál is inkább életképes feltételezésnek tűnik, mert megmagyarázná, mi szüksége volt egy fehérvári polgárcsaládnak palotára Esztergomban. A kérdésre persze, sokféle válasz elképzelhető, ám ezek rangsorában indokoltan helyezhetjük előkelő helyre azt az elgondolást, hogy a palota voltaképpen egyfajta helyi kirendeltség szerepét tölthette be. Ezt a következtetést látszik alátámasztani az a megfigyelés is, mely szerint a történetünkben szereplő két fehérvári rokonságnak – Bonifác, illetve Dávid leszármazottainak – nem minden tagja tűnik fel a palota birtoklástörténetében. Gylys fiáról, Jánosról ebben az összefüggésben hallgatnak forrásaink, Vilmos fia, Miklós pedig maga egyezett bele abba, hogy anyja végrendeletében a rokon Kátának és férjének, Umpudnak juttassa a palota őt megillető részét. Erre nyilván nem került volna sor, ha Miklós érdekelt lett volna az esztergomi üzleti kapcsolatban. Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy Gylys volt az, aki az esztergomi érdekeltséget kiépítette, majd példáját követve beszállt az üzletbe polgártársa, Dávid fia Vilmos is. Fiaik, Gylys fia János és Vilmos fia Miklós valami oknál fogva nem folytatták apáik ez irányú tevékenységét, így került át az Gylys unokahúga, Kata férjének, a szintén fehérvári polgár Umpudnak a kezébe. (Ugyanilyen üzleti kapcsolat gyanítható ugyanakkor Bonifác azon leánya házasságának hátterében is, aki az utrechti – vagy maastrichti – Kristóf fia János felesége lett.)

A történet homályos pontját az üzlet folyamatosságának megszakadása jelenti: nem tudjuk, miként állhatott elő az a helyzet, amelynek következtében a palota kikerült Umpud (vagy leszármazottai) ellenőrzése alól. A legnagyobb valószínűséggel a III. András király halála után kialakult zavaros politikai viszonyokkal hozhatjuk a jelenséget összefüggésbe. 1301 augusztusában Héder nembéli „Kőszegi” Iván (János) foglalta el Esztergomot az Anjou Károllyal szemben magyar királlyá választott cseh Vencel nevében. 1302-ben Károly és Vencel hívei között Fejér megye területén folytak harcok.⁴⁷ 1304-ben a Magyarországon László néven uralkodó

Vencel apja, II. Vencel cseh király vonult be Esztergomba, s fosztotta ki a székesegyház kincstárát. 1306-ban viszont I. Károly ostromolta ki Esztergomból a Vencel-párti Kőszegi Ivánt, ám 1313 októberében már Csák nembéli Máté foglalta el Esztergomot, hogy aztán a következő év elején ismét Károly vegye be a várat és a várost.⁴⁸ Mindezen események nyilvánvalóan lehetetlenné tették, hogy a fehérvári polgárok a szokott módon fenntartsák korábban virágzó üzleti kapcsolataikat Esztergommal, amelyek felélesztésére, úgy tűnik, a béke helyreállta után sem került sor, ám hogy miért, azt nem tudjuk. Tény mindenesetre, hogy a palota ügyében Esztergom városa előtt eljáró Karancs fia Illés és – az ez alkalommal Csege fia Pál atyafiának (*frater*) mondott – András fia Máté első dolga volt Fehérvárra való visszatértük után, hogy az esztergomi hatóság ítéletlevelét átírassák a fehérvári keresztes konventtel,⁴⁹ mégis, alig két évvel később – 1327 júniusában – ugyanők az egész rokonság nevében eladták a palotát becsei Imre barsi ispánnak mindössze 32 márkáért.⁵⁰ Az összeg feltűnően alacsony volta – emlékezhetünk: 1265-ben csupán a telek fele került 55 márkába – annak tulajdonítható, hogy a palota, mint azt az esztergomi káptalannak az adásvételt írásba foglaló oklevele megjegyzi, már régóta elhagyatottan állt akkor (*pallacium [...] ab antiquo desolatum*), ami nyilván meg is látszott az állapotán.

Végezetül azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy a fentiekből kibontakozó kép, vajon mennyire lehetett általában jellemző Fehérvár 13. századi polgárságára. Az persze, már az eddigiekből is sejthető, hogy a palotával kapcsolatba került fehérvári és esztergomi családok saját városuk elitjéhez tartoztak. Archinusról ennél több is kijelenthető, hiszen ő kifejezetten bizalmas viszonyban volt a királyi családdal, fia történetesen azért kapta a Béla nevet, mert keresztanyja maga a királyné, IV. Béla felesége, Mária volt. Nem csoda tehát, hogy a család az esztergomi polgárközösségben is kiemelkedő helyet foglalt el: mind Archinus, mind Béla viselte élete során a város bírói tisztét. Mindez önmagában is igen valószínűvé teszi, hogy az Archinus családjával rokonságba került két fehérvári família sem lehetett éppen jelentéktelen a maga közösségében, azaz Fehérvár polgártársadalmában. Várákosunkban nem is kell csalódnunk, hiszen amikor Domo-kos tárnokmester – aki 1293 és 1300 között viselte tisztségét – egy keltezetlen oklevelével a Fehérvár város és a veszprémi püspök közötti pert elhalasztotta, a név szerint is megemlített fehérvári polgárok között ott találjuk mind Gylyst (neve ez alkalommal *Gilus* formában szerepel), mind Dávid fiait, Vilmost és – az esztergomi palota kapcsán nem szereplő – Henriket.⁵¹ Az sem lehetetlen tehát, hogy az az 1291-ben említett fehérvári bíró, akinek nevét forrásunk csak neve kezdőbetűjével, G-vel jelöli, éppenséggel Gylys személyével azonosítható.⁵²

48 Esztergom 14. század eleji történetére ld. Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza i. m. II. 244–245. és 248., vö. még: Kristó Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137(2003) 309. és 311–312.

49 1325: MOL DL 86 972.

50 1327: MOL DL 86 988.

51 (1293–1300 k.): MOL DF 200 063.

52 (1291): RA II/4. 44–45.

Az esztergomi palota szövevényes ügye kapcsán megismert mindkét fehervári család a polgárság „olasz” eredetű csoportjához tartozott, amint arra a rokonságon belül előforduló nevek – Bonifác és Gylys (azaz *Gilles*), illetve Vilmos (*Vyllam*) – alapján következtetni lehet. Sajnos, a nevek elemzésénél biztosabb támpontunk nincs is az Árpád-kori Fehérvár lakosságának etnikai összetételére vonatkozóan.⁵³ A forrásainkban az 1220-as évekig emlegetett „olasz” közösség leszármazottait a későbbiekben feltűnő jellegzetes vallon nevek alapján tudjuk azonosítani. 1259-ben Gekminus fia Jakab, 1276-ban Rubinus fia János, 1285-ben pedig – az akkor már elhunyt – Baltinus fia Jordánt emlegetik forrásaink.⁵⁴ A *Gekmin*, a *Rubin* és a Balduinnak megfeleltethető *Baltinus* olyan nevek, amelyek jellemző módon az esztergomi „olasz”-ok körében is felbukkannak.⁵⁵ Az apák a 13. század első felében, illetve közepén élhettek, s figyelemre méltó, hogy míg ők olyan neveket viseltek, melyek egyértelműen a vallon eredetről árulkodnak, a század második felében, illetve végén szereplő fiaik már etnikai szempontból közömbös neveket kaptak. A jelenség nagy valószínűséggel hozható összefüggésbe a már korábban is kiváltságokat élvező „olasz” közösség és a más – zömében nyilván magyar – eredetű vendégtelepések 1237 után bekövetkezett összeolvadásának folyamatával. Úgy tűnik tehát, hogy a nagy múltú fehervári „olasz” kolónia beolvadása a magyarságba a 13. század második felére már nemcsak megindult, hanem jelentősen előre is haladt. Ugyanerre engednek következtetni egy, az Anjou-kor első harmadából ismert fehervári polgárcsaládban szereplő nevek: a nagyapát még Hektornak hívták – ami talán megint csak vallon eredetre mutat –, a fiút Miklósnak, az 1329-ben a város hatósága előtt pereskedő unoka viszont már a jellegzetesen magyar Mokch nevet viselte.⁵⁶ Az asszimiláció folyamatának a jelek szerint csak ideig-óráig tudott gátat szabni a más, például az esztergomi „olasz” közösségből való házasodás gyakorlata, amire éppen a palotatulajdonos családokban láthattunk az előzőekben több példát is. Annak, hogy az „olasz”-ok beolvadása a magyarságba történt, félreérthetetlen bizonyossága, hogy éppen a 14. század elejéről való személynév-anyagban szaporodnak el a magyar nevek, mint például a Pető (*Petheu*, 1323), a Csege (*Chege*, az apa nevéként, 1325), Zala (az apa nevéként, 1331), Csuka (*Chuka*, az apa nevéként, 1333), Csaba (*Chaba*, 1333), Ders (*Deers*, az apa nevéként, 1333).⁵⁷

A magyar és az „olasz” mellett ugyanakkor más etnikai csoportok képviselői is éltek Fehérvárott. Tévesnek tűnik mindenekelőtt az a korábbi nézet, mely szerint az Árpád-kori Fehérvárott nem éltek volna német eredetű polgárok.⁵⁸ Kétség-

53 Az Árpád-kori városok etnikai összetételére általában ld. Szalay József: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok 14(1880) 533–557. (különösen: 547–548.) és Hóman Bálint: A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908. 46–52.

54 Vö. 1259: HO VI. 101.; 1276: MOL DL 49 224.; 1285: HO VIII. 239.

55 Az esztergomi „olasz” polgárság névanyagának elemzését ld. Székely Gy.: i. m. 53–56.

56 1329: AO II. 446. és MOL DL 49 243.

57 1323: Károly J.: i. m. V. 627.; 1325: MOL DL 86 972.; 1331: MOL DF 233 519.; 1333: A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I–IV. (= VPRO) Bp. 1896–1907., II. 62.

58 Vö. Hóman B.: i. m. 52.

telen, hogy a nyugati határszél vagy a Felvidék egyes városaihoz képest valóban jelentősen kisebb lehetett a németek aránya Fehérvárott, ám jelenlétük nyomai mégis érzékelhetők. A német eredet már az 1261-ben említett – akkor már halott – Adolf (*Odolphus*) esetében joggal felmerülhet, az 1270-ben felbukkanó *Fredricus*, valamint az 1314-ben szereplő *Merth* és *Geutel* azonban szinte bizonyosan német volt, miként azon *Nekkel* is, akinek 1329-ben az özvegyét említik, vagy az a *Herwek*, akinek Péter nevű fiával 1333-ban találkozunk.⁵⁹ Mindezen adatok egyértelműen arra vallanak, hogy azok a németek, akikről a Vár, azaz a belváros egyik, 1407-ben említett utcája a „Német utca” (*vicus Teutonicalis*) nevet kapta,⁶⁰ nem a 14. században telepedtek meg Fehérvárott, hanem már korábban is ott éltek. Az is bizonyos, hogy az Árpád-kori Fehérvár etnikai képének kialakulásához a zsidók szintén hozzájárultak. Esztergomban a 11. század végén már bizonyosan éltek zsidók, Fehérvárott azonban csak 1256-ból maradt rájuk adat, amikor a fehérvári káptalannal átírták IV. Béla 1251-ben kiadott, a zsidók helyzetét szabályozó kiváltságlevelét. Feltehető azonban, hogy a fehérvári zsidó közösség valójában, az esztergomihoz hasonlóan, jóval régebbi lehetett.⁶¹ Arra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, hogy a Fejér megye területén jelentős számban élő besenyők⁶² közül volt-e olyan, aki megtelepedett Fehérvárott. A Szent Margit-legendában említett két besenyő egyikéről sem igazolható, hogy magában a városban élt volna: egyikük egy Besenyő nevű faluban lakott Fejér megyében, a másikuk pedig „ugyanazon vár kerületében” (*in eiusdem castris* [sc. Albensis] *districtu*),⁶³ azaz vélhetően szintén valahol a megye területén, de nem Fehérvárott. Tömeges beköltözéssel aligha számolhatunk, az azonban nem lehetetlen, hogy egy-két, hagyományos életformáját már feladó besenyő mégiscsak élhetett a településen. Ennek valószínűségét támasztja alá, hogy 1329-ben a közeli Veszprém lakosai között szerepel egy malomtulajdonos besenyő.⁶⁴

59 1261: RA I/3. 388.; 1270: MOL DL 83 130.; 1314: MOL DF 200 093.; 1329: AO II. 446. és MOL DL 49 243.; 1333: VPRO II. 62.

60 1407: Zsigmond-kori Oklevéltár. I–II/2. (1387–1410). Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958., III–VII. (1411–1420). Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001., VIII–IX. (1421–1422). Szerk. Borsa Iván–C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004., X. (1423). Szerk. C. Tóth Norbert. Bp. 2007., II/2. 5310. sz.

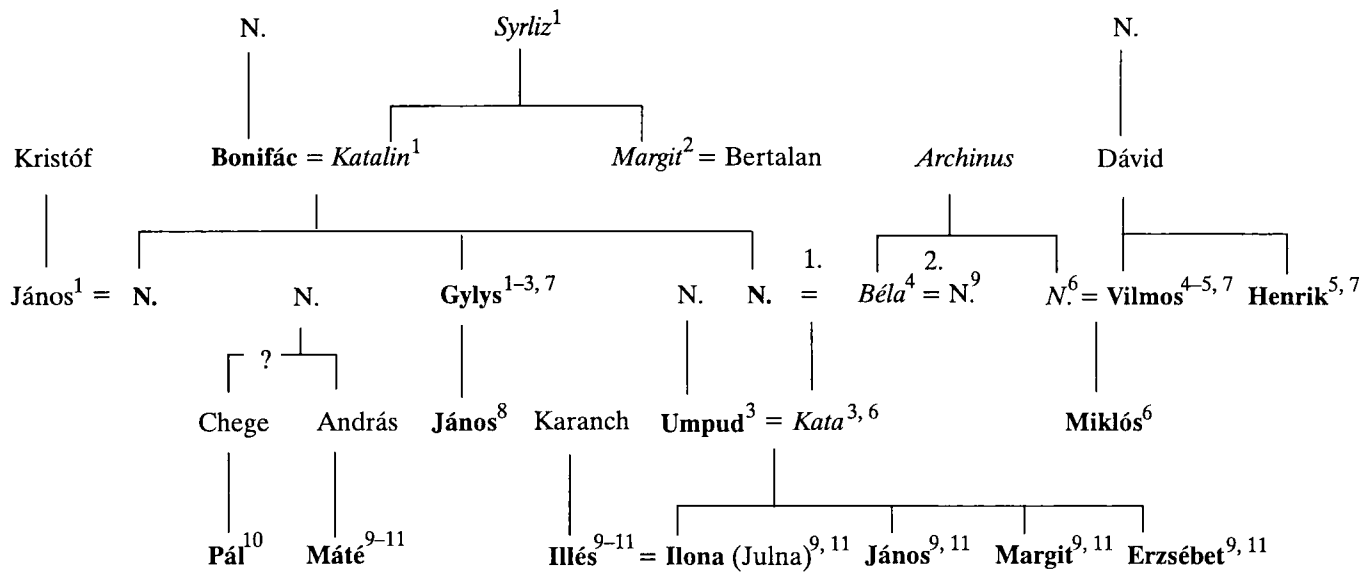
61 A középkor magyarországi zsidóságára általában ld. *Kubinyi András*: A magyarországi zsidóság története a középkorban. Soproni Szemle 49(1995) 2–27., az 1256. évi adatot ld. Magyar–zsidó oklevéltár. I. (1092–1539). Weisz Mór közreműködésével szerk. Friss Ármin. Bp. 1903. 31.

62 A Fejér (és Tolna) megyei besenyőkre összefoglalóan ld. *Györffy György*: Besenyők és magyarok. In: *Uő*: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 136–152.

63 *Bőle Kornél*: Árpád-házi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. Bp. 1937. 32–33., magyarul ld. Árpád-házi Szent Margit legrégebbi legendája és szenttéavatási pere. Boldog Margit élettörténete. Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről. A jegyzeteket írta: Bellus Ibolya. Bp. 1999. 46–47., vö. *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza i. m. II. 350–351.

64 1329: Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953. 207. sz.

AZ ESZTERGOMI PALOTATULAJDONOSOK
(**vastag betűvel a fehérvári, dőlt betűvel az esztergomi polgárok**)

1. 1265: Zichy I. 13–14.; 2. 1269: ÁÚO VIII. 252.; 3. (1265 u.): MOL DL 86 972.; 4. (1277–1289 k.): MOL DL 86 972.; 5. 1298: Hazai 163–164.; 6. (1298 u.): MOL DL 86 972.; 7. (1293–1300 k.): MOL DF 200 063.; 8. 1312: *Károly J.*: i. m. II. 693. és 693–694.; 9. 1325. máj. 20.: MOL DL 86 972.; 10. 1325. máj. 25.: MOL DL 86 988.; 11. 1327: MOL DL 86 988.

ATTILA ZSOLDOS

THE CITIZENS OF FEHÉRVÁR IN THE ARPADIAN AGE

In the 11–13th centuries, the term “olasz” – usually *Latinus* in Latin, sometimes *Gallicus* – was not used in the sense as it is today (“Italian”) in Hungary, but rather as a generic term referring to Neo-Latin language speakers. Therefore it may have applied with equal force to the French and the Walloons as to the Italians and the Hispanics. The available data confirm that the majority of the *Latini* of Hungary were of Walloon (and French) origin. The situation was the same in the medieval Fehérvár – today Székesfehérvár –, where the local citizens and their urban organization originated from a *Latinus* trading colony.

The earliest data referring to the *Latini* of Fehérvár derive from the 1220's, and they present the role they had in wine-trade. The sources of the second half of the 13th century contain only fragments of references to the commercial activity of the citizens of Fehérvár, and it is the same with local handicraft. On the other hand, we have relatively plenty of knowledge about the citizens' estates. A significant number of the citizens of Fehérvár devoted their fortune to purchasing real estates in the country, which was a characteristic feature of the Hungarian citizenry in the 13th century. The data support that fairly wealthy citizens also lived in Fehérvár, who could easily mobilize a considerable sum of money for business purposes. It is hardly doubtful that the citizens' financial conditions had a significant influence on their social standing, but the available sources do not present even a roughly outlined basis for the social division of the middle class. The paper surveys the business and family relations through describing the incompletely known history of a civil family, which were established with the citizens of another Hungarian town, i.e. the citizens of *Latinus* origin of Esztergom. The history of the family, which is traceable from the 1240's to the end of the 1320's, leads us to conclude that the assimilation of the *Latini* of Fehérvár into the Hungarian population had advanced considerably by the end of the 13th century. Besides the Hungarians and the *Latini*, representatives of other ethnic groups lived in Fehérvár, as well. Contrary to former beliefs, Fehérvár had also inhabitants of German origin in the 13th century; moreover, a Jewish community was certainly present in the town.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikke:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- F. ROMHÁNYI BEATRIX Dr. habil., egyetemi docens
(Károli Gáspár Református Egyetem)
- HORVÁTH SÁNDOR PhD. tud. munkatárs (MTA TTI)
- NOVÁK ATTILA PhD. történész (Budapest)
- SERES ATTILA PhD. tud. munkatárs (MTA TTI)
- SIPOS PÉTER a tört. tud. doktora, ny. tud. tanácsadó (MTA TTI)
- SZÁNTAY ANTAL PhD. tud. főmunkatárs (MTA TTI)
- ZSOLDOS ATTILA az MTA doktora, osztályvezető (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2008-as évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerzési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő)

Történelmi Szemle előfizetés).

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Pici Mágiszter könyvesboltban (1053 Magyar u. 40.).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2008 | 4

2009 FEBR

55676
AF617

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *BEREND T. IVÁN*
VITÁK A 19. SZÁZADI EURÓPA
GAZDASÁGTÖRTÉNETÉRŐL
- *FEDELES TAMÁS*
ÚJLAKI MIKLÓS 1475-ÖS
RÓMAI ZARÁNDOKLATA
- *ABLONCZY BALÁZS*
IDEGENFORGALMI FEJLESZTÉS
ÉS NEMZETÉPÍTÉS ÉSZAK-ERDÉLYBEN
- *BARÁTH MAGDOLNA*
A POLITIKAI RENDŐRSÉG
ÚJJÁSZERVEZÉSE 1956 UTÁN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
L. ÉVFOLYAM, 2008. 4. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

- Berend T. Iván: Viták a 19. századi Európa gazdaságtörténetéről.
Ránki György halálának 20. évfordulójára 453

TANULMÁNYOK

- Fedeles Tamás: „Bosniac [...] rex [...] apostolorum limina visit”.
Újlaki Miklós 1475-ös római zarándoklata 461
- Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista pártok ideológiája Magyarországon
az 1930-as években 479
- Ablonczy Balázs: Védkunyhó. Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés
Észak-Erdélyben 1940 és 1944 között 507
- Baráth Magdolna: A politikai rendőrség újjászervezése 1956 után 535

DOKUMENTUM

- Garadnai Zoltán: Vigyázó szemüket Budapestre vetették?
(A Magyarország-kép alakulása a francia diplomáciai iratok tükrében,
1963–1968) 565

MEGEMLÉKEZÉS

- Zsoldos Attila: Jakó Zsigmond (1916–2008) 593

Viták a 19. századi Európa gazdaságtörténetéről

Ránki György halálának 20. évfordulójára*

Korai halálad 20. évfordulójára emlékezünk a mai napon. A gyorsan változó világban, s különösen az elmúlt két évtized forgatagos átalakulásai közepette sokszor ámulva és megdöbbenve veszem kézbe 25–35 évvel ezelőtt született írásaidat és csodálattal adózom változatlan értékeiknek, maradandóságuknak. Amin még halálos ágyadon is dolgoztál, bár teljesen befejezni nem tudtad, a II. világháború gazdaságáról csak halálad után megjelent munkád ott sorakozik a témáról írottak legjobbjai között, egyenértékkel a világhírű Alan Milward köteteivel. Diplomáciatörténeti tanulmányaid változatlan frissességűek és nélkülük aligha lehetne megérteni a modern kori magyar diplomácia történetét. Mintha ma írtad volna, olyan haszonnal forgattam és használtam tanulmányodat, amit az állam gazdasági szerepéről Michael Kaser oxfordi kötetéhez írtál. Nem folytatom a sort, mert amit mondani szeretnék, az talán már ezek alapján is világos: mint történész, barát és ember változatlanul itt vagy velünk, akikkel együtt dolgoztál, s akik, új generációk fiaiként nem is ismerhettek Téged személyesen.

Ha valaki, akkor én tudom talán legjobban személyes tapasztalataim alapján, mennyire egyedülállóan hatalmas tudásod volt, akár nyelvekről, elméleti munkákról, akár az angolul, németül, svédül, franciául, vagy olaszul megjelent szakirodalom ismeretéről lett legyen is szó. Gyurikám, talán sohasem mondtam Neked, mert ilyesmiről mi soha nem beszéltünk egymással, de közös munkánk évtizedei során mindig csodálatok és mintának tekintetem törhetetlen, egyedülálló tehetségedet, gyors kombinatív képességedet, matematikai és statisztikai tudásodat, végtelennek tűnő munkabírá sodat, kiolthatatlan szomjadat a tudásra, s a tudás terjesztésére.

Hadd mondjam ezt el Neked most, utólag, amikor már olyannyira világos, mit köszönhettem annak, hogy útjaink – melyek megdöbbenően hasonló síneken futottak, mielőtt még ismertük volna egymást – hatodikos gimnazistaként 1946-ban összefutottak, s az időtől együtt tanultunk, együtt készültünk vizsgáinkra, egy napon házasodtunk, egy évben születtek első gyermekeink (természetesen

---

*Az előadás az Emlékbeszéd az MTA elhunyt tagjai felett c. sorozatban, a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központjának kongresszusi termében, 2008. okt. 9-én hangzott el. (A szerk.)

mindkettő leány, mindkettő Zsuzsa), s együtt járhattuk szakmai inaséveinket Pach Zsigmond Pál nagyszerű műhelyében. Együtt töltöttük a nyarakat a levéltárban elsőéves egyetemista korunktól, együtt írhattuk meg első gazdaságtörténeti dolgozatunkat, majd első közös könyvünket és mintegy tíz további kötetet is, s oly sokszor együtt jártuk s fedeztük fel magunknak a világot. Együtt ámultunk Stockholmban első nemzetközi kongresszusi élményeinken 1960-ban, s tartottuk első közös történetéskongresszusi előadásunkat Münchenben 1965-ben.

Köszönöm, hogy ennek része lehettem. S akkor nem is szólok arról, hogy még ha messzi kontinensen is voltunk, Te mindig tudtad, hogy hol lehet a legjobb fagyaltot kapni.

Ebben a körben szükségtelen beszélni különleges tudományszervezői tehetségedről, arról, hogy Pach Zsigmond Pállal együtt, mint igazgatóhelyettes, majd utódként az igazgatói székben milyen sikerrel építetted az Akadémia Történettudományi Intézetét, s emeltétek, emelted azt nemzetközi rangú tudományos műhellyé. S milyen tudományos hídfőállást vertél az Indiana Egyetemen, Bloomingtonban a magyar történettudománynak!

Ma is megdöbbenő korai haláloed 20. évfordulóján azonban mégsem erről szeretnék beszélni. Egy évvel visszalépve, utolsó közös könyvünk megjelenésének 21. évfordulójához kapcsolódva térek vissza mintegy három évtizedes közös munkánk ezen utolsó fejezetéhez.

1987 őszén, haláloed előtt néhány hónappal jelent meg utolsó közös könyvünk, az *Európa gazdasága a 19. században*. Az abban az időben szokványos nemzetgazdaságokat tárgyaló Európa-gazdaságtörténetekhez, Milward és Saul, Trebilcock és mások köteteihez képest, melyek külön fejezetekben tárgyalták az egyes európai országokat, újat akartunk adni. Az akkor már számunkra jól bevált összehasonlító módszerre alapozva egy regionális Európa-gazdaságtörténetet terveztünk írni. Ez csak részben sikerült. Igaz, külön fejezetekben tárgyaltuk a skandináv régiót, a Balkánt, a mediterrán térséget, és a Benelux országokat, de hagyományos országfejezeteket írtunk Angliáról, Franciaországról, Németországról, Ausztria–Magyarországról és Oroszországról.

Képzeld, mintegy negyedszázaddal közös 19. századi Európa-gazdaságtörténetünk munkálatai után – most már sajnos egyedül – visszatértem a témához. S azt szeretném most elmondani Neked, milyen meglepetések értek. Új elképzelésekkel vágtam neki ennek a vállalkozásnak. Úgy szeretném ugyanis megírni a 19. század európai gazdaságtörténetét, hogy egyáltalán nem leszek figyelemmel országhatárookra, nemzetgazdaságokra, s a kötet nem ország-, sőt nem is régiófejezeteket tartalmaz majd. A 19. század forradalmas gazdaságtörténetét összeurópai keretben, tematikus tárgyalásban készülek megírni, vizsgálva az agrárátalakulás, az iparosodás, a kontinens nemzetköziesedésének, új demográfiai folyamatainak, a közlekedés és a bankrendszer forradalmi megújulásának országhatárokon átnyúló, *összekapcsolódó* folyamatait. Közös könyvünk ehhez ma is hatalmas segítséget nyújt, a vállalkozás azonban a szakmánkban haláloed óta lejátszódott nagy változások hatásait is tükrözi majd, pontosabban azt, amit azokból jónak tartva elfogadok.

Ma egyértelműbb, mint korábban, hogy Európa, a nemzetállam fénykorában is mennyire egységes történelmi folyamatok színhelye volt. Minden átalakulás összeurópai méretekben játszódott le, hiszen nem voltak külön nemzeti közlekedési, vagy bankrendszerek, a demográfiai trendek nem álltak meg országhatároknál, s a tőke és a munkaerő áramlása, a hihetetlenül megnövekedett kereskedelem európai összefolyamatokban játszódott, s összeurópai munkamegosztási keretben zajlott.

Ennek ellenére természetesen nem beszélhetünk egységes, vagy akár hasonló színvonalú fejlődési folyamatokról Anglia és Bulgária, vagy Svédország és Olaszország eseteiben. Az eltérő vonások nem annyira nemzeti, országhatárok közötti, hanem regionális különbségek voltak, vagyis pontosabb és érdemesebb megkülönböztetni a Balkánt Skandináviától és a mediterrán térséget Nyugat-Európától, mint az egyes térségekben lévő országokat egymástól. Ezt már jól felismertük, amikor az *Európai periféria és iparosodás* című könyvünkön dolgoztunk az 1980-as évek elején. (Egyébként csak zárójelben, hadd tegyem hozzá, hogy visszatekintve talán ez volt legjobb együttes munkánk. Nyilván örömmel hallod, hogy az egyik legtehetségesebb fiatal svájci gazdaságtörténész, Thomas David néhány évvel ezelőtt azt mondta nekem, hogy azért lett gazdaságtörténész, mert ezt a könyvet olvasta.)

A készülő, új Európa-gazdaságtörténetemhez visszatérve, minden tematikus elemzésben, fejezetben különbséget fogok tenni a régiók eltérései alapján. Azt szeretném leírni, hogy miben különbözött az agrárforradalom Nyugat-Európában és a Balkánon, vagy az iparosodás a mediterrán térségben és Közép-Európában. Mi több, szeretnék túllépni a szokásos régió-formációkon, s nagy *megarégiókban* gondolkodom, vagyis a Balkán és az Ibériai-félsziget sajátosságai közös tárgyalást kívánnak, ugyanúgy, amint Közép-Európa fejlődési sajátosságai is úgyszólván egybeesnek Írország, valamint Németország keleti tartományainak gazdasági sajátosságaival. Egy-egy megarégióba tehát nemcsak szomszédos területek, egybefüggő térségek kerülhetnek, hanem alapvető hasonlóságot felmutató régiók és akár valamelyest távolabb eső országok is.

A nemzeti keretek annál is kevésbé meghatározóak, mivel nem egy nemzetállam a 19. század utolsó harmadában jött csak létre, beleértve Német- és Olaszországot is. Továbbá, mert az egyes országok közötti különbségeknél nemegyszer jelentősebbek voltak az egyes országokon belüli regionális eltérések. Az újabb számítások szerint például Észak-Olaszország 1870-ben csak 10–15%-kal alacsonyabb jövedelemszintet ért el, mint Német- vagy Franciaország, vagyis a kontinens élcsoportjába tartozott, míg Dél-Olaszország a legalacsonyabb európai szinten, az orosz jövedelmi szinten állt.

A lényeg azonban az országhatárok, nemzeti egységek nélküli vizsgálat, ami jelentőségének megfelelően emelheti ki a kontinens gazdasági átalakulásának egységes, összekapcsolódó folyamatait.

Ha itt ülnél, gondolom azonnal közbe is szólnál e ponton, mondván, hogy „tökfej” – hiszen legtöbbször így szólítottuk egymást, ha magunk között voltunk – ebben nincs sok újdonság, hiszen az általam (vagyis általad) Jürgen Kockával

szerkesztett *Gazdasági elmélet és történelem* című tanulmánygyűjteményben, mely 1985-ben jelent meg, már ott találhatjuk Sydney Pollard írását, melyben élesen bírálja azt az uralkodó gazdaságtörténeti szemléletet, mely, mint írta, Európa iparosodását „az egyedi nemzeti ipari forradalmak párhuzamos és egymást követő sorozatában látja”. Vagy egy másik helyet idézve: „Európa gazdaságtörténete sokak számára sohasem lesz más, mint az egyes nemzeti gazdaságtörténetek gyűjteménye.”

Pollard, s nem csak ebben az írásában, valóban nemegyszer hitet tett a mellett, hogy az országhatárok nem teremtenek valóságos gazdaságtörténeti egységet, s hogy az európai folyamatok nem tagolhatók nemzeti történetekre. Mint írta, „az európai közös sors [azonban] ismét tudatosodott”, s az európai gazdaság történetét inkább régiók, mintsem nemzeti egységek alapján kell megírni. Ez mind igaz. S bár Pollard következetesen képviselte ezt a nézetet, az is kétségtelen, hogy e koncepció megvalósítására ő is csak a legelső és bizonytalan kezdő lépéseket tette meg, s eddig nem sikerült, pontosabban jelentős munkában meg sem kísérelte senki ezt az új felfogású Európa-gazdaságtörténetet megírni.

A szakma azonban kétségkívül nagy változásokat élt és él meg. Az újabb gazdaságtörténeti irodalomban a nagyjából a mi generációnkhoz tartozó Patrick O'Brian újfajta világtörténet művelését kezdeményezte. O'Rourke és Williamson úttörő munkát publikált az „első globalizáció”-ról, a 19. század második felének európai nemzetköziesedéséről. Ezek a munkák azonban inkább csak a kereskedelmi kapcsolatokat, s ezek nyomán a világpiacon nagyjából egységesülő árszínvonalat elemzik, ez utóbbit tartva a globalizáció lényegének.

Egymás között nyugodtan megvallhatjuk, hogy a történést mindig a mindenkori jelenkor befolyásolja, a kor, amiben él és ír, s aminek új karakterisztikumai új megvilágításba helyezik a múltat is. A haláloz körüli években vált ismertté és elfogadottá, hogy az 1970–1980-as évektől a világ gazdaság új fejezete nyílt meg, a globalizáció korszaka, ami szervesen kapcsolja egybe a világ különböző régióit s teremt új kölcsönhatásokat. A globalizáció korában mind a világkereskedelem, mind a tőke- és munkaerő-vándorlás, legfőbbképpen pedig a pénzügyi tranzakciók új formái olyan mennyiségi változáson mentek át, ami újszerű gazdasági viszonyokat teremtett. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a világ gazdaság legfőbb tényezőjévé a multinacionális vállalatok váltak, melyeknek száma az 1970-es évek 7000 vállalatáról mára 66 000-re ugrott, s hogy ezek a vállalatok bonyolítják le az iparcikkek világkereskedelmének 75%-át, hogy több százezer fiókvállalatot üzemeltetnek a glóbusz majd minden országában, s még olyan vezető, gazdag országok, mint Anglia, vagy Hollandia esetében is a „nemzeti” termelés közel egyharmadát állítják elő, de Írország, vagy Magyarország esetében egyenesen 70%-át, akkor teljessé válik a kép az új korszak gazdasági nemzetköziesedéséről. Nem véletlen, hogy a *Cambridge University Press* éppen most indított útjára egy új sorozatot *A világ az 1980-as évek óta* összefoglaló címmel. Amint utaltam rá, a századforduló új gazdasági arculata befolyásol, amikor a mából visszanézhetek a múltba, s a ma új tapasztalatai alapján új vonásokat ismerhetek fel a 19. század arculatán is.

S ezzel máris a közepén vagyok annak, amit még el szeretnék mondani Neked. A mai gazdaságtörténeti irodalom gyökeresen új vonásokat mutat ahhoz képest, amit mi együtt ismertünk meg az 1960-as évektől. Mintegy egy éve vágtam neki az újabb gazdaságtörténeti irodalom 19. századra vonatkozó munkáinak olvasásához, azoknak a munkáknak a feldolgozásához, melyek azután jelentek meg, miután megírtuk a már említett Európa-gazdaságtörténetünket, vagyis halálod után.

Az elmúlt 20–25 évben megjelent gazdaságtörténeti munkák olvasása hatalmas meglepetéssel szolgált számomra. Az magától értetődő, hogy az új munkák szerzői jórészt új generációkhoz tartoznak. Akik annak idején számunkra a modern korszak kutatásának meghatározó egyéniségei voltak a szakmában, már többnyire nincsenek közöttünk, vagy visszavonultak az alkotástól. Alexander Gerschenkron, Phyllis Dean, Paul Bairoch, Michael Flinn, Carlo Cipolla, Rondo Cameron, Clive Trebilcock, vagy Theo Barker, de minek is folytassam e hosszú sort, ezt Te jobban tudod odafent, már nincs közöttünk. Peter Mathias, Kristof Glaman, Max Hartwell, sőt David Landes is alig van már jelen a szakmai vitákban. Az új generációk pedig új gondolatokkal, számításokkal és kutatásokkal kívánják letenni a névjegyüket.

Meglepődnél, ha látnád, hogy azokat az együttes munkánk idején „alapigazságnak” tekintett tételeket, amelyeket, egy Gerschenkron vagy Phyllis Dean fogalmazott meg, s melyeket mi, amint mindenki más is a szakmában természetes kiindulásnak tekintettünk, ma úgyszólván mind maradéktalanul megkérdőjelezték.

Hadd kezdjem azzal, hogy még a Thomas Ashton óta érvényesnek tekintett, és a Michael Postan, Phyllis Dean, Max Hartwell, és Peter Mathias munkásságában természetesen elfogadott axióma, az angol ipari forradalom fogalma és e fogalom tartalmi értelmezése sem állja az időt. Nicolas Crafts és mások számításai szerint ugyanis az 1770 és 1820 közötti évtizedek, melyeket az ipari forradalom korának tekintünk, s könyvünkben is így tárgyaltunk, egyáltalán nem tekinthetők forradalminak az ipar áttörése szempontjából. Biztosan Te is megdöbbenél, hogy az új adatsorok azt mutatják, hogy már az 1770 előtti évtizedekben is ugyanolyan gyors volt az angol ipari növekedés, mint az azt követő fél évszázadban, mi több, az ipar fejlődése nem gyorsult fel 1820 után sem, vagyis nem is beszélhetünk ipari forradalomról, annál is kevésbé, mivel mindössze a szénbányászat, a textil- és a vasipar gépesítése és fellendülése játszódtott le, miközben az összes többi iparág változatlanul az ipari forradalom előtti proto-ipari szinten és növekedési ritmusban maradt. A 19. század közepéig tehát Anglia gazdasága jórészt hagyományosnak tekinthető.

Ha már itt tartok, hozzáteszem, hogy azt az alaptételt is megcáfolták, hogy az angol ipari forradalom minden technikai vívmányát laikusok – egy fodrász, Richard Arkwright, egy pap, Edmund Cartwright, vagy egy rendőrbírói tiszti-viselő, Sidney Thomas, és a konyhai asztalon kísérletezgető géptechnikus, James Watt – dolgozták ki, vagyis, hogy a tudomány ebben a fázisban nem játszott szerepet az ipar gépesítésében. Ebben csak, mint még kiváló barátunk, Eric

Hobsbawm *A forradalmak kora* című műve is képviseli, a 19. század közepén, az acélipar forradalmi megújulása, s még inkább a század végén a vegyi és elektromos iparok születése hozott változást. Ez utóbbi időtől az ipar minden előrehaladása már a tudományra épült.

Margaret Jacob és mások viszont több munkában bizonyították az utóbbi években, hogy az angol ipari forradalom a legteljesebb mértékben a newtoni fizika és az erre épülő tudományos alkalmazás és ismeretterjesztés szülötte. A könyvkiadás, a londoni kávéházakban tartott tudományos előadás-sorozatok, s számos társaság által kitűzött díjak ösztönözte tudományos kutatás igenis meghatározó szerepet játszott az ipari forradalomban. Hadd illusztráljam ezt két példával: Francis Walkinghame 1751-ben megjelenő tankönyve nyolc kiadást ért meg, egyenként 5–10 ezres példányszámban. A londoni *Society of Art* pedig számos díjat tűzött ki égető technikai kérdések megoldására: Anglia felfedezte a „kutatás & fejlesztés” összefüggését és gyakorlatát.

Egyébként az új értelmezések fényében Anglia úttörő szerepe is vitát váltott ki. Jan de Vries és sokan mások ráirányították a figyelmet Hollandia Angliát megelőző úttörő szerepére, s magam is úgy látom, hogy a 19. századi Európa gazdaságának felemelkedését valójában a holland és angol, sőt, részben még a francia 17–18. századi előzmények egységében lehet csak megérteni és megírni. Elég itt egyetlen példára utalni a szemléletbeli megújulást illetően: senki sem vitatja a felvilágosodás jelentőségét a modern gazdasági átalakulás, az ipari forradalom előkészítésében. Csakhogy a felvilágosodást is egy sajátos nemzetközi folyamatként értékelhetjük. Az első döntő lépéseket Hollandia tette meg, igaz, spanyol és francia emigráns tudósok, Spinoza és Descartes révén, akik az akkor egyedülálló holland vallás- és társadalmi szabadság közegében állhattak elő eszméikkel. Ez kapcsolódott azután össze az angol felvilágosodás óriásainak, Hobbes-nak és Locke-nak forradalmi nézeteivel, melyeket végül is a francia felvilágosodás, Voltaire, Rousseau és társaik tettek az emberiség közkincsévé, és a társadalmi cselekvés vezérfonalává a francia forradalom révén.

Wrigly, de Vries, Crafts, O'Rourke és sokan mások arról beszélnek, hogy ami az angol ipari forradalommal lejátszódott, azt csakis legalább két-háromszáz éves folyamatok összefüggésében érthetjük meg. Ezen összefüggésrendszer koordinátái között tervezem új munkám megírását is.

Hozzátehetem, hogy a kutatók új generációja minden, korábban forradalminak nevezett átalakulást degradálni törekszik. Nemcsak ipari forradalom nem volt, de megkérdőjelezték a 16–17. század tudományos forradalmának koncepcióját is. Ez utóbbi fogalmat, mint emlékszel, Herbert Butterfield vezette be a háború után, de a több száz éves átalakulás forradalmi jellegét ma sokan evolúciós folyamatként értelmezik, mint Peter Harrison nemrég közölt tanulmányának címe, *Volt-e tudományos forradalom?* is kifejezi.

Természetesen inkább terminológiai vitának ítéelhető, hogy sokan csak a hirtelen és gyors, robbanásszerű változást tekintik forradalomnak s a hosszabb időszakot felölelő, de radikális, ha úgy tetszik forradalmi változást előidéző folyamatok forradalmi voltát kétségbe vonják. A tudományos forradalom pedig

nemcsak két–háromszáz éves folyamat volt, de sajátos láncreakció is, amit a következő modellel írhatunk le: a reformáció előkészítette a talajt, amin az első korszakos, az egyházi dogmákat félresöpítő tudományos felismerések, Kopernikuszé, Galileié, Pascalé, Descartesé és Newtoné megszülethettek. A tudományos forradalom ezen első hulláma nyomán törhetett át a felvilágosodás, s az évszázadokon át az érdeklődés előterében álló metafizikai kérdéseket a fizika kérdései szorították ki. Talán Te is egyetérteneél vele, hogy sokan változatlanul kitartunk az ipari és tudományos, bank- és demográfiai forradalom terminológiája mellett, hiszen évezredes folyamatok szakadtak ezekkel meg, korszakos diszkontinuitás nyitott új történelmi szakaszt ezek révén.

Azt hiszem, jobban fog azonban érdekelni, hogy mindazok a tézisek, melyeket annak idején szenzációként ünnepeltek, vagy vitattak, többek között életünk első nemzetközi történészkongresszusán, amin 1960-ban együttesen vehettünk részt Stockholmban, s ahol a vita középpontjában Walt Rostow „fokozat”-elmélete állt, ma érvénytelennek minősülnek. Bár a Rostow által bevezetett, a repülésből kölcsönzött metaforát, a „take off”-ot néha még használják, gyakorlatilag mindenki elveti, hogy létezett ilyen felgyorsult felemelkedési folyamat az iparosodásban. Mi több, nemcsak Rostowot, de Gerschenkron egész iparosodási tézisé is elutasítja a mai gazdaságtörténet, mondván, hogy sem a „prerequisite”, az előfeltételek kialakulási periódusa, sem a „big spurt”, a diszkontinuitást előidéző nagy nekilendülés időszaka nem figyelhető meg a tények tükrében. Clive Trebilcock kontinentális Európa-gazdaságtörténete még arról beszélt, hogy Francia- és Németország az 1850–1870-es évek között, Ausztria–Magyarország 1880–1900 között élte meg a „take-off”, a „big spurt” radikális váltási időszakát. A francia iparosodás esetében ezt már akkor sem mindenki fogadta el, de ma gyakorlatilag egyetlen esetre sem tartják érvényesnek a gerschenkroni modellt. Itt jegyzem meg, hogy O’Rourke legújabb könyvében, amit Findlay-vel írt és a *Power and Plenty*, „hatalom és gazdagság” címet viseli, a szerzők azt is kétségbe vonják, hogy belső előfeltételekből lehet magyarázni az ipar forradalmasodását. A szerzőpáros az egész második évezred történetét tekinti át hatalmas és ragyogó munkájában s arra a következtetésre jut, hogy az angol ipari forradalom előzménye hét világ-régió kereskedelmi kapcsolatából vezethető le. Egyetlen ország sem tekinthető az ipari forradalom bölcsőjének, hanem a régiók közötti kereskedelmi kapcsolatok és a munkamegosztás fejlődése vezetett az ipari átalakulásra. „A miért Anglia?” kérdésére, miért éppen ez a szigetország vált az ipari forradalom úttörőjévé, minden szerző, minket is beleértve, igyekezett választ adni. Ma e kérdést sem tekintik sokan relevánsnak, mert nem Anglia geopolitikai helyzetéből, természeti és sajátos mezőgazdasági és történelmi adottságaiból tartják levezethetőnek a választ.

Hadd folytassam egy másik, számunkra annak idején alaptételként kezelt koncepció kétségbevonásával. Utolsó közös könyvünk Oroszország-fejezete, mint minden azokban az évtizedekben megjelent munka, elfogadta Gerschenkron tézisé, hogy az orosz iparosodás a mezőgazdaság kizsárolására épült, hogy a piacra termelni képtelen, önellátó parasztgazdaságot a cári rezsim túl-

adóztatva kényszerítette piacra vinni termékei egy részét. Az erőltetett, kikényszerített gabonaexport révén nyert azután az orosz állam olyan összeget, melyeket az iparba és a vasútépítésbe fektetett. Az új kutatások ezzel szemben kimutatják, hogy ilyen túladóztatás nem létezett, s hogy Gerschenkron tulajdonképpen a sztálini iparosítási modellt vetítette vissza a 19. század végi Oroszországra. Talán az sem kis büszkeségre adhat alapot, hogy könyvünk orosz fejezete a gazdaságtörténet gényusa, Alexander Gerschenkron tézisével együtt avult el.

Érdekes, hogy Gianni Toniolo és Giovanni Federico az elmúlt években egy olyan kötetet szerkesztett, amiben Gerschenkron-tanítványok tanulmányok sorozatában vizsgálták mesterük különböző országokra és gazdasági folyamatokra vonatkozó megállapításait, s bár rendkívüli tisztelettel adóztak teljesítményének – zömében cáfolták volt mesterük téziseit.

Gyurikám, hosszan folytathatnám a viták, az új tézisek sorolását, a régiek kétségbevonását, azon példákat, melyek sajnos azt bizonyítják, hogy 1987-es Európa-gazdaságtörténetünk újraírásra szorul. Milyen nagyszerű lenne ismét együtt nekivágni. Te fejben számolnád a táblázatok százalékait, mint nemegyszer tetted közös munkánk során – igaz, egy-két tized százalékos hibával, de nekem nem kellene azon törnöm a fejem, hogy mit kell osztani mivel. Minderre azonban sajnos már nincs lehetőség. Egyedül kell nekivágnom. Szakmánk változásainak érdekes, izgalmas témaival együtt, majd alaposan megvitatjuk, vajon sikerült-e. Megállok e ponton, hiszen nem is olyan sokára módunk lesz majd mindezekről zavartalanul, az idők végtelenségéig beszélgetni.

FEDELES TAMÁS

**„Bosniae [...] rex [...] apostolorum
limina visit”¹**

Újlaki Miklós 1475-ös római zarándoklata

A középkori ember személyes vallásosságának vizsgálata fontos részterülete a hazai egyház-, művelődés- és társadalomtörténeti kutatásoknak. Különösen a világiak hitéletére vonatkozó további vizsgálódások árnyalhatják jelentős mértékben eddigi ismereteinket.² Többek között az egyes főurak, nemesek, polgárok személyes devócióját bemutató tanulmányok nyújthatnak megfelelő kiindulópontot a középkor laikus vallásosságának jövőbeni komplex elemzéséhez.³ E területhez szeretnék adalékokkal szolgálni jelen tanulmánnyal, melyben a 15. század egyik legismertebb bárójának, az 1471-től a boszniai királyi címet viselő, Újlaki Miklósnak⁴ az 1475-ös Szentév alkalmával Rómába tett zarándoklatát kívánom bemutatni.

- 1 Florio Banfi: Romei ungheresi del giubileo del 1475. (Niccolò Ujlaki re de Bosnia in un affresco nell' Opsedale di Santo Spirito dell' Urbe). *Corvina* 4(1941) 509. (E munkára Csukovits Enikő hívta fel a figyelmem, melyet ezúton is köszönök.) – A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj (BO/00 057/08/2. sz.) támogatásával készült.
- 2 Néhány fontosabb munka, a teljesség igényét nélkülözve: *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban. Bp. 1940.; *Marie-Madeleine de Cevins*: Az egyház a késő középkori magyar városokban. Bp. 2003.; *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 38.); *Marie-Madeleine de Cevins-László Koszta*: Noblesse et ordres religieux en Hongrie sous les rois angevins (v. 1323–1382). In: *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Age. Actes du colloque international organisé par l'Université d'Angers (Angers-Saumur, 3–6 juin 1998)*. Dir. Noël Coulet–Jean-Michel Matz. Rome, 2000. (Collection de l'École Française de Rome 275.) 585–606.; *Kubinyi András*: Vallásos társulatok a késő középkori magyarországi városokban. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM könyvek 22.) 341–352.; *Majorossy Judit*: A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében. In: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) 269–274.
- 3 Két példaértékű feldolgozás a témakörből: *Szovák Kornél*: Meritorium apud Dominum fructus cumulatorum. (Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához.) In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 79–87.; *F. Romhányi Beatrix*: „Meretur vestre devocionis affectus...” Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző. In: „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi Beatrix–Gryncus András–Magyar Károly–Végh András. Bp. 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia XIII.) 37–44.
- 4 Újlaki pályafutására ld. *András Kubinyi*: Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae* 4(1958) 373–384.; *Uő*: A kaposújvári

Zarándoklat és családi hagyomány

A középkor hitéletének fontos részét képezte a közeli és távolabbi kegyhelyek felkeresése.⁵ Három város valamennyi zarándokhely közül kiemelkedett (*peregrinationes maiores*): Jeruzsálem, Jézus földi működésének utolsó állomása; Róma, az apostolfejedelmek sírjával; Santiago de Compostela, idősebb Jakab apostol relikviáival. Jóllehet az Örök Városba már a kora középkortól kezdve érkeztek peregrinusok,⁶ a római zarándoklatok fénykora az 1300-as esztendővel vette kezdetét. VIII. Bonifác pápa (1294–1303) az *Antiquorum habet fidem* kezdetű bullájában a római fő bazilikákat felkeresőknek – amennyiben kegyelmi állapotban voltak – teljes bűcsút engedélyezett.⁷ A pápa szándéka szerint 100 évente került volna sor a jubileumi évekre, azonban ez a periódus túl hosszúnak számított, így először 50 (1343), majd 33 (1389), végül 25 évre (1470) csökkentették a szentévek között eltelt időszakot.⁸ A középkori magyar zarándokokra vonatkozó adatok is Róma népszerűségét mutatják, ugyanis közülük legtöbben Szent Péter és Szent Pál sírját keresték fel.⁹ A zarándokok számára alapította Szent István a római zarándokházat,¹⁰ s ugyancsak a nagyszámú magyar peregrinus igényei miatt a Szent Péter bazilika 11 gyóntatójának egyike magyar klerikus volt.¹¹

uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1973. 3–44.; *Uő*: Residenz- und Herrschaftsbildung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und am Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa. Hrsg. von Hans Patze–Werner Paravicini. Sigmaringen, 1991. (Vorträge und Forschungen 36.) 439–441.

5 A középkori zarándoklatokról megjelent könyvtárnyi irodalomból csak néhányat idézek: *Csukovits Enikő*: Középkori magyar zarándokok. Bp. 2003. (História könyvtár. Monográfiák 20.); *Norman Foster*: Auf den Spuren der Pilger. Die großen Wallfahrten im Mittelalter. Augsburg, 1990.; *Klaus Herbers*: Stadt und Pilger. In: Stadt und Kirche. Hrsg. Franz-Heinz Hye. Linz, 1995. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XIII.) 199–238.; *Norbert Ohler*: Pilgerstab und Jakobmuschel. Wallfahren in Mittelalter und Neuzeit. Düsseldorf–Zürich, 2000.; *Pierre André Sigal*: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok. Bp. 1989.; Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins. München–Zürich, 1984.

6 *K. Herbers*: i. m. 203–210.

7 A bulla kiadását ld. *Heinrich Denzinger–Peter Hünermann*: Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai. Bp. 2004. (Szent István kézikönyvek 9.). A bűcsúkra ld. *Sümegi József*: Adatok a penitencia és a bűcsút történetéhez Magyarországon. In: Hermann Egyed emlékkönyv. Szerk. Sümegi József–Zombori István. Bp. 1998. (METEM könyvek 20.) 101–153.

8 *Andrea Vittorelli*: Historia de’ Giubilei Pontificii celebrati nei tempi di Bonifacio VIII. Clemente VI. Urbano VI. Bonifacio IX. Martino V. Nicola V. Sisti IV. Alessandro VI. Clemente VII. Giulio III. Gregorio XIII. Clemente VIII. Roma, 1626. 312.

9 *Csukovits E.*: i. m. 27–31., ld. még: *Kubinyi András*: Magyarok a késő középkori Rómában. In: Történelmi tanulmányok. Miskolc, 1999. (Studia Miskolciensia 3.) 83–91.

10 *Fraknói Vilmos*: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. Különlenyomat a „Katolikus Szemle” VII. kötetéből. Bp. 1893.

11 *Monay Ferenc*: Római magyar gyóntatók. Róma, 1956. 35–37.

A középkori búcsújárások háttérében különböző személyes és közösségi motívumok húzódtak meg, s mi több, a vallásos tartalom mellett számos profán elemet – mint például a kíváncsiságot és a kalandvágyat – is felfedezhetünk.¹² Újlaki esetében a vallásos meggyőződés mellett – azt erősítve – a családi hagyomány is jelentős szerepet játszhatott.¹³

A Nagy Lajos regnálása alatt jelentős karriert befutó Kont Miklós nádor,¹⁴ az Újlaki család későbbi hatalmának megalapozója, kormányzati feladatai mellett több kegyes alapítványt is tett.¹⁵ Hitbéli elkötelezettségét igazolja az 1349-ben benyújtott folyamodványa, melyben VI. Kelemen pápától (1342–1352) szentföldi zárandoklatra kér engedélyt. A kérvény szerint 12 fős kísérettel szeretne volna felkeresni mindenekelőtt a jeruzsálemi szent sírt (*sacrosanctum sepulcrum*).¹⁶ A tervezett utazásra azonban nem került sor, tekintettel az ország korabeli expanzív külpolitikájára, melyben fontos feladatok hárultak rá. Ugyanis az uralkodó mindkét nápolyi hadjáratában részt vett, s így 1347 és 1350 közt többnyire Dél-Itáliában tartózkodott.¹⁷ 1347-ben az Itáliába nyomuló előhad egyik vezére volt, 1350-ben pedig a királyi főserег vezetését bízta rá az

12 Az indítékokra ld. pl. Bernhard Kötting: *Peregrinatio religiosa*. Regensburg–Münster, 1950. 287–342.; Ludwig Schnugge: *Kollektive und individuelle Motivstrukturen im mittellalterlichen Pilgerwesen*. In: *Migration in der Feudalgesellschaft*. Hrsg. Gerhard Jaritz–Albert Müller. Frankfurt/M.–New York, 1988. 263–289.

13 A családi tradícióra további példák: Csukovits E.: i. m. 156.

14 A királyi aula vitéze, több alkalommal király követ, számos megye ispánja, királyi pohárnokmester (1345–1351), erdélyi vajda (1351–1356), majd pályafutása csúcsán nádor (1356–1367). Engel Pál: Kont Miklós. In: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 368.; Uő: *Magyarország világi archontológiája (1301–1457)*. In: *Magyar középkori adattár*. Bp. 2001. PC–CD ROM (Arcanum Digitéka); Reiszig Ede: *Az Újlaki-család*. Turul 57(1943) 4–6.; Moritz Wertner: Nikolaus von Ilok (Újlak) „König” von Bosnien und seine Familie. Vjesnik 8(1906) 253–254.

15 Ő alapította a csatkaí pálos kolostort, a galgóczi Szentlélek ispotályt, valamint visegrádi palotájában kápolnát létesített, ld. F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp. 2000. 19.; Somogyi Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye*. Bp. 1941. 94.; Judit Majorossy–Katalin Szende: *Hospitals in Medieval and Early Modern Hungary*. In: *Europäischen Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. von Martin Scheutz–Andrea Sommerlechner–Herwig Weig–Alfred Stefan Weiß. Wien–München, 2008. 416–417.; M. Wertner: i. m. 254.

16 1349. márc. 22.: Bossányi Árpád: *Regesta Supplicationum*. (A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású adatai) 1342–1394. I–II. Bp. 1916–1918., I. N° 408.

17 1349 őszén kelt királyi birtokadományban: „Nicolai, alias strenui militis aulae eiusdem Ludovici regis pro fidelibus dicti Nicolai servitiis, ac signanter, quod mortem domini Andreae Ierosolymitani ac Siciliae regis vindicaverit, et Ioannam viricidam, consortem olim eiusdem Andreae, cum marito suo Ludovico transmare profugos interceperit, et Ludovico regi supplicio plectendam tradiderit, regnumque Siciliae tum caedibus complicitum”. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Cura et studio Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844., XI/1. N° 361. Későbbi átiratban: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Erdődy Archiv, Bücher Bd. 7. (Lad. 8. fasc. 2. N° 1.).

uralkodó.¹⁸ Noha közvetlen adatokkal nem tudjuk alátámasztani, azonban egészen bizonyosnak látszik, hogy ő is részt vett az uralkodó kíséretében Lajos két itáliai zárandoklatán. A második nápolyi hadjárata során, 1350 májusában, először Bariban kereste fel a Szent Miklós bazilikát a király, melyet gazdag adományokban részesített. A király kíséretéhez tartozó vitézek¹⁹ közt lehetett bizonyosan a hadjáratban kulcsszerepet betöltő Miklós is. Nagy Lajos az 1350-ben második alkalommal meghirdetett szentév alkalmával Rómába is elzarándokolt, mintegy az itáliai hadjáratok lezárásaképpen.²⁰ Jóllehet ez esetben sem rendelkezünk közvetlen adatokkal a kíséret tagjait illetően, mégis kévéssé valószínű, hogy Kont Miklós, a király egyik kedvelt embere, seregének fővezére ne vett volna részt a jubileumi zárandoklaton.

Nem kétséges, hogy Újlaki Miklós számára dédapja – akit ugyan személyesen nem ismert²¹ – minden szempontból példaképül szolgált, így tervezett római peregrinációjában, személyes devócióján túl, minden bizonnyal szerepet játszott az Újlaki család őseinek példája. Éppen száz esztendővel Kont Miklós kérvényét követően ugyanis menlevelet (*salvus conductus*) kapott V. Miklós pápától (1447–1455), hogy kíséretével az apostolok küszöbéhez, az Örök Város más templomaihoz, valamint Itália egyéb kegyhelyeihez zárandokolhasson.²² Talán joggal következtethetünk arra, hogy az 1450-es jubileumi esztendőben kívánt Rómába utazni, bár az engedély dátuma alapján az sem zárható ki, hogy 1449 Péter Pál napját kívánta a kegyhelyen tölteni. Mindenesetre a rendelkezésre álló adatokból úgy tűnik, hogy Miklós vajda peregrinációjára egyik esztendőben sem került sor. 1449-ből egyáltalán nincsenek a kérdésre vonatkozó információink, míg a későbbi évek *supplicatio*iból egyértelmű, hogy 1450-ben sem jutott el az apostolfejedelmek nyughelyéhez. 1450 áprilisából ismerünk egy pápai bullát, melyben a Szentatya a főpapok és a bárók – utóbbiak közül csak Hunyadi János kormányzó van megnevezve – kérésére engedélyezi, hogy azok is elnyerhessék a jubileumi év kegyelmeit, akik a török háborúk miatt nem tudnak Rómába zárandokolni, de bűneiket meggyónva felkeresik a váradi székesegyházat vagy a fehérvári bazilikát.²³ 1451 márciusából Újlaki

18 Reiszig E.: i. m. 5.; Kristó Gyula: Anjou-kor. In: Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. (Osiris tankönyvek) 81.; Pór Antal: Nagy Lajos. (Magyar történelmi életrajzok). In: Arcanum DVD Könyvtár III.

19 Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Bp. 1990. 69.

20 Csukovits E.: i. m. 71–72.

21 Az Újlakiak leszármazására ld. Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: Magyar középkori adattár i. m. Újlaki 1–2. tábla.

22 1449. ápr. 24.: „pro nonnullis suis negotiis et causa devotionis ac peregrinationis disponat visitare limina beatorum Petri et Pauli apostolorum, ceterasque ecclesias de Urbe ac sedem apostolicam, et alia certa loca Italie”. Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungarum illustrantia. I–II. Romae, 1859–1860., II. N° 414. Regesztája: Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei. I–II. Bp. 1931–1938. (Olaszországi magyar oklevéltár I–II.), II. N° 1066. Ez utóbbi alapján idézi: Csukovits E.: i. m. 51. (171. jegyzet.).

23 Lukcsics P.: i. m. II. N° 1104.

több kérvénye ismert, melyek közül az elsőben teljes bűcsút kért maga és családja számára, „mintha a város [ti. Róma F. T.] templomait látogatták volna a jubileumi időszakban”.²⁴ Valószínűleg erre nem lett volna szükség, ha egy esztendővel korábban részt tudott volna venni a római peregrináción.

A források

Újlaki 1475-ös római utazásával kapcsolatban szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis több vonatkozó forráscsoport is rendelkezésünkre áll. Elsőként a bosnyák király, valamint a kíséretében lévő familiárisai által benyújtott folyamodványokat említem, melyeket a Vatikáni Titkos Levéltár *Registra supplicationum* kötetei tartalmaznak.²⁵ Személyes kérvényei – amellet, hogy római tartózkodásának tényét igazolják – számos elemmel bővítik vallásosságára vonatkozó eddigi ismereteinket. Ugyancsak a jogi írásbeliség termékei közé tartozik IV. Sixtus pápa (1471–1484) e zárandoklathoz kapcsolódó több bullája,²⁶ valamint Újlaki egy hazatérését követően kiállított adománylevele.²⁷ A narratív források közül a kortárs (és egyben szemtanú), Ugo Caleffini ferrarai jegyző által összeállított városi krónika alapvető információkat tartalmaz, melyek különösen az útvonalak rekonstruálása terén nélkülözhetetlenek.²⁸ Végül két Újlakiról készült kortárs ábrázolást kell megemlítenem, melyek közül a firenzei Annunziata templomban lévő az idők folyamán elpusztult,²⁹ míg a római Szentlélek ispotály falfreskója ma is látható.³⁰

Nem hagyhatjuk említés nélkül az egyik legértékesebb vonatkozó késő középkori forrást sem, jelesül a római Szentlélek-társulat anyakönyvét, mely közel 4000 magyar személy nevét tartalmazza.³¹ Hiába keressük azonban az 1475-ös

24 „supplicat pro remissione plenaria sibi et Margaretae uxori suae ac Nicolao et Katarinae pueris suis concedenda »ac si visitassent ecclesias urbis tempore iubilaei [...]«”. *Lukcsics P.*: i. m. II. N° 1250.

25 Archivum Secretum Vaticanum, Dataria Apostolica, Registra supplicationum (= ASV Reg. Suppl.) vol. 710., 716., 718–719., 721. – E helyütt is megköszönöm Csukovits Enikő lekötelező szívésségét, hogy római anyaggyűjtése vonatkozó részeit rendelkezésemre bocsátotta.

26 *A. Theiner*: i. m. II. N° 632.; *Monumenta Romana Episcopatus Vespreniensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV.* (= MREV) Bp. 1896–1907., III. N° 375–376.

27 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 100 848.

28 A város történetét 1471 és 1494 között megörökítő munka vonatkozó részeit ld. *F. Banfi*: i. m. 504–505.

29 *Florio Banfi*: *Ricordi ungheresi in Italia*. Roma, 1942. 66–67. (A kötet magyar változatát ld. *Uő*: *Itáliai magyar emlékek*. Kieg. és a javításokat szerk. Sárközy Péter. Bp. 2007. 143.)

30 *F. Banfi*: *Romei ungheresi* i. m. 507.; *Uő*: *Ricordi ungheresi* i. m. 150–151.; *Ulrike Ritzerfeld*: *Pietas – Caritas – Societas. Bildprogramme karitativer Einrichtungen des Spätmittelalters in Italien*. Bonn, 2007. (Doktori értekezés a bonni Friedrich-Wilhelm egyetemen; elektronikus publikációként ld. http://hss.ulb.uni-bonn.de/diss_online/phil_fak/2007/ritzerfeld_ulrike/ritzerfeld.htm [letöltve: 2008. szept. 12.]) 2. 287. [1696. jegyzet.] és a 151. ábra.)

31 Az anyakönyv kiadását ld. *Liber Confraternitatis Sancti Spiritu de Urbe*. Bp. 2000. (*Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia* I/5.) III–XXVIII., 1–168. A magyar vonatko-

esztendőben belépett tagok nevei között Újlakiét vagy a kíséretéhez tartozókét. A jubileumi esztendőben mindössze két magyar lépett a konfraternitás tagjai sorába, azonban egyikük sem hozható kapcsolatba a boszniai király római utazásával.³² Ennek magyarázataként arra a körülményre kell utalnunk, hogy a 13. században alapított társulat népszerűsége csak IV. Sixtus 1477. évi reformját követően kezdett növekedni.³³

Az 1475-ös jubileumi év

IV. Sixtus pápa 1472 márciusában erősítette meg II. Pál (1464–1471) előírását, miszerint a jövőben minden 25. esztendőben jubileumot ünnepelnek Rómában.³⁴ A következő esztendő augusztusában, Tivoliban hirdette meg a Szentévet a *Quemadmodum operosi* bullával, mely 1474 karácsonyával (*a Vigilia Nativitatis*) vette kezdetét.³⁵ Az ünnepi eseménysorozat fényét emelendő, már korábban megkezdődött a város úthálózatának, egyházi és világi épületeinek felújítása. A Szentatya ugyancsak felhívta az itáliai államok figyelmét, hogy a – várhatóan jelentős számban érkező – peregrinusok kényelme és biztonsága érdekében gondoskodjanak megfelelő számú szálláshelyről, az utak javításáról, ügyeljenek a közbiztonságra, továbbá ne terheljék vámokkal és egyéb költségekkel a jámbor utazókat.³⁶ Az előzetes várakozásokkal ellentétben az év első hónapjaiban meglehetősen kevesen érkeztek, s csak húsvét ünnepétől lendült fel a zarándokforgalom. Egy helyszínen tartózkodó követ beszámolója alapján Krisztus mennybemenetele ünnepén (május 4.) 200 ezer peregrinus volt a városban. A becslés talán túlzó, azt azonban más források is megerősítik, hogy nagy tömeg érkezett a Tevere-parti városba.³⁷ A zarándokok közt több uralkodót is találunk, amint er-

---

zású adatok elemzését ld. Csukovits Enikő: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai. Századok 134(2000) 211–244.

32 Bálint (sáros)pataki plébános és Gergely főesperes, győri és pécsi kanonok. Ld. Liber Confraternitatis i. m. 3. – Itt jegyzem meg, hogy Mátyás király szentszéki követei – Vetési Albert veszprémi püspök, Laki Thuz János szlavón bán és Vetési László pápai kamarás – sem léptek be a társulatba. A követségre ld. Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. II. Bp. 1902. 146–147.; F. Banfi: Romei ungheresi i. m. 64–67.

33 Liber Confraternitatis i. m. XVIII–XIX.

34 Ludwig von Pastor: Geschichte der Päpste. II. Freiburg i. Br., 1889. 253.

35 A. Vittorelli: i. m. 113. – Természetesen az adventtel kezdődő egyházi évhez igazodott, vö. Várnagy Antal: Liturgika. Abaliget, 1993. 362.

36 L. Pastor: i. m. 253., 453–456.

37 I. m. 458–459.; Bernhard Schimmelpfennig: Die Stadt der Apostelfürsten. Die großen Pilgerziele: Rom. In: Klaus Herbers–Norbert Ohler–Bernhard Schimmelpfennig–Bernhard Schneider–Peter Thorau: Pilgerwege im Mittelalter. Darmstadt, 2005. (Damals – Sonderband) 71. – Néhány további adat a zarándokok számát illetően: Aachenbe állítólag 142 ezer peregrinus érkezett 1496-ban (Richard Schuller: Pilgerfahrten im Mittelalter aus Ungarn und dem Siebenbürger Sachsenlande nach berühmten Gnadenorten. In: Festschrift für Bischof DDR Friedrich Teutsch. Hermannstadt, 1931. 310.); Santiago Compostelába – a hétévente tartott szentévekben – csak Angliából mintegy 17–20 ezer fő érkezett (Klaus Herbers: Jakobsweg. Geschichte und Kultur

ről a különböző krónikák is tudósítanak, s akiket – Újlakihoz hasonlóan – a Szentlélek ispotály egy-egy freskóján is megörökítettek. Így többek közt pápai audiencián vett részt Ferdinánd nápolyi király (Mátyás király leendő apósa), Keresztély dán király, Sarolta ciprusi királynő, Alfonz kalábriai herceg.³⁸

Az útvonalak

A bosnyák király zarándoklatának tárgyalását az útvonalak rekonstruálásával kell kezdenünk. Ennek során az említett ferrarai krónika lesz segítségünkre, ugyanis a Rómába igyekvő zarándokcsoport útjának néhány itáliai állomását feljegyezte Caleffini. E szerint az oda és a haza vezető út során Ferrarában egyaránt eltöltöttek néhány napot peregrinusaink.³⁹ Tudjuk, hogy Ferrarából Ravenna felé indultak el,⁴⁰ így minden bizonnyal a tengerpart mentén déli irányba futó utat vették igénybe. Ebből pedig egyértelműen arra következtethetünk, hogy Miklós király a loretoi kegyhelyet is felkereste. Ezt látszik megerősíteni a fentebb említett 1449. évi folyamodványa is, miszerint több itáliai kegyhelyet is meg kíván látogatni. A loretoi *Casa Santa* pedig éppen a 15. század második felétől vált mindinkább népszerűvé a magyar zarándokok körében, sőt – amint azt jelen példa is igazolja – sok esetben összekapcsolták a római búcsújárással.⁴¹ Ezek alapján tehát a Ferrara–Ravenna–Rimini–Pesaro–Fano–Senigallia–Ancona útvonalon jutottak el Loretóba. A kegyhelyről továbbindulva Recanati következett még a tengerparton, ezt követően délnyugat felé vették az irányt, majd Maceratán és Tolentinón át jutottak el a Római Appenninekhez. Az átkelést követően végül Spoleto, Terni és Narni érintésével jutottak el Szent Péter városába.⁴²

Hazafelé tartván immár egy rövidebb útvonalon érkeztek vissza az Esték székhelyére. Rómából északkelet felé indultak el és a Montefiascone–Bolsena–Siena–Firenze–Bologna–Ferrara utat használták.⁴³ A Magyar Királyság és a Ferrara közti útvonalról nem tesz említést forrásunk, mindössze csak azt közli, hogy Velence irányába indultak.⁴⁴ Rendelkezésünkre áll azonban Estei Hippolit bíboros, egri püspök számadáskönyve, mely alapján E. Kovács Péter összeállította

einer Pilgerfahrt. München, 2007. 63.); Einsiedelnt több mint 130 ezren keresték fel 1466-ban (Walter Pözl: Volksfrömmigkeit. In: Handbuch der bayerischen Kirchengeschichte. I/1–2. Hrsg. Walter Brandmüller. St. Ottilien, 1999. 1068.).

38 L. Pastor: i. m. 458–459.; U. Ritzerfeld: i. m. 2. 287. (1696. jegyzet) és a 151. ábra; A. Vittorelli: i. m. 318–319.

39 F. Banfi: Romei ungheresi i. m. 504–505.

40 I. m. 504.

41 Bálint Sándor–Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp. 1994. 34–35.; Pásztor L.: i. m. 124–125. – Megjegyzendő, hogy Újlaki 1449. évi kérvénye itt – Schuller munkája alapján – tévesen 1479-es évszámmal szerepel, vö. R. Schuller: i. m. 319.

42 Az útvonal meghatározásához ld. Csukovits E.: Középkori magyar zarándokok i. m. 117.

43 I. h.

44 F. Banfi: Romei ungheresi i. m. 504.

a főpap 1520. évi ferrarai utazásának itineráriumát.⁴⁵ A kardinális eszerint az Óvár (Mosonmagyarórvár)–Bruck (an der Leitha)–Bécsújhely (Wienerneustadt)–Friesach–Sankt Veit–Feldkirch–Villach útvonalon haladt. Az út egyik legnagyobb megpróbáltatásokkal járó része várt itt az utazóra, hiszen a Semmering-hágón keltek át az Alpokon. Az itáliai útszakaszon Ferraráig a következő városokat érintette a bíboros és népes kísérete: Tarvisio, Ponte, Venzona, San Daniel, San Vito, Motta, Treviso, Padova, Rovigo, Francolino. E jelentős utat használták egészen Padováig a Velencébe igyekvő kereskedők is, így sok esetben „Venediger Strasse”-ként említik a források. Az útvonalon közlekedő nagyszámú magyar peregrinus és kereskedő miatt a 15. században pedig már általánosan „magyar út”-nak (*Ungarweg*) nevezték.⁴⁶ E mellett egy másik útvonalat is igénybe vehettek a Velence felé utazók. Ez a mai Szlovénia területén áthaladva Görznél érte el Itáliát.⁴⁷ Ezen az útvonalon haladt többek közt Corvin János és kísérete a loretoi kegyhelyre 1502-ben.⁴⁸ Az ismertetett szárazföldi útvonalakon kívül azonban vízi utat is igénybe vehettek az Itáliába igyekvők. A velencei diplomaták, illetőleg a Serenissima Signoriához delegált magyar követek az esetek döntő többségében Zenggben hajóra szálltak és az Adriai-tengeren érték el a Lagúnák városát.⁴⁹ Vajon melyik útvonalon utazott Újlaki és kísérete Itáliába?

A csapat hazaindulása kapcsán a krónikás feljegyezte, hogy a ferrarai *Lacus-scuero* hídnál szálltak a velenceiek által küldött díszgondolákra (*bucintoro*) és Velence felé vették az irányt.⁵⁰ E körülmények ismeretében bizonyosnak tekinthető, hogy a király a Pó folyón (folyásirányba) hajózva érte el a tengert. Ezt követően vélhetőleg – a part mentén haladva – Velencébe érkeztek, s onnét indultak Magyarországra. Az odaút során is a tengeren kelhettek át. Ezt erősíti az a tény is, hogy a bosnyák király állandó rezidenciáját Újlakon rendezte be, s emellett egyik kedvelt mellékrezidenciáján, a Kőrös megyei Raholcán tartózkodott többnyire az 1470-es években.⁵¹ Ezek alapján kézenfekvőnek tűnik (bármelyik

45 E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). *Történelmi Szemle* 32(1990) 101–127.

46 I. m. 107–108.

47 Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63–64(1929–1930) 143.

48 *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János (1473–1504). Bp. 1894. (Elektronikus változatát használtam: Arcanum DVD Könyvtár III. DVD ROM).

49 *Fedeles Tamás*: Egy Jagelló-kori humanista pályaképe. Csulai Mór Fülöp (1476/1477–1526). *Levéltári Közlemények* 78(2007) 2. sz. 63.

50 „Et se ne andò verso la Citade di Vinesia [...] al ponte di Lacus-scuero del ferrarexe a montare in bucintoro del Signore” – F. Banfi: *Romei ungheresi* i. m. 505.

51 A. Kubinyi: Residenz- und Herrschaftsbildung i. m. 439–441.; *Uő*: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei. 2. 1991. Szerk. Törőcsik Zoltán. Tapolca, 1992. 214–215. – Az újlaki rezidenciára és épületeire ld. *Željko Tomičić*: Regensburg – Budim – Ilok. *Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europe*. Regensburg – Buda – Ilok. Spätmittelalterliche Ofenkacheln vom Hof der Fürsten von Ilok. – Bestätigung der Beziehungen zwischen Ilok und Europa. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 21(2004) 1. sz. 143–176.; a raholcai várra és palotára ld. *Mladen Radić–Zvonko Bojčić*: *Srednjovjekovni grad Ružica*. Osijek, 2004. (A kötet ismeretét Szende Katalinnak köszönöm.).

helyről indult is), hogy az Itáliába igyekvő zarándokcsoport a legrövidebb utat választva Szlavónián keresztül közelítette meg a zenggi kikötőt. Újlaki tengeri utazását egy további körülmény is indokolta: tehetett, jelesen betegsége. Az idézett ferrarai mű is megemlíti, hogy a 70 éves király köszvényben szenvedett és beteges volt.⁵² Antonio Bonfini „tizedeiben” szintén feljegyezte az idős király betegségét, s – talán kissé túlzónak tekinthető – tudósítása szerint egy alkalommal maga Mátyás király igyekezett szenvedéseit enyhíteni, amikor lábujjait kenőccsel kente be.⁵³ Vélhetőleg azonban a király csak szűk kíséretével utazott hajón, melyet mindenekelőtt az ajándékba vitt 40 ló és a király által az itáliai utazás során használt díszes kocsik indokoltak.⁵⁴ Újlaki familiárisainak többsége tehát szárazföldi úton haladhatott, s Krajna, majd Görz területén áthaladva érkeztek Friaulba, végül Velencében csatlakozhattak dominusukhoz. Hasonlóképpen a part mentén követte lovas kísérete, midőn a Ferrara és Ravenna közti út első kis szakaszát – vélhetőleg szintén a Pón – hajón tette meg.⁵⁵

A zarándoklat legnagyobb részét azonban szárazföldön kellett teljesítenie az idős, s mint láttuk, ízületi betegségben szenvedő királynak. A hosszú utazás során viszonylagos kényelmét egy fémveretekkel díszített, négylovas kocsi biztosította.⁵⁶

Ami az utazás időtartamát, illetőleg gyorsaságát illeti, forrásaink jellegéből adódóan csak megközelítő rekonstrukcióra vállalkozhatunk. Az odaút alkalmával Miklós király február 21-én éjszaka érkezett kíséretével Ferrarába, majd 23-án indult tovább.⁵⁷ A peregrinációval kapcsolatos következő ismert dátum március 20. Ekkor már Rómában tartózkodott Újlaki, ugyanis e napon nyújtotta be folyamodványait.⁵⁸ Április 5-én érkezett ismét Ferrarába, ahonnét két nap múlva indult tovább.⁵⁹ A fenti adatok alapján azt láthatjuk, hogy az itáliai kegyhelyek felkeresésére – természetesen az utazással együtt – összesen 46 napot fordított. Kérdéses, hogy az Esték székhelye és az utazás kiindulópontja – azaz saját rezidenciája – közötti út megtétele hány napot vett igénybe. Minthogy, sajnos, sem az indulás, sem pedig a hazaérkezés időpontját nem ismerjük, ismételten analógiákra vagyunk utalva.

A Ferrara és Velence közti utazás időtartamának meghatározásához Aragóniai Beatrix 1476. évi útja szolgál támpontul. Miután közel egy hetet töltött Mátyás király arája nővérénél és sógoránál a hercegi udvarban, október 21-én hagyta el népes kíséretével a várost. Nem tudjuk, hogy mikor érkeztek Velencé-

52 „perchè era vecchio di anni 70, et gotoso et amaladizo” – *F. Banfi*: *Romei ungheresi* i. m. 504. – Újlaki már régóta betegeskedett. Talán súlyosbodó állapotával indokolható 1471 februárjában tett végrendelete is (MOL DL 17 162.). Ezt követően azonban valamelyest visszanyerte egészségét és egészen 1477-ig élt.

53 *Antonio Bonfini*: *A magyar történelem tizedei*. Bp. 1995. 868. (4. 7. 75.)

54 *F. Banfi*: *Romei ungheresi* i. m. 504–505.

55 I. m. 504.

56 I. h.

57 I. h.

58 ASV Reg. Suppl. 716. 76r–78v.; MREV III. N° 375–376.

59 *F. Banfi*: *Romei ungheresi* i. m. 505.

be, de október 29-én már továbbindultak Trevisóba.⁶⁰ E szárazföldi útvonalon, mely Rovigo és Choggia érintésével futott Velencébe, haladhatott Újlaki kíséretének egy része is. Amennyiben az átlagos középkori napi menetteljesítményt vesszük alapul, úgy a sík terepen vezető közel 100 km-es utat (lovakkal, kocsikkal) három nap alatt teljesíthették.⁶¹ Ennél mindenképpen gyorsabb lehetett a hajóút, melyet akár egyetlen nap alatt is megtehettek. A Velence és Zengg kikötője közti tengeri utazás mintegy két napot vehetett igénybe, amint azt II. Ulászló hitvesének, Candalei Annának 1502. évi utazása is alátámasztja.⁶² A leendő magyar királyné népes kíséretével Zenggből indulva szeptember 5-én érkezett Zágrábba, azaz 12 nap alatt teljesítette a szakaszt. A légvonalban mintegy 125 km-es, hegyvidéken átvezető szakaszon természetesen csökkent a menetteljesítmény, mindemellett azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy például Modrusban tovább időztek.⁶³

A Zágráb és Újlak közötti távolságot már viszonylag pontosabban megállapíthatjuk, ugyanis ismerjük a Szerémséget Zágrábbal összekötő középkori út nyomvonalát.⁶⁴ Újlak az említett úttól északkeleti irányba helyezkedett el, így vélhetőleg Ataknál érték el azt. Természetesen a nyomvonal ismerete ellenére is csak megközelítőleg tudjuk az út hosszát kiszámítani, hiszen az ismert állomások közti távolságot ezúttal is csak légvonalban tudjuk mérni.⁶⁵ Eszerint az Újlak–Atak–Diakó–Nevna–Pozsegavár–Fejérkő–Velike–Sziszek–Csicsán–Zágráb szakasz mintegy 285 km-t tett ki. Az út során, a domborzati viszonyokból adódóan, mindenképpen lassabb haladással számolhatunk, így 20–25 kilométeres napi átlagot vehetünk.⁶⁶ Ezek alapján tehát 11–14 napot, azaz megközelítőleg két hetet számolhatunk e szakaszra.

Számításainkat összefoglalva azt mondhatjuk, hogy minimálisan közel 30 napra volt szüksége Miklós királynak és szűkebb kíséretének, hogy Ferrarába érjen. Így tehát január közepe táján kellett útra kelniük, hogy február 21-re Ferrarába érkezhesse nek. Mindent összevetve tehát – korántsem egzakt kalkulációk alapján – az utazás időtartamát megközelítőleg 106 napban határozhatjuk meg.

60 *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné (1457–1508). Bp. 1908. (Elektronikus változatát használtam: Arcanum DVD Könyvtár III. DVD ROM).

61 A szekerekkel közlekedő kereskedők átlagos napi teljesítménye 30–45 km lehetett, ld. *Norbert Ohler*: *Reisen im Mittelalter*. Stuttgart, 1986. 138–144. (számos példával) és *N. Ohler*: *Pilgerstab* i. m. 135. Estei Hippolit és kísérete sík terepen 35–40 km-es átlagot teljesített, ld. *E. Kovács P.*: i. m. 108.

62 1502. aug. 21-én szálltak hajóra Velencében, majd 23-án kötöttek ki Zenggben, ld. *Wenzel Gusztáv*: II. Ulászló magyar és cseh király házassága. *Századok* 11(1877) 749.

63 A kíséretében tartózkodó Frangepán Bernát gróf fennhatósága alatt álló városról van szó, ahol illő fogadtatásban részesítették, ld. *Wenzel G.*: i. m. 751.

64 *Történelmi világtalasz*. Bp. 1991. 114–115.

65 A mérést a következő munka alapján végeztem: *Engel Pál*: *Magyarország a középkor végén*. Bp. 2001. CD ROM.

66 Estei Hippolit hegyvidéki szakaszokon teljesített napi átlagának analógiája alapján, vö. *E. Kovács P.*: i. m. 108.

A kíséret

A zarándoklatra igyekvők útra kelhettek egyénileg és csoportosan egyaránt. A középkor évszázadaiban a legtöbb esetben mégis kisebb-nagyobb zarándokcsoportokról maradtak fenn információk. Magától értetődő, hogy – egy korántsem a közbiztonságáról ismert korszakban – a csoportos utazás a jelentős „kockázatsökkentő” tényezők közé tartozott. Az azonos útvonalakon haladó, egy területről származók úti céljuktól függetlenül az egyes szakaszokat együtt tették meg. Szívesen csatlakoztak magányos peregrinusok egy-egy kereskedőkaravánhoz is. Természetesen elmaradhatatlan volt a kisebb-nagyobb létszámú kíséret az uralkodók, a magas rangú egyházi és világi személyek zarándoklata alkalmával. Ezen esetekben a kíséret legfontosabb célja – az illető személy kényelmének és épségének biztosítása mellett – az illető rangjának, presztízsének láthatóvá tétele, azaz a reprezentáció biztosítása volt. Lássunk néhány példát a különböző rangú személyek kíséretének nagyságára!

A legnagyobb kísérettel természetesen az uralkodók utaztak egy-egy kegyhelyre. Erzsébet anyakirálynőt 1357. évi „Aachfahrt”-ja alkalmával 700 lovas kísérte.⁶⁷ 1433-ban Luxemburgi Zsigmond közel 1500 fős kísérettel utazott a római császárkoronázásra.⁶⁸ A bárók kíséretének létszáma nagyobb szórást mutat. Cillei Ulrik 1430-ban 60 fő társaságában érkezett Compostelába,⁶⁹ míg másfél évtizeddel korábban Lévai Cseh Pétert 24 fő kísérte a galíciai kegyhelyre.⁷⁰ Corvin János a már említett loretoi peregrináción 100 fős kísérettel vett részt.⁷¹ A kutatások alapján úgy látszik, hogy 14–15. századi főpapjainkat 10–40 fő kísérte búcsújárásaik alkalmával.⁷²

Eddigi ismereteink szerint a magyar uralkodók, illetőleg királynék kíséretét leszámítva Újlaki 1475. évi „zárandokcsoportja” volt a legnépesebb. A ferrarai krónikás tudósítása szerint ugyanis 110 fővel érkezett a városba.⁷³ A kíséret létszáma – ahogyan fentebb utaltam rá – ezúttal is elsősorban a királyi címet viselő, óriási vagyonnal rendelkező nagyúr tekintélyét volt hivatva hangsúlyozni. A kíséret valamennyi tagjának azonosítására sajnos nem vállalkozhatunk. Ez mindekelőtt a kútfők jellegéből, pontosabban a bennük rejlő információk mennyiségéből és kvalitásából következik. A rendelkezésünkre álló forrásanyag ugyanis e tekintetben korántsem oly gazdag, mint például Zsigmond 1433. évi római látogatása során keletkezett kérvények esetében. Azonnal hozzá kell tennünk, hogy Zsigmond kíséretéből is „mindössze” 147 személy neve ismert, amely a teljes

67 Elisabeth Thoemmes: Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. Aachen, 1937. 27.

68 Csukovits Enikő: Egy nagy utazás résztvevői (Zsigmond római kísérete). In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1988. 18.

69 Csukovits E.: Középkori magyar zarándokok i. m. 80.

70 Kakucs Lajos: Santiago de Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon. Bp. 2006. (METEM könyvek 52.) 73.

71 Pásztor L.: i. m. 125.

72 Csukovits E.: Középkori magyar zarándokok i. m. 110.

73 „cum centodie cavali belissimi” – F. Banfi: Romei ungheresi i. m. 504.

csoport mintegy 10%-ának felel meg.⁷⁴ A *supplicatió*kban található nevek jelen esetben is csak töredékét képezik a kíséret teljes létszámának. További problémát jelent, hogy egyetlen esettől eltekintve – az általam ismert valamennyi folyamodványt – maga Újlaki Miklós terjesztette be, s ebből adódóan nem dönthető el minden esetben, hogy a kedvezményezett személyesen megjelent-e a Kúriában. Célszerűnek látszik mindenekelőtt egy katalógust készíteni a kérvényekben, illetőleg egyéb forrásokban felbukkanó személyekről.

Az első folyamodványban – melyben szabad gyóntatóválasztást és teljes bűnbocsánatot kért – név szerint említette feleségét: Dorottyát, gyermekeit: Lőrincet, Katalint, Fruzsínát és Orsolyát. Minthogy rajtuk kívül általánosságban ugyanezt kérte meg nem nevezett leányunokája (*neptis videlicet filia filiae*),⁷⁵ valamennyi szolgálója (*omnium domesticorum utriusque sexus*) és familiárisa (*familiarium salubris consiliares*) számára, messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le a névsorból.⁷⁶ Hasonló engedélyeket kért a következő kérvényben vezető familiárisa, Paczmáni Tamás, annak felesége: Márta, valamint gyermekeik: Ferenc, Orsolya, Margit és Matis (?) számára.⁷⁷ Ugyancsak szabad gyóntatóválasztási engedélyért folyamodott veje, Garai Jób és felesége számára.⁷⁸ Gyóntatója (*pro suo confessore*), Marosi Tamás újlaki ferences gvárdián részére olyan felhatalmazást kérvényezett, mely birtokában aggokat (*senices*), tehetetleneket (*debiles*) és nincsteleneket (*nimum pauper homines*) is feloldozhat valamennyi bűnük alól.⁷⁹ Önállóan terjesztette be kérvényeit Isztrói István, Újlaki Miklós kancellárja, így ő biztosan a királlyal utazott.⁸⁰ Az 1475. évi *supplicatió*k benyújtói közt találjuk Miklós király három újlaki várnagyát – Kys Tamást, Bereckzói Lászlót és Zudar Jakabot – is, azonban ők mintegy fél esztendővel később, novemberben jártak Rómában.⁸¹ A kísérethez tartozott Saluteyner Farkas és Benedek, akik kiváltképp a római utazás során tett szolgálataik (*nostro ad curiam Romanam serverunt famulans cum obsequem fidelitas*) jutalmaképpen kapták a németújvári uradalomhoz tartozó Tobaj (*Thobay*) birtokot.⁸²

A felsorolt személyek közül mindössze háromról (Isztróiról és a két Saluteynerről) állíthatjuk forrásaink alapján bizonyosan, hogy részt vettek a zarándoklaton. Újlaki vallásosságát és egészségi állapotát figyelembe véve véleményem szerint nem kétséges, hogy ferences gyóntatója mindvégig mellette volt.

74 Csukovits E.: Egy nagy utazás i. m. 21.

75 Magdolnáról van szó, aki Újlaki Katalin és Maróti Lajos leánya, később Gutti Ország László felesége volt, ld. Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. Gútkeled nem 2. tábla: Maróti.

76 ASV Reg. Suppl. 716. 76r–v.

77 Uo. 716. 76v.

78 Uo. 77r.; Újlaki Fruzsina volt Garai Jób hitvese, ld. Engel P.: Középkori magyar genealógia i. m. Dorozsma nem 4. tábla: Garai (nádori ág).

79 ASV Reg. Suppl. 716. 77r.

80 Uo. 716. 201r–v; 718. 175r–v; 719 45r–v.; A. Theiner: i. m. N° 632.

81 „Datum Romae, apud Sanctum Petrum nonarum novembris anno quarto” – tehát 1475. nov. 5. ASV Reg. Suppl. 710. 204r.

82 1476. jún. 25.: MOL DL 100 848. (átírata: MOL DL 101 132.).

Rajtuk kívül nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a királlyal utazott hitvese, Szécsi Dorottya, valamint egyetlen még élő fia, a 15 esztendős Lőrinc. Az első házasságából származó leányai,⁸³ akik már önálló családban éltek – ami természetesen nem kizáró körülmény –, valamint veje vélhetőleg nem vettek részt az utazáson.

Paczmáni Tamás esetében egyértelműnek tűnik, hogy a vonatkozó kérvényben felsorolt családtagjai nem utaztak az Örök Városba, azonban a várnaggyal kapcsolatban már nem ennyire egyszerű a helyzet. Ő Újlaki vezető familiárisa, mondhatni bizalmasa volt, amit pályafutása kiválóan szemléltet.⁸⁴ Gyermekkorától Miklós udvarában nevelkedett, ahol különböző szolgálatokat látott el. Először apród és kamarás volt, majd nem sokkal később, kiváló szolgálatait követően, ura a tárnoki hivatalt – azaz kincstára kezelését – bízta rá, majd pedig pohárnok lett.⁸⁵ Tekintélyét mutatja, hogy 1471-ben Újlaki testamentumának első számú *executora*, s a fia kiskorúsága idején kormányzó „régens tanács” feje volt.⁸⁶ 1475-ben újlaki várnagy és szlavóniai vicebán, majd palotai várnagy. Miklós halálát követően tovább szolgálta fiát, Lőrincet is, sőt, palotai várnagysága mellett macsói várnagyként is kimutatható.⁸⁷ Ezek alapján tehát éppúgy feltételezhető, hogy *dominus*ával tartott Rómába, mint az, hogy Újlaki legbefolyásosabb embereként ura távollétében annak várait, uradalmait irányította. Talán ez utóbbi mégis valószínűbbnek látszik. Amennyiben feltételezéseim helyesek, a csoport tagjainak így is csupán elenyésző hányadát, alig több mint 5%-át ismerjük.

Húsvét Rómában

Minden kegyhelyen tulajdonképpen állandó koreográfia szerint zajlottak a peregrinusok által végzett cselekmények, melyeket – természetesen sematikus – a következőképpen vázolhatunk: a kegytemplom(ok) felkeresése, szentmishallgatás, szentgyónás elvégzése, az oltáriszentség vétele, az ereklyék megtekintése,

83 Első felesége Rozgonyi Margit volt, ld. *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. Újlaki 2. tábla: Újlaki.

84 Személyére ld. *A. Kubinyi*: Die Frage i. m. 380.; *Uő*: A kaposújvári i. m. 25.; *Kálniczky László*: Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában. In: Tudományos diákköri füzetek 11. (A XV. OTDK-n díjat nyert dolgozatok). Szerk. Nagy Miklós. Bp. 1982. 75. (21. jegyzet).

85 1458. febr. 24.: „Thome filii Johannis de Paczman, familiaris nostri, que ipse ab etate puericie sue in curia et domo nostra educatus [...] nam cum ad huc puer esset, parvulorum et cubiculariorum nostrorum cetui aggregatus [...] non longe post ad officium thavernicale, ide est conservacionis thesauri nostri per nos eligi mereretur [...] ipsum ab omni officio puerili etati congruo eximentes, in pincernarum nostram elegimus”. A zichi és a vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Kammerer Ernő–Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső. Pest–Bp. 1871–1931., X. N° 2.

86 MOL DL 17 162.

87 Újlakra és (Vár)Palotára: *Horváth Richárd*: A középkori Magyarország várai és azok birtokosai, tisztségviselői 1458–1526. Bp. 2008. (kézirat – ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy munkájába betekintést nyerhettem); Macsóra: MOL DL 100 885.

a kegyhely számára juttatott adományok (*votum*) átadása, búcsúlevél kiállíttatása, zárándokjelvény vásárlása, relikviák szerzése.⁸⁸ Magától értetődően az egyes búcsújáró helyeken más-más részletekkel egészültek ki ezen elemek, s ezek következtében nyerte el minden kegyhely az egyediségét. A Rómába érkező zárándokoknak a számtalan csodálatos templomban őrzött megannyi ereklye az ájtatossági lehetőségek tárházát biztosította. E kegyhely sajátossága a hét főbazilika felkeresésének hagyománya volt, mivel azok nyerhettek teljes búcsút, akik megfelelő alkalommal látogatták ezeket. A nem római lakosoknak hagyományosan 15 napon keresztül, napjában legalább egy alkalommal kellett felkeresniük a megnevezett templomokat.⁸⁹

Amint fentebb már szó esett róla, Miklós király március 20-án nyújtotta be kérvényeit a pápai kancellárián. Minthogy 1475-ben ez a nap nagykeddre esett, a zárándoksereg a nagyhetet, s a kereszténység legnagyobb ünnepét, a húsvétot biztosan az Urbsban töltötte.⁹⁰ A húsvét ünnepe vonzotta egyébként a legtöbb középkori zárándokot Rómába, így a magyarokat is.⁹¹ Nyilvánvalóan Újlaki is kifejezetten a feltámadás ünnepét kívánta a városban tölteni, s ehhez igazította az indulás időpontját.⁹² A bazilikák végiglátogatása miatt biztosan korábban érkeztek, s így részt vehettek a nagybőjti időszak egyik kiemelkedő eseményén, a virágvasárnapi körmeneten is.⁹³

Római programjának fontos eseményét képezte a pápai audiencia. Ekkor adta át vélhetőleg a pápa számára ajándékuhozott 40 deres paripát.⁹⁴ A pápai kihallgatás a vallásos motívumok mellett diplomáciai szempontból is jelentősnek számított. A Szentatya ugyanis szuverén uralkodóknak kijáró pompával fogadta, amint az eseményről készült freskón látható. A kép egyúttal azt is bizonyossá teszi, hogy IV. Sixtus számára is jelentős eseménynek számított Bosznia királyának látogatása, hiszen a nápolyi és a dán uralkodó, valamint a ciprusi királynő pápai fogadásához hasonlóan e jelenetet is megörökítették.⁹⁵

A római Szentlélek ispotály (*Ospedale S. Spirito in Sassia*) egyik nagytermének (*Sala Lancisi*) északi falán lévő freskói között található mindmáig az Újlaki

88 P. A. Sigal: i. m. 79–88.

89 A hét főtemplom a következő: Szent Péter, Szent Pál, Szent János, Havasboldogasszony, Jeruzsálemi Szentkereszt, Szent Lőrinc, Szent Sebestyén, ld. *Bálint S.–Barna G.*: i. m. 32.

90 1475-ben húsvét vasárnap márc. 26-ra esett, vö. *Szentpétery Imre*: Oklevéltani naptár. Bp. 1912. 66.

91 Csukovits E.: Középkori magyar zárándokok i. m. 128–130.

92 Bár ennek némileg ellentmond, hogy az odaút alkalmával Ferrarában nem tudtak érkezéséről: „Et non gli andò il Duca Hercole, ni Zentilhomino, ni persona alcuna incontra perchè inproviso, che non se sciapeva, venne.” F. Banfi: *Romei ungheresi* i. m. 504.

93 A körmenetekre ld. *Fedele Tamás*: Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. *Actas* 22(2007) 3. sz. 59–82.

94 F. Banfi: *Romei ungheresi* i. m. 504.

95 Az ispotály freskóira, a képek felirataira ld. *Heinrich Brockhaus*: Das Hospital S. Spirito zu Rom im 15. Jahrhundert. *Repertorium für Kunstwissenschaft* 7(1884) 439–445., 479–501., különösen: 486–487. – A terem képprogramjának schemájára ld. *U. Ritzerfeld*: i. m. 151. ábra.

római peregrinációját megörökítő alkotás. A falkép egy eddig ismeretlen umbriai művész munkája az 1479 és 1484 közötti évekből. A trónuson ülő, tiarát és palástot viselő pápa balján két bíboros ülő, míg jobb oldalt mögötte, négy klerikus álló alakja látható. A pápa előtt a koronát viselő Miklós király,⁹⁶ mögötte pedig kíséretének tagjai tűnnek fel. A pápai áldást a király imára kulcsolt kézzel, térdre ereszkedve fogadja.⁹⁷ A kép eredeti – Bartolomeo Platina által megfogalmazott – felirata szerint Bosznia és Vlachia⁹⁸ királya éltes korában Rómába érkezett az apostolok küszöbéhez, ahol Sixtus pápa lábait megcsókolta,⁹⁹ s teljes lélekkel alázatos hódolatát fejezte ki.¹⁰⁰

Feltételezhető – bár adatokkal nem tudjuk alátámasztani –, hogy Újlaki Kapisztrán János kanonizációs procedúráját is megpróbálta előmozdítani a Kúriánál.¹⁰¹ Talán erre következtethetünk a pápa által jóváhagyott egyik folyamodványából is. A 30 évre szóló pápai engedély értelmében azok a hívek, akik karácsony és Péter Pál ünnepén felkeresték az újlaki Szűz Mária ferences kolostort, illetőleg a Szent Péter és Pál plébániatemplomot teljes feloldozást nyerhettek.¹⁰²

Nem tudjuk, hogy Újlaki a Szentatyán kívül kikkel találkozott római időzése során, így csak feltételezhetjük, hogy felkereste az egységes Bosznia utolsó királyának, Tamásnak az özvegyét. Katalin királyné ugyanis királyságuk elfoglalását követően Rómába menekült, s 1478. évi haláláig pápai évjáradékból

96 Vélhetőleg az egykori királyi koronára vonatkozik egy Újlaki Lőrinc által kiállított oklevél (1502) következő szakasza: „illam coronam nostram ex auro factam et Margaritis et lapidibus preciosis ornata” – Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény 237 917.

97 A freskó fekete-fehér reprodukciója: *F. Banfi*: *Romei ungheresi i. m.* 507.

98 Itt nyilván elírásról van szó. Kubinyi András véleménye szerint Vlachia helyett Szlavóniának kellett volna szerepelni, minthogy adatokkal igazolható, hogy Újlaki esetenként Szlavónia királyának nevezte magát, vö. *Kubinyi A.*: *Magyarok i. m.*

99 A pápai audienciák során a Szentatyá jobb lábbelijére hímzett keresztet illeték ajkaikkal a hódolatukat kifejezők. Erről is beszámol Arnold von Harff lovag, akit 1497-ben fogadott római peregrinációja során VI. Sándor pápa: „Dabei streckte der Papst seinen rechten Fuß hervor, auf dem ein sehr prächtiges Kreuz gestickt war, das ich küssen musste.” *Rom – Jerusalem – Santiago. Das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harff (1496–1498).* Hrsg. Helmut Brall-Tuchel-Folker Reichert. Köln–Weimar–Wien, 2007. 63.

100 „Bossinae quoque Rex ac Valachie, licet aetate gravis senioque confectus, ad visenda apostolorum limina Romam tandem appulsus, Sixtum Pont. Max. exosculatis eius pedibus, maxima animi submissione adorat.” A kórház 1599. évi felújítását követően a felirat a következőképpen változott meg: „Bossinae quoque Rex ac Valachie, licet gravis annis et senio confectus esset, ad visenda Apostolorum Limina veniens, Sixtum Pont. Max. exosculatis eius pedibus supplex edorat”. A ma is olvasható feliratot Luca Holstein készítette: „BOSNIAE ET VALACHIAE REX LICET SENIO CONFECTVS APOSTOLRV M LIMINA VISIT ET SIXTV M IV SVBMISSEE VENERATVR”, vö. *F. Banfi*: *Romei ungheresi i. m.* 509–510.; *Uő*: *Ricordi ungheresi i. m.* 150–151.

101 Kapisztrán középkori szenttéavatási procedúráira ld. *Stanko Andrić*: *The Miracles of. St. John Capistran.* Bp. 2000. 83–191.

102 ASV Reg. Suppl. 77v–78r.

tartotta fenn udvarát.¹⁰³ Az a feltételezés azonban, nézetem szerint, teljesen zárható, hogy Újlaki a királynéval kívánta volna megerősíttetni boszniai királyságát.¹⁰⁴

A király kísérete húsvétvasárnapot követően azonnal útra kelt,¹⁰⁵ hiszen tudjuk, hogy április 5-én már Ferrarába érkeztek, s útközben Firenzében is megálltak.

A hazatérés

A visszaút során – amint utaltam rá – Firenzében is időzött a király. Jóllehet a Mediciekkel való találkozásról eddig nem ismertek közvetlen források, az esemény ennek ellenére valószínűsíthető. A firenzei tartózkodás bizonyítéka az Annunziata templom falán egykoron látható volt, Újlakit ábrázoló fogadalmi képmás.¹⁰⁶ A templomok látogatása mellett a művészetek, mindenekelőtt az építéset iránt érdeklődő Újlaki bizonyára megtekintette a Mediciek palotáját is.

Az odaúttal ellentétben ezúttal jól megszervezték a király ferrarai fogadását. Ercole d'Este őrgróf emberei és a polgárok élén a város előtt fogadták az illusztris vendéget, majd a gondosan előkészített, pompás szállásra kísérték. Kétnapos ferrarai tartózkodása alatt Újlaki kifejezett kérésére végiglátogatták a város palotáit és díszkertjeit. A krónika külön kiemelte az Esték által emeltetett két reneszánsz városi palotát, a *Schifanoiót* és a *Palazzo Paradisót*, amelyeket az őrgróf testvérei használtak.¹⁰⁷ Különösen a *Schifanoia* kétszintes épülete lehetett lenyűgöző. Falait Francesco della Cossa és Cosmè Tura 1460 és 1470 között készített freskói díszítették.¹⁰⁸ A látottak olyannyira megnyerték a király tetszését, hogy három ferrarai építőmestert azonnal szerződtetett. Ugyancsak feljegyezte

103 Ludwig von Thallóczy: Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München–Leipzig, 1914. 110. – Az Ara Coeli templomban temették el. Síremlékének rajzát és sírfeliratát közli: Vjekoslav Klaić: Povijest Hrvata. IV. Zagreb, 1988. 56.

104 Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. II. Bp. 1902. 602., vö. Gróf Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. Pest, 1855. N° 538.

105 Kancellárja, Isztróli István ezúttal nem tartott a kísérettel. Ő Rómában maradt, mivel emberölés vádja alól kellett tisztáznia magát. Ismerjük kérvényeit ápr. 21-ről, valamint máj. 2-ről (ASV Reg. Suppl. 718. 175v; 719. 45v.). Minden bizonnyal Rómában tartózkodott még 1475. jún. 6-án is, amikor egy ügyben pápai megbízást kapott egyik pécsi kanonoktársával, ld. Dr. Czaich Á. Gilbert: Regesták a római Dataria-levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból II. Pál és IV. Sixtus pápák idejéből. Történelmi Tár 1899. 11. Isztróira ld. Fedelez Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) 383–384. (N° 161.).

106 F. Banfi: Ricordi ungheresi i. m. 66–67. Ugyancsak a templom falait díszítette Ozorai Pipo, Hunyadi János és Mátyás király képmása, ld. i. h.

107 F. Banfi: Romei ungheresi i. m. 505. A palotákról (további irodalommal) ld. Gregor Scherf: Giovanni Battista Aleotti (1546–1636): „architetto Mathematico” der Este und der Päpste in Ferrara. Marburg, 1998. 158.

108 Peter Burke: Az olasz reneszánsz. Bp. 1999. 119.; Italienische Malerei. Die Meisterwerke vom 14. bis zum 20. Jahrhundert. Texte und Bildrecherche: Stefano Zuffi–Francesca Castria. Köln, 1998. 78., 80.; Aby M. Warburg: Itáliai művészet és nemzetközi asztrológia a ferrarai Palazzo

Caleffini, hogy később azzal az utasítással küldte embereit Ferrarába, hogy vásároljanak számára.¹⁰⁹ Feltételezésem szerint a fentebb említett három újlaki várnagy többek közt e megbízás teljesítésére érkezett Itáliába ugyanazon év őszén.¹¹⁰

Újlaki az ájtatossági gyakorlatok mellett tehát arra is gondot fordított, hogy kiváló itáliai építőmestereket fogadjon szolgálatába. Fontos volt ugyanis számára, hogy királyi tekintélyének – és minden bizonnyal ízlésének – megfelelően alakíttassa át várait, kastélyait. Nyilván – az esztétikai élményeken túl – azért tekintette meg az Esték – s feltehetőleg a Mediciek – palotáit, kertjeit, mivel saját rezidenciája átépítése során a látott építészeti, térrendezési elemek mintául szolgálhattak. A látottak kivitelezésében pedig a ferrarai építőművészek lehettek leginkább segítségére. Hazatértét követően immár megkezdődhetnek az újlaki és a raholcai építkezések, azonban a paloták befejezése már fiára maradt.¹¹¹

TAMÁS FEDELES

“BOSNIAE [...] REX [...] APOSTOLORUM LIMINA VISIT”

THE PILGRIMAGE OF MIKLÓS ÚJLAKI TO ROME IN 1475

The analysis of personal piety of medieval man is an important part of researches of Hungarian church, cultural and social history. Particularly, those researches can further improve our knowledge, which deal with the religious life of the laymen. Among others, studies presenting the personal devotion of some aristocrats, noblemen and commoners can give an adequate starting point for a future and complex analysis of medieval laymen's piety. The present study follows this track and describes the pilgrimage of the most well-known baron of the 15th century and Bosnian king from 1471, i.e. Miklós Újlaki's pilgrimage to Rome in the Holy Year 1475.

The illustration of the peregrination is based on two types of sources. Regarding the written sources, the most valuable pieces are the supplications submitted by Újlaki in Rome at the Papal Chancellery, and the papal bulls issued out for the Bosnian king. Moreover, the chronicle of Ferrara is also very important, which was written by Ugo Caleffini, notary of the town. Two contemporary paintings depicted the Italian journey of King Nicholas. A fresco can be seen up to the present day at the Hospital of the Holy Spirit in Rome that illustrates the Bosnian king and his retinue as Pope Sixtus IV was receiving them. Unfortunately, by time that fresco has dilapidated in Florence, which depicted Újlaki as well, therefore today we can know about its existence only from some records.

While retracing the route of the journey, the following statements can be made. King Nicholas and his populous retinue left his residence of Syrmia in January of 1475,

Schifanoióban. In: MNHMOΣYNH. Aby M. Warburg válogatott tanulmányai. Szerk. Széphelyi F. György. Bp. 1995. 193–213. (A tanulmányra Fehér Ildikó hívta fel figyelmem, amit ezúton is köszönök.)

109 F. Banfi: *Romei ungheresi* i. m. 505.

110 ASV Reg. Suppl. 710. 204r.

111 Az újlaki és a raholcai középkori rezidenciák feltárási munkálataira ld. Ž. Tomičić: i. m.; M. Radić–Z. Bojčić: i. m. Újlaki Lőrinc egy 1477. aug. 8-án kelt oklevelében már néhaiként (*condam*) említi apját, ld. MOL DL 100 885.

and after touching Zagreb he reached the port of Zengg. They landed at Venice, then they got to the shrine of Loreto after having touched Ferrara and Ravenna. The group of the pilgrims headed towards Rome from Loreto, they spent there the Easter holidays, and then they got to Venice after touching Florence, Bologna and Ferrara. They returned to Újlak from the Adrian port town on the mentioned route. According to the available data, the time of the route lasted approximately 106 days.

The king arrived in Italy accompanied by 110 cavalymen, and the chronicle of Ferrara confirms this, as well. Unfortunately, due to the sporadic data, only a few members of his retinue could be identified. In all probability, the wife of Újlaki, Dorottya Szécsi, and their son, Lőrinc travelled together with Újlaki. In addition, the following people were there in his retinue: the canon and the king's chancellor István Isztróí, the Franciscan friar and the king's confessor Tamás Marosi, and his two familiars: Farkas and Benedek Saluteyner.

The pilgrim group must have spent the Holy Week and the Easter holidays in the Eternal City in the jubilee year. Naturally, besides the exercises of piety, the applications were submitted, too. Also the pope received the king, and perhaps king Nicholas attempted to foster the canonization process of János Kapisztrán during the negotiations. For lack of data, we can only presume that he met the widow of the last king of the medieval homogeneous Bosnia, Katalin, who lived in Rome.

Apart from the spiritual content, the peregrination had its profane returns as well. We know that while returning home King Nicholas visited the palaces of the Estes pleasure garden, fountains, and he was fascinated by them. He engaged three architects from Ferrara, and it is also known that he sent his familiars to Italy in the fall of 1445, probably for the purpose of purchasing. The given data and the results of the excavations in Újlak and Raholca in the last few years lead us to conclude rightly that Miklós Újlaki was the one who started to put the reconstructions of the residences in action, what was however finished by his son.

A nemzetiszocialista pártok ideológiája Magyarországon az 1930-as években

Magyarországon az 1930-as évek elején jelentek meg azok a nemzetiszocialista pártok, amelyek először tudtak maguknak országos szervezeti rendszert és jelentősebb társadalmi bázist kiépíteni. E mozgalmak ideológiája – ahogyan azt az alábbiakban is látni fogjuk – három forrásból merített, a szélsőjobboldal korábbi hagyományaiból, a magyar jobboldali konzervativizmus nézetrendszeréből és a testvérinek tekintett német náci párt politikai megnyilvánulásaiból. Pártprogramjaik különböző forrásokból megismerhetők, elemzésükkel kapcsolatosan azonban történetírásunk néhány megállapítása erősen vitatható, több kérdés pedig megválaszolatlan maradt. A témával foglalkozó történészek több esetben is hangsúlyozták, hogy az 1930-as évek első nemzetiszocialista pártjait állandó fluktuáció, változás jellemezte, amely együtt járt programjaik folytonos változtatásával is.¹ Ennek a megállapításnak azonban csak az első fele igaz, a pártok az évtizedben valóban többszöri átalakuláson, névváltozáson mentek át, programjaikat azonban soha nem változtatták meg. A magyar nemzetiszocialista pártok ugyanis a *Német Munkáspárt* (*Deutsche Arbeiterpartei*, a *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* [NSDAP] elődje) által 1920-ban meghirdetett elvet vallották, mely szerint egy nemzeti párt soha nem változtathatja meg programját, mert nézetük szerint a változás minden esetben programfeladást jelent, s ez a hazával szembeni árulással lenne egyenlő. Eredeti pártprogramját az NSDAP 1926-ban tartott konferenciája is megerősítette és „hitet tett a program megváltoztathatatlansága mellett”.²

Az első magyarországi nemzetiszocialista párt, amely maga mögött nagyobb tömegeket tudott felvonultatni, a Böszörmény Zoltán állástalan újságíró által alapított és vezetett *Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt*, később használatos nevén a *Kaszáskeresztes Párt* volt, amely programját 1932-ben hozta nyilvános-

---

1 Szakács Kálmán: A magyarországi fasiszta mozgalmak programjai az 1930-as években. Múltunk 34(1989) 3–4. sz. 87–88. A szerző szerint „az újabb és újabb programszűlés szinte rendszeres kísérőjelensége a fasiszta pártoknak”.

2 Az NSDAP programja és világnézeti alapjai. Bp. 2006. 37. (Eredeti kiadás: *Gottfried Feder: Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*. München, 1933.) A DAP programjának elemzését ld. Ormos Mária: Hitler. Bp. 1994. 63–64.

ságra.³ Ahogyan arra a kérdéssel foglalkozó történészek utaltak, a szervezet 20 pontos programja a német náci párt programjának csaknem szó szerinti adaptációja volt.⁴ Az azonosulás nemcsak a programban, hanem a párt szimbólumai-
ban és külsőségeiben is megmutatkozott, így a horogkereszt és a barna ing átvé-
telében, szervezeti felépítésében, vagyis a vezér feltétlen tiszteletében, az „éljen
Böszörmény” köszöntésében, a katonás hierarchiában és a rohamcsapatok szer-
vezésében. Az önálló arculat kialakításának nehézségeiben kétségtelenül szere-
pet játszott a párt vezetőségének igen alacsony szellemi színvonala is. Böször-
mény pártja még a nemzetiszocialista pártok közül is kirítt szélsőségességével,
demagógiájával és elképesztően alacsony intellektuális szintjével, programjával
ezért a továbbiakban nem is foglalkozunk. Megválaszolatlan maradt ugyanakkor
az a kérdés, hogy miért lehetett egy német munkások által Münchenben,
1920-ban megfogalmazott pártprogram alkalmas arra, hogy az 1930-as évek Ma-
gyarországán alföldi napszámosok, cselédek és mezőgazdasági munkások ezreit
szólítsa meg és tegye a párt követőjévé?

A *Kaszáskeresztes Párt* megalakulását követően nem sokkal, 1932. június
16-án a parlamentben Meskó Zoltán országgyűlési képviselő megalapította a
Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspártot. Ez a párt a Dunántúlon
kezdte meg a szervezkedését, s ez használta először azt a szimbólumrendszert,
amely a magyar nemzetiszocialista mozgalom jelképrendszerévé vált, a nyilaske-
resztes szimbolikát, a „testvér” megszólítást és a zöld inges, fekete egyenruhás
öltözetet. Ennek programja kisebb változtatásokkal azonos volt a Böszörmény-
párt programjával, ebből következően a német pártprogrammal. A különbség a
mérsékeltabb és szalonképesebb megfogalmazásokban látható, szövege például
kerülte a nyílt antiszemita szólamokat, nem használta a „zsidó” kifejezést, csak
jól felismerhetően írta körül ellenségképét.⁵ Az 1930-as évek második felében a
Kaszáskeresztes Párt elvesztette politikai jelentőségét és felbomlott, a Meskó-féle
párt azonban az 1935. évi országgyűlési választásokon 13 jelöltet tudott indítani,
majd többszöri név- és vezetőváltással az 1939-es választás egyik legerősebb
nemzetiszocialista pártja lett, akkor már gróf Pálffy Fidél vezetésével, *Egyesült
Magyar Nemzeti Szocialista Párt* néven. Programját eközben nem változtatta
meg, az azonos volt az 1932-ben meghirdetett programmal.⁶

Az első magyar ihletésű nemzetiszocialista programot 1933 decemberében,
Debrecenben dolgozta ki a Böszörmény-féle *Kaszáskeresztes Pártból* kivált *Nemze-
ti Szocialista Magyar Dolgozók Pártjának* vezetősége.⁷ Ez a frakció 1933-ban egye-

3 Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc.
Bp. 2003. (Magyarországi pártprogramok II.) 228–236. Vö. *Szakács Kálmán: Kaszáskeresztesek*.
Bp. 1963.

4 *Szakács K.: A magyarországi fasiszta mozgalmak i. m. 89.*

5 Magyarországi pártprogramok i. m. 268–273.

6 *Paksy Zoltán: A nyilaskeresztes mozgalom tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932
és 1935 között.* In: *Az antiszemitizmus alakváltozatai.* Szerk. Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2005.
110–112.

7 Magyarországi pártprogramok i. m. 303–313.

sült a Festetics Sándor által ugyanebben az évben alapított *Magyar Nemzeti Szocialista Párt*tal, s így ez lett a programjuk, Festetics tehát önálló tervezetet nem dolgozott ki. Ez a program már nem a német minta másolását jelentette, egyedi és igen részletes nemzetiszocialista programnak tekinthető. Festetics pártja az 1935-ös választáson két képviselőt tudott a parlamentbe juttatni, 1939-re azonban a párt elvesztette jelentőségét és egyetlen képviselője sem szerzett mandátumot.

Az 1930-as évek második felében több nemzetiszocialista párt is megalakult, így a Meizler Károly vezette *Keresztény Nemzeti Szocialista Front*, a Salló János, Rajniss Ferenc által szervezett *Nemzeti Front*, a legtekintélyesebbnek azonban a Szálasi Ferenc által alapított párt, illetve utódai tekinthetők. Szálasi pártjai minden újjáalakuláskor új pártprogramot adtak ki, erre azért volt szükség, mert az elődpártot hivatalosan betiltották. A hungarista mozgalom ideológiája ugyanakkor soha nem változott meg, Szálasi Ferenc az *Összetartás* 1938. évi számaiban *Út és cél* című cikksorozatában az 1933-ban megfogalmazott programját fejtette ki, többször szó szerinti ismétléssel, s ismeretes tény, hogy a *Nyilaskeresztes Párt* 1939 utáni parlamenti működésében és 1944-es rövid országzásának kormányzati rendeleteiben is ezek a nézetek fogalmazódtak meg. A hungarista mozgalom ezen túlmenően, vezérének köszönhetően új szintet hozott a szélsőjobboldali mozgalmak történetébe, s ideológiáját olyan eredeti magyar tartalommal telítette, amely minden ellentmondásossága ellenére képes volt a nemzetiszocialista eszmeiséget megújítani.⁸

Ezek a nemzetiszocialista irányultságú pártok azonos ideológiai alapon politizáltak, ahogyan ezt Endre László egyik programadó cikkében is megfogalmazta: „Ennek a nagy, láthatatlan, fajvédő és szocialista tábornak a látható pártjait, szervezeteit azonos eszmekör, azonos program vezérli.”⁹ 1938 elejétől a szélsőjobboldali sajtóban meg is jelent a *Láthatatlan Párt* elnevezés, amely a több különböző szervezetre oszlott nemzetiszocialista tábor eszmei egységét volt hivatott jelezni.

Az alábbiakban megkíséreljük összefoglalni a magyarországi nemzetiszocializmus azon pártprogramokon túlmutató, legfontosabb ideológiai elemeit, amelyek valamennyi párt számára iránymutatóként szolgáltak, s egyben magyarázatot adnak e mozgalmak politikai tevékenységére, társadalmi térhódításukra és utalnak az általuk elképzelt nemzetiszocialista Magyarország berendezkedésére. Elemzésünkben kizárólag azokat a kiadványokat vizsgáljuk, amelyek az 1930-as években keletkeztek, mert ezek járultak hozzá ahhoz, hogy a nemzetiszocialista mozgalmak nézeteik terjesztésével „felépítsék magukat” és ezzel népszerűségük csúcspontjára jussanak 1939-re, amikor az országgyűlési választásokon az ország második legerősebb politikai irányzatává, egyben a legnagyobb tömegmozgalommá váltak.

Mielőtt erre rátérnénk, hangsúlyozni kell, hogy ezek a politikai szervezetek magukat nem pártként, hanem mozgalomként aposztrofálták, nézetük szerint Magyarországon „ez a mozgalom nem egy adott politikai rendszert akar megdön-

8 Vö. Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001. 452.

9 Endre László: Kitartás! Összetartás 1937. márc. 21. 3.

teni, hanem a nemzet egész világfelfogását kívánja átalakítani”.¹⁰ Ezt Szálasi Ferenc is egyértelműen megfogalmazta: „A hungarizmus ideológiai rendszer. A nemzetiszocialista világnézet magyar gyakorlata.”¹¹ Ebből következően politikai cselekvésüket sem a pártprogram, hanem a szervezkedés és a társadalmi térhódítás igénye jellemezte, melynek érdekében mindent eszközt igénybe vettek.¹² A hivatalos program ezen belül kizárólag a hatalomnak szólt, olyan kötelező formának tekintették, amely szükséges a párt legális működéséhez, egyben természetesen kijelölte a párt helyét a nemzetiszocialista táboron belül. Félrevezető tehát, ha ezeknek a szélsőjobboldali pártoknak a tevékenységét kizárólag a programjaikon keresztül akarjuk megismerni és megérteni, ezek alapján ugyanis nem kapunk választ társadalmi térhódításuk valós okairól. A kérdés kapcsán Szálasi Ferenc annyiban vehető külön megítélés alá – azon túl, hogy az ő programja elsősorban megfogalmazása miatt sajátos, egyedi vonásokkal bírt –, hogy az ő pártjai esetében esett egybe leginkább a pártprogram és a mögötte álló ideológia. A különböző pártok vezetői és teoretikusai nézeteiket lapjaikban és beszédekben fogalmazták meg, az 1932-től megjelenő több száz nemzetiszocialista és nyilaskeresztes kiadványt, lapot, folyóiratot, könyvet és brosúrát azonban a mai napig nem elemezte egyetlen szakmunka sem.¹³ Ezek segítségével kíséreljük meg áttekinteni az alaptéziseket, minden esetben idézve egy-egy, a kérdést legjobban megvilágító korabeli szövegrészletet.

Közérdek az önérdek előtt

A magyar nemzetiszocialista pártok programjának egyik állandó vezérgondolata a *közérdek az önérdek előtt* elv volt. Ez a szélsőséges politikai erők által előszeretettel hangoztatott megfogalmazás a közösség primátusát jelentette az egyéni érdekekkel és az individualizmussal szemben. Nézőpontjukban a „népközösség, mint természettől adott abszolútum” jelenik meg, amely meghatározza – meg kell, hogy határozza – az egyén látásmódját és magatartását.¹⁴ A közösséget ez esetben a magyar nemzetiszocializmus által meghatározott etnikai-faji keret alkotta, azaz a zsidóságon kívüli keresztény magyarországi társa-

10 *Festetics Sándor*: Az új nemzeti mozgalom gazdasági irányelvei. Mezőföld 1934. jan. 7. 1. „A magyar nemzetiszocialista mozgalom – magyar népmozgalom: tehát se nem fascizmus, se nem hitlerizmus.” *Migray József*: Mit akar a magyar nemzeti szocialista mozgalom? Bp. 1936. (Magyar nemzeti szocialista könyvtár 1.) 3.

11 *Szálasi Ferenc*: Út és cél. H. n., 1954. 9. (A nyilas emigráció által kiadott kötet.)

12 Ahogyan arra Ormos Mária is rámutatott, a 800 oldalas *Mein Kampf*-ban is csupán két oldal foglalkozik a párt programjával, s az is arról szól, hogy nem a tartalma a fontos, hanem a hit a mozgalom igazságában. *Ormos Mária*: Boldogság-ideológiák a XX. században. Magyar Tudomány 39(1994) 1197–1198.

13 Ezek egy részét ld. *Márkus László*: Az ellenforradalmi korszak sajtója (1919–1944). In: A magyar sajtó története. Szerk. Márkus László. Bp. 1977. (A MÚOSz Újságíró Iskola kézikönyvei) 168–170., valamint: *Gyurgyák J.*: i. m. 452.

14 *Póczik Szilveszter*: A fasizmusok kérdéséhez. Valóság 36(1993) 1. sz. 29.

dalom, melybe egyaránt beletartozott a nagyobb presztízsű „turáni” és „árja” származás, de nem fogalmazott meg kirekesztést a szláv vagy román eredettel szemben sem.¹⁵

A *közérdek az önérdek előtt* elv legfontosabb mondanivalója azonban gazdasági vonatkozású volt, s a magyar nemzetiszocialista ideológia egyik központi, speciális gondolatát fogalmazta meg, a korlátozott magántulajdon elvét. E szerint a gazdasági termelésnek nem szabad kizárólag a piac törvényei szerint működnie, mert a gazdasági racionalitás számításait a „közérdek” szempontjainak felül kell írniuk. „Az ellentét, amely áthidalhatatlan a liberális kapitalista világfelfogás és a nemzeti szocialista világfelfogás között *az alapelvben van*, amely az emberi cselekvéseket a gazdasági és társadalmi életben irányítja. A liberális kapitalista világfelfogás szerint a *gazdálkodás célja – a korlátlan magánhaszon*, s ennek megszerzési módja és eszköze a *spekuláció*, amely sohasem nézi a közérdekeket, a társadalom, a nemzet javát. [...] A nemzeti szocialista világfelfogás a gazdálkodás célját – a *köz anyagi és kulturális szükségleteinek lehető tökéletes kielégítésében látja. Eszköze: a termelő munka és a javak igazságos cseréje*. Senki sem gazdagodhat a köz rovására spekuláció útján; senki sem tehet szert nagy munkanélküli jövedelemre a termelő munka és reálvagyon – a földbirtok – kárára. A liberális kapitalista gazdasági és társadalmi rend *irányítja* az életben a *profit*; a nemzeti szocialista gazdasági és társadalmi rendé: a *közérdek és a közjó*.”¹⁶ E nézet alapjául felfogásuk szerint a magyar történeti alkotmányosság, és – bármilyen különösnek is látszik – a Szent Korona tan szolgált. E szerint a magyar társadalom minden ingó és ingatlan vagyona tulajdonképpen a Szent Korona tulajdona,¹⁷ „és mint ilyen, a Szent Korona hatalmával utaltatik egyeseknek, a Cél irányában közreműködőknek birtokába, vagyis nem korlátlanul”.¹⁸ Tehát a magyar nemzet minden tagja a Szent Koronától kapta javait, s mindaddig birtokolhatja, amíg az a nemzet üdvére válik. Abban a pillanatban, amikor ennek nem tesz eleget, tulajdonától megfosztható. Tömör megfogalmazásban: „A Szent Korona elmélete szerint is: korlátozott magántulajdont akarunk”¹⁹ és „A magyar nemzeti szocializmusnak a Szent Korona diktatúráját kell proklamálnia.”²⁰

Arról, hogy az elméleti kinyilatkoztatáson mit értettek a konkrét gyakorlatban, Festetics Sándor egyik parlamenti interpellációja tudósít. Festetics 1935. december 4-én arról kérdezte az iparügyi minisztert, van-e tudomása arról, hogy a

15 „Mit értünk népi közösség alatt? A Magyar Nemzet testét képező turáni és árja származású, teljes jogú magyar állampolgárok testvéri életszövetségét.” *Péchy Henrik: A magyar nemzetiszocializmus politikai és gazdasági programja*. Bp. 1937. 9.

16 *Migray J.*: i. m. 14.

17 „Minden jognak, minden hatalomnak és minden tulajdonnak forrása a Szent Korona. A Szent Korona elméletében megtestesült a kollektívizmus nagy eszméje.” *Némethy Béla: Hol vagy magyar Hitler?* Bp. 1932. 6. Ugyanez más szerzőtől részletesen kifejtve: *Kisszázy Bulcsú: Korlátozott magántulajdon*. Új Népszava 1938. júl. 13. 5.

18 *Meskó Zoltán, ifj.*: A magyarság hivatása. Bp. 1937. 103.

19 I. m. 107.

20 *Némethy B.*: i. m. 9.

Transdanubia vállalat tulajdonában lévő enyingi gőzmalmot veszteséges működés miatt bezárják, és 52 dolgozója elveszti munkahelyét. „Itt van éppen a fontos elvi kérdés, amelyre rá kívánok térni és ez az, hogy itt tipikus példáját látjuk a demoliberális gazdasági rendszernek, ahol a vállalatok egyedül a haszon elvén alapulnak, de teljesen háttérbe szorul az úgynevezett szolgálati elv, vagyis az a nagy gondolat, amelyért a nemzetiszocializmus mindig küzdött és küzdeni fog, hogy ti. egy ilyen vállalat elsősorban ne csak a maga hasznát nézze, hanem azt nézze, hogy üzemének fenntartásával a közérdeknek és a népnek tesz szolgálatot.”²¹ Tehát egy működő üzem nem nézheti kizárólag a gazdasági termelés nyereségességét, azt összhangba kell hozni a társadalmi hasznosság elvével, e konkrét esetben úgy, hogy a nyereségesség rovására továbbra is foglalkoztatja munkásait.

Ennek az új társadalmi-gazdasági rendnek a kialakítását a magántulajdoni viszonyokba való beavatkozással képzelték el, amelyet ugyancsak a történelmi alkotmányossággal kívántak legitimálni, s kiindulópontjául ismét csak a Szent Korona tan szolgált. „A közérdek védelme szükségessé teszi tehát a nemzet élte irányítóinak azt a jogát, hogy mindennemű nagyüzembe imperatívve beavatkozhasanak akkor, ha ott a közérdek sérelme akár csak közvetve is előáll. A Magyar Nemzeti Szocialista Párt e sarkalatos alaptételét akkor is érvényesíteni kell, ha az merev ellentétben van a szabadverseny és a laissez-fair, laissez-passez-elv világszerte dédelgetett rendszerével. Alapvető tétele a magyar nemzeti szocializmusnak, hogy a nemzet pénzügyi felségjogát elsősorban a saját nemzeti értékei és ne a nemzetközi arany érdekében vesse latba” – írta Pálffy Fidél.²² Egy másik szerző szerint: „Szent István egyike, sőt legelsője azoknak a magyar példaképeknek, akikből erőt, hitet, sőt ami ennél is fontosabb: történelmi jog-alapot meríthetünk a köz érdekében foganatosítandó alkotásra.”²³

Szálasi Ferenc a fenti elméletet a „szociálnacionálé” kitételrel definiálta, mely az ő kissé bonyolult megfogalmazásában a következőket jelentette: „Az egy ember által összehalmozott tőkének van egy határa, melyen felül a tőke már nem egyetlenegy ember munkájának a gyümölcse, hanem a tőkefelhalmozódáshoz a munkások tömege a termeléssel, az állampolgárok milliói a fogyasztással, az állam pedig a termelés, fogyasztás és haszon élvezetének a nemzet akaratából történő biztosításával járul hozzá. Az államnak tehát joga van ahhoz és kötelessége, hogy az így közös erővel felhalmozott tőke élvezetébe szabályosan befolyást gyakoroljon és a tőke áldásos hasznából az összegyűjtésben résztvevőknek is megfelelő részt juttasson oly módon, hogy ez a részjuttatás a köz érdekeit szolgálja.”²⁴

21 Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. Bp. 1935. (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló IV.) 379.

22 *Ernst Reventlow*: Nemzeti Szocializmus az új Németországban. Magyaróvár, 1933. 154. (Fordította és a függelékét írta: Pálffy Fidél.)

23 *M. K.*: Első és legnagyobb diktátorunk és a magyar nemzetiszocializmus. Kitartás 2(1937) 7. sz. 1.

24 *Szálasi Ferenc* (sic!): A magyar állam felépítésének terve. Bp. 1933. 11. A szöveg csaknem szó szerint megismételve: *Szálasi-Széchenyi L.*: Út és cél. A Hungarizmus nemzetgazdasági vonatkozásai. III. Összetartás 1938. jún. 5. 3. Vö. *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták. Bp. 1966. 49–50.

Ezek a megfogalmazások tehát azt jelentik, hogy a nemzetiszocialista állam sajátos gazdaságpolitikai céljainak elérése érdekében a tulajdoni viszonyokba is beavatkozott volna, azaz hatalmi nyomással kényszerítette volna ki a kapitalista, piaci viszonyok megváltoztatását, s építette volna ki sajátos gazdasági-társadalmi rendszerét. Erre azért is szükség volt, mert nézetük szerint a liberális-kapitalista világ, minden velejárójával, így a demokráciával, parlamentarizmussal együtt alkalmatlan eszköz a társadalmi konfliktusok megoldására. „A jelenlegi liberális kapitalista gazdasági és társadalmi rend megbukott, s egy újnak, egy jobbnak, egy igazságosabb gazdasági rendnek kell jönnie. A javak elosztását az egyéni haszon és az egyéni tulajdon alapján álló liberális kapitalizmus igazságosan, helyesen és a köz érdekében elosztani nem tudja, – de nem is akarja. Ez a kiindulási oka a jelenlegi nyomornak, munkanélküliségnek.”²⁵ Ennek a helyzetnek a megoldását tehát a korlátozott magántulajdonon alapuló gazdasági rendszer jelentette elképzeléseikben.

A nemzetiszocialista pártok viszonya a történeti múlthoz

A szélsőjobboldali szerzők körvonalazták a nemzetiszocialista állam politikai kereteit is, melyek gyökereit a múltban találták meg. Ez vezet el ideológiájuk következő fontos eleméhez, a *magyar történeti alkotmányosság visszaállításának* gondolatához. Nem titkolták, hogy a nyilaskeresztes mozgalom olasz és német minta alapján indult meg, azonban úgy látták, hogy a fasizmus egy olyan civilizációnak az alapja, amely új korszakot hoz az európai történelemben. Nézetük szerint a feudalizmust felváltó liberalizmusnak elérkezett a vége, új világrend van kialakulóban: a nemzeti szocializmus. „Ez az összeomló civilizáció az a társadalmi és politikai rendszer, amely Európában a francia forradalommal kezdődött 1789-ben (minálunk 1848-ban), és egészen mostanáig tartott. A korszak teremtette meg azt a liberális-parlamentáris rendszert, amely a hűbéri rendszert váltotta fel.”²⁶ Az új világrendnek vannak bizonyos közös alapelvei – ebből következően nem érezték problematikusnak a német pártprogram átvételét –, azonban végül minden országnak a saját hagyományai alapján kell kialakítania a nemzetiszocialista rendszert. Így a nyilaskeresztes mozgalom is – hangsúlyozták cikkeikben – az ősi magyar alkotmányosságon alapul. Sőt, fejtette ki Pálffy Fidél, valójában a nyilaskeresztes mozgalom áll az ősi magyar alkotmányosság talaján, az ország az, amely egy ideje letért róla.²⁷ „A liberalizmus meghamisította magyar alkotmány helyébe az ősit kívánjuk, időszerű újításokkal kiegészítve. Mi állunk az ősi alkotmány alapján, nem ellenfeleink!”

²⁵ Némethy B.: i. m. 3–4.

²⁶ Festetics Sándor: Ami engem igazol! Mezőföld 1933. aug. 27. 1.

²⁷ Pálffy Fidél: Alkotmányosság. Mezőföld 1934. jún. 10. 3.

– írta ifj. Meskó is.²⁸ A magyar alkotmányosság alapjait nézetük szerint ugyanis a vérszerződés, a Szent Korona tan, a királyi törvények és felségjogok rendszerre alkotja, s természetesen az államalapító keresztény világnézet.

A Szent Korona tan szerint a nemzet egyenlő az állammal, sőt az tartja kezében a „közösség legfőbb tulajdonjogát is” – ahogyan azt láttuk a korlátozott magántulajdon esetében. 1848 előtt a király és a nemesség alkotta a nemzetet, utána a „magyar népegész”. Ebbe a „népegészbe” azonban a liberalizmusnak köszönhetően idegen elemek kerültek bele, a nemzet „bebocsátotta államunk fájába a szűt”, és így letérítette az országot a liberalizmussal az alkotmányosság útjáról. „A gazdasági sors, a szabad verseny, a katonai és pénzügyi ellenőrzés, banktitok, kivitel-behozatal, kamatmarzs, ezek a mai kor léleknélküli jegyei a fajkeveredettség degeneráltságának e gyalázatos korszakában.”²⁹ Nézetük alátámasztására hozták fel példának a modern gazdaság egyik legfontosabb intézményét, a tőzsdét, hiszen ott részvények formájában, név nélkül cserélnek gazdát a vagyonok. Holott a magyar alkotmányosság fontos eleme az ősiség, a név nélküli vagyon elveszti legitimitását. A nyilaskeresztes mozgalom ezért az ősi magyar alkotmányosság alapján kívánta a nemzetiszocialista államot felépíteni.

Szálasi elméleti rendszerében ezek a nézetek érhetőek tetten a legnehezebben, ő ugyanis teljesen új gondolatsort vezetett be, melyet a következőképpen lehet körvonalazni. A magyarság 1867-ig fel tudta építeni az államot a nyugati államépítési modellek, minták alapján, amire kizárólag egyedül volt képes a Kárpát-medence népei közül. Egy nagyon fontos tényezőben elmaradt azonban a nyugati államokhoz képest. Nyugaton az államok „erkölcsileg, szellemileg, anyagilag, vérségi származás és nyelviség szempontjából belső egységüket már elérték, rendszerátültetéseknél tehát csupán belső életük erőteljesedőinek egymásra hatását, vagy egymáshoz való viszonyát kellett csak megváltoztatniuk, már egységes nemzetté rendszereződtek, ha kezdetleges formában is, de egységes nemzeti akaratot tudtak kifejezésre juttatni; állami célkitűzéseikben nemzetük egységes erő kifejtését biztosítani tudták, az államhatalom célkitűzését a nemzet nemcsak elfogadta, hanem magáévá is tette és az államhatalom akaratának és irányításának megfelelően tudatosan végre is hajtotta; az államcél és nemzetcél minden kialakult és elfogadott rendszerben egy tudott lenni.”³⁰ Ezzel szemben Magyarország ki tudta ugyan építeni a nyugati mintájú államot, „anélkül azonban, hogy az államiságunkat képező népcsaládokat az államiság szerves részévé tudta volna tenni”. „Népcsaládok” fogalmán Szálasi a történelmi Magyarország területén élő nemzetiségeket értette. Fontos tehát, hogy nézete szerint e népcsaládok *együtt* alkották a történelmi magyar birodalmat. A lemaradásból, illetve az

28 Meskó Z., ifj.: i. m. 164. Apja, a nyilaskeresztes pártot alapító Meskó Zoltán már 1930-ban így írt: „Lássuk végre azt a férfiút, aki visszavarázsol a múltból legalább egy kis darabot.” *Meskó Zoltán: Hol az elhivatott férfiú?* Nemzeti Élet 1930. ápr. 20. 1.

29 Pálffy F.: Alkotmányosság i. m. 3.

30 Szálasi-Széchenyi L.: Út és cél. A Hungarizmus és a nép. A népcsaládi és kisebbségi kérdés. Összetartás 1938. máj. 8. 1.

eltérő helyzetből a történelem során több súlyos következmény származott. Az egyik, hogy a különböző külső támadó erők kijátszhatták egymás ellen ezeket a népcsaládokat. Súlyosabb következmény volt azonban az, hogy „nem tudtunk Hazát adni és e Hazában Hont a népcsaládoknak”. Ez volt az a legfontosabb különbség, amely a magyar államképződményt a nyugati államoktól elválasztotta. Szálasi megfogalmazásában: „Mi magyarok nem a Haza valóságát építettük meg, hanem csupán ennek hatalmi keretét, az államot.” Ezek után érthető, ha a különböző népcsaládok oda igyekeznek, ahol a „Haza és az állam egy”. Csak-hogy ez a széthúzás nem következhet be, Szálasi szerint ugyanis a Kárpát-medence olyan földrajzi egységet képez, amely részekre tagolva életképtelen. A népcsaládok olyan szimbiózisban élnek, melyből ha az egyik kiszakad, az összes elpusztul. „Az egyes népcsaládok tájrészlet szerint helyezkedtek el. A szláv népcsaládok a hegyvidéki, a német népcsaládok a dombvidéki, a román népcsaládok az alpesi jellegű hegyvidéki, a magyar népcsaládok a síksági területeken kaptak biztos talajt sajátos népi életformáik kialakításához.” „Egymásra utaltságuk nem vitás.” Mindebből következik, hogy a Kárpát-medence egységét helyre kell állítani. A Kárpát-medence, azaz a történelmi Magyarország Részföldekre oszlik. Központi, legnagyobb, magyarok lakta területe a Magyarföld, a Felvidék a Tótföld, Kárpátalja a Ruténföld, Erdély az Erdélyföld, a burgenlandi nyugat-dunántúli régió a Nyugat-Gyepű nevet kapta Szálasi elképzeléseiben, melyekhez hatodiként a Horvát-Szlavónföld járult. Ezek egyesülése hozza létre a Hungária Egyesült Földeket, amely tulajdonképpen a történelmi Magyarországgal azonos. Ennek restaurálása Szálasi szerint kizárólag a hungarizmus jegyében történhet meg, mert csak ennek keretei tudják biztosítani a népcsaládok harmonikus együttélését. Szálasi tehát nem a terület történeti hagyományaiból indult ki, hanem az „Isten-adta földrajzi, erőforrás- és népi viszonyok” szükségszerűségéből, melyek „Örökervényűek, Örökkovászok, Örökmesgyék és Örökutak, melyeken az Ósföld népeinek haladniok, államiságuknak épülnie kell”, s melyen „emberi erő nem változtathat, nem téphet szét”.³¹

A népcsaládok együttműködésük eredményeként végül el fognak jutni a magasabb szintű „hungarisztikus” kultúrába. A megvalósult hungarista államban létrejön az állam és a nemzet egysége, az államacél és a nemzetcél eggyé válik. „A hungarista állam biztosítja az államépítő közerkölcsöt, a közjót”, valamint „megbonthatatlan népi egységbe” kovácsolja „a nemzettartó parasztot, a nemzetépítő munkást, a nemzetvezető értelmiséget és a nemzetvédő katonát”.³² Ugyanakkor Szálasi programjai hangsúlyozták történeti elkötelezettségüket is: „A Hungarizmus az évezredes magyar apostoli királyság eszméjének alapján áll.”³³ 1938-as bírósági tárgyalásán pedig a következőket mondta az utolsó szó jogán: „A vád ellenem, hogy az ezeréves alkotmány ellen török. Ez nem igaz. Én az 1848 és

31 Magyarországi pártprogramok i. m. 323.

32 Szálasi-Széchenyi L.: Út és cél. A Hungarizmus és a nép i. m. 1–2.

33 Magyarországi pártprogramok i. m. 373.

1867 óta megváltoztatott alkotmány ellen harcolok, ez ellen török.”³⁴ Látható tehát, hogy Szálasi felfogása is pontosan illeszkedett a történeti alkotmányosság visszaállítását célként kitűző nemzetiszocialista elképzelésekbe.

A politikai berendezkedés kapcsán kell kitérni az állam irányításának általuk elképzelt módjára is, mely a liberalizmus szülte parlamentarizmus elvetését, de megint csak nem új rendszer kiépítését, hanem egy régi visszaállítását jelentette. „A liberalizmust és annak szülötteit: a kapitalizmust, szociáldemokráciát, kommunizmust, egyéni szabadságot (individualizmust), parlamentarizmust, korrupciót és egyéb történelmi szennyet” a nemzeti államoknak – Olaszország és Németország után Magyarországnak is – le kell győzniük és vissza kell térni „történelmük és fajuk ősi, évszázados állam- és társadalomalkotó formáihoz és alaptételeihez”.³⁵ Ez az államirányítási forma a *vezérelv*. Definíciójuk szerint a nemzetiszocialista állam nem azonos sem a diktatúrával, sem a monarchiával.³⁶ Az élén álló vezér esetében ugyanis hatalmának forrása a népben rejlik, míg a másik két esetben egy „népen kívül álló” hatalom kezében van. A diktátor teljhatalmú, de felelőtlen egyén, ezzel szemben a vezér teljhatalmú és felelős egyén, hiszen felhatalmazását a néptől kapta, s tetteivel el kell számolni. Ezért nem lehet például Magyarországon a vezér Gömbös Gyula – hangsúlyozták –, ő legfeljebb diktátor lehet. Gömbös ugyanis vezér akar lenni, hogy majd azután hozza létre a nemzeti egységet. Ezzel szemben a nemzetiszocializmusban a nemzeti egység emeli magasba a vezért. Gömbös már csak azért sem lehet vezér – írta Festetics –, mert a nemzetnek már van vezére, Horthy Miklós személyében. Tehát a vezér csak az lehet, akit a nemzet egyöntetű lelkesedése emel ebbe a méltóságba. A vezér nem uralkodik, hanem megtestesíti az egységes társadalmi akaratot. Az ő szerepe hatalomra kerülése után az, hogy hatalmával élve, végrehajtsa a nemzetiszocialista állam kiépítését, amely megszünteti az ellenérdekelt politikai erők működését is. Ebből következően megszűnik a különböző társadalmi rétegek érdekartikulációja, így a hagyományos értelemben vett politika is véget ér. Ebben a rendszerben tehát nincs szükség politikusokra, ezért írta Szálasi erről a kérdésről: A politika „alkotóelemei az állam történelem-, földrajz-, erőforrás-, nép- és társadalomjogi helyzete, valamint egyetlen koponya, mely a tények helyes felismerése alapján” irányítja az államot. Ő az egyetlen politikus az államban, a „vezetőpolitikus, aki egyetemlegesen intézi az államéletet”, „ő tervezi, szerkeszti és állítja munkába az államgépezetet”.³⁷ Az 1930-as évek Magyarországon a nemzetiszocialista pártok Horthy vezéri szerepét hangsúlyozták, mellyel a legális működés feltételeit is igyekeztek biztosítani.³⁸

34 Szálasi Ferenc ny. vezérkari őrnagyot a M. Kir. Ítéltőtanács 3 évi fegyházra ítélte 1938. július 6-án. Az ítélet nem jogerős. Összetartás 1938. júl. 9. 1. A lap első oldalán Szálasi-portré látható.

35 Machay Károly: Nem „vezér”-elv, hanem „fő”-elv! Kitértés 2(1937) 1. sz. 3.

36 Gróf Festetics Sándor: Egy eldördült lövés. Mezőföld 1933. okt. 8. 1–2.; Uő: Eckhardt Tibor és a vezéri elv. Mezőföld 1934. márc. 18. 3.

37 Magyarországi pártprogramok i. m. 321–322.

38 A nemzeti szocialista mozgalom lelkesen ünnepelte Horthy Miklós kormányzót, a legnagyobb magyar testvért! Pesti Újság 1933. dec. 10. 1–2. Teljes 1–2. oldalas cikk, Horthy fényképével;

Mindezek mellett a vezérelvet is a történeti magyar alkotmányosságból vették le és igazolták: „A főelv speciálisan magyar, ősi, uralmi és tekintélyi fogalom. Már az ősmagyarok is törzsfők irányítása alatt harcoltak és veszélyek idején »főt«, fejedelmet emeltek maguk fölé.”³⁹ A magyar történeti hagyományt példák sokaságával igyekeztek igazolni, az Árpád által vezetett honfoglaló törzsektől kezdve Szent István államalapításán és Mátyás rendteremtésén át egészen a Horthy „vezér által a biztos pusztulástól megmentett” trianoni Magyarországig. A „vezéri gondolat, tehát magyar gondolat” szűrték le a konzekvenciát.⁴⁰ Hangsúlyozta ezt a hungarista program is: „A magyar nemzetiszocializmus megvalósítja az ősi magyar népi és nemzetvezéri elvet.”⁴¹

A szélsőjobboldal történelemszemlélete kapcsán kell kitérni a nemzetiszocialista szimbólumrendszer szerepére is, melynek legfontosabb jelképe, a nyilas kereszt nézetük szerint egyszerre ötvözte az ősi magyarság, a lovas nomád nép szellemiségét és a harcos kereszténységet. („Hangom az urali hegyek visszhangja és a csodaszarvast űző harcosok riogatása. [...] Jöttem a nyíllal, amelyet Rómában keresztbe tettem, amelynek tanításait befogadtam, de a nyílam négy hegyét megtartottam.”⁴²) Elképzeléseikben a honfoglalástól a 13. századig tartó Árpád-kor kiemelt jelentőséggel bírt, hiszen a magyar nép ekkor foglalta el hazáját, ekkor alakult ki a magyar állam történeti határa és ezeréves rendje, ekkor vette fel a kereszténységet, amely biztosította a fennmaradását, ekkor születtek meg az alkotmányosságának alapjait alkotó törvények, s formálódtak ki a magyar társadalom alapvető jellemvonásai, melyeket idegen etnikum (faj) beolvasása még nem zavart meg. „István királyra várt az a történelmi nehéz szerep, hogy a magyarságot helyhez kösse, rendszerbe kényszerítse, kereszténnyé tegye és kibékítse a gyűlölködő Európával. Szent Istvánnak van sok mondanivalója 1000 év távlatából a magyar nemzetiszocializmusnak is. [...] Mi, magyar nemze-

---

Hadak útján. Mezőföld 1933. dec. 31. 1.: egész oldalas cikk fényképpel. Ezt Meskó parlamenti beszédeiben is többször világossá tette, így Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom ideiglenes rendezéséről szóló 1920:I. tc. módosításának vitája során is, melyet pártja nevében elfogadott, hogy ezzel is kifejezze „a nemzeti szociális magyar népmozgalom részéről annak a meleg szeretetnek, határtalan tiszteletnek és hűségnek” a kinyilvánítását, mellyel a „kormányzó úr személye iránt” viseltetnek. Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVII. Bp. 1933. (Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. XVII.) 595. (1933. júl. 7-i ülés.) Vö. Meskó audienciáját a kormányzónál, valamint 1934. februári, a Vigadóban elmondott beszédét. Országos nemzeti szocialista nagygyűlés a fővárosban. Pesti Újság 1933. nov. 12. 2. A debreceni pártszervezet még azt a végzetes ballépést is elkövette, hogy 1937 novemberében Horthyt egy nyilas nagygyűlésen I. Miklós néven királynak kiáltotta ki.

39 Machay K.: i. m.

40 Festetics Sándor: Egy emlék és egy gondolat. Mezőföld 1934. szept. 2. 2. „A liberális polgárállam helyébe az állandósított honvédelmi forradalom, a totális nemzetszervezet, a nemzetiszocialista katonaiállam, az ősi magyar vezéri elv és az ősi magyar katonaeszmény kell lépjen!” Szálasi Ferenc bejelentette a budai Vigadóban, hogy a nemzetiszocialista mozgalom a hatalom átvételére törekszik. Virradat 1937. okt. 25. 5. Málnási Ödön beszéde egy nyilas nagygyűlésen.

41 Magyarországi pártprogramok i. m. 373.

42 Ld. Nemzeti Harc 1937. nov. 1. 2.

tiszocialisták, késői magyarok, teljesen hasonló problémák előtt állunk. Széteső, szervezetlen, meghasonlott, ezerfelé húzó, civakodó nemzet, amely fölött bölcsen és okosan, de erős kézzel kell uralkodni. A nemzetet újra szerves egésszé kell kiépíteni. A külső és belső ellenségeket irgalmatlanul letörni. Újjáépíteni a társadalmat, kultúrát, gazdaságot, mindent.”⁴³ „A nyilaskeresztnak ezzel az értelmezésével [...] azt akarják kifejezésre juttatni, hogy a nyilasmozgalom szellemi rokona és egyenesági folytatása e nagy történelmi magyarok nemzeti politikájának.”⁴⁴ A szélsőjobboldal szemében tehát az Árpád-kori szimbolika jóval nagyobb jelentőséggel bírt, mert megjelenítette az egységes és romlatlan magyar nemzetet, az ereje teljében lévő magyar államot, sőt felvillantotta annak az idealizált világnak a képét is, amelynek eljöveteleért, megvalósításáért a mozgalmuk küzdött. Ezt a kérdést talán Festetics Sándor mondatai világítják meg a legjobban: „Egyszer egy társaságban fehér papíron, színes ceruzákkal felrajzoltam a régi magyar zászlót, az Árpádok zászlaját. Azt a zászlót, amelyen váltakozó piros és fehér csíkokon büszke arany oroszlánok sétálnak keletről nyugat felé. Azt a zászlót, amely mindenütt ott lobogott, a rónaságon és a bércek tetején egyaránt, amikor őseink Nagy-Magyarországot megalkották, amikor tiszteltté és féltelmeztessé tették hazánkat, a Fekete-tengertől egészen az Atlanti-tengerig.

Azután megkérdeztem a jelenlévőktől, hogy micsoda zászló az. Nem tudta megmondani senki. [...] Azóta ez a kis élmény eltávolíthatatlan nyomot hagyott maga után az én emlékezetemben, mert mindennél világosabban rámutatott arra, hogy az eleven összeköttetés a régi és az új haza között teljesen megszakadt. Ez a kis esemény világosan élénk varázsolja azt az igazságot, hogy idegen emberek, idegen jelszavak és idegen eszmék befolyása alatt mennyire elkalandozott már ez a nemzet a honalapító ősök által kijelölt utakról. A honalapító régi Árpádok Magyarországa és a mai Magyarország között, a 19. század demoliberalis eszméinek lélekfontó hatása alatt, megszűnt minden eleven kapcsolat, lelki hasonlóság és közösség.”⁴⁵

Gondolatmenetükben azonban nemcsak a történeti alkotmányosság restaurációjára helyeztek hangsúlyt, hanem a *magyar nemzetkarakter megőrzésére* is. Ez alatt a magyar társadalom évszázados rendjének, normáinak és szokásainak az összességét értették, s harcot hirdettek az ezt romboló „destruktív” mentalitás és magatartás ellen. „*Világosan látható, hogy van egy magyarul írott álkultúra, mely zülleszteni igyekszik a magyarság erkölcsi érzékét, mely a szabadszerелеm, a cinikus nemzetköziség és istentagadás irányába igyekszik terelni a magyarságot.*”⁴⁶ A szélsőjobboldali gondolkodás e 19. század vége óta élő nézetének mozgatórugóit Szabó Miklós történész mutatta meg: szerinte a Közép-Európát jellemző kultúr-nemzeti fejlődésben „a nemzet tagjának az számít, aki egyrészt birtokolja az

43 M. K.: i. m. 1.

44 Machay Károly: Tisztázni a jelvények és világnézetek kérdését! Bp. é. n. 4. (Brosúra 1940 körül.)

45 F. S.: Előszó. In: Új irányok felé. Festetics Sándor gróf, országgyűlési képviselő kilenc vezércikke. Bp. 1934. 3.

46 Dr. Oláh Ernő beszéde. In: A mezőberényi első nyilas nagygyűlésen elhangzott beszédek. Mezőberény, 1937. 9.

anyanyelvet, másrészt pedig magán viseli a nemzetkarakter jegyeit. Az önmagát így értelmező közösség: veszélyeztetett közösség. Mivel nem hosszú organikus fejlődés, hanem felgyorsított modernizációs folyamat terméke, erős bizonytalanságerzet uralkodik a közösséget összefogó kohéziós erő szilárdságát illetően. Állandó veszélyként kísért annak a lehetősége, hogy idegen befolyás kiforgathatja a nemzeti jellemet adott mivoltából és más jellemmé formálhatja át.”⁴⁷ Ebből következően a magyar nemzet fennmaradását csak az biztosítja, ha megmarad a saját „faji jellegén” belül. A társadalom összetartó erejét ugyanis annak hagyományai, erkölcsi normái, magatartásmintái, konvenciói stb. alkotják. Ha ezek szétbomlanak – márpedig az idegen népelemek beáramlása ezt eredményezi – az a magyar társadalom széttörléséhez, végső esetben pedig a nemzethalálhoz vezet. A nemzeti kohézió megőrzését és az ehhez szükséges – Szabó kifejezésével – szociális kontrollt kizárólag a nemzetfenntartó osztályok képesek biztosítani, melyeknek társadalmi befolyását ezért biztosítani kell.⁴⁸

Mindez jól látható a szélsőjobboldalnak a *földkérdéshez* és a *keresztény valláshoz* való viszonyulása kapcsán. A magyar nemzetkarakter jellemző vonása nézetük szerint ugyanis a földművelő életforma, amelynek támogatását a nyilasok is a konzervatív agrárius hagyományok alapján követelték. „Gazdasági életünk alapját mezőgazdálkodásunk képezi. Erre épül fel, mint a szilárd és megváltoztathatatlan földrajzi és erőforrás adottságok által előírt és felépített pillérekre, egész gazdasági életünk” – írta Szálasi.⁴⁹ Bár nyíltan vállalták a szegényparasztság érdekeinek képviselését, mégis igen óvatosan fogalmaztak a földreformról.⁵⁰ Nézetük szerint a nemzetiszocialista földbirtokpolitika elveit, a „belenyúlás mérvét, a közérdek határozza meg”.⁵¹ A cél tehát nem az, hogy „megnyugtassanak bizonyos néprétegeket”, hanem a „nemzet és a magyar faj érdeke, a termelés és a fogyasztás fokozása, a magyar nép életstandardjának általános emelése”.⁵² „Nem a kis, 4-5-6 holdas törpebirtokok számát kell szaporítani.”⁵³ A földbirtokrendszer átalakításához „csakis a zsidó nagybirtokosok, idegen állampolgárok kezén lévő birtoktesteket lehetne felhasználni”. Magyar földbirtokos földjéhez csak büntetésből lehetne hozzányúlni, például akkor, ha zsidó bérlőnek adta ki a birtokát.⁵⁴

A földbirtokrendszer szempontjából is tehát minél többet meg kell őrizni a magyar hagyományokból, átalakítását pedig összhangba kell hozni a gazdasági termelés hatékonyabbá tételével, ebből a szempontból a mezőgazdasági termelés

47 Szabó Miklós: Nemzetkarakter és resszentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. Világosság 22(1981) 359.

48 Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003. 271.

49 Szálasi F.: i. m. 18. Idézi: Lackó M.: i. m. 50.

50 Lackó M.: i. m. 37–38.

51 Pálffy Fidél: Nemzeti szocialista földbirtokpolitika. Mezőföld 1933. dec. 31. 2.

52 I. h.

53 Horváth Lajos: A horogkereszt programja: a földnélküli kisgazda társadalmat újabb földbirtokreform útján 25–30–50 holdas örökbérletre kell juttatni. Pesti Újság 1932. júl. 17. 3.

54 I. h.

zsidótlanítása mind a két feltételnek megfelel. A két cél közül azonban a termelés fokozása prioritást élvezett, hiszen militarista mozgalomként háborúra készültek, melynek előfeltételét a gazdasági termelés fokozása jelentette. „A földbirtok felosztása útján egy lépést sem tehetünk a szociális igazság felé, ha kiderül, hogy a földbirtok mechanikus, pusztán nagyság szerinti felaprózásával az első feltételt, a többtermelést nem szolgáljuk. Sőt, ha kiderül, hogy az ilyen földosztással az össztermelés mennyiségét csökkentjük és minőségét rontjuk, az ilyen földosztás fogantatásával a legsúlyosabban vétkezünk a nemzet egyetemes érdekei ellen.”⁵⁵ Szálasi a földkérdés kapcsán semmilyen konkrét elképzelést nem fogalmazott meg, csupán a gyakran hangoztatott, jelszóként is használatos kitélt, mely szerint a hungarizmus „nem földműveléssel rendelkező alacsony fokú iparállamot, hanem iparral rendelkező magas fokú földművelőállamot szervez”.⁵⁶ Programjában ugyanakkor olyan szélsőséges agrárius követelések is helyet kaptak, mint „a mezőgazdasági ipar felépítése az 1920 óta felburjánzott, mesterségesen táplált és fejlesztett iparágak rovására, ezeknek teljes megszüntetésével”, sőt támogatni kívánták „a középnemesség visszatelepítését, a paraszttelepítést, az ipari munkások röghöz kötését telepítéssel” is!⁵⁷ Ezek voltak az okai tehát annak, hogy egyetlen nemzetiszocialista párt sem állt elő forradalmi földbirtokreform-gondolattal, holott választóik jelentős részét képezte a földnélküli vagy törpebirtokos parasztság.

A nemzetkarakter megóvásának gondolati sorába illeszkedik a kereszténység kérdése is, amely az államalapításkor biztosította a magyarság fennmaradását és az európai, vagyis értelmezésükben a germán-keresztény kultúrkörbe való betagozódást. Hangsúlyozták a kereszténységnek a magyar kultúra kialakulásában játszott megkerülhetetlen szerepét és jelentőségét, s a 19–20. századra ebből következő „keresztény erkölcsű” nemzeti karakterét (amely szemben áll a „szemita erkölccsel”). Ugyanakkor értelmezésükben a keresztény-magyarság kitétel elsősorban a hagyományos politikai kirekesztést jelentette, olyan gyűjtőfogalmat, amely tökéletesen kielégítette a „nem zsidók” körének behatárolását. Ezt bizonyítja az is, hogy kerültek minden felekezeti kérdést, azaz a katolikus–protestáns – a Horthy-korban sok feszültséget okozó – ellentétten határozottan felül tudtak emelkedni.

Liberalizmus- és baloldal-ellenesség, antikapitalizmus

A 19. század második felében meginduló gazdasági és társadalmi változások kikezdték a magyar gazdaság és társadalom korábban kialakult viszonyait, ebből következően a nemzetiszocialisták szemben álltak e folyamatokkal és a következményükként létrejött rendszerrel, így alkotta nézeteik következő sarkalatos tézisé, a *liberalizmus-ellenesség* és az *antikapitalizmus*. Ennek magyará-

55 Vágó Pál: Munkanélküliség, hitel, országépítés. Bp. 1939. 101.

56 Magyarországi pártprogramok i. m. 374. Ugyanez a NAP programjában: „Iparral rendelkező, magas fokon álló paraszttállamot akarunk, nem paraszttal rendelkező, alacsony fokú iparállamot.” I. m. 326., Szálasi beszédét idézi egy nyilas gyűlésről: Szálasi Ferenc bejelentette i. m. 5. stb.

57 Magyarországi pártprogramok i. m. 329.

zatára már nem is kell részletesen kitérni, hiszen a fentiekben láthatóvá váltak a nézetelemek összetevői, így a korlátozott magántulajdon elmélete is alternatívát kínált a liberális kapitalizmussal szemben. Az antikapitalista agrárius szemlélet gyökerei a 19. század végére nyúltak vissza, hiszen már Istóczy Győző antiszemita pártja is határozott hangú antikapitalista szölamokat hangoztatott, és programjában kiemelt helyet kapott a „földbirtokos és földművelő osztály érdekeinek védelme” és a „korlátlan iparszabadság megszorítása”.⁵⁸ Ez a nézet a későbbiekben folyamatos megerősítéseket kapott, például a politikai katolicizmus szószólói, Prohászka Ottokár és Bangha Béla jóvoltából. Az ő megnyilatkozásaikban sok olyan elem volt, amelyeket a nemzetiszocializmus is átvett, így az ipari termelés és a kereskedelem alárendelését a mezőgazdaságnak, a mentalitásbeli különbségek hangsúlyozásával: a zsidó-kapitalista racionalizált, profitorientált gazdálkodás és a hagyományos keresztény felfogásnak megfelelő céhes és patriarchális-paternalista mentalitás összeegyeztethetlenségét, mely mellett a legnegatívabb tendenciának az anyagi nyereszkesedés, a spekuláció (tőzsde, kockázatos gazdasági vállalkozás stb.) „keresztényietlen”, már vázolt nemzetkarakter-romboló, destruktív magatartásformáját vélték. A magyar társadalom ebbe a helyzetbe Bangha Béla szerint is 1848 után, a liberalizmus és a „zsidó plutokrácia” bebocsátásával került.⁵⁹ Az így keletkezett társadalmi igazságtalanságok mögött ők is az individualizmus túlhajtásait vélték felfedezni, melynek megoldásához a keresztényszocializmus számára is az „ős-magyar államszervezet” jelentette a hivatkozási alapot.⁶⁰ Prohászka szerint a kapitalizmust terjesztő „zsidóság mindenütt fekély, mely megmérgezi a morálist, kiváltképpen az üzleti világban. Lealacsonyítja az erkölcsi színvonalat, s a korrupciót általános divattá emeli. Meghamisítja az erkölcsi fogalmakat, tagad minden törvényt és eszményt, s lelkiismerete nem lévén, megfojtja szívtelenül áldozatait, melyeket behálózni sikerült.”⁶¹ Fejtegetéseiben a kapitalizmus kritikáját a keresztény világnézet diktálta, ő fogalmazta meg a „kettős morál” elméletét is, azaz a keresztény közösségében erkölcsös ember számára az antiszemitizmus elfogadható nézet:⁶² „mi az antiszemitizmust nem faji, nem vallási, hanem szociális, üzleti reakciónak fogjuk föl. Az antiszemitizmus a keresztény erkölestan és a keresztény társadalmi rend reakciója, s mint ilyen a legjogosultabb mozgalom, minek bizonyítására vállalkozunk!”⁶³ Ezeket a nézeteket a nemzetiszocialisták is vallották, így lett Prohászka – szándéka ellenére – e

58 Magyarország pártprogramok 1867–1919. Szerk. Mérei Gyula–Pölöskei Ferenc. Bp. 2003. (Magyarországi pártprogramok I.) 138. A program 2. és 3. pontja. Az első pont a zsidóság korlátozását követelte a társadalmi élet minden terén.

59 Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950. Bp. 1977. 59.

60 Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp. 1977. 107.

61 Dr. Pethő: A zsidó recepció a morális szempontjából. Magyar Sion 7(1893) 415.

62 Gergely J.: A politikai katolicizmus i. m. 40.

63 Dr. Pethő: i. m. 414. Ld. még az 1918–1919. évi magyar katasztrófa Bangha-féle értelmezését: „A liberális jelszavak, a zsidók recepciója, a latin államok páholyainak irányában mozgó, s nálunk

mozgalmak talán legfontosabb szellemi előfutára, amit maguk a pártok is számtalan esetben hangsúlyoztak.⁶⁴

A kapitalizmus általuk vélt kártételeit és a magyar milliók nyomorának összefoglaló nemzetiszocialista értelmezését idézzük fel az egyik példának választott nyilas lap vezércikkéből: „Mindez azért van így Magyar Dolgozó, mert egy sötét hatalom: a nemzetközi nagytőke – amelynek a karmai között vergődik szerencsétlen országunk – nem tekint sem Istent, sem embert, hanem ördögi lelkiismeretlenséggel szipolyozza nemzetünk elcsigázott testét, és zsákmányolja ki szemérmetlen nyíltsággal a dolgozó magyar milliókat. A kartellekben központosult nemzetközi nagytőke fosztogatja a névleg önálló kisiparost, kiskereskedőt. A nemzetközi nagytőke beékelődik a termelő és a fogyasztó közé mint közvetítő kereskedelem és a legkisebb faluig, mondhatni minden egyes tanyáig elérő csápjaival élősködik a magyar mezőgazdaság testén. A gazda eladósodik, mind mélyebben süllyed az eladósodás hínárjába, amelybe akkor lépett bele, amikor a nagytőke zsoldjában álló gazdaságpolitikusok tanácsára többtermelésbe kezdett, beruházásokat eszközölt (traktorok stb.), megterhelte birtokát, és most, az egyharmadára zuhant terményárak mellett teljességgel képtelen eleget tenni fizetési kötelezettségének és lassan-lassan a nemzetközi banktőke rabszolgája lesz.”⁶⁵ A kapitalizmus következtében alakul ki az új társadalmi rend, amelyben a keresztény termelők és gazdálkodók a nagytőke kamatrabszolgáivá válnak, azaz a felvett kölcsönök és adósságok miatt tönkremennek vagy a bankok függőségébe kerülnek.⁶⁶ (A „kamatrabszolgáság” állandóan ismétlődő, kedvelt kifejezése volt

---

azonnal elzsidósodott szabadkőművesség gyors elterjedése és a plutokrata-szabadkőműves-pánszemita uralom alá került sajtó Magyarország szellemi ábrázatát úgyszólván egy-két éven belül kicserélték, a nemzet gondolkodását és érzésvilágát a speciálisan szemita ízü logika és morál felé terelték”. A nemzet így védtelen lett „belső árulóival”, a „mérges miazmák terjesztőivel” szemben. *Bangha Béla: Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* Bp. 1920. 10.

64 A Meskő-féle párt rögtön megalakulása után hivatkozott a püspökre: *H. L.: Prohászka Ottokár már évekket ezelőtt hirdette a diadalmas nemzeti szocializmus eljövételét! Magyar Horogkereszt 1932. szept. 25. 2.* A cikk szerint az „általánosan hirdetett hungarizmus semmi más, mint a nemzeti szocializmus, amelynek lángjai most már a sötét magyar éjszakában messzire világítanak”. A püspököt Meskő egyik parlamenti beszédében egyenesen „ideáljának”, „politikai eszményképének” nevezte, aki „nemcsak az első keresztényszocialista, de az első nemzetiszocialista” is volt. Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. Bp. 1933. (Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. XIV.) 136. (1933. márc. 17-i ülés.) Ld. még *Gy. P.: Prohászka Ottokár emlékének.* *Küzdés* 3(1937) 5. sz. 3., továbbá az Összetartás 1937–1938. évi számait. A hasonló írások és idézetek Prohászkaótól állandóan jelen voltak a nyilas lapokban. Bosnyák Zoltán önálló kötetben emlékezett meg a püspökről (*Bosnyák Zoltán: Prohászka és a zsidókérdés.* Bp. 1938.). Ismeretes, hogy Szálasi magát a „hungarizmus” kifejezést is a püspöktől vette át.

65 Nemzeti szocializmus. Holnap 1(1934) 1. sz. 1–2. „Kizárólag a liberál-kapitalista rendszer az oka, hogy mezőgazdasági állam létünkre népünk legértékesebb része éhezik” – foglalta össze ugyanezt Szálasi pártjának kiáltványa, ld. *Szálasi-Széchenyi: „A Magyar Nemzeti Szocialista Párt” – Jelképes Nemzetiségek.* Összetartás 1938. jan. 30. 11.

66 „A nagybirtokra holdanként átlag 138 pengő földteher jut, a középbirtokra 187 pengő, a kisbirtokra 219, a törpebirtokra 300 pengő. Minél kisebb a birtokos földje, annál kevésbé van kedve

a szélsőjobboldalnak, mely a magyarban korábban használatos „uzsorát” váltotta föl német hatásra.) Ezek a könnyen érthető nézetek gyorsan népszerűvé váltak, s különösen alkalmasak voltak arra, hogy megszólítsák a gazdasági világváltság hatására nehéz helyzetbe került társadalmi rétegeket és a nemzetiszocialista pártok követőivé tegyék őket.

Meg kell vizsgálnunk a nemzetiszocialista pártok viszonyát a korabeli munkásmozgalomhoz és a baloldali pártokhoz. Ezzel kapcsolatban nem meglepő a megállapítás, amely szerint a *baloldal-ellenesség* létezésüknek egyik sarkalatos eleme volt. A német náci párt is, mint munkáspárt szerveződött meg, s Magyarországon 1919 után a jobboldali törekvések egyik vezérmotívuma volt, hogy megpróbálták a munkásságot a baloldali irányultságú szakszervezetek és a szociáldemokrata párt befolyása alól kivonni. Ebben a kísérletben a keresztényszocialista szerveződések jártak élen, de ugyanerre tettek kísérletet a különböző szélsőjobboldali csoportok is, a baloldali munkásszervezetek tagságát szerették volna a „nemzeti társadalom” számára, azaz a saját ügyüknek megnyerni. A szélsőjobboldal ideológiájában a baloldali munkásmozgalom egyébként úgy szerepelt, mint a zsidóság fegyvere a keresztény társadalmak bomlásának elősegítésére és a hatalom megszerzésére. Erre kézenfekvő példának kínálkozott a Tanácsköztársaság vezetőségében a zsidó származású személyek felülreprezentáltsága, amely igazolta a hipotézist, vagyis a munkásmozgalom zsidó irányított-ságát.

Mindezen túlmenően hangsúlyozni kell, hogy a baloldali munkásmozgalommal nem azért álltak szemben, mert azt a sajátjuktól jelentősen eltérő, ellenséges ideológiának látták, hanem azért, mert abban „egy konkurens utópia és tömegmozgalom elemeit” vélték felfedezni.⁶⁷ Ez nemcsak annak ideológiájára vonatkozott, hanem a munkáspártok szervezettségére, fegyelmezett és összetartó társadalmi bázisára is, melyet irigykedve, s ebből következően annál nagyobb gyűlölettel figyeltek. A két párt szervezkedése között tehát alapvetően nem elvi, hanem technikai ellentét volt, sok minden másban, főként a tagság gondolkodását leginkább meghatározó kérdésekben, így hatalomra törő politikai cselekvésükben, és utópiát hirdető ideológiájukban hasonlóság mutatkozott, ezért az átjárás a két politikai irányzat között mindvégig könnyű maradt.

Az antiszemitizmus

Ellentmondásnak tűnhet, hogy utolsó pontok között kap helyet a nemzetiszocialista ideológia legfontosabb eleme és strukturáló tényezője az *antiszemitizmus*, de ennek az a magyarázata, hogy a fent vázolt elméletek mindegyike mögött könnyen felismerhetően húzódott meg ez az elv. „Az elavult magánkapitalista

---

az ekét a földbe akasztani. Nem magának szánt, vet, arat. Kamatrabszolga. A 436 bank egyikének verejtékezik.” *Málnási Ödön*: A magyar nemzet őszinte története. Bp. 1937. 212.

67 Póczik Sz.: i. m. 29.

gazdálkodási rendszer ellen indított harcunkat e Csonka hazában nem lehet a zsidókérdés megoldása nélkül megvívni. A magyar nemzetiszocialista rendszer megvalósítása és a zsidókérdés megoldása elválaszthatatlanok, egyik a másiktól folyik” – írta Szálasi 1938. május 22-én az *Összetartás* című lapban, programját magyarázva. És valóban, az antiszemitizmus a nemzetiszocialista gondolkodás lényegének tekinthető, ez alfája és omegája, amelyből minden következik, és mindent megmagyaráz. Eredetével kapcsolatosan megint csak Szabó Miklóst kell idéznünk: A „felgyorsított modernizációs folyamat” eredményeként kialakult nemzeti közösségben „erős bizonytalanságérzet uralkodik a közösséget összefogó kohéziós erő szilárdságát illetően”. Ezért – ahogyan azt korábban idéztük – szükség van egyfelől a nemzetkarakter védelmére, másfelől egy állandóan felmutatható ellenségképre, amely az identitás erősítését szolgálja, s mely általában „a nemzetkaraktert bomlasztó idegen etnikum”-ként jelenik meg.⁶⁸ Más megfogalmazásban: „A nemzeti egyesítés akadályai vagy tökéletlenségei állandóan felszínen tartják a nemzeti veszélyeztetettség xenofób tudatát és táplálják a historizáló, romantikus népi-nemzeti eszméket. Ezek rögtön készek rámutatni arra, aki-ami nem nemzeti – etnikai, nemzeti vagy vallási kisebbség –, tehát ellenség.”⁶⁹ Ezt az ideológiát Magyarországon a tőkés átalakulás vesztes rétegei képviselték, „azok a rétegek, amelyek – alulmaradva a szabadpiaci versenyben – azt igényelték, hogy gazdaságpolitikai eszközökkel biztosítsanak a részükre magasabb jövedelmet, mint amit a piacon elérni képesek”.⁷⁰

Az antiszemitizmus radikális jobboldali képviselői koherens elméletet hirdettek a zsidósággal kapcsolatban. Abból a premisszából indultak ki, hogy a zsidók világuralomra törnek, így az antiszemitizmus nem más, mint fajvédelem, vagyis jogos önvédelem. Ezt a nézetet a szélsőjobboldali mozgalmak előszeretettel hangoztatták, de ugyanezt fogalmazták meg már a századelőn a politikai katolicizmus képviselői is, Bangha Béla és Prohászka Ottokár. E szerint a nemzet története 1848 után nem egyéb, mint harc a bomlasztó idegen szellemi áramlatok ellen, melyek a liberalizmus, a kapitalizmus és a marxista szocializmus formájában jelentkeznek.⁷¹ A keresztény társadalom valamennyi sérelméért a zsidóság a felelős, mely faj alapvetően saját világuralmi céljait követi, ennek érdekében olyan gazdasági-társadalmi rendszert hív életre, amely kizárólag a „nemzetközi kufárok” számára kedvező, „akiknek egész lelki struktúrája – bármennyire hirdetik is ennek ellenkezőjét – a liberális kapitalizmus lényegével összeforrt, akik évezredek óta a munka nélküli jövedelemszerzés prototípusai voltak, s akik évezredek óta nem a javak termelésével, nem az értékek teremtetésével, hanem csak ezek cseréjével foglalkoztak”.⁷² Ebből következően a „zsidók” nem tudnak beilleszkedni a keresztény társadalmi közösségbe, mert individualizmusuknál és racionális szemléletüknél fogva erre alkalmatlanok, az ő érdekeiket

68 Szabó M.: Nemzetkarakter i. m. 361.

69 Póczik Sz.: i. m. 20.

70 Szabó M.: Nemzetkarakter i. m. 361.

71 Gergely J.: A keresztényszocializmus i. m. 107.

72 Némethy B.: i. m. 7.

szolgálja a kapitalista gazdálkodás és az ennek teret engedő liberalizmus, melyek révén közéleti térhódításuk egyre szélesebb, a magyar történelmi hagyományok iránt érzéketlenek, hiszen ellenérdekelték azok ápolásában, s mentalitásával és szemléletükkel bomlasztják a magyar nemzetkaraktert, ezáltal gyengítik a nemzeti közösség kohézióját, s a történelmi magyar államot. Utóbbi, destruktív működésükre a legszemléletesebb példa a világháborús vereség előidézése, a kommunizmus, melyet ugyancsak ők honosítottak meg a társadalmak bomlasztásának hatékony eszközeként, valamint Trianon.

A nemzetiszocialisták azonban mindezen túlmenően a biológiai fajelmélet alapjaira is helyezkedtek, amely szerint a zsidóság olyan különálló faj, amellyel a keresztény magyar társadalom együttélése biológiai okokból is lehetetlen. Ezt a kérdést az 1910-es évek második felétől kezdték kifejteni a kérdés „szakértői”, elsősorban *A Cél* című folyóirat hasábjain, 1920 után pedig e nézetrendszer Méhely Lajos egyetemi tanár munkássága nyomán fogalmazódott meg. Méhely a különböző etnikai csoportok között megkülönböztetett előnyös hatású vérkeveredést és negatív következményekkel járókat, utóbbiak között a legrosszabb, katasztrofális hatásúnak a zsidósággal történő vérkeveredést láttatta. Ennek lényegét úgy lehet összefoglalni, hogy a zsidó szemita rassz erősebb átörökítő képességekkel rendelkezik, mint a magyar etnikumot alkotó különböző rasszok (azt Méhely is elismerte, sőt bizonyította, hogy magyar faj nincs). Amennyiben tehát a két rassz keveredik, például egy vegyes házasság esetén, az utód Méhely szerint egy „kevertvérű korcs” személy lesz, akiben a szemita vonások dominálnak. Ebből logikusan következett, hogy minden normálisan gondolkodó keresztény magyar ember „kénytelen” távol tartania magát a zsidóságtól, ha nem akarja, hogy például a gyermekei torz jelleműek legyenek, s ha jó hazafinak vallja magát, „szükségyszerűen kell” antiszemitának lennie. Kézenfekvően adódott a „faji megújulás” útja is, mely szerint a negatív következményekkel együtt járó érintkezést, illetve az azt okozó fajokat ki kell rekeszteni a magyarságból.

Méhely rendszeres előadója volt az 1920-as években a nemzetiszocialista mozgalmak előfutárának tekinthető *Ébredő Magyarok Egyesülete* rendezvényeinek, nemcsak Budapesten, hanem vidéken is, két debreceni előadását például könyv formájában is kiadta, ennyiben tehát aktív előkészítője volt a fajelmélet térhódításának.⁷³ 1930-ban Méhely üdvözölte Hitlerben azt a politikust, aki megvalósította azt a politikát, amely a faji világnézetből következik.⁷⁴ Különösen értékesnek tartotta a német nemzetiszocializmusban azt, hogy végre megdöntötte a szocializmus baloldali dogmáit és azt faji alapra helyezte. E szerint az emberi egyenlőség hamis elve helyett az egyének között a faji kiválóság dönt, „a javak és kötelességek mértéke egyénenként más és más, amennyiben az értékesebb egyének több joga van az élet javaihoz, s nagyobb kötelessége a faj fenntartásá-

73 Méhely Lajos: *A magyar fajvédelem irányelvei*. Bp. 1926. és *Uő: Fajvédelmi gondolatok*. Bp. 1928. Az első előadást a szerző 1926. máj. 6-án, a másodikat 1928. nov. 19-én mondta el Debrecenben.

74 Méhely Lajos: *Heil Hitler!* Bp. 1930.

hoz”.⁷⁵ Méhely tehát a nézeteivel új keretek közé helyezte az antiszemitizmust, „tudományos szinten” is megalkotta a fajelmélet rendszerét, egyben jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy a zsidóság kirekesztését most már természettudományos okokkal is magyarázni lehessen.

A zsidókérdéssel azonban nemcsak Méhely Lajos foglalkozott tudományos keretek között, hanem olyan értelmiségiek is, akik hozzá hasonlóan a saját szakterületükön egyébként elismert tekintélynek számítottak. Ilyen volt Kovács Alajos miniszteri tanácsos, statisztikus, akinek *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című kiadványa a politikai közélet számára az egész korszakban hivatkozási alapul szolgált.⁷⁶ Kovácshoz hasonló statisztikai módszerekkel, de jóval nagyobb publicisztikai aktivitást kifejtve jelentette meg műveit Bosnyák Zoltán középiskolai tanár, újságíró is.⁷⁷ Írásaiban a fentiekben vázolt nemzetiszocialista kép egységesen jelenik meg a zsidóságról: „a gettószerű demokrácia, a zsidószerű szabadelvűség, álhumanizmus, szabadkőművesség, talmudizmus radikalizmus és a judeo-marxizmus tenyészik” általuk, „a nemzeti eszményekkel szemben megvetést táplálnak”, a velük való együttélés következtében az ország lakóinak „arculata, modora, magatartása, életmódja, erkölcsi, szokásai, sok helyütt az utcák külső képe, a felírások, cégtáblák, a járókelők beszédstílusa” megváltozik, s mindez kiegészül a zsidó–keresztény házasság által eredményezett „zavaros vérű, kiegyensúlyozatlan lelkű, bizonytalan jellemű emberkorcsokkal”.⁷⁸ Több ezer példányban megjelenő, s a tudományosság formái követelményeinek megfelelő kiadványaik mindenben alátámasztották a szélsőjobboldali politika képviselőinek álláspontját és adatokat szolgáltatottak világnézetük vélt helyességének bizonyítására.⁷⁹

A fajelmélet „tudósai” által kifejtett nézeteket az 1930-as években a nemzetiszocialista pártok átvették és beépítették programjukba és politikai tevékenységükbe.⁸⁰ A példák sorából kiemelhető Matolcsy Mátyás 1938. május 9-én, a zsidótörvény parlamenti vitájában mondott beszéde, amelyben Méhelyre és az általa képviselt elméletre hivatkozott: „Legyünk itt azzal tisztában, nehogy megtevésszük magunkat, itt nem vallásfelekezetről, hanem fajról van szó. Kérem, itt

75 I. m. 4–5.

76 Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Bp. 1922.

77 Első, főbb művei: *Bosnyák Zoltán: Két világ harca*. Bp. 1935.; *Uő: Fővárosunk elzsidósodása*. Bp. 1935. (Az előszót Méhely Lajos írta.); *Uő: Sem antiszemitizmus, sem zsidógyűlölet*. Bp. 1936.; *Uő: Magyarország elzsidósodása*. Bp. 1937.; *Uő: A zsidókérdés törvényes rendezése*. Mezőberény, 1937.; *Uő: Harc a zsidó sajtó ellen*. Bp. 1938.; *Uő: Az idegen vér*. Bp. 1938. stb.

78 Bosnyák Z.: *Fővárosunk* i. m. 8. és 19–20.

79 A Fővárosunk elzsidósodása c. művének első és még ugyanabban az évben nyomott második kiadása 20 ezer példányban látott napvilágot!

80 Idézet a nemzetiszocialista pártok közül a legmérsékeltebbnek tekintett Nemzeti Front lapjának vezércikkéből: „A magyarság vérségi tisztaságát, faji épségét közvetlen közletről fenyegető nagy veszélyre, a zsidósággal való egyre fokozódó ütemű vérkeveredésre gondolunk. [...] Ha nem tudunk rövidesen valamilyen úton-módon gátat vetni a zsidó–magyar vérkeveredés egyre divatosabb járványának, úgy ennek előbb-utóbb jóvátehetetlen következményei lesznek. A magyar nép a zsidó félvér korcsok népévé degenerálódik.” – k.: Vérrontó bűn. A Harc 1938. jan. 9. 3.

idéznem kell a legkitűnőbb biológus tudósokat, akár Méhelyt, akár a most is élő Orsós professzort,⁸¹ akik visszavonhatatlanul bebizonyították, hogy fajok vannak, még ha kevertek is, de megállapították, hogy éppen a zsidó az a fajta, amely nem keveredhet, illetve asszimilációjuk lehetetlen, mert ahogy ők megállapítják, a keveredés által a másik fajtanak a szennyezése következhetik be, de a saját fajtájuknak törzse, sérthetetlenül, teljes faji erősségében és tisztaságában marad meg.”⁸² A fajelméleti nézeteket tehát még az egyik legfelkészültebb, tudományos igénnyel alkotó nyilas politikus, Matolcsy Mátyás is a magáévá tette. Ugyanebben az időben Hubay Kálmán egyik vezércikkében szinte szó szerint ismételte meg ezeket a gondolatokat: „Amint a zsidó–keresztény vérkeveredésnél a megszületett korcs mindenkor a zsidóság faji jellegének kiütőző bélyegeit hordozza egész testi valójában, éppen úgy a zsidó–keresztény kultúrák találkozásánál sem sikerült a keresztény kultúrák javára az asszimiláció, hanem mindig az ősi népi és nemzeti kultúrák arculatára ült ki a zsidóság visszataszító faji bélyege.”⁸³ A legmegdöbbentőbb megnyilatkozást azonban valószínűleg Endre László tette 1945-ös népbíróági tárgyalásán. Védekezésében kifejtette, hogy az ő egész politikai tevékenységét az a meggyőződés vezette, hogy a magyar és a zsidó két olyan különböző népfaj, amely biológiai okok miatt képtelen az együttélésre. E meggyőződése, bevallása szerint „az ősz Méhely Lajos professzorral való” beszélgetései során alakult ki benne.⁸⁴ E szilárd világnézet vezette el őt aztán ahhoz a döntéshez, „hogy a zsidó és magyar közti probléma megoldására az egyedüli lehetséges mód a két népiség különválasztása”.⁸⁵ Ezért támogatta a németek által vezetett deportálásokat és vált azok magyarországi végrehajtójává. A biológiai fajelmélet nézetrendszere tehát olyan új elemként jelent meg a magyarországi nemzetiszocialista ideológiában, amely „meghaladta” az addigi szélsőjobboldali hagyományokat és a zsidóság kirekesztéséhez új ürügyet szolgáltatott.

Szálasi ezt a kérdést inkább érzelmi alapon fejtette ki, amelynek determináló eleme a gyűlölet.⁸⁶ Ő az „aszemitizmus” kifejezést használta, amely szerint minden zsidót el kell távolítani a magyarság közeléből, hogy többé ne fertőzzenek. Ezért utasított el minden asszimilációt, sőt az antiszemitizmust is. Nézete szerint utóbbi mindig csak a „kis” zsidók ellen irányult, soha nem azok ellen, akik hatalmon voltak vagy részesültek abból. „Az antiszemitizmus még nem nemzetiszocializmus; a nemzetiszocializmus nemcsak antiszemitizmus. [...] Az antiszemitizmus valami negatív, mint minden, ami anti. A nemzetiszocializmus-

81 Orsós Ferenc a debreceni egyetem orvosprofesszora, 1923-tól az egyetem rektora, az 1930-as években a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének elnöke volt. Ő is Méhelyihez hasonló nézeteket képviselt.

82 Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. Bp. 1938. (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló XVIII.) 396.

83 Hubay Kálmán: A történelem sodrában. Magyarság 1938. máj. 29. 1.

84 Karsai László–Molnár Judit: Az Endre-Baky-Jaross per. Bp. 1994. 448.

85 I. h.

86 Karsai László: A demagógia diadala Magyarországon: Szálasi. Rubicon 7(1996) 3. sz. 18.

ban a hungarizmus nem antiszemita, tehát zsidóellenes, hanem aszemita, zsidó-nélküliséget hirdető.”⁸⁷ „Mondják: a svábot, poloskát, bolhát, tetűt, bacillust [sic], rüht, pincebogarat nem lehet kiirtani teljesen, mert felbomlik a teremtés egyensúlya. Helyes. Nem is lehet kiirtani. De el lehet érni, hogy a saját házámban – Hazámban ne legyen és ami van a pár, azt ki lehet irtani és ki kell irtani, ha egészséges, tiszta életet akarok élni.”⁸⁸ Kivitelezését akkor látta megoldhatónak, amikor a nemzetiszocializmus győz Európában, ennek idejét 1948 körülre tette, akkor jöhet a zsidók „írmagostul való kiirtása”.⁸⁹

Az „aszemitizmus” kifejezést azonban nem ő találta ki. Az *Ébredő Magyarok Egyesületének* 1921. április 6–7-én tartott országos kongresszusán dr. Dániel Sándor elnökségi tag (később nyilas pártvezető, Pálffy Fidél helyettese), a vidéki szervezetek vezetője előadásában már világosan körvonalazta ezt az elméletet: „Az ÉME elsősorban társadalmi és erkölcsi egyesület, amelynek közvetlen célja az, hogy egységes nemzeti gondolkodást teremtsen, hogy egységes nemzeti szervezetben tömörítse az eddig még különböző, heterogén elemeket, egy nagy, végső cél érdekében, az aszemitizmus, vagyis a zsidómentesítés érdekében. [...] Ezen végcél, az aszemitizmus, vagyis zsidómentesség természetesen máról holnapra nem történhetik meg. A zsidómentesítésnek egyik eszköze és egy közelebbi célja tehát az antiszemitizmus. Az antiszemitizmus a végcél érdekében, mint a célnak eszköze jelenti, hogy a mentesítés érdekében a zsidóság ellen harcoljunk.”⁹⁰ Az ÉME-vezető szavain jól látható a nemzetiszocialista fajbiológia legszélsőségesebb irányzatának – még jóval Hitler hatalomra kerülése vagy a *Mein Kampf* megírása előtti – magyarországi megjelenése.

A nemzetiszocialista ideológia ellentmondásai

Összefoglalva tehát, ezeket az elveket tekinthetjük a nemzetiszocialista ideológia legfontosabb elemeinek, ezek áttekintése azonban újabb kérdéseket vet fel. Egyfelől azt, amire nem tértünk ki, mert a nemzetiszocialista megnyilatkozások sem tárgyalták érdemben. A legfontosabb ilyen kérdésnek a mozgalom nevében is jelzett alapkérdése, a szociális programalkotás tekinthető. Áttekintve a pártok programját és teoretikusaik megnyilatkozásait, arra a meglepő következtetésre jutunk, hogy a korabeli Magyarország szociális feszültségeire *semmilyen konkrét, gyakorlati válaszprogramot* nem dolgoztak ki. Hosszan idézhetünk azokból a követelésekből, amelyek minden esetben kizárólag a negligálással, azaz az eltörlelendő és megszüntetendő jelenségekkel foglalkoztak, míg ezekkel szemben a saját elképzeléseikről csupán néhány mondatos, általánosságban tett, semmitmondó megfogalmazások álltak. Így követelték a „program kidolgozását”, a „kíméletlen

87 Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940. Szerk. Csiffáry Tamás. Bp. 1997. 75.

88 I. m. 80.

89 I. m. 61.

90 Az ÉME 1921. évi április hó 6-ikán és 7-ikén megtartott csoportközi értekezletének naplókivonata. ÉME Hivatalos Tudósító 1921. ápr. 15. 11.

harc megindítását”, az államosítást, a „dolgozó nép kezébe adást”, a „közérdek érvényesítését”, „az adósságok elengedését”, újjáépítést, felélesztést stb. Tartalmatlan jellegük mellett közös vonásuk az erőteljes etatizmus, gyakorlatilag az állam mindenre kiterjedő irányítását, ellenőrzését és gondoskodását fogalmazták meg követeléseikben. Felmerül a kérdés tehát, hogy a nemzetiszocialisták követői miért elégedtek meg ezzel a szociális programmal?

A választ a korábban kifejtett azon gondolat adja meg, mely szerint ezek a politikai szervezetek nem pártnak, hanem mozgalomnak tekintették magukat, és ez vonatkozott követőik mentalitására is. Sem a pártszervezet, sem a tagság nem a pártprogram megvalósításán tevékenykedett, hanem mozgalomként viselkedett, azaz cselekvését a szüntelen szervezkedés igénye jellemezte, melynek fokmérőjét a társadalmi térhódítás eredményessége jelentette, emellett egyfajta misztikus, világmegváltó légkör vette körül. Így a mozgalom és az ideológia a követők szemében a bizonyítottan sikertelen napi politikai racionalitáson fölülemelkedve, egyfajta küldetéses szerepbe kerülhetett. Mindennek a végállomását a nagy cél, a hatalom megszerzése jelentette, amely egyet jelentett az elképzelt ideális világ beköszöntével. Ez a magyarázata annak, hogy a szimpatizánssá váló tömegeket cseppet sem zavarta, hogy a programban nem szerepelt semmilyen konkrét megoldási javaslat szociális problémáikra. Ők nem azért követték a nyilas pártokat és vezéreket, mert azok elfogadható válaszokat adtak a korabeli Magyarország társadalmi-politikai problémáira, hanem azért, mert fellépésük és ideológiájuk abszurd mivoltukban olyan misztikus benyomást keltettek, amely irracionális úton elégítette ki a tömegek egzisztenciális igényeit. Egyszerűbben fogalmazva, híveik nézetét az a képzet uralta, hogy az „új világban” majd minden megoldódik.

Ezek a hívók, különösen a szegény, iskolázatlan sorból származók, nem vették észre, hogy nemzetiszocialista vezetőik igazi célja nem az ő helyzetük megjavítása, hanem a magyar állam, a történeti magyar birodalom nagyságának visszaállítása volt. Ahogyan arra a kutatók már rámutattak, azért nincs szó szociális reformokról, a társadalmi igazságtalanságok megszüntetéséről, mert ezek csak eszközök a végső, nagy cél eléréséhez: a magyar állam hatékony működésének megteremtéséhez. A szélsőjobboldali pártok vezetőit egyáltalán nem a magyar társadalom szociális problémái érdekelték és nem is ezekre kerestek választ. Az ő céljuk a magyar állam hatalmi helyzetének restaurálása, a Kárpát-medencei magyar hegemonia visszaállítása volt, s programjuk sem a magyar *társadalom*, hanem a magyar *állam* válságát kívánta megoldani.⁹¹

A másik alapvető ellentmondás a nyilas program és ideológia központi mondanivalója, a változás és változtatás ígérete kapcsán fogalmazódhat meg. A nemzetiszocialista mozgalmak nézetrendszere a Horthy-kor társadalmi rendjével elégedetlen, részben egzisztenciális válságban is élő, helyzetükből kitörni akaró rétegek igényeit tükrözte. Azonban mint látható, ők nem egy új, elképzelt, még nem létező társadalmi rend eljövételét hirdették, hanem egy régi idealizált

91 Lackó M.: i. m. 48.

világban hittek. Ezért a magyar nemzetiszocialista mozgalmak valójában olyan *konzervatív forradalmat* hirdettek, amely szembehelyezkedett a magyar társadalmat 1848 óta „bomlasztó” változásokkal, elsősorban a liberalizmussal és a kapitalizmussal.⁹² Alternatívaként a régi Magyarország idealizált viszonyaira hivatkoztak, amely a korhoz igazított konzervatív reformokkal megteremtené egy új világ mindent megoldó társadalmi berendezkedését. Ez a világ jelent meg az Ősföld és a Hungária Egyesült Földek misztikumában, vagy éppen az Árpád-kor idealizált viszonyai között. Ez az elképzelés egy régi világot visszaállítani akaró forradalom „fából vaskarikája” volt, melyet „a haladásellenes erők radikalizmusa” éltetett.⁹³ A nemzetiszocialista mozgalmak ideológiájának alapját tehát a tömegek által fel nem ismert megvalósíthatatlan megvalósításának ígérete alkotta, amely így nem is tekinthető politikai ideológiának, inkább utópiának. Ez különösen jól látható a pártvezetők megnyilatkozásain, melyek közül idézzünk fel egyet: *„Egy új világról beszélünk Nektek. Egy igazabb, boldogabb világról, amely biztos el fog jönni, csak hinni kell benne és akarni kell, erősen akarni. Egy új világról, ahol az igazság uralkodik majd és nem az arany, a tisztesség és nem a becstelenség; ahol az alkotómunka után megbecsülés jár ki, s a kizsákmányolásért megvetés, megtorlás és nem megfordítva; ahol a dolgozó ember nem másoknak robotol, hanem maga élvez munkája gyümölcsét; ahol a nemzet maga dönthet saját sorsa felett és nem a nemzetközi nagytőke idegen vérű helytartói; egy új világról, ahol nem lesz sem szegény, sem gazdag, sem úr, sem szolga, csak a közösségért és abban önmagáért dolgozó magyar testvér.*

A Nemzeti Szocializmus ez az új világ, Magyar Testvéreim.”⁹⁴ Kétségtelennek látszik, hogy a beszédet hallgató több ezer kisközgazdász, napszámos, mezőgazdasági munkás és kisiparos ember többsége hitt ebben az új világban.

Mindezeket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a radikális magyar jobboldal fellépése egyszerre illeszkedett az első világháborút követő politikai változások nyomán megjelenő szélsőjobboldali reneszánszba és saját hazai fejlődéstörténetébe. Mozgalmaik választ kínáltak az európai társadalmak számára a századforduló és a világháború nyomán keletkezett kérdésekre. Ideológiájukat tekintve megegyeztek abban, hogy világképükben az individualizmust és a szabad piaci racionalitást háttérbe szorította a kollektívum, a nemzeti és „faji” közösség primátusa.⁹⁵ Minden esetben hangsúlyozták szociális elkötelezettségüket is, hiszen ezzel igyekeztek megteremteni legitimitásuk alapját. A magyarországi szélsőjobboldal nemzetiszocialista irányzatára is érvényes az a nyugati szerzők által hangoztatott nézet, amely szerint „a fasiszmus ideológiájának legfontosabb aspektusa a társadalom racionalizálásának ideológiája elleni reakció”, mely alatt

92 Vö. *Ormos Mária*: A fasiszta ideológia, az elmaradottság „modernizálása”. In: *Elmaradottság és ideológia a XIX–XX. században*. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1985. 116–117.

93 *Bibó István*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. II. 1945–1949. Bp. 1986. 599.

94 *Dr. Svaszta Gyula* beszéde. In: A mezőberényi első nyílas nagygyűlésen elhangzott beszédek i. m. 21. (Svaszta Gyula ügyvéd, debreceni főkerületvezető volt.)

95 *Ormos Mária*: Nácizmus – fasiszmus. Bp. 1987. 90–91.

elsősorban a kapitalizmus elleni fellépést kell érteni.⁹⁶ E nézetek szerint a fasiszt „a modernitás elleni, a liberális, szekularizált ipari civilizációt jellemző eszmények és intézmények rendszere elleni ideológiai harc” éltette, és az „a kapitalista materializmus, az istentelen racionalizmus, a gyökértelen társadalom, a kozmopolita zsidók és a mindent felzabáló szörnyeteg, a nagyváros ellen irányult”.⁹⁷ A különböző szélsőjobboldali szerveződések abban is hasonlítottak egymásra, hogy fellépésük kiváltó okát mindig az adott társadalomban lejátszódó válságjelenségek adták. Ezek általában a kapitalizmusba való átmenet nehézségeiből és a nemzetté válás folyamatának megkésetttségéből keletkeztek, melyekhez az egyenlőtlen európai gazdasági-társadalmi fejlődésből fakadó feszültségek is hozzájárultak. A modern kapitalizmus kialakulása gyökeres társadalmi változásokkal járt együtt, amelyben a hagyományos társadalmi rétegek kétségbeesett utóvédharcokat vívtak privilégiumaikért. Ezek a rétegek a legtöbb országban – így Magyarországon is – a hagyományos agrárszférához kötődtek, melynek feudális viszonyai csak a 19. század végén bomlottak le, súlyos társadalmi feszültségeket gerjesztve.⁹⁸ Ezekben az országokban „a hagyományos konzervatív erők összefonódása a trónnal és oltárral erős maradt”.⁹⁹ A lassan és nehézkesen zajló polgárosodás pedig csak nehezen tudott olyan értékeket felmutatni, amelyek alternatívát kínáltak volna a jobboldali radikalizmussal szemben. Végül nem tekinthetünk el az európai országok olyan közös kulturális hagyományaitól sem, amelyek szerepet játszottak a jobboldali radikalizmus előretörésében. Ezek között ki kell emelni az antiszemitizmus genezisében szerepet játszó középkori, keresztény szemléletet, mely komoly tényezője volt a szekularizáció után is makacsul továbbélő, negatív „zsidó” képzet kialakulásának.¹⁰⁰

Mindezek mellett azonban a magyarországi szélsőjobboldal saját hagyományai alapján, a korabeli keresztény-konzervatív eszmerendszer radikális újragalmazásával képes volt a nézeteit új keretek közé helyezni és megújulni. Az 1920-as évek második felében defenzívába szorult radikális jobboldal számára ekkor új perspektíva nyílt, amelyhez a gazdasági világválság szolgáltatta a társadalmi bázist. A magát a nemzetiszocialista világrend magyar meghonosítójaként aposztrofáló nyilaskeresztes és hungarista mozgalom olyan boldogság-ideológiát kínált követőinek,¹⁰¹ amelynek ellentmondásai a tömegek előtt rejtve maradtak, s így vált képessé arra, hogy a nemzeti érdekeket a saját, torz látószögén keresztül értelmezve felülemelkedjen a kor politikai realitásán, és hosszú időre megte-remtse egy valós politikai alternatíva illúzióját.

96 Talcott Parsonst idézi: *Seymour Martin Lipset: Homo politicus*. Bp. 1995. 134.

97 Fritz Stern és Peter Gayt idézi: *S. M. Lipset: i. m.* 366.

98 *Ormos Mária-Incze Miklós: Európai fasiszmusok 1919–1939*. Bp. 1976. 46.

99 *S. M. Lipset: i. m.* 155.

100 *Jakov Katz: Az előítélettől a tömeggyilkossáig*. Bp. 2001. 446–447., ill. *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Bp. 1994. 86–87.

101 *Ormos M.: Boldogság-ideológiák i. m.* 1189–1201.

ZOLTÁN PAKSY
THE IDEOLOGY OF THE NATIONAL SOCIALIST PARTIES
IN HUNGARY IN THE 1930'S

The arrow cross movement first appeared in Hungary in the beginning of the 1930's. It involved those national socialist parties, which could organize a countrywide system and achieve a significant social base for the first time. The ideology of the movement derived from three sources: the old traditions of the Hungarian far right, the views of the right-wing conservatism, and the political steps of the brotherly German Nazi party. Leaders and theoreticians of the different parties drew up their ideas in national socialist and arrow-cross publications after 1932, which were issued in growing number of copies, and their content reflected the outlines of a coherent ideology. The following items composed the main principles:

On one hand they emphasized the dominance of the community against individual interests and individualism, whereby they established not only a social hierarchy, but an economic one as well. According to it, the owner of common property (land, producing enterprise) must not operate it exclusively on market for his/her own benefit, because he/she must have consideration for the interests of the ethnic community, as well. Profit making and economic efficiency have to be balanced with the principle of social usefulness, thus for example more people should be employed even if it results in less profit.

Usually the focus of the views of these parties was the reference to their historical past to what they traced back their political and social mechanics of their imaginary state. According to their idea – due to the appearance of liberalism in the 19th century – Hungary was heading in the wrong direction, and this process was advanced by the activity of foreign ethnic elements settled down in the country – especially the Jews – to a great extent. Therefore, their primary purpose was to restore the former constitutionalism and to free the Hungarian society from the Jews. Naturally, they did not interpret constitutionalism as the old laws, but as the restoration of the old traditions, customs and conventions based on Christian morality of the Hungarian society. The leading of the national socialist state was based on this frame, and their *Führerprinzip* was taken over from the German fraternal party. They regarded this principle as an ancient Hungarian heritage deriving from the time of the leaders of conquering tribes and the time of Saint Stephen I, state founder of Hungary.

Anticapitalism and anti left-wing policy were significant parts of the ideology of the parties. Primarily, they claimed for these principles in order to highly aid the agrarian classes and agriculture as they considered that form of life the most authentic one in Hungarian society. Their anticapitalism resulted from that most of the proprietors' circle of manufacturing industry and banking sector were of Jewish origin in Hungary. Anti-Semitism joined the various ideological elements also logically, which was a cardinal part of their views. According to the national socialist opinion, the Jews could not become integrated in the Christian society, because due to their individualism and rational attitude they were unadapted to it, and capitalist economy and liberalism leaving scope for capitalism pursued their interests, through which their public propagation became getting wider; they were insensitive to Hungarian historical traditions, because they were concerned in not fostering them, and finally, they demoralized the Hungarian national character through their mentality and views,

leading to the weakening of the cohesion of national community and the historical Hungary. They identified themselves with the opinion of the university professor Lajos Méhely, which said that Jewish people had a biological nature which would result in the birth of „a freak of mixed blood having only Semitic features” in case of a mixed marriage with a Christian Hungarian person.

At the same time, the political programs of the national socialist parties involved only a few concrete measures in connection with their imaginary state. Therefore, their views can be rather regarded as a Utopia in order to restore the historical Greater Hungary and to stop the problems of the Hungarian society.

Védkunyhó*

Idegenforgalmi fejlesztés és nemzetépítés Észak-Erdélyben
1940 és 1944 között

A második bécsi döntés nyomán visszacsatolt észak-erdélyi területek négy évének történetét igyekszem bemutatni egy sajátos, és eddig igen kevésbé tárgyalt szempontból. A vizsgálat célja, hogy egy nemrégiben fellelt forráscsoportra támaszkodva bemutassam, miképp fonódott egybe az erdélyi magyar pozíciószerezés és nemzetépítés (esetenként: kirekesztés) és a turizmus fejlesztésének az ügye. Két, első látásra nem összetartozó fogalomról van szó, a kutatás folyamán azonban meggyőződtem róla, hogy a korszak kontextusában igen szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Az észak-erdélyi idegenforgalmi beruházások ügye önmagában is érdekes téma. Az a mód pedig, ahogyan a turisztikai iparág szereplői, az állami hivatalnokok, egyesületi vezetők, vármegyei tisztviselők, turisztikai szakértők a trianoni Magyarországnál gyengébben fejlett terület¹ revitalizálását elképzelték, különösen sokat elárul a magyar közvélemény és kormányzat nemzetiségpolitikájáról, a modernizáció akkori felfogásáról s nem utolsósorban a korabeli (és mai) Magyarország Erdélyképéről. A téma forrásadottságai ugyanakkor mostohák, mert az erdélyi turizmus fejlesztésének ügyével megbízott kereskedelmi és közlekedési minisztérium iratanyaga Budapest ostroma során megsemmisült.

---

* Egy ilyen tanulmány terjedelméhez képest aránytalanul sok személynek kell köszönetet mondanom, ezt azonban a rendkívüli körülmények és a forrásadottságok is indokolják. Bárdi Nándor vetette fel a kutatás ötletét, és problémáimat mindig meghallgatta. Kutatásaimhoz nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvány és a Kriza János Társaság. Gidó Attila (Kolozsvár) a kutatás során felmerülő akadályok elhárításában sietett segítségemre. Hudi József (Pápa) pedig fénymásolatokkal és információkkal. Ioan Drăgan-nak, a román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj) vezetőjének és Florin Mureșan levéltárosnak a kutatásban nyújtott támogatásért és jóindulatért tartozom köszönettel. Solymosi Katalin (CEU Könyvtár), Szálkai Kinga (BCE Társadalomelméleti Kollégium) és Székely István (Kolozsvár) készségesen segítettek a másutt nehezen elérhető szakirodalom tanulmányozásában.

1 Erről ld. *Gidó Csaba-László Márton*: Észak-Erdély és Magyarország 1940. évi gazdasági fejlettségének összehasonlítása. *Limes* 19(2006) 2. sz. 19–41.

„Nemzeti zarándoklat”

A turizmus történetét feldolgozó hazai monográfiák száma igen csekély, a turizmus és a nemzetépítés összefüggéseivel pedig senki nem foglalkozott eddig; holott a nyugat-európai és tengerentúli szakirodalom bőségesen tárgyalja a témát.² Az utóbbiak szűkebb témánk szempontjából is hasznosíthatóak. Általánosságban kijelenthetjük, a kereskedelmi értelemben vett turizmus a 19. században jelent meg. 1841. július 5-ét tekintik mérőöldkőnek e téren, amikor Thomas Cook, a modern idegenforgalom egyik megteremtője elindította az egyik londoni pályaudvarról első egyshillinges turistacsoportját. A kísérlet sikerén felbuzdulva Cook nyomban meg is alapította utazási irodáját, amely az 1880-as években már Európán kívüli utak megszervezését is vállalta.³ A kezdet nemcsak az angolszász világban, hanem a kontinensen is sokáig a vállalkozói szférában jelölte ki a turizmus kizárólagos helyét: az utaztatást és az idegenforgalmi programok szervezését jobbra kereskedelmi tevékenységnek tekintették, az állam ekként is igyekezett azt szabályozni. Annak ellenére történt ez, hogy a turizmus nem az állami intézkedésektől teljesen függetlenül jött vagy jöhetett létre; sorsa és sikere összefüggött a fizetett szabadság vagy az állami betegbiztosítás kiterjesztésével. Közép-Európában (ezen belül az Osztrák–Magyar Monarchiában) először az egyes osztrák tartományokban ismerték fel a turizmus fejlesztésének fontosságát, és igyekeztek is elősegíteni a maguk szerény eszközeivel az idegenforgalom fejlesztését, jóllehet tevékenységüket a tőkehiány sokszor korlátozta.⁴

Az európai és tengerentúli idegenforgalom kialakulása/kialakítása idővel számos más, a gazdasági tevékenységen túlmutató szellemi mozgalomhoz is kötődött. Itt említhető, hogy a francia és a brit köztudatban ekkoriban „konstruálták meg” az addig ismert fürdő/gyógyhelyi típusú (*spa*) nyaralás mellett a tengerparti fürdőhely (*seaside resort*) fogalmát, hogy e helyeket is a szabadidő eltöltésének kedvelt terepévé változtassák.⁵ A 19. század második felében

2 Egy friss magyar turizmustörténet: *Jusztin Márta*: A turizmus története a két világháború között. PhD-értekezés. Bp. 2002. (ELTE BTK Történeti Intézet Könyvtára, D-706.). Fontosabb tézisei megjelentek *Uő*: „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall* 7(2006) 26. sz. 185–208. Ismeretterjesztő összefoglalás: *Kudar Lajos*: Turizmusunk története dióhéjban. Bp. 2003. 19–30. Nemzetépítés és turizmus összefüggéseiről ld. *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*. Ed. John K. Walton. Clevedon (UK), 2005. (ebben is elsősorban Shelley Baranowski, Kristin Semmens és John M. MacKenzie tanulmányait a Harmadik Birodalom turizmusáról, ill. a brit útikönyvek világképéről), továbbá: *Katherine Haldane Grenier*: *Tourism and Identity in Scotland, 1770–1914: Creating Caledonia*. Aldershot (UK), 2005.

3 Cook-ról ld. *Piers Brendon*: *Thomas Cook. 150 Years of Popular Tourism*. London, 1991.

4 *Jill Steward*: *Tourism in Late Imperial Austria*. In: *Being Elsewhere – Tourism, Consumer Culture and Identity in Modern Europe and North America*. Eds. Shelley Baranowski–Ellen Furlough. Anne Arbor, 2001. 114–115.

5 E tekintetben mindenképp úttörő *Alain Corbin*: *Le territoire du vide. L'Occident et le désir du rivage, 1750–1840*. Paris, 1990. A problémáról angolul összefoglalóan *John Urry* alapművében: *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 1990. 17–27.

nemzetépítő célok is kapcsolódtak a turizmus és a turizmus fejlesztésének a kérdéséhez. Franciaországban a „terroir” (a *honi kistáj* értelmében) (újra)felfedezése társult a polgári társadalomképhez, melynek segítségével a republikánus ethoszt hozzá lehetett kapcsolni a franciáknál mindig is élénk regionális ideálhoz.⁶ Skóciában a Macpherson által kitalált 18. századi Osszián-dalok, valamint Walter Scott történelmi regényeinek a világa teremtette meg a „Skócia a mítoszok földje” közkeletű fogalmát, amely tagadhatatlanul nagy szerepet töltött be a skót nemzeti ébredésben (és megvolt persze a turisztikai vonzereje is). Ez a kép alakult a 20. század elejétől „branddé”, a skót önkép szerves részévé.⁷

A magyarországi Erdély-kép kialakítása és idegenforgalmi felkarolása szempontjából két korabeli európai párhuzam tűnik a szemünkbe. A közép-svédországi Dalarna 19. század végén kezdődő kultusza a városi polgárság körében a gyökerekhez való visszafordulást célozta. A tartomány archaikus paraszti világa (itt ugyanis még viselték a másutt korábban már levetett népviseletet), a vad és érintetlen természet képe, valamint a helyi kisbirtokos parasztság demokratizmus megfelelt a svéd társadalom liberális normáinak és a néphagyomány ekkoriban keletkező kultuszának. 1892-ben nyílt meg az első skanzen Stockholmban, 1909-ben pedig megszületett a javaslat az első nemzeti park megalapítására. A Dalarnába, a „svéd paraszti élet templomába” irányuló turizmust a vasútépítések lendítették fel, ez a hely „nemzeti zarándoklat célpontjaként” ettől fogva szinte kötelező eleme lett a svéd nemzettel való érzelmi azonosulás ügyének. A két háború között, amikor még csak minden hatvanadik svédnek volt saját autója, minden hatodiknak volt viszont biciklije, nagymértékben fellendült a térségben a kerékpáros turizmus is. Az 1932-ben hatalomra jutott szociáldemokrata kormány diskurzusában pedig az idegenforgalom a modernitásnak képezte fontos alkotóelemét, s ezért jelentős központi támogatást is kapott.⁸

Az osztrák turistamozgalom nagynémet ágának a célkitűzései között is komoly helye volt a „Sprachgrenze” területei turizmus általi támogatásának és gazdasági fellendítésének. Nemzeti feladatként határozták meg, hogy a turisták felkeressék a nyelvszigeteket vagy a nemzetiségi előrenyomulás által fenyegetett településeket. A turistáknak Karintiában, Dél-Tirolban, a Szudéta-vidéken vagy Stájerországban a német tulajdonban álló fogadókban kellett megszállniuk (az útikönyvek mindig figyelmeztették is őket erre). Arra is akadt azonban példa, hogy e mozgalom keretében újradefiniálták egyes települések hivatását; ez tör-

6 Patrick Young: *La Vicille France as Object of Bourgeois Desire: The Touring Club de France and the French Regions, 1890–1918*. In: *Histories of Leisure*. Ed. Rudy Koshar. Oxford–New York, 2002. 183–184.

7 Cara Aitchison–Nicola E. Macleod–Stephen J. Shaw: *Leisure and Tourism Landscapes*. London, 2001. 79–93. Skócia egy szeletéről és a „Felföld” mítoszához hasonló „fisherfolk” önképről ld. még: Jane Nadel-Klein: *Fishing for Heritage – Modernity and Loss Along the Scottish Coast*. Oxford–New York, 2003. 133–169. (Perpetual Crisis c. fejezet).

8 Dalarna kultuszáról ld. Orvar Löfgren: *Know your country*. In: *Being Elsewhere* i. m. 138–148. Volt hasonló paraszti kultúra által motivált turizmus Hollandiában is a századfordulón és később Québecben: J. Nadel-Klein: i. m. 175–176.

tént például a dél-csehországi Hörtitzben (ma: Hořice na Šumavě). A passiójátékok 1893-ban kezdődő inszcenálása arra szolgált, hogy szervezője, a *Böhmerwaldbund* konkurenciát támasszon segítségével a neves oberammergau-i játékoknak és ezzel is növelje a hely vonzerejét a nagynémet nemzeti mozgalom hívei körében (noha ez utóbbi nem volt túl jó véleménnyel a katolikus egyházzal).⁹ A szóban forgó esetben – az 1940 és 1944 között megvalósult erdélyi tervekkel ellentétben – az államhatalom semleges magatartást tanúsított a mozgalom által gerjesztett konfliktusokkal kapcsolatban.

A magyar turizmus (és természetjáró mozgalom) nemzeti céljairól hozzávetőlegesen rendelkezünk ugyan csupán információkkal, egy frissen megjelent tanulmány megállapításai szerint azonban nálunk is korán megjelentek a nacionalista ösztönző erők; a turizmus mondhatni „imperialista projektte” lett, melynek során a honismeret egyre inkább „katonai felderítéssé vált”.¹⁰ Az 1873-ban alapított *Magyarországi Kárpát Egyesület* (MKE) működése hozott e téren fordulatot, midőn a transznacionális, jámbor természetbarát célok helyébe nemzetibb célkitűzések is betüremkedtek. Alexander Vari 1889–1890-re tette a változás időpontját: ekkortól jelentek meg az egyesület irataiban kifejezetten nemzetkarakterológiai érvek. A nagyobbrészt a szepességi (tehát etnikailag kevert vidéken) létrejött MKE végig megőrzött valamit kezdeti céljaiból. Vari szerint az 1896-ban alapított *Magyar Turisták Turista Egylete* érvényesítette legkövetkezetesebben a nemzetépítő szempontokat, felépítve a „turista-harcos” imázsát. Megalakulása után korán megjelentek az egyesület programjában az erdélyi kirándulások, melyekről beszámolva a jórészt magyarországi, középosztályi turisták egyfajta kolonizátor szerepben tűntek fel, s velük szemben a helyiek afféle ellenállókként vagy olyanokként, akik passzívan eltűrik a magyar nemzeti célok érvényesülését.¹¹

Mindent egybevetve, az Európában – és bizonyos értelemben a tengerentúlon is – a turizmus szervezése és fejlesztése szinte természetes módon vált egy szórakoztatásra épülő gazdasági tevékenységből (aminek voltak persze eszme- és mentalitástörténeti alapjai is: gondoljunk csak a *Grand Tour* hagyományára vagy a romantika korának vadregényes tájak, új érzékenységek iránti fogékony-ságára)¹² összetett szellemi építménnyé, melyben összeolvadtak a nemzetépítő célok, a természet és a paraszti kultúra megőrzése iránti elkötelezettség, valamint a gazdasági érdekek és a társadalompolitikai elképzelések. A konstrukció összetevői régiónként eltértek egymástól, ahogyan a turisztikai kezdeményezések állami megítélése is változatosan alakult.

9 Pieter Judson: „Every German Visitor has a völkisch obligation he must fulfill”. Nationalist Tourism in the Austrian Empire. In: *Histories of Leisure* i. m. 151–158.

10 Alexander Vari: From Friends of Nature to Tourist Soldiers: Nation-Building and Tourism in Hungary, 1873–1914. In: *Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Eds. Anne E. Gorsuch–Diane P. Koenker. Ithaca–London, 2006. 64–81.

11 I. m., főleg: 74–75., 80–81.

12 A brit példáról ld. Jan Palmowski: Travels with Baedeker – The Guidebook and the Middle Classe in Victorian and Edwardian Britain. In: *Histories of Leisure* i. m. 105–130.

A magyarországi fejlemények

Magyarország a két világháború között a turizmus fejlesztését tekintve félúton állt az egyesületekre, öntevékeny társulásokra alapozó (az állami iniciatívákat sem teljesen elutasító) nyugat-európai és korai osztrák–magyar modell, illetve a társadalom szabadidejének totális megszervezését célzó olasz és német modell között.¹³ A turistaegyesületek különösen megsokasodtak az első világháború előtti időszakban; a húszas–harmincas években e tendencia tovább folytatódott. Ez, valamint az, hogy elsősorban a városi idegenforgalmi irodák és hivatalok, illetve a hazai turizmus megszervezésében kulcsszerepet betöltő, 1929-ben alapított *Magyar Week End Egyesület* (1935-től *Országos Magyar Vendégforgalmi Szövetség* [OMVESZ]) állandó forráshiánnyal küszködtek, elodázhatalanná tette az állami beavatkozást. Az első világháború előtt a belföldi turizmus elsősorban a fürdők látogatását jelentette; 1867 óta az állam mindent meg is tett a fürdőügy jogi, közegészségügyi kereteinek a biztosítása végett.¹⁴ Budapesten 1902-ben megalakult az *Idegenforgalmi Utazási Vállalat Rt.* (1926-tól: IBUSZ), amely a húszas évek közepén monopolizálta a MÁV-jegyek eladását és egyúttal az utazások jelentős szervezőjévé lépett elő.¹⁵ A világgazdasági válság tovább erősítette a turisztikai ágazat állami függését (elsősorban a propaganda és az infrastruktúralis beruházások terén), a gazdaság pangó helyzete pedig a belföldi turizmus élénkítését követelte elsősorban. Az állami szerepvállalás világos jele volt, hogy a propaganda és a falusi fizetővendéglátás megszervezését sikerrel teljesítő OMVESZ helyi tisztviselői számos esetben a vármegyei és városi tisztviselők lettek. Az OMVESZ egyik sikeres jelmondata („Utazgassunk hazánk földjén”) pedig a belföldi keresletélénkítéssel operáló belföldi turisztikai mozgalmakra rímelt, mint amilyen a *Come to Britain!* (1926) és a *Travel Association* Nagy-Britanniában vagy a *See America First*-mozgalom és az *United States Travel Bureau* megalapítása a tengerentúlon 1937-ben.¹⁶

A magyar állam 1935-ben hívta életre a turizmusirányítás legfontosabb hazai szervét, az 11 001/1935 ME. számú rendelettel megalapított *Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal*t (OMIH), melynek feladatait szélesre szabták. Az OMIH koordinálta és ellenőrizte a turizmus fejlesztését, az iparágban megvalósuló beruházásokat, foglalkozott a propaganda ügyével; egyúttal felügyelte a szakokta-

13 Utóbbiakról átfogóan: *Shelley Baranowski*: *Strength through Joy. Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich*. Cambridge, 2004., főleg: 118–161., továbbá: *Victoria de Grazia*: *The Culture of Consent. Mass organization of leisure in Fascist Italy*. Cambridge, 2001.

14 *Kósa László*: *Fürdőélet a Monarchiában*. Bp. 1999. 39–42.

15 *Vö. Kudar L.*: i. m. 20.

16 *John Beckerson*: *Marketing British Tourism. Government Approaches to the Stimulation of a Service Sector*. In: *The Making of Modern Tourism. The Cultural History of the British Experience*. Eds. Hartmut Berghoff–Barbara Korte–Ralf Schneider–Christopher Harvie. Basingstoke, 2002. 133–157.; *Marguerite S. Shafer*: *Seeing the Nature of America*. In: *Being Elsewhere* i. m. 155–184., ill. *Michael Berkowitz*: *A „New Deal” for leisure*. In: *Being Elsewhere* i. m. 185–212.

tást és az idegenvezetők képzését (ilyen oktatás 1939-től valósult meg csupán), és kijelölte a bel- és külföldi turizmus fejlesztésének főbb irányait. A hivatal hamarosan külképviseleti irodákat állított fel Európában, sőt a tengerentúlon is, majd hamarosan belföldön, és 1938 után a visszacsatolt országrészekben. A hivatal Tormay Géza államtitkár, idegenforgalmi szakember (az író, Tormay Cécile öccse) szervezte és vezette. Halála után, 1940 májusában a minisztertanács átalakította a hivatal működési rendjét.¹⁷ Miközben az OMIH hatósági jogköröket kapott, aközben betagozódott a kereskedelmi minisztérium szervezetébe, így a vizsgált időszakban a minisztérium XIV. osztályaként működött Gál László miniszteri tanácsos, 1944 márciusától pedig báró Brandenstein Gyula (a neves filozófus testvére) irányítása alatt. A szervezet 1937-ben már csaknem 700 ezer pengővel gazdálkodhatott, melyet a kereskedelmi minisztérium, az IBUSZ és a MÁV támogatásából kapott, emellett a hivatal 2 fillérrel részesült minden harminc kilométernél hosszabb távolságra váltott menetjegy árából is.¹⁸

Az OMIH-nak és kirendeltségeinek elsőrendű feladata a propaganda volt, amelyet nemcsak hagyományos módon (plakátok, broszúrák formájában), hanem az ekkor még újak számító eszközök latba vetésével is folytattak. Az OMIH időnként filmvetítéseket tartott hazai nagyvárosokban, „vándorkirakat”-okat utaztatott szerte az országban, sőt fotópályázatot vagy népviselet-versenyt is hirdetett.¹⁹ Néhány hónappal az erdélyi bevonulás előtt, Hallóssy István, a korszak egyik kormányzati marketingszakembere, a *Budapesti Nemzetközi Vásár* ügyvezető igazgatója egyetlen igazán fontos célt tűzött az idegenforgalmi propaganda elé, amikor a Reklámszövetségben előadást tartott: egy „utazási-kedélykultúra kialakítását”. Hallóssy előadásában kiállt a „valódiság fokozottabb térhódítása” mellett, elutasította tehát a giccset, a kulacsot, a kopjafát, a piros csizmát és a matyó virágot. S miközben a szakember a piackutatástól új megközelítéseket remélt, hitet tett az Alföld differenciáltabb megjelenítése mellett is. Úgy vélte, legalább háromfajta Alföld-képet kell sugározni a közönség felé: egy Debrecen, egy Szeged és egy Kecskemét környéki pusztaság imázsát. Mégis: retorikájában a korszak dagályos kifejezésmódja dominált. „És helyükbe [ti. a giccs helyébe] léphet az a mindent magához asszimiláló ős magyar erő, amely magyarrá tett idegen vért, idegen divatot, magyarrá formált színben, vonalban, technikában, hangban idegen eredetű festőművészetet és zenét egyaránt”. Miközben kiemelte a városi turizmus és a kisebb tájegységek megjelenítésének a szükségességét,

17 Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. máj. 24. 22. n. p.

18 Jusztin M.: A turizmus története i. m. 143–144.

19 A filmvetések kétes sikeréről tanúskodik az Erdély c. 580 méteres (kb. háromnegyed órás) alkotás visszhangja is. A film egyik nézője azt róta fel a Zsabokorszky Jenő pécsi mérnök előállította alkotásnak, hogy Marosvásárhely egyáltalán nem szerepel benne, (székely faragás sem) s modern épületként egyedül a román érában épített torjai tudószanatóriumot mutatja be. Kifogásolta továbbá azt is, hogy a film zenéjét adó gyimesi csángó népzene nagyon hasonlít a hórára, „sőt tán az is”. Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj (= ANDJC) fond 830, dosar 70, 19. f. Fogolyán Miklós dr. 1941. jún. 10-i levele.

„magyar nemzeti idegenforgalmi propagandát” javasolt, amin a természeti adottságok, a népviselet, és az állatvilág hatékonyabb bemutatását értette. Hallóssy 11 tájegységet jelölt meg, melyeket valorizálnia kell e propagandának: a Dunakanyart, a Bakony–Vértest, a Balatont, a Csallóközt (ideértve Győrt és Komáromot), Nyugat-Magyarországot, a Mecseket–Ormánságot, a Sárközt, az Alföldet (a már említett három alrégióval), a Cserhát–Mátra–Bükk vidékét, a kárpátaljai hegyvidéket, és a Rozsnyó–Krasznahorka–Aggteleki karszt térségét.²⁰

Nem tudni, közvetlenül mennyire hatottak a Hallóssy-féle irányelvek az idegenforgalmi hivatal propaganda-tevékenységére, a fennmaradt dokumentumokból azonban két mozzanat gyanúsán visszaköszön: 1. az idegenforgalmi propaganda súlyponti volta, amennyiben az Erdéllyel kapcsolatos anyagok három területre koncentráltak: Kalotaszegre és Kolozsvárra, Székelyföldre (abban több alrégióval: Marosvásárhellyel és Szovátával, Csíkszeredával és környékével – benne Hargitafürdővel, Udvarhelyszékkal, Háromszék vármegyével, Tusnádfürdővel és a Gyilkos-tó környékével és külön fejezet szolt a periférián [vagy azon is túl] fekvő Borszékéről), illetve a téli sportokra beállított Radnai- és Borsai-havasok vidékére, a „magyar Garmisch”-ra. 2. Mint ahogyan a magyarországi turisztikai tájegységek közvetlen néprajzi konnotációja is sejteni engedte, az észak-erdélyi régiót megjelenítő idegenforgalmi propagandaanyagban is folyamatosan ott van a néprajzi tematika, amit elsősorban a népviseletek, valamint a népszokások bemutatása képvisel.

Az 1941 februárjától az *Idegenforgalmi Propagandaközösség* (gyakorlatilag a MÁV, az IBUSZ és az OMII együttes) kiadásában megjelenő, vonatokon, repülőjáratokon terjesztett, a népszerű rádióbemondó, Filotás Lili által szerkesztett *Hungária Magazin* példányai szemléletes példáját nyújtják e propaganda-látásmódnak. A keményfedelű, meglehetősen drága (előbb másfél, majd két pengőbe kerülő), ellenben kitűnő fotókkal, és gyakran olasz, francia vagy német szövegbetétekkel megjelenő havilap egyszerre próbálta megjeleníteni a háborús körülmények között a mondenitást (divathírek, napolaj-reklámok, fürdő- és hegymászóruhák bemutatása, fényképek a budapesti társaság nőtagjairól, színésznőkről, pletykának álcázott idegenforgalmi kisszínesek stb.) a népviseletek és népszokások kultuszával, és a már említett erdélyi régiókhoz társított turisztikai propagandával.²¹ Ami a szóban forgó régiókon kívül esett, az nemcsak a propagandában, a fejlesztési tervekben sem létezett. Panaszkodtak is erről a Kolozs, Szilágy vagy Beszterce-Naszód és Szatmár vármegye közegei néhanapján. „Szabadjon előadnom, hogy felszabadulásunk óta a Székelyföld oly sok idegenforgalmi turistalétesítmény megvalósításával érezte a kormány segítő kezét, s ezzel szemben Felső-Erdély ilyen tekintetben eddig még semmit sem kapott”. Így lobbizott egy helyi földbirtokos a Zilah melletti

20 Hallóssy István: Az idegenforgalmi propaganda új irányai. Bp. é. n. [1940.] passim. Idézet a 15. oldalon.

21 Ld. az első erdélyi szám cikkeit: *Hungária Magazin* 1940. 9. sz. 3–7. Még az 1944. szeptemberi szám is tartalmazott borszéki összeállítást, miközben a fürdő környékén már harcok zajlottak.

meszesi menedékházért 1943-ban.²² A látványos, jól fotózható népviseletek konjunktúrája (Homokmégy, Órhalom, Kapuvár, a Sárköz viseletei mellett) révén a századforduló óta sokszor bemutatott kalotaszegi népviselet vagy a karakteres székelyharisnya-szalmakalap összeállítás vizuálisan is berögzülhetett a *Hungária Magazin* hosszú utakon elpilledő olvasóinak tudatába.

Az erdélyi út „nemzeti zarándoklat” jellegét („az örök magyar Erdélyt mindannyiunknak ismernie kell” – szögezte le az OMIH kiadásában megjelent útikalauz²³) vizuálisan fokozta a visszacsatolás időszakában Erdélynek Kalotaszeggel és Székelyfölddel történő azonosítása. Egyes termékek (Góbé-paszta, Fenyővíz, „a valódi székely pálinka”, Nemere sósborszesz) maguktól értetődően a havasokra-fenyvesekre utaltak.²⁴ Más esetekben az egész térség a székely népviselettel és/vagy a kalotaszegi motívumokkal (népviselet, jellegzetes templomformák stb.) jelent meg a nagy példányszámú plakátokon.²⁵

Azt, hogy ez a nemegyszer magáról Budapestről vezérelt művi archaizálás milyen konfliktusokat szült, kitűnően mutatja Kós Károly és az OMIH vezetésének nézeteltérése 1941–1942-ben. Az idegenforgalmi hivatal 1940 legvégén tervbe vette Körösfőn egy úgynevezett OMIH-ház felépítését: ebben egyszerre lett volna helye a turisztikai hivatalnak, a kalotaszegi református egyházmegye (Kós volt a gondnoka) néprajzi gyűjteményének, és árultak volna csecsebecskéket is, valamint vendégszobák várták volna itt az átutazó turistákat. Nagy Győző műépítész terveit küldték Budapestről Kolozsvárra, akinek több hasonló funkciójú épülete állt már az országban. Arra kérték Kóst, hogy erre tekintettel tervezzen tipikus helyi parasztházat. Kós (ingyen) elvállalta a megbízást és 365 négyzetméter alapterületű, az utcafronton 30–35 méter széles házat tervezett a község által jelképes összegért átengedett telken. Az előzetes költségvetésben valamivel több mint 33 ezer pengőre taksálta a költségeket. Hiába magyarázta az építész a típustervhez ragaszkodó hivatalnak, hogy a kalotaszegi ház arányai nem felelnek meg a sajátos budapesti elképzeléseknek, valamint hogy a „parasztház” erőltetése inkább káros mint hasznos elképzelés, mivel „gyatra, száralmas, mert kikényszerített utánzat-kísérlet, művészietlen kontármunka, s rossz példa a népnek”.²⁶

Kós alkotó módon nyúlt hozzá a kalotaszegi motívumokhoz: nem félt manzárdszobákat tervezni, és az épület alagsorában még garázsnak is talált helyet,

22 ANDJC fond 830, dosar 119, 95. f. br. Jósika János levele ismeretlennek, Zilah, 1943. ápr. 22. Ugyanebben a csomóban találunk egy összeírást is, amely arról számol be, hogy Szmolenszky László beszerce-naszódi alispán neheztel a kereskedelmi minisztériumra, mert az minden idegenforgalmi fejlesztést Székelyföldre csoportosít, s vármegyéje nem kap semmit.

23 Erdély északi része és a Székelyföld. Bp. 1941. oldalszám nélkül.

24 Országos Széchényi Könyvtár, Aprónyomtatványtár (= OSZK At.) 16/1942 Nemere sósborszesz (dia sz.: 6598), A21/1941 „Három igaz szó, Góbé-paszta jó” (dia sz.: 6417), A16/1941 Fenyővíz (dia sz.: 6412, tervező: Gábor Pál).

25 Uo. 289/1941 Erdély (dia sz.: 6297, tervező: Bánhidi A., OMIH-plakát), 288/1941 Erdély (dia sz.: 6296, tervező: Konecsni Gy.), 225/1941 Erdély (dia sz.: 5879, tervező: Németh N.).

26 ANDJC fond 830, dosar 21, 26–27. f. Kós Károly levele az OMIH kolozsvári kirendeltségének, 1941. jan. 25.

ugyanakkor a Budapest által javasolt telekszélességet a Kalotaszegtől idegen, síkvidéki típusúnak ítélte és annál keskenyebbel számolt. Ez a magatartás egyáltalán nem tetszett az OMIH-nak, amely a parasztházhoz ragaszkodott; a Kós által elképzeltnél „népibb” épületet akart, már pusztán azért is, mert „Külföldi és városi látogatónak érdekesebb, bensőségesebb ha vidéken, falun nem egy villaszerű épületbe lép be és nem kell emeletre mászni, manzárdban lakni. A földszintes ház patriarchálisabb és falusi jellegű”.²⁷ A ház végül sohasem készült el, az ingyen telek pedig még másfél évvel később is üresen állt. Azt, hogy a népművészet és az idegenforgalom illetén összekapcsolása nem az OMIH vezetőjének a személyes rigolyája volt csupán, jól illusztrálja a turizmust is felügyelő kereskedelmi miniszter parlamenti felszólalása 1940 őszén: „Az idegenforgalom szempontjából jelentős népművészetet úgy mint a múltban, a jövőben is támogatom és a már meglévő népművészeti házak mellett tervezem a legfontosabb népművészeti vidékeinken további ilyen népművészeti házak építését, amelyek a környék néprajzi érdekességeit és azok fenntartását is hivatottak lesznek biztosítani”.²⁸

Az OMIH igen erőteljesen befolyásolta plakátjai, elvárásai (és a tervekhez adott támogatása) révén az Erdély-képet, ezen imázs alakítóit. Az általa gondozott kiadványokban, könyvekben, plakátokon olyan Erdély köszönt vissza, amely sokban emlékeztet a mai Magyarországon még mindig eleven, archaikus „tündérkert”-vízióra;²⁹ ennek rurális, a folklórra összpontosító beállítottságát csupán a városok magyar (és civilizátorikus) jellegének a hangsúlyozása ellenpontoszza némiképpen. Ez a vízió nem feltétlenül elítélendő persze, a kérdés sokkal inkább az, hogy miféle cselekvési mintákat, politikai megközelítéseket diktál és az általuk meghatározott szemlélet nyitott marad-e másmilyen szempontokra is.

Útikönyv-képek

Mielőtt szemügyre vennénk az OMIH kolozsvári kirendeltségének tevékenységét és a nemzetépítésben játszott szerepét, tegyünk egy kitérőt a korszak útikönyveinek Erdély-képét és fogadtatását vizsgálva. Vari tanulmányán is okulva vázoljuk az erdélyi turistatársadalom központi lapja, az *Erdély* írásait alapul véve, hogy miként festett belülről a „kis magyar világ”, milyen képet közvetített olvasói felé.

1940 és 1943 között 18 útikönyv vagy útleírás jelent meg Erdélyről, pontosan annyi, amennyi az 1788 és 1940 közötti és az 1944–1986-os időszakban összesen.³⁰

27 Uo. 30. f. Gál László miniszteri tanácsos, OMIH-elnök levele a kolozsvári kirendeltségnek, Budapest, 1941. jan. 17.

28 Varga József miniszter expozéja 1940. nov. 15-én. Ld. Az 1939. évi június 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. Bp. 1941. 450.

29 A kifejezés Bárdi Nándortól származik. *Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Pozsony, 2004. 133.

30 *Sebestyén Adrienne: „Erdélybe utazni más”. A magyar turisztikai irodalom Erdély-képe.* In: *Erdély-(de)konstrukciók.* Szerk. Feischmidt Margit Bp.–Pécs, 2005. (Tabula Könyvek 7.) 54.

A szerző nem részletezi ugyan, hogy milyen műveket vont be vizsgálata körébe, az érintett kiadványok egy része nyilvánvalóan nem útikönyv, hanem jó esetben irodalmias útleírás,³¹ breviárium,³² művelt és lendületes esszé³³ vagy egy tájegységre, egyetlen városra koncentráló bédekker.³⁴ Átfogó Erdély-útikönyvről néhányról tudunk csupán a korszakból, melyek minősége és hangütése eléggé eltér egymástól.

Aba Sándor nagyváradi hírlapíró volt az egyik leggyorsabb szerző az Erdély-üzlet hasznát és kiaknázását illetően. 1941 tavaszán 320 oldalon megjelent munkája arra is szolgált, hogy megmutassa az erdélyieknek (főleg a fiataloknak) Magyarországot s csak 200 oldal szól benne Erdélyről, egyébként a magyar vidéket ecseteli.³⁵ Vélhetően a hirdetési felület bővítése végett volt erre szüksége: az Erdélyt bemutató oldalak 45%-át (91 oldalt) reklámok foglalták el. A szerző a könyv előszavában arról biztosította olvasóit, hogy személyesen bejárta az összes helyet. Az OMIH hivatalnokai szerint viszont a könyv „rendszeretlen és szerkesztetlen”, s arra sem mulasztottak el rámutatni, hogy a kötet összeállítója zsidó származású személy. Könyvesbolti terjesztését (épp úgy, mint az Aba által összeállított erdélyi fürdőkalauzét is) igyekeztek tehát akadályozni; körlevélben hívták fel rá a figyelmet, hogy Aba nem hálálta meg az adatszolgáltatásokat, ezért ne támogassák őt a továbbiakban sem az idegenforgalomban dolgozók (szálloda- és étteremtulajdonosok), sem a hivatalos szervek.³⁶ Még így is jobban járt Aba, mint Dávid József, a *Székegyföld írásban és képen* szerzője: a kiadványt ugyanis az OMIH kezdeményezésére betiltották, a kiadó ellen pedig eljárást indított a Miniszterelnökség.³⁷

Aba kötete – néhány frázis kivételével – nemigen használta a nemzeti retorikát. Szintén semlegesnek tekinthető ilyen értelemben az OMVESZ hivatalos útikalauzának Kelet-Magyarországgal és Észak-Erdéllyel foglalkozó kötete.³⁸ A nemzeties diskurzust Harsányi Zsolt író előszava képviselte, amennyiben a visszatérés feletti öröm kifejezése után a Svájccal megvont párhuzamot említette, amely elterjedt volt akkoriban az útikönyv-szerzők között. A visszacsatolt országrészt és idegenforgalmi szerepét a téli sportok, a falusi turizmus, illetve a fürdőkultúra fejlesztésében látta. Annak reményében zárta a szerző bevezetőjét, hogy olvasói olyan érzéssel érkeznek Erdélybe, miszerint „a törhetetlen faji erő klasszikus földjére utaznak, ahol szabadabb a szabad ember és a magyar lélek

31 *Széfeddin Sefket bey*: A hét vár országa. Bp. 1942. Az író egyébként az 1943-as Kalotaszegi madonna c. film (r.: Rodriguez Endre) forgatókönyvírója is, amely a közvéleményben szintén erősítette a fentebb vázolt Erdély = Kalotaszeg párhuzamot.

32 *Lévai Lajos dr.*: Székegyföldi Kis Tükör. Bp. 1942.

33 *Cs. Szabó László*: Erdélyben. Bp. 1940.

34 *Biró József*: Kolozsvári képeskönyv. Bp. 1940. (Officina Képeskönyvek). E sorozatban még több más rövid útikalauz is megjelent.

35 *Aba Sándor*: Erdélyi útikalauz és a magyar városok ismertetése. Nagyvárad, é. n.

36 ANDJC fond 830, dosar 79. passim. Különösen: OMIH-körlevél a kirendeltségeknek, Gál aláírással, Budapest 1941. szept. 30.

37 Uo. dosar 32, 2–3. f. Horváth Elek levele az OMIH-nak, Kolozsvár, d. n. [1941. dec.]

38 Az utas könyve. Magyar utazási kézikönyv és útmutató. 1940. III. kiadás, kiegészítő rész. Kelet-Magyarország, Észak-Erdély. Szerk. Kaffka Károly. Bp. 1941.

magyarabb”.³⁹ A fényképekkel illusztrált keményfedelű mű a legszükségesebb információkat közölte csupán, történelmi fejtegetésekbe nem bocsátkozott, a súlyt tehát a gyakorlati információkra (árak, közlekedés, infrastruktúra) helyezte.

A kalauzban a hiány maga is beszédes tény: az OMVESZ kötete *magyar* Erdélyt állított olvasói elé, melyben a nemzetiségek jelenlétére áttételesen lehetett csupán következtetni; így midőn a települések leírásánál megemlíti a görögkeleti templomot vagy a zsidó imaházat. Máramarosszigeten⁴⁰ a hetivásárok „néprajzi és népfaji változatai”-t emeli ki csupán, és egyedül Besztercével⁴¹ kapcsolatban írja le *expressis verbis*, hogy nem csak magyar lakói vannak a városnak (Szamos-újvár⁴² kapcsán az örményeknél utal még erre – de az nemzetiségi szempontból érdektelen közlés). Kolozsvár vagy Kalotaszeg leírásánál ellenben a szerző nyíltan utal a magyar nemzeti jellegre: a „kincses város” ezer esztendő alatt „kultúr-vár” lett, „szellemileg igazi magyar” település.⁴³ Bánffyhunyaddal kapcsolatban az idézeteket amúgy kerülő szerző Kós Károly egyik szövegét idézi a kalotaszegi viselet ősi voltát és Ázsiába nyúló gyökereit illetően.⁴⁴ Összességében a könyv inkább utazási katalógus, semmint az olvasót orientáló útikönyv.

A *Magyar Turista Élet* kiadásában megjelent kalauz⁴⁵ a rövidséget helyezte előtérbe; egy majdan elkészülő hosszabb útikönyv előmunkálatát kínálta, egyfajta turistasztenderd kialakítása volt az elsődleges célja. Ennek megfelelően azokat az útvonalakat ismertette, amelyek a mai napig az Erdély-járás bevett megállóinak számítanak. Nagy Ödön Gyilkos-tóról és környékéről szóló könyve pedig azok közé a művek közé tartozik, amelyekben az erdélyi nemzetiségek is megjelennek, ráadásul pozitív megítélés kíséretében. A viccekkel tarkított könyvből kihallatszik az elkötelezett turista hangja, például, amikor arról ír a szerző, hogy Fehérmező keleti szélén három (!) nemzet pásztorai találkozhatnak és legeltetik békességben, „erdélyi szellemben” állataikat: ők a háromkúti csángók, a csíki székelyek és a vaslábi románok.⁴⁶

Reich Milton Oszkár egy három évtizeddel korábban (1910-ben) már kiadott munkája frissítésével kísérletezett. Így az 1900-as népszámlálás adatait közölte benne, a székelyek történeténél pedig – bár egy helyen „regének” minősítette – magáévá tette a hun leszármazás elméletét.⁴⁷ Ennél azonban nem ment tovább, s abban is követte a korábbi kiadást, hogy foglalkozott Erdély déli részével is. A kötet magyar–román helynév-indexet és konkordancia-jegyzéket is tartalmaz. S bár a szerző mentegetőzött, hogy nem tudott személyesen információkat szerezni, ugyanakkor az 1940 után megjelent útikönyvek zömét használta.

39 Harsányi Zsolt: Előszó. In: Az utas könyve i. m. IV.

40 Az utas könyve i. m. 111.

41 I. m. 61.

42 I. m. 103.

43 I. m. 76.

44 I. m. 88.

45 Tulogdy János: Erdély kis turistakalauza. Bp. 1940.

46 Nagy Ödön: Gyilkos-tó. Részletes útikalauz. Marosvásárhely, 1943. 55.

47 Dr. Reich Milton Oszkár: Erdély. Bp. 1942. 10., 18.

Összességében elavult, bár kiegyensúlyozott munka az övé, amelyet az utasok – mivel jószerivel híján volt a gyakorlati információknak – nem forgathattak sok haszonnal, s ebben Gáspár Gyula könyvéhez hasonlított, amely rövidségben Tulogdy János munkájával rokon jellegű.⁴⁸

Számos ilyen kiadvány az előbbieknél is messzebb ment a nemzeti problematika taglalásában, mint például a Prinz Gyula földrajztudós által szerkesztett és a kolozsvári egyetem tanárai, illetve a szerkesztő kollégái (Felvinczi Takáts Zoltán, Soó Rezső és mások) által írott mű is. A szerkesztő – akitől a tájmorfológiai problémák etnikai megközelítése korábban sem volt idegen – a bevezetőben nyomban leszögezte, hogy Erdély, mint „keleti Svájc” merő utópia. Hiszen „nem egy központban lüktet az élete” (?), hanem a Kolozsvár–Marosvásárhely–Brassó–Nagyszeben–Gyulafehérvár–Torda-gyűrűn belül zajlik, s a táj nem is tudott egységes egésszé válni; így nincs is esély arra, hogy önálló politikai egységgé alakuljon.⁴⁹ Következésképpen Erdélynek Magyarországhoz kell tartoznia. Úgy írja le a román uralom alatti éveket, mint amelyek semmilyen értéket sem hoztak. A népmozgalmat illetően pedig azt emeli ki a szerző, hogy sok a „kaftános” Máramarosban, akik az „utóbbi évtizedekben kiadósan áramlottak dél felé is”. A felekezetek bemutatásánál is következetesen „keleti oláh” és „keleti katolikus” egyházakról ír a szerző.⁵⁰ Ez a határozottan a nemzeti retorikát érvényesítő és Erdély Magyarországhoz való tartozását mitikus földrajzi elemekkel igazoló munka azonban nem érte el a kívánt hatást a hatóságoknál. A marosvásárhelyi OMIH-kirendeltség vezetője egyenesen Aba Sándor munkájához hasonlította, melynek pontatlan és hamis adatait meg is bírálta. Kikérte magának, hogy a marosvásárhelyi Kultúrpalotát „regáti stílusúnak” nevezi, egyúttal radikális fellépést javasolt a túlbujánzó útikalauzokkal szemben.⁵¹

A budapesti központnak bár jogi alapja talán igen, erkölcsi aggálya nem lehetett Prinz vagy bárki más könyveivel kapcsolatban: a nemzeti alapon tájékoztató útikönyvek igazán markáns példányát az OMIH saját kiadásában jelentették meg 1941-ben. A szerző feltüntetése nélkül kiadott füzetnyi terjedelmű munka szálláskatalógusként is szolgált és e tekintetben a leghasználhatóbbak közé tartozott. Egyébként csak úgy sorjáznak benne a nem sok tapintattal fogalmazott, egyszerűsítő megállapítások, mint az például, hogy: „A románok nem tartoznak Erdély történelmi nemzetei közé. A gyepek mögötti üresen maradó hegyvidékeken, mint balkáni pásztorok szivárogtak be a magyarság közé. Előbb a hegyeket szállták meg, később leereszkedtek a völgyekbe is. Számuk a 17. század óta nőtt folyama-

48 *Gáspár Gyula*: A visszatért Erdély útikönyve. Bp. é. n.

49 Erdély. Útmutató Erdély vendégei számára. Összeáll. Prinz Gyula. Pécs, é. n. 4–6. Prinz politikai földrajzi látószögéről ld. *Keményfi Róbert*: „Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttere. A magyar Mezőpotámia képzete. Korall 9(2008) 31. sz. 101–131.

50 Erdély. Útmutató i. m. 9.

51 ANDJC fond 830, dosar 32, 30. f. Zsák József levele az OMIH-nak, Marosvásárhely, 1941. aug. 12. Az útmutató problémáját tartalmazta a kolozsvári kirendeltség 1941. júl. havi jelentése is: uo., dosar 53. Az Erdélyi Kárpát Egyesület lapja is nehezményezte az útikönyv-dömpinget: Ró-lunk – nélkülünk. Erdély 38(1941) 144.

tosan”. A füzet Erdély- és székelység-képe ugyanakkor azt a folklorizáló-mitizáló imázst követte, amely az OMIH és a partnerszervezetei által elvárt „nemzeti zarándoklat” szóhasználatába illeszkedett; igaz, egy helyt az évszázados együttélés pozitív elemeit is említi a szerző. Megtudhatjuk továbbá a könyvből, hogy Erdély „ősi talaj”, a „hamisítatlan magyar népművészet” hona, amelynek „töretlen magyar múlt”-járól a „temetői kopjafák” mesélnek. A sztereotipizált székely-kép valamennyi jellemzőjét fellelhetjük a műben, így a „Csaba királyfi népét”, valamint azt a tényt, hogy a székely gazda kőberes kocsiján szállítja a borvizet.

A furcsa hasonlatokhoz (a furulyázó pásztorfiú képe alatt „csángó Orfeusz” a képaláírás, a Békás-szoros pedig a „magyar Colorado”) különösen vonzódo a szerző a túlzottan nemzeties retorika olyan kedvelt eszközével is élt, amely összemosza a múltat és jelent, továbbá a történelmi hősök jelen életbe való transzponálásával igyekszik a nemzeti múlt kontinuitásának a képzetét kelteni, Erdély megismerését pedig nemzeti feladattá minősíti.⁵²

Az Erdélyben működő OMIH-képviselők egyikének-másikának nemigen tetszett a munka, és a javukra írható, hogy ezt jelezték is a budapesti központnak. Az első szövegváltozatot élesen bírálta a kolozsvári kirendeltség vezetője, viszont elsősorban a hiányokat róta fel, nem a hangnemet kifogásolta.⁵³

Szervezkedések és csalódások

Az 1891-ben alapított rangos *Erdélyi Kárpát Egyesület* (EKE) tevékenysége az I. világháború és az impériumváltás után erősen visszaesett, s majd csak a harmincas évek első felében talált újra magára; 1935-ig működött intenzíven, ekkor azonban a román hatóságok elkobozták a székházát és a gyűjteményeit is. A másfél tucat osztállyal, csaknem 1200 taggal rendelkező egyesület lapja, az *Erdély* 1940 és 1944 között híven adott számot az EKE életéről, melyben nemcsak a túraszervezés és a természetjárás infrastruktúrájának (jelzések festése, ösvények kijelölése, menedékházak, védkunyhók, símelegedők) a megteremtése és fenntartása kapott helyet, hanem néprajzi bál szervezése (1896 óta folyamatosan) és néprajzi gyűjtemény fenntartása is. A lap ez időbeli szerkesztője a neves nyelvész, Szabó T. Attila, majd Xantus János volt, munkatársai között egyetemi tanárokat (például Balogh Ernő) vagy olyan legendás alakokat is találunk, mint Merza Gyula (1861–1943), az erdélyi turistamozgalom egyik alapítója.

A visszacsatolás és a régi székház visszaszerzésének örömét hamarosan felváltotta azonban az EKÉ-ben az elkeseredettség érzése, amit a magyar turista-szervezetek (különösen a *Magyar Turista Szövetség* [MTSZ]) értetlensége, pökhendisége és rosszindulata váltott ki. Ahogyan a korszak egyik befolyásos turisztikai szakírója, az MTSZ tisztviselője megjegyezte: „Erdélyt, illetve az Erdélyi Kárpát Egyesületet úgy elárasztották a pesti »támogatók« és »jóakarók«,

52 Erdély északi része i. m. oldalszám nélkül. Elemzéséről ld. *Sebestyén A.*: i. m. 56–57.

53 ANDJC fond 830, dosar 18. 13–15. f. Horváth Elek levele, Kolozsvár, 1941. márc. 8.

mint a gátszakadás után a víz az addig érintetlen területet. Mindenki tanácsot adott, mindenki segített, minden Erdélyben járó budapesti turistavezető kötelességének érezte, hogy agyontámogassa a húsz esztendő után felszabadult erdélyi turista testvéreket. [...] A sok jóakaró, aki mind mintegy patentírozott kizárólagos jóakaratot szállított az EKE vezetőségének, végül is teljes zűrzavart idézett elő a kolozsvári turista gócpontban. Végül is a teljesen összezavart erdélyi turista vezetők egyéni utakat kezdtek járni a Szövetség megkerülésével, sőt hivatalos helyen egy erdélyi turista szövetség tervét is előterjesztették”.⁵⁴

Akadtak a vitának olyan, kevésbé dicsőséges mozzanatai is, mint az, hogy huzakodni kellett a *Magyar Turista Szövetséggel* azon: melyik egyesület működési területéhez tartozzék a révi Zichy-barlang és a hozzá tartozó menedékház. Az EKÉ-t nem hívták meg egy budapesti turista-ankétára 1941 elején, mondván: az „EKE szegény egyesület és tagjai úgysem vesznek részt” a rendezvényen.⁵⁵ A *Turista Élet* éles kritikával illette az EKÉ-t a frissen megjelent erdélyi turistatérkép egyes pontatlanságai miatt. Olyannyira elmérgesedett a helyzet, hogy 1941 márciusában az MTSZ törölte az EKE tagságát tagdíj-nemfizetés miatt. A helyzet később rendeződött ugyan és az MTSZ tisztviselői (például Polgárdy Géza) írtak is az *Erdélybe*, noha korábban az EKE bírálói közé tartoztak.⁵⁶ 1943 folyamán e tendencia folytatódott, 1944 nyarán pedig Polgárdy a magyar turistamozgalom átalakítása mellett kardoskodott a lap hasábjain.⁵⁷

Lehet, hogy a Budapestről jövő nyomást érzékelve, a korábbi „ballépés” feledtetésére döntött az EKE vezetősége úgy, hogy 1941 végén az egyesület felvéteti magát az MTSZ-be, annak „A” kategóriájába. Ezzel vállalta, hogy „zsidó tagjai nem lehetnek”: őket (17 főt) már novemberben kizárták, és 1942 tavaszán a házastársak származását is igazolniuk kellett. Az év nyaratól a menedékházakból is kitiltották a zsidókat.⁵⁸ Hozzá kell tennünk, nem jelent meg militánsan antiszemita cikk az *Erdély* hasábjain 1940 és 1944 között. Elszórt esetekben felfedezhetők ilyen utalások, például egyes szállóhelyek leírása során (egy borsai szállásadó „keresztény asszony” ajánlásában, mert a többi fizető vendéglátóhoz „érthető okokból” be sem mert lépni a cikk írója⁵⁹), ez azonban csak néhány cikk és szerző sajátja volt, ami – ismerve a kor sajtójának hangoltságát – korántsem lebecsülendő teljesítmény. Az inkább a feltűnő, hogy az *Erdély* lapjain is etnikailag homogén régióként jelenik meg Erdély, még a jól kiépített szervezett és menedékházakkal rendelkező szász *Siebenbürgischer Karpathenverein* tagjait és akcióit sem szerepeltetik a lapokon; igaz, az 1942-es SS-sorozat végzetes csapást

54 Polgárdy Géza: Harcok, munkák és küzdelmek. Tíz esztendő a magyar turista közéletben (1934–1944). H. n., 1998. 47–48.

55 Egyesületi élet. *Erdély* 38(1941) 10–11.

56 Polgárdy Géza: Országépítés. *Erdély* 40(1943) 81–82.

57 Polgárdy Géza: „Weekend”. *Erdély* 41(1944) 97–102.

58 Csendes ünnepély. *Erdély* 38(1941) 183.; Az Erdélyi Kárpát Egyesület 1941. évi közgyűlése. *Erdély* 39(1942) 179–183.; Török Zoltán: Néhány szó a Kis Békás-szorosról és a Gyilkos-tóról. *Erdély* 39(1942) 22.; *Erdély* 39(1942) 108.: híradás a MATVOSZ közgyűléséről.

59 Czirják Károly: A Horthy-csúcson. *Erdély* 40(1943) 138–140.

mért az észak-erdélyi szász turistamozgalomra.⁶⁰ A román testvérszervezetek teljesen hiányoznak az *Erdély* hasábjairól. A románok – ha szó esik róluk egyáltalán – pásztorokként bukkannak fel az útleírásokban, akiktől az eltévedt turista megtudakolhatja az utat, esetleg kissé kapzsi málhahordókként mutatkoznak (főleg a Radnai-havasokban), akik megpróbálják megkopasztani a messziről jött vándort. A kissé kolonialista látásmódon túlmenően az *Erdély* Erdélyében nincsenek azonban románok: elnyomóként, az EKE üldözésének szervezőiként 1940-ig⁶¹ jelen voltak ugyan, de immár eltűntek; nem barátok, nem ellenfelek, nem versenytársak ők, hanem egyszerűen nem is léteznek.

A román népesség tudatos vagy öntudattalan elfelejtése problémamentesen megfért azzal a diskurzussal, amely – ha nem is teng túl a lapban – a természetjáró mozgalom magyar nemzetépítésbe való fokozottabb becsatolását szorgalmazta. Amit Tavasz Sándor teológusprofesszor elméleti igényű alapvetésében⁶² (természetjárás = honismeret, hazaszeretet, nép- és önnevelés, ami szükségképp lelki nemesedéshez is vezet) megfogalmazott, azt mások leegyszerűsítették, majd kibontották egyes részleteit, megint mások pedig átfordították a gyakorlatba.⁶³

Igazságtalan lenne az *Erdély* szerzőit és szerkesztőit szűk látókörű nacionalizmussal vádolni: ők ugyanis csak örvendtek a visszacsatolásnak, ugyanakkor csalogták a magyarországi partnerszervezetekben, s attól tartottak, hogy ismét vége szakadhat a „magyar világnak”. Szervezetük, infrastruktúrájuk modernizálásához pedig közvetlenül rászorultak az állam (az OMIH, a kereskedelmi minisztérium, az *Országos Sportközpont* és mások), valamint az MTSZ jóindulatára, mely szervezetek a politikában és a nyelvhasználatban egyaránt igazodást követeltek. A „korszellem” igényelte tehát az általuk tett kétes lépéseket, az ezek nyomán esetleg feltámadó lelkiismeret-furdalásért viszont bőséges kárpótlást jelenthetett az Erdélybe látogató magyar turisták növekvő száma – még ha a veteránok nem is nézték jó szemmel a magyarországiak követelőzéseit, hangoskodását, a hajnalig tartó cigányozást a menedékházakban, és nem értették, hogy miért vasalt nadrágban járnak és miért festik ki magukat naponta többször is a pesti nők.⁶⁴

60 Dietlinde und Rudolf Rösner: Zur Geschichte des Sektionens des Siebenbürgischen Karpathenvereins im Nösnergau und im Reener Ländchen. In: Der Siebenbürgische Karpathenverein 1880–1945. Hrsg. Heinz Heltmann–Helmut Roth. Thaur bei Innsbruck, 1990. 128–134. A szász turistamozgalom történetéről elemzőbben és társadalomtörténeti beágyazottsággal: Michael Wedekind: Der Siebenbürgische Karpathenverein (1890–1944). Ein Beitrag zur Sozialgeschichte Siebenbürgens. @mnis (Brest), numéro spécial, 2004.

<http://www.univ-brest.fr/amnis/documents/colloque/wedekind2004.pdf>

61 Bár a lap szerkesztője a román természetvédelmi törvényt pl. visszasírta: Ifj. Xantus János Dr.: Természetvédelmet, de sürgősen! *Erdély* 39(1942) 161–165.

62 Dr. Tavasz Sándor: A természetjárás a nemzetnevelés szolgálatában. *Erdély* 39(1942) 1–5.

63 K.: A „Széples”-osztály előadássorozata. *Erdély* 40(1943) 31. A Széples-osztály dési tevékenységéről: előadássorozat a turistaság nemzetnevelő voltáról, vagy pl. felhívtak „egységes magyar jellegű turistaalkotások” megtervezésére és építésére. Az Erdélyi Kárpát Egyesület 1942. évi vándorgyűlése. *Erdély* 39(1942) 190–191.: Beke Lajos referátuma.

64 Dr. Balogh Ernő: Tanulságul. *Erdély* 41(1944) 81–82.; Czírkák K.: i. m. 138–140.

A kirendeltség

A turizmus nemcsak spirituálisan válhatott a „nemzetnevelés” és a felemelkedés eszközévé (ez persze Magyarországon kívül is így volt⁶⁵), hanem – a korban legalábbis sokan így gondolták – gazdaságilag szintén segíthetett a talpra állásban és a nemzetiségi harc ügyében.⁶⁶ A bécsi döntés után született kormányzati állásfoglalások valamilyen módon mind az idegenforgalom és a háziipar összekapcsolásával ígértek fellendülést Észak-Erdélynek, és különösen a Székelyföldnek. Teleki Pál miniszterelnök már Kárpátaljára is személyes idegenforgalmi megbízottat nevezett ki volt tanítványa, Padányi-Gulyás Béla személyében. Az erdélyi bevonulás után tartott úgynevezett erdélyi értekezleten a miniszterelnök érintette a „szabadidőmozgalom” kérdését is.⁶⁷ A Székelyföldet kimondottan a háziipar, a bányászat, a középipar révén remélte fellendíteni, amelyhez nagyszabású infrastrukturális beruházások teremtettek volna megfelelő kereteket.⁶⁸ A később megvalósult déda–szeretfalvi vasútvonal mellett Székelyudvarhely bekapcsolását is tervezték Észak-Erdély vasútforgalmába (25–45 millió pengőért – Baróton vagy a Hargitán keresztül), és utakat, új autóbusz- és repülőjáratokat, fürdőrekonstrukciót és minden egyebet előirányoztak, amely szükséges lehetett az idegenforgalomhoz.⁶⁹ Bár a kormányzat nem tudta minden ígéretét beváltani, sok elképzelés azért megvalósult. Az eredeti költségeknél drágábban (több mint 75 millió pengőért) megépült a déda–szeretfalvi vasútvonal, a budapesti kormányzat pengő tízmilliókat költött útjavításra, 129 millió pengőt fordított a vasúti gördülőanyag pótlására, 1942-ig 13 millió pengő értékben építettek utat, hárommillióért fejlesztettek repteret, de jutott pénz a telefonhálózat korszerűsítésére és hidak javítására is.⁷⁰

Ezzel párhuzamosan fürdő- és szállodafejlesztés indult elsősorban a Székelyföldön és a Radnai-havasokban, valamint menedékház-rekonstrukciós és -építő program kezdődött egész Erdélyben. Az OMVESZ megkezdte a falusi idegenforgalom megszervezését, és a turizmust szolgáló olyan kisegítő létesítmények jöttek létre, mint például a sísáncok a Kolozsvár melletti Hója-erdőben, Borsafüreden és Csíkszereda mellett. Mindezen feladat koordinálására 1940 decemberében az OMIH megszervezte kolozsvári kirendeltségét. Eleinte úgy tűnt,

65 A felfogás a Vichy-Franciaország ideológiájában is nagyon határozottan jelen volt, ugyanebben az időben: *Anne-Marie Thiesse*: Ils apprenaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique. Paris, 1997. 95–102.

66 Erre jó példa: Szórványsors. Dr. Szűk Ödön m. kir. postatitkár jelentései. Erdély 1940–1944. Szerk. Balogh Júlia. Bp. 1992. 88. Jelentésében az aktív EMKE-titkár a zálnoki gyógyfürdő újbóli üzembe helyezését a helybeli 95 magyar megtartása érdekében látja kulcsfontosságúnak.

67 MOL K 28, 267. cs. 183–184. f. Erdélyi Értekezlet jegyzőkönyve.

68 Uo. 132. f.

69 Uo. 91., 71–72. f.

70 Fürdőügyi és idegenforgalmi kongresszus Marosvásárhelyen. Az 1942. március 22-i I. rendes közgyűlés. Klny. a Magyar idegenforgalom évkönyvéből. Bp. 1942. 13–20.: Varga József miniszter beszámolója. A déda–szeretfalvi építkezésről ld. *Kubinszky Mihály–Horváth Ferenc*: Magyar vasúti építkezések Erdélyben. Bp. 1998. 224–238.

hogy a kirendeltség vezetője lesz az erdélyi idegenforgalom irányítója, később azonban egy lett csupán az egyenlők között, mivel a többi kinevezett kolléga féltékenyen ügyelt önállóságára, nemegyszer szóvá téve, ha Kolozsvár – nézetük szerint – túlterjeszkedett a hatáskörén.

Némileg talányos, hogy a magyarországi hatóságok választása miatt esett Horváth Elekre, mint kirendeltségvezetőre. Az érintett is szüksézáúan nyilatkozik erről önéletrajzában.⁷¹ Horváth 1908-ban Pápan született, az itteni bencés gimnáziumban végzett. Budapesten jogi tanulmányokat folytatott, de hallgatott történelmet és művészettörténetet is (utóbbit a bécsi egyetemen). Tanulmányai befejezése után hírlapíróként talált munkát szülővárosában. Cikkei jelentek meg a *Pápai Hírlapban*, titkára volt a *Jókai Körnek*, és széles körű helytörténeti munkásságot fejtett ki. Tóth Endre főiskolai tanárral közösen írt egy Pápa-történetet, amely a mai napig jól használható.⁷² 1932-től (valószínűleg nem teljesen függetlenül a gömbösi sajtópolitika frissítési szándékaitól) külső munkatársa lett a Miniszterelnökség sajtóosztályának, ahol 1938-tól főállásban dolgozott, majd átkerült a kereskedelmi minisztérium, illetve az *Országos Idegenforgalmi Hivatal* állományába. Az erdélyi bevonulás után Horváthot az erdélyi idegenforgalom megszervezésére küldték Kolozsvárra, kezdetben egész Észak-Erdélyre érvényes mandátummal. Hatáskörét valamikor 1941 tavaszán csökkentették, a négy közép-erdélyi (illetve a korszak hivatalos irataiban néha felső-erdélyi) vármegye (Kolozs, Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Szilágy) és Kolozsvár törvényhatósági jogú város területére kiterjedő jogkörre korlátozták. Tagja lett ugyanakkor az *Erdélyi Idegenforgalmi Bizottságnak*, ez némiképpen ellensúlyozta hatáskörének lefokozását, miközben táplálta a többi kirendeltségvezető gyanakvását Horváth ambícióival szemben.

Lehet, hogy jó személyi kapcsolatai voltak Horváthnak a minisztérium felső vezetésével, netán a miniszterelnökség egyes munkatársaival. A személye mindenképpen kivételnek számított: a többi erdélyi kirendeltségvezető (Albrecht Károly – Máramarossziget, Gábor Ernő – Sepsiszentgyörgy, Székely Géza – Csíkszereda) jobbára az EKE kebelében ténykedett a visszacsatolás előtt (ez alól a marosvásárhelyi megbízott, Zsák A. József jelentett egyedül kivételt: ő korábban a római magyar követség sajtóattaséjaként működött). Az bizonyos, hogy a fiatal kora ellenére viszonylag magas polcra jutó Horváth jó kapcsolatot ápol a magyarországi népi írók közül többekkel is: levelezésben állt Féja Gézával, s éppúgy szervezett neki, mint Illyés Gyulának nyaralást Erdélyben. Új helyén is hamar kialakultak a kapcsolatai (ha nem voltak már meg korábban), mert Tamásiról bizalmas hangon írt levelében és Wass Albertet is tisztelettudó, de bennfentes hangon tájékoztatta némely ügyekben.⁷³ Több cikke jelent meg az *Erdélyi Helikonban* is.

71 Veszprém Megyei Levéltár XIV. 44. (a régi jelzet szerint XV. 108.) Horváth Elek iratai, Horváth Elek géppel írott önéletrajza, 1987. jún. 31. 5 f.

72 *Horváth Elek–dr. Tóth Endre*: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. Pápa, 1936.

73 ANDJC fond 830, dosar 83, 72. f. Horváth Elek levele Féja Gézának, Kolozsvár, 1941. júl. 2. Illyés és Tamási közös, gyilkos-tói nyaralásáról uo., dosar 97, 23. f. d. n. Horváth Elek távirata a gyilkos-tói Napsugár Panzióba. Uo. dosar 59, Horváth Elek levele Wass Albertnek, Kolozsvár, 1941. szept. 15.

A kirendeltségvezető annak ellenére, hogy alkotó, kezdeményező és igyekvő hivatalnoknak igyekezett feltűnni, valami okból nem nyerte meg főnökei jóindulatát. Egymást érték a kolozsvári kirendeltségen az ügyviteli, pénzügyi vizsgálatok, rovincsolások 1940 és 1944 között, amelyek feltűnő hanyagságot vagy szabálytalanságot azonban nem tártak fel, bár rendszerint Horváth dorgálásával végződtek.⁷⁴ Gyakorta visszadobták havi jelentéseit: előfordult, hogy 17 fillér helytelen könyvelése miatt történt mindez, mint például 1942 szeptemberében.

A kirendeltségvezető hatáskörét és feladatait az 1941 elején életbe lépett 119.297/1940/XIV. számú kereskedelmi miniszteri rendelet szabályozta. A kirendeltségnek propaganda- és megfigyelő szolgálatot kellett végeznie, válaszolnia kellett a hozzá érkező megkeresésekre (a hivatalosakra 2 x 24 órán belül), és havonta fel kellett terjesztenie a tevékenységéről szerkesztett jelentést, részletes pénzügyi elszámolás mellett, az OMIH budapesti központjának.⁷⁵ A fennmaradt iratanyag tanúsága szerint a kolozsvári kirendeltségnek ennél sokrétűbb feladatai voltak: kérésre útiterveket készített, részt vett a helyi hatóságok szálloda- és vendéglátóhelyekkel szembeni hivatalos vizsgálataiban, külföldi vendégeket kalauzolt és az 1942 februárjában a Mátyás király tér 10. szám alatt megnyitott 120 ágyas OMIH-diákszállót is üzemeltetnie kellett. A szálló annak a nagyszabású programnak volt a része, amely olcsó diákszállásokkal kívánta ellátni a visszacsatolt területeket. Hasonló intézmény nyílt Rozsnyón, Székelyudvarhelyen és később Újvidéken is: az első éjszaka fejenként egy pengőbe, minden további éjszaka 50 fillérbe került, de még így is nyereséget hozott. A szálló hullámmó – 13% és 50% közötti, vagyis az átlag helyi szállodatelítettségnél rosszabb – kihasználtsággal működött 1944-ig, akkor léggóltalmi szükségkórházzá alakították át. A kirendeltség más módon is részt vett az idegenforgalmi arculat alakításában: idegenvezetői tanfolyamot, fotópályázatot szervezett. Sőt, az 1940-es mezőkövesdi, kalocsai és kapuvári példán felbuzdulva népviselet-versenyt rendezett Kőrösfőn: 1941 júniusában több száz résztvevővel zajlott a verseny, amelyet nemzetpolitikai céllal rendeztek. Mivel Kós Károly és Visky Károly, a kolozsvári egyetem néprajz-professzora az utolsó pillanatban lemondta a zsűritagságot, így a nyelvész Szabó T. Attilának és a középkor-történész Váczy Péternek kellett beugraniuk, hogy egy második zsűriben értékelhessék (este fél kilencig!) a vártnál jóval több jelentkezőt, akik mind el szeretnék volna nyerni a 150 pengős fődíjat. A versenyt a rádió is közvetítette, és megjelent rajta Kemény János, Móricz Zsigmond, és a kolozsvári francia konzul is; a *Magyar Film Iroda* csak a rossz idő miatt nem tudott felvételeket készíteni róla.⁷⁶ Végül három első díjat és több másmilyen helyezést osztottak ki, így tízpengős VI. helyezéseket is megítéltek. Egy ilyen verseny nemzeti célja egyértelműen kiderül a két évvel későbbi széki népviselet-verseny értékelése kapcsán: „Tiszteletteljes véleményem szerint a

74 Ilyen vizsgálatra került sor 1941 áprilisában, szeptemberében, októberében, 1942 júniusában, decemberében, 1943 novemberében és 1944 júniusában.

75 Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal szervezeti szabályzata. Bp. 1941. 23–36.

76 ANDJC fond 830, dosar 71, passim.

népviselési bemutató széki megrendezése nemzetpolitikai szempontból feltétlenül szerencsésnek mondható, minthogy a 85%-ban román lakosságú Szolnok-Doboka vm. egyik ősi magyar szigetének anyagi támogatását szolgálja”.⁷⁷

A sokrétű feladatkör ellátásában 2-3 beosztott tisztviselővel, egy hivatalsszolgával és egy titkárnővel dolgozott a kirendeltség. Azt, hogy az erdélyi és a magyarországi mentalitás összehasonlítása nem volt éppen zökkenőmentes, jól mutatja egy 1943. novemberi eset is. Jancsika Albertet, a brassói EKE volt titkárát bő egy évvel korábban osztották be a kirendeltségre: a szállodaellenőrzés hanyag elvégzése miatt Horváth felelősségre vonta beosztottját, aki vállvonogatással, ordibálással, majd ajtócsapkodással válaszolt erre. Végül vette a kabátját és elrohant munkahelyéről. Horváth következőképpen széljegyzetelte az esetet hivatalos jelentésén: „Minthogy Jancsika Albertnek fenti – Magyarországon mindenestre szokatlan [! A. B.] – eljárása tiszteletteljes véleményem szerint súlyosan sértő”, javasolta a megbüntetését.⁷⁸ A felhevült hivatalnok bocsánatkéréssel és dorgálással megúsza végül az affért, amely jelzi, hogy milyen elképzelést alakított ki magának az Erdély iránt egyébként pozitívan elfogult magyarországi tisztviselő a helyiekről. Megjegyzése mélyebb tartalma szerint megrontotta a helyi erkölcsöket és szokásokat a „román világ”, netán a helyi magyarok a szigorú hivatali rendtartás és ügyintézés alacsonyabb fokán helyezkednek el, s ezért képtelenek elfogadni a Magyarországon alkalmazott normákat. Ez az attitűd nem volt egyedi: a kirendeltség „Reklamációk, vitás ügyek” feliratú dossziéi szerint az anyaországi utasok rendszeresen panaszkodtak a helyi MÁVAUT-buszvezetők „pimaszsága” és faragatlansága, a szállodai felárak, esetenként a szálláshelyek higiéniés viszonyai vagy az üdülőhelyi személyzet miatt, esetleg azért, mert a helyi tisztviselők nem kezelték megfelelő reverenciával a Magyarországról jövő vendégeket.⁷⁹ Mind a helyiek, mind a magyarországiak sokat panaszkodtak az IBUSZ kolozsvári irodájára, annak kelletlensége és pontatlan információi miatt.⁸⁰

Nyilvánvaló ellentét feszült az 1940-ben megfogalmazott tervek és a megvalósult turisztikai beruházások között; így nem lett sem „magyar Garmisch”, sem „székely Svájc”. Ugyanakkor – figyelembe véve a háborús körülményeket – a magyar kormány óriási, pengő százmilliókra rúgó idegenforgalmi és járulékos infrastrukturális beruházásokat hajtott végre Észak-Erdélyben. A Tolvajos-tető–Hargitafürdő, vagy a Sepsiukszád–Szent Anna-tó körüli utak kiépítésének a turizmus volt a fő indoka (az utóbbi nem készült el teljesen), és hasonló célból indították a Budapest–Kolozsvár–Marosvásárhely légijáratot is. Tetemes összegekre rúgtak például a nyaralóknak adott menetdíjkezdmények is, amelyeket a turistaszezon stimulálására többször alkalmaztak a hatóságok, illetve beruházási kölcsönökkel segítették a kiemelt üdülőkörzetek panziótulajdonosait. Az

77 Uo. dosar 112. 82. f. Horváth Elek jelentése a budapesti OMIH-nak, Kolozsvár, 1943. máj. 25. (az 1000 pengő összdíjazású versenyt az Országos Bokréta Szövetség hirdette).

78 ANDJC fond 830, dosar 126. 39. f. Horváth Elek az OMIH-nak, Kolozsvár, 1943. nov. 15.

79 Uo. dosar 59, 88, 122. passim.

80 Két karakteres panasz: gróf Bethlen Ádámé, uo. dosar 88, 19. f. Bethlen Ádám panasza, 1942. jan. 3. és gróf Wass Alberté: uo. dosar 59, Horváth Elek levele Wassnak, Kolozsvár, 1941. szept. 15.

OMIH vagy más állami szervek (például az *Országos Sportközpont*) támogatásával és az EKE osztályainak (vagy más, a régióba beáramló magyarországi egyesületek) menedzselésében számos menedékházat felújítottak (Bükkerdő stb.), kisajátítottak (Révi-barlang stb.), bővítettek (például Izvora, Nagybánya mellett) vagy újonnan felépítettek (Rozsály, Csáky-csúcs stb.).⁸¹ Utóbbiak közül, a ma is álló *Uz Bence* turisztaszálló Hargitafürdőn a leghíresebb, amelynek bokrétaünnepélyét 1941 októberében tartották, a szállót a következő évben át is adták. A Zilah melletti Nádas-tói menedékház bokrétaünnepélyét 1944. augusztus 20-ra tervezték – ez azonban elmaradt, bár az építési munkálatok még 1944 szeptemberében is tartottak, amikor Erdélyben már tombolt a háború.⁸² Az OMIH városi szállodák építését, illetve támogatását is tervbe vette, ezekből azonban nem sok készült el: Csíkszeredán és Máramarosszigeten húztak fel ilyen épületet.

Bár mind az idegenforgalmi kalauzokban, mind magánúton az OMIH és képviselői figyelmeztették az utazókat, hogy az erdélyi idegenforgalmi infrastruktúra messze nem olyan fejlett, mint a magyarországi, 1940 decembere, a katonai közigazgatás megszűnése után megindult a turisták rohama. Az IBUSZ első, reklámcélzatú útját már 1940. október 20-án megszervezte a visszacsatolt országrészbe,⁸³ a magánosok áradata azonban majd csak 1941 első felében kezdődött. Levelezőlapok, levelek százaiban bombázták a kirendeltségeket szállás-tippekről, utazási és túratervekről. Közép- és kisegyszisztenciák, egyesületek érdeklődtek a helyi viszonyokról, hogy ellátogathassanak „Szép Erdélyünkbe”, elsősorban székelyföldi, másodsorban magaslati és fürdőhelyi pihenést keresve.⁸⁴ Megfigyelhető, hogy az első szezonban még minden szóba jövő üdülőhelyet ajánlott a kirendeltség, így sokszor kicsiny, vagy idegenforgalmi infrastruktúrával alig rendelkező helyeket is reklámozott: Málnásfürdőt (ahol a fürdőtelep egy részének tulajdonjoga még 1943-ban is rendezetlen volt), Sztánát, Palotailvát, Ratosnyát, Csucsát. A visszajelzések és panaszok hatására az OMIH finomította kínálatát és megpróbálta orientálni a látogatókat: egyszerűen kihagyta az útikönyvéből Málnásfürdőt, Bikszádót és az egész Szilágyságot, és így nem kapott támogatást a sztánai és a csucsai strandfürdő terve sem. Az OMIH elnöke egy 1942-es nyilatkozatában a három csoportba osztott erdélyi nyaralóhelyek közül a nagyobb vendégforgalom ellátására képes üdülőhelyeket (Gyilkos-tó, Szováta, Borszék, Tusnád) és a kulturális értékkel bíró városokat (döntően Kolozsvárt és vélhetően Marosvásárhelyt) emelte ki, míg a többit úgy minősítette, hogy azoknál elsősorban a „természeti adottságok vannak meg”.⁸⁵

81 J. A.: Ebben az évben öt menedékházat épít az EKE. Erdély 40(1943) 13.: Az OSK 126 500 pengő támogatást ítél meg öt menedékház építésére.

82 R. M.: Újra építünk! Erdély 41(1944) 125–128.

83 *Hajduczky István*: Az IBUSZ első autóbusz-kirándulása Erdélybe. Hungária Magazin 1940. 12. sz. 12–13.

84 Ezekből mustra: ANDJC fond 830, dosar 9. passim.

85 *Gál András* (sic!): Erdély idegenforgalmi fejlődése. In: Fürdőügyi és idegenforgalmi kongresszus i. m. 22.

A tervszerű politika és a háborús idők okozta, viszonylagos hazai jövedelmnövekedéssel kombinált valutáris korlátozások, továbbá a külföldi nyaralóhelyek elérhetetlensége nyomán az erdélyi idegenforgalom dinamikusan növekedett 1941 és 1943 között. E tekintetben részadatokra hagyatkozhatunk csupán, de Kolozsvár látogatottsága 1943-ban például 27,5%-kal nőtt az egy évvel korábbihoz képest: csaknem 60 ezer látogató 140 ezer vendégéjszakát töltött a városban és 3 millió pengőt költött. Ugyanebben a szezonban 100%-os kihasználtsággal működtek az olyan kisebb üdülőhelyek is mint Radnaborberek, Oláhszentgyörgy, Kérőfürdő, Kolozsfalva, Szamosfalva vagy Csucsá. Az első helyen 5200 vendég 23 ezer éjszakát töltött és 170 ezer pengőt költött, az eldugott Kolibicán pedig 700 személy 9 ezer vendégéjszakát töltött, 130 ezer pengőt hagyott ott.⁸⁶ Noha, az OMVESZ adatai szerint, már 1942-ben is jelentős volt a vendégforgalmi növekmény: miközben Magyarországon mindössze 4%-kal nőtt a falusi vendéglátóhelyek forgalma az előző évhez képest, Észak-Erdély területén az arány 56% volt.⁸⁷ Csík vármegyében 1942-ben jóval több mint 50 ezer vendég 2,3 millió pengőt költött nyáron, ebből kis híján egymilliót csak Borszéken. Máramaros vármegyében (annak erdélyi részén) húszezer vendég 361 ezer pengőt költött, ehhez jött még a Máramarosszigeten megforduló 12 345 turista 205 ezer pengőnyi kiadása.⁸⁸ A szovátafürdői IBUSZ-iroda vezetője 1943 nyarán azt írta Kolozsvárra, hogy a fürdőhelyen néhány napra lehetetlen csupán szobát kapni, legalább két hétre lehet lakhelyet foglalni, ám azt is hónapokkal előre el kell intézni. „A fürdön olyan tömeg nyaral, amilyenre eddig példa nem volt”. Arra is akadt precedens, hogy 50 ember a szabad ég alatt volt kénytelen aludni a frissen érkező magyarországi látogatók közül.⁸⁹ Erdély egyre felkapottabb lett, amit az is bizonyít, hogy olyan hírességek jelentek meg itt, mint Bajor Gizi, aki 1943 nyarán a Gyilkos-tónál nyaralt.

A kolozsvári kirendeltség anyagai arról jelentenek még, hogy 1944 nyarára is volt számos érdeklődő, a számuk azonban augusztus második felében teljesen elenyészett, ami a román kiugrás és a harcok miatt nem meglepő. Horváth Elek a német megszálláskor sem hagyta el népszerűsítő buzgalma: „A kirendeltség a hónap második felében nagy mennyiségű német nyelvű »Erdély« prospektust osztott szét a német Véderő tagjai között” – jelentette 1944 márciusáról (de a megszállás tényére csak ennyi utalt).⁹⁰ A kirendeltségvezetőt behívták katonának, majd nemsokára elbocsátották a szolgálatból. Még nyáron is szorgalmasan inspicálta Észak-Erdély vidéki szállodáit. Az egyre ritkább iratanyag a tevékenység elapadásáról látszik tanúskodni. 1944. szeptember 14-én Brandenstein OMIII-elnök utasítást adott az evakuálásra, és Sopront jelölte ki a kirendeltség munkatársai számára felvevőterületként. Mivel ekkor már a várostól néhány ki-

86 ANDJC fond 830, dosar 119, kérdőívek az 1943-as szezonról.

87 Uo. dosar 120, 17. f. OMVESZ-kimutatás.

88 OMIH Tájékoztató Közlemények 1943. márc. 25. 6. (OSZK At. 18/1943.)

89 ANDJC fond 830, dosar 118, 65. f. Záborszky Árpád, IBUSZ-irodavezető Horváth Eleknek, Szovátafürdő, 1943. júl. 10., ill. uo. 57. f. Horváth Elek Szigethi Ilonkának, Kolozsvár, 1943. júl. 12.

90 Uo. dosar 140, jelentés 1944 márciusáról.

lométerre délre, Tordánál dörögtek az ágyúk, nem volt mód a kitelepítésre, vagy talán járművet nem sikerült szerezni – az iratanyag mindenesetre helyben maradt. A menekülő kirendeltségvezető utolsó intézkedéseként a hivatali altiszt, Láposi István lelkére kötötte, hogy hibátlan állapotban őrizze meg az iroda és a szálló berendezéseit, egyúttal utasításba adta, hogy az idős hivatszolgálat az OMIH által rendszeresített egyenruhát „hivatali alkalmazotti minőségének hangsúlyozására – rendszeresen viselni köteles”.⁹¹ El lehet képzelni, hogy az egyenruhára csak távolról is emlékeztető öltözképpen milyen veszélynek tette ki viselőjét a szovjet csapatok október 11-i bevonulása után. Láposi István további sorsáról nincs információnk. Horváth Elek 1945 után először filmgyártó vállalattal kísérletezett Budapesten, majd 1948-ban elhagyta az országot. Ausztrián keresztül az Egyesült Államokba ment, könyvtárakban és tudományos gyűjteményekben dolgozott, nyelviskolában tanított és szerepet vállalt a magyar katolikusok mozgalmaiban. 1994-ben hunyt el Washingtonban.

„Eminens nemzeti érdek”

Az, hogy a vázolt nagyszabású elképzelések hogyan szolgálták a turizmusfejlesztés és a nemzeti pozícióépítés (és a kirekesztés) együttes ügyét, a nagy állami akciók elemzésével ellenőrizhető.

Kolozsváron is elsődleges feladatnak számított a román múlt nyomainak eltüntetése. Az erdélyi értekezlet közönsége előtt maga a miniszterelnök fejtette ki, hogy a román időszak épületei, különös tekintettel a templomokra „csak annyira műemlékek, mint amennyire vaj a művaj” – majd gyorsan bocsánatot kért a hasonlatért. Programjában nem (csak) a rombolás szerepelt, amiben eltért az előtte szóló Kiss Elek unitárius püspökhelyettes javaslatától. A városi és falusi hivatalos épületeknél a romános ornamentika eltüntetése szerepelt célként, a templomoknál nem egységes elbánást javasolt, hanem politikai krédójához híven mérlegelni kívánt és elképzelhetőnek tartotta azok átalakítását, az épületek megtartását, de nem zárta ki a lebontást sem.⁹² A külső nyomok eltüntetése volt Kolozsváron is a legfőbb törekvés. A túlságosan szem előtt lévő (például az idegenforgalmi prospektusokban is látszó) román cégfeliratokat az OMIH „megengedhetetlennek” tartotta, továbbá csökkenteni kellett a csak románul tudó bérkocsisok számát és a panaszok hatására át kellett állítani pengő alapúra a kolozsvári bérkocsik taxióráját.⁹³ Ez persze mellékes kísérője volt csupán a „magyar Erdély” kialakítását célzó törekvéseknek a vendéglátóiparban.

Egy magyar szakértői bizottság 1941 elején végigjárta a székelyföldi fürdőket és felmérte a korszerűsítésükhöz szükséges tőke- és beruházásigényt. A súly-

91 Uo. dosar 150, Horváth Elek utasítása Láposi Istvánnak, Kolozsvár, 1944. szept. 19.

92 MOL K 28, 267. cs. Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, 139. f.

93 ANDJC fond 830, dosar 44. Gál László levele Keledy Tibor polgármesternek, Budapest, 1941. nov. 29. Uo. dosar 53. 1941. márciusi, augusztusi jelentés. Uo. dosar 129. 1943. márciusi jelentés.

ponti fürdőhelyek: Szováta, Tusnád, Borszék és Gyilkos-tó szállodáit és panzióit tekintve a bizottság (amelynek tagja volt, egyebek közt, Horváth Elek, ekkor még mint „erdélyi idegenforgalmi főmegbízott” és Székely Géza, csíkszeredai OMIH-képviselő is) arra jutott, hogy a már beadott és a még beérkező kölcsönkérelmekben körülbelül 1,5 millió pengőnyi hiteligény merül fel a székelyföldi szállodaipar rekonstrukciója során. De annak érdekében, hogy ne kerüljön mindez oly sokba az államnak, az addig beérkezett 167 igénylőt (több mint egymillió pengőnyi hiteligényt) három csoportra osztották. Az elsőbe azok a panziók és szállók kerültek, melyek tulajdonosai magyarok voltak (95 kérelmező). A másodikba azokat sorolták, melyek bonítása és/vagy nemzeti elkötelezettsége „nem megnyugtató” (13 kérelmező); végül a harmadikba került a csaknem hatvan román villa tulajdonosa, akik elhagyták ugyan Észak-Erdélyt (vagy már a döntés előtt is másutt éltek), de mód nyílt elhagyott épületeik felhasználására.

Átszámítások után a bizottság arra jutott, hogy a forgótőke bevonása mellett központilag kell rendezni a fürdőtelepek árviszonyait, mert az erdélyi árak 30–50, sőt 100%-kal magasabbak a magyarországiaknál, jöllehet a szálláshelyek komfortfokozata átlagosan alacsonyabb az itthoniaknál. Javaslatot tettek az iparendedélyek felülvizsgálatára is: a korábbi román gyakorlat e tekintetben megengedőbbnek bizonyult, mert nem volt szükség a szoba kiadásához iparendedély kiváltására. A magyarországi gyakorlat átvételétől azt remélték, hogy „ezáltal a vendéglátásban nemkívánatos elemeket ki lehetne zárni”. Ugyancsak rendezni kívánták a borra való kérdését és a többi fürdőhelyi árat is szabályozni szerették volna. Összességében a székelyföldi fürdőről azt állapította meg a bizottság, hogy „az említett négy fürdőhely vendéglátóipari felkészültsége jobb mint a balatoni fürdőké, ha hiányzik is itt a Balaton mellett színvonalat jelentő nagy szállodák kategóriája”. Ha javul a közlekedés, és az árak a fizetőképes kereslethez viszonyulnak, jó szezonra nyílik kilátás, bízni lehet tehát abban, hogy az erdélyi fürdők iránti érdeklődés tartós lesz.⁹⁴ Hamarosan törvényes lehetőség is adódott a román tulajdonú panziók átvételére és kényszerbérletére: az 1941. április 3-án megjelent 2540/1941. számú ME-rendelet intézkedett a román tulajdonban álló, vagy elhagyott fogadók, panziók kényszerbérletbe adásáról. A rendelettel kapcsolatos feladatokat taglaló körlevél leszögezte, az igények és a helyzet felmérése (az alispánokkal való előzetes egyeztetés után) az erdélyi OMIH-kirendeltségekre hárul. A tájékoztató körlevél azt is közölte, hogy: „A kirendeltség legyen óvatos a tekintetben, hogy az esetleg kényszerbérbe adandó szálloda és panzió bérét hogyan állapítják meg. Gondoskodjék a kirendeltség arról, hogy bérliként magyar ember jelentkezzék és lehetőleg magyar ember kerüljön a bérletbe. Erre tekintettel pedig a bérösszeget és a bérlet feltételeit a legméltányosabban kell a közigazgatási hatóságnak megállapítania.”⁹⁵

94 Uo. dosar 153, passim. Jelentés, d. n. [véltetően 1941 eleje].

95 Uo. dosar 64, Gál miniszteri osztálytanácsos az OMIH kolozsvári kirendeltségének, Budapest, 1941. ápr. 9.

Ezt a körülményt – az iratokból kitetszően – a kirendeltség vezetői mindig szem előtt tartották. Így jártak el például a szamosfalvi gyógyfürdő ügyében, ahol egy kolozsvári ügyvéd 30 ezer pengős kölcsönhöz juthatott az *Erdélyi Bank Rt.*-től, az erdélyi idegenforgalmi beruházási kölcsönakció terhére. A tranzakció „nemzetpolitikai szempontból igen fontos” – oszlatta el Horváth Elek az *Erdélyi Fürdők Szövetségének* aggályait.⁹⁶ Volt ugyanakkor példa arra is, hogy a Romániában maradt villatulajdonossal, a reprezentatív szovátai Rica-villa tulajdonosával, Marius Sturza egyetemi tanárral megpróbáltak egyezkedni. Horváth Elek felvetette a központnak, hogy OMIH-szállót is lehetne belőle csinálni, válaszul kemény ledorongolást kapott Budapestről: a hivatal nem foglalkozik ilyesmivel, mert állami pénzen nem csinálnak konkurenciát a vendéglátóiparnak egy prosperáló fürdőhelyen.⁹⁷ A kényszerbérlet később valószínűleg ezt az ügyet is – legalábbis egy időre – megoldotta. A menedékházak visszavételénél hasonló folyamatok játszódtak le, az előbbinél is kevesebb jogi háttérrel. A révi menedékházat megszerezte az EKE a Mateescu-uradalomtól, de a „zsidó bérlőtől csak lelépési pénz” lefizetése fejében „szabadulhattak meg”.⁹⁸ Elszórtan arra is találni példát, hogy nemcsak a román tulajdonos jelentett immár problémát, hanem a hargitafürdői üdülőtelepre beszállásolt román nemzetiségű munkaszolgálatosok is. A fürdő bérlője azzal érvelt „összebb szorításuk” mellett, „hogy nagyon a fürdő rovására [sic] megy ez a sok oláh munkás a fürdő területén való elhelyezése”.⁹⁹

A román nemzetiségű vállalkozók számára minden szempontból kedvezőtlen helyzetben figyelmet érdemel a kolozsvári *Astoria* szálloda ügye. Bár a városi iparendelékek felülvizsgálatát már 1941-ben általában a városi hatóságok végezték, az *Astoria* valószínűleg azért úszta meg kezdetben a tulajdonosváltást, mert a bevonulás után itt, a reprezentatív Horthy Miklós út 3. alatt székelt a honvéd IX. hadtest parancsnoksága. A katonák kivonulása után, 1942 januárjában bevonták ugyan a szálloda iparendélyét, az azonban 1942. december 12-én újra megnyitotta a kapuit. Sem a városi hatóságok, sem az OMIH-kirendeltség hivatalnokai egy perc nyugtot sem hagytak a szállónak: rendszeres ellenőrzéseket rendeztek, havonta bekérték a számadásait (amit egyetlen más szállodával sem tettek meg) és időről-időre szóba került a szálloda kisajátítása például kórház céljaira. A nyilvánvalóan jó hatósági kapcsolatokkal (és agilis magyar ügyvéddel) rendelkező tulajdonosok elkerülték az intézmény igénybevétele, sőt egy kijelölt (magyar) üzemeltetőt is sikerült kialakítaniuk 1942 folyamán. 1944 márciusa után ez már nem folytatódhatott tovább, a helyi *Gestapo* főhadiszállása épp itt talált magának helyet. A megnyitás után Horváth kirendeltségvezető kényszeredetten elismerte, hogy a 150 ezer pengőért felújí-

96 Uo. dosar 78, Horváth Elek Müller Hermannak, Kolozsvár, 1941. okt. 10.

97 Uo. dosar 63, Gál tanácsos levele Horváth Eleknek, Budapest, 1941. febr. 11.

98 Az Erdélyi Kárpát Egyesület 1941. évi közgyűlése i. m. 182.

99 ANDJC fond 830, dosar 84, Orbán Gáspár hargitafürdői bérlő az OMIH-nak, Csíkszereda, 1942. jún. 5.

tott szálló (amelynek egyik főrésztvényese ráadásul vasgárdista volt) „ez idő szerint vendéglátóipari szempontból a város legkitűnőbb szállodája” és 130 szobája nagyban hozzájárult a várost sújtó szállodai férőhely-hiány csökkentéséhez, a tulajdonosai pedig 100%-ban eleget tettek minden hatósági kívánságnak.¹⁰⁰ A kirendeltség is gyakran itt szállásolta el a vendégeit.

Mások persze nem voltak ilyen ügyesek vagy szerencsések. A kolozsvári szállodai iparengedélyek revíziójánál elsődleges szempont volt a zsidó vállalkozók kiszorítása. Ezt jobbra a városi hatóságok végezték, a folyamatot követni lehet azonban a kolozsvári OMIH-kirendeltség irataiból is. Az 1941-ben lezajlott iparengedély-revíziók kapcsán számos üzem bérlőt, működtetőt cserélt, vagy egyenesen megszűnt (a *Korona* és az *Európa* fogadó 1941 decemberében, de az előző szeptemberben nyolc másik, zsidó vagy román tulajdonú szálloda iparengedélyét vonták be, köztük a *New York*-ét, az *Excelsior*-ét és a *Transylvaniá*-ét). 1943 elejére összesen egy zsidó tulajdonú szálloda maradt csupán Kolozsváron (a Horthy Miklós út 30. alatt), valamint egy első és egy másodosztályú vendéglő maradhatott zsidó tulajdonban – ekkor azonban újabb revízió-hullámot készítettek elő Budapesten.¹⁰¹ A tulajdontól való megfosztás után – a román munkaszolgálatosokéhoz hasonló módon, de ugyancsak elszigetelten – a térből való kitiltás igénye is megfogalmazódott: „a zsidó kereskedők utazása az autóbusz-forgalom nagy tehertétele” – jegyezte meg Csucsá község beszámolója az 1942-es idegenforgalmi idényről.¹⁰²

Néhány zárógondolat

Végigtekintettem az 1940 és 1944 közötti észak-erdélyi „kis magyar világ” egy eddig nem vizsgált aspektusát. A visszatérés eufóriáját hamarosan a hétköznapi robotja váltotta fel, az erdélyi magyar társadalom pedig hamarosan megismerkedhetett a két világháború közötti Magyarország sötétebb oldalaival is: a bürokratizmussal, a szigorú hierarchiával és az intoleráns politikai kultúrával. A nagyra törő kormányzati tervek Erdély turizmusának fejlesztéséről a pénzhiány miatt részben megfeneklettek, de a megvalósult tervek is komoly budapesti erőfeszítésekről tanúskodnak.

A pengő százmilliók mögött megbújó ideológiát vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy a turizmus nemzeti céljai jól egybecsengtek a korszakban a hivatalos Magyarország nemzeti, esetenként kirekesztő ideológiájával; ebből kiindulva e korszakban vált, válhatott normává az Erdélybe utazásnak, mint „nemzeti zárandoklatnak” a beállítása. A hazafias kötelességként felfogott nyaralást a

100 Uo. dosar 86, 4. f. Horváth Elek az OMIH-nak, Kolozsvár, 1942. dec. 15. és uo. dosar 118. 166–167. f. Jegyzőkönyv az 1943. ápr. 15-i értekezletről a szálloda igénybevétele tárgyában.

101 Uo. dosar 119, 126. f. Gál tanácsos Horváth Eleknek, Budapest, 1943. jan. 5. (melléklet).

102 Uo. dosar 109, Csucsá község beszámolója, d. n. [1942. okt.]. Lehetséges ugyanakkor, hogy csak egy virulensen antiszemita jegyző (vagy a jelentés más összeállítója) mániájáról van szó: egy évvel később megismétlődött ugyanez a fordulat a csucsai jelentésben.

széles körben terjesztett kormányzati propaganda is erősítette, amit jótékonyan segített a turisztikai sajtó és a kiemelkedően sok útikönyv, valamint kedvezett neki a külföldre utazás akkori ellehetetlenülése is. (Nem árt újból hangsúlyozni: ebben a négy évben annyi útikönyv jelent meg Erdélyről, mint az 1788–1940 és az 1944–1986 közti időszakokban összesen). Az *Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal* és más turisztikai szereplők szelekciós mechanizmusa felfokozta azt a századelő óta tartó folyamatot, amely Erdélyt a néprajzilag jól megragadható két tájegységgel, Székelyfölddel és Kalotaszeggel azonosította. (Az azonosulás/azonosítás csírái fellelhetők voltak már Gyarmathy Zsigáné munkáiban, Ady kultuszának kalotaszegi vonatkozásaiban, vagy az első világháború előtt és az alatt aktív erdélyi politikai lobbí Székelyföld elmaradottságát kifogásoló írásaiban is. Ebben az összefüggésben a Székelyföld 1940 utáni fejlesztése egyfajta adósság-lerovásként értelmezhető.)¹⁰³ Talán soha nem volt olyan intenzíven jelen Erdély a modern Magyarország közbeszédében mint 1940 és 1944 között, ami nem is múlt el később nyomtalanul. Ez időben zajlott a mai napig bejáratott turistacsomópontok (Nagyvárad–Kolozsvár–Marosvásárhely–Székelyföld) valorizálása, míg az ezen a körön kívüli területek (Szilágyság, bizonyos mértékig Szatmár) szélárnyékba kerültek. Ez a máig ható turistasztenderd a sajtóban és a könyvekben az etnikailag homogén Erdély víziójával társult, egy olyan tér képzetével kapcsolódott össze, melyből hiányoztak a románok, a zsidók és a szászok. Hiba volna egymásutániságot feltételezni (hiszen a folyamatok sokszor párhuzamosak, és nem is mindenhol jellemzőek), de általános tendenciájában ez a térfoglalás úgy festett, hogy már nemcsak a könyvekből, hanem a térből (utcatáblák, épületek, vagy egyszerűen csak a település utcái, illetve a buszok), majd pedig a tulajdonukból is kiszorultak a románok és a zsidók.

A propaganda által szuggerált archaizáló-folklorizáló, féloldalas modernizációt előrevetítő (sí, fürdés és háziipar) kép olyannyira szívósnak bizonyult, hogy ma is döntően ez határozza meg a magyarországi Erdély-imázt. Ráadásul úgy, hogy ellenpontként a korban felépített, „civilizációs bástyának” tekintett nagyvárosok sem magyar karakterűek többé, így a rurális mozzanatok mára elszaporodtak és mind nehezebben illeszkednek a mai Erdély képehez.

¹⁰³ A mulasztások pótlásának kontextusáról: *Oláh Sándor*: Kivizsgálás. Írások állam és társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989. Csíkszereda, 2008. 28.

BALÁZS ABLONCZY
A SHELTER
TRAVEL DEVELOPMENT AND NATION-BUILDING
IN NORTHERN TRANSYLVANIA BETWEEN
1940 AND 1944

On the basis of records, guidebooks and other archival material kept in the archives of Cluj, the study analyses the relations between touristical development and the creation of national identity appearing in Hungary during the World War. In 1940, when Northern Transylvania was annexed to Hungary from Romania, the government elaborated far-reaching development plans in order to revitalize the economy of that part of the country. The Székely land was the most distant area from Budapest, and it represented the possibility of the rise by developing tourism and domestic industry. Nevertheless, not only the buildings of hotels, rest houses and ski-jumps and the infrastructure improvements deserve attention, but the effort of the government and local authorities to gain national support and to carry on the projects at once. The paper explains how the institution system of Hungarian tourism grew in Northern Transylvania and how the tourist propaganda created the image of "Hungarian Transylvania". Furthermore, it also deals with those specific measures of the government which were meant to oust the Romanians and the Jews first from the streets (by removing trade-signs etc.), then from the travel guides, the tourist press (presenting Transylvania as an exclusively Hungarian region, not as a multiethnic one), and finally from the branches of tourism (closure of restaurants and hotels, selecting the tenants of public baths etc.). On the basis of analysing international technical literature the study concludes that the related four years have still significant influence on the image of Transylvania in Hungary up to the present: identifying the region with the Székely land and Kalotaszeg (a small ethnic Hungarian region between Cluj and Oradea with rich folk traditions), creating the tourist image and arousing the tourists' interest can be all attributed to this period, when crowds of the Hungarians left for "national pilgrimage" to Transylvania in order to strengthen the local Hungarian economy by their visit.

A politikai rendőrség újjászervezése 1956 után

Annak ellenére, hogy az *Államvédelmi Hatóság* (ÁVH) megszüntetésére de jure már 1953 nyarán sor került, a köztudatban, de még a korszakkal foglalkozó történeti munkák egy részében is tartja magát az a vélemény, hogy az Nagy Imre 1956. október 28-i rádióbeszéde nyomán történt meg. Ezt a vélekedést támasztotta alá egyrészt az, hogy az ÁVH beolvasztása a Belügyminisztériumba (BM) annak idején nem nyilvános rendelettel történt,¹ másrészt az a tény, hogy a formális különállás 1953 nyarán történt megszüntetése ellenére az államvédelmi rendfokozatok mindvégig használatban maradtak, s az államvédelmi osztályok különállása az egységes Belügyminisztériumon belül is szembevető volt.

A *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) Központi Vezetőségének Politikai Bizottsága 1955 nyarán ugyan elvetette az önálló Államvédelmi Minisztérium felállításának ötletét, és úgy foglalt állást, hogy „továbbra is egy egységes minisztériumot kell fenntartani, de a BM keretén belül jobban szét kell választani az államvédelmi munkát a többi feladattól”.² Ezt a célt a Belügyminisztériumon belül kialakított főcsoportfőnökségi rendszerrel kívánták elérni. 1956 januárjától a Belügyminisztériumon belül három – I. (államvédelmi), II. (rendőri) és III. (határőrség, belső karhatalom) – főcsoportfőnökség kezdte meg működését, s ezzel egyidejűleg megfigyelhető volt az egykori államvédelmi tisztek térnyerése a rendőrségi posztokon is.³ Nem véletlen tehát, hogy a forradalom napjaiban az ÁVII volt a bukott Rákosi-rendszer egyik leggyűlöltebb szerve, s ezért is váltott aktuálissá feloszlásuk követelése.

Mindazonáltal az sem hagyható teljesen figyelmen kívül, hogy Hruscsovnak a *Szovjetunió Kommunista Pártja* (SZKP) XX. kongresszusa utolsó napján elmondott „titkos” beszéde – amelyben fellebbentette a fátylat a sztálini terror

1 A Minisztertanács 1953. júl. 17-i ülésén hatálytalanította a Minisztertanács 4353/1949. (268.) sz. rendeletét és 500/6/1953. sz. határozatával elrendelte az ÁVH, mint önálló szerv megszüntetését és a BM-mel történő összevonását. Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-A-83-a. (87. d.)

2 MOL M-KS 276. f. 53/237. ő. e.

3 1956 elején az ország 20 megyei rendőrkapitányából csak négyen rendelkeztek rendőrtiszti rendfokozattal, a többiek egykori ÁVH-s tisztek, ill. főtisztek voltak. Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In: ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956. Szerk. Okváth Imre. Bp. 2007. 776.

időszakáról – és a nyomában megindult politikai erjedés jelentős befolyással volt az államvédelmi szervek tevékenységére is. Egyes helyeken és egyes beosztottaknál – Piros László belügyminiszter szavait idézve – már 1956 nyarán „bizonyos bizonytalanság, értetlenség” volt tapasztalható.⁴ Az elbizonytalanodáshoz hozzájárult az egykori ÁVH-s beosztottaknak a Farkas Mihály ügyében folyó pártvizsgálattal összefüggésben történt felelősségre vonása, illetve az, hogy 1956 nyarán számos „rehabilitált” (például a későbbi Politikai nyomozó főosztály vezetői – Mátyás László, Horváth Gyula) került vissza a Belügyminisztériumba. 1956. október elején az „egészségtelen hangulatok” már a magyar államvédelem munkatársainak körében is terjedtek.

Legalitás és illegalitás határán

Miután a *Szabad Kossuth Rádió*ban 1956. október 28-án 17 óra 25 perckor elhangzott nyilatkozatában Nagy Imre kijelentette, hogy „A rend helyreállítása után egységes, új államrendőrséget szervezünk és az Államvédelmi Hatóságot megszüntetjük”, a „hatóság” testületileg szétesett, egyes tagjai „illegalitásba vonultak”, mások a karhatalomban vállaltak szerepet, vagy a szovjet csapatokhoz csatlakozva vettek részt a forradalom leverésében, résztvevőinek felkutatásában és őrizetbe vételében.

A Belső reakció elhárítási osztály állományának jelentős része például 1956. október 30-án Budaörs térségében egy szovjet harckocsi hadosztályhoz csatlakozott és az alakulat részére végzett felderítő munkát. November 4. után útvonal felderítéssel és felvezetéssel segítették a szovjet csapatokat a Citadella, a Parlament és a Budaörsi úti Petőfi laktanya elfoglalásában. November 8–9-én az osztály törzse kis létszámmal a központban, állománya K-lakásokban⁵ helyezkedett el.⁶ Szinte azonnal megindult az újjászervezés. A korábbi elhárítási vonalakat – fasiszta burzsoá pártok, horthysta erőszakszervezetek, klerikális reakció – kiegészítették a „terrorista fegyveres csoportok” és a fegyverrejtegetők felderítését végző részleggel, és megerősítették a röpcédulázók és az illegális sajtótermékek szerzőinek és terjesztőinek, továbbá az ifjúsági területen tevékenykedő ellenséges elemek felderítésével foglalkozó részlegeket.⁷

A Kémelhárítási osztály személyi állománya október 30-án lehetőséget kapott arra, hogy a Budapestről kivonuló szovjet katonai egységekhez csatlakozzék

4 Piros László beszéde 1956. júl. 4-én a BM központi és megyei szerveinek vezetői részére tartott értekezleten. MOL XIX-B-1-x 3. d. 10-1525/1956.

5 Konspirált lakás. Az állambiztonsági szervek tulajdonát képező, megfelelő fedés alatt működő objektum, amely alkalmas volt a hálózati személyekkel történő találkozások lebonyolítására, ill. operatív akciók végrehajtására.

6 *Komornik Vilmos*: A belső-reakció elhárítás újjászervezése és harca a konszolidáció elősegítéséért. In: Történeti hűséggel, politikai felelősséggel. 1. Állambiztonsági szekció. Az MSZMP Belügyminisztérium Bizottsága elméleti tanácskozása (1982. június 16.). Bp. 1985. 14.

7 I. m. 15.

és velük együtt esetleg az országot is elhagyja. A többség ennek megfelelően – rendőri egyenruhában – kivonult a Roosevelttéri épületből, és zárt alakzatban, gyalogosan a Lánchíd–Hegyalja út–Budaörsi út útvonalon haladva bevárta a szovjet katonai teherautókat, amelyek a Budaörs melletti erdőbe szállították őket. November 4-én aztán a szovjet alakulatokkal együtt harekocsikkal és páncélautókkal indultak Budapestre, ahol elfoglalták a Budaörsi úti laktanyát; november 9. után bevonultak a BM Roosevelttéri épületébe. „A Roosevelttéri épületben azonban az osztály nem rendezkedhetett be, hiszen a szerv még ebben az időben illegalitásban dolgozott. Az idő csak arra volt elég, hogy a kémelhárítás ismét alosztályokká rendeződjön, meghatározzák feladatait és szervezeti rendjét, ami az illegális helyzet következtében rendkívül bonyolult volt.”

A 3-4 főből álló legális, látható vezetést a Jászai Mari téri épületben helyezték el. A személyi állomány egy része a *Budapesti Rendőr-főkapitányságon* (BRFK) kapott körletet, de az operatív állomány többsége, alosztályonként 2-3 K-lakásban kezdte meg a hálózati operatív munkát. A munkához szükséges anyagi feltételeket a szovjet alakulatok biztosították.⁸

A hírszerzés állományának többsége a József Attila utcában volt; október 31-én egy szovjet katonai alakulathoz, majd november 2-án a Tökölön lévő szovjet bázisra kerültek. November 4-én azt a feladatot kapták, hogy katonai fedezettel vonuljanak a Parlamenthez és ott Nagy Imrét, kormányának tagjait és támogatóit vegyék őrizetbe.

Az osztály munkájának beindítását nehezítette, hogy a külföldi rezidentúrák többségével a kapcsolat megszakadt, egy részüket felszámolták, más részének a tevékenysége korlátozottá vált. A megmaradt rezidentúrákkal a kapcsolat helyreállítását november első felében megkezdték; ezt a szovjet hírszerzés segítségével sikerült megoldani, majd a közvetlen kapcsolatot is megteremtteni. 1957. március végéig sikerült felvenni a kapcsolatot a külföldi ügynökségek mintegy felével.

Az osztály kis létszámmal, mintegy 30 fővel dolgozott. Azok, akiket nem tudtak bekapcsolni a karhatalomba, a BRFK központjába és kerületi kapitányságaira irányították. Az állomány több tagját Nagy Imre és társai „ellenforradalmi árulása bizonyítékainak összegyűjtésére és vizsgálati munkára vezényelték”.⁹

1956. november 4-e után tehát a szovjetek hathatós támogatásával titokban azonnal megindult az államvédelem újjászervezése. (Ehhez állítólag a párt és a kormány egyes vezetői részéről is támogatást kaptak, Kádárék azonban nyíltan nem vállalhatták fel ezt a népszerűtlen feladatot.)

Az egykori alkalmazottak mind vidéken, mind a fővárosban aktivizálódtak. Kezdeti tevékenységükről képet kaphatunk Dáni János rendőr-nyomozó alezredes 1957. május 4-én készült feljegyzéséből, amelyből az derül ki, hogy a volt ÁVH-sok egy csoportja már közvetlenül a második szovjet beavatkozást követő-

8 Bálint István: A kémelhárítás működésének gyakorlati problémái 1956 júniusától 1957 júliusáig. In: Történeti hűséggel i. m. 20–21.

9 Kolláth Ferenc: A hírszerzés helyzete 1956. október 23-a és 1957 júliusa közti időben. In: Történeti hűséggel i. m. 24–26.

en, november 5-én munkához látott. Szovjet biztosítás mellett 145–150 volt államvédelmi beosztottal visszamentek a Belügyminisztérium József Attila utcai épületébe, ahol saját kezdeményezésre – minden felső utasítás nélkül – letartóztattak 92, az épületben tartózkodó személyt. Dáni feljegyzéséből az is nyilvánvalóvá válik, hogy a volt ÁVH-sok az első pillanattól kezdve szorosan együttműködtek a szovjet katonai (és/vagy államvédelmi) egységekkel, és a legfontosabb feladatuknak Budapest „megtisztítását” és az operatív munka megkezdését tekintették.¹⁰ Több száz személyt vettek őrizetbe, akiknek módszeres kihallgatását is megkezdték. „A szovjet elvtársak mindenben segítettek és igyekeztek a hiányos élelmezésünket is pótolni, valamint fegyverrel is elláttak” – írta Dáni.

Annak ellenére, hogy a kormány 1956. november 4-ei felhívásában büntetlenséget ígértek a felkelés résztvevőinek, gyakorlatilag az új hatalmi központ megalakulásának első napjától működni kezdett a megtorlás gépezete. A megtorló akciókból a szovjet állambiztonsági szervek mellett kivették a részüket az október 28-án felosztatott magyar állambiztonsági szervek munkatársai is, ami ellen a magyar vezetők, mindenekelőtt Kádár János és Münnich Ferenc több ízben tiltakoztak Ivan Szerov hadseregtábornoknál, a *Komitet Goszudarsztvennoj Bezopanosztyi* (KGB) elnökénél. Kádár arról próbálta meggyőzni partnerét, hogy a szovjet és magyar állambiztonsági szervek munkatársainak akciója ellentmond a társadalmi támogatás megszerzésére irányuló feladatnak és a tömegek újabb elégedetlenségét váltja ki. Kádárék jól látták, hogy a szovjet szervek megtorló intézkedései tovább mélyítik a társadalom és a hatalom közötti szakadékot, s azt volt az álláspontjuk, hogy „nem kell az amúgy is rossz hangulatban lévő népet ingerelni”.¹¹ November elején többször felvetették a szovjet képviselők előtt a represszió méreteinek csökkentését, s ismételten kérték, hogy vessenek véget a megyékben foganatosított tömeges letartóztatásoknak. Szerov szilárd álláspontja ezzel szemben az volt, hogy „a reakcióknak tett legkisebb engedmény is újabb követeléseket és fenyegetést von maga után”, s a magyar vezetést az „elenség” irányában túlzott liberalizmussal vádolta meg.¹² Ezzel indokolta Hruscsovnek küldött november 9-ei táviratában azt a döntését is, hogy utasítást adott a különleges egységeknek a letartóztatottak mielőbbi Szovjetunióba történő szállítására. Az akció Kádárék és a közvélemény erőteljes tiltakozását váltotta ki, aminek „eredményeképpen” intézkedéseket tettek a fokozottabb konspirációra a letartóztatottak szovjet területre történő átszállításakor.¹³ A határozott fellépés így sem volt teljesen hiábavaló. A letartóztatottak egy része már november folyamán visszatért Magyarországra, s néhányan közülük szabadlábra is kerültek. Ugyanakkor Szerov november 26-ai adatai szerint a szovjet állambiztonsági szervek által letartóztatott 1473 személyből 768 fő még mindig Ungvá-

10 MOL XIX-B-1-ai 267/a. (4. d.)

11 Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Szerk. Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin. Bp. 1993. 150.

12 I. m. 151.

13 I. m. 152.

ron volt.¹⁴ A Kádár-kormány eredményesen járt közbe néhány, a szovjetek által letartóztatott magyar politikus (mint például Nagy Tamás, Földvári Rudolf és Erdei Ferenc) szabadon bocsátása érdekében is. Nem lehet azonban elhallgatni azt a tényt, hogy a szovjet állambiztonsági szervek beavatkozására néhány esetben kifejezetten a magyar fél kérésére került sor. November 12-én Münnich Ferenc, a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek minisztere előbb tiltakozott a meggyekben történt letartóztatások miatt, ugyanaznap este azonban már azzal kereste fel a KGB Magyarországon tartózkodó képviselőjét, hogy szervezzék meg 70, különböző szervezethez tartozó személy letartóztatását, akik másnapra tervezett tanácskozásukon a kormánnyal szembeni követeléseiket akarták megfogalmazni.¹⁵ Szorosan együttműködtek a fegyveres erők miniszterével Szerov munkatársai a jugoszláv nagykövetséget elhagyó Nagy Imre és társai elrablásának előkészítésében és lebonyolításában is.¹⁶

Az egykori államvédelmi beosztottak reaktiválódása komoly fejtörést okozott a Kádár-féle vezetésnek. A szovjetek oldalán azonnal csatasorba álló egykori államvédelmisták ugyanis olyan önálló, a kormánytól és a párt vezető testületeitől független politikai erőt képviseltek volna, ami a Kádár-féle vezetés számára – különösen az akkori rendkívüli viszonyok közepette – megengedhetetlen volt.¹⁷ Kádárék – saját fegyveres erő híján – a forradalom fegyveres leverésében, a forradalmárok letartóztatásában nem nélkülözhatték az egykori ÁVH-sokat, de „szervezetszerű újraélesztésüktől” már csak azért is ódzkodtak, mert tartottak attól, hogy a szovjetek aktív támogatását élvező balos erők tevékenysége esetleg kontrollálhatatlan leszámolásba torkollik.

A kormány már 1956. november 7-ei első ülésén foglalkozott az ÁVH vidéki újjászervezésének kérdésével is. A testület az újjászervezés megtiltásáról döntött azzal, hogy a volt államvédelmi beosztottakból „minimális létszámot a rendőrség keretén belül egy osztályba szervezzenek be”, és egyúttal az erre vonatkozó rendelet kidolgozásával Münnich Ferencet bízta meg. A kormány első ülését követően az 5003/1956. (XI. 7.) BM számú rendeletben Münnich megtiltotta az egyes vidéki államvédelmi szervek visszaállítását és működését.¹⁸ Tudomásunk szerint a rendelet hivatalos lapban nem jelent meg, annak tartal-

14 Szovjetszkij Sojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Red. Je. D. Orehova–V. Ty. Szereda–A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998. 704.

15 Hiányzó lapok 1956 történetéből i. m. 151.

16 Malenkovék 1956. nov. 22-én ezzel kapcsolatban a következőket jelentették: „November 22-én este Nagynak és csoportjának el kell hagynia a jugoszláv követséget. Szerov és Münnich elvtárs ezzel kapcsolatban közösen megtette a szükséges intézkedéseket.” Hiányzó lapok 1956 történetéből i. m. 165.

17 *Szakolczai Attila: A fegyveres erőszakszervek restaurálása 1956–1957 fordulóján.* In: Évkönyv. VIII. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Ständeisky Éva–Rainer M. János. Bp. 1999. 18–60.

18 A rendelet szövegét közli *Pintér Tamás: A megszüntetve megőrzött Államvédelmi Hatóság.* In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk. Gyarmati György. Bp. 2000. 214. Közli még: Rendőrségi napi jelentések 1956. október 23–december 12. I. Szerk. Kajári Erzsébet–Szakolczai Attila. Bp. 1996. 32–33.

mát az érintettekkel a Belügyminisztérium központi ügyelete útján ismertették. A rendelet „a kormány tilalma ellenére” felállított államvédelmi szervek megszüntetéséről beszélt, de hogy ilyen tiltó rendelkezés született, az csak e rendelet 1. §-ából derül ki. A 2. § az államvédelmi feladatok ellátásának kérdését szabályozta, s azt a rendőrségen belül, szervezeti és hatásköri elkülönülés nélkül tartotta szükségesnek megszervezni.

Az Országos Rendőrkapitányság Központi Ügyeletének jelentései szerint a rendeletet november 14-ig minden megyei főosztályra eljuttatták, a fogadtatás azonban meglehetősen eltérő volt. Néhány megyében a rendelet végrehajtása nem ütközött nehézségekbe és már november 12-én a befejezésről tettek jelentést, máshol a BM-rendeletéről tudomást sem véve a volt ÁVH-sok tovább folytatták a munkát.¹⁹

Az 1956. október 24-től Magyarországon tartózkodó Ivan Szerov már a kormányülés másnapján ismerte a rendelet tartalmát és egyet nem értését tudomására is hozta Münnichnek.²⁰ A kettőjük beszélgetésébe bekapcsolódó Kádár a rendelkezés meghozatalának szükségességét azzal indokolta, hogy több megyéből nagyszámú letartóztatásokról kaptak híreket, amelyekben a szovjetek mellett a magyar államvédelem munkatársai is részt vettek.

Kádár szerint a Belügyminisztériumban, „ahol sok államvédelmi munkatárs koncentrálódik, egészségtelen helyzet alakult ki, mivel a szervek munkatársai között olyan személyek találhatók, akik Rákosi idején a szervezetben dolgoztak és negatív szerepet játszottak”. Münnich Ferenc ígéret tett, hogy már másnap aláírja a Politikai osztály létrehozásáról szóló rendeletet.²¹

Kádár János a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB) 1956. november 11-ei ülésén az államvédelmi szervezet megszüntetéséről hozott döntést a következőképpen kommentálta: „Vidéken egy sor helyen újra megalakult az államvédelmi [hatóság] a régi egyenruhával. Itt azonnal intézkedni kellett, mert a tömeg maga is kicsit ludasnak érzi magát.”²² A Kádár-kormány fő érdeke és célja mindazonáltal a fegyveres erők mielőbbi újjászervezése volt. Kádár az MSZMP IKB 1956. november 11-ei ülésén amellelt tette le a voksát, hogy a rendteremtésben elsősorban a saját erőkre kell támaszkodni. „Be kell küldeni a rendőrségre is néhány száz szilárdan a forradalom ügyéhez hűséggel viseltető kommunista forradalmárt, akik arra rendez-

19 A rendelet végrehajtására ld. *Pintér T.*: i. m. 220–228.

20 I. A. Szerov telefontávirata Budapestről az SZKP Központi Bizottságának. 1956. november 9. Közli: A szovjet kapcsolat. Újabb levéltári források 1956 történetének tanulmányozásához. Közléteszt: Vjacseszlav Szereda–Alekszandr Sztikalin–Vida István. *Rubicon* 5(1994) 8. sz. Melléklet 3–4.

21 Ilyen rendeletről nincs tudomásunk, de a Politikai nyomozó főosztály tevékenységét ismertető, 1957 elején készült feljegyzések valóban 1956. nov. 8-ra teszik a főosztály központi szerveinek a létrehozását. Ld. Jelentés a Politikai nyomozó főosztály 1956. nov. 8-tól 1957. febr. 1-ig végzett munkájáról és feladatairól. MOL XIX-B-1-ai 28/a. (1. d.)

22 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk. Némethné Vágyi Karola–Sipos Levente. Bp. 1993. 29.

kednek be, hogy esetleg esztendőig ezeken a posztokon kell szolgálniuk. [...] Meg kell mondani, hogy valójában forradalmi időkben élünk, és forradalmi módszerrel is kell dolgozni.”²³ Ugyanezen a napon elhangzott rádiónyilatkozatában ugyancsak bejelentette, hogy a kormány határozatot hozott egyes minisztériumok és főhatóságok összevonására, ideértve a „*volt Államvédelmi Hatóság felszámolását elrendelő belügyminiszteri végrehajtási utasítást is*, amely már meg is jelent”.²⁴ Münnich Ferenc a *Magyar Honvédban* november 12-én megjelent nyilatkozatában ugyancsak bejelentette az ÁVH megszüntetését.²⁵

Ezzel párhuzamosan Dániék – akkora már 500–600 főre duzzadt – „szabadcsapata” továbbra is a BM József Attila utcai épületében tevékenykedett. Dáni már idézett feljegyzése szerint Mátyás László 1956. november közepe körül jelent meg az épületben és közölte, hogy az ő irányítása alatt kell a munkát végezni – utasításainak végrehajtását azonban, mivel annak egy részével nem értettek egyet, megtagadták és csak a szovjeteknek engedelmeskedtek.

A fegyveres erők miniszterének 1956. november 19-én kelt 20-952/1956. sz. utasítása a kormány ÁVII-t feloszlató rendeletére hivatkozással az államvédelmi beosztottak 1956. december 1-ig történő elbocsátásáról rendelkezett. Az elbocsátáskor ki kellett fizetni részükre az addig esedékes illetményüket és ezen kívül egyhavi illetménynek megfelelő végkielégítést, és az utasítás szerint azt követően semmilyen pénzügyi vagy anyagi ellátást nem lehetett részükre folyósítani. Az elbocsátás írásba foglalásakor a munkaviszony megszűnésének okaként a „felmondás a szerv részéről” megjelölését kellett alkalmazni, de az utasítás szövege mellett található elbocsátó irat szövegtervezetében az elbocsátás okaként már a szerv megszűnése szerepelt.²⁶

23 I. m. 28–29.

24 Nem azért vagyunk felelős poszton ilyen nehéz időkben, hogy szépeket mondjunk, hanem azért, hogy igazat mondjunk és a nép érdekében cselekedjünk. Kádár János elvtárs, a forradalmi munkás-paraszt kormány miniszterelnökének beszéde. Népszabadság 1956. nov. 12. 2.

25 A karhatalomban azonban változatlanul tovább tevékenykedtek a volt ÁVH-sok, még ha Münnich Ferenc a Magyar Honvéd munkatársának adott interjújában kategorikusan cáfolta is azt, hogy az új karhatalom magában foglalja az ÁVII-t is. (Dr. Münnich Ferenc, a Minisztertanács elnökhelyettesének nyilatkozata a „Magyar Honvéd” munkatársának. Magyar Honvéd 1956. nov. 12. 1.) Egy héttel később Pöcze Tibor vezérőrnagy, az Országos Rendőrkapitányság vezetője szintén e lap hasábjain hasonló szellemben nyilatkozott azzal a közvéleményt nyugtalanító hírrel kapcsolatban, hogy a volt ávósok részt vehetnek az új rendőrség munkájában: „Nem igaz, hogy az új rendőrségbe volt ávósokat is felvettünk. Az az igazság, hogy az Országos Rendőrkapitányság épületébe be sem engedjük őket. Az ÁVH feloszlott, s még olyanokat sem alkalmazunk, mint akik itt a Jászai Mari téren dolgoztak és csak gazdasági ügyekkel foglalkoztak.” (A rendőrségbe nem veszik fel a volt ávósokat. Beszélgetés Pöcze Tibor vezérőrnaggyal, az Országos Rendőrkapitányság vezetőjével. Magyar Honvéd 1956. nov. 19. 3.)

26 Pintér T.: i. m. 226.

Változások az egykori államvédelmi beosztottak megítélésében

A Kádár-féle vezetés szakítani akart az államvédelem 1956 előtti koncepciójával és gyakorlatával, különösen az 1949 és 1953 között alkalmazott módszerekkel. Az erőszakszervezetekkel kapcsolatos konkrét döntésekről, s azokon belül is a felosztatott államvédelmi szervek egykori munkatársaihoz való viszonyt illetően azonban magában a párt Ideiglenes Intéző Bizottságában is vita folyt. Nemcsak a kezdeti éles viták hangneme változott meg, de a gyakorlati lépésekben is egyre inkább a megbocsátás szelleme érvényesült. Kádár János a párt Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 21-ei ülésén már árnyaltabban fogalmazott: „szembe kell szállni azzal az elterjedt nézettel, hogy ÁVH-st sehol nem vesznek fel. [...] Mi felosztatjuk az Államvédelmi Hatóságot, mert nem ér semmit, mert rossz módszereik voltak [...]. Minden beosztottját meg kell védeni, akik nem politikai nyomozó munkát végeztek. [...] A hatóság ne működjék, de a volt beosztott dolgozhat valahol”.²⁷

A párt vezetése nem mert az általános közhangulattal szembeszállni, de az ülésen Czinege Lajos is hangsúlyozta: „A párt még nem nyilatkozott, és félhivatalosan úgy is van, mintha ezt mi elfogadnánk. Ha így lesz, szétzavarjuk őket, nem lesznek meg azok az emberek, akik tűzön-vízen át kiálltak a pártért. Még ha most a hangulat miatt nem lehet ezt megtenni, akkor is biztosítani kell őket, hogy nem hagyjuk magukra.”²⁸

Hasonló szellemben nyilatkozott az MSZMP megyei és budapesti kerületi elnökeinek 1956. november 27-ei értekezletén Sós György, Budapest rendőrfőkapitánya is: „Senki nem kívánja vissza ennek a szervnek a működését. [...] A mi társadalmi rendünkben a jövőben is igen nagy szükség van államvédelmi politikai nyomozó munkára. Ezt bátran merjük kimondani. [...] Az ÁVH tagjait igazolás alá fogják venni, Budapesten és vidéken igazolják őket, kivizsgálják, hogy ki az az ÁVH tagjai közül, aki hibás az elmúlt politikában, aki felelős, ezek ügyében bíróság fog döntené. A többi tagoknak, akikről megállapítják, hogy törvényteleniséget soha nem követtek el, tisztességes módon tudnak dolgozni, írást adnak róla, és a honvédségnél, rendőrségnél, állami szerveknél lehet őket alkalmazni. Ezeket az embereket [...] nem szabad hagyni kiközösíteni a társadalomból.”²⁹

Tóth Miklós, az MSZMP KB Adminisztratív osztályának munkatársa az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának címzett 1956. november 20-ai keltezésű feljegyzésében határozott és egyértelmű állásfoglalást kért a párt- és állami vezetéstől: „világosan és nyíltan mondja meg, hogy mi legyen ezeknek az elvtársaknak a sorsa”. A kérdés rendezésére azt javasolta, hogy egy bizottság egyénen-

27 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. i. m. 76.

28 I. m. 74.

29 Az MSZMP megyei és budapesti kerületi elnökeinek első értekezlete. 1956. november 27. Közli: Sipos Levente. Múltunk 41(1996) 3. sz. 205–206.

ként vizsgálja meg, hogy kiket, milyen mértékben terhel felelősség; a törvénytisértésekért felelősök névsorát hozzák nyilvánosságra, illetve cselekményüknek megfelelően állítsák őket bíróság elé.

1956. november 27-ei keltezéssel jelent meg a kormány elnökhelyettese és a legfőbb ügyész 5004/1956. sz. együttes rendelete a volt államvédelmi szervek beosztottainak elbocsátásáról és tevékenységük felülvizsgálatáról. Ennek megfelelően a megszüntetett államvédelmi szervek beosztottait – tekintet nélkül arra, hogy milyen területen teljesítettek szolgálatot – a Belügyminisztérium állományából 1956. december 1-ig el kellett bocsátani és le kellett szerelni, s valamennyiüket felülvizsgálat alá kellett vonni. Ez utóbbi célja annak megállapítása volt, hogy az illető részese volt-e a megszüntetett államvédelmi szervek által elkövetett törvényteleniségeknek (hamis vallomások kikényszerítése, eljárások indítása és kezdeményezése koholt vádak alapján, törvénytelen fogva tartás, bántalmazás, internálás, kitiltás kezdeményezése, hivatali hatalommal való visszaélés stb.). A felülvizsgálatok lefolytatására a rendőrség központi és területi szerveinél háromtagú bizottságokat kellett létrehozni, amelyeknek elnöke a budapesti, illetve a megyei rendőrkapitányság vezetője, tagjai pedig a legfőbb ügyész által kijelölt ügyészek és a helyi tanács végrehajtó bizottságának megbízottjai közül kerültek ki. A Belügyminisztérium központi szerveinél szolgálatot teljesített volt államvédelmi állományú beosztottak felülvizsgálatára tíz bizottságot alakítottak. Elnökeiknek és tagjaiknak kijelöléséről a fegyveres erők minisztere külön rendelkezett.

A felülvizsgálat eredményes lefolytatása érdekében a volt államvédelmi beosztottak addigi tevékenységére és magatartására vonatkozó anyagokat össze kellett gyűjteni; a sajtón keresztül adatszolgáltatásra hívták fel a lakosságot is. A felülvizsgálat lezárásának időpontját a rendelet a Belügyminisztérium központi szerveinél 1957. február 1-jében, vidéken 1956. december 31-ben állapította meg.³⁰ (A volt ÁVH-sok 1962-es, Központi Ellenőrző Bizottság által készített vizsgálati anyagaiban szó esik arról, hogy e felülvizsgáló bizottsággal párhuzamosan működött egy úgynevezett „Különleges Bizottság” is;³¹ ennek megalakulásáról, összetételéről és működéséről azonban semmilyen információval nem rendelkezünk.)

A felülvizsgálati procedúrát érthető módon az állomány sem fogadta egyöntetű lelkesedéssel; egyesek szerint felért egy második feloszlattal, míg mások arra hivatkozva, hogy a törvénytelen eljárásokról az ÁVH-n belül is kevesen tudtak, elvileg igazságtalannak tartották a felülvizsgálatot, „hiszen Magyarországon eddig csak a fasiszta szerveket vonták kollektív felelősség alá”.³² A feladat lebonyolításával Münnich Ferenc az *Országos Rendőr-főkapitányság* (ORFK) vezetőjét, Pócze Tibort bízta meg, aki a volt ávosok körében nem örvendett túl nagy

30 Ezzel kapcsolatban ld. még: Megkezdődött a volt ÁVH-sok felülvizsgálata. Népszabadság 1956. dec. 6. 3.

31 MOL M-KS IV/287/1955–1962.

32 Dátum és aláírás nélküli levél Kádár Jánosnak. MOL XIX-A-1-ai 1957/267/a. (4. d.)

népszerűségnek – már csak idézett nyilatkozata okán sem. Az államvédelmisták között általános volt a hangulat, hogy „ne vizsgálják őket olyan zavaros fejű emberek, mint a rendőrség nagy többsége, akik fegyvert adtak az ellenforradalmárok kezébe, velük megalkudtak, és ne olyan embert bízzanak meg a munka vezetésével, aki még az ellenforradalom után is uszított az áv. szerv dolgozóira”.³³

A fent idézett véleményekkel teljes mértékben egybecsengett a Moszkvába menekült volt belügyminiszternek, Piros Lászlónak az SZKP KB számára 1956. december 2-án írt feljegyzése a magyar államvédelmi szervek munkájáról.³⁴ Piros véleménye szerint a volt ÁVH-s állományt elkeseredéssel töltötte el, hogy a *Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány* nem tartott igényt szolgálatukra, és szintűgy megalapozatlannak tartotta az egykori ávósok felülvizsgálatát. Piros egykori beosztottjai megmentése érdekében különféle javaslatokkal állt a szovjet vezetés elé. Eszerint a felülvizsgálatot a lehető legrövidebb időn belül, megfelelő kérdésekkel, „objektív és igazságos” módon kell lefolytatni, s akik ellen meghatározott időn belül nem érkezik bejelentés, azokat igazoltaknak kell tekinteni. Javasolta, hogy a kormány adjon világos iránymutatást a felülvizsgálatot végző bizottságoknak arra nézve, mely esetekben lehet a volt ávósok ügyét bíróságnak átadni, illetve az érintetteket elbocsátani. Abban az esetben, ha az egykori államvédelmi beosztottak a forradalom alatt fegyverrel a kézben harcoltak, operatív-felderítő munkát végeztek, vagy részt vettek letartóztatásokban és kihallgatásokban, Piros teljes felmentést javasolt az illetők részére.

A szovjet állambiztonsági szerveket irányító Szerov ugyancsak nagyra értékelte tevékenységüket és ragaszkodott további munkájukhoz. Ő kényszerítette ki Münnich Ferencnél egy olyan utasítását kiadását, amely a rendőrségen belül a korábbi állambiztonsági szervek feladatait ellátó Politikai osztály felállításáról rendelkezett, s ahol titkos státuszban az „elbocsátott légión” tagjai is újra munkához jutottak.³⁵

November végén, elutazása előtt Szerov megelégedetten konstatálhatta, hogy „komoly kormányellenes jelenségek már nincsenek az országban”. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a szovjet állambiztonsági szakemberek munkájára a továbbiakban úgymond már nem volt szükség. A KGB vezetője a magyar állambiztonsági szervek jobb szervezése érdekében különböző dokumentumokat készített Kádár számára. Az átadott anyag tartalmazta többek között az állambiztonsági szervek szervezeti felépítésére vonatkozó javaslatot (kisszámú rendes és nagy létszámú titkos állománnyal), valamint a rendőrség akkori vezetője, Pócze Tibor belügyminiszter-helyettes lejárátását célzó, kompromittáló adatokat. Szerov azt is indítványozta, hogy az operatív munka megszervezésére hozzanak létre KGB-tanácsadói apparátust 27 fővel, amelyből 18 személy az állambiztonsági

33 „A BM Politikai Főosztályáról.” Aláírás nélküli feljegyzés 1956. nov. 29. MOL M-KS 288. f. 30/1957/1. ő. e.

34 A feljegyzést ld. Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda i. m. 715–718.

35 Szerov egyúttal felvázolta a felállítandó osztály kívánatos szervezetét is: „külső hírszerzés, kémelhárítás, titkos-politikai szolgálat, vizsgálat és speciális operatív technikai szolgálat”. I. A. Szerov telefontávirata i. m. 4.

szerveknél, öt a rendőrségnél, négy fő pedig a speciális technikával foglalkozó állambiztonsági részlegnél dolgozott volna.³⁶ 1956. december 3-án Kádár és Münnich a Szerovval folytatott megbeszélésre hivatkozva 23 tanácsadót kért az SZKP KB-tól az állambiztonsági vonalra. A KGB elnöke a Szovjetunió Belügy-minisztériumával lefolytatott egyeztetés alapján a magyarok kérését teljesíthetőnek tartotta, már csak azért is, mert az igényelt 23 tanácsadó akkor már Magyarországon tartózkodott.³⁷ Szerov javaslatát az SZKP KB december 14-én formálisan is jóváhagyta.³⁸

Nem tudjuk, hogy Piros László javaslatait a szovjet tanácsadókon keresztül megismerte-e a Kádár-féle vezetés: a felülvizsgálat eredményei mindenesetre azt mutatják, hogy a párt irányítói hasonlóképpen gondolkodtak. Az 5004/1956. sz. rendelet alapján 1957. január 8-ig 4986 volt ÁVH-s ügyét vizsgálták felül, közülük 3048 fő operatív állományú volt, 1923 fő egyéb munkaterületen (irodai munka, futár stb.) dolgozott. A felhívás nyomán mindössze 31 bejelentés érkezett a volt államvédelmi beosztottak ellen, ebből 29 esetben hivatali hatalommal való visszaéléssel vádolták az illetőt. A felülvizsgált személyek közül 4971 kapott olyan igazolást, hogy nem volt részese a megszüntetett államvédelmi szervek által elkövetett törvénysértéseknek, s ily módon bármely állami és társadalmi szervnél és vállalatnál alkalmazható. Mindössze 15 főt (Budapesten 11, vidéken 4) nem igazoltak.³⁹

A felülvizsgáló bizottság bírósági eljárást tudomásunk szerint egyetlen esetben sem javasolt, sőt, büntetésfélbeszakítással ez idő tájt került szabadlábra a Péter-ügy négy, 1956 őszén büntetéseszköztetésre javasolt elítélte is.⁴⁰

36 Szovjetszkij Sojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda i. m. 705.

37 I. m. 720–721. A 23 személy közül Szerov javaslata szerint 9 fő a központban, 8 személy a megyei államvédelmi szerveknél, ketten a határőrségnél, 3 fő a rendőrségnél dolgozott volna, s egy fő a speciális technikával foglalkozott volna.

38 I. m. 742.

39 Az Országos Rendőr-főkapitányság vezetőjének tájékoztató jelentése, 1957. jan. 16. (MOL XIX–A–1–ai 1957/8. 4. d.) Annyi bizonyos, hogy a bizottság Kovács Istvánt nem igazolta, s Köteles Henrik is csak azzal a megkötéssel kapta meg igazolását, hogy fegyveres testületnél nem dolgozhat. A munkától eltiltottak közé tartozott Rajnai Sándor, Radványi Dezső, Kucsera László és Konrád Árpád. (MOL XIX–A–1–ai 1957/267/a.) Az „eltiltás” azonban nem szólt örökre. Rajnai Sándor nem sokkal később már a Politikai nyomozó főosztály helyettes vezetőjeként irányította a Nagy Imre-pert előkészítő különleges csoportot. Kovács István és Köteles Henrik sem maradt sokáig munka nélkül. A felülvizsgálatot végző bizottság egyik tagja, Dögei Imre már nem sokkal a döntés meghozatala után arra kérte Münnich Ferencet, hogy fogadja el a döntés megváltoztatását, mert Köteles Henriket és Kovács Istvánt Fekete Károly belügyminiszter-helyettes „a BM keretén belül fontos, bizalmas helyen használni tudja”. Ugyanezt kérték az egyébként simán igazolt Lőke Gyula esetében is, arra hivatkozva: „párthatározat csak arra volt, hogy az ÁVH volt beosztottait és vezetőit felül kell vizsgálni, de nem kaptunk semmilyen utasítást arra, hogy kit vegyenek fel a BM-be, és kit távolítsanak el”. (1957. márc. 22-i keltezésű, aláírás nélküli levél Biszku Bélának. MOL M-KS-932. f. KEB 1962. aug. 10-ei ülésének jkv.)

40 Károlyi Márton, Princz Gyula, Csapó Andor és Komendó János már 1956. nov. 21-én közös levélben fordultak a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyészéhez. Büntetésük félbeszakítását és azonnali szabadon bocsátásukat követelték arra hivatkozva, hogy ugyanazokért a bűnökért el-

A karhatalom szervezéséről az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. január 14-ei ülésére készített jelentés már befejezett tényként említette a volt ávósok felülvizsgálatát, és ekkor már folyamatban volt a további munkára alkalmas személyek munkába állítása. Garamvölgyi Vilmos, az ORFK vezetője nem is titkolta, hogy „a politikai osztályon dolgozó elvtársak valamennyien a volt ÁVH-tisztekből, legénységből tevődnek össze”.⁴¹ Mivel az Ideiglenes Intéző Bizottság úgy látta, hogy az újjászervezett rendőrség a „szakmai ismeretek” hiánya miatt nem képes kellőképpen megbirkózni az „ellenforradalom főbb központjai” felszámolásának feladatával, Fehér Lajos azt javasolta: az Intéző Bizottság foglaljon állást, hogy az ÁVH-s tisztek közül azok, akik nem voltak kompromittálva a koncepciók perében, kerüljenek át a politikai rendőrséghez.⁴²

Amint a felülvizsgálat eredményei is mutatják, a felülvizsgáló bizottságok csaknem a teljes korábbi ÁVH-s állományt igazolták. A Politikai nyomozó főosztály vezető posztjaira is zömében régi ávósok kerültek, csupán a kémelhárítás és a Belső reakció elleni harc osztálya élén állt a párt által beküldött új ember (Hazai Jenő, illetve Hollós Ervin). A felülvizsgálat célja – mint azt az MSZMP Politikai Bizottságának 1957. december 17-ei ülésére készített előterjesztés is elismerte – nem a volt államvédelmi állomány politikai és erkölcsi diszkreditálása, hanem az államvédelem legalizálása volt.⁴³

Legalizálás és konszolidálás

A politikai rendőrség újjászervezésének pontos folyamata mindazonáltal nehezen követhető nyomon, ami részben a már említett spontán önszerveződés, részben a döntések pontatlan vagy késedelmes dokumentálásának következménye.

Pócze Tibor 1956. november 19-én kiadott 14/1956. sz. utasítása az 5003/1956. (XI. 7.) BM számú rendelet 2. §-ának végrehajtását célozta azzal,

---

ítélt társaik már valamennyien kiszabadultak. (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3. 1. 9. V–150.027.) A legfőbb ügyész 1957. febr. 21-én intézkedett is Károlyi Márton büntetésének a felülvizsgálat lezárásáig tartó félbeszakításáról. Ügyüket a Legfelsőbb Bíróság Katonai Tanácsa 1957. jún. 15-én tárgyalta újra, s közülük Csapó, Décsi, Kovács József, Princz Gyula, Vándor Ferenc és Komendó büntetését kitöltöttnek vette, Péter Gábor és Károlyi Márton esetében a letöltött időt beszámították. 1957. aug. 8-án az Elnöki Tanács Károlyi büntetésének hátralévő részét kegyelemből elengedte. Ily módon 1957 nyarára már csak Péter Gábor, ill. az 1957 áprilisában elítélt Farkas Mihály, Farkas Vladimir és Faludi Ervin maradt továbbra is börtönben.

41 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. i. m. 305.

42 I. m. 304. – Az elfogadott határozatba azonban – talán félreértésből – olyan megfogalmazás került, amely módosította Fehér Lajos javaslatának értelmét: „A politikai apparátusba – a nyomozómunka színvonalának emelése érdekében – mindazokat a volt államvédelmi szakembereket, akik koncepciók perében nem lettek elmarasztalva, [sic!] be kell vonni.” (I. m. 321.)

43 MOL M-KS 288. f. 5/56. ö. e. A témával kapcsolatban ld. még: *Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián*: Elbocsátott légió? A BM állambiztonsági testületének személyi állománya 1956–1963. *Rendészeti Szemle* 54(2006) 10. sz. 5–33.

hogy az államvédelmi szervek megszüntetésével az államvédelmi feladatok ideiglenes ellátását – a politikai nyomozó osztályok felállításáig – a rendőrség bűnügyi szerveinek hatáskörébe utalta, s ezt megismételte a november 28-án kelt parancs is.⁴⁴

Ez azért érdemel külön figyelmet, mert míg Pöcze parancsa csak később felállítandó szervről beszél, Mátyás László a Politikai nyomozó főosztály 1957. február 1-ig végzett munkájáról készített jelentésében 1956. november 8. körüli időre teszi az ORFK Politikai nyomozó főosztály, a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai nyomozó osztálya szervezésének megkezdését, amelyet november végén a megyei rendőrkapitányságok politikai osztályainak megszervezése követett. E szervek feladata a belső reakció elleni harc, ipari-közlekedési szabotázs-elhárítás, valamint az államellenes bűncselekmények vizsgálata volt.⁴⁵

A szervezet felállítása jogilag valóban későbbi időpontra tehető. A Fegyveres Erők Minisztériumának megszervezésére vonatkozó javaslatot Münnich Ferenc csak az 1956. november 27-ei kormányülésre terjesztette be. E dokumentum szerint a korábbi Honvédelmi és Belügyminisztériumból megszervezendő csúcsmisztérium hat főbb szervezeti egységből (*Hadsereg-parancsnokság, Országos Rendőr-főkapitányság, Határőr-parancsnokság, Országos Légoltalmi Parancsnokság, Országos Tűzrendészeti Parancsnokság és Országos Büntetés-végrehajtási Parancsnokság*) állt volna, amelyet a minisztérium irányító, ellenőrző tevékenységéhez kapcsolódó osztályok (anyagi, pénzügyi, tervezési stb.) egészítettek volna ki. A Minisztertanács Münnich Ferenc elképzelését nem tette magáévá, és úgy döntött, hogy a Belügyminisztériumot és a Honvédelmi Minisztériumot külön kell megszervezni.⁴⁶ A Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium szervezésére vonatkozó javaslat ezt követően 1956. december 6-án került ismét a kormány elé, amely 10 024/1956. sz. határozatában 64 050 főben határozta meg a Belügyminisztérium összlétszámát. Ebből 28 700 főt tett ki a rendőrség hivatásos állománya.⁴⁷

Ugyanezen a kormányülésen került sor a Honvédelmi Minisztérium és a Belügyminisztérium miniszterhelyetteseinek felmentésére, új miniszterhelyettesek kinevezésére és más vezető állások betöltésére.⁴⁸ Az utóbbi azt jelentette,

44 Pintér T.: i. m. 255.

45 Jelentés a Politikai nyomozó főosztály 1956. nov. 8-tól 1957. febr. 1-ig végzett munkájáról és feladatairól. MOL XIX-B-1-ai 28/a. (1. d.)

46 A Minisztertanács 1956. nov. 27-ei ülésének jegyzőkönyve. MOL XIX-A-83-a. (161. d.)

47 A kormány ülésének jegyzőkönyvéből az előterjesztés helyén csak egy feljegyzés található, amely szerint a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium szervezéséről szóló előterjesztés eredeti példányát 1956. dec. 10-én Münnich Ferencnek visszaküldték. A kormány 10 024/1956. sz. határozata a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium átszervezéséről szintén nem volt a jegyzőkönyv mellett, azt a Honvédelmi Tanács iratanyagában találtuk meg. (MOL XIX-A-98. 1. d. 1. k.)

48 A kormány 10 030/1956. sz. határozatával mentette fel Gábris Mihályt a belügyminiszter első helyettesi, Bartos Antalt, Fekete Károlyt, Pöcze Tibort belügyminiszter-helyettesi, valamint Szabó Istvánt, Uszta Gyulát, Madarász Ferencet és Hazai Jenőt honvédelmi miniszterhelyettesi tisztségéből. Ezzel egyidejűleg kinevezte Uszta Gyulát a honvédelmi miniszter első helyettesévé, Töm-

hogy a kormány tudomásul vette, miszerint a fegyveres erők minisztere Mátyás Lászlót a Politikai nyomozó főosztály vezetőjévé, Sós Györgyöt pedig a *Budapesti Rendőr-főkapitányság* vezetőjévé kinevezte.⁴⁹

A Politikai nyomozó főosztály munkáját, amint arra Mátyás László 1956. december 17-ei jelentése is utalt, számos kezdeti nehézség fékezte. Az operatív állomány az októberi események hatása alatt főként önvédelmi kérdésekkel foglalkozott, híján voltak az önbizalomnak. A Politikai nyomozó főosztályon akkor a következő osztályok működtek:

1. Kémelhárító osztály (30 fő)
2. Hírszerző osztály
3. Belső reakció ellen harcoló osztály (32 fő)
4. Ipari és közlekedési szabotázs elhárító osztály (30 fő)
5. Figyelő és előállító osztály (300 fő)
6. Vizsgálati osztály (60 fő)
7. Technikai osztály (387 fő)

Az osztályok egyik legfontosabb feladata az ügynökségekkel való kapcsolat újrafelvétele volt. Ez különösen a Kémelhárító osztálynál – ahol a hálózat nagy része kapitalista országok követségein dolgozott, illetve kémgyanús személyekkel állt kapcsolatban –, valamint a Hírszerző osztály esetében jelentett nehézséget, mivel az összes külföldön lévő rezidentúra dekonspirálódott. Az utóbbi állományt fokozatosan vissza kellett vonni és új beosztottakkal felcserélni, amit hosszú évek alatt lehetett csak megvalósítani.

A Belső reakció ellen harcoló osztálynak 1956. december közepéig 60 ügynökkel sikerült felvenni a kapcsolatot, segítségükkel 127 személyt vettek őrizetbe. A legtöbb munkát a jelentés szerint az Ipari és közlekedési szabotázs elhárító osztály területén kellett volna végezni, de a területhez képest alacsony létszám akadályozta a munkát.

Az egyik legnagyobb létszámmal a Figyelő és előállító osztály rendelkezett. Az osztály állománya 1956. október előtt is titkos állomány volt, amely különböző fedés alatt működött. A forradalom alatt ezeket az objektumokat leleplezték és felszámolták, ezért az egész állomány a Belügyminisztérium Roosevelt téri épületében rendezkedett be. A nehézségek ellenére alig egy hónapos működése alatt 500–600 személyt állítottak elő, és részt vettek fegyveres csoportok lefegyverzésében és titkos fegyverraktárak felszámolásában is.

A Vizsgálati osztály régi helyén, a Fő utcai épületben alakult meg. Az osztály a Politikai nyomozó főosztály szervei által előállított mintegy 1000 személy ügyében folytatott vizsgálatot. Közülük 550 személyt utóbb szabadon bocsátottak, a többit ügyészségeknek vagy büntetőintézeteknek adták át, míg 370 személy ügyében a jelentés készítésének időpontjában folyt a vizsgálat.

---

pe Istvánt, a belügyminiszter első helyettesévé, Garamvölgyi Vilmost és Kurimszky Sándort pedig belügyminiszter-helyettesekké.

49 A Minisztertanács 1956. dec. 6-i ülésének jegyzőkönyve. MOL XIX-A-83-a. (162. d.)

A Technikai osztály volt a Politikai nyomozó főosztály legnagyobb osztálya 387 fős létszámmal. Fő objektuma a Nádor utca 2–4. sz. alatti épületben volt, de a laboratóriumok más épületben voltak, és az ország öt különböző helyén voltak elhelyezve a rádió bemérő állomásaik. Az osztály munkájának újrakezdésében a technikai eszközök pótlása és a levél- és telefonellenőrzés, szobalehallgatás lehetőségének a postán keresztüli újbóli biztosítása jelentkezett problémaként.

A főosztály központi nyílt állományát – Szerov útmutatásainak megfelelően alacsonyan – 60 főben állapították meg, Mátyás László azonban úgy vélte, hogy a munka irányítása, a feldolgozó munka hivatalos szinten történő végzése nagyobb központi apparátust igényel, ezért szükségesnek ítélte a létszámot 135 főre felemleni.

Az 1956. december 19-ei miniszterhelyettesi értekezlet hagyta jóvá a Belügyminisztérium központi szerveinek felépítését. A miniszterhelyetteseknek és az országos parancsnokságok vezetőinek 1957. január 4-ig kellett gondoskodniuk a döntések végrehajtásáról és a hatáskörükbe tartozó beosztások betöltéséről a meghatározott létszámkereten belül.

A Belügyminisztérium új szervezetének kialakításával egyidejűleg rendezni kellett az állambiztonsági feladatok ellátását is. Azzal, hogy a Mátyás Lászlóra bízott Politikai nyomozó főosztály kezdetben az *Országos Rendőr-főkapitányság* szervezetébe tagolódva, az ORFK-t felügyelő miniszterhelyettes alárendeltségében működött, megvalósulni látszott az a szándék, hogy az újjászerveződő állambiztonsági területnek a rendőrség szervezetén belül kell működnie. A korábban ismertetett belügyi utasítások azonban nem nyilvános jogszabályok voltak, azokat csak a testületen belül hirdették ki. Az 1956. évi 35. sz. törvényerejű rendelet (tvr.) volt az első nyilvános jogszabály, amely ugyan közvetett módon, de az államvédelmi szervek megszüntetéséről rendelkezett. A tvr-tervezetet a kormány 1956. december 28-ai ülésén tárgyalta, és az az 1955. évi 22. sz. tvr. kiegészítését célozta. Tömpe István, a belügyminiszter első helyettese december 20-án kelt feljegyzésében azzal indokolta a tvr. kiegészítésének szükségességét, mert „a Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek megszüntetése nyilvános jogszabályban nem jelent meg, azonkívül arról sem rendelkezik jogszabály, hogy e szervek hatáskörébe tartozó feladatokat a jövőben milyen szerv látja el”.⁵⁰ Az előterjesztés szerint az államvédelmi szervek megszüntetése folytán az állambiztonsági feladatok ellátására a rendőrség szervezetén belül politikai nyomozó szerveket kell felállítani és meg kell változtatni egyes rendőrségi szervek elnevezését is. Az 1956. december 30-án kihirdetett tvr. szerint a rendőrség szolgálatát kapitányságokra tagozódva látja el (a korábbi főosztályok helyett) és a rendőrségi szervek irányítását, felügyeletét és ellenőrzését a BM *Országos Rendőr-főkapitánysága* látja el.⁵¹ A tvr. megszületése lényegében a két szervezet 1953-ban kez-

50 A Minisztertanács 1956. dec. 28-ai ülésének jegyzőkönyve. MOL XIX-A-83-a. (162. d.)

51 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 35. számú törvényerejű rendelete a rendőrségről szóló 1955. évi 22. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről. Magyar Közlöny 1956. dec. 30. 621–622.

dődött egységesítési folyamatának jogi lezárását jelentette, hiszen a rendőrségről szóló 1955. évi 22. sz. tvr. módosításával nyilvános jogszabályban is kimondta az egységes rendőrség létrejöttét.

Tömpe István miniszterhelyettes az *Országos Rendőr-főkapitányságon* 1956. december 28-án a megyei főkapitányok és politikai osztályvezetők részére tartott értekezleten számolt be a rendőrség átszervezéséről. Mint elmondta, a Belügyminisztérium szervezete más, mint október 23-a előtt volt, „mert akkor az államvédelmi hatóság létezett [sic!], és azt azóta megszüntette a kormány. Ennek következtében egy új helyzet állt elő a szervezet egészében és fő vonásaiban, és ez az új az, hogy az államvédelmi hatóság helyett a politikai nyomozó főosztály vagy a politikai nyomozó testület az a rendőrség szervezetén belül, amelynek feladata speciális, feladata az államvédelmi hatóság e területre vonatkozó munkájának átvétele, az eredmények továbbfejlesztése és a hibák végleges kiküszöbölése.”⁵²

Tömpe ugyanakkor utalt a volt államvédelmi beosztottakkal kapcsolatos problémákra is és az irányukban megváltozott álláspontnak megfelelően mind a rendőrségi vezetők, mind a politikai nyomozó testület tagjai számára nyilvánvalóvá tette: „sem a kormány, sem a párt nem ért és nem értett egyet azzal a különböző helyeken még most is megnyilvánuló hajszával és annak megnyilvánulásaival, amely az államvédelmi hatóság tagjait éri”, és „csak az ellenség célját szolgálja annak a hajszának a folytatása, ami október 23. és november 4. között látható volt”.

Kijelentette, hogy büszkén vállalják az egykori ÁVH „harcos munkáját”, annak jó tapasztalatait a rendőrség új szervezetében működő politikai nyomozó testület munkájába is át akarják ültetni, de határozottan elhatárolódott attól a „hibás és bűnökre vezető munkától”, amit a volt hatóság vezetése követett el. Mindazonáltal bírálta a rendőrség korábbi vezetőit is forradalom alatti magatartásukért, mert „áruló módon és sok helyen nem hajtották végre a parancsokat, és nem egy helyen átálltak és támogatták az ellenforradalmat”. Éppen ezért – folytatódott Tömpe gondolatmenete – még jobban meg kell becsülni a volt ÁVH munkatársait, mert az ÁVH volt az egyetlen egység, amely a harcokban végig helytállt.

Tömpe nem egyszerűen átszervezésről, hanem újjászervezésről beszélt, s ebben meghatározónak tartotta a vezetők, a tisztikar megfelelő kiválasztását. Nem is hagyott kétséget a felől, hogy a vezető funkcióba állításoknál kikre gondolt: azokra, akik október 23. és november 10. között, a legnehezebb időkben a „proletárhatalom mellett” álltak. Rajtuk kívül újra állásba kívánta juttatni azokat a rehabilitáltakat, akiket korábban elbocsátottak, és a rendőrség „feltöltésénél” alkalmazni akartak honvédtiszteket, párt- és állami funkcionáriusokat is. A hozzászólók többsége sürgette a megyei vezetők megerősítését, a szolgálati be-

⁵² Jegyzőkönyv az Országos Rendőr-főkapitányságon a megyei főkapitányságok vezetői és a politikai osztályvezetők részére tartott 1956. dec. 28-ai értekezletről. MOL XIX-B-1-x 17-10-2/16. (3. d.)

osztásokkal kapcsolatos problémák megoldását. Tömpe ígéretet tett, hogy az év végén a BM legfontosabb helyein megfelelő emberek fognak állni.⁵³

Az átszervezés problémája szerepelt az 1957. január 14-ei vezetői értekezlet napirendjén. Megvitatták az ORFK, valamint a megyei főkapitányságok szervezeti felépítését és abban állapodtak meg, hogy el kell készíteni az egész szervezet feltüntető sémát, és ki kell dolgozni minden terület, főosztály feladatkörét. Az egyes vezetők jelentéseit összegezve Tömpe István miniszterhelyettes arra a megállapításra jutott, hogy a BM központi szerveinél január 17-én Budapesten és vidéken január 18-án befejeződik az új vezetők kinevezése, illetve megerősítése, amiről már másnap jelentést kívántak küldeni Kádár Jánosnak is.⁵⁴

Az egy héttel későbbi, január 21-ei vezetői értekezleten még mindig az átszervezés volt a fő napirendi pont. Tömpe István bejelentette, hogy a belügyi hatáskörbe tartozó kinevezések megtörténtek, de az újonnan kinevezett vezetőknek segítséget kell nyújtani a további átszervezések lebonyolításához. Ehhez bizottságok alakítását javasolta, amelyeknek a helyszínen kellett ellenőrizni az átszervezést és az esetleges rendellenességeket jelenteni kellett a Belügyminisztériumnak.⁵⁵

Tömpe Istvánnak a fegyveres erők minisztere számára készített 1957. január 30-ai feljegyzése többek között annak az 1956. december 28-ai országos értekezleten tett ígéretnek a teljesítéséről adott számot, hogy a belügyi hatáskörbe tartozó posztok megbízható káderekkel történő betöltése hamarosan megtörténik. Jelentése szerint addigra a Belügyminisztérium központi szerveinek átszervezése, valamint a személyi állomány megbízása megtörtént, a *Budapesti Rendőr-főkapitányság* vezetői, valamint a vidéki szervek vezetői megbízásait megkapták, az alsóbb szervek állományának megbízása folyamatban volt, és a felülvizsgálat befejezésétől számított egy héten belül az egész állomány megbízásának kiadását ígérte.⁵⁶ A jelentéshez csatolt kimutatás szerint a BM központi szerveinél 13 személy maradt beosztásában, 6 fő visszavétellel, 3 fő új kinevezéssel, 5 fő alacsonyabb beosztásból került vezető funkcióba, egy személyt a korábbi ÁVII-tól vettek át, és ketten voltak, akik korábbi beosztásukhoz képest alacsonyabb vezetői funkcióba kerültek. Két-két korábbi vezetőt nyugdíjaztak, illetve felmentettek.⁵⁷

Az 1956. október elsejei állapothoz képest a minisztérium központi szervezetének létszáma jelentősen csökkent, és a korábbi 7 miniszterhelyettes helyett az irányítást a belügyminiszter első helyettese mellett 3 miniszterhelyettes végez-

53 Az értekezlet jegyzőkönyvéből részleteket közöl *Baráth Magdolna*: „Mi igenis büszkék vagyunk az Államvédelmi Hatóság harcos munkájára.” Részletek a rendőrség forradalom utáni átszervezéséről tartott értekezlet jegyzőkönyvéből. www.betekinto.hu 2008. 1. sz.

54 Javaslát az Országos Rendőr-főkapitányság szervezeti felépítésére és létszámára. MOL XIX-B-1-y. (1. d.)

55 MOL XIX-B-1-y. (1. d.)

56 Jelentés a fegyveres erők miniszterének. MOL XIX-A-2-q 6-26/957. (4. d.)

57 Uo. Külön kimutatás készült a budapesti rendőrkapitányság és a kerületi kapitányságok, valamint a megyei rendőr-főkapitányságok, a városi, a járási rendőrkapitányságok vezetőiről is.

te. A jelentés külön kitért a Politikai nyomozó főosztályra is, a változásokat összehasonlítva a forradalom előtti állapotokkal. Az államvédelmi szervek központi apparátusa 1956. október 1. előtt 10 főosztályból, öt önálló osztályból, egy operatív iskolából és a Módszertani Irodából állt. Ebből két főosztály operatív feladatokat, egy vizsgálói feladatokat látott el, a többi főosztály és osztály segéd-operatív feladatokkal (operatív technika, környezettanulmány, rejtjelezés, kormányórság) foglalkozott. A központi államvédelmi szervek irányítását akkor a Belügyminisztérium I. csoportfőnöksége látta el, de nem tartozott a csoportfőnökséghez a kémelhárítási, hírszerző és a vizsgálati főosztály – ezeket közvetlenül a miniszter első, államvédelmi helyettesének rendelték alá.

A megyei és budapesti államvédelmi szervek tagolódása a központéhoz hasonló volt, de nem tartozott a megyék hatáskörébe a katonai és közlekedési elhárítás, mert azok központosítva voltak. A vidéki katonai és közlekedési elhárító szervek közvetlenül a központi (III. és VII.) főosztályoknak voltak alárendelve.

Az átszervezés következtében az Országos Főkapitányságon belül megalakult a Politikai nyomozó főosztály, a Budapesti Főkapitányságon a Politikai nyomozó főosztály, és a megyei kapitányságokon is hasonló osztályok jöttek létre. E feljegyzés szerint más irányítás alá került a kémelhárítás, a hírszerzés, az operatív technika és a rejtjelezés.⁵⁸

Harangozó Szilveszter majd' 30 évvel későbből visszatekintve a Politikai nyomozó főosztály és szervei munkájában – azok megalakulásától 1957. január végéig – három fontosabb szakaszt különböztetett meg:

1. November 8-tól november végéig a fő feladat a szervezet kialakítása, az állomány összeszedése és az operatív munkába való beállítása volt. Ebben az időben az operatív állomány jelentős része a szovjet fegyveres erőkkel együtt harcolt az „ellenforradalmi” fegyveres csoportok ellen.

2. 1956 decemberében a munka erőteljes beindítása, az új helyzetnek megfelelő munkamódszerek kialakítása, nyílt akciók, őrizetbe vételek előkészítése és végrehajtása, a fegyveres erőknek az „ellenforradalmároktól” való megtisztítása került előtérbe.

3. 1957. január végéig az operatív hálózati munka beindítását, az „ellenforradalmi” szervezkedések, irányító központok, gócok felderítését, ezeken a területeken az aktív hálózati operatív munka megszervezését, a korábban foglalkoztatott ügynökség számbavételét, felvételüket, foglalkoztatásukat kellett megoldani, illetve biztosítani.⁵⁹

Mátyás László 1957. február 8-án kelt jelentése a Politikai nyomozó főosztály által addig végzett munkáról beszámolva arról tett említést, hogy 1957. február 1-ig Budapesten 2515, vidéken 1800 főt tartóztattak le. Közülük 289 személyt adtak át az ügyészségnek és 996 személy ügyében folyt Budapesten a vizsgálat.⁶⁰

58 MOL XIX-A-2-q. (4. d.)

59 *Harangozó Szilveszter*: Az állambiztonsági szolgálat újjászervezése és feladatai a konszolidáció elősegítése érdekében. In: Történeti hűséggel i. m. 10.

60 Jelentés a Politikai nyomozó főosztály 1956. nov. 8-tól 1957. febr. 1-ig végzett munkájáról és feladatairól. MOL XIX-B-1-ai 28/a. (1. d.)

A legnagyobb problémát még mindig az operatív-hálózati munka gyengesége okozta, a legfontosabb feladat itt az ügynöki hálózat újbóli kiépítése, az ügynökök sorainak rendezése volt. A jelentés mindazonáltal már ezen a területen is eredményekről számolt be: a belső reakció elhárítás területén a korábbi ügynökök 80, az ipari és közlekedési szabotázs-elhárítás területén 50%-ával vették fel újra a kapcsolatot, és új beszervezések is történtek már. A megyei politikai nyomozó szerveknél ez a munka lassabban haladt: a kapcsolatot csak a régi ügynökök 20–25%-ával sikerült felvenni és az új beszervezések terén is lemaradások voltak. Nemcsak az hátráltatta a munkát, hogy az operatív állomány teljesen kicserélődött, de a hálózati operatív munka beindítását a nyilvántartások megsemmisülése is akadályozta.⁶¹

A jelentés az operatív hálózati munka gyengesége mellett a főosztály munkája legnagyobb hiányosságának azt tartotta, hogy „Nem tudtuk eddig elegendő ténnyel bizonyítani az imperialista hatalmak szerepét az ellenforradalom előkészítésében, kirobbantásában és támogatásában. Az operatív munka gyengesége következtében nem tudtuk dokumentumokkal bizonyítani, hogy az október 23-án elkezdődött ellenforradalom nem spontán, hanem a belső és külső reakciós erők szervezett akciójaként jött létre.”

Mátyás László azt javasolta, hogy a Politikai nyomozó főosztály összes szerveinek átszervezését február végéig, a régi államvédelmi beosztottak visszahelyezését megyéjükbe március 20. és április 15. között fejezzék be.

Az MSZMP Intéző Bizottságának ülésein ebben az időszakban több bírálat érte Mátyás Lászlót és Pócze Tibort is, ezért nem meglepő, hogy a kormány 1957. február 14-ei ülésén mindkettőjüket leváltották funkciójukból. Pócze Tibor helyére Bartos Antalt nevezték ki miniszterhelyettesnek, Mátyás Lászlót pedig Horváth Gyula váltotta fel.

Kádár János az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1957. február 26-ai ülésén a következőkkel indokolta Mátyás László eltávolítását: „A politikai rendőrség nagyon fontos dolog. Ezzel kapcsolatban olyan kifogás van – szerintem teljesen jogosan, hogy a politikai rendőrségnek nekünk kell szólni, hogy valakit itt vagy ott le kell tartóztatni. Ijesztő lehet e megállapítás, de az a rendőrség a normális, amely mindenkit le akar tartóztatni. [...] Itt fordított helyzettel találkozunk, mindig mi szólunk, hogy ezt vagy azt le kell tartóztatni, bíróság elé kell állítani. Mátyás elvtárs ezekkel vitába száll.”⁶²

Pócze Tibor ügyében az MSZMP IKB által kiküldött „vezető elvtársakat felülvizsgáló bizottság” is vizsgálódott, amely 1957. május 9-én készítette el jelentését a párt Intéző Bizottsága részére. Az Asztalos Gézából, Birkás Imréből és Földes Lászlóból álló bizottság Póczét nemcsak a forradalom alatt tanúsított

61 Az 1956-os iratpusztulásra ld. *Baráth Magdolna*: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése. In: *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Szerk. Gyarmati György. Bp. 2004. 255–279., valamint: *Cseh Gergő Bendegúz*: Az állambiztonsági iratok pusztulása 1956-ban. (Forrásközlés). *Levéltári Szemle* 56(2006) 3. sz. 3–15.

62 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk. Némethné Vágyi Karola–Urbán Károly. Bp. 1993. 217.

magatartása miatt marasztalta el, de azt is felrótták neki, hogy november 4. után „nem lépett fel elég kezdeményezően a rendőri erők gyors talpra állítása érdekében és az ellenforradalmat támogató rendőrtisztikar leszerelése, félreállítása végett”. Pöczét az Intéző Bizottság „kommunista helytállás hiányáért” megrovásban részesítette.⁶³

Közben tovább folyt a politikai rendőrség át- és újjászervezése. 1957. február 18-án sor került egy értekezletre a Belügyminisztérium szervezeti felépítéséről. Sajnálatos módon a tárgyalt javaslat és szervezési táblázat nem áll rendelkezésünkre, de az értekezletről készült feljegyzés és a hozzászólások alapján rekonstruálható, hogy a rendőri munkát két csoportfőnökség (rendőri és állambiztonsági) irányította volna és az összes állambiztonsági főosztály egy főcsoportfőnökségbe tartozott volna.⁶⁴

A vitában résztvevők körében az előterjesztés nem talált egyöntetű támogatásra. Sós György szerint a javaslat a gyakorlatban az egységes rendőrség megszüntetését jelentette volna, s annak nyílt kimondását javasolta – a párt felé is –, hogy „úgy lesz minden, mint azelőtt”. Bartos Antal miniszterhelyettes viszont tagadta, hogy a javaslat sértené az egységes rendőrség gondolatát. Szerinte a rendőri, illetve államvédelmi munkában egység nem is lehet, mert két, jellegében erősen különböző dologról van szó, a javaslat viszont „tisztább profilokat” teremtet. Horváth István rendőr ezredes véleménye ugyanakkor Sós Györgyéhez állt közelebb. Szerinte a javaslat az 1956. október 23. előtti állapotot kívánta visszaállítani, amit helytelenített. Fekete Károly miniszterhelyettes úgy összegezte a vitát, hogy a tervezettel kapcsolatos álláspontok nem egységesek és vannak jogos aggályok, ezért a Münnich Ferencnek átadandó javaslatához szükségesnek tartotta csatolni a különböző ellenvéleményeket is. Hozzászólásából az mindenesetre kiderült, hogy Tömpe Istvánnal előzetesen tárgyaltak a szovjet tanácsadókkal a Belügyminisztérium szervezeti felépítéséről, s a változtatási javaslat beterjesztésekor abból indultak ki, hogy a minisztérium felépítése akadályozza a munkát. „A változtatás elsősorban az államvédelmi vonalon a legsürgősebb. Félre kell tenni a szubjektív kérdéseket és azt kell nézni, hogy a belügyi szervek minél ütőképesebbek legyenek.” Fekete Károly végezetül azt mondta, hogy a tervezetet a vitában elhangzott javaslatokkal együtt „az illetékes elvtársak” elé terjesztik, vagyis a végső döntést a pártvezetéstől várták.

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. március 12-ei ülésére beterjesztett előterjesztés öt csoportfőnökség létrehozását javasolta: I. Országos Rendőr-főkapitányság, II. Rendőrség Politikai Nyomozó Csoportfőnökség, III. Személyügyi Csoportfőnökség, IV. Gazdasági Csoportfőnökség és V. Belügyi Parancsnokságok Csoportfőnökség (Határőrség, Karhatalom, Légoltalom, Tűzrendészet, Büntetés-végrehajtás és Térképészeti Intézet.) Az előterjesztés szerint az egyes csoportfőnökségekhez 4–10 főosztály, illetve osztály tartozott volna.⁶⁵ Az

63 Határozat Pöcze Tibor fegyelmi büntetéséről. MOL M-KS 288. f. 5/25. ő. e.

64 MOL XIX-B-1-au 27-450/57. (1. d.)

65 Javaslat a Belügyminisztérium szervezetének módosítására. MOL M-KS 288. f. 5/18. ő. e.

Intéző Bizottság azonban nem volt partner a forradalom előtti – az államvédelmi részlegek különállását biztosító – struktúra visszaállításában. A határozat ki mondta, hogy a testület a Belügyminisztérium tekintetében is érvényesíteni kívánja a minisztériumok általános felépítését, ezért nem ért egyet a csoportfőnökségek rendszerével. Egy csoportfőnökség működését javasolta, amelynek irányítása alá kellett tartozzanak az önálló parancsnoksággal rendelkező szervek. „A többi irányító szerv főosztályként működjek – a politikai nyomozó főcsoportfőnökség is –, osztályokat, alosztályokat, csoportokat kell szervezni a főosztályra érvényes fizetési státuszok érintetlenül hagyása mellett.”⁶⁶

Kádár János ugyanakkor azzal egyetértett, hogy a Politikai nyomozó főosztályt az ORFK-ból ki kell vonni és a HM-hez csatolt két részleget vissza kell csatolni.⁶⁷ Ennek megfelelően a belügyminiszter 1957. április 9-én kelt, a Belügyminisztérium központi szerveinek szervezeti felépítését jóváhagyó 8. sz. parancsa a minisztériumhoz tartozó, öt részre tagozódó szervek között másodikként említette a Politikai nyomozó főosztályt, annak 13 osztályával.⁶⁸ (Ennek fényében külön érdekességgként említendő, hogy Biszku Béla belügyminiszter csak 1958. február 11-én tett előterjesztést a Honvédelmi Tanácshoz a Belügyminisztériumon belül egy politikai nyomozó szerv létrehozására és az 1956. évi 35. tvr. 1. §-ának a következők szerinti módosítására: „(1) Az állam belső és külső biztonsága elleni bűncselekmények nyomozására a Belügyminisztériumban Politikai nyomozó főosztályt kell szervezni. (2) A Belügyminisztérium Politikai nyomozó főosztálya feladatait központi, megyei (budapesti), járási, városi (városi kerületi) szervekre tagozódva látja el.”⁶⁹ A Honvédelmi Tanács 13/109/1958. sz. határozatában elfogadta a belügyminiszter fenti módosító javaslatát, valamint „az egységes vezetés, irányítás és egyéb szempontok figyelembevételével” úgy döntött, hogy a Politikai nyomozó főosztály, illetve a rendőri szervek személyi állományánál a rendfokozat megjelölése mellett egységesen „rendőr” megnevezést kell alkalmazni.)

A Belügyminisztérium miniszterhelyettesi értekezlete 1957. március 11-én tárgyalta a minisztérium létszámkérdéseiről. A létszámemelésre az előterjesztés szerint azért volt szükség, mert a politikai nyomozó szervek állománya 1956 novemberében 75%-kal csökkent,⁷⁰ és az akkori létszámmal a szervek nem voltak képesek végrehajtani feladatukat. Az előterjesztő a központnál 1164, a vidéki-budapesti szerveknél 1522 fős emelést, valamint 600 fős tartalékot kért – így módon a politikai nyomozó szervek összlétszáma 4800 fő lett volna.

A BM Szervezési osztálya 1957. április 2-ai keltezéssel készített javaslata a BM politikai nyomozó apparátusának szervezeti felépítésére és létszámára ugyanezeket a létszámemelési javaslatokat tartalmazta, de részletezte is, hogy

66 A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. i. m. 296.

67 I. m. 312.

68 Javaslát a BM szervezetének módosítására. MOL XIX-B-1-ai 85/1957. (2. d.)

69 MOL XIX-A-98. I. d. 5. k.

70 A volt államvédelmi központi szervek létszáma 1956. okt. 23. előtt 3812 fő volt, ez novemberben 1203 főre csökkent. A megyei-budapesti szerveknél 1956 októbere előtt 2073 személy dolgozott, ez 311-re csökkent novemberben. MOL XIX-B-1-y 6-140/1957. (1. d.)

hol kívánnak létszámot emelni, illetve csökkenteni. A javaslat szerint 1956. október 1-hez képest a Hírszerző osztály, Katonai elhárító osztály, Ipari szabotázs elhárító osztály, Közlekedési elhárító osztály, Rejtjelközpont, Operatív nyilvántartó osztály, Mezőgazdasági osztály, valamint a megyei politikai nyomozó osztályok létszáma csökkent volna, míg a Kémelhárítási osztály, a Belső reakció elhárító osztály, a Vizsgálati osztály, Operatív technikai osztály és a Budapesti Főkapitányság Politikai nyomozó főosztálya létszámát emelték volna.⁷¹

A dokumentum ezen kívül tartalmazott néhány strukturális átalakítási javaslatot is. Az előterjesztés egyrészt javasolta a Katonai elhárító osztálynak a néphadseregen belül HM-szervként való szerepeltetését, a kormányőrségnek a Politikai nyomozó főosztályról történő leválasztását és közvetlenül a belügyminiszter alá rendelését, az Operatív technikai osztálytól leválasztva önálló Levél-ellenőrzési osztály létrehozását és önálló osztályként létrehozni az Operatív nyilvántartási és a Mezőgazdasági osztályt.

A Politikai nyomozó főosztály szervezeti struktúráját a belügyminiszter 1957. évi 12. számú, május 3-án kelt parancsa határozta meg. A parancs 1957. május 6-tól a következőképpen rendelkezett a főosztály osztályairól:

- I. osztály: Katonai elhárító osztály
- II. osztály: Kémelhárító osztály
- III. osztály: Hírszerző osztály
- IV. osztály: Közlekedési szabotázs elhárító osztály
- V. osztály: Belső reakció elleni harc osztály⁷²
- VI. osztály: Ipari szabotázs elhárító osztály
- VII. osztály: Mezőgazdasági osztály
- VIII. osztály: Vizsgálati osztály
- IX. osztály: Figyelő és környezettanulmányokat készítő osztály
- X. osztály: Operatív technikai osztály
- XI. osztály: Operatív nyilvántartó osztály
- XII. osztály: Országos Rejtjel Központ
- XIII. osztály: „K” Ellenőrzési osztály
- XIV. osztály: Kormányőrség

71 A BM politikai nyomozó apparátusának szervezeti felépítésére és létszámára vonatkozó javaslat. MOL XIX-B-1-au sz. n.

72 Egy 1957. szeptemberi dokumentum szerint az osztály a következő alosztályokra, ill. csoportokra tagozódott: a) alosztály – fasiszta, félfasiszta pártok, szervezetek tagjai, a burzsoá és felszabadulás utáni jobboldali pártok tagjai, valamint a jobboldali szociáldemokraták elleni elhárítás; b) alosztály – a volt horthysta katonatisztek, rendőrség, csendőrség és annak besúgó hálózata, a fegyveres szervezetek tagjainak operatív, hálózati és nyomozati feldolgozása; c) alosztály – klerikális reakció elhárítás; d) alosztály – névtelen levélírók és ellenséges tartalmú röpcédulák szerzői és terjesztői elleni elhárítás; e) alosztály – ideológiai, kulturális és tudományos területre befurakodott ellenséges elemek elleni elhárítás; f) alosztály – ifjúsági és sport területére befurakodott ellenséges elemek elleni elhárítás; g) csoport – nemzeti kommunizmust ellenséges szándékkal terjesztők operatív, hálózati és nyomozati feldolgozása; h) csoport – kutató és köröző csoport; i) csoport – tájékoztató és értékelő csoport. Az osztály akkor 146 fővel dolgozott. MOL XIX-B-1-au 27-341/2/57.

Az 1956. október előtti fedőszámok megváltoztatását Csépe Béla, a Szervezési osztály vezetője 1957. április 29-én kelt javaslatában azzal indokolta, hogy a forradalmi események során azok széles körben ismertté váltak. A parancs ugyanakkor előírta, hogy az osztályok megnevezését szigorúan titkosan kell kezelni, hivatalos iratokon az osztály megjelöléseként csak a fedőszámot lehetett használni, külső szervek felé azonban még utóbbinak feltüntetése is tilos volt.

A belügyminiszter ugyanezen napon kelt 13. sz. parancsával kinevezte a Politikai nyomozó főosztály két helyettes vezetőjét Galambos József és Rajnai Sándor személyében, illetve az egyes osztályok vezetőit.⁷³

A Belügyminisztérium vezetői értekezlete 1957. május 5-ei ülésén a politikai nyomozó apparátus létszámát 4000 főben állapította meg; ebből május közepén 3265 állás volt betöltve. Közülük 480 fő volt vezető pozícióban (csoportvezetőig bezárólag) és 2545 fő dolgozott operatív, illetve operatív jellegű munkakörben. A központban 1998 fő, a megyékben 1267 munkatárs dolgozott.⁷⁴ (A létszámmegoszlást az egyes központi osztályok között az alábbi ábra mutatja.)

Kimutatás a Politikai nyomozó főosztály osztályainak tényleges létszámáról (1957. május 5-ei állapot szerint)

Szerv	Vezető	Operatív	Adminisztrátor	Összesen
I. osztály	38	248	18	304
II. osztály	22	103	13	138
III. osztály	22	101	10	133
IV. osztály	17	95	10	122
V. osztály	24	109	13	146
VI. osztály	9	43	6	58
VII. osztály	1	9	1	11
VIII. osztály	20	110	20	150
IX. osztály	35	292	12	339
X. osztály	40	259	9	308
XI. osztály	9	54	–	63
XII. osztály	11	70	3	84
XIII. osztály	15	116	3	134
Főosztály Titkárság	2	5	1	8
Összesen:	265	1614	119	1998

⁷³ Osztályvezetőkké a következő személyeket nevezték ki: I. osztály Selmeczi György, II. osztály Hazai Jenő, III. osztály Móró István, IV. osztály Perényi Gyula, V. osztály Hollós Ervin, VI. osztály Kucsera László, VII. osztály Dáni János, VIII. osztály Szalma József, IX. osztály Dobróka János, X. osztály Markó Imre, XI. osztály Ács Ferenc, XII. osztály Kunos László, XIII. osztály Hidegkuti Károly.

⁷⁴ MOL XIX-B-1-au sz. n. (38. d.)

Az 1956. május 12-én kiadott 16. sz. belügyminiszteri parancs ugyanakkor újabb felülvizsgálatot és nagyarányú elbocsátásokat helyezett kilátásba arra való hivatkozással, hogy 1956 októberében a személyi állomány egy része megingott, kommunistához nem méltó magatartásával alkalmatlanná vált a belügyi szolgálatra. A felülvizsgálatról készített jelentés 1957. július 8-án került a minisztérium kollégiuma elé. A jelentés megállapította, hogy az októberi események alatt kompromittálódott belügyi beosztottakkal szemben lefolytatott felülvizsgálat során a rendőri állományból 1957. február 9-ig 1632 főt távolítottak el, de az nem eredményezte az egész személyi állomány megtisztítását.

Az újabb felülvizsgálatot végző bizottságok 1957. május 14-én kezdték meg munkájukat, és június 5-ig tették meg javaslaikat a miniszterhelyettesi bizottságnak. 3100 fő ügye került bizottság elé, ebből 2973 fő elbocsátási javaslatát elfogadta, míg 123 fő elbocsátását kellő indokok hiányában visszautasította. A hiányzó négy fő sorsáról a dokumentum nem tesz említést.

Az összefoglaló szerint a februári és a májusi létszámcsökkenés során összesen 5074 főt bocsátottak el az állományból (ennek következtében jelentős hiány keletkezett – különösen a tiszti állományban –, amit a karhatalomból igyekeztek feltölteni). Ezzel egyidejűleg intézkedések történtek az egész személyi állomány felelősségére és véglegesítésére. A jelentés ugyanakkor nem hallgatta el, hogy az egyes testületek között továbbra is voltak ellentétek, „egyesek az ellenforradalom értékelésénél még nem sokkal messzebb látnak a rajtuk esett sérelemnél”.⁷⁵

Ez utóbbi indokolta, hogy a párt vezetése is lezárja végre ezt a kérdést. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957. december 17-én napirendre tűzte az állambiztonsági munka értékelését a határozat bevezetőjének indoklása szerint azért, mert „a szerv múltbeli tevékenységének értékelése sem a párt közvéleményében, sem a Belügyminisztérium dolgozói körében még nem egységes”.⁷⁶ A határozat meghozatalának és a kérdés párton belüli lezárásának szükségességével valamennyi hozzászóló egyetértett, annál is inkább, mert – mint mondták – egyrészt a párton belül is voltak még, akik mindent az ÁVH nyakába akartak varrni, másrészt az államvédelmi állomány egy része sem heverte még ki az 1956 októberében és az azóta történt eseményeket. Marosán György véleménye szerint a szerv egyéves munkája és az előterjesztett értékelés jogossá teszi, hogy „erkölcsi-politikai súllyal” lépjenek fel. Kádár János viszont szükségesnek tartotta: foglalják határozatba, hogy a belügyi állomány körében helytelen nézetek is jelentkeznek, az állományban még mindig vannak olyanok, akikben nosztalgia él a régi ÁVH iránt, elégedetlenek a Politikai nyomozó főosztály minisztériumon belüli helyzetével, és az államvédelmi munka múltbeli tevékenységét illetően véleményük eltér a párt hivatalos álláspontjától, bizonytalanok jö-

75 Jelentés a BM személyi állományának felülvizsgálatáról. MOL XIX-B-1-y. (2. d.)

76 A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei 1957. július 2.–december 28. Szerk. Baráth Magdolna–Feitl István. Bp. 2006. 1005.

vőjüket illetően. A párt határozata mellett, hogy igyekezett megnyugtatni őket, egyben e nézetek ellen is felvette a harcot.⁷⁷

1957 májusában nagyjából kialakult az a szervezeti struktúra, amely alapjait tekintve 1962 végéig változatlan maradt. Kisebb szervezeti és személyi változások (az aktuális feladatoknak megfelelően) azonban folyamatosan történtek.⁷⁸ Az MSZMP PB 1958. január 15-én a Belügyminisztérium „belső irányító munkájának erősítése” indokával döntött Tömpe István áthelyezéséről a Földművelésügyi Minisztériumba a miniszter első helyettesének, valamint Fekete Sándor és Kurimszky Sándor belügyminiszter-helyettesek leváltásáról. Az első helyettes Földes László lett, Horváth Gyula a BM Politikai nyomozó főosztály addigi vezetője miniszterhelyettesként a BM Személyzeti főosztályát vezette, Galambos József pedig főosztályvezető-helyettesből a Politikai nyomozó főosztály vezetőjévé lépett elő.⁷⁹

A Belügyminisztérium Politikai nyomozó főosztály káderhelyzetéről készített, a BM Kollégiuma 1958. november 27-ei ülésére beterjesztett anyag az állomány stabilizálódásáról számolt be.⁸⁰ Kezdetben ugyan volt bizonyos ellenállás a „rég” állomány körében a pártmunkások odaküldése miatt,⁸¹ de addigra az állomány már elfogadta őket. A jelentés elkészítésének időpontjában az egykori pártmunkások közül 3 fő osztályvezetői, 10 alosztályvezetői és 7 személy csoportvezetői beosztásban dolgozott. A főosztály állományának 87%-a volt tagja a pártnak, a szociális összetételt tekintve 90,1%-uk munkás-paraszt származású volt. Az iskolázottság tekintetében már jóval kedvezőtlenebb volt a kép. A főosztály 4809 fős létszámából mindössze 232 fő végzett egyetemet, illetve főiskolát, és 460 személynek volt érettségije (az összlétszám 18,4%-a).⁸²

A jelentés nem titkolta el, hogy az állomány körében még mindig előfordult, hogy a régi módszerek és bevett szokások alapján, és nem a párt politikájából kiindulva végezték munkájukat: „Nem vagy csak nehezen értik meg, hogy új módon, a napi politikából kiindulva, differenciáltan kell vinni a harcot az ellenséggel szemben.”

A belügyminiszter a BM Politikai nyomozó főosztály központi és megyei (budapesti) szervei ügyrendjét 1959. február 10-én, 2. sz. parancsában határozta meg.

77 Az államvédelem értékeléséről folyó vitát ld. i. m. 981–993., a hozott határozatot ld. i. m. 1005–1010.

78 Ezek vázlatos áttekintését ld. A rendőrség és a politikai nyomozó szervek funkcióinak és szervezetének rövid áttekintése 1945 és 1956 között. In: Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962. Szerk. Huszár Tibor–Szabó János. Bp. 1999. 387.

79 MOL M-KS 288. f. 5/62. ó. e.

80 Jelentés a BM Politikai nyomozó főosztály káderhelyzetéről. MOL XIX-B-1-z. (11. d.)

81 Az ő jelenlétük a dokumentum szerint „jelentősen erősítette általában a politikai és erkölcsi morált, másrészt az egyes ügyek feldolgozásánál a párt célkitűzéseinek megfelelő politikai ítélőképességet”.

82 Ezek az adatok a következő egy-két évben lényegesen nem változtak. A munkás származásúak aránya a paraszti kategória rovására 2%-kal emelkedett 1960-ra. 1958 és 1960 között 28 személy végzett egyetemet vagy főiskolát és majdnem duplájára emelkedett a pártiskolát végzettek száma, de a vezetők 42%-ának még akkor is csak elemi vagy általános iskolai végzettsége volt. MOL XIX-B-1-z 10-60/4-1960. (14. d.)

Ez a főosztály számára öt fő feladatot állapított meg: 1. A Magyar Népköztársaság ellen ellenséges tevékenységet kifejtő „belső reakciós elemek és kapitalista hírszerző szervek, valamint azok ügynöksége elleni harc”; 2. az előbbiek ellenséges terveinek felderítése és megakadályozása; 3. a népgazdaság, a hadsereg, a tudományos és kulturális élet legfontosabb területeinek védelme; 4. a párt és a kormány vezetőinek védelme; 5. a párt és a kormány vezetésének tájékoztatása az ellenség terveiről, tevékenységéről és a fontosabb politikai jellegű eseményekről.

Az állambiztonság bebetonozása

Az állambiztonsági szervek legátfogóbb átszervezésére 1962 második felében került sor. Ekkor alakult ki az a struktúra, amely kisebb szervezeti változtatásokkal egészen a rendszerváltásig fennmaradt.

Egy 1963-as jelentés szerint az átszervezés célja a korábbi „totális elhárítás” szervezeti maradványainak felszámolása volt; az átalakítással igyekeztek a minisztérium szervezetét a megváltozott kül- és belpolitikai viszonyokkal összhangba hozni. Ezzel összefüggésben elsősorban a hírszerző és kémelhárító munkára kívántak összpontosítani, mivel a Nyugat felé történt – mérsékelt – nyitás, a ki- és beutazások számának növekedése, a turizmus fejlődése egyrészt nagyobb lehetőséget biztosított a magyar hírszerzés számára a „bátrabb, támadóbb felderítő munka” végzésére, másrészt a nyugati hírszerző szervek tevékenységének erősödésével is számoltak. Ugyanakkor szakítani kívántak az 1950-es évek mindenhol ellenséget kereső gyakorlatával.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1962. június 26-ai ülésén tárgyalta a Politikai nyomozó főosztály szervezetének részleges módosításáról szóló előterjesztést. Az előterjesztő Tömpe András a II. főosztály helyett Politikai nyomozó főcsoportfőnökség létrehozását javasolta főcsoportfőnök, illetve főcsoportfőnök-helyettes vezetésével. A főosztályhoz tartozó osztályok összevonásával csoportfőnökök vezetése alatt öt csoportfőnökség (Hírszerző, Kémelhárító, Belső elhárító, Katonai elhárító, Technikai) megalakítását indítványozta. Emellett a II. főosztály osztályai közül továbbra is önálló osztályként javasolta meghagyni a Vizsgálati, az Ütlevél, az Operatív nyilvántartó, a Személyzeti, a Felügyeleti, valamint a Tájékoztató és értékelő osztályokat.

Tömpe ezzel egyidejűleg a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekben való részvétel, „a párt politikájának nem alkotó módon való alkalmazása miatt” személyi változtatásokat is javasolt. Az utóbbi miatt az 1957 elején osztályvezetőnek kinevezett Hazai Jenő és Hollós Ervin eltávolítását hozta szóba. Távozni kényszerült a főosztályvezető helyettese, Rajnai Sándor és két osztályvezető is. A határozat leszögezte, hogy elbocsátásukra „elvi okból”, annak ellenére kerül sor, hogy „mind az ellenforradalom elleni harcban, mind azt követően pártszerűen helytálltak”. A személyi változásokat három lépcsőben kívánták végrehajtani úgy, hogy az a KB-nak a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekre vonatko-

zó határozata megjelenésével egyidejűleg fejeződjön be. A PB a javaslatoknak zöld utat adott.⁸³

A Belügyminisztériumon belül létesített négy (pénzügyi-anyagi, közbiztonsági, állambiztonsági és személyügyi) főcsoportfőnökség közül az állambiztonsági a III-as számot kapta. Vezetőjévé vezérőrnagyi rangban Galambos Józsefet, a Politikai nyomozó főosztály korábbi vezetőjét nevezték ki. A főcsoportfőnökség az ellenséges tevékenység sajátosságait szem előtt tartva öt csoportfőnökségre tagozódott. A III/I. csoportfőnökség a klasszikus hírszerzési feladatok mellett a magyar emigráns szervezetek felderítését és bomlasztását is végezte. A III/II. csoportfőnökség elsődleges feladata a kémelhárítás volt, de hatáskörébe tartozott a hadiipar, a közlekedés, a hírközlés és az államigazgatási szervek védelme is. A III/III. csoportfőnökség volt felelős a „belső reakció” elhárításáért, míg a III/IV. csoportfőnökség a katonai elhárító feladatokat látta el a Honvédelmi Minisztérium, a határőrség és a belső karhatalom szerveinél. A III/V. csoportfőnökség az állambiztonsági szervek operatív munkájának műszaki-technikai hátterét biztosította. A vidéki, illetve budapesti rendőr-főkapitányságokon a BM központi szervei felépítésének megfelelően szervezték meg az állambiztonsági osztályokat, melyeknek vezetői egyidejűleg a rendőrfőkapitányok első helyettesei voltak.⁸⁴

Az új vezetők kinevezésére a belügyminiszter 1962. augusztus 18-án kelt 030. sz. parancsával került sor. 1962 végén már sor került az első komolyabb módosításra is. A belügyminiszter 0044. sz. parancsával 1962. december 17-én „az állambiztonsági munka hatékonyabbá tétele érdekében” a BM III/III. csoportfőnökségen az addigi két osztály (belső reakció elhárító, illetve szabotázs elhárító osztály) helyett öt osztály létrehozását rendelte el.

A Belügyminisztérium átszervezésének tapasztalatairól készített 1963. augusztusi jelentés szerint a Belügyminisztérium profilja egyszerűbbé és áttekinthetőbbé vált azzal is, hogy a Honvédelmi Bizottság határozata alapján 1962. november 1-től a légőltalom a Honvédelmi Minisztériumhoz került, a büntetés-végrehajtás pedig az MSZMP PB 1957. május 14-ei jóváhagyásával átkerült az Igazságügy-minisztérium felügyelete alá. A dokumentum szerint a szervezeti változások a korábbinál jobb feltételeket teremtettek „a párt politikájának megfelelő, kulturált, színvonalas és ezért hatékonyabb belügyi munka megvalósításához”, és az átszervezéssel egyidejűleg „politikailag kiegyensúlyozott, tisztánlátó, a párt politikájával teljesen egyetértő és annak érvényesítésére képes” személyek kerültek felelős funkcióba.⁸⁵

83 Javaslat az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottságának a BM II. Főosztály szervezetének részleges módosítására. MOL M-KS 288. f. 5/269. ő. e.

84 *Urbán Attila*: Kádár politikai rendőrsége. A BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség felépítése és működése. *Rubicon* 18(2007) 1. különszám 58–65. Ld. még: *Cseh Gergő Bendegúz*: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: *Trezor* I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Bp. 1999. 79–83.

85 MOL XIX-B-1-ai 1963/2180.

A jelentés nem hallgatta el az átszervezéssel kapcsolatos nehézségeket sem. Az átszervezésre az MSZMP KB-nak a törvénysértések felszámolására hozott határozatával egyidejűleg került sor, amikor a politikai nyomozó szervek vezetőinek több mint kétharmada kicserélődött. A III. főcsoportfőnökség valamennyi csoportfőnöke és – néhány kivételtől eltekintve – az osztályvezetők új emberek voltak. Az átszervezést követően a III. főcsoportfőnökség összlétszáma ugyan 4617 főről 4864 főre emelkedett, ám az operatív állomány létszáma 113 fővel csökkent.⁸⁶ Ezen belül az egyes egységek létszáma a megváltozott feladatoknak megfelelően módosult.⁸⁷ 1963 folyamán a feladatok változása következtében egyes területeken kisebb szervezeti módosításokra, illetve létszám-átcsoportosításra került sor. A Honvédelmi Bizottság 1963 januárjában a III. főcsoportfőnökség létszámát 4867 főben állapította meg, amelyből 3345 fő a központi, 1552 fő a megyei (budapesti) szerveknél dolgozott; ez a létszám 1963-ban 62 fővel emelkedett.⁸⁸

Az állomány egy része kezdetben értetlenséggel figyelte a szervezeti változásokat, az ellenség elleni harc feladását látta benne, és likvidátorsággal vádolta az új vezetést, amikor az fellépett a totális elhárítás szervezeti maradványaival szemben. A Kádár-féle vezetés kezdetől fogva arra törekedett, hogy intézményesített korlátok fékezzék a politikai rendőrség akciószabadságát, ez azonban 1956 végén különböző okokból még nem sikerülhetett. Az 1962-es átszervezés után az állambiztonsági szervek működése szervesen illeszkedett a Belügyminisztérium tevékenységéhez, a III. főcsoportfőnökség és a többi BM-szerv együttműködését részletesen szabályozták. A belügyminiszter az állambiztonság területén számos irányítási jogosítványt fenntartott magának, az állambiztonsági munka politikai kereteit pedig a párt vezető testületei határozták meg.

MAGDOLNA BARÁTH

REORGANIZING THE POLITICAL POLICE AFTER 1956

The first part of the study surveys what happened to the employees of the former State Security Authority after that Imre Nagy had reported the dissolution of the organ on 28 October 1956. It gives a picture about the illegal reorganization, carried out with the help of the Soviets, and the circumstances of the establishment of the new organizational unit having state security functions, too. Hereby it also deals with the revision of the former staff and its consequences. It discusses the constant changing of the judgement of former state security employees, the reasons, and it presents the process of legalization and consolidation. In connection with it, the study describes also those different views and disputes which came up in connection with the establishment of the staff of the political police and the scope of their duties. The paper introduces in full the structural and

86 Urbán A.: i. m. 59.

87 Az adatokat ld. *Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Bp. 2008. 65.

88 MOL XIX-B-1-au. (16. d.)

personal changes occurring in the staff of Political Investigation Department in the spring of 1957, and it outlines the steps leading to the formation of the final structure. The last part of the study briefly deals with the overall reorganization of state security bodies in 1962, resulting in the establishment of that organizational structure which determined the frames of operation of state security bodies until democratic transformation.

GARADNAI ZOLTÁN

Vigyzó szemüket Budapestre vetették?

(A Magyarország-kép alakulása a francia diplomáciai iratok tükrében, 1963–1968)

A francia diplomácia értékelése szerint a szovjet övezet államain belül és az országok között a korábbi statikus és monolitikus helyzethez képest 1963-tól kezdve a mozgolódás vált jellemzővé.¹ A nyilvánosság előtt az év végén tartott beszédében Charles de Gaulle már nyíltan a szocialista államokkal kialakítandó új kapcsolatok szükségességéről beszélt, és politikájának fő célja Európa egyesítése lett, amibe Párizsban a keleti országokat is be kívánták vonni. A függetlenség hangoztatása az amerikaiakkal szemben, illetve a keleti nyitási politika eszközt jelentett a francia külpolitikai célok elérése érdekében.²

Magyarország számára ennek a nyitási politikának más volt a politikai, diplomáciai és lélektani jelentősége. 1963 folyamán Pierre Francfort követ³ is fokozatosan kiléphetett az elszigeteltségből és már közvetlenebb kapcsolatot tarthatt fenn a magyar vezetőkkel, így világosabb képet kaphatott a magyar politika valós lehetőségeiről, a nyugati nyitási politika lélektani fontosságáról.⁴ A magyar–francia viszony vonatkozásában a kapcsolatok nagyköveti szintre való emelése – 1963. december 17-én – volt az első jele annak, hogy a két ország elérkezettnek látta az időt arra, hogy az együttműködésüket magasabb szinten folytassák. 1964-ben a két ország kapcsolatai tovább fejlődtek, a kölcsönös bizalmat erősítette Kádár János és a francia nagykövet beszélgetése is.⁵

A kezdeményező szerep megtartásának fontossága arra kényszerítette a francia elnököt, hogy keleti nyitási politikájában aktív szerepre törjön. Ezzel a felismeréssel magyarázható De Gaulle 1965. február 4-én elmondott beszéde is, amelyben a keleti nyitás politikájának központi elemévé tette a német-kérdés

1 *Garadnai Zoltán*: A De Gaulle-i keleti nyitás politika első lépései (1963. január 14.–december 31.). *Külgügyi Szemle* 6(2007) 1. sz. 172–194.

2 *Thomas Gomart*: Double détente. Relations franco-soviétiques de 1958 à 1963. Paris, 2003. 383–384.

3 Pierre Francfort (1908–?) politológus, 1934-től diplomata, 1962–1963 között követ, majd 1963–1965 között nagykövet Budapesten.

4 Ld. I. sz. dokumentum.

5 *Garadnai Zoltán*: A „békés egymás mellett élés” értelmezése. Kádár János és Pierre Francfort francia nagykövet négyezemközi beszélgetése (1964. január 24.). In: *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból*. Szerk. Majtényi György–Ring Orsolya. Bp. 2002. 65–72.

rendezését.⁶ Ezen szándékát erősítette meg az 1965. március 23-ai beszédében is, amikor a hagyományos francia–szovjet barátság újraéledéséről beszélt. Maurice Couve de Murville⁷ és Péter János⁸ tárgyalásai (1965. január 12–13.) is ebbe a folyamatba illeszkedtek bele.⁹ Ezzel a látogatással magyar részről a rendszer nemzetközi elismerését sikerült kivívni, bár a franciák szerint a magyarok továbbra is óvatosan és ellentmondásosan folytatták nyitási politikájukat. Párizs helyzetértékelése szerint a francia enyhülési politika és De Gaulle Európa-koncepciója inspirálta az osztrák–magyar kapcsolatok alakulását, illetve a magyarok közép-európai együttműködésre vonatkozó külpolitikai megnyilvánulásait. A francia külügyminisztérium 1965 végére jutott el arra a szintre, hogy az addigi információkra és tapasztalatokra alapozva a magyar külpolitikáról összegző elemzést készítsen.¹⁰

A francia diplomácia jól érzékelte a magyarok többi kelet-európai országtól eltérő érdeklődését a De Gaulle-i Európa-politika iránt, és a háttérérdekek elemzésekor, illetve a magyar külpolitika valós mozgásterének felvázolásakor nem sokat tévedtek. Érzékelve a változásokat és keresve a továbblépés lehetőségeit, a Quai d'Orsay úgy látta, hogy a magyarországi francia képviselőten változtatásokat kell végrehajtani és nagykövetsere mellett döntöttek. Raymond Gastambide új francia nagykövet¹¹ 1965. december 23-án adta át megbízólevelét. A kötelező diplomáciai udvariassági látogatások keretében a nagykövetet 1966. február 11-én fogadta Kádár János is.¹²

De Gaulle elnök 1966-ban a Szovjetunióba látogatott. Ekkor zajlott le az a kiemelkedő jelentőségűnek számító kelet-közép-európai külügyminiszteri látogatássorozat is, melynek keretében a francia külügyminiszter Magyarországra érkezett (1966. július 28–30.).¹³ Természetesen a francia diplomácia készült Couve de Murville útjára, és részletes elemzéseket készített a magyar politika alakulásáról. Ezek az elemzések magukban foglalják Magyarország és Francia-

6 De Gaulle elnök és Couve de Murville külügyminiszter az év folyamán többször beszélt Vinogradov szovjet nagykövettel. Ezeken a megbeszéléseken a németkérdés nagyon hasonló értékelésére a franciák egyértelmű utalást tettek, mely a szovjetek számára teljesen elfogadható tárgyalási alapot jelentett.

7 Maurice Couve de Murville (1907–1999) jogász, bölcseztan, politológus, 1944-től diplomata. 1958–1968 között külügyminiszter, majd gazdasági és pénzügyminiszter, ill. 1968–1969 között miniszterelnök.

8 Péter János (1910–2000) politikus, diplomata, 1961–1973 között külügyminiszter.

9 *Garadnai Zoltán: A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok története, 1945–1966. Külpolitika 7(2001) 1–2. sz. 112–152., ill. Utó: Péter János külügyminiszter franciaországi útja. (A De Gaulle-i Európa-politika magyarországi értelmezései). Levéltári Közlemények 74(2003) 135–158.*

10 Ld. II. sz. dokumentum.

11 Raymond Gastambide (1910–?) jogász, politológus. 1937-től diplomata. 1965–1971 között nagykövet Budapesten.

12 Ld. III. sz. dokumentum.

13 *Garadnai Zoltán: Maurice Couve de Murville francia külügyminiszter magyarországi tárgyalásai (1966. július 28.–július 30.). (Magyarország helye és a külügyminiszter kelet-európai látogatássorozatának szerepe a francia nyitási politikában, 1966-ban). Levéltári Közlemények 75(2004) 2. sz. 75–92.*

ország kapcsolatainak történetét, a két országot érintő legfontosabb kérdéseket, és lehetőséget adnak arra, hogy Magyarország belpolitikai és nemzetközi helyzete vonatkozó francia értékelést megismerjük. Az elemzések ugyanakkor elsősorban Kádár János politikájának megértésére irányultak, így a francia elemzők figyelmét nem kerülte el az a változás sem, ami a magyar társadalmat Kádár személyének megítélésével kapcsolatban jellemezte.

Couve de Murville francia külügyminiszter megbeszéléséről három francia tárgyalási jegyzőkönyv készült, melyek közül a Kádár Jánossal folytatott tárgyalás jegyzőkönyvét közöljük.¹⁴ Francia értékelés szerint a magyar szándékok több szempontból hasonlítottak a románokéihoz, de a magyarok sokkal óvatosabban folytatták nyugati nyitási politikájukat, a nacionalizmus újjáéledésének (annak szovjetellenes éle), illetve annak a rendszer stabilitására gyakorolt veszélye miatt. Francia szemszögből nézve Magyarország egy sajátos, köztes helyzetben volt, amelyben rendszerspecifikus jellegzetességek (1956 öröksége és a Kádár-rendszer konszolidációja), és a geopolitikai helyzet (az ország köztes helye a germán és a szláv „világ” között), illetve az ideológiai tényezők (a kommunista mozgalmon belüli mérsékelt magatartása) egyaránt meghatározóak voltak.¹⁵

1967 folyamán a két ország viszonyában nem történt kiemelkedő esemény, és elsősorban a kétoldalú gazdasági kapcsolatok fejlesztése, illetve az európai biztonság megteremtése körüli kérdések kerültek terítékre. Nem véletlen tehát, hogy 1968-ban a magyar miniszterelnök útjának előkészítése kapcsán francia részről már elsősorban a gazdasági és kereskedelmi kérdések kerültek az elemzések fókuszába. 1968-ra ugyanakkor a francia diplomáciának már egyértelműen az volt az álláspontja, hogy a kelet- és délkelet-európai államok közül a jugoszlávok értékelték meg leginkább a De Gaulle-i „*détente-entente-cooperation*” üzenetét, és hajlandóak voltak még arra is, hogy nem alkalmazkodva a Szovjetunió szigorú németpolitikájához, kapcsolataikat Németország irányába rugalmasabban alakítsák.¹⁶

Az 1968-as csehszlovákiai események ugyanakkor jól rávilágítottak azokra a korlátokra is, amelyek a kelet-közép-európai országok előtt az úgynevezett Brezsnyev-doktrínában, vagyis a korlátozott szuverenitás keretében megfogalmazódtak. Francia helyzetértékelés szerint azonban a kelet-közép-európai kisállamok érdekei 1968 elején már lényegesen eltértek egymástól, miközben francia részről sikerült ezekkel az államokkal egyenként olyan kapcsolatokat kialakítani, amelyek lehetővé tették a normális együttműködést. A franciák úgy látták, hogy 1968-ban már a nemzeti kérdés képezte a kelet-európai anomáliák központi elemét, és ehhez a magyar és a lengyel 1956-os nemzeti mozgalmak adták meg az alapot. Francia értékelés szerint az ebből fakadó problémákat Hruscsov még

14 Ld. IV. sz. dokumentum.

15 Couve de Murville csaknem harminc évvel az események után már egyértelműen Magyarországot emelte ki pozitív példaként a többi szocialista ország közül, de hangsúlyozta azt is, hogy a francia diplomácia számára Lengyelország mindvégig különleges kivételt jelentett. *Maurice Couve de Murville: Le monde en face. Entretiens avec Maurice Delarue.* Paris, 1989. 254–255.

16 Jugoszlávia 1968. jan. 31-én vette fel a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val.

ideig-óraig palástolni tudta, és ehhez a német kérdést használta fel eszközül, amely révén el tudta érni a szocialista országok negatív egységét. Ez a kérdéskör azonban 1967-ben, a németek keleti politikájának újrendeződésével más dimenziót kapott. 1965 és 1967 között ráadásul a kelet-közép-európai országokban is megerősödtek a nemzeti érzelmek, és ez a szovjet diplomáciát nagyobb óvatosságra és figyelemre készítette, mivel a románok látványos függetlenségi törekvései mellett a többi kelet-közép-európai kisállam is keresni kezdte a nyugati gazdasági kapcsolatok kiszélesítésének (és így közvetve a szovjetektől való gazdasági függés csökkentésének és az életszínvonal növelésének) lehetőségeit.

A magyar–francia kapcsolatok és a diplomáciai viszony fejlődése 1968 elejére már egyértelműen a többi kelet-közép-európai országgal egyenrangú szintre emelte Magyarországot, de a magyar részről kiemelt fontosságúnak számító gazdasági együttműködés tekintetében nem sikerült érdemi előrelépést elérni. Az első nyugat-európai miniszterelnöki látogatást jelentő magyar kormányküldöttséget Fock Jenő miniszterelnök vezette Párizsba.¹⁷ A látogatást lényegében mindkét fél egyformán értékelte, de igazi jelentőségét az adta, hogy sikerült a magyar kormány teljes francia és nemzetközi elfogadtatását megvalósítani. Ugyan lényegi és minőségi változásokat ez az út sem hozott, hiszen csak a jövőbeni együttműködés kereteiben egyeztek meg, de a magyar–francia kapcsolatok teljes, mindkét fél által szándékolt (és egymást egyenrangú partnerként elfogadó) normalizálódása ezzel az úttal véglegesen megtörtént.¹⁸

Az 1968-as csehszlovákiai események De Gaulle számára – az „Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa” elve alapján – az Európa-koncepció sikerességét igazolták, és ebben a folyamatban a *Varsói Szerződés* csapatainak intervenciója a francia elnök értékelése szerint csak átmeneti zavart okozott, s az enyhülési politikája szempontjából annak – legalábbis hosszabb távon – nem volt jelentősége. Az események hátterében azonban a francia diplomácia is számot vetett a lehetőségekkel, a magyarországi politikai helyzet változásaival. Ennek megértését segíti a francia követi konferencia (1968. november 28.) Magyarországra vonatkozó jegyzőkönyve.¹⁹

17 Fock Jenő (1916–2001) politikus, gazdasági szakember, 1967–1975 között a minisztertanács elnöke. Ld. V. sz. dokumentum.

18 Magyarországon sokan úgy értékelik, hogy Fock Jenő 1968-as és Kádár János 1978-as párizsi útja között nem történt érdemi esemény. A francia és a magyar források együttes (1990-ig terjedő) tanulmányozása alapján azonban árnyaltabb kép rajzolható meg. Míg ugyanis 1963–1968 között látványos események történtek, addig 1968 után a kevésbé látványos, de annál inkább fontos szakdiplomáciai munka jelentősége erősödött meg. Fock Jenő párizsi útja ennek az új kapcsolatépítési folyamatnak az első lépését jelentette, és lényegében a politikai alapokat teremtetten meg ehhez.

19 Ld. VI. sz. dokumentum.

FORRÁSOK

I.

Pierre Francfort követ helyzetértékelése a követi konferencián
(részlet)

1963. május 6. Délelőtt.

Külpolitikai problémák és a szocialista tábor problémái, európai kérdések

[...] ²⁰

Francfort úr a francia–német szerződés kapcsán hangsúlyozza, hogy a sajtó hangvételéből feltételezni lehet, hogy a magyarok Franciaországot és Németországot egyaránt elítélik. A németeket a revansizmus útjára lökjük, a német monopóliumoknak lehetőséget adunk, és így azokon keresztül az amerikaiaknak is. Ami a Nassau-szerződést²¹ illeti, a magyarok megvédték Nagy-Britannia és az Egyesült Államok álláspontját Franciaország makacsságával szemben, amely el-lenezte ezen szerződés érvényre jutását. Számukra a NATO globális értelemben komolyabb partnert jelent, mint az a lehetőség, hogy az egyes államok egyenként kössenek szerződéseket egymással, mivel a NATO vezetője az Egyesült Államok. Vagyis a magyarok értelmezése szerint a kelet–nyugati kapcsolatok Moszkván és Washingtonon keresztül zajlanak, és Franciaország hozzáállása megakadályozza, hogy Washington tárgyalásokat kezdeményezzen Moszkvával.

Ezt a gondolatot megerősítette [Jacques] Coiffard²² és [Pierre] Charpentier²³ úr is, aki hozzátette, hogy lengyelek azzal vádolnak minket, hogy összekeverjük a kártyákat, ahelyett, hogy nyomást gyakorolnánk az Egyesült Államokra a tekintetben, hogy keresse a párbeszéd lehetőségét a Szovjetunióval.

Magyarország értékelése

Francfort úr aláhúzta, hogy Magyarország az az ország, ahol a desztalinizáció a leglátványosabb módon ment végbe. A változás kétségtelenül a Kádár által csendben bevezetett politikának köszönhető, akinek sikerült – nem kis ügyességgel – 1956 után toleráns légkört teremtenie. Másrésről azonban az 1956-os forradalom nem igazán játszott olyan nagy szerepet a desztalinizáció folyamatában,

²⁰ A nyugati országokban diplomáciai szolgálatot teljesítő nagykövetek hozzászólásait, ill. az általános gazdasági és kulturális kérdésekre vonatkozó részeket nem közöljük.

²¹ John F. Kennedy amerikai elnök és Harold Macmillan brit miniszterelnök 1962. dec. 18-ai meg-egyezése a nukleáris együttműködés tárgyában.

²² Francia követ, majd nagykövet Szófiában 1961–1964 között.

²³ Francia nagykövet Varsóban 1962–1966 között.

mint ahogy korábban gondoltuk. Magyarország a népi demokráciák közül Moszkva egyik leghűségesebb elkötelezettjének számít. Kádár a sztálinistákat csendben elszigetelte.

Belpolitikai szempontból nézve a légkör bizonyos mértékben megváltozott, de ez a tolerancia nem azt jelenti, hogy liberalizációról beszélhetnénk. A pártakadémia által márciusban és áprilisban rendezett konferenciákon nagyon határozottan elítélték a polgári ideológiát, megerősítették az osztályharc fontosságát, és még inkább hangsúlyozták a párt vezető szerepének megerősítését.²⁴

Ami a lakosságot illeti, azt apátia jellemzi. A moszkvai irodalmi vitának nincs nagy visszhangja, az értelmiségi élet meglehetősen jellegtelen, ami kevésbé magyarázható a toleráns légkörrel, és inkább a gazdasági viták határozzák meg (pl. Liberman tézisei tárgyában).²⁵ Kétségtelen, hogy a gazdaság területén a desztalinizáció egyszerűen elkerülhetetlen. Lenin „kiadatlan” cikke a gazdaság elsődlegességéről a politika felett széles körben elterjedt. A mérnököket egyre inkább meghallgatják, és ez a liberalizáció nyilvánult meg januárban is azzal, hogy a vállalatirányítás tekintetében dekoncentrációt tettek lehetővé.

Vallási tekintetben a desztalinizáció korlátozott mértékű, 10 magyar érseki helyből csak 4 került betöltésre.²⁶ Lényegében minden attól függ, hogy mi történik Moszkvában.

De Beaumarchais úr megkérdezte, hogy milyen mértékű volt az amnesztia.²⁷ Francfort úr aláhúzta, hogy a számok nem kerültek nyilvánosságra. A Francia Követség úgy becsüli, hogy ez 600 vagy 700 embert érintett, míg mások 2000 főre becsülik. Nem úgy tűnik, hogy sok 56-os menekült visszatért volna, noha az amnesztiát nagy kampány kísérte. Az amnesztia célja inkább az, hogy Magyarország számára a nemzetközi területen tekintélyt szerezzen, és a külföldi ellenséges hozzáállás mértékét csökkentsék.

[...]²⁸

Francfort úr kijelenti, hogy Magyarország nehézségei alapvetően gazdasági okokra vezethetők vissza, és bár a növekedés folytatódik, annak a ritmusa folyamatosan csökken. Megállapíthatjuk, hogy az iparban nagy a pazarlás, és nagyon

24 Minden valószínűség szerint Kállai Gyulának az MSZMP Politikai Akadémiáján elhangzott, Az állam és a szocialista demokrácia fejlődésének egyes kérdései c. előadásáról van szó. Kállai Gyulát francia részről Kádár János egyik leghűségesebb, de kevésbé fontos hívének tartották.

25 Evsei Liberman (1897–1983) szovjet közgazdásznak, a harkovi egyetem professzorának a Pravdában 1962-ben megjelent, és a gazdasági reform szükségességére vonatkozó cikkére utal. Párizsban folyamatosan elemezték a kelet-európai szocialista országokban zajló gazdasági reformkísérleteket.

26 Magyarországon 3 érsekség volt, így a francia követ a be nem töltött püspöki tisztségekre gondolhatott. Az egri és a kalocsai érseki hely nem volt betöltve, az amerikai követségen tartózkodó Mindszenty József esztergomi érsek nem láthatta el a feladatát.

27 Az Elnöki Tanács 1963. márc. 22-én közzétett, 1963:4. sz. törvényerejű rendelete általános közkegyelem gyakorlásáról, ami gyakorlatilag az 1956 utáni megtorlás lezárulását jelentette.

28 A többi kelet-európai követ és nagykövet előadását nem közöljük.

gyenge színvonalú a termelés. A mezőgazdaság 95%-ban kollektivizálva lett, ami a mezőgazdasági termelés 37%-át adja.²⁹ A munkásokkal szemben a parasztok érdekében tett kedvezmények az előbbiek bizonyos elégedetlenségét váltották ki. Ennek ellenére a Kádár-csapat helyzete jelenleg jó, és a párt kézben tartja az országot.

A fiatalokra, mivel a vezetők jól tudják, hogy a totalitárius rendszer számára ez szükséges, a rendszer nagy figyelmet fordít, és törekszik arra, hogy azokat meggyőzze.

A magyarországi helyzet egyébként nem katasztrofális, de a jövő kevésbé jó-solható meg. 1980-ra Magyarországnak ipari országgá kell válnia, ami minden valószínűség szerint mély változásokat fog eredményezni.³⁰

[Aláírás nélkül.]

Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (= CADN), Série B., Ambassade de Moscou, Carton 187. Réunion des Chef de mission en Europe Orientale. Géppel írt feljegyzés tisztázata, részletek.

II.

A francia Külügyminisztérium feljegyzése Magyarország külpolitikájáról (részlet)

1965. október 14.

Külügyminisztérium
Politikai Igazgatóság, Európa
Kelet-Európai Aligazgatóság
CM/PP

Feljegyzés

Tárgy: Magyarországról és az európai gondolatokról

Magyarország 1956 után szenvedett annak a kiközösítésnek az emlékeitől, amely a szovjet katonai intervenció, és Kádárnak a párt, illetve a kormány élére történő kerülése körülményei miatt az országra nehezedett.

A magyarkérdés az ENSZ-közgyűlés napirendjén maradt egészen 1963-ig, és ennek következtében Budapest nem tudott szerepet játszani a nemzetközi ügyekben. Magyarországot ugyanakkor néhány kelet-európai országban is bizonyos gyanakvással figyelték, miközben a Nyugat részéről szintén elutasítás fo-

29 Téves adatok, a magángazdaság nem adhatta a termelés 63%-át.

30 A francia követ beszámolóját érezhetően befolyásolták a magyarországi sajtó elemzése során szerzett ismeretek. A francia követség munkatársai folyamatosan lefordították a legfontosab-
baknak ítélt újságcikkeket, ill. a magyar vezetők nyilvánosságra került beszédeit.

gadta. Ezen évek alatt a Kádár-rendszer óvatosan, de határozottan arra törekedett, hogy népszerűsége tegyen szert a lakosság körében, és a vezetők politikáját bizonyos mértékű liberalizmus jellemzi.

1963-tól kezdve Budapest arra törekszik, hogy szerényen visszaszerezze a helyét a nemzetközi ügyekben. Az enyhülés általános légköre lehetővé tette, hogy Kelet és Nyugat újra kiépítse a normális kapcsolatokat, amelyek – ha korlátok között is – nagyobb kezdeményezési lehetőséget teremtenek a magyarok számára is ahhoz, hogy bizonyos nemzeti sajátosságokat újból kiemeljenek.

A Szentszékkal kialakított viszony kérdése volt az a terület, ahol a Kádár-kormány először külső, de főképpen belső tekintetben játszmába kezdett. A budapesti kormány volt ugyanis az első kommunista kormány, amely megegyezést kötött a Vatikánnal, amit a csehszlovák és a lengyel kormány követett. Ez olyan összetett problémát jelentett, amely miatt keresni kellett a kapcsolatot Rómával, bár erre vonatkozóan Budapest részéről előzetesen – 1964 szeptemberében – semmilyen jel nem mutatkozott.

A magyar politikát nem az jellemzi, hogy látványos módon mutassa ki szándékait. A magyar út tehát eltér attól, amit Románia választott, amely a teljes önellátásra helyezi a hangsúlyt, és nem fél attól sem, hogy szembekerül a Szovjetunióval; de eltér Lengyelországtól és Csehszlovákiától is, amelyek mindekelőtt azon vannak, hogy a Szovjetunió politikájával összhangban megoldást találjanak a Németországhoz fűződő kapcsolataikra. Magyarország ezzel szemben úgy tűnik, hogy a többi országhoz viszonyítva elsősorban a történelmi és földrajzi helyzeténél fogva szeretne szerepet vállalni a Kelet és a Nyugat közötti békés egymás mellett élés folyamatában. Lengyelország valami hasonló kezdeményezést tett a Rapacki-tervvel,³¹ de erről nagyon hamar világossá vált, hogy elsősorban a németkérdés egyfajta megoldását célozta. Ezzel szemben láttuk, hogy 1964 óta Magyarország a Közép- és a Duna menti Európa koncepcióját fogalmazta meg, és 1965 elejétől kezdve bizonyos érdeklődést mutat Európa kiterjesztésére vonatkozó gondolatok iránt, amit a többi népi demokráciához képest eredetibb módon tesz.

Tudni kell azonban, hogy nem minden kezdeményezés jön Budapestről. Bécs az a város, ahol először óvatosan felvetették a Kárpát-medencei közös érdekeket, és Párizs volt az, amely az európai Európa gondolatát megfogalmazta. Emlékeztetni kell azonban arra is, hogy Délkelet-Európában Bulgária is használja a szomszédos görögökkel és törökökkel együtt a balkáni közösség fogalmát. A különbség azonban az, hogy a balkáni közösség gondolata elsősorban Szófiából jön, és ehhez Bukarest és Belgrád is hallgatólagosan hozzájárul, és lényegében a szovjetek Balkánra vonatkozó atomfegyver-mentesítési elképzeléseit szolgálja, miközben a magyarok Duna menti Európára vonatkozó gondolatai elsősorban a nyugati gondolatokra adott magyar válaszként értelmezhetők. Ez te-

---

31 Adam Rapacki lengyel külügyminiszter által előterjesztett javaslat Közép-Európa atomfegyvermentes övezetté nyilvánításáról.

hát egyfajta magyar reakció a nyugati elképzelésekre, és úgy tűnik, hogy a magyar diplomácia bizonyos fokú egyediségét mutatja.

A magyar diplomácia ezen sajátossága, amely tehát a múltra alapozódik, az utóbbi időben először a Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatok tekintetében mutatkozott meg.

A.) Magyarország és a kelet-európai népi demokráciák kapcsolatai Ausztriával

Az 1955-ös államszerződés megkötése, és főképpen az 1956-os magyar felkelés óta, Bécs meglehetősen korlátok között tartotta a kapcsolatait Kelet-Európával. Egészen 1963-ig kellett várni arra, hogy a légkör kicsit megváltozzon. Valójában számos akadály volt a kapcsolatépítésnek: az államosított javak kérdése mindkét oldalon, a határ menti helyzet alakulása (Magyarország és Csehszlovákia) és a közlekedés ezen országok között, illetve osztrák szemszögből nézve egy általános ellenségeskedés a vasfüggönyön túli terület irányába, amelyet az 1945-ös háborús események, majd a hosszan tartó szovjet megszállás, és legutóbb az 1956-os magyar felkelés eltiprásának emléke egyaránt táplálnak.

Mindezekkel szemben azonban számos tényező játszik szerepet a kapcsolatok megjavulásában: az idő és a hagyományos történelmi kapcsolatok e két nép között egyaránt segítenek, miközben a gazdasági és kereskedelmi szükségesség, ami a földrajzi közelségből következik, egyaránt a kölcsönös enyhülés igényét és kiteljesedését szolgálják. Keleten a békés egymás mellett élés politikájának általánossá válása, és a belső elnyomás enyhülése egyaránt a megbékélést szolgálják. Osztrák részről elsősorban az államosított vállalatok ügyeinek rendezése az (ezek a vállalatok összesen 22%-át adják az ország ipari termelésének),³² ami lehetővé tenné a bécsi kormány számára, hogy érdemi kapcsolatot alakítson ki Kelet-Európával.

Ebben a kedvező légkörben a különböző problematikus kérdések is hamarosan megoldódhatnak a pénzügyi és gazdasági tárgyalásoknak köszönhetően. Ezen a területen már megegyezés is született Ausztria és szinte az összes népi demokrácia között (Bulgáriával 1963 májusában, Romániával 1963 júliusában, Magyarországgal 1964 júliusában), amely alól az egyedüli kivételt Csehszlovákia jelenti. Gazdasági kapcsolatok tekintetében a kereskedelem új lendületet kapott, miközben az első lépések is megtörténtek a technikai és ipari együttműködés területén Pittermann alkancellár számos találkozásánál³³ – az államosításra került osztrák javak kérdésének rendezésével megbízott felelős – a magyar, román, bolgár gazdasági szakemberekkel. Az egyéb utazásoknak inkább politikai színezetük van, és érezhetően a kapcsolatok megjavulását eredményezték, mint Kreisky osztrák külügyminiszter 1963. júliusi és decemberi bukaresti látogatása,

32 A zárójeltek között lévő rész az eredeti szövegben lábjegyzetként szerepel.

33 A látogatások ismertetése a feljegyzés mellékletében található.

miközben Bécsben fogadta Manescu urat (a román kollégáját), akit követett Apostol úr, a minisztertanács elnökhelyettese 1964 júniusában. Ugyanabban a hónapban a bolgár külügyminiszter, Bacsev úr, látogatta meg Kreisky urat. Ezen utóbbit 1964 októberében fogadták Budapesten,³⁴ miközben 1965 áprilisában,³⁵ Bécsben fogadta a partnerét, Péter urat.

Megállapítható, hogy a magyarok, a románok és a bolgárok első Nyugat felé irányuló lépései Ausztria felé, Bécsbe vezettek – egy semleges és a Szovjetunióval jó kapcsolatokat fenntartó országba –, amelyet követett a többi nyugat-európai országba tett utazásuk. Ebben az általános helyzetben az *osztrák–magyar* kapcsolatok különleges fejlődésen mentek keresztül, és számos gazdasági karakterű kapcsolatfelvétel előzte meg a Minisztertanács elnökhelyettesének³⁶ bécsi útját 1964 júliusában, és Kreisky úr budapesti útját 1964 októberében. Ezen utóbbi látogatás lehetővé tette két szerződés aláírását a határokról és a vagyoni jogi kérdésekről,³⁷ és bejelentették a kapcsolatok nagykövetségi rangra emelését (1965 januárjában történt meg), ami a két ország kapcsolatainak új szakaszát jelölte ki. Az államosított osztrák és magyar állami vállalatok közötti, illetve a kulturális együttműködésre vonatkozóan (Osztrák Intézet nyitása Budapesten, a Magyar Intézet 1963 végén újra megnyitotta kapuit Bécsben) is tárgyalásokat folytattak. Egyéb szerződések is aláírásra kerültek 1965 áprilisában a személyek és javak mozgására, vámjogi és jogi kérdésekre vonatkozóan, miközben a két állam vezetői között is megélénkültek a kapcsolatok. Péter úr megragadta az alkalmat és 1965 januárjában Párizsból visszatérve megállt Bécsben és tárgyalásokat folytatott osztrák kollégájával,³⁸ akivel hivatalos útja alkalmából is találkozott áprilisban. Ami igazán figyelemre méltó az osztrák–magyar kapcsolatokban, az az, hogy Budapest támogatja Bécs azon törekvését, miszerint „találkozási pont” legyen Közép-Európa szívében. Az Ausztria és Magyarország közötti viszony tehát teljesen új alapokra került, és az Ausztriával létrejövő kapcsolatok érezhetően megkülönböztethetők a többi nyugat-európai országgal kialakultaktól.

34 Bruno Kreisky osztrák külügyminiszter 1964. okt. 29–nov. 1. között látogatott Magyarországra.

35 Péter János külügyminiszter 1965. ápr. 7–10. között tartózkodott az osztrák fővárosban.

36 Fock Jenő, aki akkor a minisztertanács első elnökhelyettese volt, és 1964. júl. 23–28. között tartózkodott Ausztriában.

37 A feljegyzés a Magyarországon államosított osztrák vagyon rendezésének kérdését lábjegyzetben foglalja össze, de ezt nem közöljük.

38 Roche bécsi francia nagykövet a jelentésben kihangsúlyozta, hogy a magyar külügyminiszter nagyon elégedettnek mutatkozott a párizsi tárgyalásait illetően. Erre vonatkozó dokumentum: AMAE Série Europe, Sous série Hongrie Dossier 201. Visite en France de Janos Peter (12–13 janvier 1965). Téléggramme à l'arrivée. N° 39–41.

B). Az európai koncepciókra vonatkozó magyar érdeklődés alakulása

1964 júliusában Fock Jenő, a magyar Minisztertanács elnökének helyettese Bécsben arról beszélt, hogy a két ország között a személyes kapcsolatok új szakasza kezdődik el, és egy Népszabadság-interjúban hangsúlyozta, hogy „hasznosak a feltételek” a két ország számára: „... két kis, szomszédos közép-európai országról van szó, amelyek gazdasága – nem utolsósorban a hagyományos kapcsolatokra építve – sok területen kiegészítheti egymást.”³⁹

A Kreisky osztrák külügyminiszter budapesti látogatása (1964. október) alkalmából nyilvánosságra került közös nyilatkozat szintén a politikai elemzők figyelmének középpontjába került, mivel a két fél közös felelősségét emelte ki a közép-európai békés és gyümölcsöző együttműködésre vonatkozóan. Ez volt egyébként az első olyan hivatalos magyar nyilatkozat, amelyben a magyarok célzást tettek a földrajzi helyzetükre vonatkozóan, és ezt számos újságban, nyilatkozatban megismételték.

[...] ⁴⁰

Péter úr 1965. januári párizsi útja azt mutatta, hogy a magyarok a reflexiók tekintetében átléptek egy határt, és új szakaszba léptek. Tudjuk, hogy a magyar külügyminiszter Párizsba érkezésekor érdeklődést mutatott De Gaulle tábornok európai koncepciói iránt. Kétségtelen, hogy az *európai Európa* a magyar kormány érdeklődésének a homlokterébe került, de egy meglehetősen bizonytalan megfogalmazásban, bár nem zárható ki, hogy a későbbiekben mégis egy szélesebb horizont felé fog nyitni. Mindenesetre érdekes, hogy az a Magyarország, amely az osztrák–magyar kapcsolatokat a „dunai medence” létére alapozza, összeköttetést teremt az „európai Európa” gondolatával.⁴¹

[...] ⁴²

A budapesti kormány nem mulasztotta el az alkalmat, hogy célzásokat tegyen „Közép-Európára” az osztrák–magyar találkozók során, és Péter úrnak a francia Európa-gondolatok iránti érdeklődése szükségszerűen a táboron belül is felkeltette az érdeklődést a magyar politika iránt. Kádár 1965 februárjában a Parlament előtt így nyilatkozott: „Pedig ezen nincs csodálkoznivaló. [...] Természetes tehát, hogy érdekel bennünket a másik felet vezető elgondolás is. Az osz-

39 Tapasztalataink hozzájárulnak majd a jószomszédi kapcsolatok továbbfejlesztéséhez. Fock Jenő nyilatkozata hazautazása előtt ausztriai látogatásáról. Népszabadság 1964. júl. 29. 3.

40 A feljegyzés ezen részében a Magyar Nemzet 1964. nov. 3-ai és nov. 6-ai cikkeit, ill. a Magyarországi 1964. nov. 8-ai cikkét ismertetik.

41 A Quai d'Orsay által kiküldött körtávirat megtalálható: AMAE Série Europe, Sous série Hongrie Dossier 201. Politique extérieure. Visite en France de Janos Peter (12–13 janvier 1965). Circulaire 1–5.

42 A feljegyzés itt idézi a Magyar Nemzet 1965. jan. 17-ei egyik cikkét.

tályharc nem helyezte hatályon kívül a földrajzi fogalmakat. Aki a térképre néz, egy szempillantás alatt megállapíthatja, mely államok vannak Közép-Európában, s azt is, hogy Európa az Atlanti-óceántól az Urálig, az északi sarkvidéktől a Földközi-tengerig terjed.”⁴³

Az ettől kezdve tett különböző kijelentések – különösen Péter úr hivatalos áprilisi ausztriai látogatásakor – mutatták, hogy a magyarok európai érdeklődése megerősödött. A magyar külügyminiszter Bécsben beszélt első alkalommal a közép-európai országoknak a német-kérdésre vonatkozó konferenciájáról. Hozzátette, hogy Magyarország kész a véleménycserére, melynek az „ideje érkezett” az érintett európai országokkal azért, hogy megvizsgálják az európai problémák megoldására vonatkozó lengyel, szovjet, keletnémet és francia javaslatokat. Egyértelműen kijelentette, hogy az Európai Közösségre vonatkozó magyar javaslatok nem változtak, és hangoztatta, hogy azt kívánja, hogy az Európai Gazdasági Közösség az európai együttműködés érdekében fejlődjön.⁴⁴ Végül pedig kifejtette a nagykövetünknek Budapesten egy kelet-európai keretekben megvalósuló osztrák–magyar együttműködés lehetőségét, amely egy kommunista és egy kapitalista ország között néhány évvel ezelőtt még teljességgel lehetetlen lett volna.⁴⁵

Péter úr számára az ENSZ közgyűlése előtt október 5-én elmondott beszéde új alkalmat jelentett a tekintetben, hogy széles közönség előtt kifejtse az államok közötti együttműködésre vonatkozó elképzeléseit regionális, pl. közép-európai vagy páneurópai keretek között. A magyar miniszter megállapította, hogy a keleti és a nyugati országok között az utóbbi időben megerősödött párbeszéd a vietnami háború következtében lefékeződött.

Kevéssel korábban, szeptember 18-án Jacquet úrnak⁴⁶ egészen nyíltan kifejtette az európai biztonság problémája miatt érzett aggodalmait. Felidézte azt a véleménycserét, amelyet e tárgyban Zorin úrral⁴⁷ folytatott, illetve Londonban, Bécsben és Prágában is megtárgyalt, és áprilisban Bécsben is kifejtett, vagyis megfelelőnek tartaná azt, hogy először csak három vagy négy külügyminiszter ülne össze az európai biztonság megszervezése tárgyában, amely egy intenzív találkozót jelentene azért, hogy később egy szélesebb konferencia is megnyílhasson.

43 Kádár János elvtárs beszéde az országgyűlésben. Népszabadság 1965. febr. 12. 3.

44 Nemes János: Munkatársunk bécsi telefonjelentése: Befejeződtek a magyar–osztrák tárgyalások. Közös közleményt adtak ki. Népszabadság 1965. ápr. 10. 1.

45 A francia nagykövet erre vonatkozó távirata: AMAE Série Europe, Sous série Hongrie Dossier 201. Visite en France de Janos Peter. (12–13 janvier 1965). Télégramme à l'arrivée. N° 71–72. 1–2.

46 Marc Jacquet közlekedési miniszter 1965. szept. 16–19-ei magyarországi látogatásáról van szó.

47 Valerian Alekszandrovics Zorin (1902–1986) szovjet politikus, diplomata. 1956–1965 között nagykövet Bonnban, majd 1965–1971 között nagykövet Párizsban. Az SZKP KB tagja, külügyminiszter-helyettes.

C) Magyarország „Európa”-politikájának lehetséges céljai

A magyar diplomácia jövőbeli tevékenységére vonatkozóan különböző lehetőségek vannak:

a) Biztosnak tűnik, hogy a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének kérdése Magyarország és a Nyugat között továbbra is központi kérdés marad. Növelni a gazdasági kapacitást, és nyugati segítséggel modernizálni és megerősíteni a technikai gépparkot. Ezek olyan elképzelések, amelyek a többi kelet-európai országban is megfigyelhetők. Nem zárhatjuk ki azonban, hogy ehhez hozzátartozhat az a vágy is, hogy lazítsák a Szovjetuniótól és a többi szocialista táboron belüli országtól való függést. Szintén Magyarország az az ország, amely a politikától független jószomszédi viszonyra hivatkozva igyekszik jó kapcsolatokat ápolni a semleges Ausztriával, amely viszony problémamentes, és így Moszkva azon gyanakvását is mérsékelni lehet, amelyet a nyugati nyitás miatt érezhet. Láthatjuk ugyanakkor azt is, hogy a Budapest által használt, és meglehetősen képlékeny Kelet-Európa és Duna menti Európa fogalmak mögött a Nyugat-Németországgal kialakítandó gazdasági kapcsolatok igénye is meghúzódik.

b) Az az érdeklődés, amelyet a budapesti kormány a szélesebb Európa iránt mutat, másképpen is értelmezhető, és az NDK érdekében kifejtett politikával is magyarázható.

Tulajdonképpen nem tudjuk teljességgel kizárni, hogy az ambíciók és a presztíziskérdések mögött, amelyek 1963 után a magyar diplomáciát és személy szerint Péter urat a gazdasági elképzelések mellett jellemzik a szélesebb mozgástér [megteremtése] érdekében, egy, a szovjetekkel előzetesen egyeztetett politika húzódik meg. Az NSZK-val szemben kevésbé ellenséges, mint Lengyelország és Csehszlovákia, és úgy tűnik, hogy ahhoz kevésbé érzelmi és sokkal inkább racionális a viszonya. Nem lehetséges-e az, hogy Magyarország a „szocialista államok” közössége érdekében dolgozik azon cél érdekében, hogy a német problémára hosszú távú megoldást találjon az egyesült Európa keretében? Láttuk, hogy Péter úr teljesen átvette De Gaulle tábornok kijelentéseit a német-kérdésre vonatkozóan, és a lengyelek, a keletnémetek, illetve a szovjetek javaslatai mellett a tárgyalásokon használja [azt], és „a két német állam közötti békeszerződés” szükségességéről beszél.⁴⁸

c) A magyarok Bécs és Brüsszel közötti tárgyalásokra vonatkozó reakcióinak változása Ausztriának a Közös Piacba történő belépéséről szintén azt mutatja, hogy Budapest milyen érdeklődést mutat az Európai Gazdasági Közösség irányába, és ezt az utóbbi időben meglehetősen érezteti is. Ez a tendencia jól megfigyelhető akkor, ha megvizsgáljuk az egymás után elhangzó magyar és a szovjet kijelentéseket Ausztria és az Európai Gazdasági Közösség közeledésére vonatkozóan. Az Izvesztija 1965. február 22-én megismételte Ausztria felé a szigorú figyelmeztetést, Péter úr azonban áprilisban Kreisky úrnál nem ellenezte ezt az osztrák tervet, de annak megvalósítását a távoli jövőben tartotta elképzelhetőnek.

48 Nemes J.: i. m. 1.

Nyíltan megfogalmazta, még az újságírók előtt is, hogy „... feltételezhető, hogy az Európai Gazdasági Közösség magatartása igazodni fog az összeurópai együttműködés érdekeihez, mert a diszkriminációs politikát az európai együttműködés fejlődése idején nem lehet sokáig fenntartani.”⁴⁹

d) Ezek a különböző magyarázatok minden valószínűség szerint egyenként magukban hordozzák az igazság egy részét. Mindegyik a szovjetek Németországra vonatkozó politikájához kapcsolódik, és a magyar vezetők is azon vannak, hogy az európai gondolatok mentén megtalálják a számításukat, és a Nyugat- és Kelet-Európa között kialakuló párbeszéd támogatása révén megsokszorozzák a kapcsolataikat és a cseréiket, amelyek révén megnövelhetik a saját mozgásterüket is.

* * *

Bár Magyarország tisztábban érdeklődik Európa és a nyugat-európai nagyhatalmak, illetve a Közös Piac irányába, mégsem lehet elvárni tőlük [a magyaroktól] azt, hogy „román módon” politizáljanak, ami összeütközést jelentene számukra a Szovjetunióval. Ez egy teljesen hibás helyzetértékelés lenne. Az összes politikai szinten a magyar rendszer egyik fő gondja az, hogy fenntartsa Moszkvával a jó kapcsolatokat: „... minden külpolitikai, diplomáciai lépésünk alkalmával – jelentette ki Péter úr januárban – a megbonthatatlan szovjet–magyar barátságot tartjuk szem előtt. Külpolitikánk sarkalatos kérdése volt és marad: ápolni a testvéri barátságot, erősíteni a bennünket összefűző politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat.”⁵⁰

A magyar politikában tehát semmi nem mutatja azt, hogy Budapest változtatna a politikáján, de első alkalommal gondolhatjuk azt, hogy ez az alapvető politikai irány nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Magyarország azon legyen, hogy más kapcsolatokat is kialakítson. A változás tehát lényeges és megéri azt, hogy foglalkozunk vele.

[Aláírás nélkül.]

Archives de Ministère des Affaires Etrangères (= AMAE) Série: Europe, Sous série: Hongrie: Dossier 201. Visite en France de Janos Peter (12–13 janvier 1965). De la Hongrie et les idées européennes. p. 1–14. Géppel írt feljegyzés.

⁴⁹ I. h.

⁵⁰ A Népszabadság interjúja Péter János külügyminiszterrel a magyar–szovjet barátságról, a varsói tanácskozásról, az ENSZ-ről, francia és amerikai kapcsolatainkról, a külföldi utazások jelentőségéről. Népszabadság 1965. jan. 31. 5.

III.

Raymond Gastambide nagykövet és Kádár János beszélgetése

1966. február 11.

Korlátozott terjesztésre

Érkezett távirat

Budapest, 1966. február 11. 18^h 17.Fogadva: 1966. február 12. 23^h 38.

N° 98–103

Ma reggel egy hosszú beszélgetésem volt Kádár úrral, amely során nagyon nyíltan fogalmazta meg a helyzetértékelését.

Kétségtelen – mondta –, hogy országaink két egymással ellentétes táborhoz tartoznak, és politikai elképzeléseink teljesen eltérőek. Meg kell azonban találni minden alkalmat, ami az együttműködés lehetőségét szolgálja. Mindenekelőtt, ismételte többször is, meg kell őriznünk a [szövetségi rendszerünk iránti] elkötelezettségünket és pártatlanul kell figyelni a helyzetet és az eseményeket. Magyarország a múltban gyakran rosszindulatnak volt kitéve, de lényegében nincs semmi, ami megakadályozná, hogy országaink megértsék egymást és kedvező szakaszba lépjünk a francia–magyar kapcsolatok fejlesztése területén.

Az MSZMP első titkára ezután különböző problémákkal kapcsolatban fejtette ki álláspontját.

Németország: Nézeteink több pontban eltérnek e kérdésben, de a magyar kormány egyetért De Gaulle tábornok „Európára” vonatkozó kijelentéseivel.

Vietnam: Itt az álláspontunk szintén közel áll egymáshoz, de nem igazán látjuk, hogy jelenleg hogyan lehetne ebben a térségben a békét megteremtteni.

Külkereskedelem: Magyarország azon keleti országok csoportjába tartozik, amely számára a külkereskedelem az életet jelenti, és a források 35%-a ebből származik.

Az országnak nagy mennyiségű terméket kell importálnia, amelynek egy részét Nyugat-Európából szerzi be.

Természetesen elsősorban a kereskedelemről és az érdekekről van szó.

Néha a politika egy kissé összekeveredik a gazdasággal és Budapest szeretné növelni a kereskedelmét Franciaországgal. Kádár úr nagyon reméli, hogy a kereskedelmi egyezmény jó feltételekkel kerül aláírásra. A magyar kormány szeretné így elkerülni azt, hogy az a Nyugat-Németország, amellyel semmilyen politikai kapcsolatot nem ápol, ne kerüljön viszonylagos monopolhelyzetbe. Kérte ebben a segítségünket.

Ezután egy hosszú előadás következett a belpolitikai helyzetről. Gyakran rosszul ítélték meg Magyarországot, és néha kiközösítéssel sújtották, ami a későbbiekben az ellenkezőjére változott, mivel a tárgyilagos megfigyelők úgy értékelték, hogy sok kritika igazságtalannak bizonyult. A legutóbbi gazdasági refor-

mok során néhány nyugati azt híresztelte, hogy tömeges letartóztatások vannak az országban, hogy a nép csaknem fellázadt, és maga a párt is megosztott.

Természetesen a közvélemény nem elégedett azzal, hogy a megélhetési költségek növekedtek, és volt ellenérzés is, de semmi sem igazolja az erre vonatkozó [eltúlzott] híreszteléseket.

A magyarországi helyzet stabil, és a kormány kiemelt figyelmet fordít az ország gazdaságának fejlesztésére.

A magyar diplomácia:

Eltételezve az 1956-os nagyon kínos helyzettől, Magyarországnak most sikerült visszazereznie a helyét a nemzetközi szinten, és folytatja az ebbe az irányba kifejtett tevékenységét.

A tárgyalásunk során Kádár úr arra törekedett, hogy országának a rossz megítélésén változtasson. Úgy akart bemutatkozni, mint amilyennek saját magát értékelte, de láthatóan félve a meg nem értéstől. Saját magát számtalan alkalommal „realistának” mutatta be, de nem kevés nosztalgiával és idealizmussal emlékezett vissza a gyerekkorára. Egy „tisza”, emberséges ember benyomását keltette. Talán ez az ellentmondás azzal magyarázható, hogy egy olyan kellemetlen emléket őriz, amely meghatározza az országához fűződő viszonyát, de úgy tűnik, minden akadály ellenére mégis megtartotta hitét abban az eszmében, amelyet őszintén vall.

Gastambide

AMAE Série Europe, Sous série Hongrie Dossier 204. Relations politiques entre la France et la Hongrie Télégramme à l'arrivée. p. 1–3. Géppel írt távirat.

IV.

Maurice Couve de Murville külügyminiszter
és Kádár János tárgyalása

1966. július 30.

Jelen vannak:

Péter János

Gastambide

Szilágyi⁵¹

De Beaumarchais⁵²

Valkó⁵³

Puaux⁵⁴

51 Szilágyi Béla (1908–1995) politikus, külügyminiszter-helyettes 1963–1970 között.

52 Jacques Delarue Caron de Beaumarchais (1913–1979) jogász, politológus 1942-től diplomáciai szolgálatban, 1965–1972 között a Politikai Igazgatóság vezetője.

53 Valkó Márton (1911–1995) politikus, gazdasági vezető, 1964–1968 között Magyarország párizsi nagykövete, 1957–1965 között az MSZMP KB póttagja, ill. tagja.

54 François Puaux (1916–1996) bölcsező, 1942-től diplomata, az Európai osztály vezetője.

Kádár úr: Megkaptam az információkat azokról a megbeszélésekről, amelyeket tegnap és tegnapelőtt folytatott a magyar kormány tagjaival, akik tájékoztattak arról a szívélyes párbeszédről, amelyet Önnel folytattak.⁵⁵

Üdvözlöm ezt, örömmel köszöntöm Önt, és elégedett vagyok, hogy Budapesten láthatom. Azt gondoljuk – és ezt gondolom személyesen is –, hogy a budapesti útja nagyon fontos, és ugyanezt gondoljuk Péter úr 1965 elején Párizsba tett útjáról, amely gyümölcsöző véleménycserének adott helyet a bilaterális és a multilaterális területen egyaránt.

Az Ön látogatása során ebben a helyzetben még inkább, mint Péter úr párizsi utazása alkalmával, az európai problémák megoldásának a kérdése került a középpontba. Önök számos európai szocialista országgal fejlesztették a kapcsolataikat. Nagyra értékeljük ebben a vonatkozásban a politikájukat. Emlékeztetem minden dicsekvés nélkül, hogy már jeleztük, mikor Péter úr Párizsba ment, és elmondtuk érdeklődésünket az európai kérdések iránt. Az összes szocialista ország közül mi voltunk az elsők, akik kifejtették álláspontunkat ebben a kérdésben. Mi magyarok, mi is európaiak vagyunk.

A magyar vezetők értékelik a francia külpolitika törekvéseit, amikor az nyilvánosságra hozta az elképzeléseit az európai béke és enyhülés megerősítése érdekében. A bilaterális kapcsolatok tekintetében egyetértünk Önökkel abban, hogy meg kell erősíteni azokat a politikai, a gazdasági és a kulturális kapcsolatok vonatkozásában egyaránt. Amikor első alkalommal találkoztam a nagykövetükkel, mondtam neki, hogy az a tény, hogy országaink ellentétes katonai tömbhöz tartoznak, nem akadályozza meg azt – a realitások talaján maradván –, hogy kicseréljék álláspontjukat és közös nevezőre jussanak.⁵⁶ Azt mondtam neki, hogy a politikai és kulturális kapcsolatainknak szoros gazdasági kötelékeken kell alapulniuk.

A külkereskedelem ugyanis nagyon nagy szerepet játszik a magyar gazdaságban, nemzeti jövedelmünk egyharmadát adja. Külkereskedelmünk egy része a nyugati országokkal zajlik, és szükségünk van arra, hogy kereskedelmi kapcsolataink legyenek ezekkel az országokkal, ami nem érzelmi kérdés a számunkra. Mindenkinél szüksége van arra, hogy eladjon és megvásárolja azt, amire szüksége van. A kereskedelmi kapcsolatoknak azonban politikai aspektusai is vannak.

Ebben a vonatkozásban nem támogatjuk Nyugat-Németország politikáját, és nem értem, hogy Franciaország, Nagy-Britannia és más nyugati országok miért engedik meg Nyugat-Németországnak, hogy közeli kapcsolatot tartson fenn Kelet-Európa országaival. Noha politikai kapcsolataink Nyugat-Németországgal nem léteznek, mégis vannak szoros gazdasági kapcsolataink. Franciaországnak

55 Péter János 1966. júl. 28-án tárgyalt a francia külügyminiszterrel, az erről készült jelentést Kádár János 1966. júl. 29-én látta. A francia külügyminisztert júl. 29-én Kállai Gyula miniszterelnök is fogadta.

56 Utalás Pierre Francfort nagykövettel 1964. jan. 24-én folytatott megbeszélésére. Erre vonatkozó dokumentum: AMAE Série Europe, Sous série Hongrie Dossier 169. Politique extérieure. Lignes politiques, programmes, déclarations. Entretien avec M. Kadar. p. 1–10. N° 39/Eu.

és a nyugati országoknak el kellene gondolkozniuk ezen, és le kellene vonniuk a következtetéseket.

A közép-európai helyzet nem az, ami negyven évvel ezelőtt volt. Később a két háború között a francia kormány létrehozta a Kisantantot, és ajándékként adta Magyarországot Németországnak. Ez a politika nagyon sokba került Magyarországnak, és Franciaország érdekét se szolgálta, mivel Franciaországnak nem volt érdeke az, hogy Magyarországot Németország karjaiba taszítsa. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni, és ezért jelentettem ki a nagykövetüknek, hogy szeretnénk Nyugat-Németországon kívül is fejleszteni kapcsolatainkat a nyugati országokkal.⁵⁷

Általánosabb értelemben értékeljük De Gaulle tábornok és a francia kormány külpolitikai koncepcióit, amelyeket üdvözlünk. Ezek megfelelnek Európa és a francia nemzet érdekeinek, és ezért örülünk nagyon annak, hogy Ön Budapestre jött. Még ha a látogatása nem is eredményez konkrétumokat, mégis mutatja azt, hogy hogyan fejlődhetnek az országok kapcsolatai az általános európai enyhülésnek köszönhetően.

1960-ban én vezettem a magyar delegációt az ENSZ közgyűlésére. Delegációnk közvetlenül Önök mögött foglalt helyet az ülésteremben. Értékeltem az Önök delegációjának aktivitását, és azt, ahogy kapcsolatokat építettek ki a többi delegációval. Ez volt a benyomása a kollégámnak is.

Couve de Murville úr: Az Ön legutóbbi megjegyzése azt mutatja, hogy szükség van arra, hogy kimutassuk érdeklődésünket az ENSZ munkája iránt, mint ahogy azt gyakran hangoztatjuk. Az ENSZ-ben tárgyaltam Péter úrral, és egyetértünk annak általános működéséről és szerepéről, és arról, hogy mit kell csinálnia. Szeretném hangsúlyozni, hogy mennyire örülök annak, hogy Magyarország és az Ön kormányának a vendége lehetek.

Örülök annak a lehetőségnek, hogy megismerhetem az országát, és szabadon kifejtetem véleményemet a közös problémákról.

Ön úgy beszélt, ami felkeltette az érdeklődésemet az országaink kapcsolatára vonatkozóan. Igaz, hogy sok mindent kell még tenni e tekintetben, a múlt és a jelen miatt egyaránt. Sajnálatos tény jelent számunkra, hogy a kapcsolatainknak nincsenek történelmi hagyományai, és sohasem volt közvetlen kötődés Franciaország és Magyarország között, noha mindig is volt kölcsönös szimpátia egymás irányába. Különösen a kulturális kapcsolatok és az ideológia terén. Gondolok itt a 19. századra. Politikai értelemben viszont sohasem volt kapcsolata Franciaországnak Magyarországgal. Az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Birodalommal voltak kapcsolataink Bécsben, a két világháború között a helyzet nehéz volt. Nekünk, franciáknak nagy felelősségünk volt abban, hogy ez a birodalom szétbomlott, és az érdekünk az volt, hogy csak az utódállamok egy részével kössünk szövetséget. Ez volt a Kisantant politikája, ami történelmi érzelmekre alapozódott, és ami végül is nem igazán szerencsés módon fejeződött be. Ez az oka

57 Ld. előző dokumentum.

annak, hogy az új Magyarországnak nincs sok kapcsolata Franciaországgal. A háború utáni felfordulások, a vasfüggöny, a hidegháború mind-mind szerepet játszottak abban, hogy ez a távolság megmaradjon.

Ennek következtében a két világháború között Németország különleges kapcsolatokat épített ki Magyarországgal a politika és a gazdaság területén, mint ahogy a többi közép-európai országgal is. Ma már azonban más a helyzet. Először is azért, mert a mostani helyzet teljesen eltér a két világháború közöttitől, másrészt a második világháború után az európai és a világhelyzet is megváltozott, amit a fiatalságunk is megismerhetett. Európa már nem a világ közepe, és léteznek nagyhatalmak, mint az Egyesült Államok, és egyszer talán Kína, illetve Oroszország, ha az ázsiai részét is figyelembe vesszük. Az európai országok dekolonizálódtak, ami azt jelenti, hogy elvesztették a birodalmaikat. Ezen utóbbi tény kihat Franciaország politikai orientációjára.

Az európai országok már nem tehetik meg azt, hogy következmények nélkül háborút folytassanak egymással. A kérdés már nem az, hogy megtudjuk, hogy az európai országok közül melyik képes vezető szerepet játszani. A probléma jelenleg az, hogy az Európán kívüli országok akarnak dominanciát szerezni Európában. Franciaországban nagy figyelmet szentelünk ennek az új helyzetnek. A helyzetből következően szükséges, hogy új kapcsolatokat hozzunk létre az európai országok között, mivel Európán belül és – bizonyos mértékben – Európán kívül is ugyanazok a problémáink. Ez az új helyzet jelen pillanatban egybeesik egy olyan hangulattal, amely nagyon eltér attól, ami húsz évvel ezelőtt, a háború vége után jellemző volt. Ez az idő elmúlt, a dolgok stabilizálódtak, a „fait accompli” el lett fogadva. Mindenhol nagy a vágyakozás az enyhülésre, a békére, a hidegháború befejezésére és a nehézségek oldására, amelyek egy komolyabb válságot eredményezhetnek. Az ideológiai aspektus túlhaladottá vált. Mindenki elfogadja, hogy a rendszer belső felépítése nem befolyásolja a külkapcsolatokat, és így nincs akadálya annak, hogy a szocialista és a kapitalista országok között jó kapcsolatok alakuljanak ki. Ezenfelül minden változik, még a rendszerek is. Franciaország a kapitalista országokhoz tartozik, de a gazdaságban nagy részben szocialista alapokon áll. Ami a szocialista országokat illeti, ezek gazdasági reformokat terveznek, amelyek megváltoztatják a dolgokat. Nincs tehát akadály azok számára, akik azon vannak, hogy a keleti és a nyugati országok között a kapcsolatok fejlődjenek. Tehát az enyhülést kell elősegíteni! Ez az egyedüli, ami ebbe az irányba visz minket, és lehetővé teszi azt, hogy megvitassuk a nagy problémákat és megpróbáljuk egyszer megoldani azokat.

Hozzáteszem, és ezt Ön is tudja, hogy ezt a hangulatot tapasztaltuk Moszkvában, és ezt a gondolatot a szovjet vezetők is nagy részben osztották. Ezt a közhangulatot fejezte ki a szovjet–francia nyilatkozat, ami nagy meglepéssel töltött el minket.⁵⁸

Ezen a képen azonban vannak árnyékok. Mindenekelőtt az Egyesült Államok politikája, amivel elégedetlenek vagyunk, mivel egy sajnálatos háborúhoz

58 Utalás De Gaulle elnök 1966. jún. 20–júl. 1. közötti szovjetunióbeli utazására.

vezetett Vietnamban. Ez a háború komoly következményekkel van az amerikai politikára, az amerikaiak Európa-politikájára is, kihat az amerikai befolyásra néhány európai országban, és kihatással van az Egyesült Államok és a Szovjetunió kapcsolataira is. A másik kérdés Németország. Itt egy alapvető problémáról van szó, és Európa jövője függ attól, hogy mi lesz Németországgal. E probléma megoldása nem könnyű, és nem fog gyorsan menni. Sok időre, türelemre és bátorságra van szükség. Ha a helyzet enyhül Európában, és ha új kapcsolatok alakulnak ki a kontinensen, a problémák talán megoldódnak. Ez a folyamat természetesen nagyon függ magától Németországtól, de itt szintén nagyon sok időre lesz még szükség.

Szerencsére Európában nincs közvetlen krízisveszély, tehát van elegendő időnk. A várakozás közben azonban élni kell, és a magunk részéről azt szeretnénk, hogy olyan kapcsolatok alakuljanak ki – különösen Magyarországgal –, amelyek, azon okok folytán, amiket előbb említettem, eltérnek a múlttól, és a gazdasági kapcsolatok is beleértődnek. Az a helyzet, amivel itt találkoztunk, nagymértékben hasonlít ahhoz, amit máshol, pl. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Romániában láttunk. Vagyis Németország nagyon hosszú ideig és érthető okok folytán bizonyos monopóliumot élvezett, ami politikai okra volt visszavezethető, de a földrajzi közelség és a nyelvi azonosság (Közép-Európában a mérnökök főképpen németül beszélnek), illetve az, hogy Németországnak nem voltak gyarmatai, azt eredményezték, hogy nem érdeklődött igazán az Európán kívüli ügyek iránt. A terjeszkedés iránti vágya így inkább a szomszédai felé irányult, főképpen a legkisebbek felé, akik legkevésbé tudtak ellenállást kifejteni. Meg kell próbálni azt, hogy ezen a helyzeten változtassunk, mivel ez nem megfelelő. Itt és most ennek [a változásnak] érkezett el az ideje, és mindannyian ezt kell, hogy csináljuk.

Kádár úr: Köszönöm Önnek az előbb kifejtett, nagyon érdekes és hasznos helyzetértékelést. Szeretnék azonban újra foglalkozni néhány gondolatával.

Ami az amerikaiak vietnami politikáját jelenti, nem lenne haszontalan, ha erről hosszabban beszélne, mivel a véleményünk és a helyzetértékelésünk nagyban közel áll egymáshoz. Mindenekfölött azért, mert úgy értékeljük, hogy a helyzet nagyon veszélyes.

Nagyon világosnak és teljesen elfogadhatónak tartom azt, amit előbb Franciaország Európa-politikájáról mondott. Személyesen is azt gondolom, hogy a francia kormány nagyon világos következtetést vont le az európai helyzetből, és számot vetettek azzal, hogy az európai problémák jelenleg megoldásra várnak. Ami a német probléma megoldását jelenti, nagyon sok kérdésben azonos a véleményünk, ha nem is mindenben, de talán ez természetesnek is mondható. Minden egyes kérdés megoldható a realitások talaján, de azt is biztosan lehet állítani, hogy a német probléma nem oldható meg rövid távon. Sok türelemre van szükségünk, de a jó úton kell haladnunk, és nem a rosszon. Úgy gondoljuk, hogy az európai probléma megoldása a német nép érdekét is szolgálja, ami azonban azt is jelenti, hogy el kell kerülni a németek háta mögötti megegyezést.

Az országoknak szükségük van – függetlenül a rendszerük belső felépítésétől – az együttműködésre és a kapcsolatok fejlesztésére. Ami Magyarországot illeti, szeretném hozzátenni, hogy nemzetközi jogi szempontból nézve országaink ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, de mégsem egyenlők, mivel a lehetőségeink eltérnek egymástól.

Amikor értékeljük a helyzetet, amely a külpolitika terén megnyílt, számba vesszük a lehetőségeket is. Az ENSZ-ben Magyarországot hosszú ideig úgy kezelték, mint egy űzött vadat, de ez a szakasz már befejeződött. Azt gondoljuk, hogy Magyarország, ami a nemzetközi kapcsolatokat illeti, ugyanazokkal a lehetőségekkel rendelkezik, mint a többiek. A tény az, hogy ez egy kicsi ország, tíz-millió lakossal, ami meghatározza a lehetőségeket. Számos nemzetközi szervezet tagjai vagyunk, így a Varsói Szerződésnek és a KGST-nek is. Magyarországnak van bizony szerepe és bizonyos felelőssége, a határok és a lehetőségek keretein belül, és szükségét érezzük annak, hogy a népek és az országok közötti együttműködést támogassuk. Különös tekintettel Franciaországra, amellyel számos problémában megegyezésre jutottunk. Támogatjuk a kapitalista és a szocialista országok közötti együttműködést. Bizonyára már hallott hasonló kijelentéseket Moszkvában és más szocialista országban, amikor azonban a békés egymás mellett életről beszélünk, keressük a normális kapcsolatok lehetőségét a kapitalista és a szocialista országok között, és a kölcsönös érdekek alapján álló kapcsolatépítést, illetve az együttműködés fenntartását. Ez nem taktikázás a részünkről, hanem valóban ezt akarjuk! Számunkra ez nem jelent problémát, mivel ez az a politika, amelynek az alapján a jövőben dolgozni szeretnénk. A magyarok nem kevésbé hazaszeretők, mint mások, és úgy gondoljuk, hogy az a politika, amit előbb kifejtettem, a népünk érdekét szolgálja. Megismétlem, hogy ez nem egy átmeneti politikát jelent a részünkről, hanem egy hosszú távú elképzelést, amit Önöknek is figyelembe kell venni.

Ami a kétoldalú kapcsolatainkat jelenti, ezek fejlődnek, ha fejlesztjük a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatainkat. Említettem a történelmi tényezőt, amit Ön is megismételt. Elmondhatom, hogy a Központi Bizottságban senki sincs, aki franciaellenes kijelentést tenne. Éppen ellenkezőleg, úgy értékeljük, hogy a kapcsolataink megerősödése nem lehet átmeneti állapot, és úgy ítéljük meg, hogy a két minisztérium közötti kapcsolatok létrehozása hasznos lehet mindkét kormány számára. Személyesen azt gondolom, hogy kapcsolataink jelenlegi állása barátinak mondható. Számos kérdésben egyetértünk, csak egyben nem, de arról újra beszélhetünk. Erre számos lehetőség áll a rendelkezésünkre, pl. a külügyminisztériumok, nagyköveteink. Használni kell ezeket, mivel gyakran, amikor két ország véleményt cserél a hivatalos tárgyalási helyeken kívül, a dolgok könnyebbé válnak. Kíváncsi vagyok, hogy a francia politika sikeres legyen, főképpen azokban a kérdésekben, amikben közös nevezőn állunk, és ezekből sok van.

Személyesen nagyra értékelem azt, ahogy Franciaország a vietnami és az algériai problémát megoldotta. Mély benyomást kelt az, ahogyan Önök Algériával túlléptek a forró háborún és normalizálták a kapcsolataikat, és ahogy Franciaország nemzetközi tekintélye megerősödött. Nagyon gyakran, amikor a vietnami

problémáról beszélünk, említjük az Egyesült Államok tekintélyét. Biztos, hogy a háború befejezésére vonatkozó döntés nem volt könnyű a francia kormány számára Vietnamban. Talán Franciaország tekintélye és befolyása egy kicsit csorbát szenvedett, de ha a dolgok mélyére tekintünk, láthatjuk, hogy Franciaország tekintélye Ázsiában most megerősödött. Ha emlékeztetünk erre a tényre, nem felszakítjuk a behegedt sebeket, hanem csodáljuk azt a módot, ahogy a francia kormány rendezte a problémáit. Ha francia lennék, elmondanám a NATO-ban az amerikai szövetségeseimnek, hogyan kell véget vetni a vietnami háborúnak.

Couve de Murville úr: Nem mondhatják, hogy ezt nem mondjuk nekik.

Kádár úr: Önöknek joguk van erre.

Nagyon szeretném folytatni ezt a megbeszélést, de már túlléptünk azon az időn, amit a Külügyminisztérium tervezett. Elnézést kell kérnem, hogy nem használtam diplomatikus kifejezéseket, és nyíltan fejeztem ki a gondolataimat. Szükséges, hogy foglalkozzak időnként a diplomáciával, és ilyenkor igyekszem emberi és közvetlen hangon fogalmazni.

Sok sikert kívánok az útjához!

Couve de Murville úr: Köszönöm és nagyon érzékenyen érintettek a javaslatok, illetve az a baráti hangvétel, ahogy a társalgásunkat folytattuk. Ez lényegesen növelte az értékét. Azt hiszem, hogy megértettük Magyarország helyzetét és politikáját. Önöknek konkrét elképzeléseik vannak Franciaország helyzetéről és politikájáról. A saját lehetőségeink alapján fejleszthetjük a kapcsolatainkat, ugyanazon feltételekkel.

Teremtsük meg a külügyminisztériumaink közötti kapcsolatot a kormányainkon keresztül, és dolgozzunk jobban a közös érdekeinkért és Európa érdekeiért. Nagyon érzékenyen érintett az, amit a francia politikáról általában mondott, és különösen a franciák vietnami és algériai politikájáról. Ez valóban nem volt könnyű!

[Aláírás nélkül.]

AMAE Série Europe, Sous série Hongrie Dossier 202. Visite en Hongrie de MM. Couve de Murville 28–30 juillet 1966. Entretien entre M. Couve de Murville et M. Kadar, Premier Secrétaire du Comité Central du Parti Socialiste Ouvrier Hongrois, 30. juillet 1966. p. 1–11. Géppel írt tárgyalási jegyzőkönyv, tisztázata.

V.

De Gaulle elnök és Fock Jenő
miniszterelnök tárgyalása

1968. március 29.

Tárgyalás De Gaulle tábornok és Fock Jenő, a magyar Minisztertanács elnöke között, Elysée-palota, 1968. március 29.

Rövid üdvözlő kijelentések után De Gaulle tábornok örömét fejezte ki arra vonatkozóan, hogy a történelmi múltból fakadó ellentétek ellenére a két ország közeledni kezdett egymáshoz. Aláhúzta, hogy ez az ellentét olyan konfliktusok következménye volt, amelyekbe mindkét ország belekeveredett. A közeledés érdekében azonban új kapcsolatok kiépítését kívánja a két ország számára.

Fock úr: Megköszöni, hogy De Gaulle tábornok fogadta őt, és pontosítja, miszerint a két ország között mindig volt összhang. A francia–magyar barátság mindig is létezett, és a haladás emberei Párizsra vetették a tekintetüket, még akkor is, ha a politikai kapcsolatok nem a magyarok vágyainak megfelelően alakultak. A kulturális kapcsolatok, pl. az írók között, mindig is nagyon fejlettek voltak. A jelenlegi találkozó annak a ténynek is köszönhető, hogy hasonló a véleményünk a világ békéjére és az európai biztonság kérdésére vonatkozóan. A magyar politikai közvélemény figyelemmel kíséri Fock elnök [miniszterelnök] útját, és nagy megtiszteltetés, hogy De Gaulle tábornok is fogadja őt. Minden művelt ember a világon ismeri a Tábornok múltját és életét. Nálunk, a második világháború folyamán nagyon bátorítónak hatott az, hogy a londoni rádióból hallhattuk De Gaulle tábornok hangját. Két rádió volt, ami bátorságot adott az ellenállásnak: London és Moszkva.

Az alapvető kérdésekben a véleményünk hasonló, és Fock elnök hozzáteszi: örömmel vette tudomásul ezt az összhangot itt Franciaországban a mérnököknél és a gyárakban, amelyeket meglátogatott. Nagy örömmel állapította meg, hogy francia részről őszintén akarják a Magyarországgal történő együttműködést.

De Gaulle tábornok: Kijelentette, hogy az első világháború után Magyarország irányába kemények, túlzottan is kemények – trianoni szerződés – voltunk. Ez az osztrák–magyar birodalommal szembeni ellenséges viszonyból, és a Franciaországban meglévő szláv befolyásból következett. A második világháború alatt Magyarország – sajnálatos módon – az ellenséges táborba keveredett, így tehát megvannak az okai annak, hogy a két ország közötti kapcsolatok megszűntek. Azonban most olyan együttműködést kell kialakítani a két ország között, amelyek már túlmutatnak a formális kapcsolatokon. Gazdasági vonatkozásban Magyarország nagyon fejlődik. A kérdés tehát számunkra az, hogy számba vessük, hogy miben és miért működünk együtt.

Fock úr: Nagyon örülök annak, hogy De Gaulle tábornok úr kimondta azt, amit én sokkal nehezebben tettem volna meg. Az első világháború után Franciaország minket a németek karjába lökött, amikor éppen csak kiszakadtunk az osztrák–magyar birodalomból, de a haladás képviselői mindig Franciaországra tekintettek. A mostani utam itt ennek egyenes következménye. Ezekről a kérdésekről már beszéltünk, és fogunk is még róluk beszélni. Általánosabb értelemben a véleményünk azonos Vietnam és a Közel-Kelet tekintetében, ezért azt szeretném, hogy ezekről most ne beszéljünk. Az „európai Európa”-koncepció az, ahol a véleményünk eltér egymástól. Úgy gondoljuk, hogy ezt a koncepciót veszély fenyegeti. Különösen a német-kérdés tekintetében tér el egymástól az álláspontunk, de lényegében csak a másodlagos kérdésekben. Megegyezünk abban, hogy meg kell erősíteni magunkat a német revansizmussal szemben, de ami a jelenlegi német kormány politikáját illeti, értékeljük a német kormány tevékenységének a változásait. Nem ismerem személyesen a Szövetségi Köztársaság vezetőinek jelenlegi politikáját. Nem tudom tehát megítélni azt, de ami a kormányt illeti, azt hiszem, hogy nem tanultak a múltból. Biztos, hogy nehéz levonni a megfelelő következtetést egy olyan háború után, amit elvesztettek, de az európai biztonság megkövetelné azt, hogy a németek ezt elfogadják. Számunkra a kérdés az, hogy a németek mikor és hogyan fogják levonni a szükséges következtetéseket. Egyébként a Szövetségi Köztársaság az első helyen van a nyugati kereskedelmi partnereink között. Kapcsolatokat tartunk tehát velük, ez azonban ellentmondásban van a politikai kapcsolatokkal. A Német Szövetségi Köztársaság nem képes elismerni az Odera–Neisse-határt, amit De Gaulle tábornok már régen megtett.⁵⁹ Nagyobb bátorság kellene tehát a német kormány részéről, és azt is mondhatnánk, hogy Németország részéről valóban egy újabb politika kellene Kelet-Európa irányába. Néhányan azt mondják, hogy túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítunk az új német fasizmusnak, de ugyanezt mondták, mielőtt Hitler a hatalomra jutott. Azt mondták, hogy a pártja nem volt jelentős és csak a sörivókat képviselte. Egy magyar mondás viszont azt mondja, hogy akit a kígyó megmarta, a siklótól is fél.

De Gaulle tábornok: Megértjük azt az érdeklődést, amit Magyarország a német-kérdés iránt mutat. Franciaország ebben a kérdésben rendkívüli módon érdekelt, mivel Németország a szomszédunk. Jelenleg azonban Németország legyőzött, kettéosztott, függetlenségétől megfosztott ország. Politikai értelemben az Egyesült Államoktól függ, míg gazdasági értelemben természetesen nagy fejlődésen ment keresztül, de jelen körülmények között nem veszélyes. Meglehetősen szoros kapcsolatot tartunk vele, de csak azért, mert nem jelent veszélyt. Ha az lenne, akkor gondot jelentene a számunkra is. Jelenleg azonban nem az, mert Németország nem rendelkezik önmagával. Semmit se tehet, tehát nem tehet semmi rosszat se. A kérdés azonban az, hogy hogyan változik, és azért, hogy a jövőben se váljon veszélyessé, szoros kapcsolatokat tartunk fenn vele. Mindazonáltal Németország tudhatja, hogy ha eltávolodna tőlünk, akkor ez veszélyt jelentene a számára

59 De Gaulle elnök 1959. márc. 25-ei sajtókonferenciáján elismerte a német keleti határokat.

is. Szükséges tehát, hogy egy általános megegyezést hozzunk létre Európában, beleértve ebbe a Szovjetuniót, Magyarországot, Lengyelországot stb. azért, hogy rendezzük a német-kérdést. Ebben azonban magának Németországnak is részt kellene vállalnia, mivel semmilyen rendezést nem lehetne megvalósítani nélküle.

Íme azok az alapvető kérdések, amelyeket rendezni kell: a határok kérdése, meg kell akadályozni azt, hogy Németország atomfegyverekhez jusson, állandó kapcsolatokat kell létrehozni Kelet- és Nyugat-Európa között azért, hogy Németország körbe legyen kerítve. Németország két országot, de egy nemzetet jelent. Ezen két ország számára kell találnunk „modus vivendi”-t az egyesült Európa keretében. Ami a mostani helyzetet illeti, megállapíthatjuk, hogy ez ebben a formában hosszú ideig eltarthat. Részünkről nem harcolunk Németországgal azért, hogy egyesüljenek, és nem sürgetjük az egyesülésüket. El kell azonban kerülni azt, hogy Nyugat-Európa amerikai hegemonia alá kerüljön, és ezért egy egyesült Európára van szükségünk.

Fock úr: Értjük a franciák németekre vonatkozó koncepcióját. Elnök úr két német államról beszélt, de az kellene, hogy a Szövetségi Köztársaság is számot vessen ezzel. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy az NDK-t tartjuk demokratikusabbnak a két német állam közül. Amint a Szövetségi Köztársaság elismerné ezt az államot, mi is diplomáciai kapcsolatokat létesítenénk vele.

Engedje meg elnök úr, hogy egy rokonszenvesebb kérdésre helyezzük a hangsúlyt. A magyar kormány szeretné Önt meghívni Magyarországra, és nagyon örülnénk annak, ha elfogadná ezt a meghívást. Van azonban egy másik oka is annak, ami miatt a magyar kormány elküldte ezt a meghívót: el szeretnénk törölni a két világháború és a múltbeli rossz kapcsolatok emlékét, és megerősíteni azt [a szándékot], hogy ezen háborúk után az országaink megerősítik a kapcsolataikat.

De Gaulle tábornok: Köszönöm Önnek a meghívást, már voltam Lengyelországban, májusban megyek Romániába, voltam már a Szovjetunióban is. Nem tudom, hogy mikor, és azt sem, hogy hogyan tudok eleget tenni a meghívásuknak, de elfogadom azt.

Fock úr: Tudom, hogy De Gaulle tábornoknak nagyon zsúfolt a programja, de a romániai útja Magyarországon különleges érzelmeket kelt. Tudom, hogy a nemzetközi sajtó ki fogja emelni azt, hogy a tábornok Romániába ellátogatott, de Magyarországra nem. Magyarország és Románia kapcsolatai nem igazán mondhatók jónak jelenleg, a sajtó ki fogja használni ezt a tényt, és ki fogja hangsúlyozni az ellentéteket.

De Gaulle tábornok: Nem mehetünk mindenhova egyszerre. Már voltam a Szovjetunióban, amelyről nagyon jó emlékeket őrzök, azután Lengyelországban, mert Franciaország és Lengyelország között mindig nagyon baráti kapcsolatok voltak. Elmegyek Romániába, mert Romániával Franciaországnak szintén mindig jó kapcsolatai voltak, és Maurer úr meglátogatott minket, átadva már elég régen egy kedves meghívást.⁶⁰

60 Ion George Maurer román miniszterelnök 1964. júl. 27–aug. 3. közötti párizsi látogatására utal. De Gaulle romániai látogatása 1968. máj. 14–18. között zajlott le.

Kell, hogy a közeledési politikánk konkretizálódjon a gyakorlati területen: kulturális, gazdasági és politikai téren egyaránt. Ez a legfontosabb számunkra.

Fock úr: Köszöni De Gaulle tábornok szavait és reméli, hogy ez az utazás nem nagyon sokára valósul meg. Kijelentette, hogy a kulturális és a politikai kapcsolatok szépen fejlődtek a két ország között, de a gazdasági kapcsolatok még nagyon gyengék.

De Gaulle tábornok: Nagyra értékeli, hogy a budapesti Francia Intézet működhetett még a háború után is, miközben Varsóban nem ez történt.

Fock úr: A francia kormány sokat segített Magyarországnak ezen az intézeten keresztül abban, hogy ellensúlyozzák a német befolyást. Az ösztöndíjasok cseréjében van fejlődés, és a magyar televízió francia nyelvoktató programot fog sugározni. Fock úr azonban azt gondolja, hogy az ő szakterületén – azaz a gazdaság vonatkozásában – elmaradás tapasztalható.

De Gaulle tábornok: Franciaország egyre több magyar terméket vásárol, és a Magyarországról érkező import az elmúlt három évben nagyon megnövekedett.

Fock úr: Szeretné aláhúzni, hogy a kereskedelmi mérleg összességében deficitet mutat Magyarország számára. A négyéves kereskedelmi szerződés 1969-ben le fog járni, és Fock úr fél attól, nehogy a Közös Piac mostantól megakadályozza a kétoldalú szerződések megkötését. Értelmetlennek tartja azt, hogy Franciaország részéről – amely nagyon szereti a függetlenségét – a magyarok arra lennének kényszerítve, hogy Brüsszelben tárgyaljanak a bilaterális szerződésről. Azt gondolja, hogy a Közös Piac ugyan a tagállamok számára egy nagyon jó intézmény, de ez nem vonatkozik a kelet-európai államokra.

De Gaulle tábornok: Kijelentette, hogy azok a közvetlen kapcsolatok, amelyek Franciaország és Magyarország között kialakultak, nem szenvednek kárt a Közös Piac által, továbbá a francia külkereskedelemnek csak 40%-a zajlik a Közös Piac tagállamaival, a maradék a többi országgal. A hosszú távú kereskedelmi szerződéseket tehát nem akadályozza meg a Közös Piac, és egyébként Franciaország és a Szovjetunió éppen most írt alá egy hosszú távú szerződést. Amit tenni kéne, az az lenne, hogy a franciák és a magyarok jobban megismerjék egymást, és jobban megértsék a kölcsönös lehetőségeket. Az kellene, hogy a francia mérnökök jobban megismerjék a magyar mérnököket, és a magyar mérnökök jobban megismerjék a franciákat. Fejleszteni kell tehát az együttműködést.

Fock úr: Kijelenti, hogy a Közös Piac ugyan még nem akadályozza meg a kétoldalú szerződéseket, de tart attól, hogy a jövőben ez megvalósulhat.

De Gaulle tábornok: Biztosítja őt arról, hogy Franciaország nem fogadja el, hogy ne legyen semmilyen közvetlen tárgyalási lehetősége, s ezt egyébként egyik közös piaci tagállam sem fogadná el. A Közös Piac csak egy gazdasági együttműködés, közös tarifákkal.

Fock úr: Örömet fejezi ki ezek hallatán, és hozzáteszi, hogy Magyarországon teljesen elképzelhetetlen lenne az, hogy országa és Franciaország között a franciák Moszkva közvetítésével tárgyalnának.

De Gaulle tábornok: Egyetértek.

Fock úr: Fenntartja azt a véleményét, hogy a Közös Piac – Franciaországot kivéve – összes tagállamában meglévő integrációs tendenciák megakadályozhatják a közvetlen tárgyalásokat.

[Aláírás nélkül.]

AMAE Secrétaire général, Entretien et message. Dossier 33. 11 décembre 1967–26 avril 1968. Entretien entre De Gaulle et Jeno Fock. p. 231–237. Géppel írt tárgyalási jegyzőkönyv, tisztázat.

VI.

Raymond Gastambide nagykövet helyzetértékelése (részlet)

1968. november 28.

Külügyminisztérium
Politikai Igazgatóság
Európa
Kelet-Európai Aligazgatóság

*Nagykövetek konferenciája a külügyminiszter elnökletével, 1968. november 28.
Részletes ismertetés*

[...] ⁶¹

Gastambide úr: A magyar politikai irányvonal megőrizte az 1956 után kialakított alapokat. Ez magában foglalja azt, hogy igyekeznek elfelejtetni a sztálinizmus és dogmatizmus hibáit, és felépíteni egy olyan szocializmust, amelyet az SZKP XX. kongresszusán célul tűztek, de anélkül, hogy a belpolitikában túlzott engedményeket tennének a revizionizmusnak, miközben nagyobb szabadságot engednek a lakosságnak. Kádár szimpátiája a csehszlovákok irányába kezdetben egyértelmű volt, de ez megváltozott, mikor az új politika szovjetellenes irányvonalat vett fel. Ezzel szemben a lehető legkisebb mértékben vett részt a katonai intervencióban, noha alapvetően nem ellenezte azt.

A magyarokat leginkább az izgatja, hogy [Nyugaton] elfelejtessék a katonai intervencióban való részvételüket, és ők folytathassák az óvatos reformokat. Nagyon szeretnék a lehető legrövidebb időn belül újraindítani a kapcsolatépítést Franciaországgal, és azt szeretnék, hogy a gazdasági kapcsolatok területén Franciaország nagyobb szerepet játsszon a [Német] Szövetségi Köztársasághoz képest, mely utóbbi nagy súllyal nehezedik rájuk.

---

61 Michel Debré külügyminiszter és a kelet-európai nagyköveteknek a nemzetközi helyzetre vonatkozó vitáját nem közöljük.

[...] ⁶²

[Aláírás nélkül.]

CADN Série B, Ambassade de Moscou Carton 666. Réunion d'Ambassadeurs, présidée par le Ministre de 28 novembre 1968. Compte rendu analytique. p. 1–15. Géppel írt, a konferencia jegyzőkönyvének aláírás nélküli tartalmi kivonata, tisztázata, részlet.

ZOLTÁN GARADNAI

DID THEY CAST THEIR WATCHFUL EYES AT BUDAPEST? (THE OPINION ABOUT HUNGARY ON THE BASIS OF FRENCH DIPLOMATIC RECORDS, 1963–1968)

According to the French point of view – as compared to the former static and monolithic situation in Eastern Europe – changes occurred after 1963, and the East-European countries started opening towards west: especially toward France which strived for a separate way through the diplomacy of De Gaulle.

In Hungarian–French relations a gradual, sometimes contradictory development of connections took place in 1963–1968, which fitted into the Hungarian foreign political intention of “reintegrating” the country in the sphere of international relations, and was closely related to the internal–external consolidation of the regime.

After 1963 bilateral relations played increasingly important role in French diplomacy, this way Hungary could also break out from international isolation, partly due to the cooperation with France. The policy of this new opening towards east by France was determined by the events of Czechoslovakia in 1968. According to the French interpretation, by 1968 the national interests and characteristic features had gained getting bigger ground, and Yugoslavia and Romania comprehended particularly the point of the political message of De Gaulle’s “détente-entente-cooperation”.

In view of the bilateral relations between France and Hungary, the Hungarian interest shown toward the French European policy was considered as an unforeseen event, which resulted in positive new relations between the two countries from 1963 to 1968, and it was appreciated by the French, as well. Nevertheless, the relations between the two countries continued to be subordinated to the traditional relations of France with East-Central Europe. From the point of view of Paris the history of bilateral relations could be clearly described through presenting the changes in the power after 1956 and analysing the person of János Kádár. There were both rising and falling phases. Besides the satisfactory state of political and diplomatic cooperation Hungary achieved exceptional attention in the sphere of cultural relations, while economic and trade cooperation did not develop.

On the whole, Hungary played only a secondary role in De Gaulle’s policy of Eastern overture; still, compared to its earlier, entirely marginal role this meant definite progress, which dominantly influenced the successive French attitude to Hungary.

---

62 A francia külügyminiszter és a nyugati országokban, ill. Albániában diplomáciai szolgálatot teljesítő nagykövetek vitáját nem közöljük.

Jakó Zsigmond

(1916–2008)

Az előző századforduló nagyszerű korszak volt a magyar középkorkutatás számára, mert kivételes tudású mesterek dolgoztak akkoriban, akiknek a munkáit ma is szívesen és élvezettel olvassuk. A mostani századforduló viszont, amely nekünk adatott, nyomorúságos időszak, mert kivételes tudású mesterek, akinek munkáit szívesen és élvezettel olvassuk, sorra hagynak itt minket.

Most éppen Jakó Zsigmond.

Az a Jakó Zsigmond, aki a legtöbbet tette, amit a múlt szerelmével megál-dott vagy megvert tudós tehet: olvasott és írt, és persze, tanított, ha lehetett egyetemen, ha nem, írásain keresztül. Mentette a múlt törött tükrének cserepeit, amelyekbe bepillantva megismerhetünk egy olyan világot, amely nem tér vissza, de életre kelthető.

Amikor már utazhatott is Budapestre, mindig ellátogatott a Várba, hogy dolgozzék, akár az Országos Levéltárban, egykori munkahelyén, akár a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Itt, az Intézetben tapasztalhatta meg azt, milyen lehetett volna kutatói élete, ha háborúk és békék nem dűlják szét annak kereteit. Az Intézet minden segítséget megadott munkájához; sohasem annyit talán, amennyi szükséges lett volna, de bizonyosan mindig annyit, amennyi éppen hatalmában állt. És Jakó Zsigmond is minden segítséget megadott az Intézet munkájához, mert azok közé tartozott, akiknek nemcsak Kolozsvár és Erdély, hanem az egész magyarság számára volt mondanivalója, amire nemcsak illik, de tanácsos is figyelni. A Történettudományi Intézet mindig büszke lesz arra, hogy – ha mégoly szerény mértékben is, de – hozzájárulhatott e sikerekben gazdag pályafutás kiteljesítéséhez.

Ez a kapcsolat szakadt meg most, mert a tehetsége és tudása által rárótt kötelezettségeket mindig maradéktalanul teljesítő tudós egy erősebb parancsnak engedelmeskedve minden test útjára lépett. Eljött tehát a búcsú ideje, a búcsú azonban nem teljes, mivel nem is lehet az. Jakó Zsigmond velünk marad könyvespolcainkon, s főként a szívünkben.

Tisztelt Professzor Úr!

Köszönjük, hogy velünk voltál. Köszönjük, hogy tanítottál minket történelemre, kötelességtudásra, emberségre.*

Zsoldos Attila

* Elhangzott Jakó Zsigmond temetésén, 2008. okt. 31-én, Kolozsvárott. (A szerk.)

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
  - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
  - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
  - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
  - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
    - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
    - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
    - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
    - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikke:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- ABLONCZY BALÁZS PhD, tud. munkatárs
(MTA Történettudományi Intézete)
- BARÁTHI MAGDOLNA PhD, osztályvezető
(Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára)
- BEREND T. IVÁN az MTA rendes tagja, egyetemi tanár
(Kaliforniai Egyetem, Los Angeles)
- FEDELES TAMÁS PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem)
- GARADNAI ZOLTÁN PhD, főosztályvezető (Magyar Országos Levéltár)
- PAKSY ZOLTÁN PhD, főlevéltáros
(Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)
- ZSOLDOS ATTILA az MTA doktora, osztályvezető
(MTA Történettudományi Intézete)

A Történelmi Szemle 2008-as évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő
Történelmi Szemle előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Pici Magszter könyvesboltban (1053 Magyar u. 40.).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

